

IV МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА
ІНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦІЯ

**«ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ
НАУКИ І ОСВІТИ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ»**

ВИПУСК 4

30-31 травня 2015 р.

м. Переяслав-Хмельницький

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

Рада молодих учених університету

Матеріали
IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

30-31 травня 2015 року

Збірник наукових праць

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 4. – 314 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Рик С.М. – кандидат філософських наук, доцент, проректор з наукової роботи ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, голова Ради молодих учених університету

Кикоть С.М. – кандидат історичних наук, заступник голови Ради молодих учених університету

Гайдаєнко І.В. – керівник Центру усної історії, секретар Ради молодих учених університету

© Рада молодих учених університету

© ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ*Бахмал Комилова
(Бухара, Узбекистан)***АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕХНАТНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ**

Жуда кўп юз минглаб йиллар давомида меҳнат одам организми струк-тураси ва функцияларини ўзгартирди ва қайта уюштирди. Қўл ва нутқ аъзо-лари юксак даражада такомиллашди, улар билан бирга мия ҳам ривожланди. Меҳнат фаолиятининг организмга таъсирини физиологиянинг махсус тармоғи - меҳнат физиологияси ўрганеди. Меҳнат физиологиясининг вазифаси меҳнат фаолияти вақтида одам организми функцияларини текшириб, одамнинг юксак иш қобилияти ва соғлигини сақлаш мақсадида организм учун оптимал бўлган меҳнатни уюштириш шакллари ва усулларини ҳамда меҳнат тартибини илмий асослашдир.

Одамнинг жисмоний меҳнат фаолияти ҳозирги замонда хилма-хил ва кўп қирралидир. Аммо у доимо организмнинг ҳаракат аппарати - скелет мушакла-рининг ишга солиниши орқали амалга оширилади. Шунинг учун скелет мушак-лари фаолияти ва унинг бошқарилишини ўрганиш физиология учун муҳим ҳисобланади. Инсон меҳнатни ўрганиш жараёнида меҳнат- шаклланган муайян мақсадга йўналган фаолият бўлиб, катта ҳажмдаги ахборотни қайта ишлашни талаб қилади.

Ақлий меҳнат шахснинг ижтимоий ва асаб йўналишига мос ҳолда турли хилдаги ахборотни марказий асаб тизими томонидан қайта ишланишидан иборатдир. Ахборотнинг қайта ишланиши жараёнида у хотирадаги ахборот билан таққосланади ва бирлаштирилади. Янги ахборотнинг интеграцияси ва хотирани бойитади.

Ақлий фаолият инсон фаоллиги барча соҳаларини қамраб олган. Унинг самараси марказий асаб тизими нейронларининг юксак функционал ҳолати, улар орасидаги алоқаларнинг кенглиги, нейронлар ва глиал хужайраларнинг энергия билан таъминланиши, медиатор тизимининг фаоллиги, мия тузил-маларининг қон билан адекват таъминланиши ва гормонлар таъсирига боғлиқ.

Ўқиш, ғояларни ўйлаб топиш ва уларни ҳар томонлама таҳлил қилиш, ижод қилиш каби ақлий меҳнатда информацион компонент 100% ни ташкил этади. Ақлий меҳнат бир бутун мия фаолияти, янги, эски ва адимий пўстлоқ иштироки, айниса нутқнинг сенсор маркази, пешона бўлагининг пўтлоғи, лимбик тизим, кўрув думбоқлари, гипоталамус, мия стволининг ретикуляр формацияси, барча сенсор тизимлар фаолияти натижасидир. Мазкур тузил-малар ҳамкорлигининг аниқ механизмлари бугунги кунда тўла ўрганилмаган.

Маълумки, олдинги пешона пушталари пўстлоғи шикастланганда одам мураккаб масалаларни ечиш, бир фикрдан иккинчи фикрга ўтиш, узун ибора-ларни аниқ ифодалаш, олдин ўрганган ҳаракатларни бажариш қобилиятдан маҳрум бўлади. Фикрлашни тўғри уюштириш қобилияти, ахборотни бир бутун қилиб боғлаш, оптимал қарор қабул қилиш бузилади. Ақлий меҳнат негизини ташкил этувчи тафаккур жараёнлари катта ярим шарлар пўстлоғининг пешона бўлагиди содир бўлади. Айнан пешона бўлақлари мақсадга эришишга қаратилган хулқ-атвор мураккаб шакллари ўзаро боғлайди, юксак даражадаги мавҳумлаштиришни талаб этувчи ижодий масалаларни ечишга жавобгардир.

Тинчлик ҳолатида бош миянинг энергия сарфи катта эмас, у умумий алмашинувнинг 3% ни ташкил этади. Энергия сарфининг ошиш даражаси ақлий меҳнат вақтидаги асаб - ҳиссий зўриқиш даражасига боғлиқ. Ўтириб ўқиганда энергия сарфи 48 % га, тик туриб маъруза қилганда 94% га ошади. Нейронлардаги метаболик жараёнларнинг юксак даражаси эволюцион ри-вожланишда уларнинг етарли миқдорда кислород билан таъминланишини келтириб чиқарган. Тинчлик ҳолатида бош мия истъомол қилинадиган кисло-род умумий миқдорининг 20 % ни ўзлаштиради. Бош мия қон томирларида қон оқимининг ҳажм тезлиги катта бўлиб, қон минутлик ҳажмининг 15% (700-800мл) ни ташкил этади.

Ақлий ва жисмоний фаолият билан боғлиқ умумий мия қон оқимининг кўпайиши ҳали узил-кесил ҳал илинган эмас. Кўпчилик олимларнинг фикрича мия томирлари кенгайиб, мияга оқиб келадиган қон бир оз кўпайиши билан бир вақтда мия тузилмалари орасида қон оқимининг қайта тақсимланиши куза-тилади. Мия бош қутиси ичида жойлашганлиги сабабли ундаги қон оқимининг ортиши чекланган. Мияда қон оқимининг максимал ошиши миокарддагига нисбатан 1,5-2, теридагига нисбатан 4-6 мартаба ва скелет мускулларидагидан 5-7 мартаба кам. Мураккаб ва давомли ақлий меҳнат катта ярим шарлар пўстлоғининг пешона бўлагиди мия қон оқимининг 30-60 % га ошиши билан кечади.

Ақлий меҳнатнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, катта ҳажмдаги ахборотнинг қайта ишланиши чекланган ҳаракат фаоллиги (гиподинамия) шароитида кечади, чунки иш ҳаракатлари чекланган ва махсус вазиятда, аксарият ўтириб ишланади. Буларнинг оқибатида проприорецепторлардан марказга борувчи импульслар оқими кескин камаяди ва моддалар алма-шинуви ҳам пасаяди.

Илмий- техник прогресс даврида ақлий меҳнатнинг жадаллашуви қисқа муддатда катта ҳажмдаги ахборотни қайта ишлаш заруриятини ва у билан боғлиқ катта асаб - ҳиссий зўриқишни келтириб чиқаради. Кўрув сенсор тизимнинг зўр бериб ишлаши, унинг бошқа сенсор тизимларга нисбатан тезроқ чарчашига сабаб бўлади. Асаб-ҳиссий зўриқиш гиподинамия билан биргалликда 1,5 - 2 соатдан кейин нерв, мускул ва юрак-томир тизимлари функционал фаоллигини пасайтиради. Фаолиятда иштирок этмайдиган мускул гуруҳлари тонуси пасаяди. Мускул фаоллиги пасайиши натижасида томирлар тонуси сусаяди, артериал босим ва қон оқими

тезлиги пасаяди, юракка коннинг оқиб келиши камаяди. Натижада корин бўшлиғи ва оёқларда кон йиғилиб қолади.

Турли ишчи ҳолатлар билан боғлиқ умуртка поғонасининг ўзгарган ҳолати вақт ўтиши билан қомат бузилишлари ва остеохондроз каби умуртка поғона-сининг оғир хасталиқларига олиб келиши мумкин. Булар ўз навбатида кўкрак, қорин ва чаноқ бўшлиқларидаги ички аъзолар фаолиятига салбий таъсир этади.

Ҳаракат фаоллиги пасайиши натижасида энергия сарфининг камайиши ва одатдаги овқатланиш тана массасининг ошишига олиб келади, бу эса орга-низмдаги кўпчилик функционал тизимлар ва биринчи навбатда кон айланиши тизими учун хавфли омилдир. Ақлий меҳнат билан боғлиқ хавфли омилларни олдини олиш учун ақлий меҳнатни жисмоний машқлар шаклидаги ҳаракат фаоллиги билан навбатма-навбат алмаштириб туриш керак. Ақлий меҳнатнинг ҳар бир соатидан кейин танаффус қилиб, махсус танланган жисмоний машқлар, ишлаб чиқариш гимнастикаси билан шуғулланиш керак.

Мушак қисқаришлари учун энергиянинг бевосита манбаи бўлиб АТФ хизмат қилади, АТФ миқдори эса глюкоза парчаланганда ажратиладиган энергия ҳисобига тикланади. Қисқа муддатли иш вақтида энергия манбаи сифатида карбонсувлардан фойдаланилади. Узоқ муддат иш бажарганда энергия ёғ деполардаги ёғ парчаланиши, ёғ кислоталари ҳосил бўлиши ва уларнинг CO_2 ва H_2O гача оксидланиши оқибатида ҳосил бўлади. Жисмоний ишнинг максимал давом этиш вақти унинг жадаллигига, яъни энергия сарфи даражасига боғлиқ.

Ишлаётган мушакларга кўплаб O_2 , глюкоза ва бошқа моддалар етказиб берилиши ва улардан CO_2 ва алмашинувнинг бошқа махсулотлари катта тезлик билан чиқарилиши керак. Буларнинг ҳаммаси юрак-томир ва нафас тизимлари функцияларининг кучайишини талаб қилади. Парчаланиш махсулотларининг буйраклар орқали чиқарилиши оғир жисмоний иш вақтида чекланган, чунки буйракларга кон оқиб келиши рефлектор камайган бўлади. Моддалар алмаши-нувининг жадаллашуви иссиқлик ҳосил бўлиши ва чиқарилишини оширади. Аммо иссиқлик чиқарилиши унинг ҳосил бўлишидан анча кам бўлиши мумкин. Бундай вақтда тана ҳарорати бир мунча кўтарилиши мумкин. Оғир жисмоний иш билан 2 соат ва ундан ортиқ вақт шуғулланилса, тана ҳарорати 2-3 $^{\circ}\text{C}$ га кўтарилиши мумкин. Масалан, узоқ масофаларга югурганда марафончининг тана ҳарорати 39,5 $^{\circ}\text{C}$ га етиши мумкин.

Иссиқлик чиқарилиши кучайишининг механизми тер ажратилиши ва тер буғланишининг кучайиши ҳамда тери томирларининг кенгайишидан иборат. Теридagi кон томирлар рефлектор йул билан ва маҳаллий омиллар таъсиридан кенгайди. Жисмоний ишнинг оғирлигига мутаносиб равишда юрак қисқариш-лари частотаси ошади. Оғир динамик иш вақтида систолик артериал босим 200-220 мм сим.уст.гача кўтарилиши мумкин. Диастолик босим кам ўзгаради, аксарият ҳатто бир мунча пасаяди, шунинг учун ўртача артериал босим деярли доимо кўтарилади.

Гематокрит кўрсаткич ва лейкоцитлар миқдори ошади. Оғир жисмоний иш вақтида глюкозанинг анаэроб парчаланиши натижасида нордон модалардан сут кислотаси кўплаб ҳосил бўлади. Тинч ҳолатда артериал конда сут кислотаси концентрацияси 1 ммоль/л га яқин, оғир жисмоний иш вақтида 15 ммоль/л ва ундан ортиқ бўлиши мумкин.

Жисмоний иш вақтида физиологик функцияларни бошқаришда икки тизим муҳим роль уйнайди: симпато-адренал ва гипофизо-адренал тизим. Ишлаётган вақтда буйрак усти безининг мағиз қаватидан адреналин ва камроқ миқдорда норадреналин қонга чиқарилади. Адреналин юрак-томир тизими ва марказий асаб тизими фаоллигини оширади, гликоген ва деполардаги ёғни сафарбар этади, циклик АМФ нинг кўплаб ишланишини рағбатлантиради. Иш бошланишидан 2-3 дақиқа ўтиши билан гипофизо-адренал тизим ишга киришади. Адреналин таъсирида гипоталамусдан кортиколиберин чиқарилиши кучаяди ва аденогипофиздан АКТГ секретацияси жадаллашиб, буйрак усти безининг пўстлоқ моддасидан глюкокортикоидларнинг қонга ўтиши кучаяди. Глюкокортикоидлар глюконеогенезни жадаллаштириш орқали мускуллар ишлаш қобилиятини оширади.

Жисмоний иш стандарт нормалари ва тартибига амал қилиш одамни соғломлаштиради. Бунинг сабабларидан бири одам организмнинг ҳаракат-ларга бўлган генетик эҳтиёжининг қондирилишидир. Жисмоний иш организмда биоэнергетик потенциалнинг жамғарилишини таъминлайди, иш қобилиятини оширади ва турли функционал тизимлар ҳамкорлигини мувофиқлаштиради.

АДАБИЁТЛАР:

1. Агаджанян Н.А., Власова И.Г., Эрмакова Н.В. Основы физиологии человека. – М.: Изд-во РГМУ, 2004. – 376 с.
2. Орлов Р.С., Ноздрачев А.Д. Нормальная физиология. – М., 2006. – 315 с.
3. Физиология человека. Под ред. В.М. Смирнова. – М., 2001. – 598 с.

*Саодат Куриязова, Бехруз Абролов, Мияссар Умирзоқова
(Тошкент, Ўзбекистон)*

ДИЕТИК КАНСЕРВА МАХСУЛОТЛАРИНИ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Инсоният олдида турган биринчи навбатдаги энг муҳим масала, озиқ-овқат масаласи бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади, чунки инсон организмни ҳаёти учун зарур моддаларни озиқ-овқатдан олади.

Ана шу оғир ва маъсулиятли вазифа, яъни инсониятнинг озиқ-овқатга бўлган ихтиёжни тўлиқ қондириш озиқ-овқат саноати ходимларининг асосий вазифасидир.

Тайёрланган озиқ-овқат фақат салмоғи билангина эмас, балки сифати билан ҳам истеъмолчиларга маъқул бўлиши керак. Сифатли озиқ-овқат тайёрлаш авваламбор, хом-ашё таркибида бўлган ва маҳсулотга қўшилган кимёвий моддалар турларини, таркибини, тузилишини, олиниш усулларини ҳамда технологик ва организмда ҳазм бўлиш жараёнларида қанақанги ўзгаришларга учраши мумкинлигини билиб олишга боғлиқдир.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг кимёвий таркибига ноорганик ва органик моддалар киради. Ноорганик моддаларга сув ва минерал моддалар, органик моддаларга эса углеводлар, ёғлар, оксиллар, ферментлар, витаминлар, органик кислоталар, фенол брикмалари, ранг, хид берувчи моддаларни киритиш мумкин. Шунинг учун ҳам озиқ-овқат маҳсулотлари бу моддаларнинг қандай ҳолатда учрашига қараб, бир-биридан кескин фарк қилади. Хўл меваларнинг асосий миқдори сувдан иборатдир ва 65-96 % гача учрайди. Хўл меваларнинг қуритилганида сувнинг миқдори 12-17 % ни ташкил этади [1].

Минерал моддалар инсон организмнинг барча тўқималари таркибига кириб, массасининг 5 % ини ташкил этади. Одамнинг минерал моддаларга бўлган суткалик эҳтиёжи ҳар хил бўлади.

Углеводларга бўлган кундалик эҳтиёж 500 - 600 граммни ташкил этади. 1 г углевод тўлиқ ҳазм бўлганда 15,7 кЖ энергия беради. Углеводларнинг умумий миқдори мева ва резаворларда 8-20 % гача учрайди. Глюкоза ёки узум қанди, кенг тарқалган моносахариддир. Меваларда пектин моддалардан пропектин, пектин ва пектин кислота учрайди. Мевалар таркибида пектин моддасининг миқдори турличадир. Қуруқ вазнга нисбатан олмада 0,27 - 1,80 %, ўрикда 0,06 - 1,60 %, беҳида 0,60-1,60 %, нокда 0,50 - 1,40 %, шафтолида 0,02 - 1,25 %, олчада 0,35 - 0,76 %, олхўрида 0,20 - 1,50 %, узумда 2,30 - 4,20 % пектин моддаси бўлади. Мева ва узумларда азотли моддалар - Оксиллар, аминокислоталар, амидлар, айрим глюкозидлар, амиак ҳосилалари азот кислота тузлари учрайди. Азотли бирикмалар меваларнинг умумий вазнига кўра уруғли меваларда 0,20 - 1,20 данакли меваларда 0,40 - 1,30 узумда 0,015 - 0,90, ёнғоқ мағзида 8,68 - 18,90% бўлади. Мевалар таркибида глюкозидлар ва ферментлар ҳам учрайди.

Маълумки, диетик консервалари ўрик, олма, нок, беҳи, гилос, олча, шафтоли ва ҳ.к. мевалардан ҳамда бошқа турдаги сабзавотлардан тайёрланади.

Бунинг учун олма, нок, беҳи, ўрик, шафтоли, олхўри, гилос, олча, малина, қулупнай ва шунга ўхшаш мевалардан тайёрланган пюрелардан намуна оламиз.

Пюреларга қўйиладиган талаблар. Мева ва резаворлардан тайёрланган пюреларнинг физик-кимёвий таркиби ГОСТ 18-17-70 талабига жавоб бериш керак “Мева - резавор пюрелари ярим тайёр маҳсулот” дир. Ушбу мевалардан тайёрланган пюреларнинг қуруқ модда миқдори қуйидагича. Беҳи, нок, олма, олча-11,0; Ўрик, гилос-13,0; Шафтоли, олхўри, қора смородина-12,0; Малина, қулупнай-10,0 [2].

Текширувларимиздан мақсад; диетик консерва маҳсулотларини озуқавий хавфсизлигини аниқлаш ва тадбиқ этишдан иборатдир.

Изланиш давомида - Асосий физик-кимёвий кўрсаткичларидан бири маҳсулотнинг қуруқ модда миқдоридир. Эрийдиган қуруқ модда миқдорини рефрактометрик усулда аниқлаш (ГОСТ 28562-90). Эрувчи қуруқ моддаларни аниқлашнинг рефрактометрик усули баъзи консерваларнинг қуруқ моддаларини аниқлашнинг стандарт усули ҳисобланади ва бу усул маҳсулотга стандартларда маълум кўрсатмалар бўлганда қўлланилади. Рефрактометр ёрдамида томат-паста, табиий мева сувлари, шарбатлари, шинни ва турли хил мева консерваларининг эрувчи қуруқ моддалар миқдори аниқланади.

Шунингдек, бу усул янги узилган мевалар, сабзавотлар ва ярим тайёр маҳсулотдаги эрувчи қуруқ моддалар улушини аниқлашда қўлланилади. Ишни бажаришдан олдин асбобнинг аниқлиги дистилланган сувда текшириб қўрилади. Агар рефрактометрнинг шкаласи 1,23 рақами кўрсатса демак, асбоб ишлайди. Намунани текширишга киришишдан олдин рефрактометрнинг қопқоғи очилади, призмага 1-2 томчи текширилувчи модда томизилади ва юқори призма ёпилади сўнгра, рефрактометрнинг кўрсатиши ёзиб олинади, бунда текширилувчи модданинг ҳарорати 20°C дан ошмаслиги керак. Модданинг ҳарорати модданинг қуруқ моддалари миқдорига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади. Агар модданинг ҳарорати 20°C дан фарқ қилса, ҳароратга тўғрилаш махсус жадвалдан фойдаланилади [3].

Қуруқ моддаларни зичлиги асосида аниқлаш. Бу усул маҳсулотнинг зичлиги билан унинг қуруқ моддалари ўртасидаги боғлиқликка асосланган. Модданинг зичлиги пикнометр (арбитраж усули) ёки ареометр ёрдамида аниқланиши мумкин. Пикнометрда зичликни аниқлаш учун пикнометр яхшилаб ювиб қуритилади. Тоза пикнометр 0,0001 г аниқликкача ўлчанади, белгисидан сал юқоригача 20°C ҳароратли дистилланган сув билан тўлдирилиб, 30 минутга термостатга қўйилади. Шундан сўнг пикнометрнинг қопқоғи очилади ва

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

фільтр коғоз билан ўлчов белгиси юқори бурчаги бўйича сувнинг сатҳи белгиланади, пикнометр яна копоқ билан ёпилади ва ўлчанади, сўнгра худди шундай пикнометрнинг намуна билан биргаликдаги оғирлиги ўлчанади. Текширилаётган намунанинг зичлиги (d) куйидаги тенглама орқали ҳисобланади.

$$d = \frac{P_2 - P_0}{P_1 - P_0} \cdot D;$$

Бу ерда

P_2 - пикнометрнинг 20°C даги намуна билан биргаликдаги оғирлиги, g ;

P_1 - пикнометрнинг 20°C даги дистилланган сув билан биргаликдаги оғирлиги, g ;

P_0 - бўш пикнометрнинг оғирлиги, g ;

D - сувнинг 20°C ҳароратдаги нисбий зичлиги 0,99823 га тенг;

d - текширилаётган намунанинг 20°C ҳароратдаги нисбий зичлиги.

Зичликни ареометрда аниқлаш учун диаметри ареометрнинг кенгайган жойидан 2-3 марта катта бўлган шиша цилиндр керак бўлади.

Шу цилиндрга аста-секин ҳарорати 20°C бўлган текширилувчи суюқлик куйилади. Тоза ва курук ареометрни секин-аста цилиндрнинг деворларига тегизмасдан суюқликка туширилади.

Ареометр суюқликка барқарор жойлашгандан кейин унинг кўрсатиши пастки белгисидан 0,001 аниқликда ҳисобланади.

Титрланадиган кислоталикни аниқлаш усули (ГОСТ 28562).

Кислоталилик маҳсулотнинг барча нордон моддаларини титрлашга сарфланган ишқорнинг миқдорига тенг. Титрланадиган кислоталикни аниқлашда куйидаги усулдан фойдаланилади [4].

Маҳсулотдан намуна ўлчаб олинади ва бу намунани иссиқ дистилланган сув билан чайқаб, ҳажми 250 мл -ли ўлчов колбасига куйилади. Колбанинг 3-4 ҳажмига 55°C ҳароратли дистилланган сув солинади ва 10-15 минут давомида тиндириб кўйилади. Вақти-вақти билан колба чайқаб турилади, сўнгра оқар сув тагида хона ҳароратигача совутилади, колбанинг белгисига дистилланган сув билан тўлдирилади ва копоғи ёпилиб, яхшилаб аралаштирилади. Маҳсулот курук филтрдан стаканга ўтказилади. Пипетка билан ҳажми 200-250 мл ли колбага 5 мл филтрат ўлчаб олинади. Устига 2-3 томчи 1% ли фенофталеин (спиртли) эритмаси томизилади ва 0,1 н ишқор эритмаси билан пушти ранга (ранги 30 с ичида йўқолмагунча) ўтгунча титрланади[3].

Натижаларга ишлов бериш: титрланадиган кислоталик (X) % (олма кислотаси ҳисобига) куйидаги формула орқали аниқланади:

$$X = \frac{V \cdot C \cdot M}{V_3} \cdot \frac{V_0}{V_1} \cdot 0,1$$

Бу ерда

V_1 – титрлаш учун сарфланадиган натрий гидроксид эритмасининг ҳажми, cm^3 ;

V_2 – ҳажм, cm^3 ;

C – натрий гидроксид эритмаси концентрацияси, моль/ dm^3 ;

M - моляр масса, г/моль (олма кислотаси учун 67,0);

m – маҳсулот намунасининг массаси, g ;

V_0 – титрлаш учун олинган намуна ҳажми, cm^3 .

Хулоса

1. Олма-бананли пюренинг физик-кимёвий кўрсаткичлари экспериментал тадқиқ қилинди. Унга кўра, кислоталикнинг массавий улуши эса 0,5% га тенг.
2. Пюренинг органолептик кўрсаткичлари ва курук моддалар зичлиги баҳоланди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Загибалов А.Ф. и. Другие. Технология консервирования плодов и овощей и контроль качества продукции. – М.: Агропромиздат, 1992. – С.54-60.
2. Касьянов В.И. Технология, продуктов для детского питания. – Ростов-на-Дону, 2001. – С.12.
3. Дубцов Г.Г. Товароведение пищевых продуктов. – М.: Изд-во Мастерство, 2001. – С.24.
4. Бабарин В.П. Стерилизация консервов: Справочник. – СПб.: ГИОРД, 2006. – С.212.

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

*Аллаберган Аманов, Атабек Рахимов, Рефат Боймуродов
(Урганч, Ўзбекистон)*

ҚУЙИ АМУДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ ВА УНИ МИКРОИҚТИСОДИЙ РАЙОНЛАРГА АЖРАТИШ МАСАЛАЛАРИ

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни қандай ташкил қилмайлик, қай томонга бурмайлик, бир нарсани ҳеч қачон унутмаслигимиз керак. У ҳам бўлса шуки, деҳқон бой бўлмасдан – ишчи ҳам, зиёли ҳам тўқ бўлиши мумкин эмас, халқимизнинг, эл – юртимизнинг ҳаётини, келажагини фаровон қилиб бўлмайди [1, 311-бет].

Юқорида юртбошимиз И.А. Каримов “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” асарида тақдирлаганидек Ўзбекистон, қолаверса, Қуйи Амударё иқтисодий райони қишлоқ хўжалиқ тармоқларини ва шунингдек саноатини ривожлантирмасдан туриб халқимиз турмуш даражасини юксалтириб бўлмайди.

Қуйи Амударё иқтисодий райони Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятини ўз таркибига олган, Ўзбекистон Республикасининг 6 та иқтисодий районининг биридир. Мазкур иқтисодий район майдони 172.7 минг кв.км бўлиб, шундан Қорақалпоғистон Республикаси майдони 166.6 минг кв.км. (96.5%) га ва Хоразм вилояти майдони 6.1 минг кв.км. (3.5%) га тенгдир. Иқтисодий район аҳолиси 2014 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра 3 419 900 кишини, шундан Қорақалпоғистон Республикаси аҳолиси 1 736 200 киши (50.8%) га ва Хоразм вилояти аҳолиси 1 683 700 киши (49.2%)га тенгдир.

Қуйи Амударё иқтисодий райони, асосан, аграр соҳага, хусусан пахтачилик, шунингдек буғдой ва шоли етиштиришга ихтисослашган. Кейинги йилларда мамлакатнинг шимоли-ғарбий қисмида ҳам саноатлаштириш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Мисол тариқасида Кўнғирот сода заводи, Питнак шахрида бунёд қилинган автомобил заводи ҳамда Устюртда (Сургил газ кони асосида) мамлакатимзда яна бир йирик газ-кимё мажмуаси бунёд қилинмоқда. Қораўзак туманида лойиҳа қуввати 1 млн тонна бўлган, Қуйи Амударё минтақасида жанубий Корея сармоялари ҳисобига ягона йирик цемент заводи бунёд этилмоқда [2]. Мазкур ҳудуднинг табиий ва меҳнат ресурсларини ўрганиб чиққан ҳолда мамлакат бюджети ва чет эл сармоялари ҳисобига саноат корхоналарини жойлаштиришнинг бир қатор имкониятлари мавжудлигини кўриш мумкин.

Қуйи Амударё иқтисодий районида 2012-йил якунларига кўра 3763 млн кВт/с электр энергия, 49 минг тонна нефть ва газ конденсати, 2.2 млрд м³ табиий газ, 80 минг тонна атрофида калцийлаштирилган сода, 140 минг тонна пахта толаси, 30 минг тонна ўсимлик ёғи, 140 минг тоннага яқин ун ва 100 минг тоннага яқин омихта ем ишлаб чиқарилган.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги махсулотларининг 9 фоизи, ушбу иқтисодий район ҳиссасига тўғри келади. Ушбу улушнинг 66.7 фоизи Хоразм вилояти ҳиссасига, 33.3 фоизи Қорақалпоғистон Республикаси ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалигидаги ялпи ҳосилнинг 52 фоизи деҳқончилик ҳиссасига тўғри келиб асосан юқорида таъкидлаганимиздек пахта, шоли ҳамда буғдой шунингдек сабзавот ва полиз экинлари кўплаб етиштирилади. 2012-йилда қишлоқ хўжалиги тармоқларида 615 минг тонна донли экинлар, шундан қарийб 400 минг тоннаси буғдой, 210 минг тоннадан ортиқ шоли етиштирилган. Гарчанд Қорақалпоғистон Республикасининг майдони катта бўлсада қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили бўйича Хоразм вилоятидан ортада қолади. Биргина иқтисодий районда етиштириладиган 400 минг тоннага яқин буғдой ҳосилининг 209 минг тоннаси ва 210 минг тонна шоли ҳосилининг 117 минг тоннаси, мос равишда буғдой ҳосилининг 52.5 фоизи ҳамда шоли ҳосилининг 55.7 фоизи Хоразм вилояти ҳиссасига тўғри келади. Ўз навбатида кам сонли саноат корхоналарининг минтақа ҳудуди бўйлаб нотекис жойлашганидек қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожланиши ва жойлашиши бир текис эмас. Қорақалпоғистон Республикасининг Амударё, Беруний, Эликқалъа, Тўрткўл ва Хўжайли туманлари пахта етиштирувчи асосий туманлар бўлса, шоли етиштиришда Нукус, Кегейли, Чимбой, Тахтакўпир каби марказий ва шарқий микроиқтисодий районнинг қишлоқ туманлари етакчилик қилади. Айни пайтда Хоразм вилоятида ҳам шоли етиштиришда Гурлан, Янгибозор ва Хонқа туманлари алоҳида ажралиб туради. Мазкур иқтисодий тафовутларни ўрганган ҳолда Қуйи Амударё иқтисодий районидаги Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятини етук географ олимлар бир қатор кичик иқтисодий (микроиқтисодий) районларга ажратадилар.

Ўзбекистон Миллий Университети география фанлари доктори А. Солиев Қорақалпоғистон Республикасини иқтисодиётидаги ички тафовутларига кўра 5 та кичик иқтисодий районга бўлади. Бу жиҳатдан районлаштириш - ушбу ҳудудлар саноатининг ихтисослашуви ва ривожланиш даражасига, шунингдек ўз навбатида ҳудудларнинг қишлоқ хўжалигини йирик соҳалари бўлмиш деҳқончилик ва чорвачиликнинг айрим тармоқларига табиий шароит нуқтаи назаридан ихтисослашувини ҳамда экологик вазият ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилган. Юқоридаги фикримизнинг далили сифатида Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудуди юқорида таъкидлаганимиздек, қуйидагича саноати энг яхши ривожланган марказий, қишлоқ хўжалиги энг ривожланган жанубий, экологик энг ночор ҳудуддаги шимолий, табиий бойликларга бой ғарбий ҳамда шоли етиштиришда етакчи ва яйлов чорвачилиги устун шарқий районларга ажратилади.

Ғарбий район: таркибига Кўнғирот ва Шуманай туманлари киради. Район Қорақалпоғистон ҳудудининг 46.0 ва аҳолисининг 9.5 фоизини ташкил қилади. Ғарбий район ҳиссасига Қорақалпоғистоннинг 3.0

фоиз саноат ва кишлок хўжалиги маҳсулотларининг 6.2 фоизи тўғри келади. Ушбу районнинг “ норасмий “ маркази Қўнғирот шаҳри (37.1 минг киши), бу ерда асосан яйлов чорвачилиги бирмунча ривож топган. Шу билан бирга, ёқилғи ва кимё саноати ҳам юксалиб бормоқда [3, 332-бет].

Шимолий район: Мўйноқ туманидан ташкил топган бўлиб, унга Қорақалпоғистон Республикасининг 22.7 фоиз майдони ва аҳолисининг атиги 1.7 фоизи тўғри келади. Район Қорақалпоғистон саноат маҳсулотининг 17.3 фоизи, кишлок хўжалиги маҳсулотининг 0.4 фоизини беради. Ягона шаҳри Мўйноқ (12.8 минг киши). Районнинг иқтисодий – ижтимоий ривожланиши бевосита Орол муаммоси билан боғлиқ [3, 332-333-бет.].

Марказий район: Нукус шаҳри, Нукус, Кегейли, Қонликўл ва Хўжайли туманларини бирлаштиради. Худуди Қорақалпоғистон Республикасининг 2.6 фоиз, аҳолисининг 35.9 фоиз, саноат маҳсулотининг 44.0 фоиз, кишлок хўжалиги маҳсулотининг 24.4 фоизига тенг. Бу Қорақалпоғистонда нисбатан ривожланган район ҳисобланади. Маркази - Нукус шаҳри. Минтақа асосан Нукус-Хўжайли саноат тугуни ва шу номдаги шаҳар агломератсиясини ташкил қилади. Шоличилиқ, шаҳар атрофи кишлок хўжалиги яхши ривожланган [3, 333-бет].

Шарқий район: Қораўзак, Чимбой ва Тахтақўпир туманларидан иборат. Унинг Қорақалпоғистон Республикасида тутган ўрни: майдони 17.5 фоиз, аҳолиси 11.4 фоиз, саноати 2.5 фоиз, кишлок хўжалиги бўйича 13.1 фоиз. Асосий шаҳри Чимбойда 50.5 минг аҳоли яшайди. Районда яйлов чорвачилиги, шоли етиштириш катта аҳамиятга эга. Энг сустривожланган кишлок туманлари ҳам айна шу районда; инвестетсия муҳити яхши эмас [3, 333-бет].

Жанубий район: таркибига Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Эллиқалъа туманлари киради. Район Қорақалпоғистон Республикаси худудининг 7.1 фоизини, аҳолисининг эса 38.5 фоизини ташкил қилади. Бу ерда агросаноат мажмуаси, шу жумладан, пахта ва шоли етиштириш, кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноати шаклланган. Район Қорақалпоғистон саноат маҳсулотининг тахминан 27.5 фоизини ҳамда кишлок хўжалиги маҳсулотларининг 55 фоизини таъминлайди. Асосий шаҳарлари - Беруний (56 минг) ва Тўрткўл (58 минг киши) шаҳарларидир [3, 333-бет].

Шунингдек Қуйи Амударё иқтисодий районининг яна бир маъмурий бирлиги саналган Хоразм вилояти Урганч Давлат Университети География кафедраси катта ўқитувчиси А. Рахимов томонидан 6 та микрорайонга ажратилади. У вилоят саноат ва кишлок хўжалиги инфраструктурасининг ривожланиши, табиий шарт-шароити ва ишлаб чиқаришининг ихтисослашувига кўра Хоразмни куйидаги микрорайонларга ажратишни таклиф қилган (тадқиқот жараёнида ишлаб чиқилган):

- Жанубий-шарқий, яъни ишлаб чиқариш тармоқлари нисбатан бир меъёрга ўзлаштирилган микрорайон (Хазорасп тумани ва Питнак шаҳри);
- Жанубий, яъни кишлок хўжалиги энг устун микрорайон (Боғот ва Янгиариқ туманлари);
- Шимолий-ғарбий яъни кишлок хўжалиги устун микрорайон (Шовот ва Қўшқўпир туманлари);
- Шимолий, яъни кишлок хўжалиги билан биринчи навбатда саноат тармоқлари ривожланган микрорайон (Гурлан ва Янгибозор туманлари);
- Марказий, яъни катта шаҳар таъсирида ривожланган ва саноат ишлаб чиқариши устунлик қилувчи микрорайон (Урганч шаҳри, Урганч ва Хонқа туманлари);
- Жанубий-ғарбий, яъни туризм ресурслари устун турувчи иқтисодий микрорайон (Хива шаҳри ва Хива тумани).

Юқорида вилоят худудларини микрорайонларга ажратишда меҳнат ресурсларининг тақсимланиши ва бандлик тури ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигини ҳисобга олиш зарур бўлади.

Жанубий-шарқий, яъни ишлаб чиқариш тармоқлари нисбатан бир меъёрга ўзлаштирилган микрорайон (Питнак, Хазорасп) аҳолиси 208,6 минг кишини ташкил этади ва шундан 48,8 минг киши яъни 23,4 фоизи шаҳар аҳолисидир. Питнақда ёқилғи, озиқ-овқат, машинасозлик ва метални қайта ишлаш; пахта тозалаш (Хазорасп) каби саноат корхоналари мавжуд. Қишлоқ хўжалигида мазкур район вилоятда етакчиликка эга, жумладан, узумзорлар майдонининг катталигига кўра 2-ўринда, донли экинлар майдонининг катталигига кўра 3-ўринни эгаллайди.

Жанубий, яъни асосан, кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришига ихтисослашган микрорайон (Боғот, Янгиариқ) худуди 840 кв.км. бўлиб, унда 227,3 минг киши яшайди. Аҳолиси таркиби, мутлоқ кишлок аҳолисидан иборат. Бу худудда кишлок хўжалигининг энг устунлигининг сабаби аҳолисининг аксарият қисмининг кишлок хўжалигида бандлигидир. Бироқ худуднинг кишлок хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улуши кейинги йилларда анча пасайган (вилоят кишлок хўжалиги маҳсулотлари ҳажмининг 15 фоизидан ортиқроғини ташкил этади). Бу кейинги йилларда ерларни суғоришда юзага келаётган муаммолар билан боғланган.

Шимолий-ғарбий, яъни кишлок хўжалиги устун микрорайон (Шовот, Қўшқўпир) худудининг катталигига кўра, жануби шарқий микрорайондан кейинги 2-ўринда туради. Шаҳар аҳолисининг салмоғи анча паст. Қишлоқ хўжалигининг ривожланганлигига кўра, марказий райондан кейинги 2-ўринни эгаллайди. Ҳозирги кунда, худуддаги фермер хўжаликлари сони 3335 тани ташкил этгани ҳолда вилоятдаги бошқа худудларга етакчилик қилади.

Шимолий, яъни кишлок хўжалиги билан биринчи навбатда саноат тармоқларини ривожлантириш имконияти мавжуд микрорайон (Гурлан, Янгибозор) бошқа микрорайонларга нисбатан аҳолиси энг кам,

аҳолисининг сийрақлигига кўра, жанубий райондан кейинги 2-ўринда туради. Микрорайон хўжалигининг ривожланишида иқтисодий географик ўрнининг қулай жиҳати, яъни шимолдан ва шарқдан мамлакатнинг Қорақалпоғистон республикаси ҳудуди ва ғарбдан Туркменистон Республикаси билан чегарадошлигидир.

Марказий, яъни катта шаҳар таъсирида ривожланган ва саноат ишлаб чиқариши устунлик қилувчи микрорайон (Урганч, Хонқа) аҳолисининг кўплиги ва унда шаҳар аҳолиси салмоғининг юқорилиги (60,8%), саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда вилоятда етакчилик қилувчи микрорайондир. Хонқа тумани хўжалигининг баъзи хусусиятларига кўра Ҳазорасп туманига ўхшаш бўлсада, географик жойлашуви ва ички алоқаларига, ва кейинги йиллардаги ихтисослашуви хусусиятларига кўра Урганч туманига яқинрок.

Жанубий-ғарбий, яъни сайёҳлик ресурслари устун турувчи микрорайон (Хива) хўжалик хусусиятларига кўра бошқа микрорайонлардан тубдан фарқ қилади. Микрорайон аҳолиси 198,4 минг киши ва унда шаҳар аҳолисининг салмоғи 28,4 фоизни ташкил этади. Бошқа микрорайонларга нисбатан аҳоли зичлиги юқорилигига кўра, марказий райондан кейинги ўринда туради. (1 кв.км. га 422 киши тўғри келади). Саноат ишлаб чиқаришдаги улушига кўра (27,3%), вилоятда марказий райондан кейинги 2-ўринда туради.

Микрорайонга хос энг муҳим хусусият унинг туризм аҳамиятига эгаллигидир. Хоразмнинг тарихи ниҳоятда бойлиги, қадимда илм ва маданиятининг тараққий этганлиги, туризм тармоғининг ривожланиши учун юқори салоҳиятга эга. Хивадаги тарихий обидалар, Осиё мамлакатларида ўзига хос нуфузга эга бўлган илм маскани «Маъмур академияси» нинг Хивада бўлганлиги дунё олимлари, тарихчилари ва сайёҳларининг доимо диққат марказида бўлиб келган.

Вилоят ҳудудини иқтисодий-географик жиҳатдан микрорайонларга ажратиб таҳлил этиш, ижобий натижаларга эришиш имконини беради ва провардида аҳоли турмуш даражасини янги босқичга олиб чиқишда, кўплаб янги турдаги корхоналарнинг ортиши, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши, хизмат кўрсатиш тармоқларининг ривожланиши учун имконият яратади.

Бундай имкониятлар Ўзбекистоннинг табиий ва иқтисодий географик ўрни, табиий шароти, табиий ресурс билан таъминланганлик даражаси, иқтисодиётининг тарихан шаклланиши ҳамда меҳнаткаш халқининг мавжудлигида намоён бўлади.

Ўзбекистон қуйидаги қиёсий афзалликларга эга:

- қишлоқ хўжалиги ривожланиши учун қулай табиий – иқлим табиатининг мавжудлиги
- бой табиий ресурслар ва рекреация ресурсларига эгаллиги
- бой маданий – тарихий меросга эга экани ички ва ташқи туризмни ривожлантириш имконини беради
- қулай географик жойлашуви
- халқнинг меҳнатсеварлиги ва тадбиркорлик қобилиятига эга бўлган меҳнат ресурсларининг мавжудлиги [2, 224-225 бет.].

Мазкур афзалликлар Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти учун ҳам хосдир.

Қуйи Амударё иқтисодий районининг иқтисодий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда районини ривожлантиришда ўзига хос бир қанча йўналишларни белгилаб олиш мумкин. Жумладан туризмни янада ривожлантириш: чунки ушбу районнинг туризм соҳасидаги имкониятларини юқори баҳолаш мумкин, зеро тарихи 2000-2500 йилликларга бориб тақаладиган кўҳна қалъа ва ёдгорликлар, бутун дунёга машҳур бўлган Хива шаҳри, шунингдек кундан –кунга кўркамлашиб бораётган Урганч шаҳрининг туристик салоҳиятидан янада самарали фойдаланиш ва хорижлик сайёҳларни жалб қилишда замонавий ахборот алмашув воситалари хусусан интэрнет тармоғидан фойдаланишни кенг йўлга қуйиш яхши самара бериши мумкин.

Транспорт салоҳиятидан унумли фойдаланиш: маълумки Қуйи Амударё иқтисодий райони Ўзбекистонни хорижий мамлакатлар билан, жумладан Қозоғистон орқали Россия ва бошқа Европа мамлакарлари билан боғловчи транзит йўллар устида жойлашган. Бу эса иқтисодий районни хорижий мамлакатлар билан боғлашда бошқа районларга нисбатан устунлигини таъминлайди. Мазкур имкониятлардан келиб чиқиб транзит йўллар яқинида дам олиш ва автомобилларга техник хизмат кўрсатувчи мотеллар бунёд қилиш, турли озик ва ноозиқовкат маҳсулотлари билан савдо қилувчи дўконлар барпо қилиш имкониятлари мавжуд. Юқоридаги ишларни амалга ошириш мамлакат иқтисодиётини ривожлантириш билан биргалликда, маҳаллий аҳолининг иш ўринлари билан таъминланишини йўлга қўйиши ҳамда аҳолининг турмуш даражасини ўсишига имкон яратади.

Иқтисодий районда қишлоқ хўжалигининг ривожланиш истиқболлари сув билан боғлиқ бўлиб қолмоқда. Минтақанинг асосий сув манбаи бўлган Амударёнинг сув оқими йилдан-йилга камайиб бориши иқтисодий районда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда бир қатор муаммоларни келтириб чиқармоқда. Масалан, 2001 - йилда сув етишмаслиги туфайли Қорақалпоғистон деҳқонлари давлатга ҳаммаси бўлиб, 22,3 минг тонна гуруч, 41,2 минг тонна пахта толаси, 9,2 минг тонна ўсимлик ёғи ишлаб чиқариб, 2000 - йилга нисбатан ўсиш суръати гуруч бўйича 87,4 %, пахта толаси бўйича 76,4 %, нон ва нон маҳсулотлари бўйича 80,4 %, ўсимлик ёғи бўйича 74,2 % бажарилган. Шундай қилиб фақат саноат секторида 2001 йили 4 млрд 381 млн сўмлик маҳсулот ўтган даврга нисбатан кам етиштирилди. Мана шундай мураккаб шароитда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун сув тежамкорлиги юқори бўлган технологияларни қўллаш, жумладан томчилатиб суғориш тизимини кенг қўламда жорий қилиш, экинларнинг сувсизликга чидамли навларини яратиш орқали қишлоқ хўжалигидаги ўсиш суръатларини сақлаб қолиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент, Ўзбекистон, 2012. – 311- бет.
2. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. – Тошкент, Ўқитувчи 2013. – 224-225 бет.
3. Солиев А.А. Ўзбекистон географияси. – Тошкент, Университет 2014. – 332-333 бет.

*Євген Іванов
(Львів, Україна)*

**ОБГРУНТУВАННЯ СТВОРЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ЗОНИ В МЕЖАХ
ГІРНИЧОГО ВІДВОДУ ВАТ “БОРИСЛАВСЬКИЙ ОЗОКЕРИТ”**

На сьогодні виникла потреба у створенні нових та розвитку існуючих рекреаційних зон в межах урбанізованих, промислових чи постмайнінгових геосистем. Визначальним чинником віднесення будь-яких територій до зон рекреації і відпочинку залишається можливість використання її природно-ресурсного потенціалу з метою ефективної організації масового відпочинку населення. При цьому порядок створення рекреаційних зон залежить від їх місцеположення та виду діючих природних і господарських об'єктів. Так, рекреаційні зони в межах населених пунктів створюються відповідно до генеральних планів цих поселень, зазвичай, на основі рішення місцевих рад та за погодженням з виконавчими органами із питань охорони природного середовища та іншими державними установами.

Після завершення видобування озокериту (1993 р.) в межах м. Борислав залишилися постмайнінгові об'єкти (копальні і відвали), які займають значні простори у центральній частині міста. В середніх і малих містах зони рекреації і відпочинку проектуєть з розрахунку 50 м² її площі на одного мешканця. На жаль, існуючі в Бориславі рекреаційні території не здатні забезпечити потреби міщан, а тому, для міста залишається актуальним питання розширення зон рекреації і відпочинку.

Обгрунтування і реалізація в межах Львівської області довгострокових проектів створення рекреаційних зон визначає необхідність ознайомлення із досвідом заснування та діяльності аналогічних зон у регіоні. Наприклад, у м. Трускавець, в межах СЕЗ “Курортполіс Трускавець”, успішно функціонують створені рекреаційні об'єкти. Однак реалізованих в останні роки проектів у регіоні не багато, більшість з них залишаються “на папері” й чекають кращих часів. На Львівщині існують нереалізовані масштабні проекти створення зон рекреації і відпочинку у районах ліквідованих Яворівського і Роздільського сірчаних кар'єрів.

Загалом, для таких міст як Борислав, які мають тривалу й складну історію розвитку, виділення функціональних зон ускладнене. Це пов'язано з тим, що всі види життєдіяльності суміщено, ніби “змішано” у міському просторі. У місті існує адміністративний центр, однак у ході його розвитку сформувалися альтернативні центри, місця тяжіння населення, що “розмивали” межі існуючих функціональних зон. Таким центрами у Бориславі є райони інтенсивного розроблення озокериту, нафти і газу [3]. Загалом, місто має тривалу історію та займає значні площі. На сьогодні виникла потреба уточнення схеми просторової організації міста за іншими, нефункціональними критеріями. Таке зонування є розбиттям міського простору на фрагменти, а критерії виділення зон мають бути пов'язані з їх природними умовами і ресурсами, зокрема можливістю використання площ для рекреації і відпочинку.

Пропонуємо включити у схему просторової організації м. Борислав нову рекреаційну зону для короткострокового відпочинку. Вся територія повинна бути доступною як для міщан, так і туристів. При цьому врахування місцевих природних умов та особливостей ландшафтної структури здатне забезпечити ефективність територіальної організації відпочинку і рекреації. Саме тому, у проекті враховано сучасну геоecологічні ситуацію в межах Бориславського нафтогазового району й досліджуваної території [1, 2, 4].

Рекреаційну зону варто розмістити в межах північної частини гірничого відводу ВАТ “Бориславський озокерит”. Територія зони охоплює внутрішній (міжбудинковий) й практично не зайнятий забудовою простір між вулицями С. Петлюри, А. Міцкевича і В. Івасюка. Площа пропонованої території становить 26,57 га. Поряд із запроєктованими площами слід зарезервувати перспективні для рекреації і відпочинку земельні ділянки, які нині зайняті різними промисловими і господарськими об'єктами або пустирями. Це зумовлено необхідністю використання промислових площ у найближчі роки й неможливістю одночасного освоєння усієї території рекреаційної зони. На резервні землі припадає 11,76 га. Проект зони рекреації і відпочинку враховує включення перспективної зони до його складу вже до 2025 р.

Проектну документацію планування рекреаційної зони “Бориславський озокерит” реалізовано у масштабі 1 : 1 000. Для його створення використано план гірничих робіт аналогічного масштабу і космоснімки *Landsat ETM+* з роздільною здатністю 30 м (2003–2012 рр.). Для прив'язки топоплану та актуалізації існуючих геоданих проведено польове знімання території із використанням GPS-приймача *Garmin eTrex Vista*. На базі уточненої картографічної основи із застосуванням методів геоінформаційного моделювання (за допомогою

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

ГІС-програми *ArcGIS 10*) створено цифрову модель рельєфу, перспективні (3D) моделі, картосхеми крутизни й експозиції схилів, самовідновлення рослинного покриву, розвитку екзогенних процесів, ландшафтна карта тощо. До проекту додано картосхеми: 1) сучасного стану природного середовища; 2) проекту рекреаційної зони; 3) адаптації мережі прогулянкових і велосипедних доріжок до форм рельєфу.

Проектована територія різноманітна за природними умовами. Вона представлена відвалами відходів видобування озокериту різного генезису і віку та міжвідвальними просторами із чисельними вершинами, терасованими вододільними ділянками, схилами різної крутизни й експозиції, балками, долинами потоків й каналів тощо. Різноманітність форм рельєфу сприяє використанню площі, сприяття рекреантами красвиду. Пропонуємо адаптувати існуючі форми рельєфу під зони різного призначення. Перепланування відвалів та виположення їхніх укосів застосовувати лише вздовж окремих прогулянкових доріжок у зонах надмірного терасування території.

Центральну паркову зону варто влаштувати в межах старих відвалів (віком від 50 до 155 років), які виникли шляхом випаровування. Прийнятні мікрокліматичні умови, гідрологічний режим й висока аерація ґрунтів дають змогу створити на схилах відвалів стійкі паркові насадження. На вершинних і приводільних ділянках варто організувати відпочинкові й оглядові майданчики, головні й бічні алеї із декоративними клумбами і газонами. Верхню частину східного відвалу вздовж основної вісі паркової зони необхідно залужити з метою освітлення території (рис. 1).

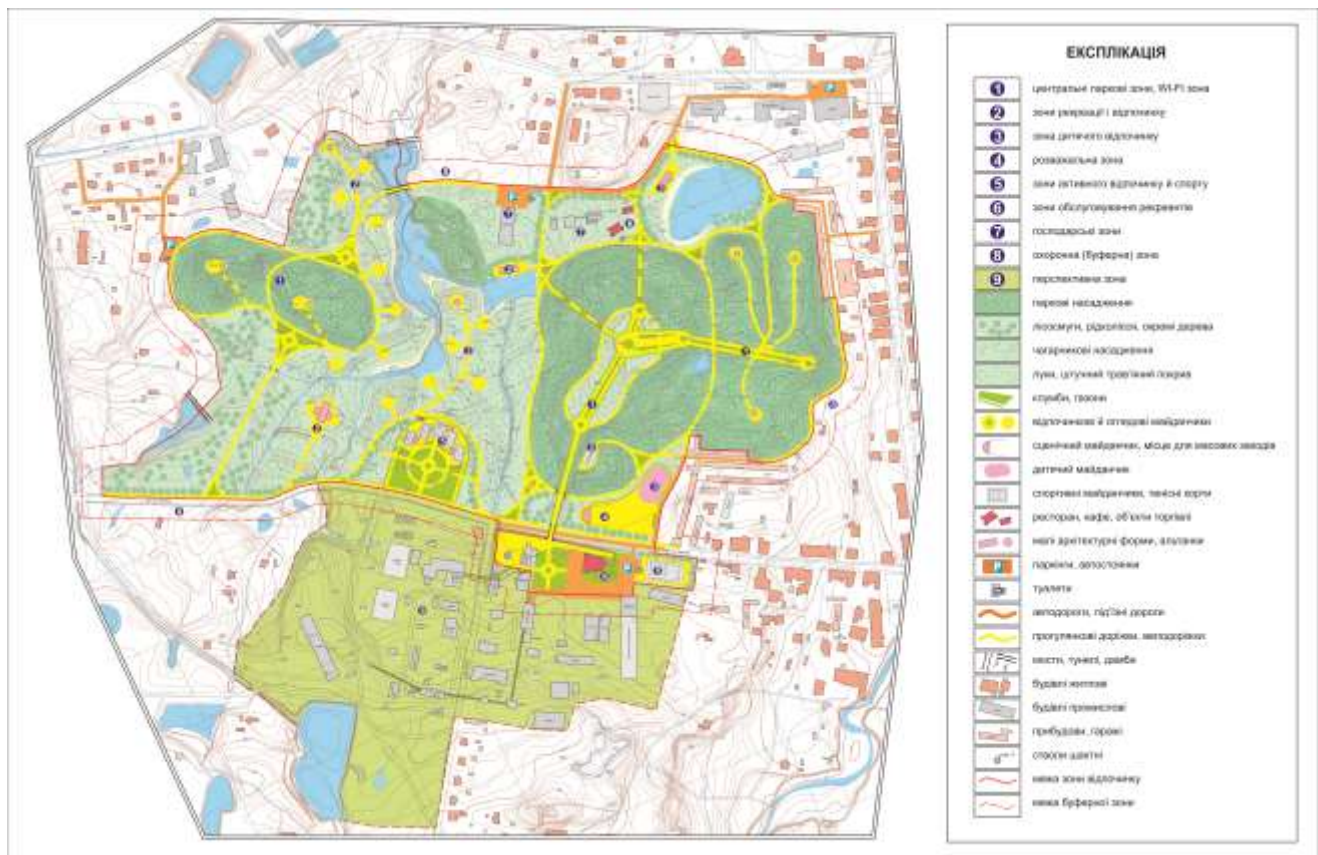
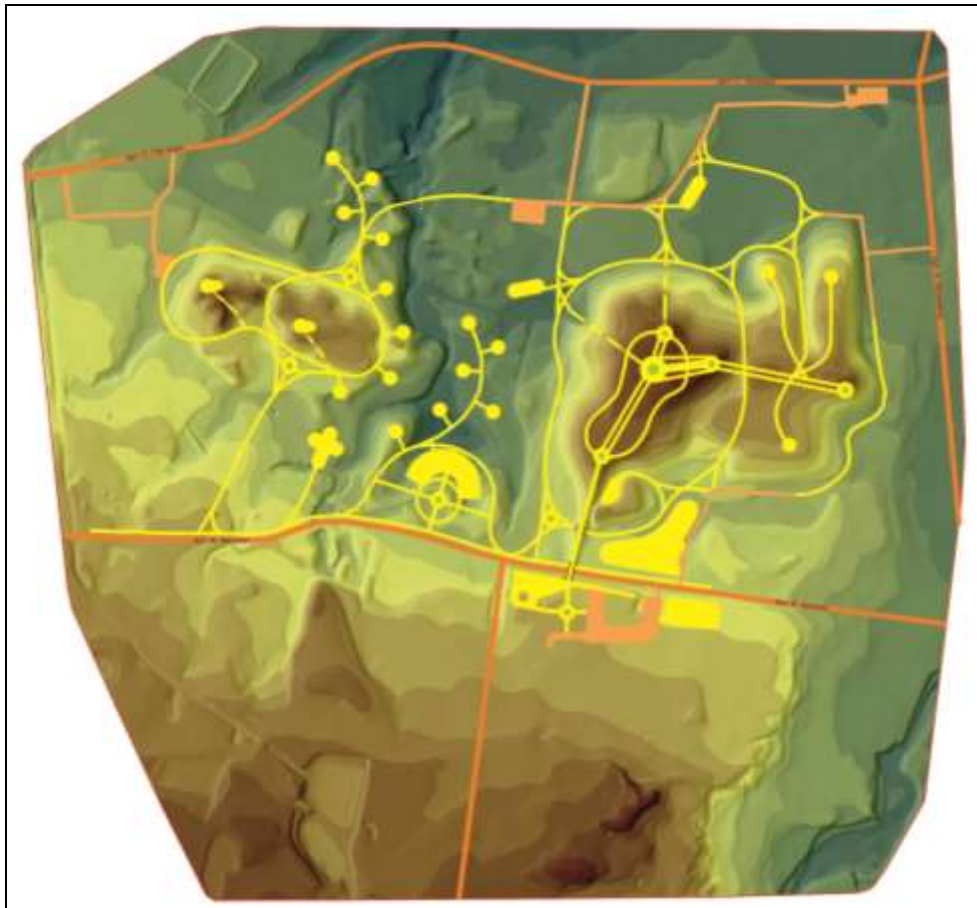

Рис. 1. Проект рекреаційної зони "Бориславський озокерит"

Мережа прогулянкових і велосипедних доріжок "вписана" у рельєф рекреаційної зони (рис. 2). Ширина доріжок сприяє одночасному використанню для пішоходів і велосипедистів. Практично по усій довжині ця мережа має повороти малої крутизни, окремі замкнені кола, маршрути різного напрямку, що полегшує та урізноманітнює мандрівки для відпочиваючих, дає змогу займатися бігом і велоспортом. Система прогулянкових і велосипедних доріжок передбачає побудову двох мостових переправ (одну із них варто реставрувати на місці моста для вузькоколійки) і тунельного проїзду. На схилах крутизною понад 15° слід влаштувати підйомні стежки із сходами. Для під'їзду у рекреаційну зону використано існуючу вуличну дорожню мережу, а головні заїзди знаходяться з вулиць В. Івасюка і С. Петлюри. Паркінги та автостанки створено на місці вирівняних асфальтованих майданчиків.

Рис. 2. Адаптація мережі прогулянкових і велосипедних доріжок до форм рельєфу

Зони рекреації і відпочинку пропонуємо організувати в межах молодих екстракційних відвалів (віком 25–50 років) і міжвідвального простору, а саме вздовж водойм і водотоків. Мальовничість оточуючого середовища, наявність водних об'єктів та віддаленість від житлової забудови міста створить умови для перебування й відпочинку відвідувачів парку. Окремо виокремлено майданчики для відпочинку переважно віддалені від основних стежок та один від одного на відстань 25–50 м. В межах відпочинкових майданчиків доречно збудувати павільйони, альтанки чи навіси, організувати місця для вогнищ і мангали.

Для належного функціонування зони рекреації і відпочинку рекомендуємо створення трьох ставів загальною площею 1,7 га. Для формування найбільшого ставу (0,8 га) у долині потоку Крушельниця слід за допомогою реставрованої дамби підвищити рівень води до позначки 370,0 м. Ще однією відновленою дамбою варто підняти рівень води у долині бічного потоку до позначки 380,5 м. У північно-східній частині рекреаційної зони пропонуємо на місці двох існуючих ставів і підтопленої території створити один великий став площею 0,5 га. З метою водозабезпечення потоків і ставів рекомендуємо повернути частину води із обвідного каналу у старі русла.

На вирівняній площадці, найближче до центральної частини міста варто створити розважальну зону і зону дитячого відпочинку. Для проведення масових заходів в межах цих зон слід побудувати сценічний майданчик. Особливе місце у розвитку рекреаційної зони відведено площам, які відведені під активний відпочинок і спорт. Проектом передбачено створення сучасних майданчиків із роздягальнями для міні-футболу, баскетболу, волейболу, тенісу, пінг-понгу та інших видів спорту. Майданчик для міні-футболу доцільно використовувати під час проведення масових заходів. У зонах обслуговування рекреантів слід відкрити ресторан, кафе та об'єкти торгівлі. Об'єкти у господарській зоні можуть продовжити роботу за умови дотримання положень екологічного законодавства. Довкола рекреаційної зони варто організувати охоронну (буферну) зону шириною 25–30 м.

Перепланування земної поверхні та інші види гірничотехнічної рекультивациі варто застосовувати лише у місцях розміщення спортивних майданчиків, формування алей, відпочинкових майданчиків чи ставів. Ділянки земної поверхні, які знаходяться в межах екстракційних відвалів та запроектовані під рекреаційні об'єкти слід вкрити родючим шаром ґрунту потужністю 0,5–0,6 м. Більшість міжвідвальних просторів необхідно залужити і засадити невибагливими до засолення видами чагарників, а вздовж автошляхів висадити смуги із декоративних дерев. Загалом, рекультивацию фітоценозів та озеленення території рекреаційної зони

необхідно проводити із використанням досвіду і рекомендацій науковців Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка [5, 6].

Реалізація проекту нової рекреаційної зони “Бориславський озокерит” передбачає кілька етапів та являє собою довгостроковий проект з поступовим розширенням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дригулич П. Г. Проблеми урбанізованих територій під час розробки нафто-газових родовищ (на прикладі міста Борислава) / П. Г. Дригулич, А. В. Пу-кіш // Нафтогазова галузь України. – 2013. – № 2. – С. 44–49.
2. Іванов Є. Еколого-географічна ситуація у межах Бориславського нафтогазового району / Євген Іванов // Праці наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. – Львів: НТШ, 2003. – С. 193–195.
3. Кудряшов О. І. Бориславське нафтогазове родовище – ретроспектива та перспектива / О. І. Кудряшов, А. Г. Мичак, В. Є. Філіпович // Стан, проблеми та перспективи нафтогазової промисловості України : міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Борислав, 7–9 вересня 2012 року) : зб. тез доповідей. – Львів : В-во Львівської політехніки, 2012. – С. 18–20.
4. Романюк О. Екологічні наслідки довготривалої експлуатації нафтогазового родовища на території м. Борислава / Ольга Романюк // Геологія і геохімія горючих копалин. – 2011. – № 1–2. – С. 151–153.
5. Цайтлер М. Й. Рекультивация фітоценозів техногенних екосистем м. Борислава / М. Й. Цайтлер // Стан, проблеми та перспективи нафтогазової промисловості України : міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Борислав, 7–9 вересня 2012 р.): зб. тез доповідей. – Львів : В-во “Львівської політехніки”, 2012. – С. 85. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/15521>.
6. Цайтлер М. Й. Особливості рекультивации відвалів озокеритовидобутку Бориславщини / М. Й. Цайтлер, Т. Б. Скробач, В. М. Сеньків // Науковий вісник НЛТУ України: зб. наук.-техн. праць. – 2010. – Вип. 20.3. – С. 47–51.

*Микола Карабінюк
(Ужгород, Україна)*

МЕТАМОРФІЗМ РАХІВСЬКОГО КРИСТАЛІЧНОГО МАСИВУ

Постановка проблеми та аналіз попередніх досліджень. Складна покривно-лускувата будова Мармарошського кристалічного масиву, частиною якого являється Рахівський кристалічний масив, ускладнює розшифрування протікання метаморфізму порід, а іноді і унеможливується вирішення ряду спірних питань, щодо визначення окремих його етапів.

Також важливо відмітити, що наслідком слабкої вивченості домезозойських метаморфічних порід являється те, що наявні різні схеми стратиграфічного їх розчленування, а також є розбіжності у відношенні їх геологічному віку. Відкритим питанням лишається про кількість етапів прогресивного метаморфізму, які проявлялися в межах масиву на ранніх стадіях його геологічного розвитку. Рахівський масив являє собою найбільш стародавній домезозойський кристалічний «острів» Східних Карпат, вивчення якого почалося до першої половини XIX ст. Саме тому, для правильного трактування розвитку метаморфізму взагалі в Карпатах, потрібно вивчити його в межах кристалічного масиву.

Минуло більше сто п'ятдесят років від того часу, коли метаморфічні породи Східних Карпат вперше були визначені А.Альтом. Незважаючи на віковий проміжок часу, що пройшов після їх відкриття, ці породи в межах Рахівського масиву залишалися все ще слабо вивченими.

У другій половині XIX ст. почалося систематичне вивчення Східних Карпат. Найбільш детальні дослідження кристалічних порід в цьому районі були проведені Г. Запаловичем [8], який виділив дві регіональні частини формації кристалічних порід Східних Карпат: південну, або Роднянську, і північну, або Буковинсько-Мармарошську.

Т. Позевіц [7] виділив в Рахівському масиві нижню світу біотитових гнейсів, середню світу слюдяних сланців і верхню світу мармурованих вапняків.

У післявоєнний період починається детальне вивчення кристалічних порід Українських Карпат радянськими геологами. За короткий проміжок часу були більш детально досліджені кристалічні породи Чивчин та Рахівського масиву, що дало можливість по-новому висвітлити ряд питань у зв'язку з проблемою металогенії Українських Карпат.

Виклад основного матеріалу. Домезозойські метаморфічні породи характеризуються значною петрографічною різноманітністю і різним ступенем метаморфічної переробки як древніх осадових, так і вивержених порід [5].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Л. Г. Ткачук [4] об'єднує кристалічні породи Рахівського масиву в єдину петрографічну формацію метаморфічних порід, серед якої по петрографічним ознаками виділяє такі чотири групи порід, починаючи з найбільш древніх: а) гнейси, б) сланці, в) кварцити і кварцитові сланці, г) кристалічні вапняки (мармур).

І.Ф. Трусова [6] виділяє серед метаморфічних порід Рахівського масиву три світи:

- нижню світу полевошпатово-кварцових двохслюдяних сланців з прошарками чисто слюдяних і конгломератових сланців;

- середню світу кварцитових та слюдисто-кварцитових сланців і слюдистих кварцитів в нижній частині з підлеглими їм прошарками кварцитових сланців;

- верхню світу сланцюваних і окварцованих вапняків, які перешаровуються з слюдяними сланцями.

Крім того, І. Ф. Трусова відокремлює в окремий комплекс слюдяні мікроклінові гнейси і гнейсові сланці, які займають особливе положення серед кристалічних порід Рахівського масиву, зважаючи на своє первинно-вивержене походження.

Кристалічні породи Рахівського масиву Л.Г. Ткачук та І.Ф. Трусова (виходячи з високого ступеня метаморфізму цих порід) зараховують до докембрійських (протерозойським) утворень, за винятком кристалічних вапняків і пов'язаних з ними слюдяних сланців, яким зазначені дослідники приписують палеозойський (кам'яновугільний) вік.

За даними А. Л. Кривина і Л. Г. Ткачука, серед метаморфічних порід можна виділити три серії, а саме:

а) білопотокську, або гнейсово-сланцеву;

б) діловецьку, або карбонатно-сланцеву;

в) кузінську, або філітову.

Основою для такого розчленовування є передусім те, що породи білопотокської, або гнейсово-сланцевої, серії складають найбільш підведену частину Південної, або білопотокської, антикліналі і абсолютно відсутні в інших частинах масиву. На вказаній серії різко трансгресивний і з великою кутовою незгодою залягає діловецька, або карбонатно-сланцева, серія, породи якої широко розвинені і виступають в той же час в склепінній опущеній частині Південної антикліналі між с. Ділове і селищем Вел. Банський, а також подекуди на крилах цієї антикліналі. Наприклад, в потоці Бредецел, в нижній течії якого, на правому його схилі, виразно спостерігається залягання порід діловецької серії на сильно розмитій гнейсово-сланцевій світі білопотокської серії. Вище залягає також з великою кутовою незгодою кузінська, або філітова, серія на різних стратиграфічних горизонтах діловецької серії. Так, на правому схилі Тиси, в с. Ділове, кузінська світа залягає на надкарбонатній світі діловецької серії. Вище за кузінською серією також трансгресивно залягають в основному мезозойські породи тріасів або (рідше) молодших періодів [5].

Породи білопотокської, або гнейсово-сланцевої, серії мають більш високий ступінь метаморфізму в порівнянні з породами діловецької і кузінської серій. Проте і ці менш метаморфізовані породи настільки глибоко перетворені, що в них досі не виявлено ніяких органічних залишків. Тому визначення геологічного віку виділених серій являється ускладненим і доводиться миритися з умовністю віднесення будь-якої серії до того або іншого геологічного періоду, древнішого, ніж тріас.

Якщо взяти до уваги, що виділені серії відокремлені один від одного різкою незгодою, що доводить у свою чергу наявність значних перерв після утворення кожної виділеної серії, і якщо врахувати також, що найбільш високий ступінь метаморфізму властивий тільки породам білопотокської, або гнейсово-сланцевій, серії, то стає можливим умовно віднести породи цієї серії до протерозойських утворень. Тоді логічно буде віднести породи діловецької серії до нижньопалеозойського, а породи кузінської серії - до верхньопалеозойського віку. Правильність такого допущення також підтверджується і тим, що на породах білопотокської серії видно виразні сліди послідовного накладення процесів перетворення більшого числа етапів або фаз метаморфізму, чим на породах діловецької, а тим більше кузінської серії [5].

Білопотокським породам відповідають температури мінералоутворення 450-665°C і тиск 3-6 кБар. У локальних ділянках і зонах метаморфізм цих порід досягав низьких ступенів амфіболітової фації і супроводжувався проявом ультраметаморфізму.

Утворення мінералів в породах діловецької серії відбувалося при нижчих температурах (300-500°C) і невисоких тисках. Мінеральні парагнейси відповідають умовам серицит-хлоритовій і біотит-хлоритовій субфації зеленосланцевої фації. Картина ускладнюється місцевими збільшеннями загальної міри метаморфізму в контактних ореолах гнейсированих гранітів, впроваджених в зелено сланцеві комплекси.

Відмінності в ступені метаморфізму порід білопотокської і діловецької серій дозволяють припускати наявність перерв у формуванні товщ, що супроводжуються самостійними етапами метаморфізму. Проте надійні стратиграфічні докази цього припущення відсутні, У зв'язку з цим багато дослідників в продовж років намагаються розшифрувати ранню метаморфічну історію порід масиву за допомогою методів ізотопної геохронології [1].

Нині виділяють чотири стадії характеру метаморфічних перетворень порід древніх товщ Мармарошського масиву: дві, що допускають існування лише одного етапу прогресивного регіонального метаморфізму, і дві, які допускають наявність декількох його етапів.

Згідно з третьою і четвертою стадією, усі первинні породи кристалічної основи масиву були прогресивно метаморфізовані в однакових умовах впродовж одного етапу, а потім на цей метаморфізований

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

комплекс був накладений низькотемпературний діафторез [3, 6]. При цьому зелені сланці діловецької серії розглядаються як діафторити.

У іншому трактуванні древні по-різному метаморфізованні комплекси Мармарошского масиву вважаються такими, що виникли в результаті двох етапів прогресивного регіонального метаморфізму: більш раннього, породжуваного гнейси і слюдяні сланці білопотокської серії, і потім герцинського, який викликав перетворення на зелені сланці порід, що сформувалися після завершення першого етапу [2].

Перший етап прогресивного регіонального метаморфізму (525 ± 9 млн. років назад) був пов'язаний з ранньо-каледонською складчастістю і проходив після накопичення теригенних порід білопотокської серії. Після перериву і часткового розмиву білопотокських порід знову почався процес накопичення осаду, що періодично супроводжувався проявами вулканізму, переважно кислого. У герцинський час (300-320 млн. років назад) первинні осадові і вулканогенні породи діловецької серії були метаморфізовані в умовах зелено сланцевої фації [1].

Висновки. Отже, Рахівський кристалічний масив являє собою найдревніший кристалічний “острів” Східних Карпат. Його геологічну основу складає велика кількість метаморфічних порід, які зазнали метаморфізації в різні геологічні епохи та періоди.

Тут виділяють окремі світи метаморфічних порід:

- нижню світу полевошпатово-кварцових двохслюдяних сланців;
- середню світу кварцитових і слюдисто-кварцитових сланців;
- верхню світу сланцьованих і окварцованих вапняків.

Серед метаморфічних порід можна виділити три серії, а саме:

- а) білопотокську, або гнейсово-сланцеву;
- б) діловецьку, або карбонатно-сланцеву;
- в) кузінську, або філілітову.

Дані світи також відрізняються ступенем метаморфізму. Породи білопотокської, або гнейсово-сланцевою, серії мають більш високий ступінь метаморфізму в порівнянні з породами діловецької і кузінської серій. Метаморфізація порід різних світ відбувалися також в різних умовах. Наприклад, породам білопотокської світи відповідають температури мінералоутворення $450-665^{\circ}\text{C}$ і тиск 3-6 кБар, утворення мінералів в породах діловецької серії відбувалося при нижчих температурах ($300-500^{\circ}\text{C}$) і невисоких тисках, ще менші показники для кузінської світи.

Окрім цього, також існують чотири стадії етапів прогресивного метаморфізму: дві, як допускають лише один етап та дві, які затверджують про виділення декількох його етапів. В результаті сукупних наявних петрологічних геохронологічних даних дозволяє поки що зупинитися на одному із варіантів метаморфічної історії порід Рахівського масиву, який передбачає мінімум дворазовий прогресивний метаморфізм товщ білопотокської і діловецької світ.

Перший етап прогресивного регіонального метаморфізму - 525 ± 9 млн. р., другий у герцинський час - 300-320 млн. років назад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горохов И.М., Матковский О.И., Рудаков С.Г., Мельников. Н.Н., Варшавская Э.С. Этапы метаморфизма пород фундамента Мармарошского массива по данным Rb-Sr метода // Материалы XI Конгресса Карпато-Балканской геологической ассоциации. Магматизм и метаморфизм. – К. «Наукова думка», 1980. – С. 66–72.
2. Рудаков С.Г. некоторые особенности метаморфизма древних пород Советских Карпат / С.Г. Рудаков – Вест. МГУ Сер. геол., №5. 1966. – С.66–72.
3. Соболев В.С. О признаках повторного метаморфизма (диафтореза) в метаморфических сланцах Закарпатской области. / В.С. Соболев. – Минерал. сб. Львов. геолог. о-ва, №2, 1948. – С. 205–206.
4. Ткачук Л.Г. Петрография Раховского кристаллического массива / Л. Г. Ткачук // Науч. Зап. Львовского политех. ин-та, Сб. нефтяного факультета, в. XI, №3. 1949 р.
5. Ткачук Л.Г. Раховский кристаллический массив Карпат / Л.Г. Ткачук, Д.В. Гуржий. – Изд – во АН УССР. 1957. – 123 с.
6. Трусова И.Ф. Метаморфические породы Раховского массива Восточных Карпат / И.Ф. Трусова – БМОИП, отд. геол., . XXVII – 1952 р. – С. 22-38.
7. Posewits T., Hochmann C. Erlaungen zurgeo., Sperialarte der Ungebungen von Marmorosch Szigeth, 1894.
8. Zapalowicz H., Eine geologische Skizze des oestlschen Theiles der Pokutisch-Marmaroscher Grenzkarpathen, Jahrb. D. k. k. geol. Reichsans. Wien, XXVI, 1886.

Науковий керівник – кандидат геологічних наук, доцент М.М.Микита

*Євген Компанець
(Київ, Україна)*

ДАНІ ШЛІХО-МІНЕРАЛОГІЧНОГО ОПРОБУВАННЯ У ЯКОСТІ ОСНОВИ ДЛЯ АНАЛІЗУ МЕТОДАМИ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ

Вступ. Перетворення геологічної інформації у масив даних для аналізу методами математичної статистики має ряд особливостей, які полягають у правильному підході до обробки та конвертації кількісних параметрів. Особливо гостро це питання виникає при дослідженні даних шліхо-мінералогічного аналізу, де збереженість певних груп мінералів досить невисока. В такому випадку дослідник вимушений працювати з недосконалим матеріалом, де числові значення мінералів замінені на так звані «знаки» – одиничні знахідки мінералу у пробі. **Мета дослідження** полягає у створенні оптимальних вибірок для аналізу методами математичної статистики, які містять неповний набір даних. Яскравим прикладом таких даних є бідні на індикаторні мінерали кімберлітів шліхи, значущість яких з певних причин досить висока (якщо мова йде про мінерали групи хромшпінелідів або піроп).

Матеріали досліджень. У якості вихідних даних були використані результати шліхо-мінералогічного опробування бучацької серії палеогену (P₂bc) північно-західного схилу Бердичівського підняття, виконаних Правобережною геологічною експедицією з 1991 по 2008 роки [1]. В основну (оригінальну) вибірку увійшли дані по базальному горизонту серії, яка представлена 14 мінералами (піроп, хромшпінель, ільменіт, лейкоксен, рутил, циркон, силіманіт, ставроліт, дистен, турмалін, гранат, монацит, магнетит, пірит).

Якість відібраних проб. Діагностика важкої фракції проб виконувалась різними мінералогами, і через високу кількість аналітичного матеріалу трапляються розбіжності між внесеними даними у мінералогічні картки та звіт; часто вміст мінералу в одній пробі відрізняється у додатках. Вибірка побудована з виключенням мінералів, розмірність яких не перевищує «знаки», а об'єднані значення ільменіту та лейкоксену або рутилу та лейкоксену унеможливають використання цих даних для аналізу.

Підготовка проб до математичної обробки. В процесі аналізу фондових матеріалів з'ясувалося, що вміст частини мінералів у звіті вказаний у «знаках», тоді як числові значення всіх мінералів, крім піропу, вказані у «грамах на тону» (г/т); вміст піропів вказаний у «знаках на 20 літрів породи». Для стандартизації вибірки «знаки» для піропу та решти мінералів були переведені у «грами на тону». Для піропу і для решти мінералів були виведені окремі формули для перетворення у метричну систему. Формула для піропів визначалась: 1) густиною піропу – 3,5 г/см³; 2) розміром одного зерна піропу – дві групи за розмірністю «0,04 см» та «0,06 см» (у діаметрі; в середньому); 3) кількістю піропів на 20 літрів породи; 4) густиною проби (експериментально визначена з каталогу піропів; в середньому становить 1,85 кг на 1 літр породи) та 5) початковою масою проби. Для визначення кількості піропу у «грамах на тону», вміст піропу у «знаках на 20 літрів породи» спочатку перераховувався у «знаки в пробі». В останню чергу, «знаки» перераховувались у розмірність «грами на тону».

Методика досліджень. Більшість статистичних методів постулюють у якості передумов відповідність певному закону розподілу [5, с. 32], що перевіряється у програмному пакеті STATISTICA підмодулю аналізу залишків для оцінки міри відповідності (розбіжності) отриманих емпіричних даних і будь-яких теоретичних розподілів. Якщо точки на цьому графіку досить тісно укладаються уздовж теоретично очікуваної прямої, то можна зробити висновок, що залишки розподіляються нормально [4, с. 70].

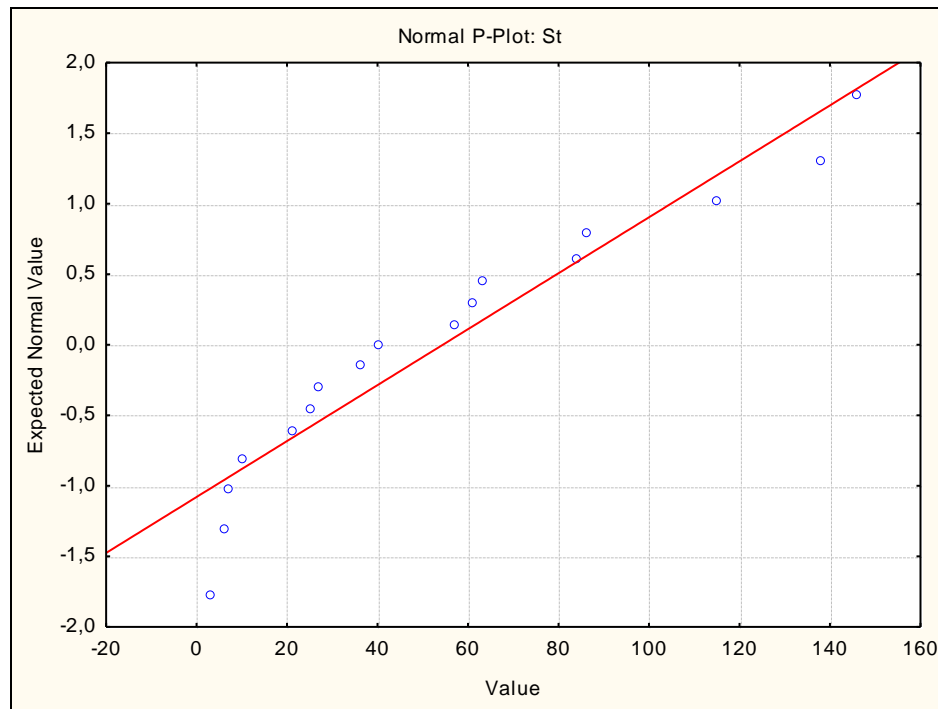

Рис.1. Графік розподілу ставроліту з базального горизонту бучацької серії палеогену. По вісі абсцис розташовані емпіричні дані, по вісі ординат – теоретичний розподіл. Червона лінія на графіку – теоретично очікувана пряма.

Для уточнення розподілу даних, було проведено процедуру логарифмування. Логарифмічне перетворення вирішує принаймні три завдання: відбувається перехід від мультиплікативної моделі до адитивної (друга легко оцінювана і добре розроблена статистично; перша може впливати з фізичної моделі або задовольняти деяким очевидним вимогам), вирівнюється дисперсія та нормалізується розподіл. Важливо підкреслити, що критерієм для логарифмування є не близькість до логнормального розподілу, а близькість до нормального залишків після логарифмування (порівнюючи із залишками для нелогарифмованої моделі).

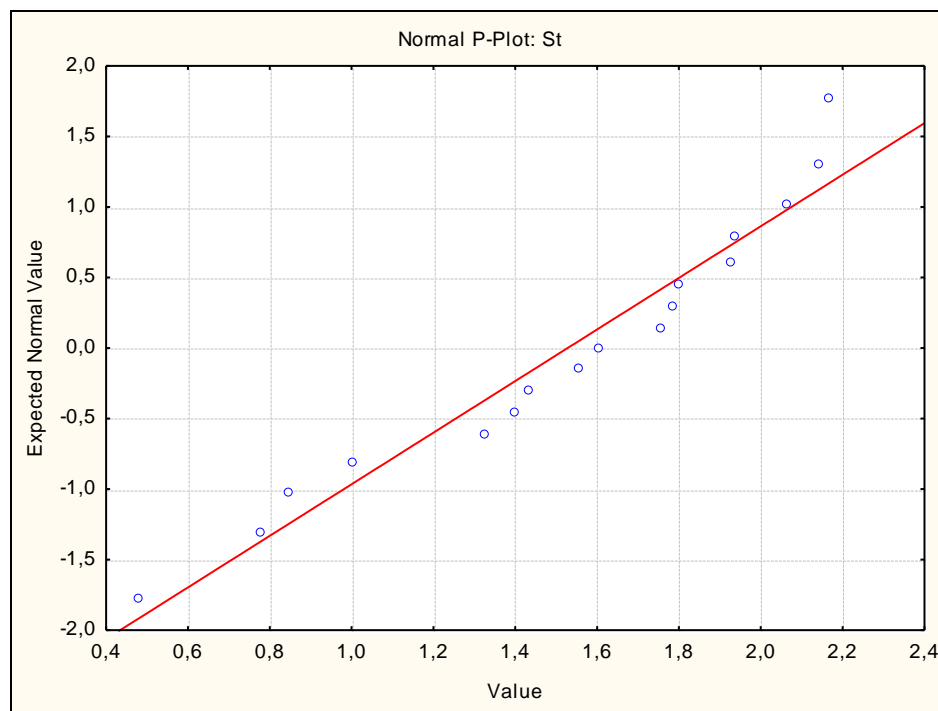

Рис.2. Графік розподілу ставроліту з базального горизонту бучацької серії палеогену. По вісі абсцис розташовані логарифмовані дані, по вісі ординат – теоретичний розподіл. Червона лінія на графіку – теоретично очікувана пряма.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Порівнюючи графіки розподілів мінералу ставроліту оригінальної та логарифмованої вибірки, отримуємо задовільний результат через процедуру логарифмування. Проте методи математичної статистики, які засновані на використанні кореляційної матриці (кластерний аналіз, метод к-середніх, метод головних компонент), вимагають повного заповнення комірок бази даних.

Мінерали піроп, хромшпінель, силіманіт, ставроліт, турмалін та магнетит містять понад 50% значень, де вміст мінералу спостерігається у вигляді «знаків», або не ідентифікований. Для розмірності «знаки» була встановлена стандартна величина у 0,0001 грам на тону (за розміром одного зерна діаметром 0,04 см); порожні комірки в оригінальній вибірці (мінерал не ідентифіковано) замінені на нулі. При повторній процедурі логарифмування оригінальної вибірки нульові числові значення були замінені на розмірність 0,00001 грам на тону.

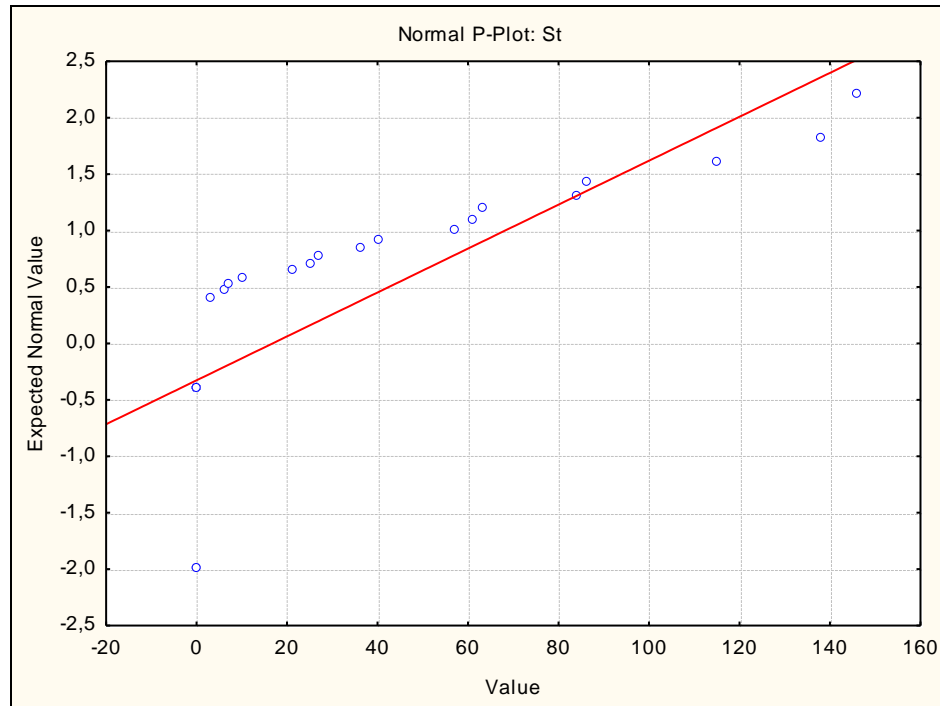

Рис.3.А

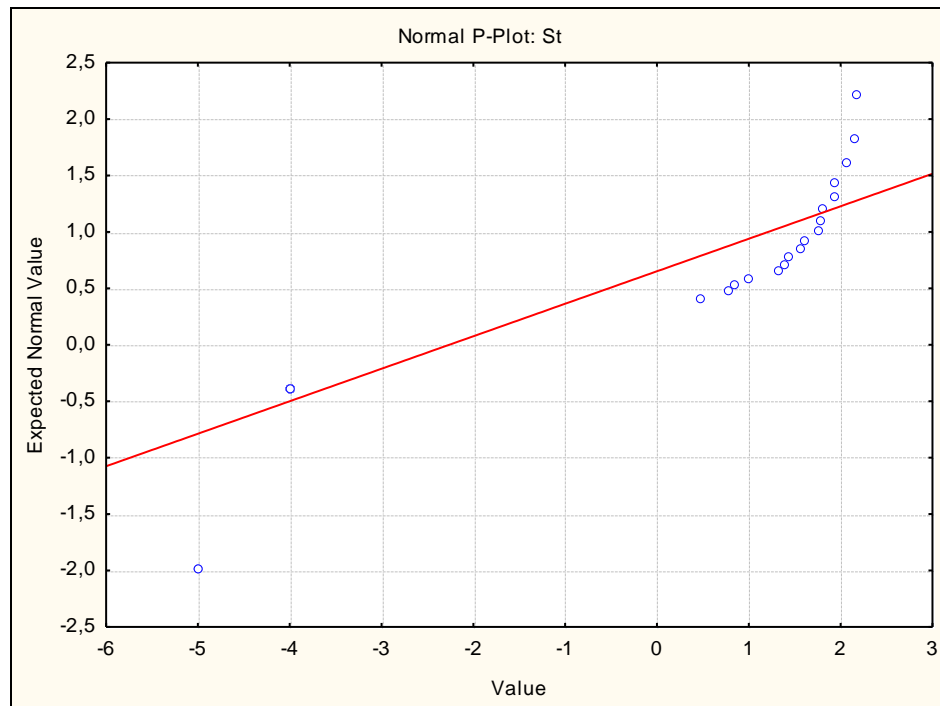

Рис.3.Б

Графіки розподілу ставроліту з базального горизонту бучацької серії палеогену із заміною «знаків» та нульовими значеннями концентрацій мінералу. Рис. 3.А – оригінальна вибірка. Рис.3.Б – логарифмована вибірка.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Як показують графіки розподілів мінералу ставроліту з базального горизонту бучацької серії палеогену, дані розподілені нерівномірно. Порівнюючи оригінальну та логарифмовану вибірки без «знаків» та без нульових значень концентрацій, дані значно посунулися від теоретично очікуваної прямої. Аналогічні результати отримані по решті мінералам у вибірці.

Для остаточного рішення про можливість застосування логарифмічного перетворення проведемо аналіз елементарних статистичних характеристик по кожному мінералу. Були створені вибірки без «знаків» (1), зі «знаками» (2) та зі «знаками» та нульовими значеннями (3) з оригінальними (А) та логарифмованими (Б) значеннями окремо.

Відомо [2, с. 80], що мале значення стандартного відхилення вказує, що спостереження добре групуються навколо центрального значення. І навпаки, велике стандартне відхилення демонструє широке розсіювання даних і слабку тенденцію до їх централізації. Більші значення дисперсії свідчать про більші відхилення значень випадкової величини від центру розподілу. Інтерпретація як дисперсії, так і стандартного відхилення, потребує лише порівняння одного значення з іншим. Вибірка, яка має найбільшу дисперсію або стандартне відхилення, характеризується більшим розкидом значень при умові, що всі виміри зроблені в одних і тих же одиницях.

Таблиця 1.

Оцінка дисперсії даних.
Вибірка по базальному горизонту бучацької серії палеогену

Мінерал	Оригінальна вибірка (А)			Логарифмована вибірка (Б)		
	Дані без знаків та нулів (1)	Дані зі знаками, без нулів (2)	Дані зі знаками та нулями (3)	Дані без знаків та нулів (1)	Дані зі знаками, без нулів (2)	Дані зі знаками та нулями (3)
Prp	0,99	0,99	0,46	0,556936	0,556936	4,668784
CRSpl	335,97	74,24	69,89	0,550491	2,182188	2,168667
Plm	44272,43	44272,43	44272,43	0,859815	0,859815	0,859815
Leu	10751,24	9291,24	9291,24	0,254048	4,185937	4,185937
Rt	7586,62	7171,72	7171,72	0,248049	2,469478	2,469478
Zrn	22850,02	22850,02	22700,35	0,359249	0,359249	1,292505
Sil	264,46	265,22	99,21	0,1032	2,47317	6,192108
St	2095,63	1427,31	1383,32	0,253988	7,296709	7,352243
Ky	2668,95	2050,97	1737,18	0,285947	5,90958	8,046945
Tur	716,57	476,03	468,78	0,276505	6,762925	6,825408
Grt	75415,85	73200,93	73200,93	0,797472	1,937524	1,937524
Mnz	21324,79	16385,17	16385,17	0,647009	7,386784	7,386784
Mag	14,79	8,84	8,55	0,153592	4,403298	4,43969
Py	56606,29	53637,12	53637,12	0,848158	5,416593	5,416593

Отримані значення середнього квадратичного відхилення даних підтверджують значний вплив нулів та знаків на логарифмовану вибірку. Особливо це характерно для мінералів, вміст яких зафіксований переважно у «знаках». Симетрична картина і з даними щодо дисперсії вибірок. Проте зменшення середнього квадратичного і дисперсії притаманне мінералам, вміст яких перевищує «знаки», а саме ільменіту (єдиний мінерал з усієї вибірки по базальному горизонту). Тут логарифмування вибірки виявляється змістовним і правильним.

Коефіцієнти варіації (служать для порівняння величин розсіювання по відношенню до вибіркової середньої двох варіаційних рядів) зменшуються в оригінальній вибірці при додаванні до даних значень, що містять «знаки» та «нулі», і значно підвищуються у логарифмованих вибірках (за винятком тих мінералів, які не містять нульових значень взагалі).

Прийнято говорити [3, с. 87], що припущення про нормальність розподілу не суперечить наявним даним, якщо асиметрія близька до нуля, тобто лежить в діапазоні від -0,2 до 0,2, а ексцес - від -1 до +1. Порівнюючи коефіцієнти ексцесу і асиметрії оригінальних та логарифмованих вибірок очевидним є те, що процедура логарифмування значно покращила дані, але значущість заміни для «знаків» та нульових значень унеможливило використання логарифмованих вибірок для подальших досліджень.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Важливо також підкреслити, що «знаки» є вагомою пошуковою ознакою для великої групи мінералів, не стійких до механічного зносу, і їх ігнорування цілком може привести до спотворення результатів статистичних аналізів вибірок.

Висновок. При роботі з даними шліхо-мінералогічного опробування доводиться йти на певний компроміс, якщо завдання зводиться до певних статистичних процедур з вибірками. Разом з тим, аналіз «залишкових» даних після розвідки дозволяє проводити додаткові прогностичні побудови без розгортання нових пошукових робіт. Оцінку основних елементарних статистичних характеристик вибірок можна віднести до другорядного фактору, надаючи перевагу візуальному спостереженню розподілу мінералів на графіках оцінки міри відповідності (розбіжності) отриманих емпіричних даних і теоретичних розподілів, де заміни значень мінералів, що рідко спостерігаються у шліхах, найменше впливають на загальний характер розподілу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Довгань Р. Х., Павлюк В. М. Звіт про пошуки корінних родовищ алмазів в межах Бердичівського підняття (1991-2008; геологічне завдання, тит.230) / Р. Х. Довгань. – К: Північне державне регіональне геологічне підприємство «ПІВНІЧГЕОЛОГІЯ», 2008. – С. 419.
2. Дэвис Дж. С. Статистика и анализ геологических данных / John C. Davis // [пер. с англ. В. А. Голубевой]. – М.: Издательство «Мир». – М., 1977. – Т.1. – С. 322.
3. Мартыанова А. Е. Математические методы моделирования в геологии. Часть I: Учебное пособие для студентов направления 650100 «Прикладная геология». / А. Е. Мартыанова. – Астрахань: АГТУ, 2008. – 218 с.
4. Мاستицкий С. Э. Методическое пособие по использованию программы STATISTICA при обработке данных биологических исследований. / С. Э. Мاستицкий // РУП Институт рыбного хозяйства. – Минск, 2009. – 76 с.
5. Михалевич И. М. Применение математических методов при анализе геологической информации (с использованием компьютерных технологий): Учебное пособие. / И. М. Михалевич, С. П. Примина // Издательство «Иркутский государственный университет». – Иркутск, 2004. – Часть 2. – С. 120.

*Атабек Рахимов
(Урганч, Ўзбекистон)*

ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯДА РАЙОНЛАШТИРИШ ВА МИКРОРАЙОНЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИГА ДОИР

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан кейинги даврда бозор иқтисодиёти ва унга хос элементлар тизими барпо қилинмоқда. Бунда меҳнатнинг географик тақсимоли ва иқтисодий ислохотлар ўзига хос қатор қонуниятлар, тамойиллар таъсирида шаклланмоқда. Аҳоли пунктларини такомиллаштириш бўйича давлат томонидан бир қатор қарорлар қабул қилинмоқда. Жумладан, 2005 йил 14 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-120-сонли қарори, шунингдек, 2009 йилнинг 13 мартида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси аҳоли пунктларининг маъмурий-худудий тузилишини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги 68-сонли қарори қабул қилинди. Шулар билан бир қаторда иқтисодий районлар таркибидаги аҳоли пунктларини янада такомиллаштириш масалалари ишлаб чиқилмоқда.

Иқтисодий районлар таркиби деярли ўзгармаганлиги ҳолатида уларни ташкил қилган микрорайонлар таркиби, ахамияти ўзгармоқда. Бунда у ёки бу район асосини ташкил этувчи худудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг роли бекиёс эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳозирги вақтдаги мавжуд иқтисодий районлар тури хорижий мамлакатлар, даставвал Россия ва ҳозирги ҳамдўстлик давлатлари олимлари томонидан ишлаб чиқилган методологик тамойилларга асосланган ҳолда барпо қилинган. Шунинг учун иқтисодий районлаштириш тамойиллари, механизмини тушуниш учун аввалги тузумдаги бу борада олиб борилган тадқиқотларни таҳлил этиш ва уларни бозор иқтисодиёти тамойиллари ва қонуниятлари билан таққослаш нуқтаи назаридан ёндошиш методологик талабларнинг энг муҳимидир.

Хўжаликнинг пайдо бўлишидаги географик кўлам, хўжалигининг шакли, кўп асрлик тарихий анъаналари, кўп қирраллиги ҳамда ўзига хослигига кўра Ўрта Осиё хўжалигини ва иқтисодиётини билиш районлар кесимида ўрганишни талаб этади.¹

¹ Черданцев Г.Н. Методы описания экономических районов. М.: Общество, 10-бет.

Иктисодий районлаштириш даставвал иктисодий география, кейинчалик ижтимоий ва иктисодий география тараққийети билан тўғридан- тўғри боғланган.

Россия Федерацияси ва собиқ иттифокда дастлабки иктисодий районлаштириш жараёни ГОЭЛРО режасини ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш билан алоқадор. ГОЭЛРО комиссиясининг ишланмаларида иктисодий районлаштириш ва микрорайонлаштириш тўғрисида бевосита фикр юритилмаган бўлса ҳам, улардаги худудий ишлаб чиқариш мажмуалари ва округлари ҳақидаги гаплар районлаштириш ва микрорайонлаштириш тамойилларига асосланган.

Район ва районлаштириш йўналишининг асосчиси Н.Н.Баранский 1929 йилда Давлат планлаштириш ташкилоти (Госплан) томонидан тавсия этилган «область» бирлашмасини тадқиқ этиш бўйича уриниш схемасини илгари сурди. Бу схемада биринчи бор ички районлаштириш, яъни микрорайонлаштириш тамойиллари ишлаб чиқилганди.

Микрорайонлаштириш тўғрисидаги ғояларнинг ривожланишида И.Г.Александров, Н.Н.Колосовский ва бошқалар томонидан нашр этилган асарлар муҳим роль ўйнади. Бунда айниқса иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда Н.Н.Колосовский томонидан олиб борилган тадқиқотлар катта аҳамиятга эга. Н.Н.Колосовский районлаштиришнинг илмий муаммоларини тўрт гуруҳга ажратган. Улар: назарий, тарихий, услубий ҳамда амалий муаммолардир.¹ Мажмуалар (комплекслар) моҳиятини очиб берган Н.Н.Колосовский микрорайонлар катта районлар ичида ҳам, кичик таксономик бўлақлар доирасида ҳам шаклланиши мумкинлигини айтиб ўтган.

Микрорайонлаштириш таълимотининг тараққий қилишида И.Комар, М.И.Помус, С.А.Рязанцевлар қўшган ҳисса айниқса салмоқли бўлди. Улар микрорайонлаштириш услубийети, микрорайонларнинг белгилари ва хусусиятлари, уларни тадқиқ этишнинг назарий ва амалий аҳамиятини асослаб беришди.

Микрорайонларни бошқа тармоқларга хос усуллар билан тадқиқ этишга йирик олим Ю.Г.Саушкин қўшган ҳисса катта бўлди. Районни бошқаришда микрорайонлаштириш натижаларининг ўта зарурлиги Ю.Г.Саушкин томонидан асослаб берилди. Микрорайонлаштиришнинг ривожланишида саноат тугунлари марказлари ҳақидаги асарлар ва мақолаларнинг нашр этилиши ҳам жиддий роль ўйнади. Чунки саноат тугунлари микрорайонларнинг негизи, маркази ҳисобланади, ҳамда унинг атрофидаги корхоналар ва ташкилотларни маълум даражада тартибга солади, ўзаро боғлайди.

Иктисодий районлаштириш ва микрорайонлаштириш масаласига оид назарий методологик ишлар ичида Т.М.Калашникованинг ишланмалари ҳам эътиборга лойиқдир. Т.М.Калашникова ўтган асрнинг 1970-йилларида районлар ишлаб чиқариш мажмуалари ва уларнинг тадқиқот анализига оид ишларни олиб борди.² У ўз ишларида район ҳосил қилувчи омиллар ва уларнинг келиб чиқиш сабабларига асосий эътибор қаратган.³ Уларда микрорайонлаштириш асоси сифатида энергия ишлаб чиқариш цикллариининг иктисодий-технологик алоқалари қабул қилинган. Шу йўл билан мазкур тадқиқотларда Н.Н.Колосовский, Ю.Г.Саушкин ва бошқа олимларнинг ғоялари ривожлантирилди, яъни назариянинг амалий ифодаси ишлаб чиқилди.

Иктисодий географияда район хўжалиги мажмуалари ривожланиш истикболлини белгилаш доирасидаги тадқиқотларда икки хил ёндошув мавжуд булиб, улар «юкоридан» ҳамда «куйдан» ёндошувлардир.

Н.Н.Колосовский ишлаб чиқариш ҳамда транспортнинг жойлашиши ва ривожланишини механик эмас, балки статистик кўрсаткичлар асосида халқ хўжалигининг алоҳида мажмуаларига ҳамда етакчи тармоқларига баҳо беради. Ҳар бир алоҳида мажмуаларни «куйдан» таҳлил этиш босқичлари:

- Район аҳолиси тавсифи, табиий –географик шароитини аниқлаш, энергетик ва хом ашё ресурсларини тадқиқ этиш;
- Ишлаб чиқариш мажмуаларининг умумий истикболли схемасининг тузилиши, мавжуд ҳамда режалаштирилаётган корхоналар ва уларнинг қувватларини таҳлил қилиш;
- Корхоналарни турларга ажратиш, уларнинг марказ кичик районлар бўйича географик жойлашувини тадқиқ этиш;
- Микрорайонларнинг жойлашуви, район аҳоли пунктлари ва саноатини режалаштириш кабиларни ўз ичига олади.⁴

Н.Н.Колосовский районлаштириш ҳақида шундай иборани келтиради: “Тадқиқотчининг вазифаси район очишдан иборат!”⁵ Н.Н. Колосовскийнинг фикридан фаркли равишда районнинг объектив мавжудлигини П.Джеймс, Р.Хартсхорн, Д.Рассел Уитакер, Д.Уиттлей каби америкалик йирик географлар инкор

² Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. Москва, Мысль, 1969, С-14.

² Калашникова Т.М. Районный производственный комплекс: проблемы и методы анализа// Автореф.соис. д.г.н.- Москва. 1972, с-15.

³ Калашникова Т.М. Экономическая районирования. Изд. МГУ, 1982, с-17

⁴ Белоусов И.И. Основы учения об экономическом районировании. М; изд-во Москва. 1976, С-192

⁵ Калашникова Т.М. Экономическая районирования. Изд. МГУ, 1982, С-17

етапи.¹ АҚШ географлари концепциясига қарши яна бир америка географ Вильям Бунгенинг мулоҳазалари Н.Н. Колосовскийнинг фикрига яқинроқ.²

Қатор ишларда микрорайонлаштириш жараёнини амалга ошириш «юқоридан» эмас, балки «қуйидан», яъни районларнинг бирламчи элементларидан бошланган. Бундай ёндошувни С.Я.Ныммик, В.П.Чуков ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам кўриш мумкин. Шу билан бирга микрорайонлаштиришни тамомила «юқоридан» ёки «қуйидан» амалга оширмасдан, балки ушбу икки ёндошувдан оқилона фойдаланган ҳолда бажариш ижобий натижа беришини районлаштириш тажрибасидан билиш мумкин. Улар ичида Россия Федерациясининг Урал (М.И.Альброт, М.Н. Степанов в.б.) иқтисодий районида жойлашган микрорайонларни ажратиш методологияси диққатга сазавордир. Шу билан бирга, айрим терминларни, яъни «кичик район» – вилоят ичидаги район ва бошқаларни талқин қилишда номутоносибликларнинг мавжудлиги, микрорайонлаштириш бўйича илмий асосланган услубиётнинг тайёрланмаганлиги мазкур ёндошувдан фойдаланишни деярли асоссиз қилиб қўйди. Шу ўринда «кичик район» ва «микрорайон» тушунчаларига аниқлик киритиш лозим. Кичик район- иқтисодий районнинг таркибий қисми сифатида иқтисодиётнинг маълум тармоғига иқтисослашган ҳамда унинг хўжалиги иқтисодий район билан доимо боғлиқ бўлади, Микрорайон эса –юқори салоҳиятга эгаллигига кўра кичик райондан фарқ қилади, унда асосан аҳоли сонининг юқорилигига эътибор қаратилади. Микрорайонга ажратишда маъмурий бошқарув, аҳолининг жойлашуви ҳамда истеъмол кўрсаткичлари эътиборга олинади.

Хўжаликни ҳудудий ташкил этиш, лоақал ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларининг шаклланиши ва шунга ўхшаш ишланмаларга асосланиб амалга оширилган микрорайонлаштириш масалалари билан М.К.Бандман, В.В.Воробьев, А.М.Колотиевский каби тадқиқотчилар изчиллик билан шуғулланганлар. Умуман олганда, Россия Федерациясининг Новосибирск, Иркутск, Владивосток шаҳарларида ҳудудий ишлаб чиқаришнинг турли шакллари билан боғлиқ ҳолда микрорайонлаштиришни амалга ошириш бўйича катта тажриба тўпланган.

Микрорайонлаштиришга бағишланган тадқиқотлар қаторида услубий йўналишга эга бўлган ҳамда халқ хўжалиги вазифаларини ҳал этиш билан боғлиқ ишлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Иқтисодий микрорайонлаштириш, айрим микрорайонларни ўрганишга бағишланган масалалар Д.И.Богород, Ф.М.Листенгурт, Е.Е. Лейзерович, О.А.Кибальчичларнинг ишларида илгари сурилган.

Алоҳида гуруҳни микрорайонларнинг район ҳосил қилувчи ҳудудий ва ишлаб чиқариш мажмуалари ва таркибий компонентларини намоён этувчи ишлар ташкил қилади. Уларда шаҳарлар ва саноат тугунлари, микрорайонлар шаклланишида алоҳида аҳамият касб этиши таъкидланган. Шаҳарлар, шаҳар агломерациялари, саноат тугунлари ва саноат марказларининг район ҳосил бўлишига таъсири қатор иқтисодий-географлар томонидан тадқиқ этилган микрорайонларнинг шаклланиши ва районлаштириш масалалари доирасида Н.Т.Агафонов, Н.Ф.Тимчун, А.Т.Хрушевларнинг ишлари муҳим роль ўйнайди.

XIX аср охири, ўтган аср бошларида қишлоқ хўжалигини районлаштириш масалаларига Д.И.Рихтер (1897й), А.И.Скварцов (1914й), А.Н.Челинцев (1918-1919й), Г.И.Баскин (1920й) лар эътибор қаратган.³

Ўзбекистонда XX асрнинг 50-йилларидан кейинги даврда Четыркин ва Черданцев каби иқтисодий географлар самарали меҳнат қилишган. XX-асрнинг 50-йилларида республикада Ўзбекистон иқтисодий географиясининг муҳим йўналиши сифатида шаҳарлар географияси шаклланди. Унинг асосчиси ва тарғиботчиси бўлиб, Фарғона водийси шаҳарларининг шаклланишини тадқиқ этган Н.В.Смирнов ҳисобланади. Кейинчалик бу илмий йўналиш яна ҳам кенгайди. Ўзбекистон янги шаҳарлари (Аҳмедов Э.А.), пойтахт шаҳри Тошкент (Раимов Т.И.), Қуйи Амударё шаҳарлари (Иномов И.) ва бошқалар ўрганилди.

1960-йилларда М.Қ.Қорахоновнинг бевосита раҳбарлигида Ўрта Осиё ва Ўзбекистон аҳолисига хос муаммолар кенг ўрганилди. Чунончи, Ўзбекистон аҳолисининг тадрижий ўсиши (М.Қ.Қорахонов), республика қишлоқ аҳолисининг жойланиши хусусиятлари (Г.А.Асанов, Р.В.Валиева), Фарғона водийси шаҳарлари ва шаҳар аҳолисининг ривожланиши (О.Б.Ота-Мирзаев), янги шаҳарларнинг демографик ривожланиши (Н.Ф.Файзиев) ва бошқа йўналишлардаги масалалар таҳлил этилди.

¹ Американская география. Современная состояния и перспективы М., ИЛ, 1957,С-47

² Бунге В. Теоретическая география. М., “Прогресс”, 1967г, С-42

³ Белоусов И.И. Основы учения об экономическом районировании. М; изд-во Москва. 1976, С-192

³ Калашникова Т.М. Экономическая районирования. Изд. МГУ, 1982, С-17

³ Американская география. Современная состояния и перспективы М., ИЛ, 1957,С-47

³ Бунге В. Теоретическая география. М., “Прогресс”, 1967г, С-42

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Ахолининг табиий тақрор барпо бўлиши ва унинг жойлашуви районлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Б.С.Хорев аҳоли жойлашувини аҳоли географиясининг асосий объекти сифатида белгилайди. Шу ёндошувга монанд равишда Б.Бреев, Д.И.Валентей, Н.В.Зверев ва М.Медковлар аҳоли таркиби ҳамда жойлашувини аҳоли миграцион ҳаракатини белгиловчи омил сифатида ажратади.¹

Мамлакатда ўтган асрнинг 70-90-йилларида, аҳоли мавзуси бўйича қатор номзодлик диссертациялари муваффақиятли ҳимоя қилинди (Солиев А., Қаюмов А., Янгибоев М., Сафаров И., Имомов Ш., Маллабоев Т., Гольдфарб Б., Махмудов Б., Ғаниев А., Бўриева М., Садуллаев А. ва бошқалар). 80-йилларнинг сўнгги ва 90-йилларнинг дастлабки даврида Х.Салимов томонидан Ўзбекистон аҳолисининг социал-географик ривожланиши, О.Б.Ота-Мирзаев ва А.Солиевлар томонидан Ўзбекистон шаҳар аҳолиси ва аҳоли манзилгоҳларининг ривожланиши, А.А.Қаюмов томонидан Ўзбекистон меҳнат ресурсларининг социал-географик ривожланиши муаммолари бўйича докторлик диссертациялари муваффақиятли ҳимоя қилинди. Юқоридаги муаллифлар тадқиқотларида микрорайонлаштиришнинг баъзи элементлари ўз ечимини топган.

Шунингдек, Хоразм вилояти шаҳарлари саноати таркиби хўжалик юритиши ва унинг ривожланишига доир Абдалова З.Т.2 Хоразм вилояти меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш муаммоларини эса Атажонов И.Ш. тадқиқ этган.3 Вилоятлар маъмурий туманларга бўлиниши тўғрисида кенг тушунча мавжуд. Амалда эса, вилоятлар ҳудудлари маъмурий туманлар ва республика, вилоят, туманга бўйсунувчи шаҳарлар ўртасида тақсимланади. Шаҳарлар ва шаҳарчалар ҳудуди Ўзбекистон умумий майдонидаги улушнинг 0,5 фоизидан ошмайди. Лекин уларнинг жами аҳолидаги улуши 36 фоизга боради. Шунинг учун ҳам ҳудудни фақат маъмурий туманлар микёсида, шаҳарларни ҳисобга олмаган ҳолда тадқиқ этиш учун ҳозирга қадар шаклланган вариант тўлиқ ва тугалланган маълумот бермайди.

Одатда маъмурий туманлар уларнинг ҳудудида мавжуд шаҳарлар билан биргаликда тадқиқ этилади. Бироқ, амалда республика, вилоят ва туман микёсидаги шаҳарларнинг маълум қисми ҳудудларнинг чеккаларида жойлашган бўлиб, бир вақтнинг ўзида бир неча маъмурий бўлакка ажратилади. Шаҳар ва туман тоифасидаги маъмурий бўлақларнинг таркибий элементлари бир биридан фарқ қилади, яъни асосан улардаги аҳоли гуруҳи ҳамда маълум ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурага, табиий ресурсларга кўра улар фарқланади.

Вилоят ичидаги туманларнинг ҳудудий жамоалари иқтисодий микрорайонлар (ИМ) деб аталади. Уларнинг ҳудуди доирасида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш фаолиятининг тизимли интеграллашуви, замон талабларига мос шаҳар ва қишлоқ аҳолиси нисбатининг шаклланиши учун зарурий шарт-шароитлар яратилади. Иқтисодий микрорайонлар, агар улар шаклланмаётган ҳудудда нисбатан юқори тоифадаги шаҳарлар мавжуд бўлмаса, бир неча маъмурий туманлар доирасида ҳам шаклланиши мумкин. Бундай ҳолларда уларни иқтисодий-географик ўрин иқтисодий ихтисослашувдаги ўхшашликлар ва бошқа шу кабилар бирлаштирилади.

Маълумки, иқтисодий ва ижтимоий географияда ҳар қандай тадқиқотнинг ўлчов бирлиги мамлакат ёки давлатга асосланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида иқтисодий районларнинг деярли барча бўлақлари мавжуд бўлиб, иқтисодий микрорайонлар-иқтисодий районлар ва подрайонлардан кейинги даражадаги бўлақлардир.

Ўзбекистонда иқтисодий районларнинг ўртача майдони 55,9 минг кв.км. га, маъмурий туманларнинг ҳудуди эса ўртача 2,8 минг кв.км. га тенг. Иқтисодий микрорайонлар вилоят доирасидаги район деган тушунча мавжуд. Шу билан бирга тадқиқотлар юқорида келтирилган фикрдан фарқ қилувчи ёндошув мавжудлигидан ҳам далолат беради. Яъни:

- ИМ нафақат вилоят ичида, балки бир неча вилоят доирасидаги районлардир;

- қатор маъмурий бўлақлар (Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Бухоро вилоятлари) ҳудуди катта бўлганлиги сабабли иқтисодий кичик районлардир.

Ўзбекистонда иқтисодий микрорайонлар мамлакат ҳудудига нисбатан анча кам. Бундай ҳолат Республика ҳудудининг марказий ва шимолий-ғарбий қисмлари (Устюрт, Оролбўйи, Қизилқум ва бошқа шу каби ҳудудларни аҳоли ва хўжалик нуктаи назаридан заиф ўзлаштирилганлиги билан боғланган. «Заиф ҳудуд районлаштирилмайди», - деб, таъкидлаган эди Н.Н.Баранский.

Иқтисодий микрорайонларни типларга ажратиш ижтимоий ва иқтисодий географияда жуда катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммо ҳисобланади. Чунки, иқтисодий микрорайонлаштириш қатор мақсадларни кўзлайди:

¹ Методологические проблемы исследования основного социально-экономического района В.Ю.Поросёнов, И.С.Шевцов, А.В.Понамарев и др. Воронеж. 1979г, с-66.

² Абдалова З.Т. Социально-экономические условия развития городских поселений Нижнеамударинского района // Автореф. Соис. к.г.н., Т.; 1995, с-5

³ Атажонов И.Ш. Формирование трудовых ресурсов Хорезмского вилоята и проблемы их использование. // Автореф. Соис. к.г.н., Т.; 2002

Биринчидан, у мамлакат худудини географик нуктаи назардан тадқиқ этишга ундайди. Мамлакат миқёсида вилоятлар доирасидаги районларни ўрганиш географик тадқиқотларнинг зарурий босқичидир.

Иккинчидан, иқтисодий микрорайонлаштиришга оид меъёрий ҳужжатлар сиёсатни такомиллаштиришда жуда муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши билан боғлиқ бўлган ташкилий масалалар қаторида мамлакат худудини районлаштиришни такомиллаштириш муаммоси муҳим ўрин эгаллайди. Аввалги тузумда, Ўзбекистонни иқтисодий микрорайонлаштириш масаласига умуман эътибор берилмаганлиги туфайли бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида бу, муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Учинчидан, ИМ у ёки бу туман ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт йўналишларини асослашда илмий ишланма сифатида асос қилиб олиниши мумкин.

Тўртинчидан, иқтисодий микрорайонлар типологик кичик худудлар миқёсида худудий бошқаришни ташкил этишда қўл келади. Жаҳон тажрибаси типологияси бўйича тўпланган материаллар ушбу жараён учун урта белги: умумий хусусиятлари, иқтисодий географик ўрнига ҳамда ривожланиш динамикасига кўра амалга оширилганлигини билдиради. Мазкур гуруҳлар, ўз навбатида айрим типологик гуруҳчалардан ташкил топган. Юқорида келтирилган типологик белгилар ичида умумий сифат хусусиятлари асосий ўрин эгаллайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎҲАТИ:

1. Черданцев Г.Н. Методы описания экономических районов. – М.: Общество, 10-бет. Колосовский Н.Н. Теория экономического районирования. – М.: Мысль, 1969. – С.14.
2. Калашникова Т.М. Районный производственный комплекс: проблемы и методы анализа: Автореф. соис. д.г.н. – М., 1972. – С.15.
3. Калашникова Т.М. Экономическая районирования. – М.: Изд. МГУ, 1982. – С.17.
4. Белоусов И.И. Основы учения об экономическом районировании. – М.: Изд-во «Москва», 1976. – С.192.
5. Калашникова Т.М. Экономическая районирования. – М.: Изд. МГУ, 1982. – С.17.
6. Американская география. Современная состояния и перспективы – М.: ИЛ, 1957. – С.47.
7. Бунге В. Теоретическая география. – М.: “Прогресс”, 1967. – С.42.
8. Методологические проблемы исследования основного социально-экономического района В.Ю.Поросёнков, И.С.Шевцов, А.В.Понамарев и др. – Воронеж, 1979. – С.66.
9. Абдалова З.Т. Социально-экономические условия развития городских поселений Нижнеамударинского района: Автореф. соис. к.г.н. – Т., 1995. – С.5.
10. Атажонов И.Ш. Формирование трудовых ресурсов Хорезмского вилоята и проблемы их использование: Автореф. соис. к.г.н. – Т., 2002.

*Катерина Чернова
(Харків, Україна)*

ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ РЕСУРСІВ НА МЕТЕОСТАНЦІЇ КРАСНОГРАД У ТЕПЛІЙ ПЕРІОД РОКУ

Для успішного забезпечення населення регіону продуктами рослинництва необхідно враховувати та вивчати метеорологічні фактори в процесі сільськогосподарського виробництва. Ресурси тепла характеризують умови розвитку рослин. До них в першу чергу відносять теплозабезпеченість території, що визначається як тривалість періоду активної вегетації (кількість днів з середньодобовою температурою повітря понад 10°C). На досліджуваній території вегетаційний період починається в кінці березня та триває до кінця жовтня, тобто середня тривалість періоду складає 200-210 діб, що є приблизно середнім показником по Україні [1].

Нинішньою весною на метеостанції Красноград справджується передбачення щодо підвищення температури повітря. Розпочалося воно нещодавно: з 2001 року майже на 1,0°C у порівнянні з періодом 1951 – 2000 років, коли середні температури повітря не перевищували амплітуду коливання 0,5°C. Кількість стихійних та аномальних погодних явищ за півроку на досліджуваній метеостанції перевищила кількість цих явищ за весь минулий рік. Найбільш незвичним виявилось минулорічне літо, адже розпочалося воно ще в середині квітня, коли внаслідок адвекції тепла стрімко відбувалося цвітіння рослин. На досліджуваній території панує підвищений температурний режим, який в середньому на 2-5,0°C перевищує середні багаторічні показники температури повітря впродовж цього часу.

Урожайність кожної культури формується під впливом багатьох чинників: насіння, добрива, строків сівби, запасів вологи в поверхневому шарі. Однак навесні, коли спостерігається значна кількість погодних аномалій, саме погодні умови визначають врожайність сільськогосподарських культур, а погодні складові врожаю неможливо мінімізувати технологіями.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Синоптичні процеси, які впливали на погоду України минулої весни (2014 р.) та літа, були дуже активними. Процеси циклогенезу були активними та приносили на територію дощі, сильні зливи, грози, град, шквали. Одночасно спостерігалася значна посуха, обумовлена тривалими періодами без дощів та високою температурою повітря. Спека з температурами повітря вище +30,0°C у цьому регіоні тривала понад 2 місяці, на території району було зафіксовано позначку +40,0°C. Сума активних температур повітря є показником наявних ресурсів тепла і визначає можливість досягання різних фаз культурними рослинами [2]. За період 1951 – 2013 рр. сума активних температур збільшилася з 2793,9°C (1951-1960 роки) до 3553,3°C (2011-2013 роки).

Сума ефективних температур враховує показник біологічного мінімуму рослин, що відповідає нижньому значенню початку вегетації або певній фізіологічній фазі розвитку організму [2]. Її значення на території метеостанції Красноград у період з 1951-2013 роки характеризується наступними показниками: 2028,9°C (1951-1960 роки), 1930,7°C (1961 -1970 роки), 1880°C (1971-1980 роки), 1966,8°C (1981-1990 роки), 2000,5°C (1991-2000 роки), 2160,4°C (2001-2010 роки), 2638,3°C (2011-2013). Отже, суми активних температур та ефективних температур до 2000 року були мало змінними, але після 2001 року значення їх стрімко почали підвищуватися. Причинами таких змін можуть бути глобальні кліматичні коливання, які особливо стали відчутними з другої половини 20-го століття.

Розподіл місячної кількості опадів характеризується наступною закономірністю: у другій половині минулого століття їх значення коливалися в межах 26-46 мм, за період 2001-2010 рр. їх випало 52,3 мм, за 2011-2013 рр. – 44,9 мм. Отже, посушливими зафіксовані 60-ті роки 20-го століття, а більш зволеним – перше десятиріччя наступного століття. Кількість атмосферних опадів залежить від циркуляційних процесів та особливостей форм рельєфу [3]. Їх розподіл відрізняється складною структурою та строкатістю по території, тому в подальшому потребують більш ретельного дослідження.

Згубними для посівів ранніх зернових культур виявилися не лише незначна кількість опадів, а й тривалий тепловий стрес. Майже безперервний підвищений температурний режим зумовив підвищений рівень теплозабезпечення нинішнього вегетаційного періоду. Суми температур (активних та ефективних) - це зв'язок рослини із середовищем їх зростання. Для культур помірного поясу, до якого належить досліджувана метеостанція, швидкість розвитку рослини зростає відповідно до підвищення температури середовища, але в межах біологічного мінімуму (+18-22,0°C). При подальшому зростанні температури повітря розвиток рослин не прискорюється, а уповільнюється та припиняється, отже, температури стають баластними. Це відбулося минулого літа. Надмірне теплозабезпечення спричинило передчасне дозрівання практично всіх зернових культур. На території Красноградщини зерно ранніх культур почало дозрівати в кінці травня. В свою чергу, скорочення вегетаційного періоду обумовило майже вдвічі меншу урожайність зернових, ніж позаторішнє. Літо 2013 року на досліджуваній території може виявитися одним із найбільш тривалих. За кліматичними даними, тривалість його в межах метеостанції становить майже 135 днів, що для степової зони забагато. Закінчилося літо в середньому у другій декаді вересня.

В Україні останніми роками ускладнилися умови для сівби озимих культур через збільшення повторюваності посух восени: в середньому через кожні 2 роки спостерігаються посухи різної інтенсивності. Площі із слабкими посівами у середньому становлять 25% майже щорічно у районі. У посушливі роки площа посівів, що не зійшли, в областях лісостепової зони досягала 40-50% (1975 р.). У степових областях площа таких посівів досягала 50-70% у 1975, 1982, 2005 рр. Рекорд не отриманих сходів (більше 80% від засіяної площі) належить осені 2011 р.

Умови зволоження характеризують забезпеченість рослин вологою і залежать від температурних показників території. Ступінь зволоженості визначають як співвідношення кількості атмосферних опадів до випаровування. Для Краснограда розподіл опадів має зональний характер, бо метеостанція знаходиться на межі лісостепу та степу. За кліматичними умовами на території метеостанції липень-серпень є єдиним періодом, упродовж якого кількість опадів (у середньому 128 мм) відповідає потребі рослин (130 мм). Лише впродовж цього часу може бути накопичена і збережена волога в ґрунті при відповідній технології під посіви озимої пшениці. У вересні-жовтні кількість опадів у середньому не перевищує 82 мм, що майже вдвічі менше потреби посівів (170 мм). Ймовірність випадання оптимальної кількості опадів у цей період становить не більше 1-12%. Отже, посіви озимої пшениці пізніше оптимальних термінів висаджувати недоцільно. Кількість опадів за кліматичними даними у передпосівний період і впродовж осінньої вегетації озимої пшениці в зонах України розподіляється, як наведено у табл. 1 [4].

Таблиця 1

Агрокліматична Зона	Кількість опадів в агрокліматичних зонах			
	Кількість опадів за період, мм			
	липень-серпень		вересень-жовтень	
	середня	найбільш ймовірна	середня	найбільш ймовірна
Полісся	136	93-179	90	42-138
Лісостеп	151	106-196	85	43-127

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Степ	95	54-136	68	34-102
По Україні	128	74-179	82	38-126

Як видно з табл. 1, за липень - серпень у степовій зоні, в якій знаходиться метеостанція середнє значення кількості опадів на 35 мм менше потреби озимої пшениці. У липні минулого року утримувався дефіцит опадів ще з осені 2013 року. Виникли проблеми з накопиченням вологи в ґрунті, адже недостатнє зволоження в період сівби озимої пшениці є однією з основних причин запізнення сходів, затримки розвитку рослин, зрідженості посівів. Отже, існує тенденція зменшення кількості опадів у вересні (в середньому на 20%) та підвищення температури повітря (в середньому на 1,0°C) за десятиріччя. Такі зміни температури повітря призводять до зміщення термінів сівби озимих культур на більш пізні строки. Таким чином, надалі ризики погоди, що спостерігаються, будуть зростати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Чернова К. В. Загальна характеристика ресурсів тепла на метеостанції Красноград / К. В. Чернова, С. І. Решетченко // Географічні дослідження: історія, сьогодення, перспективи. – Харків, 2015. Вип. 8. – С. 74–75.
2. Чирков И. Ю. Агрометеорологические условия и продуктивность кукурузы / И. Ю. Чирков. – Л.: Изд-во «Финансы», 1968.
3. Гончарова Л.Д. Клімат і Загальна циркуляція атмосфери. – К.: КНТ, 2005. – 351 с.
4. Сайт електронних ресурсів. Режим доступу: <http://svitagro.com/agrometeorologichni-umovi-u-2012-roci-ta-yih-vpliv-na-formuvannya-vrozha-zernovih-kultur>

Науковий керівник – кандидат географічних наук, доцент С.І.Решетченко

*Ольга Четирбук
(Львів, Україна)*

КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Однією із важливих проблем у розвитку туристичної інфраструктури в межах українсько-польського прикордоння є проблема планування структурно функціональної організації території. Проблемні аспекти розвитку туристичної інфраструктури регіону передбачають опрацювання управлінських рішень щодо поліпшення її стану та підвищення рівня конкурентоспроможності.

Метою дослідження є розроблення конструктивно-географічних засад розвитку і конструювання моделей туристичної інфраструктури.

Методологія дослідження базується на системному, ландшафтному та геосистемному підходах, наукових положеннях конструктивної географії. У статті використані загальнонаукові методи досліджень: аналізу і узагальнення літературних джерел, методи моделювання та картографічний.

Головним чинником ефективного використання туристичних ресурсів є наявність в межах дестинацій туристичної інфраструктури. Поняття інфраструктура і перша теорія інфраструктури вперше постали у працях А. Маршала та Д. Кларка в першій половині ХХ ст. Загалом, інфраструктура – це сукупність галузей і видів діяльності, які обслуговують виробництво (виробнича інфраструктура – транспорт, зв'язок, шляхи, лінії електропередач і т. п.) і населення – (соціальна інфраструктура – комплекс закладів охорони здоров'я, торгівлі, тощо [1]. Згідно Закону України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про туризм» туристична інфраструктура – сукупність різних суб'єктів туристичної діяльності (готелі, туристичні комплекси, кемпінги, мотелі, пансіонати, підприємства харчування, транспорту, заклади культури, спорту тощо), які забезпечують прийом, обслуговування та перевезення туристів [7]. Таким чином, це будівлі і споруди, засоби комунікації, транспортна система, які задіяні в наданні туристичних послуг.

Туристична інфраструктура – це сукупність штучно створених рекреаційних закладів (санаторії, бази відпочинку, готелі, ресторани та ін.) та супутніх об'єктів, побудованих для загального користування за рахунок державного інвестування (автомобільні та залізничні дороги (шляхи), пункти пропуску, аеропорти, лікарні, школи тощо). Послуги інфраструктури відіграють свого роду роль, яка зв'язує різні сектори туристичної галузі, включаючи кінцевого споживача та початкове визначені процесом становлення індустріального, а згодом – постіндустріального суспільства, адже таке суспільство не може обходитись без них [1].

Туристична інфраструктура – це сукупність підприємств й інституцій, які є територіальним, матеріальним і організаційним підґрунтям розвитку туризму. Вона охоплює чотири основні елементи: об'єкти розміщення, харчування, супутню та комунікаційну сферу [4]. Туристична інфраструктура представлена

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

сукупністю матеріально-речових об'єктів, діяльність яких спрямована на задоволення туристичних потреб населення. Деякі дослідники до туристичної інфраструктури відносять також і туристичні об'єкти природного походження, пам'ятки, музеї, тощо. Саме туристичні ресурси туристичної інфраструктури займають особливе місце у розвитку всієї туристичної галузі. До ресурсів туристичної інфраструктури відносять сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості та придатні для створення туристичного продукту. Об'єкти, що представляють історичне та культурне минуле країни (музеї, пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних представників науки, техніки, культури, а також унікальні архітектурні та етнографічні об'єкти). Об'єкти, що демонструють сучасні досягнення країни в промисловості, будівництві, сільському господарстві, науці, культурі, медицині та спорті [3].

На нашу думку, туристична інфраструктура включає в себе три основних елементи: заклади розміщення, заклади харчування, елементи транспортної інфраструктури. До супутньої інфраструктури належать заклади культури, розважальні заклади, спортивні заклади, заклади охорони здоров'я, в межах яких надаються додаткові послуги туристу. Як і кожна система, туристична інфраструктура має також свою структуру, що потребує постійного розвитку та модернізації.

Дослідження у сфері туристичної інфраструктури багато в чому носять інноваційний характер. Це стосується:

- унікальної ролі туристичної інфраструктури в урбокомпенсаційній рекреації та управлінні урбанізаційними процесами;
- інтегруючого та дидактичного значення туристичної інфраструктури, що виводить її на системний рівень обслуговування у сфері туризму;
- проблем становлення та перспектив розвитку, особливостей управління, завдань і функцій сфери, що займається розвитком туристичної інфраструктури;
- вимог до працівників туристичного бізнесу і специфіки їх діяльності в цій сфері [6].

Водночас дуже глибокого дослідження потребує визначення напрямків формування теоретичної та методичної бази розвитку конструктивно-географічних напрямків у туристичній інфраструктурі. Особливу увагу слід звернути на розкриття системоформуючої ролі туристичної інфраструктури, змісту фахової діяльності працівників в цьому важливому і відповідальному напрямку туризму, його значення в конструктивному, з позиції географії розв'язанні багатопланової проблеми раціонального використання та впровадження. Це вимагає розробки конструктивно-географічних основ розвитку туристичної інфраструктури.

Управління туристичною інфраструктурою означає наявність керівних (управлінських), спрямовуючих і організаційних засад у її здійсненні. Поза ними туристична інфраструктура не в змозі реалізувати своє системоутворююче призначення як конструктивного регулятивного чинника раціонального природокористування та природоохоронної діяльності. Без них вона не може відбутися як суспільно та економічно значуще явище. Реалізуються ці засади, насамперед, через систему менеджменту, який забезпечує економічний і соціальний розвиток, визначаючи успіхи організації в конкурентній боротьбі на ринку.

Інфраструктуру окремого територіально-туристичного поєднання дослідники М. Рутинський і О. Стецюк розглядають у такому поєднанні послуг:

- з переміщення туристів (і в межах регіону відвідування, і транзитним проїздом його територією) різними видами транспорту;
- гастрономічних (забезпечення туристів харчуванням);
- екскурсійних (послуги екскурсіводів, перекладачів, супровідників груп);
- рекламно-інформаційних та збутових (послуги закладів із бронювання місць на транспорті, у засобах розміщення, інформаційно-туристичних центрах, рекламних агентствах, медіа, видавництвах та ін.);
- зі задоволення пізнавальних, розважальних і побутових інтересів;
- торговельних підприємств;
- юридичних, банківських і страхових установ;
- контрольно-адміністративних органів (прикордонних, митних, міліцейських служб та ін.) [7].

Розвиток соціальної інфраструктури повинен відповідати високим стандартам обслуговування, адже турист, віддалений від постійного місця проживання і максимально звільнений від повсякденних турбот, вимагає ефективного обслуговування у вільному часопроведенні. Тут вагоме місце належить закладам розміщення туристів, громадському харчуванню, побутовому обслуговуванню. Саме вони можуть створювати якісні параметри особистого споживання людини, яка відпочиває [5].

Отже, туристична інфраструктура – це сукупність соціальних інститутів, організаційних структур та нормативно оформлених процедур, а також стан соціально-політичного клімату і суспільної свідомості в країні, що забезпечують безпечне функціонування та взаємодію суб'єктів туристичної діяльності, регулюють рух матеріальних, фінансових, інформаційних потоків між ними та навколишнім (соціальним і природним) середовищем і використовуються для задоволення потреб туристів.

Планування структурно-функціональної організації розвитку туристичної інфраструктури є найбільш необхідним і найбільш важливим заходом. Удосконалення структури розвитку та використання даного сегменту туризму повинно базуватись на концепції конструктивно-географічних вимог [2].

Сучасні тенденції, які спрямовані на глобалізацію економіки та переходу на концепції стратегічного управління подають підхід до формування розвитку туристичної інфраструктури як визначального напрямку розвитку туристичної індустрії та є необхідними та економічно ефективним для всіх суб'єктів інфраструктури, зокрема в Україні. Використання його як базового неодмінно призведе до поживлення економічної активності в сфері туризму та виведе Україну на чільне місце у структурі туризму світового співтовариства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедичний словник-довідник з туризму / [упоряд. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В. І.]. – К.: Слово, 2006. – 372 с.
2. Данильчук В. Ф. Особенности формирования и развития туристических предприятий: монографія / Данильчук В. Ф. – Донецк : НАН України. Ін-т економіки пром-сти, 2006. – 240 с.
3. Корнева Д. А. Проблеми розвитку інфраструктури туризму [Електронний ресурс] / Корнева Д. А. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu/geograf/2008_15/industrialnuu%20tyruz.m.pdf
4. Кравців В. С. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери / Кравців В.С., Гринів Л. С., Копач М. В., Кузик С. П. – Львів: НАН України. – 1999. – 78 с.
5. Кривега К. В. (Сухарева К. В.) Туристична інфраструктура: поняття та складові / Кривега К. В. // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя. – 2005. – Вип. 21. – С. 118 – 124.
6. Приходько М. М. Конструктивно-географічні засади планування території агрогеосистем у Карпатському регіоні туризму [Електронний ресурс] / Приходько М.М. – Режим доступу: <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/038prijod.pdf>
7. Туристична діяльність. Нормативна база / упор. Роїна О. М. – К.: КНТ, 2005. – 448 с.

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

*Lyaylya Reznik, Altynay Murzatayeva
(Pavlodar, Kazakhstan)*

ETIOLOGICAL FACTORS OF CHILDREN CONDITIONS IN PALLIATIVE OFFICE OF PAVLODAR REGION

The term "cerebral paralyses" combine syndromes which resulted from injury of a brain at early stages of ontogenesis and come out in inability to keep a normal pose and to carry out any voluntary movements. Movement disorders (paralyzes, paresis, coordination disturbance, compulsive movement disorder) can be connected to changes of mentality, the speech, sight, hearing, convulsive attacks, disorders of sensitivity [1].

Now it is considered that the term "cerebral paralysis" doesn't reflect the variety and essence, which are present at this disease of neurological disturbance, however it is widely used in the world literature as other term which is comprehensively characterizing these pathological conditions is not offered so far. Their combination with nosologic group allows planning the organizational actions directed on early diagnosis and treatment of cerebral spastic infantile paralysis as this problem has not only medical, but also social value [1].

Population and statistical researches show that in industrially developed countries the frequency of a cerebral paralysis makes up 2-2.5 per 1000 population [2, 3, 4]. Moreover, as medical science advances, data on prevalence of cerebral paralysis is changing. Some authors [3, 6, 8] note a tendency of decrease in incidence of a cerebral paralysis due to the improvement of obstetric equipment, prevention and medical actions in recent years. Others, on the contrary, consider that for the last years the frequency of a cerebral paralysis in industrially developed countries remains stable [4, 5, 6] that probably is connected with nervous system disturbance mainly not at the time of delivery, but during the prenatal period. However most authors claim that the disease has begun to take place considerably more often [5, 6, 8].

According to statistical data of Pavlodar region, the growth of nervous system conditions is noted [9].

Table 1 Nervous system conditions

Year	Nervous system conditions		Children with ICP		Registered with disability	
	Absolute numbers	per 100 000 population	Absolute numbers	per 100 000 population	Total under 16 years of age	Which includes those who under 3 years of age
2010	7818	5388	105	72,4	2000	244
2011	8332	5648,8	106	71,9	2160	313

In 2013 - 199 children: from 0 to 3-16; 3-6 years – 64 children; 7-18 years – 119 children.

Thus, it can be note that the problem of primary (etiological) prevention is very topical.

There are many various opinions about an etiology of cerebral spastic infantile paralysis, and the disease is considered as multifactorial. The analysis of the reasons leading to emergence of cerebral spastic infantile paralysis showed that in most cases to allocate one of them is not possible as the combination of several adverse factors both in the pregnancy period and in delivery [2] is often noted. More than 400 factors influencing the course of normal pre-natal development are described. Complex of harmful factors influencing brain is the reason of cerebral pathology development in 70 – 80% of cases [3].

The ratio of prenatal and perinatal factors of damage of a brain at cerebral spastic infantile paralysis, according to various authors, fluctuates: prenatal forms of a cerebral paralysis vary from 35 to 60%, intra-natal – from 27 to 54%, post-natal – from 6 to 25% [3,4,5,6]. According to data of a number of authors [1,2,3,4,5,6,7,8], in 80% of monitoring the damage of a brain, causing a cerebral paralysis, happens in the period of pre-natal development of a fetus, and in the subsequent pre-natal pathology is deteriorated by the intra-natal.

Acute or chronic extragenital diseases of mother, first of all a hypertensive illness, heart diseases, anemia, obesity, diabetes and others [1, 3, etc.] can be related to pre-natal harmful conditions, taking place at a cerebral paralysis in 40% of monitoring. Other "maternal" factors of perinatal risk are drug intake during pregnancy (10%) [3], professional hazards (1–2%) [3], alcoholism of parents (4%) [3], stresses, psychological discomfort (2–6%) [3], physical injuries during pregnancy (in 1–3.88%) [3].

In recent years the great emphasis in an etiology of cerebral spastic infantile paralysis is laid to influence of various infectious agents on fetus, especially virus origin [3, 4, 5, 6]. Impact of harmful factors on a brain during the pre-natal period of development, in childbirth and after the birth causes various changes in meninx and substance of a brain which break further normal development of fetus. Leading factors in a clinical picture of children's cerebral paralyses are movement disturbances which are characterized by the central paralyses of certain groups of muscles, disorders of coordination and hyperkinesia. Movement disturbances are often combined with speech and mental disorders, epileptiform fits[1].

The aim of the research: to analyze etiological factors of children cases of palliative office of "Regional medical and social psycho-neurological institution of Pavlodar city", having heavy neurologic pathology.

Objectives of the research:

Instruments and methodology

Research was conducted on the basis of KGU "Regional Medical and Social Psycho-neurological Institution", administering complex medical and psychology and pedagogical care to children.

The analysis of clinical records of 20 children receiving palliative treatment in Regional children's medico-social psycho-neurological office of children in Pavlodar is carried out. Clinical records of children of 2000-2005 year of birth for the purpose of examination the etiological factors of diseases are analyzed.

According to the research, it is possible to state that out of 20 children receiving palliative treatment in Regional children's medico-social psycho-neurological office in Pavlodar, all children (100%) were diagnosed: "The expressed profound developmental delay or profound intellectual retardation" in combination with following diseases, as: heavy hypoxic - traumatic defeat of central nervous system, expressed profound mental retardation, cerebral spastic infantile paralysis.

Table 1. Children illnesses of the palliative office.

№	Child diagnosis	Number of %
1.	Severe hypoxic traumatic injury of central nervous system.	60
2.	Syndrome of hydrocephalus	40
3.	Expressed profound developmental delay or profound intellectual retardation	100
4.	Damage of visual organs (disc of optic nerve atrophy)	20
5.	ICP	70
6.	Transient neonatal hypothyroid	5

Among the etiological factors, herpes, gardenerelez and a citomegalovirus infection were noticed. And in 100% of cases during pregnancy mother of the child had sexually transmitted disease. In 100% of cases chronic pyelonephritis or preeclampsia were noticed. In 50% of cases the combination to anemia, in 5% diffuse goiter was noticed.

Table 2. Probable etiological factor of illnesses

№	Illnesses of pregnant woman	% of cases
1.	Chronic pyelonephritis or preeclampsia	80/20, i.e. total 100%
2.	Anemia	50
3.	Diffuse goiter of first-degree	5
4.	STD, out of them -herpes 1: 200 + CMV 1:400; -gardenellez, cytomegalovirus infection	100 10 5

Thus, analytical review of clinical records confirms that a big role in development of cerebral spastic infantile paralysis and the severely combined neurologic pathology play infections which are sexually transmitted and infections of kidneys often in combination with anemia. Therefore when planning preventive actions, it is vital to give special attention for pregnant women to promotion of healthy life style, prevention of STD which have significant impact on an organism of a fetus and the newborn.

LITERATURE:

1. Badalyan L.O., Zhurba L.T., Timonina O.V. Detskii Tcerebralnyi Paralich (Children's cerebral paralyzes). – Kiev: Zdorovie, 1998. – P.328. (in Russian)
2. Badalyan L.O., Zhurba L.T., Timonina O.V. // Zhurnal nevropatologii I psihiatr. – 1987. – № 10. – C.1445 – 1448. (in Russian)
3. Sergeeva R.A., Ismagilov M.F. Detskii Tcerebralnyi Paralich, etiologiya i patogenez // Nevrologicheskii Vestnik imeni V.M. Bekhtereva – 1998 №01-02 (in Russian)
4. Haverkamp F., Kramer A., Fahnenstich H., Zerres K. // Kiln.Padiatr. – 1996. – Vol. 208. – P.93– 96.
5. Koike T., Minakami H., Sasaki M., Sayama M., Tamada T., Sato I. // Arch. Gynecol. Obstet. – 1996. – Vol. 258. – P.119–123.
6. Vatolina M.I. O roli razlichnyh perinatalnyh faktorov v razvitii detskih tcerebralnyh paralichei (About a role of various perinatal factors in development of children's cerebral paralyzes). /Materials of V All-Union congress of neuropathologists and psychiatrists. – M., 1969. – T.2. – P. 394. (in Russian)
7. Volkov I.M. // Zdravoohranenie (Kishinev). – 1974. – № 5. – P.58–62.
8. Kimdiyarova R.R., Stolovich M.N., Kolosnikova M.B. // Zhurnal Nevropotologiya I Psihiatriya – 1988. – № 10. – P. 1452. (in Russian)
9. Public health and health care organizations activity of Pavlodar region in 2011 (statistics). – Pavlodar, 2012.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

*Яна Землянська
(Сєвєродонецьк, Україна)*

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

Незалежно від типу економічної системи праця є невід'ємним фактором економічної діяльності. В розвинутих країнах на сучасному етапі соціально-економічного розвитку роль та значення праці, тобто трудового потенціалу працівників, у вирішенні питань якості продукції та ефективності виробництва є значними. За даними Всесвітнього банку, який дослідив 192 країни, в країнах з перехідною економікою економічне зростання на 16 % обумовлено виробничим потенціалом (обладнання, будівлі, виробнича інфраструктура), 20 % – природними ресурсами, а решта 64 % пов'язані з людським та соціальним капіталом [1]. В Україні з початком ринкових реформ в сфері праці та трудового потенціалу, на жаль, спостерігається низка інволюційних процесів, серед яких – скорочення чисельності населення та трудових ресурсів, падіння продуктивності праці, падіння реальних доходів населення, в тому числі й заробітної плати, зростання безробіття, дефіцит кваліфікованих робочих місць й т.д. Сказане в цілому свідчить про актуальність наукових досліджень проблематики трудового потенціалу.

В українській науковій думці проблемі трудового потенціалу присвячено багато наукових досліджень. Це праці І. Бажан, С. Барабан, Т. Білоуса, О. Грішньої, М. Долішного, Д. Богині, А. Колота, В. Костакова, Є. Лібанової, В. Лича, О. Новікової, О. Олексюк, О. Онікієнко, І. Рєпіна, О. Федоніна, О. Шкільова, Є. Чернявської та інших вчених. Незважаючи на вагомість отриманих результатів, науковці вважають, що проблеми трудового потенціалу як економічної категорії, так і конкретного змісту за структурними рівнями, напрямками розвитку, відтворення тощо ще остаточно не досліджені. Потребує дослідження трудового потенціалу як економічної категорії, оскільки подолати кризові явища в сфері праці та трудового потенціалу можливо лише за умов удосконалення виробничих, соціально-трудових відносин, їх державного регулювання.

Метою статті є на підставі існуючих підходів з'ясувати сутність трудового потенціалу як економічної категорії та окреслити головні проблеми в його розвитку.

Поняття трудового потенціалу було введено в науковий оборот у 70-ті роки минулого століття, яке спочатку було синонімом «трудових ресурсів». Перша спроба розмежувати вказані поняття належить В.Г. Костакову. «Трудовий потенціал, - пише він, - це запаси праці. Вони залежать від загальної чисельності трудових ресурсів та їх структури за статтю і віком, рівня зайнятості за статтю і віком, накопичених знань, ступеня відповідності демографічної структури працюючих умовам підвищення ефективності праці, соціальної мобільності населення (територіальної та професійної)» [2, с.18].

Сьогодні до визначення сутності поняття «трудовий потенціал» існують різні підходи. На думку О.С. Федоніна, І.М. Рєпіна, О.І. Олексюк трудовий потенціал – це існуючі сьогодні та передбачувані трудові можливості, які визначаються чисельністю, віковою структурою, кваліфікаційними та іншими характеристиками персоналу [3, с.197]. У підручнику «Економіка праці й соціально-трудові відносини» за ред. проф. О.В. Шкільова дається таке визначення: «трудовий потенціал – це інтегральна оцінка кількісних і якісних характеристик економічно-активного населення» [4, с. 40]. У підручнику за ред. А.М. Колота «трудовий потенціал» трактується як поняття широкого змісту, а саме, як «ресурси праці, які визначають сукупність можливостей населення до активної трудової, підприємницької, інноваційної діяльності в комплексі з умовами та якістю їх використання у сфері праці» [5, с. 103]. Аналогічної точки зору дотримується Т.Білоус [1]. В Указі Президента «Про основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року» трудовий потенціал визначається сукупною чисельністю громадян працездатного віку, які за певних (стан здоров'я, психологічні особливості, освітній, фаховий та інтелектуальний рівні, соціально-етнічний менталітет) здатні й мають намір продавати трудову діяльність [6].

В.М. Лич дотримується точки зору, що трудовий потенціал має двояке значення. Зі сторони продуктивних сил – це людські ресурсами з їхніми фізичними і розумовими можливостями, запасами до трудової діяльності, які в процесі їх застосування мають здатність до розширеного відтворення. Він підкреслював, що поняття трудового потенціалу необхідно розглядати як економічну категорію, яка виражає взаємовідносини між людьми з приводу ефективного відтворення елементів суспільного виробництва з метою задоволення потреб особистості, підприємства та держави [7, с. 115].

На думку проф. Є.І. Чернявської, трудовий потенціал, тобто потенціал праці, представляє собою складну, багатоаспектну соціально-економічну категорію [8, с. 13]. З позицій практичних завдань економіки до розуміння сутності трудового потенціалу вона пропонує підходити в контексті ролі праці в суспільному виробництві, для чого пропонує сутність трудового потенціалу розглядати за трьома фазами, етапами процесу праці або процесу трансформації ресурсів в готову продукцію.

На першому етапі організації економічної діяльності, етапі формування ресурсів трудовий потенціал закономірно, об'єктивно виступає в формі трудових (людських) ресурсів, їх кількісно-якісного складу. Обґрунтовано на даному етапі трудові ресурси розглядати у співвідношенні з активною частиною населення, що дозволяє трудовий потенціал розглядати і як запаси праці.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

На другому етапі, безпосередньо в процесі виробництва, трудовий потенціал необхідно розглядати в ракурсі ефективного використання праці або робочої сили.

Третій етап у розкритті сутності трудового потенціалу стосується його результативності як фактору виробництва та передумови для нового витка виробництва, тобто відтворення. Тут пропонується виокремлювати дві групи показників, оцінок: загальну результативність виробництва (ВВП, ВВП, кінцевий продукт, додана вартість, продуктивність праці й т.д.) і результати діяльності для робітника (заробітна плата, задоволеність працею й т.д.).

На кожному етапі трудовий потенціал приймає множину форм та характеристик, що також має множину форм прояву. Стан потенціалу праці, тобто можливостей, сили праці, на кожному етапі залежить безпосередньо від існуючої системи виробничих, трудових відносин, що мають форму конкретних норм, нормативів, механізмів, правил у широкому розумінні.

Даний підхід, на наш погляд, є найбільш узагальненим та дозволяє чітко, предметно розглянути трудовий потенціал як економічну категорію. Розглянути стан та потенціал праці, її ефективність, тенденції розвитку як в цілому, так і на кожному конкретному етапі процесу праці і на цій підставі визначити головні напрями удосконалення виробничих, трудових відносин між учасниками економічної діяльності як умови ефективного процесу формування, використання, розвитку трудового потенціалу в контексті ефективного розвитку суспільного виробництва, соціального прогресу та добробуту громадян.

Дослідження показують, що на сучасному етапі соціально-економічного розвитку України в цілому і на кожному етапі процесу праці в системі праці та трудового потенціалу існують серйозні проблеми, що свідчить про кризовий стан. Звернемо увагу на окремі проблеми.

Як вже відмічалось, в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення чисельності населення, що об'єктивно веде до скорочення чисельності зайнятих. До цього ж в критичному стані знаходиться стан здоров'я українців. Так, за п'ять років – з 2008 по 2012 роки – загальний показник смертності в Україні утримується на надто високому, як для європейської країни, рівні – 16,3-14,5%. Рівень народжуваності в Україні становить, за одними даними, 11 осіб на 1000, а за іншими (CIA World Factbook за 2011 рік) – 9,59. Це відносить Україну до найнижчих місць у європейському рейтингу, а у світі ми посідаємо 184-е місце. Українці живуть у середньому на 10 років менше, ніж мешканці ЄС. У цьому показнику наша країна відстає навіть від багатьох країн СНД. Зокрема, ми займаємо 153-є місце серед 221-ї країни світу за показником середньої тривалості життя (CIA World Factbook 2012). Середня тривалість життя в Україні 68,74 років. Це гірше, ніж у країнах ЄС (середній показник – 74 роки) та восьми країнах СНД, зокрема, Грузії (77,32), Вірменії (73,49), Узбекистані (72,77) тощо [9, с. 67].

Також серйозною проблемою для України є дефіцит кваліфікованої робочої сили, причому практично в усіх галузях економіки. Особливо відчутний брак спеціалістів робітничих та інженерних професій: за даними державної служби зайнятості, на початок передкризового 2008 року 57% усіх заявлених вакансій припадали на робітничі професії. Питома вага робітників високої кваліфікації в Україні складає лише 10%, в той час коли в Сполучених Штатах Америки – 46%, у Федеративній Республіці Німеччина – 52% [10, с. 116].

В ході ринкових реформ в Україні з'явилися офіційні безробітні, серйозною проблемою стали питання працевлаштування, особливо молоді. Занадто складно стало отримати роботу молодим фахівцям після закінчення вищих навчальних закладів, навидь і тим, хто навчався за державним замовленням. Як показують дослідження, роботодавці незалежно від форми власності підприємств, установ не хочуть брати молодих фахівців без досвіду роботи. Необхідно підкреслити, що з початком АТО на Донбасі ситуація на ринку праці як на сході України, так і на українській території стала ще більш напруженою.

За структурними рівнями виокремлюють трудовий потенціал суспільства, трудовий потенціал регіонів, трудовий потенціал підприємств, трудовий потенціал працівників. В сучасних умовах соціально-економічного розвитку трудовий потенціал суспільства складає основу всіх інших трудових потенціалів. Його розвиток пов'язан безпосередньо з діяльністю держави. Головні напрямки державної політики щодо розвитку трудового потенціалу, то це – освіта, охорона здоров'я, проблеми зайнятості, проблеми житлового будівництва і комунальних послуг й т.д. в контексті сучасних вимог соціально-економічного розвитку. Як свідчить досвід західних країн, проблеми зайнятості можуть ефективно вирішуватися лише в контексті регулювання ринку праці та соціально-трудова відносин. Сьогодні держава України неефективно здійснює регулювання ринку праці і «...дедалі її політика в цій сфері стає аморфнішою; відбувається відхід від конкретних завдань із вимірюваними індикаторами виконання, в бік досить розмитих формувань загального характеру» [11, с. 9].

Важливе значення у розвитку та відтворенні трудового потенціалу в умовах ринкової організації суспільного виробництва відіграють і підприємства. Їх внесок у розвиток трудового потенціалу працівників відбувається перш за все через інвестиційну політику в підвищення кваліфікації, навчання персоналу і перенавчання та відповідну заробітну плату. У зв'язку з цим відмітимо, що процеси кваліфікації персоналу в західних країнах сьогодні сприймаються через призму людського капіталу. Тобто людина, яка вкладає кошти у свій професійний ріст, є інвестором і на підставі цього отримує більш високу заробітну плату. В Україні ситуація з оплатою праці, як некваліфікованих робітників, так і кваліфікованих прямо протилежна. Заробітна плата є достатньо низкою. Вона набагато нижче вартості товару робоча сила, що і є однією із причин інволюційних процесів в сфері праці та трудового потенціалу.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

За законами ринку заробітна плата повинна відповідати вартості товару робочої сили. Механізмом забезпечення цього є мінімальна та середня заробітна плати, однак розраховані за стандартами МОТ.

Таким чином, трудовий потенціал як економічна категорія є складним, багатоаспектним поняттям, що відображає в суспільстві відносини з приводу формування, використання, оцінки та розвитку послуг праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоус Т. Трудовий потенціал України: сучасний стан та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [papers.univ.kiev. ua/.../Country_s_Employment...](http://papers.univ.kiev.ua/.../Country_s_Employment...)
2. Трудовые ресурсы: социально-экономический анализ / Под ред. В.Г. Костакова. – М.: Экономика, 1976. – 190 с.
3. Федонін, О. С., Репіна І. М., Олексюк О. І. Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навч. посібник. / О.С. Федонін, І.М. Репіна, О.І. Олексюк. – К.: КНЕУ, 2004. – 316 с.
4. Економіка праці й соціально-трудові відносини: Підручник [Шкільов О.В., Барабан С.С., Ярославський В.В. та ін.]. За ред. д. екон. н., проф. Шкільова О.В. – К.: Четверта хвиля, 2008. – 472 с.
5. Указ Президента України «Про основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року»[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/958/99>
6. Економіка праці та соціально-трудові відносини: підручник / [А.М. Колот, О.А.Грішнова, О.О. Герасименко та ін.]; за ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К.: КНЕУ, 2009. – 711 с.
7. Лич В.М. Сутнісна характеристика категорій трудового потенціалу/ В.М. Лич. //Формування ринкових відносин в Україні. – К., 2005. – Вип. 6 (49). – С. 114-119.
8. Чернявская Е.И. Трудовой потенциал в системе устойчивого развития региона /Е.И. Чернявская //Перспективы стабильного развития экономики: национальный та региональный аспекты: материалы Международной научно-практической конференции (м. Дніпропетровськ, 3-4 квітня 2015 р.) – У 2-х частинах. – Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2015. – Ч. 1. – С. 11-14.
9. Дімітрієва А.В. Проблеми інвестування у людський капітал В Україні: сучасний стан / А.В. Дімітрієва // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2013. – № 7 (196). – Ч. 2. – С. 66-69.
10. Чернявська Є.І. Інститути розвитку трудового потенціалу організації / Є.І.Чернявська //Часопис економічних реформ. – 2011. – №4. – С. 116-121.
11. Напрями оптимізації державної політики в сфері розвитку трудового потенціалу України: аналіт. доп. / О.О. Кочемірська. – К.: НІСД, 2013. – 38 с.

Науковий керівник – доктор економічних наук, професор Є.І.Чернявська

*Omon Kenjaboyev, Sardor Omonov
(Toshkent, O`zbekiston)*

О'ZBEKISTONDA SOLIQTIZIMINING RIVOJLANISH JARAYONLARI

Bugungi kunga kelib mamlakatimiz butun jahonda tobora o'z o'rnini mustahkamlab bormoqda. Bunda amalga oshirilayotgan turli iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarning roli katta ekanligi ko'zga tashlanmoqda. O'zbekiston bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos va o'ziga mos yo'lini tanlab oldi va uni jamiyatda bosqichma-bosqich muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz tashabbusi bilan yaratilgan "o'zbek modeli" mamlakatimizning taraqqiyotiga va milliy iqtisodiyotimizning jadal odimlashiga asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning hozirgi davrida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda bir qancha omillar bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu o'rinda mavjud soliq tizimi va davlatning yurgizayotgan soliq siyosati ham muhim ahamiyatga egadir.

Soliqlarning obyektiv zarurligini bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ikki holat: birinchidan, davlatning qator vazifalarini mablag' bilan ta'minlash zarurligi, ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti qonun-qoidalari bilan ifodalash mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, dunyo mamlakatlari tajribalariga nazar tashlaganimizda davlatning funksiyalarini amalga oshirish uchun lozim bo'lgan moliyaviy mablag'larni shakllantirishning soliqlardan boshqa usuli jahon amaliyotida qo'llanilmaganligining guvohi bo'lamiz. Demak, hukmron kuch sifatida davlat mavjud ekan, moliyalashtirish usuli sifatida soliqlar ham amal qiladi. Ma'lumki, jamiyat iqtisodiy hayoti juda murakkab iqtisodiy hodisalardan iborat. Ana shu murakkablik bevosita soliqlarga ham tegishli va bu holat soliqlarning iqtisodiy mohiyatini teran anglashni taqozo etadi.

Mustaqillik yillarida soliq tizimi islohoti rivojlanishini amalga oshirilgan qator chora-tadbirlar orqali kuzatishimiz mumkin. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonning o'z soliq tizimini tashkil etish va soliqlarning xazinaviy ahamiyatini oshirish masalasiga e'tibor qaratildi. Bu masala 1991-1994-yillarda ko'rib chiqildi va shundan so'ng 1995-1997-yillarda soliqlarni bozor iqtisodiyoti talablariga moslashtirish va korxonalarining ishlab chiqarishini rag'batlantirish vazifalari hal etildi. 1998-2008-yillar oralig'ida soliq tizimida soliqlarni ixchamlashtirish

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

bo'yicha qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. 2009-2010-yillardagi soliq siyosatidagi asosiy o'zgarishlarning ahamiyatli tomoni soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini yanada oshirishga qaratilganligida bo'ldi.

2012-yilda soliq yukini kamaytirish siyosati davom ettirildi. Kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun yagona soliq to'lovi stavkalari 6 foizdan 5 foizga tushirilgani, yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun belgilangan soliq stavkasi esa sezilarli tarzda, ya'ni o'rtacha ikki barobar kamaytirilgani buni yaqqol tasdiqlaydi. Shularga qaramasdan, davlat byudjetining daromadlar qismi bo'yicha ko'rsatkichlari to'liq bajarildi, erishilgan profitsit yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,4 foizni tashkil etdi¹.

2013-yilda iqtisodiyot sohasidagi soliq yuki 21,5 foizdan 20,5 foizga, jismoniy shaxslar uchun daromad solig'ining eng kam stavkasi 9 foizdan 8 foizga tushirilganiga qaramasdan, davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,3 foiz profitsit bilan bajarildi. 2014-yilga mo'ljallangan rejaga asosan soliq yukini yanada kamaytirish, jumladan, yuridik shaxslar uchun foyda solig'i stavkasini 9 foizdan 8 foizga, jismoniy shaxslar uchun eng kam soliq hajmini 8 foizdan 7,5 foizga tushirish rejalashtirildi. Bunday soliq yengilliklari 130 milliard so'mdan ortiq mablag'ni tejash va uni korxonalar ixtiyorida qoldirib, ularning o'z aylanma mablag'larini ko'paytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnologik yangilash, shuningdek, aholi daromadlarini 90 milliard so'mdan ko'proq oshirish maqsadida yillik rejaga kiritildi².

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning amaldagi ifodasi sifatida 2014-yilga kelib soliq yuki 20,5 foizdan 20 foizga, daromad solig'i stavkasi esa 9 foizdan 8 foizga kamaytirildi va davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,2 foiz profitsit

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2012-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2013-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi bilan bajarildi. Bugungi kunda tadbirkorlik subyektlarining 98 foizi soliq hisobotlari topshirishni, eski usuldagi qog'oz to'ldirish yo'li bilan emas, balki bevosita elektron shaklda amalga oshirmoqda. 2015-yilda birinchi navbatda amalga oshiriladigan vazifalar qatoriga daromad solig'i stavkasini 7,5 foizga kamaytirish kiradi. Shu bilan birga, qurilish sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi, sanoat korxonalarida bo'lganidek, 6 foizdan 5 foizga tushirilishi kutilmoqda³.

O'zbekiston Respublikasining 2015-yilgi davlat byudjeti parametrlari

Asosiy byudjet ko'rsatkichlari	2012-yil (mlrd. so'm)	2013-yil (mlrd. so'm)	2014-yil (mlrd. so'm)	2015-yil (mlrd. so'm)	Byudjet daromadlari salmog'i, %da
Davlat byudjeti daromadlari	20 614,1	25 104,9	30 160,8	36 184,9	100
Shu jumladan: Bevosita soliqlar	5 196,4	6 583,1	7 790,4	8 554,3	23,6
bilvosita soliqlar	11 187,8	13 039,4	15 618,2	19 115,8	52,8
Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'I	2 746,4	3 755,5	4 521,4	5 741,8	15,8
Qo'shimcha foyda solig'i solig'I	250,0	294,5	388,4	548,2	1,5
Boshqa daromadlar	1 233,5	1 432,4	1 842,4	2 224,8	6,1
Byudjet xarajatlari	21 571,7	26 312,4	31 582,3	37 967,7	Byudjet defitsiti YaIMga nisbatan 1,0%

*O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi

³ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi

Respublikamizda amalga oshirilayotgan soliq siyosati avvalambor soliq to'lovchilar zimmasidagi soliq yukini kamaytirish, soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini yanada oshirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirishga qaratilgan. Soliq yukining kamaytirilib borilishi tadbirkorlik subyektlarining real daromadlarini oshirishga, ularning ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga va rag'batlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Hozirgi vaqtda soliqlar vositasida davlat daromadlarining asosiy qismi shakllantiriladi. Bozor munosabatlarining shakllanishi davrida soliqlar korxonalarining iqtisodiy faoliyatini tartibga solishning bilvosita quroli hisoblanadi.

O'zbekistonda soliq tizimini takomillashtirish iqtisodiy islohotlar va davlat iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Izchil ravishda soliq siyosatining amalga oshirilishi, soliq yukini kamaytirish bilan bog'liq chora-tadbirlarning ishlab chiqilishi, soliq to'lovchilarda ishlab chiqarishni kengaytirishga sharoit yaratilishi, ishlab topilgan va ularning o'zlarida qoladigan mablag'larning qayta investitsiya qilinishi oqibatida qo'shimcha soliq obyektlari paydo bo'lishi hisobiga nafaqat byudjetdagi yo'qotishlar o'rining qoplanishi, balki soliq to'lovchilarning qo'shimcha daromadga ega bo'lib, ishlab chiqarish imkoniyatlarining oshishiga olib kelishini kuzatishimiz mumkin.

Hozirda iqtisodiy jarayonlarni tezlashtirishda, ularning unumdorligini oshirishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. O'z navbatida soliq tizimida ham ish faoliyatini yaxshilash maqsadida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilmoqda. Byudjetga soliq to'lovlarining o'z vaqtida va to'liq kelib tushishini ta'minlash hamda soliq idoralarida bugungi kun talablariga javob beradigan ma'lumotlarni tezkor ishlash va uzatish tizimini yaratish uchun zamonaviy telekommunikatsiya vositalarini joriy etishga doir ishlar olib borilmoqda. Soliq organlarida ma'lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuterlashtirilgan tizimi o'rnatilgan bo'lib, bu tizim samaradorlikni oshirish, soliqlar va soliq to'lovchilar bo'yicha aniq axborotlar olish, soliq to'lovchilar haqidagi axborotni sir saqlash imkoniyatlariga ega.

Bugungi kunda barcha soliq organlarida hisobotni elektron ko'rinishda qabul qilish yo'lga qo'yilmoqda. Buning bir qancha afzalliklari mavjud bo'lib, yozilmagan holda hisobotlarni jo'natishni to'xtatish, fuqarolar hisobotni o'zi istagan joydan yuborish, vaqtni tejash imkoniyatlarini beradi. 2014-yilda milliy dasturiy mahsulot ishlab chiqaruvchi guruh tomonidan "EREPORT" dasturi taqdim etildi. Bu dastur buxgalteriya bilan bir qatorda soliq hisobotlari bilan ishlash imkonini beradi. Shuningdek, bu dasturda sohaga oid qonun hujjatlari va ekspert maslahatlaridan foydalanish imkoniyati mavjud. Bir necha oy ichida soliq xizmatiga oid 1200 dan ortiq hisobot kelib tushdi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, bugungi kunga kelib O'zbekistonda soliq tizimining ahamiyati, milliy iqtisodiyotimizda tutgan o'rni oshib bormoqda.

Buni e'tiborga olgan holda bu sohaga doir ko'plab islohotlar amalga oshirilayotgani, albatta, mamlakatimiz taraqqiyotiga hissa qo'shmasdan qolmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2012-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2013-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2013-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2014-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning mamlakatimizni 2014-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi
4. O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi rasmiy web-sayti (soliq.uz)

*Віолета Лацінич
(Ужгород, Україна)*

УПРАВЛІНСЬКИЙ ОБЛІК ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ДІЯЛЬНОСТІ

З переходом українських компаній на ринкові умови господарювання, з їх вступом в конкурентну боротьбу, у «робочій» термінології вітчизняних фахівців з'явилися нові слова. Одних вони лякають, інших змушують підвищувати свій кваліфікаційний рівень, але в цілому користь від таких понять істотна.

«Управлінський облік» та «облікова політика» – відносно нові слова у корпоративному словнику. У найширшому розумінні управлінський облік – це дієва система визначення, вимірювання, збору, реєстрації та надання оперативної і важливої для прийняття управлінських рішень інформації. Наприклад, інформації про випуск продукції, її реалізацію, сплату рахунків, дебіторської та кредиторської заборгованості тощо. Сене управлінського обліку полягає у постійному і, головне, своєчасному розумінні того, в якому стані знаходиться підприємство в поточний момент своєї діяльності і як необхідно розподіляти наявні ресурси, щоб поліпшити роботу компанії.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

За період свого існування управлінський облік зазнав безліч змін, отримав кілька трактувань і, що дуже цікаво, зміг поповнити свої ряди як шанувальниками, так і противниками. Безумовно, як і будь-який інший облік (у тому числі і бухгалтерський), він має свої переваги та недоліки, сперечатися про які марно. Головне, що є безліч компаній, які у своїй діяльності успішно впроваджують управлінський облік в тій чи іншій формі.

На жаль, за роки розвитку управлінський облік не позбувся однієї проблеми. Так, дуже часто буває важко отримати вчасно достовірну інформацію для прийняття того чи іншого управлінського рішення. Причини можуть бути різними: від відсутності кваліфікованих фахівців до безладдя, що змушує персонал постійно працювати в умовах хаосу. Це сприяє появі додаткового навантаження на аудитора, який вивчає управлінський облік у компанії.

При постановці управлінського обліку важливо розуміти, що ефективність його буде проявлятися не тільки під час збору та аналізу інформації. Один з головних напрямків цієї системи – виявлення «проблемних» питань й своєчасне їх рішення.

Управлінський облік найчастіше орієнтують саме на внутрішні потреби підприємства, задовольняючи запити управлінців різного рівня. Це означає, що інформація, яку збирають і надають їм, - закрита і є комерційною таємницею. Показники, що використовуються для цілей управлінського обліку, можуть бути як грошовими, так і натуральними. Крім того, вони можуть охоплювати не тільки грошові або товарні потоки і запаси, а й реагувати на зміну стану зовнішнього середовища. Це робить його унікальним, незрівняним з бухгалтерським або податковим обліком, засобом управління компанією.

Також не варто плутати управлінський облік і калькулювання собівартості продукції. Останнє - лише засіб планування прибутку підприємства і не передбачає облік. У той же час, інформація, яка використовується при складанні калькуляції, вже є продуктом обліку, оскільки витрати, хоч планові, хоч фактичні, піддаються якому-небудь обліку [2, с. 514-517].

Фахівці різного рівня часто розуміють управлінський облік як засіб управління, що має початок і кінець. Це не відповідає дійсності. Насправді, у будь-якій, навіть найнеорганізованішій компанії, існує управлінський облік. Так, він буде примітивним, можливо, з єдиним засобом – урахуванням кількості матеріалів на склад. Але це вже управлінський облік, і розвиток його не означає початку впровадження обліку.

З іншого боку, велика компанія, що використовує у своїй діяльності більш досконалий, правильно організований управлінський облік, навряд чи коли-небудь відчує точку, в якій «все буде враховано ідеально». У першу чергу, це пов'язано з тим, що існує постійний розвиток, з'являються нові вимоги до обліку та аналізу діяльності і т. д. Виходить, що жодне підприємство ніколи не знайде той момент, коли з упевненістю можна було б заявити про закінчення розвитку управлінського обліку. Це обов'язково потрібно взяти до уваги під час аудиту.

Від цілей та способів управлінського обліку залежить безліч прийнятих рішень і, відповідно, результатів діяльності. Тому останнім часом все частіше можна чути про аудит управлінського обліку, тобто про оцінку ступеня готовності компанії та її співробітників до ефективної роботи і виконання поставлених завдань, методів аналізу та обліку, вивчення бізнес-процесів. Безумовно, це дуже копітка робота, оскільки охоплює широкий спектр діяльності компанії, вимагає величезного багажу знань аудитора. Він повинен розбиратися в основах управління компанією, виробничих процесах, функціонуванні складського господарства, фінансах, комерційних питаннях, управлінні персоналом тощо. А це не всім під силу [1, с. 445-446].

При аудиті управлінського обліку важливо зосередитися на таких завданнях:

- 1) визначити, яка мета існування у компанії управлінського обліку в тій чи іншій формі;
- 2) чиї інтереси йому доводиться обслуговувати у першу чергу;
- 3) яка облікова політика існує на даний момент (облік активів, зобов'язань, доходів, витрат і т. д.);
- 4) які звіти використовуються фахівцями компанії, і які показники вони відображають, в т. ч. чи є звітність за неважливими і відносними показниками. Також важливо зрозуміти, наскільки однакові або різні дані використовуються в цих звітах, виявити рівень їх порівнянності;
- 5) визначити достовірність вихідних даних, що використовуються у звітах, в тому числі виявити можливі помилки за категоріями (помилка введення вручну, помилка автоматичного розрахунку і т. д.);
- 6) визначити оперативність отримання даних відповідальними спеціалістами;
- 7) обґрунтованість розподілу непрямих витрат. Як показує практика, від цього рішення залежить величина рентабельності продукції, що є одним з головних критеріїв визначення ефективності діяльності компанії;
- 8) не менш важливою залишається проблема читабельності звітів. Часом фахівці, котрі їх розробляють, вважають, що якщо зрозуміло їм, то зрозуміло й іншим учасникам процесу. Але це далеко не так;
- 9) обов'язком кожного аудитора має бути дотримання конфіденційності.

Безумовно, немає сенсу постійно проводити аудит. Найчастіше його здійснюють при продажу компанії, об'єднанні, реорганізації тощо. Але якщо є впевненість у тому, що у компанії існують проблеми, можна сміливо звертатися за допомогою до аудиту. Особлива увага при проведенні аудиту управлінського обліку повинна приділятися фінансовому управлінню, а саме співставленню даних фінансового та управлінського обліку. Часто для проведення такої оцінки необхідно досконально вивчити організаційну структуру, взаємодію підрозділів і посад у ній, хоча на перший погляд ці поняття мало пов'язані з фінансовим обліком. Але, що ще більш парадоксально, на вивчення цих питань витрачається значна частина часу.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Справа в тому, що прості на перший погляд питання діяльності компанії виявляються настільки складними, що відповісти на них аудиторю просто нікому. Це психологічна проблема: співробітники спочатку направляють свої сили на вирішення, на їх думку, більш складних завдань. Погано, що багато проблем, що існують у компанії, пов'язані між собою: одні є причинами, інші слідством. А от визначити цю категорію виходить не у всіх.

Метою перевірки є не тільки підтвердження факту наявності затвердженої облікової політики та відображення у ній способів ведення обліку організації, а й оцінка правильності та раціональності обраних методів і форм, що регламентують методичні та організаційні основи ведення бухгалтерського обліку та порядку оподаткування. Результатом проведення аудиту повинна стати повна оцінка системи і структури управлінського обліку, виявлення його сильних і слабких сторін. Вже на основі цих даних приймається рішення про зміни управлінського обліку і, у разі необхідності, складається програма їх реалізації.

На практиці аудиторську перевірку якості управлінського обліку або облікової політики прийнято розділяти на два етапи. Перший - «польовий», найскладніший, адже саме він передбачає оцінку системи внутрішнього контролю з організації облікової політики. У його рамках проводиться аналіз облікової політики компанії для цілей бухгалтерського і податкового обліку, а також визначається система внутрішнього контролю та порядок документообігу в компанії. Для проведення такої оцінки зручно використовувати розроблені тести або запитальники з додатком до них відповідей опитуваного й приміток аудитора. Другий етап - «офісний», передбачає аналіз зібраної інформації, заповнення різних форм і документів з обов'язковими коментарями аудитора.

При перевірці якості управлінського обліку слід вивчити наступні документи:

1. Робочий план рахунків бухгалтерського обліку.
2. Правила документообігу і принципи обробки облікової інформації.
3. Методику обліку і аналізу показників діяльності компанії.
4. Зміну способів ведення бухгалтерського обліку в порівнянні з минулим періодом, а також методів аналізу інформації, що бере участь в управлінських рішеннях.

Примітно, що аудит облікової політики для цілей бухгалтерського обліку до цих пір залишається одним з найважливіших розділів аудиту, результати якого можуть вплинути на думку аудитора. При цьому йому важливо отримати відповіді на такі питання:

1. У якому стані знаходиться облікова політика у компанії?
2. Чи є положення про бухгалтерську службу та посадові інструкції для бухгалтерів?
3. Чи ознайомлені кінцеві виконавці з положеннями облікової політики і яке їх професійне ставлення до неї?
4. Чи затверджено графік документообігу?
5. Чи є служба внутрішнього аудиту?
6. Чи затверджено графік проведення інвентаризації і наскільки він відповідає реальності?
7. Чи обмежений доступ до інформації бухгалтерського обліку та звітності?

Аудитор повинен приділити увагу стратегічному управлінському обліку, з назви якого можна зрозуміти, що це аналіз інформації, необхідної для формулювання стратегії організації та реалізації стратегії управління. Прийнято вважати, що компанії роблять велику ставку на ті чи інші прийоми обліку, в залежності від того, яку стратегічну позицію вони займають. На жаль, досі відсутня єдина думка про стратегічний управлінський облік. Достовірно відомо лише те, що він є важливим елементом облікової політики компанії [3].

Безсумнівно, управлінський облік не можна недооцінювати, адже з його допомогою можна запобігти значній кількості проблем, що виникають у компанії. Тому аудиту управлінського обліку необхідно приділяти багато уваги, ретельно вивчаючи всі нюанси його використання. На щастя, останнім часом до аудиту почали звертатися більше компаній, оскільки всі розуміють його величезну користь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Голов С.Ф. Управлінський облік / С. Ф. Голов. – К.: "Лібра", 2006. – 701 с.
2. Огійчук М. Ф. Фінансовий та управлінський облік за національними стандартами: Підручник / М. Ф. Огійчук, В. Я. Плаксієнко, М. І. Беленкова та ін. / За ред. проф. М. Ф. Огійчука. – 6-те вид., перероб. і допов. – К.: Алерта. 2011. – 1042 с.
3. Тютюнник В. Особливості управлінського обліку / В. Тютюнник // Незалежний аудитор. – 2013. – № 3 (14). – С. 46.

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент Е.Ф.Югас

*Лариса Лутай, Світлана Помінчук
(Київ, Україна)*

МОЛОДЬ НА РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Молодь – демографічна група, що займає особливе місце в структурі суспільства, зокрема у формування діючого та перспективного ринку праці. Молоді люди перебувають у групі ризику, яка може бути відторгнена вимогами ринку праці. О Дідківська, аналізуючи зміст Національної доповіді про людський розвиток доходить до висновку, що в сучасних умовах саме освіта є гарантією високого рівня соціального залучення [1, с. 23]. Міжнародні дослідження якості вищої освіти засвідчують, що показники її оцінки є доволі неоднорідними. За складовими Глобального індексу конкурентоспроможності (дослідження Світового економічного форуму) за кількісним показником – охоплення вищою освітою – Україна перебуває в числі перших 10-15 країн світу, але це стосується здебільшого математичної та природничої освіти. За якістю освіти з менеджменту місце України коливається біля сотого [2, с. 2].

Проблемам забезпечення збалансованості попиту та пропозиції на ринку праці, розвитку та регулюванню ринку праці, професійній орієнтації молоді, присвячені наукові дослідження українських учених: С. Бандура, І. Гнибіденка, О. Гришнєвої, О. Дідківської, Т. Заяць, А. Колота, В. Куценка, Е. Лібанової, Ю. Маршавіна, В. Петюха та інших.

15.05.2015 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову, яка узгоджує чинні нормативно-правові акти в сфері освіти та дозволяє припинити практику обов'язкового трирічного відпрацювання та відшкодування до державного бюджету вартості навчання випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням (окрім спеціальностей медичного профілю). Таким чином, відмінено будь-яку примусовість у працевлаштуванні, відтепер випускник має вільно обирати місце майбутньої роботи. Скасовано також обов'язкове підписання тристоронніх угод, видачу випускникові направлень на роботу та довідок про самостійне працевлаштування.

Для реалізації потреби випускників у працевлаштуванні продовжують функціонувати структурні підрозділи вищих навчальних закладів (центри, відділи, сектори, служби), які мають тісно співпрацювати з державною службою зайнятості, а також з підприємствами, установами та організаціями різних форм власності, що є потенційними роботодавцями для випускників вищих навчальних закладів [3]. Отже, ця частина випускників, як і та, що навчались за контрактом, самостійно займється пошуком робочого місця. У свою чергу соціологічні дослідження, що проведені в Україні, вказують на невисоку оцінку якості вищої освіти, слабкий зв'язок вищої освіти з ринком праці [2, с. 3]. Питома вага випускників навчальних закладів серед безробітних є доволі стабільною (16 – 18 %). Будучи новачками на ринку праці, такі особи ще не мають досвіду роботи, тому для них збільшується ризик затягування періоду безробіття. Це молодь яка знаходиться в стані транзиту від навчального закладу до першого робочого місця. Часто навчальні програми не узгоджуються з потребами роботодавців, тому багато професійних училищ готують випускників для подальшої роботи в сферах, де можливості для працевлаштування невеликі. Ризики невідповідності програм навчання потребам ринку праці є у і вищій освіті, що знижує соціальну залученість випускників [1, с. 23]. З іншого боку, багато робочих місць, які пропонує ринок праці, залишаються вакантними через професійну незбалансованість попиту та пропозиції на робочу силу.

Розповсюдженість випадків дисбалансу між фактичним та потрібним рівнями освіти та кваліфікації робітників є постійною темою українських та іноземних досліджень. Причиною подібних диспропорцій може бути як зростання вимог до робітників з боку працевлаштувачів відповідно до нових організаційних та технологічних змін виробництва, так й зниження якості освітньої підготовки майбутніх фахівців, у певних випадках – незацікавленість роботодавців у підвищенні професійного рівня робітників з недостатньою кваліфікацією у зв'язку зі значними фінансовими витратами на навчання. Дослідження в цьому напрямку довели, що є дисбаланс попиту та пропозиції відносно окремих категорій випускників з вищою освітою, зокрема занадто багато на ринку праці випускників з бізнес/економічною освітою (57%), 55% – з юридичною, але не вистачає фахівців з інженерно-технічною освітою (44% опитаних, ІТ-фахівців – 12%, будівельників – 17%) [2, с. 65].

Аспекти фінансових витрат на навчання за кошти бюджету, кількість студентів, які можуть навчатись за державні кошти, економічну ефективність від реалізації цього напрямку освітніх послуг потребує більш ретельного дослідження. Так, видатки на вищу освіту у 2000-2013 рр. за даними Держстату України склали до відсотка до ВВП – від 1,3% (2000 р.) до 2,3% (2009, 2010 рр.), у відсотках до загальних витрат консолідованого бюджету України – від 4,7% (2000 р.) до 6,9% (2002 р.) та 6,8% (2009 р.). Загалом (станом на липень 2014 року) на державне фінансування у 2014 році було заплановано витратити 20,5 млрд. грн. (на 185 млн. грн., або на 1% більше, ніж у 2013 р.). Середні витрати на навчання одного учня/студента в Україні, які у 2012 році склали 13513 грн. та розподілялися наступним чином: 11425 грн. (85%) – кошти державного сектора, 2088 грн. (15%) – кошти недержавного сектора.

На сьогодні вартість навчання у закладах вищої освіти України сильно різниться. В Україні взагалі відсутні нормативи для розрахунків вартості навчання особи у закладі вищої освіти. Так, середня за всіма напрямками вартість навчання за денною формою для здобуття ступеня бакалавра для студентів, прийнятих у

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

2014-2015 навчальному році з оплатою за кошти фізичних та юридичних осіб, у різних закладах складає від 6500 до 11000 грн., за заочною – від 3600 до 8400 грн.

Беручи до уваги той факт, що понад 50% студентів навчаються за кошти фізичних та юридичних осіб, можна зробити висновок, що вартість навчання одного студента за кошти Державного бюджету суттєво вища, аніж за кошти фізичних чи юридичних осіб [2, с. 4].

Окрім підрахунків витрат на здобуття освіти, здійснюються підрахунки втрат від безробіття випускників ВНЗ та ПТНЗ та витрат, пов'язаних із виплатою допомоги по безробіттю та їх перенавчання, а саме (дані 2011 р.):

- недоотриманий обсяг чистого внутрішнього продукту (ЧВП) році – майже 203 млн. грн.;
- недоотриманні податкові надходження – майже 186 млн. грн.;
- внески, недоотримані фондами державного соціального страхування України – 520 млн. грн. у тому числі фондом загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття – понад 27,3 млн. грн., зокрема, майже 245 млн. грн. на матеріальне забезпечення випускників професійно – технічних і вищих навчальних закладів та їх професійне навчання [4, с. 7].

Таким чином, для поліпшення працевлаштування молоді на ринку праці України необхідно:

- створити належний зв'язок між ринком праці та системою вищої освіти шляхом створення спеціальної організаційної структури, яка б здійснювала та інтегрувала планування й прогнозування в систему управління освітніми послугами щодо підготовки кадрів;
- розробити та впровадити методики прогнозування перспективного ринку праці за провідними галузями економіки з урахуванням потреб регіональних ринків праці;
- здійснити аналіз структури державних витрат на підготовку фахівців з метою оптимізації коштів та їх використання у напрямку забезпечення кадрами пріоритетних видів діяльності. Запровадити регулярну діагностику ринку праці з метою раціонального використання бюджетних коштів на вищу освіту;
- підняти вимоги до професійної орієнтації учнівської молоді, позиціонувати її як ресурс перспективного ринку праці, який потребує постійного інформування про зміни щодо потреб в професійному аспекті. Запровадити відповідні методики для системного ознайомлення учнівської молоді з потребами перспективного ринку праці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дідківська О. Актуальні проблеми працевлаштування молоді на ринку праці України / О. Дідківська // Україна: аспекти праці – 2014. – №7. – С. 18–23.
2. Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://reforms.in.ua/.../HE%20Reforms%20Strategy%2011_11_2014%20\(1\).pdf](http://reforms.in.ua/.../HE%20Reforms%20Strategy%2011_11_2014%20(1).pdf).
3. Постанова Кабінету Міністрів України № 216 "Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 992" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://byhgalter.com/forum/?mingleforumaction=viewtopic&t=435>
4. Маршавін Ю. Методологічні та прикладні засади визначення економічних втрат від професійного дисбалансу на ринку праці України / Ю. Маршавін // Ринок праці та зайнятість населення – 2013. – № 2. – С. 3–7.

*Оксана Нартюк
(Дубно, Україна)*

СТРАТЕГІЯ «ЄВРОПА 2020» ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ОПТИМІЗАЦІЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС

Як свідчить світова практика, упродовж останніх десятиліть на функціонування ринку праці економічно розвинених країн ЄС впливали такі суттєві чинники як глобалізація, розвиток наукоємних та інформаційних галузей економіки, зростання впливу соціальної згуртованості на вирішення соціально-економічних проблем у сфері зайнятості та ін. Попри позитивні аспекти впливу, спостерігається також їх негативний вплив, зокрема: зростання рівня безробіття унаслідок структурних перетворень та модернізації галузей економіки; необґрунтовано високі вимоги роботодавців до якості робочої сили; зростання рівня безробіття серед окремих вікових контингентів економічно активного населення працездатного віку, тощо.

Із зарубіжного досвіду відомо, що нині одними із найсуттєвіших чинників впливу на сферу зайнятості економічно розвинених країн Євросоюзу, є такі демографічні чинники як зниження рівня народжуваності, зростання тривалості життя та старіння працездатного населення. Як свідчить дослідження експертів Департаменту економічного та соціального розвитку ООН до середини нинішнього століття чисельність працездатних осіб віком понад 50 років зростає утричі [7]. За прогнозними даними досліджень МОП у сфері зайнятості внаслідок цього явища тільки у країнах Євросоюзу до 2030 року чисельність осіб віком понад 65 років зростає в середньому на 29 млн. осіб і складатиме близько 110 млн. осіб [2, с. 42]. За умови зменшення

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

народжуваності та зростання тривалості життя ці трансформації у віковій структурі економічно активного населення обумовляють зростання демоекономічного навантаження на їх працездатні контингенти.

Це зумовило необхідність у більшості країн ЄС зміни концептуального підходу щодо реалізації політики у сфері зайнятості, який полягав у переході від політики стимулювання попиту до політики стимулювання пропозиції робочої сили [1]. Реалізація цієї політики на ринку праці Євросоюзу в умовах сповільнення темпів приросту населення, зміни демографічної структури суспільства у сторону постаріння, жорсткого контролю імміграційних потоків стала однією із вагомих причин для прийняття і реалізації Стратегії «Європа 2020» (*Europe 2020*) [4], (далі – Стратегія).

Одним із основних напрямів реалізації цієї Стратегії є всеохоплюючий або інклюзивний розвиток (*inclusiv growth*). Кінцевою метою реалізації вказаного напрямку є підвищення рівня зайнятості у всіх сферах економіки, забезпеченні економічної, соціальної та територіальної згуртованості, і, як наслідок, розширення прав і можливостей людей на основі високого рівня зайнятості, інвестицій в професійні навички, боротьба з бідністю і модернізація ринку праці, професійної підготовки та соціального захисту з тим, щоб допомогти людям передбачати і керувати змінами у сфері зайнятості, а також побудувати згуртоване суспільство [4].

Одним із пріоритетних завдань Стратегії є сталий розвиток конкурентноспроможної «нової європейської економіки знань» і зайнятості економічно активного населення в умовах глобалізації та постаріння населення. Іншими словами, упродовж поточного десятиліття створення якісно нових робочих місць та реалізація принципу гнучкості та захисту на ринку праці (*flexicurity*) стане адекватною відповіддю європейської спільноти на соціально-економічні проблеми, високий рівень безробіття та негативні демографічні зміни у суспільстві [5, с. 3].

Досягнення задекларованого у стратегії 75 % рівня зайнятості економічно активного населення до 2020 року потребує впровадження дієвого економічного механізму оптимізації зайнятості та реалізації принципу включення (*inclusiv*) у сферу зайнятості працездатних контингентів економічно активного населення середнього і старшого віку. Необхідність впровадження цього механізму викладена у такому положенні стратегії як «Повістка дня для нових навичок та робочих місць» (*An agenda for new skills and jobs*). У цьому положенні передбачено потребу у нагальній модернізації європейського ринку праці, розширення прав і можливостей економічно активного населення, розвиток його професійних навичок упродовж життя з метою збільшення їх продуктивності та професійної мобільності, тощо [4, с. 4].

У цілому, впровадження на практиці економічної складової механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення середнього віку в контексті реалізації стратегії «Європа-2020» [4] передбачає його органічне поєднання із забезпеченням стійкого та всеохоплюючого соціально-економічного розвитку. Відтак, реалізація вказаного механізму потребує впровадження таких базових елементів, які умовно можна об'єднати у два блоки:

інноваційний розвиток, розвиток цифрових технологій, ефективне використання ресурсів та екологічне виробництво – інвестування 3 % ВВП країн ЄС в інноваційний пошук та розвиток сприятиме пошуку та впровадженню новітніх технологічних укладів у виробництві [4, с. 4]. У свою чергу, необхідність у підвищенні конкурентноспроможності європейської економіки зумовлює зростання частки інвестицій як державного так і приватного секторів економіки ЄС у наукові дослідження. Використання у повній мірі інформаційних, комунікаційних, цифрових технологій, реалізація інноваційних ідей, розвиток нової продукції та послуг сприятимуть зростанню зайнятості економічно активного населення віком понад 45 років та вирішенню соціальних проблем [4, с. 9];

професійна підготовка та розвиток професійних навичок упродовж всього життя як умова підвищення конкурентноспроможності населення віком понад 45 років на ринку праці – ідея розвитку економіки, заснованої на знаннях та інноваціях, і зростання рівня зайнятості потребуватиме інвестицій у професійну освіту та адаптації професійних навичок економічно активного населення середнього віку до сучасних вимог ринку праці. Як свідчать дослідження, до 2020 року потреба ринку праці країн ЄС скоротиться на 12 млн. робочих місць, які не потребували професійної кваліфікації працівників [4, с.4,9]. З огляду на вказаний факт та негативні демографічні наслідки постаріння, зростатиме потреба у якісній робочій силі. Водночас загострюється конкуренція серед різновікових працездатних контингентів населення. А тому підвищення конкурентноспроможності та забезпечення ефективної зайнятості, зростання тривалості трудового життя економічно активного населення середнього віку зумовлює потребу в його професійному навчанні та оновленні «морально застарілих» трудових навичок.

Результатом впровадження Стратегії як складової механізму оптимізації зайнятості у країнах Євросоюзу буде дієва реалізація інклюзивного розвитку. Це сприятиме їх економічному зростанню, соціальній згуртованості, розширення прав, забезпечення рівних можливостей та гідної праці на основі зростання рівня зайнятості, інвестицій в професійну освіту, модернізації ринку праці, тощо.

Слід зауважити, що практична реалізація механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення має свою регіональну та національну специфіку у межах ЄС. Це зумовлено низкою причин, основними з яких є політичне середовище, історичні передумови, рівень соціально-економічного розвитку, специфіка реалізації основоположних принципів соціальної політики та моделі соціального захисту, упродовження інновацій, сприятливого інвестиційного клімату та бізнес-середовища, тощо.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Утім, одним із потенційних недоліків реалізації Стратегії як складової механізму оптимізації зайнятості є завищені очікування значних позитивних результатів. Як свідчить досвід, практична реалізація попередньої Лісабонської стратегії [6] у контексті забезпечення зайнятості населення не дала можливостей повною мірою досягнути очікуваного результату. Значний негативний вплив на реалізацію цих заходів зумовила світова фінансово-економічна криза 2008-2009 років. Водночас, одними із ключових причин є недостатня обґрунтованість очікуваних результатів та їх адекватність економічним реаліям, погіршення економічної кон'юнктури і, як наслідок, зростання рівня безробіття. Тільки упродовж 2001-2005 років рівень безробіття в країнах ЄС зріс з 7,2 % до 8,0 % [3, с. 212-215].

Відтак, для успішної реалізації стратегії «Європа-2020» [4] як складової механізму оптимізації зайнятості економічно активного населення слід врахувати усі недоліки та специфіку впровадження попередньої Лісабонської стратегії [6], особливості сучасного соціально-економічного і демографічного розвитку та сфери зайнятості країн ЄС.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Клавдиенко В. Л. Современный демографический ландшафт и стимулирование занятости в странах ЕС / В. Л. Клавдиенко // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 2(26). – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2036>.
2. Равенство в сфере труда: поиски ответов на вызовы: [Доклад МОТ на 96-й сессии от 2007 года № I (B)]: [Электронный ресурс] // МОТ: офиц. веб-сайт. – Режим доступа: http://www.ilo.org/ilc/ReportsavailableinRussian/WCMS_ILC_96_REP-I-B_RU/lang-en/index.htm.
3. Economic Outlook // World Economic Outlook. – 2007. – June. (N 81). – P. 212-215.
4. Europe 2020. A strategy for smart sustainable and inclusive growth: [Electronic resource] // European Commission. – 2010. – Access Mode: http://ec.europa.eu/europe2020/index_en.htm.
5. Implementation of the compact for growth and jobs: [Report to the European council, 18-19 october 2012] // European commission. – 2012. – 14 p.
6. Lisbon Strategy for growth and jobs: [Electronic resource] // Community Research and Development Information Service: official web-site/ – 2013. – Access Mode: http://cordis.europa.eu/programme/rcn/843_en.html.
7. World Population Ageing: 1950-2050: [Electronic resource] // United Nations. Department of Economic and Social Affairs. Population Division. Official web-site – 2013. – Access Mode: <http://www.un.org/esa/population/publications/worldageing19502050>.

*Аліна Харченко
(Ірпінь, Україна)*

ДЕПОЗИТАРНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Впровадження структурних реформ в економіці України вимагає реалізації заходів, спрямованих на розвиток фінансового ринку як найефективнішого механізму перерозподілу фінансових ресурсів. Здійснення цього завдання залежить від розбудови інфраструктури вітчизняного ринку капіталу, елементом якої виступає Національна депозитарна система.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи організації, механізми функціонування, а також проблеми та перспективи розвитку Національної депозитарної системи досліджували О. Шаров, О. Кіреєв, М. Шаповалов, Н. Гребеник, Л. Алексеєнко, С. Москвін.

Виклад основного матеріалу. Одним з основних елементів інфраструктури фондового ринку є депозитарна діяльність, що виступає складовою системи обліку прав на цінні папери. Нормативно-правова і технологічна база депозитаріїв в Україні наразі перебуває в процесі становлення.

Важливим завданням розвитку ринку цінних паперів є удосконалення системи обліку прав на цінні папери через забезпечення їх надійного зберігання, оперативного доступу і перереєстрації прав власності з мінімальним ризиком для власників. Вирішення цього завдання повинно стати однією з умов забезпечення привабливості фондового ринку для широкої категорії національних і зарубіжних інвесторів.

Депозитарій цінних паперів – це юридична особа, яка провадить виключно депозитарну діяльність та може здійснювати кліринг та розрахунки за угодами щодо цінних паперів. Депозитарна діяльність трактується як надання послуг щодо зберігання цінних паперів незалежно від форми їх випуску, відкриття та ведення рахунків у цінних паперах, обслуговування операцій на цих рахунках та обслуговування операцій емітента щодо випущених ним цінних паперів.

Національна депозитарна система має забезпечити виконання таких завдань, як:

- стандартизацію обліку цінних паперів згідно з міжнародними стандартами;
- уніфікацію документообігу щодо операцій з цінними паперами і нумерацію цінних паперів, розміщених в Україні згідно з міжнародними стандартами;

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- відповідальне зберігання всіх видів цінних паперів як у “документарній”, так і в “бездокументарній” формах;
- реальну поставку з рахунку в цінних паперах з одночасною оплатою грошей відповідно до розпоряджень клієнтів;
- акумулювання доходів за цінними паперами та їх розподіл за рахунками;
- регламентацію та обслуговування механізмів позики та застави цінних паперів;
- надання послуг щодо виконання обов’язків номінального утримувача іменних цінних паперів;
- розробку, впровадження, обслуговування і підтримку комп’ютеризованих систем обслуговування обігу рахунків у цінних паперах і здійснення грошових виплат, пов’язаних з банківськими та/або з іншими системами грошового клірингу на щоденній чи іншій регулярній основі.

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні” учасники НДСУ поділяються на прямих та опосередкованих:

прямі учасники – депозитарії, клірингові депозитарії, зберігачі, реєстратори власників іменних цінних паперів (далі – реєстратори);

опосередковані учасники – організатори торгівлі цінними паперами, банки, торговці цінними паперами та емітенти.

До прямих учасників НДСУ віднесено реєстраторів. Однак реєстри власників іменних цінних паперів ведуть реєстроутримувачі, під якими слід розуміти як реєстраторів, так і емітентів, які ведуть власний реєстр. Тому буде правильніше до прямих учасників НДСУ віднести не реєстраторів, а реєстроутримувачів.

Банки можуть бути як прямими учасниками НДСУ, виконуючи функції зберігача або реєстроутримувача, так і опосередкованими учасниками НДСУ, виконуючи функції торговця цінними паперами, а акціонерні банки – ще й емітента.

Крім того, банки виконують свою звичайну функцію – забезпечення грошового обігу при виконанні оплатних договорів щодо цінних паперів. Ця функція має надзвичайно велике значення при розрахунково-кліринговій діяльності, коли банківська система та НДСУ повинні працювати як одне ціле, забезпечуючи поставку цінних паперів проти їх оплати (за правилом T+3 або й менше, де T – день торгів на організованому ринку, а 3 – кількість днів для проведення клірингу та розрахунків).

У наш час в Україні діють три депозитарії, які мають ліцензію на розрахунково-клірингову діяльність: Національний депозитарій України (НДУ), Міжрегіональний фондовий союз (МФС) та Всеукраїнський депозитарій цінних паперів (ВДЦП). Аналіз їх діяльності та законодавчо - нормативних актів, що регулюють депозитарну діяльність в Україні дозволив визначити проблеми, які стримують розвиток депозитарних послуг. До таких проблем належать:

- відсутність повнофункціонального центрального депозитарію, низька якість обліку прав власності, організаційна та технологічна неузгодженість роботи учасників національної депозитарної системи, штучний розподіл функцій між депозитаріями;
- низькі обсяги біржової торгівлі, надмірна кількість та низька капіталізація організаторів торгівлі, відсутність належного технологічного забезпечення відповідно до світових стандартів з використанням широкого спектра фінансових інструментів;
- переважне укладення угод на основі аукціонних технологій, які не дають змоги визначити об’єктивну ціну фінансових активів;
- депозитарний облік при співробітництві з нерезидентами не забезпечує вільного розміщення українських цінних паперів на зарубіжних фондових ринках через встановлення кореспондентських відносин між національними і наднаціональними депозитаріями, що ускладнює повноцінний вихід вітчизняних емітентів на міжнародні ринки капіталу тощо.

Основним завданням реформування депозитарної системи України є створення надійної системи обліку прав власності на цінні папери та запровадженні сучасної моделі клірингу і розрахунків за угодами з цінними паперами. При розробці заходів з реформування доцільно враховувати кращий досвід світової практики, національні особливості розвитку фондового ринку та необхідність інтегрування в міжнародні ринки капіталу. Слід також виділити основні напрями розвитку депозитарної діяльності в Україні:

- створення єдиної системи обліку прав власності на цінні папери, що призведе до унеможливлення порушення прав власності інвесторів;
- створення єдиного центрального депозитарію цінних паперів та системи клірингу і розрахунків, здатних забезпечити мінімізацію ризиків при виконанні угод з цінними паперами;
- одночасне запровадження мораторію на створення нових депозитаріїв цінних паперів в Україні;
- удосконалення механізму розрахунків за договорами щодо цінних паперів; інтегрування вітчизняного ринку цінних паперів до міжнародного ринку капіталу.

Дослідивши роль і функції центрального депозитарію в інфраструктурі фондового ринку, можна зробити висновок, що створення і використання центрального депозитарію в Україні може мати усі переваги, що впливають зі знерухомлення та дематеріалізації цінних паперів, з надійного та одночасного здійснення грошового розрахунку і розрахунку за угодами з цінними паперами та з економії масштабів операцій, що призводить до суттєвого зниження витрат. Централізація даних про цінні папери в одному ЦД також підвищує

ефективність виконання післяторговельних функцій для учасників і для всіх інвесторів (наприклад, через прискорення отримання дивідендів). Таким чином, формування ефективної депозитарної системи є необхідною умовою для стимулювання накопичень і трансформації заощаджень в інвестиції, забезпечення всього комплексу прав інвесторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України від 20.05.2010 № 2278-VI Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік // Голос України. – 2010. – № 120. – 02 липня.
2. Алексеєнко Л.М. Розвиток депозитарного забезпечення ринку цінних паперів як каталізатор залучення іноземного капіталу // Наука й економіка. – 2010. – №2. – С. 7-10.
3. Кіреєв О.І., М.М. Шаповалова, Н.І. Гребеник. Питання функціонування та вдосконалення інфраструктури фондового ринку України. – К.: Центр наукових досліджень НБУ, 2010.
4. Шаров О. Проблеми розвитку Національної депозитарної системи України /О. Шаров // Вісник Національного банку України. – 2009. – № 12. – С.18-22.

Науковий керівник – викладач Н.С.Глоба

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

Шодмон Вохидов
(Ташкент, Узбекистан)

ИЗ ИСТОРИИ ОРДЕНОВ БУХАРСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ¹ (1920-1924)

Впервые вопрос о награде за военные отличия в Бухарской Народной Советской Республике (существовала с 1920 по 1924 г.) был рассмотрен на заседании Президиума Всебухарского ЦИК 17 ноября 1921 года. В постановляющей части протокола этого заседания записано: «Поручить Военному Назиру (министру) разработать проект знака военного отличия двух степеней и представить на утверждение Президиума Всебухарского ЦИК». На очередном заседании Президиума Всебухарского ЦИК был заслушан доклад Народного Военного Назира БНСР А. Арифова о работе над проектом знаков «военного отличия». Очевидно, тогда же Арифов предложил использовать для производства новых революционных наград драгоценный металл – серебро. Члены Президиума Всебухарского ЦИК не возражали, и в протоколе заседания Президиума Всебухарского ЦИК от 1 декабря 1921 года появилась следующая запись: «Утвердить знаки военного отличия двух степеней: 1-й степени – серебряный позолоченный и 2-й степени – серебряный». Как видим, пока еще нет описания бухарского ордена и даже его названия. Наконец 26 января 1922 года, т. е. всего через два месяца и восемь дней после принятия решения об учреждении республиканской награды, Народный Назир по военным делам БНСР подписал приказ №26, содержащий Положение об ордене «Бухарское Знамя» и Правила о порядке представления к награждению этим орденом. Согласно Положению, «орден Бухарского Знамени присуждается и выдается всем гражданам, проявившим особенную доблесть и храбрость при защите Республики от врагов независимо от занимаемого ими положения и должностей». А право присуждения ордена, кроме Всебухарского ЦИК, оставили за собой Народный Назир по военным делам БНСР и его заместитель. Как и планировалось, орден Бухарского Знамени имел две степени – 1-ю из серебра с позолотой, 2-ю – из серебра без позолоты. Далее в приказе №26 приводилось подробное описание орденского знака. В связи с тем, что реально изготовленных орденов Бухарского Знамени к настоящему времени не обнаружено, целесообразно привести здесь это описание полностью: «Орден 1 степени представляет из себя восьмиугольную продолговатую звезду массивного позолоченного серебра, в середине которой накладывается серебряный щит в форме арабского окна; в центре щита в горизонтальном положении с концами вверх золотой полумесяц, над ним золотая пятиугольная звезда, а по бокам звезды расположены мусульманские буквы БНСР. Место под полумесяцем предназначается для гравировки имени, кому выдан орден. Сверху щита развевается Бухарский национальный флаг из серебра, покрытый зеленой и красной эмалью. В середине флага золотой полумесяц и пятиугольная звезда. Справа щит обложен двумя лавровыми ветками так, что их концы внизу пересекаются, а верхняя сторона щита свободна. Нижние концы веток в месте пересечения перевязаны красной лентой. Лавровый веночек покрыт эмалью. Флаг, щит и веночек положены на звезду таким образом, что заполняют центр, оставляя концы ее свободными. Сверху к звезде серебряным позолоченным кольцом прикреплена шелковая лента в национальных цветах бухарского флага (зеленый верхний, красный нижний). Лента прикреплена к груди серебряной позолоченной пластинкой, под которой прикрепляется булавка. Орден второй степени такой формы, как и первой, только звезда без позолоты». К сожалению, дальнейшая судьба ордена Бухарского Знамени остается неизвестной. Отдельные элементы из приведенного выше описания присутствуют на знаке, названном фалеристами «За борьбу с басмачеством». Однако этот знак изготавливался позднее и статуса ордена не получил. Впрочем, узбекское слово «нишон», имеющее арабские корни, звучит в русском переводе как значок, знак, медаль, орден. Поэтому определение знака «За борьбу с басмачеством» достаточно условно, и история этой награды Бухарской республики еще совершенно не исследована. Но откуда же взялось сравнительно большое количество орденов БНСР, не соответствующих описанию ордена Бухарского Знамени? В наградных документах, справках, характеристиках кавалеров ордена Бухарской республики во множестве упоминаются «Революционные Знаки Военного Отличия», «Золотые» и «Серебряные» звезды БНСР, ордена Красной Звезды и Красного Полумесяца. При этом практически все награжденные получали знаки одинакового вида, за исключением крайне редко встречающейся разницы в расцветке центрального медальона. В 1933 году Президиум ЦИК СССР рассматривал вопросы, связанные с заменой орденов Советских республик на ордена общесоюзные. Разнообразие названий бухарской награды, к тому же имевшей степени, не раз ставило в тупик Командное Управление РККА, готовившее к утверждению списки награжденных. Вот что, например, записал 22 июня 1933 года начальник Управления военных учебных заведений РККА А. И. Тодорский: «...Выяснил у тов. Окулича, хорошо знающего Бухару, об орденах Бухары. Он утверждает, что Красный Полумесяц и «Красная Звезда» одно и то же, в частности, он награжден «Кр. Полумесяцем», а грамоту имеет от БухЦИК о «Кр. Звезде». Видимо, сначала этот орден назывался «Полумесяц», а потом стал «Кр. Звездой». Один из

¹ Использованы материалы интернет сайтов.

Военных Назиров БНСР Н. А. Веревкин-Рахальский, впоследствии ставший генерал-лейтенантом, был уверен, что в Бухарской республике существовал только один орден – Красного Полумесяца. И это при том, что именно его подпись стоит под приказом №26 от 26 января 1922 года! Правда, сам Николай Андреевич был награжден, согласно документам, орденами Красного Полумесяца 1-й и 2-й степени. Но орденские знаки получил точно такие же, как и многие другие кавалеры орденов БНСР, в наградных грамотах которых указаны

«Красные Бухарские Звезды», «Знаки Военного Отличия» и т. д. Между тем объяснить столь нетипичную ситуацию с орденом Бухарской республики можно довольно просто. Авторы проекта военной награды БНСР использовали существовавший в Бухарском эмирате с 1881 года орден Благородной Бухары, награждения которым осуществлялись очень часто. К началу революции в Бухаре трудно было найти чиновника, офицера, купца или бая, на халате, у которого не блестела бы восьмиконечная звезда этого ордена. Известна фотография – первые делегаты из революционной Бухары, прибывшие в Москву в 1918 году. На груди у всех членов делегации эмирские ордена, поражающие своими размерами и пышностью форм. Нет сомнений в том, что повторение основных элементов старой награды на военных отличиях БНСР было обусловлено местным производством орденских знаков, изготовлявшихся на Монетном дворе Старой Бухары. Новые ордена делались теми же мастерами и на том же техническом оборудовании, что и старые, эмирские награды. Отсюда и сохранение прежних размеров ордена, его конструкции и принципа деления степеней: золотой – серебряный. И еще: к лету 1922 года республиканский военный орден в БНСР был необходим безотлагательно – требовалось вознаграждать многочисленных героев борьбы с басмачеством. Возможно, поэтому выпуск наскоро измененных эмирских звезд рассматривался как временная мера, предпринимаемая до изготовления штампов и матриц ордена Бухарского Знамени. Тем не менее, из архивных документов следует, что в июне 1922 года в Бухарской НСР орденских знаков еще не было. 3 июля 1922 года Президиум Всебухарского ЦИК вновь возвратился к вопросу об учреждении «золотого» и «серебряного» орденов. Было подчеркнуто, что ордена учреждаются «для защитников революции – красноармейцев и для самоотверженных государственных работников, преданных народному делу». В тот же день было решено учредить две серебряные медали: «За защиту революции» и «За взятие города Душанбе». Позднее этот проект был реализован изготовлением лишь одной медали с надписью «Защитнику революции». В постановлении о награждении Юнус Эфенди, принятом одновременно с учреждением медалей, записано буквально следующее: «...наградить его медалью 3-й степени за его храбрую и самоотверженную борьбу с басмачами». Но медали такой степени даже не планировалось учреждать, и речь в данном случае может идти только об орденском знаке. Так бухарская награда «Защитнику революции», фактически являющаяся медалью, превратилась в продолжение двухстепенного ордена с первоначальным названием «Революционный Знак Военного Отличия БНСР». В течение последующих двух лет награждения орденом БНСР следовали ежемесячно, а иногда – еженедельно. Изготавливать орденские знаки всех трех степеней не всегда успевали. В августе 1923 года Президиум БухЦИК постановил наградить Красными знаменами с орденом 1-й степени две воинские части, орденом 1-й степени – 8 командиров 13-го стрелкового корпуса и орденом 2-й степени – еще 4-х командиров. В постановлении Президиума ЦИК БНСР №102 от 22 августа 1923 года записано: «Поручить управляющему делами и завхозу Всебухарского ЦИК к 1 сентября с/г приготовить вышеозначенные знамена и ордена». В записке управделами от 10 сентября 1923 года читаем: «Согласно протокола №102 три ордена 2-й степени во время парада 2-го сентября были выданы, а оставшийся орден будет дослан...». О знаках ордена 1-й степени совсем не упоминается, т. к. их в запасе нет и «выдавать» пока нечего. Вместе со знаком ордена награжденным вручались особые грамоты, отпечатанные в Государственной Типографии при ВСНХ в городе Новая Бухара. В грамотах бухарский орден назван орденом «Красная Звезда» и, казалось бы, этот факт ставит точку в спорах о точном названии наград Бухарской республики. Но в тексте приказа Народного Назира по военным делам БНСР №620 от 5 ноября 1923 года «О порядке замены утерянных и похищенных орденов» бухарские отличия снова именовались и Красной Звездой, и Красным Полумесяцем. В отмену этого приказа 14 мая 1924 года опубликован приказ №192 «О порядке возбуждения ходатайств о выдаче орденов и грамот взамен утерянных их владельцами». Здесь речь идет о Знаках Военного ордена Красного Знамени и Красного Полумесяца. Очевидно отсутствие определенности в этом вопросе у самих учредителей военной награды БНСР. Авторам не удалось обнаружить какое-либо соответствие между названием ордена в наградных документах и знаками орденов Бухарской НСР с красной, синей и зеленой эмалью. Скорее всего, вручались бухарские ордена из готового к выдаче запаса без учета разницы в их названиях. Единственное соблюдаемое при награждениях правило, практически ни разу не нарушенное, заключалось в определении степени ордена: позолоченная звезда – 1-я степень, без позолоты – 2-я степень и медаль с надписью «Защитнику революции» – 3-я степень.

На знаках орденов БНСР 1-й и 2-й степени, имеющих синий или зеленый центральный медальон, расположены надписи арабским шрифтом: «Пролетарии всех стран, соединитесь!» и «Бухарская Народная Советская республика». В нижней части круга, под полумесяцем, указан 1922 год. Орден «Красного Полумесяца» отличается от ордена «Красной Звезды» грушевидной формой и наличием ушка для подвеса.

В коллекции республиканских орденов Государственного Исторического музея (Москва) имеется один экземпляр бухарской звезды 1-й степени с датой «1924», а в Самаркандском государственном историко-архитектурном музее-заповеднике хранится звезда БНСР 2-й степени с датой «1923». Эти факты позволяют

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

предположить, что дата на орденском знаке означает не год учреждения награды, а год ее изготовления. Ордена БНСР 1-й и 2-й степени с красным медальоном отличаются от вышеописанных, кроме цвета, наличием на них государственного герба Советской Бухары: перекрещенные урак (серп) и стебель джугары (кукурузы). Под гербом размещено выполненное арабским шрифтом название республики. Для ношения звезд БНСР на реверсах орденов 1-й и 2-й степени изготавливалась булавка. Часто такой способ крепления не устраивал награжденных, и часто булавка заменялась винтом с прижимной гайкой в порядке самодеятельности. Производственные номера на награды Бухарской НСР не ставились.

Приводимый в конце данного раздела именной список награжденных орденами БНСР охватывает лишь немногим более половины всех кавалеров этих наград. В архиве сохранилась копия орденской грамоты, оформленной 18 ноября 1924 года, т. е. уже после национально-территориального размежевания Союза ССР, в результате которого Бухарская республика была упразднена. Регистрационный номер этой грамоты 590. Кроме персональных награждений, ордена БНСР не менее 10 раз вручались воинским частям – кавалерийским и стрелковым полкам Бухарской Красной Армии и РККА СССР. Таким образом, общее количество награжденных орденами Красной Звезды и Красного Полумесяца БНСР всех трех степеней составляет как минимум 600. Из общего числа награжденных 182 человека удостоились подтверждения своего награждения в РВС СССР и впоследствии получили соответствующие льготы и привилегии согласно Общему положению об орденах Союза ССР. Все остальные кавалеры орденов Советской Бухары имели право лишь на ношение заслуженной ими республиканской награды. Правда, за всеми награжденными оставалось право на получение денежных выплат от ЦИК БНСР, а с 1925 года – от ЦИК Узбекской ССР. Но руководство новой союзной республики явно не торопилось выполнять доставшиеся ему по наследству обязанности, тем более, что в повестке дня уже стоял вопрос об учреждении собственного, узбекского ордена. Поэтому восстановление имен людей, чьи заслуги в борьбе с басмачеством отмечены орденами Бухарской Народной Советской республики, связано с немалыми трудностями.

По данным авторов, к настоящему времени в музейном фонде СНГ и частных коллекциях сохранилось 38 орденских знаков БНСР, в том числе с красной серединой – 5, с зеленой – 1, синей – 19 и «Защитнику революции» – 13 экземпляров.

1-я степень золотая звезда с круглым медальоном, покрытым голубой эмалью

Медаль «Защитнику революции». Б(ухоро) Х(алк) Ш(ўролар) Ж(умхурияти).

**2-степень серебряная звезда с круглым медальоном,
покрытым синей эмалью.**

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Крушельницкий А. Диктатура по телеграфу. – Москва, 1993.
2. Гладков Н. Н. История государства российского в наградах и знаках. Т. 2. – Москва, 2004.
3. Ишанов А. И. Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент, 1969 (библ. – С. 381-90).
4. Касымов Ф., Эргашев Б. Дорогу выбрал Курултай. – Ташкент, 1993.
5. Куценко А., Смирнов Ю. Ордена Советских республик. – Москва, 1996.
6. Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1967. – С. 312-313.
7. Сидоренко: Ордена и медали Бухарского эмирата (фото). [http://www. centrasia. ru](http://www.centrasia.ru) 08. 10. 2010.
8. Усанкулов П. К. Советская Бухара. – Ташкент, 1936. – С. 153.

*Муқаддас Қурбонова, Манзура Ботирова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕКОНА ТУРМУШ ТАРЗИ ВА МИЛЛИЙ МЕХНАТ МЕНТАЛИТЕТИНИНГ ЯНГИЛАНИШИДА МАЪНАВИЯТ

Маънавиятнинг миллий турмуш тарзи ва меҳнат менталитети тизимидаги алоҳида роли шундаки, унинг ёрдамида қадриятга айланган меҳнат малакаси ва кўникмалари авлоддан-авлодга етказилади. Улар маънавият ёрдамида шаклланади ва такомиллашади. Инсон ва жамиятда маънавият қанчалик шакланган бўлса, турмуш маданияти ҳам шунчалик такомиллашган бўлади. Маънавиятсиз инсон фаолиятини ташкил қилиб бўлмагани каби, меҳнатсиз маънавиятнинг моҳиятини ҳам тасаввур қилиб бўлмайди. Турмуш тарзи ва меҳнат - маънавиятнинг шаклланиш омили холос. Бу омил тўла куч билан фаолият кўрсатиши учун маънавият таркибига қирадиган барча онг шакллари унга мос равишда ҳаракатга келиши лозим. Маънавиятга асосланмаган турмуш тарзи ва меҳнат менталитетининг пировард натижаси ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди.

Меҳнат менталитетининг маънавиятга бевосита боғлиқлиги шундаки, инсон фаолияти ҳар доим ҳам бунёдкорлик ва яратувчиликка йўналтирилган бўлиши мумкин эмас. Масалан: туб иқтисодий ислохотлар ўтказилиши ривожланиш асоси эканлигини ҳамма бирдек тушунади, лекин бунёдкорлик меҳнат фаолиятига ҳамма ҳам бирдек онгли ёндашмаслиги ҳаётий ҳақиқатдир. Улар орасида эскича дунёқарашдан қутула олмаётган, оғизда ислохотларни қўллаб-қувватлаб, амалда эса, унга зимдан қарши фаолият юргизадиганлар анчагина топилади. Бундай кишилар жамиятда содир бўлаётган ҳар қандай ўзгаришлардан фақат ўз манфаатлари йўлида фойдаланиб қолишга, меҳнатсиз даромад орттиришга астойдил уринадилар. Улар худбин, мунофиқ, маънавиятдан узок кишилар бўлиб, жамиятни улардан зудлик билан тозалаш керак.

Мусулмон бандаси ҳар бир ишни у қатта ёки кичик бўлишидан қатъий назар, кексалардан оқ фотиҳа олиш билан бошлайди. Бу одат меҳнат менталитетимизнинг асосий омиллари билан бирига айланиб кетган. Яқин ўтмишда динни давлатдан ажратиш баҳонаси билан меҳнатни ҳам амалда унинг барака манбаи бўлиб келган диндан айри қилишга очикдан- очик уринишлар туфайли жамиятда маънавий қашшоқланиш кучайган эди.

Фан ва техника таракқиётига динни қарама - қарши қўйишга, уни инсоннинг руҳий оламидан узоклаштиришга жиддий уринишлар бўлди. Натижада, минг афсуслар бўлсинки, халқимизнинг меҳнат менталитетига хос бўлган жуда кўп фазилатлари - софликка, ҳалолликка, инсофга, адолатга ва фаолликка ундовчи миллий қадриятларимиз унутулаётди. Шунинг учун ҳам ўзбекона миллий меҳнат менталитетимизни тўлиқ тиклаш ва ривожлантириш ҳозирги куннинг энг долзарб вазифаларида бири бўлиб қолди.

Ахлқ меҳнат менталитетимизнинг маънавий-руҳий асосидир. У том маънода инсон меҳнат фаолиятини тафаккурга боғлаб, унга куч - қувват бағишлайдиган, ўзаро меҳнат муносабатларини тартибга солиб турадиган асосий омилдир. Ахлқ инсон билан унинг фаолияти ўртасидаги мезон бўлиб, ҳар бир инсон

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

унинг ҳукмида ўзига - ўзи ҳисобот беришга мажбур бўлади. Ақлоқ меҳнат хулқини шакллантириш орқали инсоннинг онгли ҳаёт фаолиятининг моҳияти ва мазмунини намоён қилади, келажакка умид уйғотади. Меҳнат хулқига риоя этмаслик кишини жамиятда ўз-ўзидан ортиқча бўлиб қолишга, маънавиятнинг барча таркибий элементларидан бебаҳра қолишга олиб келади.

Ақлоқ ўзида меҳнат анъаналарининг энг муҳим хусусиятлари, кўникма ва малакалари, урф-одатларини мужассамлаштиради ва авлоддан - авлодга етказди. Шу сабабли ҳар бир халқнинг меҳнатга муносабати алоҳида, ўзига хос тарзда намоён бўлади. Меҳнатқаш ва меннатсевар халқнинг ахлоқи бошқалар учун намуна бўлиб, ривожланиш ва тараққиётга интилаётган халқлар уни ўзлаштиришга интиладилар. Ўзбек халқи менталитетининг ана шундай ажойиб фазилатлари ўзига ошна қариндош бўлган қозок, қирғиз, туркман, қорақолпоқ халқларига асрлар оша намуна бўлиб келганлиги ҳаммага аён дидир.

Маънавиятнинг муҳим таркибий унсурларидан бири эътиқоддир. Эътиқод меҳнат менталитетида инсонни яратувчилик ва бунёдкорликка ундовчи шахс сифатида тўлақонли шаклланишига қўмаклашувчи омил ҳисобланади. Касбга бўлган юксак эътиқод инсонни улуғлайди, ундан маънавий қониқиш ҳосил қилишга, жамиятда ўзига яраша обрў - эътибор, кадр - қиммат топишга ёрдам беради. Меҳнатга бўлган эътиқод кишиларни халқ, миллат ва жамиятнинг тараққиётига қаратилган илғор ғояларга эргашишга, шахс манфаатлари билан жамият манфаатларининг уйғунлашувига имкон яратади.

Бунда ўзбек халқининг меҳнат менталитетига хос хусусиятлари: меҳнатсеварлик, жонқуярлик, фидокорлик, ҳалоллик, бировнинг ҳаққига хиёнат қилмаслик, ўзаро ёрдам, “ҳашар”, “етмаганга тенг бўлиш” (қарашиб юбориш) каби одат ва анъаналар амал қилади.

Маънавиятнинг бунёдкорлик кучи илғор умуминсоний ва миллий ғоялар таъсирида, меҳнат менталитетининг тикланиши ва ривожланиши натижасида қўлга киритиладиган улкан ютуқларда яққол кўринади. Бунёдкор ғоялар ҳар доим ҳам исталган вақтларда қўлга киритилган натижаларни бермайди. Бунинг учун тарихда муайян туб бурилиш объектив заруриятга айланган давр келган бўлиши керак. Маънавиятнинг уйғунлашган унсури бўлган илғор ғоя жамиятдаги асосий гуруҳлар ва табақаларнинг меҳнат қилишга бўлган ўзига хос манфаатларига йўл очиб, уларнинг порлоқ келажакига чуқур ишонч туғдира олиши шарт. Бу ўринда прогрессив ғоянинг диний ёки дунёвий асоси эмас, балки унинг ўз олдига қўйган юксак мақсад ва вазифалари муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий ғоянинг ҳаётийлиги ва мавжуд социал гуруҳларнинг ўзига хос манфаатларини ифодалай олиши меҳнат менталитетининг бой анъаналарига боғлиқ. Меҳнат анъаналарини тиклаш, уларни ривожлантириш йўлларини ярата олиш, кишиларни бунёдкорлик фаолиятига йўналтиришда илғор тажрибалардан кенг фойдалана билиш орқалигина маънавиятнинг мустақамлигига эришиш мумкин, Меҳнатсиз маънавият инсон учун мустақам эътиқодга айлана олмайди. Унинг маънавият сифатида юксак кадрланишига фақат ҳалол ва самарали меҳнат орқалигина эришиш мумкин.

Маънавиятнинг субъектлари сифатида инсон, шахс, оила, меҳнат жамоаси, муайян касбдаги кишилар гуруҳи, синф, халқ ва миллат бўлиши мумкин. Маънавиятга уларнинг ҳар бири ўз меҳнати орқали ўзига хос ҳисса қўшади. Маънавиятнинг асосий ва ҳаракатчан субъекти эса инсон тафаккуридир.

Инсон ва жамият тараққиёти маънавиятга асосланган меҳнат маҳсулидир. Бу жойда инсоннинг маънавий куч - қудратига алоҳида урғу берилиши асло бежиз эмас. Зеро, инсоннинг ҳар қандай меҳнат фаолияти жамиятни ривожланишга олиб келавермаслигига тарих тирик гувоҳ. Фақатгина бой маънавиятга асосланган меҳнат фаолияти шахс ва жамият тараққиётида буюк яратувчи куч, омил бўла олади.

Меҳнат менталитетининг тикланиши ва ривожланиши умумтарихий диалектик жараён бўлиб, халқлар, миллатларнинг авлоддан - авлодга ўтиб келаётган ўлмас кадрлар тизимининг доимий ҳаракатидир. Инсон бу тизимда моддий ва маънавий омилларни уйғунлаштира олувчи тафаккур субъекти сифатида фаолият юритади.

Инсон ва жамият ҳаётида маънавиятнинг туган ўрни ва ролига бу фалсафий янгича ёндашиш, меҳнат менталитетининг тикланиши ва ривожланишини илмий ўрганиш учун методологик асос бўла олади.

Меҳнат менталитетининг мазмун ва моҳияти айнан инсоннинг маънавий фаолияти натижасида шаклланиб, бунёдкор куч сифатида намоён бўлади. Жамият тараққиётида маънавиятнинг ўзига хос роли туғрисида тўхталиб, Юртбошимиз шундай ёзади: « Сарчашмалари буюк аждодларимизнинг тафаккурлари ва муддаоларидан бошланадиган халқимизнинг маънавий кадрларлари иқтисодий ўсишларимизнинг мустақам пойдевори бўлиб хизмат қилади».

Миллий турмуш тарзи ва меҳнат менталитетини тиклаш ҳамда ривожлантиришга қаратилган бу янгиланиш йўлининг пойдеворида маънавият турганлиги асло бежиз эмас. Зеро, бу йўл Шарқ фалсафасидаги инсон масаласининг янги шароитдаги ижодий ривожидир.

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти нодир ва бетакрордир. Инсон бир марта яшайди, ҳар бир кишининг ҳаёти мутлоқ қадриятдир. Меҳнат менталитети инсон фаолиятида айнан шу биологик ва ижтимоий хусусиятларнинг узвийлигини талаб қилади. Уларни бир - бирдан ажратишга ва бир томоннинг устивор кучига таянишга қаратилган ҳар қандай илмий ва ноилмий ҳаракатлар амалда маънавиятнинг буюк яратувчилик кучининг йўқолишига, ривожланиш ва тараққиётда бир жойда депсиниш, инсоният фожиасининг бошланишига олиб келади.

Инсоннинг меҳнат қилишдан кўзлаган мақсади ўзидан кейин келажак авлодга бир нима қолдиришидир. Меҳнат қилиб ҳаётда из қолдиришлик мақсад бўлса, унинг ёрдамида янги авлодни шакллантириш инсонийликнинг туб моҳияти ва мазмунини ташкил этади. Лекин инсон ҳаётида меҳнат қилиш қанчалик муҳим

роль ўйнамасин, унинг мазмуни фақат ўзигина ярата олмайди. Меҳнат қилиш инсон учун қанчалик зарур бўлса, унинг ёрдамида эркин ва фаровон турмуш кечириш эҳтиёжларини қондириш ҳам шунчалик муҳимдир.

Инсоннинг жамиятга бўлган муносабати меҳнат фаолияти учун яратиб берилаётган шарт-шароитга бевосита боғлиқ. У фақат тирикчилик ўтказиш учун меҳнат қилишдан маънавий қониқиш ҳосил қилмайди. У ўзида мавжуд табиий лаёқат ва қобилияти юзага чиқариш учун барча чораларни ишга солишга ҳаракат қилади. Инсоннинг шахсий лаёқати ва қобилияти жамият ривожланиши учун асосий кучдир. Шунинг учун инсон манфаатларини тўлароқ қондириш жамиятнинг олий мақсади бўлиши керак. Ҳар бир инсоннинг ўз қобилиятларини ривожлантириш, жамиятга ҳизмат қилиш йўлидаги онгли ҳаракат унинг маънавияти бой ёки камбағаллигига боғлиқ. Жамият маънавиятнинг бойиши эса, ҳар бири инсоннинг онгли фаолияти натижалари йиғиндисига шакилланади.

Маънавият ўзининг меҳнат моҳиятига кўра инсонлар, ижтимоий гуруҳлар, синфлар, халқлар ва миллатлар ижодий фаолиятининг якуний маҳсулидир. Уни янада сермазмун қилишнинг самарали усули эса меҳнат менталитетига таянишдир. Маълум бир жамият фуқароларини меҳнатга, ўзи танлаган касбига эркин ёндашиши миллий менталитет янгиланишининг бош омилдир десак адашмаган бўламиз деб ўйлаймиз.

*Нодирабегим Мажлимова
(Ташкент, Ўзбекистан)*

РОЛЬ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ПРОЦЕССОВ СТРОИТЕЛЬСТВА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ КОРИДОРОВ В РЕГИОНЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В условиях мирового финансово-экономического кризиса важным моментом является структурная инновационная перестройка основ экономики.

Неотъемлемой частью этой перестройки должен стать прорыв в овладении достижениями современного научно-технического прогресса, ускоренном развитии науко- и трудоемких отраслей производства. “Без выхода на передовые позиции науки и технического прогресса нет будущего”- как неоднократно отмечает Президент Республики Узбекистан Ислам Абдуганиевич Каримов. [1, с. 162-163]

Научно-техническое сотрудничество играет большую роль как в развитии науки и техники стран-участниц, так и в развитии их экономик в целом. Это сотрудничество осуществляется в виде совместных программ научно-исследовательских и проектно-конструкторских работ путем объединения научных, финансовых и материальных ресурсов, создание совместных научно-исследовательских групп специалистов или организаций.

Наиболее рациональными и эффективными формами этого сотрудничества являются:

- Создание совместных научно-исследовательских центров, бюро, лабораторий для использования новейших научно-технических идей, конструирования, маркетинговых исследований и технико-экономических расчетов;
- Совместные эксперименты в области совершенствования действующей техники и технологии с целью улучшения технико-экономических показателей работы фирмы;
- Совместные исследования и изучение зарубежного опыта в области организации производства и труда
- Текущая координация и консультации по вопросам научно-технической политики;
- Организация подготовки квалифицированного исследовательского персонала.

Особенно важным для научно-технического сотрудничества является анализ его эффективности. [2]

Центрально-Азиатский регион в отличие от региона СВА, в плане институционализации более продвинул. На сегодняшний день здесь существует уже ряд сложившихся региональных организаций, так или иначе связанных с энергетическим сотрудничеством- ЕврАзЭС (Россия, Белоруссия, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан), ГУУАМ (Грузия, Украина, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), Организация ЦАС (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан), ШОС (Россия, Узбекистан, Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Китай), проект «Единое экономическое пространство» (ЕЭП – Украина, Белоруссия, Россия, Казахстан) и другие. В 90-е годы страны Центральной Азии были в большей степени объектами различных технологий и манипуляций, включая и энергетическую. Сегодня ситуация изменилась. Выросла субъективность стран региона, особенно Казахстана и Узбекистана, которые показывает высокие темпы развития экономики. Однако геополитические и энергетические альтернативы развития в регионе, по существу сохранились. Появления американских военных баз на территории Центральной Азии усилило скрытое противостояние в борьбе за новые энергетические «коридоры» и ресурсы. [3, с. 91-93]

Энергосистема Узбекистана расположена в середине ОЭС Центральной Азии и через ее сети в основном осуществляется обмен электроэнергией между государствами региона в соответствии с межправительственными соглашениями.

В целях дальнейшего увеличения энергетического потенциала в 2000 году была разработана и одобрена правительством республики Программа развития и реконструкции генерирующих мощностей в энергетике Республики Узбекистан на период 2001-2010 годы. В программе основное внимание уделено вопросам коренной реконструкции действующих энергообъектов, повышению эффективности использования топливно-энергетических ресурсов, внедрению новых технологий энергопроизводства, снижению напряженности экологического воздействия на окружающую среду.

Для поддержания в работоспособном состоянии и модернизации изношенного энергетического оборудования предусматривается выполнение комплекса мер на существующих тепловых электростанциях с заменой отдельных узлов и деталей. [4, с. 60-64]

На Западе проблемам развития центрально-азиатских государств, международному, в частности, энергетическому, сотрудничеству в регионе исследователями уделяется большое внимание. Опубликованные работы содержат анализ проблем политических и экономических отношений в странах Центральной Азии и их взаимодействие с крупными мировыми и региональными державами, роль ЦАР в глобальных 7 процессах. Однако эти исследования проводятся через призму господствующих в западных странах идеологических и политических установок, иные точки зрения и взгляды на центрально-азиатские проблемы, как правило, игнорируются или отбрасываются. В то же время объективная картина политических и экономических, в том числе энергетических, взаимоотношений в регионе в них не представлена. Среди зарубежных авторов следует выделить американских исследователей З. Бжезинского, А. Гарфинкля, М. Брилл Олкотт, Ф. Старра, Ф. Хилл, канадца М. Чоссуудовски, европейцев А. Зейферта, Л. Йонсон, А. Шмитца.

Рассмотренные в исследовании источники и научные труды позволяют всесторонне изучить политический аспект проблемы энергетического сотрудничества, выявить интересы РФ и стран ЦАР, дать оценку его состоянию и определить потенциал для перспектив данного сотрудничества. [5]

Прогнозируя о связях на следующее тысячелетие, Европейский союз в надежде на расширение поставок сырьевых товаров из Центральной Азии и смещения сотрудничества с дальневосточным регионом разработал широкомасштабную программу TRASECA, целью которой является развитие сети трансевропейских магистралей, их продолжение на восток по направлению Шелкового пути, который существовал ранее. Эта программа была одобрена Международной федерацией транспортных путей с целью возрождения Великого Шелкового Пути и развития ранее известных торговых городов и регионов на континенте Евразия.

TRASECA содержит ряд проектов, которые находятся в стадии выполнения и ориентированы на привлечение как частного, так и общественного секторов в работу по созданию дорожной инфраструктуры и раз виток кооперации на региональных уровнях. Развитие инфраструктуры позволяет создать много прибыльных направлений бизнеса, поскольку ориентирован на обслуживание большого количества клиентов с целью удовлетворения их коммерческих и личных потребностей. Именно поэтому это направление способен привлечь ориентированных на перспективу инвесторов как с общественной, так и с частного секторов. В результате эта программа будет способствовать развитию национальных транспортных инфраструктур еще и потому, что она ориентирована на частичное финансирование из государственного бюджета, тем более, что существующие транспортные сети уже не соответствуют сегодняшним насущным потребностям хозяйства. Особенно это относится к новым государствам Центральной, Восточной и Южной Европы, Закавказья, Средней и Центральной Азии. Существующая инфраструктура транспортных путей в указанных регионах была разработана в течение длительного времени, главным образом для удовлетворения национальных потребностей. С учетом интеграционных процессов, происходящих как в разрезе целого континента, так и отдельных его регионов, назрела насущная необходимость в оптимизации существующих национальных инфраструктур, в создании транспортных коридоров для перевозки пассажиров и грузов. В каждом транспортном коридоре должны быть изучены и проанализированы варианты комплексного использования транспортных средств, включая дороги, водные пути, автомагистрали и воздушный транспорт.

Главным препятствием на пути торгово-экономического сотрудничества Индии и стран ЦА является дефицит транспортных коммуникаций, обусловленный отсутствием общих границ. По договору с Узбекистаном планируется строительство автодороги Заранж (Афганистан)–Чарбахар (Иран) с соответствующими подъездными путями из Индии и РУ. Эта дорога может сократить существующие маршруты перевозок на 1,5 тыс. км.

С учетом бурного развития Индии, обладающей современными технологиями, при совершенствовании транспортного сообщения нельзя исключать роста ее влияния на ситуацию в ЦАР. В перспективе Индия может сыграть свою роль в поддержании баланса интересов в регионе между такими странами, как РФ, КНР и США. [6]

Мировые политические риски изменения ситуации в сфере международной безопасности заставляют страны региона искать пути стабилизации энергетических поставок. Эта задача на протяжении последних 10-15 лет становится одной из приоритетных во внешней политике стран Северо Восточной и Центральной Азии. Зачастую энергетические приоритеты весьма существенно корректируют внешнюю политику государств в целом. Разработка богатств Каспийского моря, туркменский газ, выработка электроэнергии в Таджикистане – всё это требует больших инвестиций и скорейшей доставки энергетического продукта на мировой рынок.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримов И.А. Узбекистан на пороги достижения независимости. – Ташкент, 2011. – С.162-163.
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.perspektivy.org/oukumena/politika/centralnaja_azija_izmerenija_bezопасnosti_i_sotrudnichestva_2012-02-06.htm
3. Лузянин С.Г. Евразийские энергетические коридоры: проблемы сотрудничества России с регионами Центральной и Северо-Восточной Азии (из книги Энергетические измерения международных отношений и безопасности в Восточной Азии). – С.91-93.
4. Тешабаев Б.Т. Электроэнергетика Республики Узбекистан-состояние, перспективы развития и инвестиционный климат. – С.60-64.
5. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.eurasianet.org/node/62187>
6. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.perspektivy.org/oukumena/politika/centralnaja_azija_izmerenija_bezопасnosti_i_sotrudnichestva_2012-02-06.htm

*Оксана Майборода
(Луцьк, Україна)*

КЛУБНО-МАСОВА РОБОТА ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У ПЕРІОД ТАК ЗВАНОГО РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

У 1965–1985 рр. центрами громадсько-політичного життя і культурного дозвілля селян залишалися будинки культури та клуби. У середині 1980-х рр. їх налічувалося в Україні 26 тис., із них 21 тис. – на селі [1, с. 628]. Головною особливістю культурно-освітньої діяльності в УРСР у цей період залишалася її комуністична спрямованість, виховання людей в дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму, відданості ідеям марксизму-ленінізму.

Значні зусилля працівники сільських будинків культури і клубів докладали для розвитку художньої самодіяльності. У 1985 р. в Україні діяло 275 тис. самодіяльних колективів, що об'єднували до 8 млн. осіб, працювало 28 тис. кінотеатрів та кіноустановок [2, с. 628]. У цей час в УРСР нараховувалося близько 200 державних і понад 7 тис. народних музеїв, 327 музеїв на правах відділів [3, с. 628]. У них було зібрано понад 9 млн. пам'яток матеріальної і духовної культури [4, с. 628].

Вагоме місце в дозвіллі займав перегляд телепередач. Телемережею було охоплено понад 95 % населених пунктів республіки [5, с. 628]. В Україні діяло 14 телецентрів, її мешканці мали понад 15 млн. телевізорів. У 1985 р. в республіці виходило близько 1800 назв газет з разовим тиражем до 24 млн. примірників. Наклад більш ніж 200 журналів становив понад 180 млн. примірників на рік [6, с. 628]. Телебачення і преса сприяли поширенню освіти і культури, а разом з тим – служили потужним засобом комуністичної пропаганди і русифікації населення.

Слід відзначити, що протягом досліджуваного періоду поволі зростав добробут селян: підвищувалася заробітна плата в колгоспах і радгоспах, було встановлено пенсійне забезпечення колгоспників, сільським трудівникам збільшили виплати із суспільних фондів споживання. Поступово розширювалася мережа сільського побутового й торговельного обслуговування. Усе це позитивно позначалося на щоденному житті селянської родини.

Проте водночас спостерігалось загострення ряду соціальних проблем, зокрема пияцтва та алкоголізму. Ці явища ставали на селі все більш масовими і досягли в першій половині 1980-х рр. загрозливих розмірів. Пияцтво перейшло з родинно-побутової сфери села у виробництво, відчутно підривало колгоспне і радгоспне господарства. Через надмірне вживання горілки, а точніше самогону, який виготовлявся майже в кожній сільській оселі, відбувалося передчасне старіння “сильної статі”, гинули люди.

З метою заповнення вільного часу, організації змістовного дозвілля в закладах культури розвивалась мережа любительських об'єднань і клубів за інтересами. Особливо популярністю користувались об'єднання і клуби за інтересами “Джерело”, “Факел”, “Прометей”, “Молоді господарі землі”, “Молода сім'я”, любителів поезії. Краще ця робота була організована в Іваничівському, Камінь-Каширському, Горохівському районах. У Камінь-Каширському та Іваничівському районних будинках культури діяли клуби ветеранів “Долі солдатські”. Місцеві червоні слідопити чимало зробили у пошуку сімей воїнів, що загинули на території області.

У 1965 р. в закладах культури області було 100 любительських об'єднань і клубів за інтересами, у 1985 р. їх нараховувалось 688, у тому числі у клубних закладах – 322. Серед них: об'єднання виробничо-технічного напрямку “Молоді господарі землі”, “Рідна земля” – 81; загальнополітичні – “Солдатські долі”, “Подвиг”, “Глобус”, “Гренада” – 32; природничо-наукові – “Світоч”, “Меридіан” – 25, клуби тверезості – 35 та інші.

Певною популярністю користувались колективні форми відпочинку – “Всією сім'єю в Будинок культури”, клуби “Молода сім'я”, “Господарочка”, “Молоді господарі землі”, позитивний досвід проведення яких мали Іваничівський та Володимир-Волинський районні будинки культури. Культосвітні заклади широко використовували і такі форми роботи як “Візит вшанування”, “Візит у сім'ю”, вечори зустрічей з передовиками

сільського господарства.

Більшість різних “патріотичних” починів, ініціатив і закликів здебільшого народжувалися не в полі й на фермі, а в райкомівських та обкомівських кабінетах. Вони вигадувалися ідеологічною номенклатурою, були продуктом бюрократичного походження. На початку 1960-х рр., коли виник рух “За комуністичну працю”, звання “Колектив комуністичної праці” присвоювалося дійсно передовим колективам. З часом все частіше серед них трапляються “удостоєні”, які не виконували планів – не здатні були чи не прагнули до цього. Незабаром масовість руху “За комуністичну працю” або “За комуністичне ставлення до праці” (так почали називати рух з другої половини 1960-х рр.) стала чи не головним критерієм, за яким оцінювалася діяльність партійних і профспілкових комітетів. Не дивно, що останні штучно форсували зростання лав учасників руху. У 1970 р. кожний третій працівник сільського господарства вважався учасником змагання “За комуністичне ставлення до праці”. Згодом їх стало ще більше.

Згасання ентузіазму учасників руху за комуністичну працю змушувало бюрократичний апарат вишукувати нові засоби, щоб повернути його до життя. У сільськогосподарському виробництві виникло змагання за звання “Кращий за професією”; підвищення ефективності суспільного виробництва і створення ленінського фонду п’ятирічки; вирощування високих врожаїв буряків; ефективне використання малого зрошення і підвищення продуктивності земельних угідь, “Колектив високої культури землеробства” тощо. Час від часу компартійна бюрократія намагалася стимулювати учасників змагання суто ідеологічними акціями: “П’ятнадцять республік – п’ятнадцять ударних вахт!”, “Ювілейному року – ювілейний врожай!”, “50-річчю утворення СРСР – 50 ударних тижнів!”, “60-річчю утворення СРСР – 60 ударних декад!”, XXIII, XXIV, XXV тощо з’їзду КПРС – гідну зустріч!”.

Культурно-освітні заклади разом із педагогічними колективами, піонерськими і комсомольськими організаціями повинні були виховувати підрастаюче покоління “на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу”. У зв’язку з цим вони організовували дитячі ранки, урочисті лінійки, піонерські свята. Спільно зі школами проводили зустрічі з ветеранами праці, комуністами – делегатами партійних з’їздів, переможцями соціалістичного змагання. Клубні працівники проводили з учнями бесіди, перегляди літератури, інші масові заходи, знайомили дітей із перспективами розвитку країни в черговій п’ятирічці.

Значне місце в роботі клубних працівників займала атеїстична пропаганда, боротьба з вірою і церквою. Але у такій боротьбі з “релігійними пережитками” серйозно підвалилися підвалини людської моралі – совість, милосердя, любов до ближнього. Навпаки, з’являлася байдужість, посилювався національний нігілізм, зростали злочинність, пияцтво та алкоголізм. Таку ціну платив український народ за дехристиянізацію, відлучення від національних джерел духовності.

У середині 1960-х рр. в області працювало 8 пересувних клубів атеїста, в тому числі й обласний. У 1966 р. у 4 сільських клубах були організовані кімнати і в 596 – кутки атеїзму [7, арк. 4]. У будинках культури і клубах читались лекції “Наука викриває релігію”, “Походження Пасхи”, “Будівництво комунізму і подолання релігійних пережитків” та ін., проводились вечори й усні журнали: “Від темряви до світла”, “Чи вчить релігія добру?”, “Чи був початок і чи буде кінець світу?”, “Наука розкриває чудеса релігії”. Організовувались вечори запитань і відповідей на атеїстичні теми, в деяких клубах випускалися стінгазети „Атеїст” [8, арк. 62]. Значну кількість масово-політичних заходів сільські клубні працівники проводили разом з обласною організацією товариства “Знання”. Таке завдання визначала спільна постанова колегії Міністерства культури УРСР і правління товариства “Знання” УРСР від 27 травня 1964 р. «Про спільну роботу серед населення культурно-освітніх установ і організацій товариства “Знання” Української РСР».

На думку органів влади, така діяльність клубів і первинних організацій товариства “Знання” “значно поліпшила роботу по роз’ясненню рішень і матеріалів ХХІІ з’їзду КПРС, наступних пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, проведення масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення області” [9, арк. 3]. Саме завдяки зусиллям товариства “Знання” до пропагандистської діяльності вдавалося залучити більше вчителів, агрономів, медичних працівників, передовиків виробництва.

Спільна робота клубу, кіноустановки, первинної організації товариства “Знання” на території колгоспу або сільської Ради мала на меті також усунення дублювання тематики. За офіційними даними, за перше півріччя 1964 р. в клубах, червоних кутках, кімнатах тваринника Волинської області було прочитано 23 880 лекцій на різноманітні теми, з них 8554 лекції відбулися з демонструванням науково-популярних і хронікально-документальних кіно- та діафільмів [10, арк. 3].

Влада прагнула якнайширше залучити працівників клубів і будинків культури до агітаційної роботи. Твердилося, що механізатори, зайняті збиранням врожаю, мали недостатньо часу на те, щоб ознайомитись з періодикою вдома. Тому культпрацівникам доручали доставляти пресу в агітбесідки, на поля, на токи. Майже в усіх колгоспах агітатори були закріплені за збирально-транспортними загонами, де проводили бесіди, стисло передавали зміст найважливіших подій. При всіх клубах функціонували кімнати передового досвіду. Так, в с.Повурськ Ковельського району в ній була розміщена цілеспрямована наочна агітація, література, зразки культур, які вирощував колгосп, портрети колгоспних маяків та опис їх методів праці. На базі цієї кімнати проходили заняття школи передового досвіду. [11, арк. 16]. Культпрацівники повинні були пов’язувати свої виступи з конкретними справами колгоспів, кожного виробничого підрозділу. До того ж до їх обов’язків входило оформлення тематичних полиць, кутків передового досвіду та дощок пошани.

Однією з поширених форм культурно-освітньої роботи були різноманітні гуртки, що створювались при

клубах і будинках культури з урахуванням інтересів колгоспників. Найбільш масовими з них були хоріві та драматичні. Художня самодіяльність і народна творчість стали невід'ємною частиною культурного життя волинського села у 1964–1985 рр. Найбільший розвиток у досліджуваній період набули масові форми роботи – огляди, фестивалі, конкурси, які, як правило, присвячувалися пам'ятним датам, роковинам політичних подій. Разом з тим реальна практика досліджуваного періоду свідчить про широкий прояв формального, заідеологізованого підходу до цих заходів. Інертність у роботі багатьох закладів культури призводила до втрати ними авторитету і популярності, незадовільної організації дозвілля населення, до скорочення числа відвідувачів і зниження рівня художньої самодіяльності.

На особливу увагу заслуговують безоплатні або ж громадські культосвітні працівники. На виконання Постанови колегії Міністерства культури УРСР « Про керівництво органами культури дальшим розвитком діяльності трудящих на громадських началах в установах і закладах культури від 5 жовтня 1962 р.» при відділі культосвітніх установ обласного управління культури було розроблено примірне положення про громадського методиста, які мали керувати роботою громадських заступників завідуючих сільських клубів [12, арк. 3].

Станом на 1966 р. у селах Волинської області працювало 212 клубів на громадському обслуговуванні. В більшості випадків роботою займалися вчителі та бібліотекарі. Не маючи належної кваліфікації, при відсутності елементарних умов для праці, працюючи виключно на ентузіазмі, вони виконували левову частку культосвітньої роботи. Яскравим прикладом є робота аматорів села М.Ричиці Ратнівського району. Так, лише за 1966 р. ними було прочитано 61 лекцій, на яких побувало понад 6,5 тис. осіб, проведено 7 тематичних вечорів, силами художньої самодіяльності організовано 27 концертів в своєму і сусідніх селах [13, арк. 20].

Отже, характерною рисою діяльності усіх закладів культури в умовах радянського тоталітаризму була їх надмірна політизованість та ідеологізованість. Командно-адміністративна система розглядала культурно-освітні установи як інструмент агітації і пропаганди, скерований на найширші кола громадськості. Тому бібліотеки, клуби і будинки культури виконували не тільки просвітницькі функції, сприяючи піднесенню освітнього, загального культурного рівня мешканців села, але й численні політико-ідеологічні завдання, спрямовані на утвердження комуністичної свідомості і виконання накреслень партії та держави в різних ділянках суспільного життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
2. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
3. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
4. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
5. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
6. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. – 628 с.
7. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Р. 592. Оп. 1. Спр. 585.
8. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 984.
9. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 495.
10. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 495.
11. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 495.
12. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 495.
13. ДАВО. – Ф. Р. 592. – Оп. 1. – Спр. 570.

*Ярослава Мартинюк
(Луцьк, Україна)*

МАГІСТРАТ ЯК КЕРІВНИЙ ОРГАН МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

На сучасному етапі, що характеризується глибокими трансформаційними змінами в економіці, політиці та духовному житті України, проблема створення дієвої вітчизняної системи місцевого самоврядування, яка б максимально відповідала стійким самоврядним традиціям української ментальності, набуває першочергового значення. Прагнення України інтегруватися в євроатлантичні структури також поставило на порядок денний питання реформування діючої системи самоврядування, приведення її законодавчої бази у відповідність до європейських норм.

Однією із найважливіших інституцій міського самоврядування Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) був магістрат, до складу якого входили бургомістр, його заступники і лавники. Міська рада визначала кількість лавників таким чином, щоб вона не перевищувала 10 відсотків кількості радників. Рішення міської ради стосовно складу магістрату вимагало обов'язкового затвердження відповідних адміністративних установ [1, с. 17].

Члени магістрату отримували постійну платню за рахунок міських коштів. Її розміри визначались міською радою. Термін перебування членів магістрату на посадах був три роки.

Від президії магістрату, тобто бургомистра та його заступників, вимагалось обов'язкове знання польської мови. Законодавством міські установи зобов'язувалися вести документацію, спілкуватися між собою, з урядом та приватними особами лише польською мовою, однак із спеціальним застереженням про те, що «мова місцевого населення має рівні права з державною мовою» [2, с. 131].

До обсягу діяльності магістрату як керівного і виконавчого органу міської гміни належали: втілення в життя рішень міської ради; здійснення контролю над її прибутками та видатками; розподіл гмінних податків і повинностей відповідно до статутів, розпоряджень та рішень міської ради; створення проектів бюджету та подання їх в означений термін на розгляд міської ради [2, с. 130].

Окрім переліченого вище, магістрату надавалось право на власний розсуд розпоряджатись майном міста та проводити його систематичну інвентаризацію, а також виступати від імені міста в суді [1, с. 12]. Однак функціонування цієї самоврядної інституції з досить широкою компетенцією проходило під постійним контролем вищестоящих структур. Магістрат зобов'язаний був систематично звітуватись міській раді про свою діяльність і діяльність підлеглих йому установ.

Бургомістр як керівник магістрату у надзвичайних випадках виконував усі функції, що належали цій самоуправі. Самостійно прийняті ним рішення обов'язково затверджувались на найближчому засіданні магістрату. Якщо ж бургомістр тимчасово не міг виконувати свою роботу, всі його права переходили до заступника. Розподіл функцій між членами магістрату окреслював спеціальний регулямін, однак бургомістр мав право призначати працівників та накладати на них дисциплінарні покарання. Рішення магістрату приймалися більшістю голосів і подавались до відома міської ради. У свою чергу, магістрат протягом двох тижнів міг призупинити чи припинити до нового розгляду ті ухвали міської ради, які перевищували її компетенцію, а також виконання яких могло принести шкоду місту. Аналогічними правами володів і бургомістр стосовно рішень магістрату [3, с. 130].

Окремим розпорядженням Генеральний комісар Східних земель визначив порядок проведення виборів до міських самоуправ [4, с. 42]. Активним виборчим правом до них самоуправ були наділені всі мешканці міста незалежно від статі, які досягли 21-річного віку і постійно проживали в цій міській гміні. Однак користуватись виборчим правом не могли керівники державної адміністрації, працівники правоохоронних органів, а також військовослужбовці. Позбавлялись виборчих прав чи обмежувались у правах члени гміни, проти яких було порушено кримінальну справу. Пасивним виборчим правом до міської ради користувались особи, які відповідали таким умовам: а) володіли активним виборчим правом; б) досягли 25-річного віку; в) вміли читати і писати польською мовою.

Міська рада обирала магістрат, в тому числі бургомистра та його заступників, кандидатури яких подавались на затвердження державній адміністрації. У тому випадку, коли кандидатура відхилялась органами влади, проводились нові вибори. Якщо ж радники повторно обирали незатвердженого владою кандидата, то адміністрація призначала бургомистром одного із членів президії магістрату. Він керував доти, доки не затверджувався кандидат, обраний радниками [3, с. 4]. Отже, адміністрація отримувала право відхиляти кандидатури бургомистрів до тих пір, поки результати виборів не починали відповідати всім її вимогам. В подальшому це значною мірою вплинуло на національний та соціальний склад магістратів Волинського воєводства.

В тому випадку, коли міська рада зволікала з вибором бургомистра і його заступників, державні органи зобов'язували самоуправ провести вибори в строго визначений термін. Якщо ж і тоді вибори не відбувались, адміністрація в односторонньому порядку призначала на рік членів президії магістрату. Бургомістр та його заступники складали відповідну присягу.

Голова державної адміністрації мав право розпуску міської ради. Протягом трьох тижнів з моменту розпуску оголошувались вибори, а до обрання нового складу міської ради всі її функції виконував магістрат. Новообрані радники визначали кандидатури майбутніх бургомистра і лавників. Попередній магістрат виконував свою діяльність до часу вступу в дію нового [5, с. 125].

Під час проведення перших виборів до органів міського самоврядування, що відбулись у 1927 р., склалась особлива ситуація. Там, де їх результати не задовольняли воєводські власті, вони були признані недійсними і проводились вдруге. Наприклад, повторні вибори відбулись у Любомлі, Ковелі, Корці, Острозі, Рожищах [6, с. 18]. Підставою для проведення другого туру виборів у перелічених вище містах були національність, а також партійна приналежність і політичні погляди новообраних радників. Навіть незначний відсоток представників ліворадикальних партій та організацій, обраних до міських самоуправ, виявився достатнім для оголошення другого туру виборів.

Однак, повторно проведені вибори не змогли кардинально змінити національний та політичний склад міських рад – більшість у них становили євреї – 60%, поляки – 23%, українці – 15%, росіяни – 2%, чехи – 0,5% [6, с. 2]. При цьому слід відмітити, що всі посади бургомістрів остаточно зайняли все-таки поляки.

Переважну більшість у магістратах волинських міст становили також поляки та євреї. Із 55 новообраних членів магістратів 26 були поляками (48%), у тому числі 18 бургомістрів; 20 лавників – єврейської національності (38%) і 9 українців (14%) [6, с. 3]. Останні брали участь у роботі міських самоуправ лише в 7 із 19 міст воєводства. У цілому такий національний склад органів міського самоуправління відповідав національному складу міст воєводства.

Професійний склад і освітній рівень членів магістратів, обраних у 1927 р., був дещо іншим – 23 особи із 55 новообраних членів магістратів були державними службовцями чи торговцями й лише 3 – селянами [6]. Подібна відмінність професійного складу міських самоуправ від територіальних легко пояснюється різницею у сферах зайнятості сільського та міського населення. Закономірним є й значно вищий, порівняно із сільськими гмінами, освітній рівень членів міських рад та магістратів.

Наступні вибори до органів самоврядування відбулись у 1934 р. вже згідно із новим виборчим законодавством після проведеної урядом у 1933 р. реформи інституту самоуправління. Закон 1933 р. не містив чіткого положення про вибори і не пояснював, коли і яким чином вони повинні проводитись. Це покликани були робити спеціальні циркуляри, видані міністром внутрішніх справ. Вони були значно розширені та ускладнені порівняно із попередніми подібними законодавчими актами й, разом з тим, робили можливими різного роду маніпуляції при їх здійсненні.

Воєводи, незалежно від правових основ, намагались також впливати на розклад місцевих політичних сил. Особливо відзначився в цьому воєвода Г.Юзевський (1928-1938 рр.). У розробленій ним так званій «волинській програмі» органам самоуправління відводилась особлива роль. У кінці 1920-х і в 1930-х рр. з ініціативи Г.Юзевського у більшості міст Волині виставлявся єдиний список кандидатів до міських рад, попередньо узгоджений із воєводським управлінням і староствами. Таким чином магістрати та міські ради ставали слухняними виконавцями волі державної адміністрації. Наприклад, досить показовим є те, що із 284 мандатів на виборах до міських самоуправ у 1934 р. 202 мандати отримали представники Безпартійного блоку співпраці з урядом, 72 – єврейських політичних партій і жодного – представники українських національних партій та організацій [7, с. 88].

Останні вибори до міських самоуправ відбулись у 1939 р. в Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі, Кременці, Дубно – 21 травня, у всіх інших містах воєводства – 6 травня. Вони проходили на підставі нового закону про вибори міських рад від 16 серпня 1938 р. Проводились вибори під гаслами розбудови міст, поліпшення їх санітарного стану, проведення інвестицій з метою піднесення господарства краю. Але основним було позбавлення організму самоврядування будь-якого політичного характеру. Основною зміною, внесеною новим виборчим законодавством, було те, що, на відміну від попередніх виборів до органів територіального самоврядування, кількість мандатів у кожному окрузі не збігалася із кількістю голосів, котрими мали право розпоряджатись виборці, а число мандатів також не було однаковим для всіх округів голосування. Отже, виборці не могли віддати всі можливі голоси за одну кандидатуру або стількох кандидатів, скільки обиралося в окрузі, що дозволялось існуючими до цього часу приписами. За одного кандидата віддавався лише один голос. Таким чином скасовувався принцип кумуляції голосів [8, с. 5].

Становлення виборчого механізму відбувалось протягом майже всього міжвоєнного періоду. Зміни, котрі вносились у законодавство Другої Речіпосполитої, стосувались безпосередньо порядку проведення виборів, умов надання активного та пасивного виборчих прав, вікового та майнового цензу виборців, контролюючих функцій органів державної адміністрації щодо перебігу виборчих кампаній. Останнє, на нашу думку є найбільш показовим тому, що в першу чергу, ці зміни були спрямовані на посилення урядового нагляду за ходом виборів до самоврядних інституцій. Розширення законодавством прав адміністрації впливати на їх результати, робило все більш реальною можливість формування властями національного, політичного, професійного й вікового складу самоуправ на власний розсуд.

Створення складного організму міського самоврядування було поступовим та довготривалим процесом. Незважаючи на задекларовані досить широкі повноваження, за діяльністю органів міського самоврядування здійснювався ретельний нагляд державною адміністрацією Другої Речіпосполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф.46, оп.1, спр.920. – 1120 арк.
2. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – №12. – Poz.99.
3. ДАВО, ф.46, оп.1, спр.1150. – 1234 арк.
4. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1919. – №7. – Poz.44-45.
5. Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. – 1920. – №29.
6. Wybory komunalne w województwie Wołyńskim w roku 1927. – Łuck, 1927. – 56 s.
7. Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), Wołyń. – 94 s.
8. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1938. – №63. – Poz.480.

*Юлія Прадівлянна
(Вінниця, Україна)*

ПОВАЛЕННЯ СЬОГУНАТУ ТОКУГАВА В ЯПОНІЇ

Актуальність вивчення проблеми повалення сьогунату Токугава визначається значенням цього періоду в історії Японії. Це був преломний період, коли розпочався перехід від феодальної до модерної країни. Під час цієї епохи були закладені основи процвітання Японії в сучасному світі. Проблемами Японії XIX ст. – поч. XX ст. цікавилися такі історики як Х. Горо [2], Г. Норман [5] сучасні дослідники – Л. Грішельова, Н. Чегодарь, Я. Накасоне та інші. В українській історіографії зазначена проблема практично недосліджена, за винятком окремих праць Ю. Попа [6] О. Мар'янка [4].

Мета статті – проаналізувати головні економічні, політичні та соціальні кризові явища, які призвели до падіння сьогунату. Сьогунат в історії Японії відіграв важливе значення, але до початку XIX ст. вичерпав себе як система управління. Японське суспільство переживало системну кризу. Зокрема, в економіці криза загострилася на початку XIX ст. Кілька неврожайних років призвели до голоду 1833-1838 рр., десятки тисяч людей померло.

Криза проявилась і в суспільному житті. Продовжувала існувати жорстка станова ієрархія з суворою регламентацією всіх сфер життя. Суспільство складалося з чотирьох станів: самураїв, селян, ремісників, купців. Самураї користувалися повагою як воєнна сила сьогунату. Частина самураїв втрачати свої землі. Вони ставали підприємцями, лікарями або вчителями. В свою чергу сьогунат вимагав у даймьо (князі) кошти на ремонт мостів, доріг, відбудову міст. Землевласники збільшували податки, що призводило до розорення селян, що виливалось у часті повстання.

Взимку багато селян їхали на заробітки до міст, оскільки не могли забезпечити своїх сімей через великі податки, які становили 50% їх річного заробітку. Багаті селяни збільшували свої земельні володіння та покращували технології виробництва. Але через панування феодальної власності на землю більшість ренти переходило до даймьо, як власників землі. Купці в свою чергу були на останньому місці соціальної ієрархії, так як не займалися «продуктивною» працею. Їх політична безправність в умовах сьогунату гальмувала розвиток економіки.

Ю. Головін у праці «Революція Мейдзі і реформи в Японії» [1, с.5], писав про те, що політичну систему сьогунату очолював сьогун із дому Токугава, що володів майже чвертю всіх земель країни. Решта земель належала даймьо, які поділялись на дві категорії. До першої категорії належали привілейовані даймьо, оскільки їхні предки на початку XVII ст. підтримали Токугава в боротьбі за владу. Вони брали участь в управлінні державою. Друга категорія - даймьо - такого привілею не мала. І саме до неї належали даймьо Морі з князівства Тьосю, Сімадзу з Сацума, Ямаоугі з Тоса і Маеда з Ката. Ці ж південні князівства були найбільш розвиненими економічно, оскільки підтримували зв'язки з іноземними державами, попри політику самоізоляції Японії. І саме там серед самураїв були найсильніші опозиційні настрої. Саме звідти походило багато діячів, що зіграли важливу роль у поваленні сьогунату.

До внутрішніх проблем Японії невдовзі додалась проблема «відкриття» країни. На Далекому Сході продовжували закріплюватись росіяни, які безуспішно намагалися встановити відносини Японією. Місія директора – розпорядника Російсько – Американської компанії М. Рязанова була невдалою. «Росіяни відповіли зі звичною для них агресивністю: розлючений Рязанов ініціював кілька нападів на японські поселення Сахаліну і Південних Курил. Серед руїн одного зі спалених сіл росіяни залишили мідну табличку з написом: «Якщо японці й далі чинитимуть опір справедливим вимогам почати торгівлю, то росіяни спустошать північ Японії!» [1, с. 5].

Найбільш зацікавленою країною в початку торгівлі з Японією були США. Капітани американських кораблів прагнули можливості запасатися продовольством і водою в японських портах, що було б дуже зручно під час довгих подорожей до північних морів.

У 1852 р. було відправлено морську ескадру з США до Японії. Ціллю експедиції було встановлення «вільної торгівлі». Командиром ескадри був комондор М. Перрі. Ескадра прибула до Едо 8 липня 1853 р. Перрі передав листа, пообіцявши повернутись через один рік за відповіддю. У 1854 р. Перрі повернувся вже з 8 кораблями. Під загрозою війни, уряд сьогуната підписав перший договір з США, за яким Японія відкривала для торгівлі порти Сімода та Хокадате і дозволяла створення американського консульства. Незабаром аналогічні договори були підписані з Великою Британією, Францією та Голландією.

О. Мар'янка в своїй праці писала проте, що в цей час політична думка нації різко розділилася на два табори: тих, хто привітав відкриття портів, і тих, хто захищав політику ізоляції. Монархісти відкрито й сміло стали вимагати скинення сьогунату. Вся країна була охоплена заворушеннями. Сьогунат втрачав контроль над країною. Кількість його противників швидко зростала. Останні сьогунати Токугава Іемоті (1858-1866) і Токугава Йосінобу (1866-1868) втратили авторитет в країні. Цим скористалися найбільш розвинені південно-західні князівства, які заявили про необхідність повернення влади імператора.

У 1863 р. сьогун був змушений зустрітись з імператором в Кіото і погодився санкціонувати його указ «про вигнання варварів», тобто європейців. Проте уряд сьогуната не бажав розгортати боротьбу проти іноземців, які дедалі частіше у відносинах з Японією застосовували військову силу. Вбачаючи в уряді сьогуната свого

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

союзника, англійці та французи надавали йому фінансову допомогу, постачали зброю та направляли офіцерів для підготовки японських військ. Це дозволило сьогуну розпочати військові дії в 1862-1864 рр. з опозиційним центром (князівством Тьосю) та перемогти. Проте, це була короткочасна перемога. Народне невдоволення зростало. Проти існуючого порядку виступили основні верстви японського суспільства: селянство, робітники, ремісники, торгово-промислова буржуазія, самураї зокрема й даймьо південно-західних регіонів Японії. Імператор Муцухіто (більше відомий як Мейдзі) прийшов до влади 3 січня 1867 р. 9 листопада 1867 р. відбулася передача п'ятнадцятим сьогуну Токугавою Йосінобу усієї повноти влади в державі Імператору Японії. Це поклало кінець 265 – річному правлінню роду Токугава та 700 річному пануванню самураїв в Японії. Від імені Мейдзі було оголошено укази, найважливіший з яких – Маніфест про реставрацію Імператорської влади. 1 січня 1868 року було підписано документ, в якому говорилося про міжнародні відносини, як про надзвичайно важливу справу, а політика сьогунату засуджувалась.

Уже в січні 1868 р. війська сьогуну були розбиті поблизу Кіото. У лютому 1868 р. капітулювала столиця Едо. Боротьба тривала ще декілька місяців, після чого сьогунат остаточно припинив своє існування. Антисегунська коаліція перемогла завдяки підтримці селян та ремісників. Участь у цьому русі дворянства, особливо дрібного, обумовлювалося ще більшою мірою погіршенням його соціально-економічного становища. За своїм змістом події 1867 -1868 р. були антифеодальною революцією, керівництво якої належало до помірно радикальних кіл дворянства, пов'язаних з імператорським двором. Роздробленість і недостатня організованість селянського руху, відносна слабкість буржуазії багато в чому зумовили незавершений характер цієї революції. Тим не менше, країна стала на шлях буржуазного розвитку.

6 квітня 1868 р. імператор Муцухіто, якого пізніше почали називати імператором Мейдзі оприлюднив «Клятвенну хартію п'яти суспільних принципів», що визначила головні напрями зовнішньої й внутрішньої політики країни другої половини ХІХ ст.:

1. Ми будемо скликати наради й управляти народом, зважаючи на суспільну думку.
2. Люди вищих і нижчих класів, без винятку, будуть мати однакові права у всіх підприємствах.
3. Віджилі методи й звичаї будуть знищені, і нація піде по великому шляху неба й землі.
4. Знання будуть запозичуватися у всіх націй світу, і Імперія досягне вищого ступеня розквіту» [4, с.143].

Після цього в історії Японії почався період «Мейдзі Існ» або «Реставрація Мейдзі».

Таким чином, причини падіння сьогунату носили комплексний характер. Суттєво вплинуло на тогочасну країну «відкриття Японії», що потягло за собою економічну кризу і політичні зрушення - повалення сьогунату та прихід до влади імператора Мейдзі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Головін Ю. А. Революція Мейдзі і реформи в Японії / Ю. А. Головін // Історія України / Всесвітня історія №15 (703), квітень, 2011. – С. 5-8.
2. Горо Х. История Японского Народа / Х. Горо. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 213 с.
3. История Японии. Т.П. 1868-1998. – М.: Институт востоковедения РАН, 1998. – 703 с.
4. Мар'янюк О.В. Реставрація Мейдзі 1868 року: буржуазна революція чи формування режиму/ О. В. Мар'янюк// Гілея: науковий вісник : Зб. наук. пр. / Вип. 108. Том 121. – С. 142-145.
5. Норман Г. Возникновение современного государства в Японии / Г. Норман. – М.: Издательство восточной литературы, 1961. – 296 с.
6. Поп Ю. І. Нова історія країн Азії та Африки (ХVІ – поч. ХХ ст.) / Ю. І. Поп. – К.: Видавничий центр «Академія», 2012. – 374 с.

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М.Кравчук

*Рахбар Холиқова
(Ташкент, Узбекистан)*

БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ОРДЕН ВА МЕДАЛЛАРИ

Тарихдан шу нарса маълумки, ҳар бир тизим давлат манфаати, ҳукумат доиралари ва шахсан ҳукмдорга кўрсатган садоқати учун ўз раиятини, давлат ва дин арбобларини, ҳарбийларни турли воситалар билан қадрлашган ва уларнинг кўрсатилган садоқатлари ва хизматларини тан олган. Ўтмишда бундай қадрлаш, кўпинча, моддий кўринишда бўлиб, энг олий рағбатланиш ер ва мулкни ҳадия қилиш бўлган. Нақд пул, зарзевар, сарполар, кул ва жориялар билан бир қаторда катта мулк ва вилоятлар, шаҳар ва қасабалар, суғориш иншоотлари *икто* ва *суюрғол* сифатида ҳукмдорлар томонидан қўл остидагиларга берилган. Кейинчалик баъзи мамлакатларда моддий ва маънавий рағбатланишнинг янги турлари пайдо бўлади. Амал ва мансаблар, улар билан боғлиқ турли имтиёзлар, сўнгги асрларга келиб орден ва нишонлар ҳам қадрлашнинг бир турини ташкил қилади.

Маълумки, орден (лот. *ordo* – қатор, даража) – металл нишон, тақдирлаш белгиси, ҳарбий ёки фуқаролик хизматлари учун бериладиган фахрий мукофотни билдиради. Орденнинг тақдирлаш белгиси сифатида вужудга келиши рицарлик тарихи билан боғлиқлиги ҳам барчага маълум. Қадимда рицарлар алоҳида кийим бош кийиб, бўйинларига қимматбаҳо металлдан ясалган крест тақиб юришган, бу уларнинг муайян рицарлик ташкилоти (ордени)га тегишлилигини билдириб турган. «Фалон Орден кавалери» (яъни аъзоси) деган ибора ана шундан келиб чиққан. Исломи дини тарқалган Туркия, Эрон, Араб давлатларида европоликларнинг таъсири ва улардан ўрнак олиган ҳолда подшоҳлар буюк хизматлар кўрсатган одамларни бўйнига тақибга мўлжалланган ярим ой шаклидаги нишонлар билан тақдирлашган. Тақдирлаш маросимлари, асосан, диний ва миллий байрамларда ўтказилган.

Бухоро амирлигида ҳам турли унвон ва мансабларнинг эгаларини ҳам баъзи бир белги ва нишонлари бўлган. Масалан хон, султон, амирнинг тожи, тахти, катта ноғора (кўс, духул) ва байроғи, ўзининг арки, сарой, турли девонлар давлатининг куч ва қудратини кўрсатиб турган. Ўз навбатида вазирни, садр, ўроқ, муфтий, қозилар ва бошқаларни ҳам ўз мансаби ва мартабасини кўрсатадиган ёрлик ва нишонлари маъжуд эди.

Бухоро амирлигида XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия империясининг аъёналарига мувофиқ биринчи Бухоро орденлари ҳам пайдо бўла бошлайди. Уларнинг турли тумандаги шакли ва даражалари (тоифаси) Россия империясининг аъёналарига мувофиқ пайдо бўла бошлайди. Уларнинг намуналарини Ўзбекистон ва дунё музейларида кўриш мумкин.

Ушбу мақолада Ўзбекистон хазиналари ва алоҳида шахсларнинг коллекцияларида сақланаётган Бухоро амирлигининг орденлари тавсиф қилинади.

Бухоро нишонлари билан тақдирланган

Бухоро ҳарбийлари

қабулига келган орден билан тақдирланган шахсина уни тақиб қабулга келиши мумкин бўлган.

1893 йили амир Абдулаҳадхон (1885-1910) Россия давлатига сафар қилиб, пойтахтда 150 дан ортиқ кишига бу орденни беради. Подшоҳ хонадонининг вакиллари билан бирга турли рўзнома ва мажаллаларнинг

Бухоро амирлиги орденининг биринчиси (уларни Бухорода “нишон” дейишган) амир Музаффар (1860-1885) томонидан 1881-йили таъсис этилган “Бухоройи шариф юлдузи нишони” (нишони Ситорайи дору-с-салтанаи Бухоройи шариф) саналади. Мазкур орден саккизбурчакли бўлиб катта туғноғич билан боғланарди. Унинг асосида рус ва Эрон орденлари турарди. Мазкур оренлардан ўртадаги медалони (турунжи) суғуриб олинарди ва унинг ўрнига сирланган доира (кўпинча кўк ва яшил ранглар) “Нишони дору-с-салтанаи Бухоройи шариф” деган ёзув билан пайвандланарди. 1882 йили Россия билан муносабатлар янада яқинлашгач бу орден билан рус императори Александр II тақдирланган эди. Жавобан император эса Муқаддас Анна орденининг биринчи даражаси билан амир Музаффарни тақдирлагани маълум.

Миллий кийим аъёналари ва орденни тақиб қоидаларига биноан бу орденни тақиб қоидаси маъжуд эди. Шу йилдан бу орден билан амирлик саркардалари тақдирланганлар. Амир мусулмон уламоларининг норозиликларидан хавфсираб, аввалбошида русларни тақдирламаган. Амир Абдулаҳадхон тахт устига келгач, бу орден рус маъмуриятига тақдим қиланадиган асосий тухфа эди. Бироқ рус табаалари уни 1893-йилгача тақиб юришлари Бухорода тақиқланган эди. Фақат амир

мухбирлари ҳам бу орден билан тақдирландилар. Москвада эса амир учун шахсий ҳаммом курдирган кишилар ҳам бу орденга сазовор бўлганлар.

Бухорой шариф ордени 8 даражали эди. У учта тиллали, учта кумушли ва иккита олий даражали – битта тилла билан қопланган олмосли юлдуз ва битта тилла билан қопланган бриллиантли юлдуздан иборат эди. Уларнинг ҳар бири ўртадаги медалонининг ҳажми ва безаки билан фарқланарди. Баъзан унинг ўртаси тилладан, юлдузнинг ёғдуси кумушдан бўлган.

Мазкур орденнинг шакли рус давлатининг “Муқаддас Станислав” ва “Муқадас Анна” орденларидан олинган эди.

Амир Абдулахад Бухорога қайтгач “Бухоройи шариф амирлигининг юлдузи” билан ўз фуқароларини ҳам тақдирлана бошлади. Бухородаги ҳар бир амалдор, бадавлат киши ва ҳарбий одамнинг кийимида бундай орден бўлган. Бу нишон яна рус фуқароларига ҳам кўпдан-кўп берилгани маълум. Бухорога келган ҳар бир савдогар ва рус ҳарбийси бир миқдор маблағ эвазига бу орденга эга бўлиши осон эди.

Бухоро амира Россияда бўлган чоғида рус орденларини кўриб, ўзи ҳам “Александр Невский” орденига мушарраф бўлгач пойтахтга қайтиб келиб янги, янада олийроқ орденни таъсис этади. “Нишони Тожи дору-с-салтанаи Бухоройи шариф” (Бухоройи шариф давлатининг “Тожи” ордени) номини олган бу орден юлдуз, нишон ва кизил лентали бўлиб, “Александр Невский” ордени лентасидаги рангларни ўзида мужасам этган эди. “Тожи” орденининг нишони уйилган тила ромб бўлиб, ўртаси зангорий, ундан ромб бурчакларига хоч нурлари ўрнатилган, олмослар билан безатилган эди. Нурлар орасида ёқутли учтбурчаклар жойлаштирилган эди. Орденнинг тила юлдузи ромбшакл, ёғдули ва тўртта қатта олмосли бўлган (суратига қаранг).

“Тожи” нишони ўзидан олдинги нишондан юкорироқ бўлса ҳам бу мақомга узоқ эга бўла олмади. 1898 йили Бухорода энг юкори даражали орден – Искандари солис (Александр III) ордени таъсис этилди. Россия императори Александр III хотирасига атаб таъсис этилган бу орден фақат олий мартабали рус амалдорларига мўлжалланган эди. Амир Олимхоннинг ўнг кўкракида тақалган кўринишига биноан (бу ордендан намуна музейларда йўқ). “Искандари солис” ордени тоза тиладан бўлиб, саккизта қиска юлдуз шаклидаги ва сир билан қоплаган юлдуз бўлган. Ўртада доира, доира ичида 4 бриллиант эса “А” ҳарфини ифодаланаётган учбурчакни ташкил қилган эди. Унинг остида майда араб ёзувида “Нишони Искандари солиси дору-с-салтанаи Бухоройи шариф” (Бухоройи шариф давлатининг Искандари Учинчи нишони) деган ёзув бор эди. Тиладан қилинганлигаки ҳам уч бурчак шаклида бажарилган бўлиб, эмал билан безатилган бўлган. Орден тасмаси тўқ кизил рангда, ўртасида оқ ранг чизгиси бўлган (муқовага қаранг).

Мазкур орден билан Россия империясининг императори қариндошлари, барча вазирлари, юкори мартабали ҳарбийлар, князь ва графлар тақдирланган эди. Уларнинг исм-шарифлари тақдирланганлар рўйхатида мавжуд.

Барча орденларда тайёрланган йили хижрийда кўрсатилган бўлиб, Бухоро зарбхонасида махсус қолаблар асосида тайёрланарди. Масалан, кумуш юлдузнинг айланаси 90 мм. бўлган. Орденларнинг даражалари ёзуви, ранги ва даражасини кўрсатадиган рақами билан бир-бирдан фарқланарди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида амирликда медаллар ҳам пайдо бўла бошлади. Улардан бирибўлган “Барои хизмат ва хайрхоҳий” (Хизмат ва хайрхоҳлик учун) медали уч даражали бўлган. Унинг энг олий даражаси тиладан саккиз бурчакли бўлиб, қизил лента билан бўйинга осилар эди. Иккинчи даражаси ҳам тиладан, доирашакл, қизил лентада кўкракда тақилар эди. Учинчи даражаси кумушдан бўлган ва у ҳам лента билан кўкракда тақилган. Амирликнинг охириги йилларида медалларни бронзадан, тила суви югуртирилган шаклда ҳам тайёрланадиган бўлдилар.

1915 йили Бухоро амира Олимхон уруш хотирасига атаб ҳарбий хизматга жалб қилганларни ҳам алоҳида томчиға ўхшаш медал билан тақдирлана бошлади. Бу медал амирликнинг охириги нишони бўлган.

Амир Олимхон. Унинг ўнг кўкракида “Тожи” ордени, чап кўкракида “Искандари солис” ордени, кейин “Бухоро давлати юлдузи”нинг олий даражаси, юкоридагиси номаълум орден

1. “Нишони дорус-с-салтанаи Бухорйи шариф”. Бухоро юлдузи. Тилла, 1303 йили.
2. “Нишони дорус-с-салтанаи Бухорйи шариф» Бухоро юлдузининг биринчи даражаси, 3-тоифаси.
3. “Нишони дорус-с-салтанаи Бухорйи шариф”. Бухоройи шариф юлдузининг учинчи даражаси.
4. “Нишони “Тожи” дору-с-салтанаи Бухоройи шариф”, 1303 йили.
5. “Нишони Тожи дору-с-салтанаи Бухоройи шариф”, 1303 йили.
6. “Барой хизмат ва хайрхохий” медалининг I даражаси. Тилла. 1303 йили.
7. “Барой хизмат ва хайрхохий” медали. III даражаси. Кумуш. 1303 йили.
8. “Барой хизмат ва хайрхохий” медали. II даражаси. Тилла суви югуртирилган. 1307 йили.

«ИскандариСолис» ордени. Бухоро амирлиги. 1898 йил.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ишанов А. И. Бухарская Народная Советская Республика. – Ташкент, 1969 (библ. с. 381-90).
2. Касымов Ф., Эргашев Б. «Дорогу выбрал Курултай». – Ташкент, 1993.
3. Крушельницкий А. «Диктатура по телеграфу». – Москва, 1993.
4. Куценко А., Смирнов Ю. Ордена Советских республик. – Москва, 1996.

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

Анвар Музафаров
(Ташкент, Узбекистан)

РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ОПТИМИЗАЦИИ СЛОЖНЫХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Рассмотрим обобщенную схему энергокомплекса, в состав которой входят: газопоршневая мини-ТЭЦ (ГПУ), котел (К), водогрейная котельная (ВК), аккумулятор тепловой энергии (АК), электрическая (ВЭС) и тепловая (ВТС) внешние сети, потребитель электрической (ПЭЭ) и тепловой (ПТЭ) энергии (рис. 1). Математическая модель строится из условий баланса потоков электрической (z_i) и тепловой (y_i) энергии. [1, с. 319]

Электрический баланс энергокомплекса

$$z_1 + z_3 = N_p,$$

$$(1) z_3 + z_4 \leq N_c,$$

$$z_1 + z_2 \leq N^{\text{ном}},$$

где N_p – электрическая мощность потребителя; N_c – предельная мощность, которую можно отобрать от сети; [3] $N^{\text{ном}}$ – номинальная электрическая мощность ГПУ. Тепловой баланс энергокомплекса [2, с. 65-75]:

$$(2) y_1 + y_2 + y_3 + y_4 + y_5 = W_p$$

$$y_5 \leq W_c$$

где W_p – тепловая мощность потребителя; W_c – предельная мощность, которую можно отобрать от внешнего источника теплоснабжения. Дополнительные соотношения:

$$(3) y_1 = f(z_1 + z_2),$$

$$y_2 = k_{\text{ек}}(z_2 + z_4).$$

где $k_{\text{ек}}$ – КПД электродвигателя

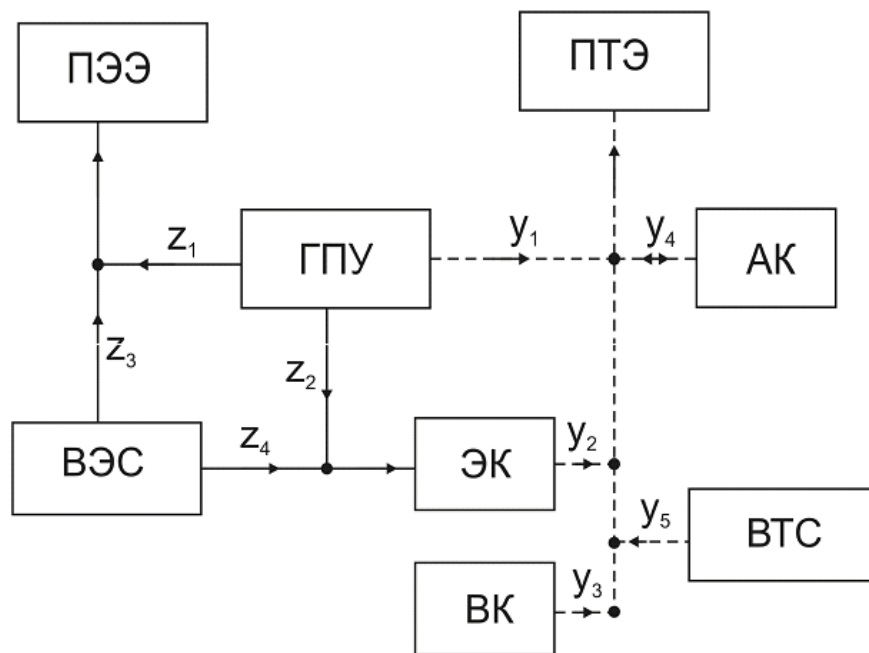

рис. 1

Для каждого промежутка времени Δt можно записать систему уравнений (1)–(3) и дополнить ее балансом тепла бака-аккумулятора

$$(4) \dot{a}Dy_4 = 0$$

Введем целевые функции (5) $F_3 = \dot{a}\Delta t \alpha z_j$,

$$F_T = \dot{a}\Delta t \beta y_j$$

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

где α и β – коэффициенты целевой функции (в данных коэффициентах берётся сумма : зарплаты сотрудников , стоимость расходуемого угля , транспортировка угля , амортизация здания , амортизация оборудования и т.д.).

F_3 - целевая функция для электрической энергии;

F_T - целевая функция для тепловой энергии;

Новая переменная	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6-x_8	x_7
Старая переменная	z_1	z_2	z_3	z_4	y_3	y_4	y_5

$$x_3+x_4 \leq N_c,$$

$$x_1+x_3=N_p(Dt),$$

$$(6) x_1+x_2 \leq N^{nom},$$

$$k_t x_1+(k_{ek}+k_t)x_2+k_{ek}x_4+x_5+x_6+x_7-x_8=W_p(Dt),$$

$$x_7 \leq W_c,$$

$$Dt(x_6-x_8) \leq 0.$$

Целевые функции (5) для новых переменных принимают вид

$$(7) F_3 = c_3 Dt(x_3+x_4+x_1+x_2+k_t(x_1+x_2)+k_{ek}(x_2+x_4))$$

$$F_T = c_T Dt(0,06c(x_1+k_{ek}(x_2+x_4)+k_t(x_1+x_2)+x_7+x_5))$$

$$\text{где } i=1, \dots, N,$$

где c – коэффициенты целевой функции. Выбор конкретных значений c определяется принятым критерием оптимизации: по стоимости угля, транспортировкой угля, зарплата сотрудников, амортизация здания, амортизация оборудования и потреблению первичных энергоносителей всеми источниками энергии или экологическим критерием. В данной постановке задачи предполагается, что $c = \text{const}$ в заданном промежутке времени Δt . [3, с. 69-71]

Полученная система уравнений (6) может быть решена симплекс-методом с искусственным базисом [4, с.72], при этом решение будет оптимальным по отношению к целевой функции (7) (определяется минимальное значение целевой функции).

Для того чтобы решить выше указанные уравнения симплекс методом, воспользуемся современными методами информатики. То есть, есть программой Excel [5, с. 90-105]. Введем исходные данные в программу и функцией "Поиск решений" вычислим минимальное значение нашей целевой функции. Затем получим стоимости электрической энергии за 1 квт×час и тепловой за 1 м²×мес. Также это уравнение можно решить программой C++, написав определенный алгоритм на языке C++.

После решения данных уравнений я получил стоимости электрической и тепловой энергии

$$F_3 = 120 \text{ сум за } 1 \text{ квт} \times \text{ час}$$

$$F_T = 792 \text{ сум за } 1 \text{ м}^2 \times \text{мес}$$

Согласно утверждению министерства финансов Республики Узбекистан с 1 октября 2014 года 1 квт×час электрической энергии стоит 144 сум 80 тийин, 1 м²×мес тепловой энергии стоит 844 сум 67 тийин.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Акулич И. Л. Математическое программирование в примерах и задачах. – М.: Высшая школа, 1986. – 319 с.
- Аметистова Е.В. Основы современной энергетики. – Москва: Изд-во МЭИ, 2004. – С. 65-75.
- Котлер В. Р. Мини-ТЭЦ: зарубежный опыт // Теплоэнергетика. – 2006. – №8. – С. 69–71.
- Гершгорн А.С. Математическое программирование и его применение в экономических расчетах. – Москва, 1987. – 74 с.
- Уокебах. Дж. Профессиональное программирование в VBA Excel 2007. – С. 90-105.

Научный руководитель – старший преподаватель Р.Р.Халматов

*Фазилат Рахімова
(Ургенч, Узбекистан)*

FAN INSONIYATNING AMALIYOT VA TAFAKKUR FAOLIYATI MAHSULI SIFATIDA

Inson Hazrati inson maqomiga yetguncha uzoq va mashaqqatli yo`lni bosib o`tdi. Bu davr uni tabiatning jonli bo`lagi sifatida mavjud bo`lish darajasidan, sodir bo`layotgan jarayonlar, voqea va hodisalarni anglash, tabiat bilan o`zaro, ongli munosabatga kirishish, hayot uchun kurash, turmush tarzini shakllantirish va takomillashtirish darajasigacha bo`lgan voqeliklarni o`zida aks ettiradi. Ov, dehqonchilik, chorvachilik, ro`zg`or anjomlarini yasash, ekin maydonlari va olingan hosilni o`lchash, taqsimlash, saqlash, ayriboshlash, idishlar sig`imini aniqlash, vaqtni hisob-kitob qilish amaliyoti ularning qulayroq, osonroq usul va vositalari yarata boradi, bu bilan birga insonning idrok qilish, fikrlash kabi tafakkur jarayoni ham o`sa borishi barobarida o`lchash, sanash, hisob-kitobga oid bo`lgan umumiy qonuniyatlarni anglay boshlaydi va ularni yozish, tahlil qilish imkoniyatlari va vositalarini izlab topadi, simvollar, belgilar yaratadi. Har qanday tamaddun yozuvning paydo bo`lishi bilan boshlanadi degan g`oyaga amal qilinsa, tamaddun g`ildiragi harakatga keladi. Tamaddun g`oyalari, davr ruhiyati, maishiy zaruriyatlar insonni qulay, maqbul variantlarni izlab topishga yo`naltiradi, faolligi va ong tarzini o`stira boradi, sanash, mol ayriboshlash, hisob-kitob qilishning vositali usullaridan vositasiz usullariga o`ta boradi. Inson obrazli mantiqiy tafakkur qilish jarayonidan abstrakt tafakkur qila olish darajasigacha ko`tarilish mahsuli sifatida ob`yektlar, tushunchalar yaratila boradi, qonuniyatlar aniqlanadi va matematik faktlar to`plana boradi.

Matematik tasavvurlarning shakllanishi, matematik faktlar tarkib topishi bilan xarakterlangan ushbu davr matematika rivojlanishining birinchi bosqichi deya atalib u insoniyat ongli faoliyatidan boshlab e.o.VI-V asrlargacha bo`lgan voqeliklarni o`z ichiga oladi. Emperik xususiyat kasb etgan bu davr haqidagi ma`lumotlar Raynd yoki Axmes, Moskva papiruslari, mixxatlar, sopol kitoblar, sanskrit tilida bitilgan ashyoviy dalillarda o`z aksini topgan.

Matematik tushunchalar, qonuniyatlar, ob`yektlar o`ylab topilgan "toza tafakkur" mahsuli emas, ular o`z ibtidosini atrof borliqdan, tabiat hodisalari, jarayonlari, amaliyot va tadbiqiy xulosalardan oladi. Ular ob`yektiv borliq qonuniyatlari, narsalarning umumiy xossa va xususiyatlari, ularning miqdoriy va fazoviy munosabatlarini ajratib olib, ideallashtirish natijasida qilingan abstrakt tafakkur mahsulidir. Masalan, misrliklarning ikkita qoziqni tarang tortilgan kanop ip bilan birlashtirish, ip uzunligini o`zgartirmasdan qoziq atrofida aylantirish amaliyoti nuqta, kesma, to`g`ri chiziq, aylana, sanash, hisoblash, savdo-sotiq, mol ayriboshlashda ishlatilgan barmoq, mayda tosh, cho`p, chig`anoq, tugun kabi vositachi to`plamlar son tushunchasini, kaft, tirsak, qarich, qadam yordamida o`lchash, uzunlik kabi matematik tushunchalarning shakllanishiga asos bo`lgan. Ko`rgazmali tasavvur va ajdodlar yaratgan g`oyalarni amaliyotga joriy etish borasida bu tushunchalar aniqlasha borgan. Ularni aniq predmetlarga, maqsadli jarayonlarga qo`llash uchun aniq mulohazalar, aniq qoidalar zarur bo`ladi. Aniq amaliyot aniq qoidani, aniq qoida esa aniq nazariyani talab etadi degan markaziy g`oya doirasida matematik tushunchalar va ob`yektlarni yaratish, ularni mustaqil tahlil ob`yekti sifatida o`rganish aql zakovatli, bilimli, ilmi insonlarni g`oya atrofida birlashtira boradi.

Misr, Bobil, Xitoy va Hindiston mamlakatlarida bir qator matematik tasdiqlar to`planadi va ularni umumiy qonuniyatlar, xossa va xususiyatlar asosida umumlashtirish, abstract tafakkur vositasida matematik tushuncha va ob`yektlarni mustaqil ob`yekt sifatida o`rganish imkoniyati yuzaga keladi.

Yunonistonda shakllangan falsafiy yo`nalishdagi maktab vakillari Fales, Pifagor, Platon, Aristotel va boshqalar tomonidan tadqiqot ob`yektlari son va figura bo`lgan arifmetika va geometriyani fan sifatida shakllana boshlaydi va fan tarixida e.o.VI-V asrlardan tortib to eramizning XVII asrigacha 23 yil davom etgan "o`zgarmaslar davri"ni boshlab beradilar.

Davr matematikaning mustaqil izlanish ob`yekt va metodlariga ega bo`lgan fan sifatida shakllanishi bilan xarakterlanadi. Matematik tushunchalar, qonun va qoidalarni amaliy tadbiq sifatigina emas, balki izlanish ob`yekti sifatida o`rganish natijasida butun va ratsional sonlar arifmetikasi, nisbatlar nazariyasi, o`lchovdosh va o`lchovdosh bo`lmagan kesmalar nazariyalariga asos solinadi.

Evklid (e.o.365-300y) birinchilardan bo`lib o`zigacha yig`ilgan matematik tasdiqlarni bir joyga to`plab "Boshlang`ichlar" asarini yaratadi. Asar 13 kitobdan iborat bo`lib, nazariyani tartibli, tizimli ya`ni deduktiv bayon etishning dastlabki namunasi sifatida yaratiladi.

Birinchi Iskandariya maktabida Arximed(e.o. 287-212y), Appoloniy(e.o.265-170y), Eratosfen(e.o. 276-194y), Geron(e.o.1asr) matematika bilan birga Xitoy, Hindiston,Sharq xalqlari falsafasi, adabiyotini ham o`rganishga yo`naltirilgan. Ikkinchi Iskandariya maktabi vakillari Melexm(e.o.80-yillar), Nikomax(e.o. 100-yillar), Teon(e.o.200-yillar),Ptolomey(e.o.127-180-yillar), Diofant(e.o.300yillar) matematika, astronomiya, mexanika kabi fanlar rivojiga munosib hissa qo`shganlar. VIII asrning birinchi yarmiga kelib arablar Hindistonning shimoliy g`arbidan to Afrikaning shimoliy chegarasigacha bo`lgan hududlarni o`z ichiga olgan, poytaxti dastlab Damashq, 762 yildan esa Bog`dod bo`lgan arab xalifaligini tuzadilar. Xalifalikni boshqargan Ma`mun ibn Rashid (813-833yillar), Mutassim(833-

842yillar) davrlarida Bag`dod ilm fan, madaniyat va ma`rifat markaziga aylanadi. Ma`mun ibn Rashid davrning yetuk olimlarini Yunonistonga turli fanlar bo`yicha ma`lumot, kitob, qo`lyozmalarni olish kelish uchun jo`natadi, donishmand, tarjimon, mutafakkirlarni turli mamlakatlardan taklif etib, tarixda “Donishmandlar uyi” deb nom olgan ilmiy markaz tashkil etadi. Ahmad Farg`oniy, Abbos ibn Javhariy, Ahmad ibn Marvaziy kabi olimlar Al Xorazmiy raxnamoligida matematikani rivojiga munosib hissa qo`shadilar. Al Xorazmiy (780-850y) xalifa Ma`mun topshig`iga ko`ra yozilgan “Al kitob al-muxtasar, fi-hisob al-jabr va al-muqobala” (To`ldirish va qarama-qarshi qo`yish hisobiga oid qisqacha kitob) deb nomlangan besh bobdan iborat bo`lgan asarida tenglamalar yechishning o`zigacha bo`lmagan original usulini ko`rsatib beradi va algebra fani mustaqil fan sifatida rivojlanishi uchun omil yaratiladi.

Ko`hna Urganchda Xorazm shohi Ma`mun II tashabbusi bilan tashkil etilgan, “Ma`mun akademiyasi” ilmiy markazda (1004-1017y) Abu Rayhon Beruniy rahnamoligida qator mashhur olimlar tomonidan fan tarixida misli ko`rilmagan muvaffaqiyatlarga erishildi.

Evklid “Boshlang`ich” asarining I kitobida keltirilgan “Tekislikda to`g`ri chiziq tashqarisida olingan nuqtadan shu to`g`ri chiziqqa parallel bo`lgan faqat bitta to`g`ri chiziq o`tkazish mumkin” degan pastulotini teorema sifatida isbotlashga urinishlar al oqibat N.I.Lobachevskiy tomonidan noyevklid geometriyaning rivojlanishiga munosib asos bo`ladi.

XIII asrdan e`tiboran fan rivoji markazi Yevropaga o`tadi. Yunon va arab tillaridan o`girilgan asarlarga sharhlar yoziladi, ilg`or go`yalar bilan boyitiladi, algebra takomillashtiriladi, yuqori darajadagi tenglamalar yechiladi. XVII asr boshlarida simvolik algebra yaratiladi, harfiy ifodalash fanga kirib keladi, son tushunchasi kengaytiriladi, sonlar nazariyasi rivojlantiriladi.

Yunon matematikasidan farqli o`laroq Rene Dekart(1596-1650y) XVII asrga kelib arifmetik, algebraik masalalarni geometrik apparat yordamida emas, balki geometriya masalalarini algebraik apparat yordamida yechishga muvaffaq bo`ladi, geometrik ob`yektlarni formulalar yordamida ifodalash amaliyoti yaratiladi, algebra va geometriya o`zaro bog`lanadi. Bu esa o`z navbatida nuqta harakati, tabiat hodisalari va jarayonlarning o`zaro bog`liqligini matematik talqin qilishga, o`zgaruvchi miqdor, funksional bog`lanish tushunchalarini aniq izohlash, amaliyotga joriy etishga oid g`oyalarni yaratilishiga asos yaratadi. Inson dahosi o`z ishlariga tezlik, harakatdagi jismning tezlanishi, nuqtaning harakati kabi o`zgaruvchan kattaliklarni abstraktlashtirish, ular orasidagi bog`lanishlarni matematik ifodalash uchun funksiya, o`zgaruvchan miqdor kabi matematik tushunchalar va belgilashlarni ishlata boshlaydi. O`zgaruvchan miqdorlar orasidagi bog`lanishlarning umumiy xossa va xususiyatlarini matematik talqin qilish natijasida differentsial va integral hisobga asos solinadi, tahlil ob`yekti funksiya bo`lgan matematik tahlil fani vujudga keladi, uning metodlari gidrodinamika, astronomiya, optika, mexanika fanlar masalalarini yechishga tadbiiq qilinadi, planetalar harakatlari, real borliq, sir-sinoati, tabiat hodisalari, ularda kechayotgan jarayonlar aniq izohlanadi.

XVIII-XIX asrlarda xususiy hosilali tenglamalar yechiladi, variatsion hisob yuzaga keladi, ehtimollar nazariyasi, noyevklid geometriyalar yaratiladi, ular yordamida ob`yektiv reallikda sodir bo`layotgan jarayonlarni, samo jismlari harakatlarini mukammalroq o`rganish mumkin bo`ladi.

Fan tarixida o`zgaruvchi miqdorlar davri deya nomlanib XVII-XIX asrning birinchi yarmini qamrab olgan bosqichda yaratilgan matematik g`oyalar, nazariyalar fan tarixida, yangi matematik strukturalar davrini shakllanishiga asos yaratadi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan bu bosqichda matematik tushunchalar yuqori saviyada abstraktlashtiriladi, mazmunli, formal, yarim formal aksiomatik bayon yuzaga keladi, nazariyalar asoslanadi. Gilbert 1899 yilda Yevklid geometriyasini to`la tekis asoslaydi, noyevklid geometriyalar rivojlana boshlaydi. Shuning bilan bir qatorda nuqtalar orasidagi masofalar, o`lchovlari bilan farqlanadigan geometrik fazolar yaratiladi. Nuqtalar o`rniga funksiyalar, ketma-ketliklar olingan funksional fazolar tahlil sifatida funksional tahlil fani yaratiladi. Matematik bilimlar negizida ob`yektiv olam sirlari ochila boshlaydi. A. Eynshteyn (1879-1955y) nisbiylik nazariyasiga asos soladi.

Bugun matematik bilimlar tadbiiq qilinmagan birorta sohani uchratish amri mahol. Ular inson Dahosining “amaliyot va tabiat”dan olib aql, farosat, zakovat va tafakkur mahsuli sifatida ularga, ularning yanada takomillashuvi, sir-sinoatlarini o`rganish uchun qaytarib berilgan in`omdir. Bu in`om hali reallikda sodir bo`layotgan jarayonlarning matematik ifodasi va yuksak tafakkur mahsuli sifatida jilo va tahsin topishiga shubha yo`q.

ADABIYOTLAR:

1. Siddiqov H. O`rta osiyo, Yaqin va O`rta Sharq olimlarining ishlarida geometriya. – Toshkent, 1981.
2. Глейзер Г.И. История математики в школе. – М., 1983.

Михаил Юрченко
(Одесса, Украина)

ПРИЗНАКИ УСТОЙЧИВОСТИ И НЕУСТОЙЧИВОСТИ ТРИВИАЛЬНОГО РЕШЕНИЯ СЧЕТНЫХ СИСТЕМ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

1. Устойчивость тривиального решения

Рассмотрим счетную почти треугольную систему квазилинейных дифференциальных уравнений вида

$$Y' = P(t)Y + X(t, Y), \quad (1)$$

где $t \in J = [T; +\infty[$;

$$Y = (Y_1, Y_2, \dots)^T \in C^\infty;$$

$$\|Y\| = \sup_{i \in N} \{|Y_i|\};$$

$$G = \{Y : \|Y\| \leq a\}, \quad a \in R_+;$$

$$P(t) \text{ — бесконечномерная матрица с элементами } P_{ik}(t) \in C(J) : J \rightarrow C, \quad (i, k \in N);$$

$$X(t, Y) = (X_1(t, Y), X_2(t, Y), \dots)^T, \quad X(t, Y) \in C(J \times G) : J \times G \rightarrow C^\infty;$$

$$X(t, \bar{0}) = 0.$$

Пусть для системы (1) выполнены следующие условия:

– правая часть системы (1) непрерывна в области $J \times G$;

– ряды вида $\sum_{k=1}^{\infty} |P_{ik}(t)|$ ($i \in N$) сходятся равномерно на J и существует $\|P(t)\| = \sup_{i \in N} \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} |P_{ik}(t)| \right\}$;

$$- |X_i(t, Y)| \leq L_i(t) \|Y\|, \quad (i \in N);$$

$$\text{причем } \exists L(t) : \sup_{i \in N} \{L_i(t)\} \leq L(t); \quad L(t), L_i(t) \in C(J) : J \rightarrow R_+, \quad (i \in N);$$

$$- \|X(t, Y)\| \leq L(t) \|Y\|.$$

Тогда выполнены условия локальной теоремы существования решений счетных систем дифференциальных уравнений [1].

Докажем лемму, аналоги которой для конечных систем определенного вида применялись в работах [2 - 4]. Для этого рассмотрим системы вида :

$$Y' = \Phi(t, Y) + X(t, Y), \quad (t, Y) \in J \times G, \quad (2)$$

$$\text{где: } \Phi(t, Y) = (\Phi_1(t, Y), \Phi_2(t, Y), \dots)^T;$$

$$X(t, Y) = (X_1(t, Y), X_2(t, Y), \dots)^T;$$

$$X_i(t, Y), \Phi_i(t, Y) \in C(J \times G) : J \times G \rightarrow C;$$

и

$$Y' = \Phi(t, Y) + X(t, \xi(t)), \quad (\xi(t) \in G), \quad (3)$$

$$\text{где } \xi(t) = (\xi_1(t), \xi_2(t), \dots)^T, \quad \xi_j(t) \in C(J) : J \rightarrow R_+, \quad (j \in N).$$

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Лемма. Пусть $\forall \varepsilon \in]0; \mathfrak{a}[\quad \exists \delta \in]0; \varepsilon[$ такое, что $\forall Y(t)$ – решения системы (2), удовлетворяющего условию $\|Y(T)\| \leq \delta$, выполняется оценка $\|Y(t)\| \leq \varepsilon \quad (t \in J)$ для всех $\xi(t)$ с условием $\|\xi(t)\| \leq \varepsilon \quad (t \in J)$. Тогда тривиальное решение системы (2) устойчиво.

Доказательство. Возьмем любое $\varepsilon \in]0; \mathfrak{a}[$ и выберем δ так, как указано в лемме. Рассмотрим любое решение $Y(t)$ системы (2) с условием $\|Y(T)\| \leq \delta$ и оценим это решение для всех $t \in J$. Устойчивость тривиального решения будет доказана, если мы покажем, что $\|Y(t)\| \leq \varepsilon \quad \forall t \in J$. Очевидно, неравенство $\|Y(t)\| \leq \varepsilon$ выполнено для всех t близких к T поскольку $\|Y(T)\| \leq \delta$, а $\delta < \varepsilon$.

Допустим, что неравенство $\|Y(t)\| \leq \varepsilon$ не выполнено для всех $t \in J$. Тогда $\exists T^*$ – первое значение, для которого $\|Y(T^*)\| = \varepsilon$. Покажем, что это приводит к противоречию.

Введем в рассмотрение следующую функцию:

$$\xi(t) = \xi^*(t), \quad \xi^*(t) = \begin{cases} Y(T^*), & t \geq T^*, \\ Y(t), & t \in [T, T^*]. \end{cases}$$

Очевидно, на сегменте $[T, T^*]$ решение $Y(t)$ совпадает с соответствующим решением системы

$$Y' = \Phi(t, Y) + X(t, \xi^*(t)),$$

причем $\|\xi^*(t)\| \leq \varepsilon \quad (t \in J)$.

Отсюда, в силу утверждения леммы, вытекает, что на сегменте $[T, T^*]$ должно выполняться неравенство $\|Y(t)\| \leq \varepsilon$, а это противоречит принятому допущению, что $\|Y(T^*)\| = \varepsilon$.

Лемма доказана.

Рассмотрим устойчивость тривиального решения почти треугольной квазилинейной системы (1). Для этого введем следующие обозначения:

$$- P_1(t) \text{ – бесконечная матрица с элементами } P_{ik,1} = \begin{cases} P_{ik}(t), & (i \geq k), \\ 0, & (i < k), \end{cases} \quad (i, k \in N);$$

$$- \tilde{P}_1(t) \text{ – треугольная матрица с элементами } \tilde{P}_{ik,1}(t) = \begin{cases} |P_{ik}(t)|, & (i > k), \\ \operatorname{Re} P_{ii}(t), & (i = k), \\ 0, & (i < k), \end{cases} \quad (i, k \in N);$$

$$- P_2(t) \text{ – бесконечная матрица с элементами } P_{ik,2} = \begin{cases} P_{ik}(t), & (i < k), \\ 0, & (i \geq k), \end{cases} \quad (i, k \in N);$$

$$\alpha_i(t) = \sum_{k=i+1}^{\infty} |P_{ij}(t)|, \quad (i \in N);$$

$$- \Psi_i(t) = \alpha_i(t) + L_i(t), \quad (i \in N);$$

$$- \Psi(t) = (\Psi_1(t), \Psi_2(t), \dots)^T.$$

Теорема 1. Для устойчивости тривиального решения системы (1) достаточно выполнения следующих условий:

$$- \|\varphi(t)\| \leq M \in R_+ \text{ для частного решения } \varphi(t) = (\varphi_1(t), \varphi_2(t), \dots)^T \text{ линейной треугольной системы}$$

$$\varphi' = \tilde{P}_1(t)\varphi \tag{4}$$

$$\text{с единичными начальными условиями } \varphi_i(T) = 1, \quad (i \in N);$$

— $\sup_{t \in J} \|\sigma(t)\| \leq \gamma \in]0; 1[$ для частного решения $\sigma(t) = (\sigma_1(t), \sigma_2(t), \dots)^T$ линейной треугольной системы

$$\sigma' = P_1(t)\sigma + \Psi(t)$$

с начальными условиями $\|\sigma(T)\| = 0$.

Доказательство. В качестве системы (3) возьмем систему

$$Y' = P_1(t)Y + P_2(t)\xi(t) + X(t, \xi(t)). \quad (5)$$

Система (5) – это линейная неоднородная система, причем соответствующей однородной системой является система

$$Y' = P_1(t)Y. \quad (6)$$

Обозначим через $\tilde{Y}(t)$ – общее решение системы (6), а через $Y_0(t)$ – частное решение системы (5) с нулевым начальным условием $\|Y_0(T)\| = 0$.

Тогда любое решение системы (5) можно записать в виде

$$Y(t) = \tilde{Y}(t) + Y_0(t). \quad (7)$$

Убедимся, что условия леммы выполнены. Возьмем любое $\varepsilon \in]0; \alpha[$. Перейдя от системы (3) к эквивалентной ей системе интегральных уравнений, будем иметь:

$$\tilde{\varphi}_i(t) = e^{\int_t^T \operatorname{Re} P_{ij} dt} + \int_T^{t-1} \sum_{k=1}^{i-1} |P_{ik}(\tau)| \tilde{\varphi}_k(\tau) e^{\int_t^T \operatorname{Re} P_{ij} dt} d\tau. \quad (8)$$

С другой стороны, рассмотрим частное решение системы (6) с начальным условием

$$\|Y(T)\| \leq \delta \quad (\delta \in]0; \varepsilon[).$$

Перейдя от системы (6) к эквивалентной ей системе интегральных уравнений и оценивая $y_i(t)$, получим:

$$|y_i(t)| \leq \delta e^{\int_t^T \operatorname{Re} P_{ij} dt} + \int_T^{t-1} \sum_{k=1}^{i-1} |P_{ik}(\tau)| \tilde{\varphi}_k(\tau) e^{\int_t^T \operatorname{Re} P_{ij} dt} d\tau. \quad (9)$$

Сравнивая выражения (8) и (9), получим неравенства: $|y_i(t)| \leq \delta \tilde{\varphi}_i(t)$, $(i \in N)$.

Из последних неравенств и условий теоремы следует устойчивость системы (6), поскольку

$$\|Y(t)\| \leq \delta \|\tilde{\varphi}(t)\| \leq \delta M. \quad (10)$$

Далее, пусть $\|\xi(t)\| \leq \varepsilon$, $(t \geq T)$. Тогда выполняется неравенство

$$\|Y_0(t)\| \leq \varepsilon \|\sigma(t)\|. \quad (11)$$

Учитывая, что $\|\sigma(t)\| \leq \gamma$, имеем $\|Y_0(t)\| \leq \varepsilon \gamma$. В итоге, используя неравенства (10) и (11), из выражения (7) получим оценку для решения системы (1):

$$\|Y(t)\| \leq \|\tilde{Y}(t)\| + \|Y_0(t)\| \leq \delta M + \varepsilon \gamma.$$

Очевидно, оценка решения $\|Y(t)\| \leq \varepsilon$ будет заведомо выполняться, если $\delta < \frac{\varepsilon(1-\gamma)}{M}$.

Тем самым нужное δ найдено, следовательно, условия леммы выполнены и тривиальное решение системы (1) устойчиво.

Теорема доказана.

Теорема 2. Пусть выполняются условия теоремы 1. Для асимптотической устойчивости тривиального решения системы (1) достаточно выполнения следующих условий:

- $\lim_{t \rightarrow \infty} \|\varphi(t)\| \neq 0$;
- $\lim_{t \rightarrow \infty} \|\sigma(t)\| \neq 0$.

Доказательство. Используя выражение (7), из неравенств (10) и (11) получим:

$$\|Y(t)\| \leq \|Y_0(t)\| + \delta \|\varphi(t)\| + \varepsilon \|\sigma(t)\|.$$

Отсюда $\lim_{t \rightarrow \infty} \|Y(t)\| \leq \delta \lim_{t \rightarrow \infty} \|\varphi(t)\| + \varepsilon \lim_{t \rightarrow \infty} \|\sigma(t)\| \neq 0$.

Следовательно, тривиальное решение системы (1) асимптотически устойчиво.

Теорема доказана.

2. Неустойчивость тривиального решения

Рассмотрим счетную почти треугольную систему квазилинейных дифференциальных уравнений вида

$$Y' = P(t)Y + X(t, Y), \quad (t, Y) \in J \times G \quad (1)$$

где $t \in J = [T; +\infty[$, $Y = (Y_1, Y_2, \dots)^T \in C^\circ$, $G = \{Y : \|Y\| \leq a\}$, $\|Y\| = \sup_{i \in N} |Y_i|$, $a \in R_+$ и выполнены

следующие условия:

- правая часть уравнения (1) непрерывна в области $J \times G$;
- $P(t)$ – бесконечная матрица с элементами $P_{ik}(t) \in C(J) : J \rightarrow C$, $(i, j \in N)$;
- ряды вида $\sum_{k=1}^{\infty} |P_{ik}(t)|$ ($i \in N$) сходятся равномерно в J и существует

$$\|P(t)\| = \sup_{i \in N} \left\{ \sum_{k=1}^{\infty} |P_{ik}(t)| \right\} \leq A(t), \text{ где } A(t) \in C(J) : J \rightarrow R_+;$$

- $X(t, Y) = (X_1(t, Y), X_2(t, Y), \dots)^T$; $X(t, Y) \in C(J \times G)$; $J \times G \rightarrow C^\circ$; $X(t, \bar{0}) \equiv 0$;
- $|X_i(t, Y) - X_i(t, Z)| \leq L_i(t) \|Y - Z\|$; ($i \in N$) причем $\exists L(t) : \sup_{i \in N} \{L_i(t)\} = L(t)$,

$$L(t), L_i(t) \in C(J) : J \rightarrow R_+.$$

Очевидно

$$\|X(t, Y) - X(t, Z)\| \leq L(t) \|Y - Z\|. \quad (2)$$

При данных предположениях выполнены условия локальной теоремы существования А.Н.Тихонова [1].

Пусть $\forall i \in N$ существуют величины

$$S_i = \lim_{t \rightarrow \infty} \exp \left\{ \int_T^t \operatorname{Re} p_{ii}(t) dt \right\}.$$

Положим

$$i \in \begin{cases} I_1, & S_i < +\infty, \\ I_2, & S_i = +\infty. \end{cases}$$

Введем обозначения:

$$A_i = \begin{cases} T, & i \in I_1, \\ \infty, & i \in I_2; \end{cases} \quad \lambda_i = \begin{cases} 1, & i \in I_1, \\ -1, & i \in I_2; \end{cases} \quad \Psi_i(t) = \sum_{k=1}^{\infty} |p_{ik}(t)| + L_i(t), \quad (i \in N).$$

Теорема. Для того, чтобы тривиальное решение системы (1) было неустойчиво, достаточно выполнения следующих условий:

1. $I_2 \neq \emptyset$;
2. Функции $\sigma_i^*(t)$, последовательно определяемые по формулам

$$\sigma_i^*(t) = \lambda_i \int_{A_i}^t \sum_{k=1}^{i-1} |P_{ik}(\tau)| \sigma_k^*(\tau) e^{\int_{\tau}^t \operatorname{Re} P_{ii} dt} d\tau + \lambda_i \int_{A_i}^t \sum_{k=1}^{i-1} \psi_i(\tau) e^{\int_{\tau}^t \operatorname{Re} P_{ii} dt} d\tau, \quad (i \in N) \quad (3)$$

удовлетворяют $\forall t \in J$ оценке вида

$$\sup_{t \in J} \|\sigma^*(t)\| \neq m < 1. \quad (4)$$

Доказательство. Перейдем в $J \times G$ от системы (1) к эквивалентной ей системе интегральных уравнений:

$$y_i(t) = e^{\int_{A_i}^t P_{ii} dt} \times \left[y_i(\tau) + \int_{A_i}^t \left(\sum_{k=1}^{i-1} P_{ik}(\tau) y_k(\tau) + X_i(\tau, Y) + \sum_{k=i+1}^{\infty} P_{ik}(\tau) y_k(\tau) \right) e^{-\int_{\tau}^t P_{ii} dt} d\tau \right]. \quad (5)$$

$(i \in N)$

Предположим, что $y_i(t)$ – некоторое ограниченное решение этой системы при $t \in J$. Ясно, что для всех $i \in I_2$ выражения, стоящие в скобках (5) должны стремиться к нулю при $t \rightarrow \infty$. Значит для таких i имеем:

$$y_i(T) = - \int_{A_i}^T \left[\sum_{k=1}^{i-1} P_{ik} y_k + X_i(\tau, Y) + \sum_{k=i+1}^{\infty} P_{ik} y_k \right] e^{-\int_{\tau}^T P_{ii} dt} d\tau.$$

Заменяя в системе (5) $y_i(T)$ их новыми выражениями, получим следующую систему:

$$y_i(t) = e^{\int_{A_i}^t P_{ii} dt} \left[y_i^0 + \int_{A_i}^t \left(\sum_{k=1}^{i-1} P_{ik}(\tau) y_k(\tau) + X_i(\tau, Y) + \sum_{k=i+1}^{\infty} P_{ik}(\tau) y_k(\tau) \right) e^{-\int_{\tau}^t P_{ii} dt} d\tau \right], \quad (6)$$

$(i \in N).$

где

$$y_i^0 = \begin{cases} y_i(T), & i \in I_1, \\ 0, & i \in I_2. \end{cases}$$

Очевидно, что любое ограниченное решение системы (6) является одновременно решением и системы (5). В силу этого достаточно изучить ограниченные решения последней системы.

Покажем, что при наших условиях, задавая величины $y_i(T)$, ($i \in I_1$), мы получим не более одного решения системы (6) с условием $\|Y(t)\| \leq a$. Будем рассуждать от противного. Пусть одним и тем же значениям $y_i(T)$, ($i \in I_1$), соответствуют два решения $Y(t)$ и $Z(t)$ с условиями

$$\|Y(t)\| \leq a, \|Z(t)\| \leq a.$$

Введем в рассмотрение разности $\delta(t) = Y(t) - Z(t)$ и запишем очевидные выражения:

$$\delta_i(t) = e^{\int P_{ii} dt} \left[\int_{A_i}^t \left(\sum_{k=1}^{i-1} P_{ik}(\tau) \delta_k + \bar{X}_i + \sum_{k=i+1}^{\infty} P_{ik}(\tau) \delta_k \right) e^{-\int_{\tau}^t P_{ii} dt} dt \right],$$

где $\bar{X} = X(t, Y) - X(t, Z)$.

Обозначим $\delta^0 = \sup_{t \in J} \|\delta(t)\|$. Тогда ясно, что функции

$$\Delta_i(t) = \lambda_i \int_{A_i}^t \sum_{k=1}^{i-1} |P_{ik}(\tau)| \Delta_k(\tau) e^{\int_{\tau}^t \operatorname{Re} P_{ii} dt} dt + \lambda_i \int_{A_i}^t \psi_i(\tau) e^{\int_{\tau}^t \operatorname{Re} P_{ii} dt} dt$$

будут мажорировать функцию $\delta_i(t)$, т.е.

$$|\delta_i(t)| \leq \Delta_i(t), \quad (i \in N). \quad (7)$$

С другой стороны, находя последовательно $\Delta_1, \Delta_2, \dots$ получим выражение вида

$$\Delta_i(t) = \delta^0 \sigma_i(t), \quad (i \in N). \quad (8)$$

В силу условия (4) из (7) следует: $\sup_{t \in J} \|\delta(t)\| \leq \sup_{t \in J} \|\Delta(t)\|$ или $\delta^0 \leq \sup_{t \in J} \|\Delta(t)\|$. Из (8) следует:

$\sup_{t \in J} \|\Delta(t)\| \leq \delta^0 m$. Отсюда следует неравенство $\delta^0 \leq \delta^0 m$. Очевидно, последнее неравенство будет выполнено,

если $\delta^0 = 0$. Это означает, что решения $Y(t)$ и $Z(t)$ совпадают на J . Тем самым установлено, что множество ограниченных решений системы (6) зависит только от величин $y_i(T)$, ($i \in I_1$). Значит таким свойством обладает и исходная система.

Теорема доказана.

Полученные результаты могут быть использованы при исследовании поведения тривиального решения таких важных классов счетных систем, как треугольные и блочно-диагональные системы.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Тихонов А.Н. О бесконечной системе дифференциальных уравнений // Мат. сб. – 1934. – Т. 41. – Вып. 4. – С. 551-560.
2. Perron O. Uber Stabilitet und asymptotisches Verhalten der Integrale von Differentialgleichungssystemen // Math. Zeitschrift. – 1929. – В.29. – S. 129-160.
3. Гаврилов Н.И. Об устойчивости по Ляпунову нелинейных систем дифференциальных уравнений // Тр. ОГУ. – Сер. мат. наук. – 1956. – Вып. 6. – С. 7-11.
4. Костин А.В. Устойчивость и асимптотика квазилинейных неавтономных дифференциальных систем. – Одесса: ОГУ, 1984.

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО*Карлыгаиш Жолдасбекова
(Шымкент, Казахстан)***ҚЫЗ-КЕЛІНШЕКТЕГЕ АРНАЛҒАН ҰЛТТЫҚ ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ЖИЫНТЫҒЫ**

Зергерлік өнер, ұлттық әшекей қазақ халқының көнеден келе жатқан ұлттық құндылықтарының бірегейі. Өткен ғасырда өмір сүрген қазақ ұсталары мен зергерлерінің мұраларын бүгінгі ұрпаққа насихаттау, музей қорында сақталған жәдігерлерді ел назарына ұсыну қазіргі күн талабы. Өйткені осынау киелі халқымыздың қолынан шыққан осы бір өнер туындылары сан алуан қырымен, жасалу шеберлігімен, құндылығымен қазақ халқының ұлттық байлығын, ұсталық, зергерлік кәсібінің бірегей, ерекше дәстүрін әлемге паш ететінін ұғындыру керек. Қарастырылып отырған бұл қыз келіншектерге арналған ұлттық әшекей бұйымдарын зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Ұмытылып, назардан тыс қалыңқырап бара жатқан киелі де бірегей ұсталық кәсіп, зергерлік өнерін қолданыстағы және мұражай қорындағы жәдігерлер негізінде түсіндіру қажеттігі туады. Зергерлік өнері сәндік қолданбалы өнер түріне жатқызылғандықтан қазіргі заман талаптарына сай, сәнді болуы тиіс, яғни халықтың белгілі бір тобының эстетикалық идеалдары мен талғамдарын негіздеу туралы толық мағлұматтар берілген.

Зергерлік өнер қазақ халқының дүниетанымы мен материалдық мәдениетінің маңызды бір бөлшегі, ал зергерлердің қолынан шыққан әсемдік заттар – халқымыздың ұлттық мәдениетінің алтын қазынасына айналған асыл мұра. Әрбір азаматтың ата – тегін, елінің тарихын, ана тілін білуі, ұлтын сүюі қасиетті парызы, ал ұлтының әдет – ғұрпын, салт – дәстүрін, мәдениетін, өнерін өмір бойы сақтап, ұстануы, дамытуы ата – баба рухы алдындағы мәңгілік борышы мен міндеті екенін бүгінгі жастарға түсіндіру қажет.

Қазіргі кезде қыз-келіншектеге арналған ұлттық әшекей бұйымдарының жиынтығын зерттеу өнер іліміндегі өзекті мәселенің бірі болып саналады.

Әрбір азаматтың ата – тегін, елінің тарихын, ана тілін білуі, ұлтын сүюі қасиетті парызы, ал ұлтының әдет – ғұрпын, салт – дәстүрін, мәдениетін, өнерін өмір бойы сақтап, ұстануы, дамытуы ата – баба рухы алдындағы мәңгілік борышы мен міндеті.

Кеткеніміз оралып, жоғалғанымыз табылып, өшкеніміз қайта жанған тәуелсіздік шапағаты төгілген осынау кезеңде, егемендігіміздің еңселі жылдарының жарқын бір жемісі – мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының жасалып, жүзеге аса бастауы. Оның мақсаты – халқымыздың бірегей ұлттық мәдениет, мәдени құндылықтарын іздеп, тауып, зерттеп әлемге әйгілеу. Осыған қазақтың ұмытылып, назардан тыс қалыңқырап бара жатқан киелі де бірегей ұсталық кәсіп, зергерлік өнерін қайта тірілту, дамыту бағытында ізденістер, зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Қазіргі Қазақстан аумағында техникалық және көркемдік тұрғыдан жетілген зергерлік өнер алғашқы темір дәуірінде-ақ пайда болған. Жетісудан жануарлар – таутеке, ілбісін, қабан бейнесі бедерленген мыс қазандар мен ғибадат бұйымдары (б.з.б. 5 – 4 ғ.), сақ ханзадасының алтынмен апталған сауыт-саймандары (Есік қорғаны, б.з.б. 4 ғ.), әйелдің алтын бас киімі (Қарғалы қазынасы, б.з.б. 2 – б.з.2 ғ.), жарқырауық тас орнатылған сырғалар (Ақтас-1 қорымы, б.з. 2 – 5 ғ.) табылған. Бұларда бірін-бірі толықтыратын техникалық тәсілдер – бейнелеп құю, бедерлеу, қалыпқа салып қысу, бір затқа бір затты оюластыру, кіріктіру, күмістеу, термелеу, өру, бұрау, тоқымалау, әбзелдеу, сіркелеу, қақтау, әшекейлеу, т.б. қолданылған [1, с.4].

Ұлы дала төсінде соңғы үш мың жыл бойы салтанат құрған көшпелі өмір салтының ең соңғы мұрагері қазақ халқы. Содан болар, көшпелі қазақтың материалдық және рухани мәдениеті тікелей байырғы салтпен шендесіп жатыр. Ер адамдардың қолынан шыққан қолөнер түрлері атадан балаға мұра боп қалып, бізге дейін үзілмей жалғасып келе жатқан өнер.

Ер-тұрман көне заманнан бері көшпелі халық өмірінің заңды қажеттілігіне сай қалыптасты. Мәселен, ауқатты қазақ отбасы өз бетімен салт жүруге жараған барлық балаларына түгелдей ер-тұрман дайындаған. Ал, қайсыбіреулері баласы туысымен-ақ атақты ершілер қосқан тамаша ер, сәнді тұрмандарын дайындауға қамданатын. Сондықтан, қазақ даласының қай жерінде болмасын ер тоқым жасау ісі кең өріс алған. Осыған орай ершілер өнері жоғары бағаланып, тәжірибелі ершілерді қысы-жазы бірдей қолдан-қолға тигізбей ер қостырып отырған.

Қазақстанның қай облысында болмасын әйелге арналған ер өзінің үлкендігімен де, әдемілігімен де көзге түседі. Әйел ерінің сүйегі ауыр, әшекейі де мол болады. Мұндай ер-тұрмандарға, негізінен алтын, күміс, асыл тас, сүйек, мүйіз, былғары, шұға және барқыт пайдаланылған. Мұндай ердің сыртқы пішініне келетін болсақ алдыңғы қасы өте биік, артқы қасы жалпақ келеді. Әрі әйелге арналған ердің алдыңғы және артқы беті түгелдей күміс шабылған темір пластинкалармен немесе қақталған күміс әшекейлермен безендіріледі [1, с.72].

Қазақтың халықтық зергерлік өнері ұлттық мәдениет тарихынан ерекше орын алады. Өнердің бұл түрінің түп төркіні мыңдаған жыл әріде жатыр. Археология мен топонимиканың деректеріне қарағанда, Қазақстан территориясында мыс, қалайы, алтын, тағы басқа асыл және түсті металдарға бай кен орындарын игеру ісінің ежелгі замандарда – ақ қолға алынғандығын айғақтайды.

Әсіресе, ежелгі зергерлер қолынан шыққан шебер мүсіндер – арқардың (не қошқардың) басы, мүйізі. Ол жүзіктерде, білезіктерде, алқаларда, шолпыларда көбірек кездеседі. Сондай-ақ, ежелгі зергерлік өнерде кездесетін көркем мүсіннің бір түрі – таутеке бейнесі. Мысалы, таутекенің қияда қатып тұрған сәті

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

(қаптырмада), басы, мүйізі (жүзікте), бөкеннің, еліктің басы, олардың жаудыраған көзі (ілгекте, қаптырмада, жүзікте) әдемі шекілген. Сол кездегі зергерлер, әсіресе, арыстанды бейнелеуге көп көңіл бөлген. Арыстанның бас бейнесі алқаға, білезікке әсем түсірілген, кейде қанатты арыстан түрінде келтірілген. Байырғы сақ, ғұн, үйсін өнері бұйымдарындағы бейнелердің барлығы құю, қырнау, безеу, қақтау әдістерімен, жұмыр мүсін не рельеф түрінде жасалған. Олардың көпшілігі ат әбзелдерінде, кісенің ілгектерінде, киімнің қапсырмаларында, әйел әшекейлерінде, музыка аспаптарында, қару-жарақтарда тамаша әшекей рөлін атқарып, ғажайып үндестік тапқан. Сақ, ғұн, үйсін дәуіріндегі шеберлер зергерлік ісін өте биік сатыға көтерген. Металл қақтау, оны құю, жұмырлау өнерін толық меңгеріп, неше алуан ғажайып мүсіндер жасай білген. Алтыннан, күмістен, қоладан пішін жасаумен бірге, оның бетіне асыл тас орнату әдісін де меңгерген.

Қазақ қолөнерінде ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан дәстүрлі бояу түрлері бар. Олар: қызыл, көк, жасыл, сары, ақ, қара. Бұл бояулардың сол сияқты символдық мәні де бар. Көк түс – аспанның, ақ түс – ақиқаттың, қуаныштың, сары түс – ақыл парасаттың, қайғы мұнның, жасыл түс – жастықтың, көктемнің символы. «Су өрнегі» деп әрбір өрнекті бөліп тұрған жолақты айтады. Су өрнегі екі қатар сызық аралығында ирек сызық жасай отырып, дөңгелек, төртбұрыш бейнелер жасайды.

Зергерлік сәндік әшекей бұйымдар

Қазақ зергерлері негізінен әйелдердің сәндік әшекей заттарын (сырға, білезік, жүзік, сақина, шолпы, алқа, қатырма, шашбау, т.б.), ұсталары – батырлардың қару-жарақтарын (айбалта, көксүңгі, алдаспан, дулыға, кісе, қорамсақ, садақ, шоқпар), шеберлері – үй іші мүліктерін (кебеже, жүк аяқ, ағаш төсек, асадал, адалбақан, зерлі аяқ), аңшылық жабдықтар (томаға, тұғыр, балдақ, оқшантай), музыка аспаптарын (асатаяқ, қобыз, домбыра, сыбызғы, дауылпаз, сазсырнай) әсем жасай білген. Қазақтың зергерлік заттарында жан-жануарларға байланысты мифтік ұғымдағы өрнек түрлері (қошқар мүйіз, түйе табан, тандай), көкөніс өрнектер (жапырақша, гүл, сабақша), ұласымды өрнектер (ырғақ, сағақтау, айқас), геометриялық өрнектер кездеседі.

Қазақтың қыз-келіншектерін ажарландыра түсу үшін, оларға арнап алуан түрлі әшекейлі бұйымдар жасаған. Олардың ішіндегі ең көрнекті де қымбаттысы – сәукеле.

Әр жыл сайын қыз балалардың киіміне жаңа әшекейлер қосылады. Ал жасы ұлғайған сайын жарқыраған тастарды тақпауға тырысқан. Жасы ұлғайған әжелердің білезігі «жұмыр білезік» деп аталады: күмістен дөңгелек етіп жасалып, ұшы жылан басынан ұқсас қайырылған. Бұл да жаман күштен сақтайтын ырымның бір түрі. Мұнымен қатар екі саусаққа қатар киілген қос ғашықтың сүйіп қосылғанын білдіретін «құдағи жүзік» таққан. Мұндай жүзікті қызыма жақсы қарасын деген ниетпен келіннің анасы құдағиына сыйлаған.

Ал қазіргі қазақ қыздары қандай әшекейлер таңдайды? Әрине, 11 жасар қыздың жасаумен тең бұйымы болған заман артта қалды. Бірақ, кейбір дәстүрлеріміз де осы күнге дейін жалғасын тауып келеді. Мысалы, жаңа туған нәрестеге көз моншақты осы күндері де тағып, маңдайларына күйе жағады. Ал әжелеріміз қазақы оюлары бар білезіктерін білекке салып, әйелдер конус тәріздес сырғаларды тағады. Күмістен жасалған әшекейлер де қайта жаңғырып, сәнге айналууда.

Осы баға жетпес туындылар – ұлттық зергерлік бұйымдарда Маңғыстаудың айтулы зергерлері: Сартай, Сегізбек, Ізқара, Есет, Көбей, Сеңгірбек, Мұрын, Зәкір Нәдірбек, Мәрт Назаров, Бекқожа Қоштаев, Күмбетбай, Атанша, Қадырбай, Қонарбайлардың асқан шеберлігі мен қолтаңбалары сақталған.

Зергерлер көбіне бағалы металдардың ішіндегі ең қолайлысы күмісті пайдаланған. Өйткені күмістің жалтыраған түсін, әр түрлі техникалық тәсілдерге икемділігін, жұмсақтығын және тазалығын жоғары бағалаған. Зергерлік бұйымдардың жарасымдылығы, айбындылығы Маңғыстау әйелдері әшекейлерінің өзіндік ерекшелігі болып табылады [4, с. 32].

Маңғыстау зергерлері ХХ ғасырға дейін көне тәсілдерді қолданып келді. Қолдағы шағын материалдардан күрделі әшекей бұйымдар жасады, оны қажет пішімде жымдастырып, дәнекерлеп, одан кейін бет жағын сіркелеп, шиыршықтап жиектеп, көз салып, асыл тастармен безендірді.

Қорыта айтқанда, қазақтың халық өнерінің жете дамыған түрлерінің бірі – қазақтың әшекей бұйымдары арқылы халық педагогикасының зергерлік өнері жайлы насихаттау және оны дамыту ұлттық мәдениетіміздің тарихында өзгеше орын алады.

Байырғы халық педагогикасының зергерлік өнерінің құт мекені аталған Маңғыстау ғасырлар қойнауынан сыр шертеді. Әрбір халықтың өткенінің егжей-тегжейін, өсіп-өркендеуін, мәдени деңгейін әділ саралап, ақиқатын бүгінгі ұрпақ зердесіне ұялатып, таным-түйсігіне ғажайып жол ашатын ғұмырнама халық мұрасы. Заман талабы халық мұраларына қашан да қырағы көзқарастың, ізгі қамқорлықтың қажет екенін пайымдапты. Оны табуды, қорғауды, зерттеуді, нәтижесін ұрпақ игілігіне ұсынуды алға тартып келеді. Сол халық мұрасы сақталған Маңғыстау өлкесінде зергерлік өнер жоғары деңгейде дамыған. Зергерлік бұйымдар басқа аймақтарға қарағанда ерекшелігімен көзге түседі. Маңғыстаудың зергерлік бұйымдарын ғажайып қазынаға теңеп, қайран қалған өнер зерттеушілері, зергерлік бұйымдарды қолөнердің ғажайып туындысы деп мойындаған [2, с. 126].

Зергерлік бұйымдарды жасаушы зергерлер негізінен қоғамның барлық әлеуметтік топтарының сұранысына ие болған әйелдердің әшекей бұйымдарын жасауда эстетикалық жағын ғана емес, сондай-ақ, діни – идеологиялық, әдеп-ғұрыптық, салт-дәстүрлік маңыздылықтарын да ескеріліп отырған.

Маңғыстаудың зергерлік бұйымдарын зерттеуде Адай даласында ХІХ ғасырдан бастап зергерлік өнердің барлық тәсілдері меңгерілгендігін, әрбір зергерлік бұйымдардың атауларының мән-мағынасы бар екенін түсініп, соларға байланысты наным-сенімдердің бар екенін білдік.

Қазақ аруларының құлағына сырға тағуы, саусағына сақина, білегіне білезік киюі, беліне белдік буынып, шашына шолпы қадауы олардың парасатының биіктігі мен эстетикалық талғамның жоғары болғанын куәлайды. Сондықтан да бар әдемі құндылықтарды сырттан іздемей, оны өзіміздің асыл мұралардан іздеу, оны жандандыру, қалпына келтіру қазақтың әрбір зергерлік мұрасын, ұлттық мәдениеттанулық деңгейге көтеру, зерттеуді, оның мәнін ашудың ғылым үшін де, өмірлік тәжірибе үшін де маңызы өте зор болып қала бермек.

Маңғыстау өлкесінде зергерлік өнердің дамуы құт береке дарыған қасиетті аймақтың мерейін асқақтата түспек.

Зергерлік шеберліктің шыңына жеткен өнер болып саналады. Кейбір зергерлер қолөнерінің бірнеше саласын қатар меңгерген. Этнографиялық еңбектерде зергерлердің әшекей бұйымдардан басқа ер-тұрман, жиһаз, музыка аспаптары мен ыдыс-аяқтарды, қару-жарақтарды әшекейлеумен бірге оларды бастан-аяқ өздері жасайтындығы атап көрсетілді. Басқаша айтқанда зергерлер ағашпен, таспен, темірмен, сүйекпен, тері өнімдерімен жұмыс істей білген әмбебеп өнер иелері болған. Алтынға байланысты халық арасында «Алтынның сынығы» – деген сөз бар. Бұл жақсы адамның ұрпағы, жақсының көзі дегенді білдіреді. Ал ат басындай алтын – көлемді, үлкен алтын, олжа; алтын дегенім мыс болды, күміс дегенім жез болды – ойдағыдай болмай шықты, алтыннан ардақты, күмістен салмақты – аса қадірлі, қымбатты (адамға байланысты) деген ұғымдарды білідретін сөздер жиі кездеседі.

Жұмыста зергерлердің құрал-саймандары мен металл т.б. өңдеу атауларының қатысуы негізінде бірсыпыра тұрақты тіркестер қалыптастырған : қорғасындай балқыды - әбден ұйыды, нақышына келтірді – безендірді, сәнделді; тезге салды – тәртіпке шақырды (тез- деп үйшілер мен зергерлердің ағашты белгілі бір формаға келтіруге арналған құралын атайды); қалпына келді – бұрынғы күйіне түсті-деген. Зергерлер қалыпты күйдірілген саз балшық, темір, сүйек, шойын, тас тәрізді материалдардан бір үлгіде өздері дайындап алады. Тілімізде қолданылып жүрген бір қалыпқа құйғандай, бір қалыптан таймады, қалпына түсті т.б. зергерлердің осындай құралына байланысты қалыптасқан. Қазақ зергерлерінің ардақ тұтар мақтанышы, әсіресе, әйел затына арналып жасалған осындай әшекейлер, асыл бұйымдар. Олар әйелдің ажарын ашып, сұлулығын паш етумен қатар діни сенім, салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа байланысты маңызымен де ерекше дәріптеген [3, с.12].

Қазақ зергерлері өз шеберліктерін ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп жалғасып отырған. Әйел адамның әшекейлері сұлулықтың, әйел адамның қоғамдық ролін көрсететін болған, сондай-ақ әшекейлер тылсым күшке ие болып, тұмар, рулық белгілер ролін атқарған. Бүгінде қыз келішектерге арналған- күмістелген сәукеле, шашбау, білезік, сырға сияқты әшекей заттарға сұраныс жоғары. Жалпы қазақ зергерлік өнерінің дамуында әр дәуірдің өзіндік табы бар [3, с.42].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1969. – 186 б.
- 2 Қазақтың ою-өрнектері мен зергерлік бұйымдары, «Фолиант» баспасы. – Астана, 2008. – 208 б.
- 3 Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: Өнер, 1994. – 302 б.
- 4 Маңғыстаудың зергерлік өнері, «Сардар» баспа үйі. – Алматы, 2008. – 184 б.

*Вікторія Кондратюк
(Київ, Україна)*

ТВОРЧИСТЬ О.М. ПОТАПОВОЇ У ХОРЕОГРАФІЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ

Потапова Олена Михайлівна (народилася 16.02.1930) – артистка балету, народна артистка УРСР (1960), народна артистка СРСР (1970) лауреат Всесвітнього фестивалю молоді і студентів (1951, Берлін). Народилася в місті Самара в сім'ї службовця. Закінчила хореографічну студію при АТОБ України ім. Т. Г. Шевченка (1948), балетмейстерське відділення Московського театрального інституту (1980). 1947-1979 – артистка, з 1978 – балетмейстер-репетитор АТОБ України ім. Т. Г. Шевченка (Національна опера України) [1, с. 412].

Потапова Олена розпочала свій творчий шлях у повоєнні роки. Випадково потрапила до балетної студії Куйбишевського палацу піонерів, якою керувала колишня учениця А. Ваганової Н. Данилова. Педагог зуміла розгледіти у своїй вихованці талант, і вже згодом О. Потапова виступала на різноманітних конкурсах та олімпіадах. Дебютувала 11 лютого 1942 в ролі Амура (із балету Л.Мінкуса «Дон Кіхот») за участю Лепешинської, Мессерера та Гусева у складі трупи Большого театру, який перебував у м. Куйбишев (нині м. Самара) в евакуації.

Після загибелі батька на фронті у 1944 році сім'я переїхала до визвольного Києва. Разом з сестрами Ганною та Варварою навчалася в ремісничому училищі при четвертій взуттєвій фабриці, згодом – у балетній студії при Київському театрі опери та балету під керівництвом Н. Верикундової; уперше виступили на його сцені в партії потерчат (прем'єра «Лісової пісні» М.Скорульського).

Педагогом Олени стає також колишня вихованка Ваганової Наталія Верекундова, яка й після завершення навчання залишатиметься її репетитором і наставником.

У 1948 Потапова закінчила навчання в студії, станцювавши з О.Бердовським дует з 3-го акту «Лебединого озера» П.Чайковського, і була прийнята до балетної трупи театру. Після року праці в кордебалеті стала солісткою, її партнером в дуетах були Ф.Баклан і В.Ковтун. Потапова пройшла шлях від кордебалету до прими-балерини. Її талантом, майстерністю захоплювались на багатьох сценах світу.

Великий вплив на формування мистецько-естетичного світогляду молодої балерини мав чудовий хореограф і тодішній головний балетмейстер театру Сергій Сергєєв, який майже відразу за завершених навчання і блискучого виступу у випускному концерті (виконала па-де-де з третьої дії «Лебединого озера») порекомендував видатному російському хореографу Федору Лопухову залучити Олену Потапову до нової постановки «Лебединого озера» на сцені Київського театру. Вісімнадцятирічній балерині було доручено готувати партію Одетти-Оділії. І. Сергєєв, і Лопухов побачили в Олені Потаповій не тільки великі технічні можливості, а й тонке відчуття романтичної природи класичного танцю, вибудованого на кантиленній лінії, виразній арабесці, душевному відчутті дуету і адажіо[4, с. 25].

Дебют молодої виконавиці був тріумфальним. Понад триста разів за свою сценічну біографію виконала Олена Потапова цю партію в різних постановках різних балетмейстерів, на різних сценах і в різних країнах, щоразу даруючи глядачам незабутню радість співпереживання з прекрасною дівчиною-птахом, з її внутрішньої піднесеністю й великим душевним болем, завданім зрадою. Інтерпретатор майже всіх сольних партій вітчизняної і світової балетної спадщини, репрезентованої на радянській сцені. Її виконання відзначалося віртуозністю, технічною досконалістю, високим артистизмом і художньою довершеністю. Найвидатніше виконавське досягнення Потапова – партія Одетти-Оділії, які вона станцювала більше п'ятсот разів, постійно вдосконалюючи свою майстерність[7].

У 50-х – 60-х роках з ім'ям Олени Потапової пов'язані балетні вистави «Лілея», «Лісова пісня», «Маруся Богуславка», «Ростислава». У цих балетних виставах головні партії виконувала Олена Потапова, якій вдавалося з глибоким психологізмом розкривати поетичну долю української дівчини, передавати весь ліризм і чистоту ментальності української жінки.

Творча особистість народної артистки УРСР О. Потапової характеризувалася досконалою танцювальною технікою, іскрометним темпераментом і нестримною енергією. Її танець був тендітним і водночас сповненим сили та величі. Кожна героїня О. Потапової мала особливі риси: Леся (з «Марусі Богуславки») – сміливість і жвавість, Лілея – стійкість, героїзм, Мавка – силу, але й жіночність, Варя (з «Чорного золота») – нестримну енергію та темперамент.

У танцювальній манері О. Потапової підкоряли бездоганна танцювальна техніка, академізм, внутрішня неповторність, емоційність танцю, вміння передавати всю красу і глибину романтичної природи класичних образів [8, с. 156].

Потапова Олена належить до низки київських балетних виконавців, які першими продемонстрували яскраві досягнення українського хореографічного мистецтва в Європі, зокрема, зробили значний внесок у те, щоб Київська балетна трупа після гастролей в Парижі (1964) була удостоєна «Золотої зірки» – найвищої відзнаки Французької Академії танцю, а надалі була визнана як одна з кращих у світі. Виконавську майстерність провідної балерини київської трупи високо оцінили Серж Лифар, Петро Гусев, Костянтин Сергєєв, Юрій Григорович, Ростислав Захаров, Наталя Дудинська, Майя Плісецька, Галина Уланова, Катерина Гердт, Павло Вірський. У 1970 році за видатні творчі здобутки і створення яскравих сценічних образів Олена Потапова була удостоєна звання «Народна артистка СРСР» [6, с. 20-25].

Завершила Олена Потапова свою виконавську біографію балетом «Жізель» в 1978 році. Із 1977 як балетмейстер-репетитор театру виховувала нове покоління Ганну Кушнерьову та Олена Філіп'єву. Закінчивши відділення балетмейстерів-репетиторів Московського інституту театального мистецтва ім. Луначарського. Олену Потапову долучали до відродження балетів «Лікар Айболить» (постановка Сергія Сергєєва, з яким починала творчу біографію), «Блакитний Дунай», над новою інтерпретацією «Лебединого озера», яку здійснював Анатолій Шекера.

Олена Потапова була членом журі другого, третього і четвертого Московського Міжнародного конкурсу балету, низки Всесоюзних конкурсів молодих артистів та балетмейстерів, очолювала конкурсну комісію Всесоюзного огляду хореографічних училищ СРСР. Її педагогічний талант знайшов визнання і за рубежом. Працювала педагогом-репетитором у Національній опері Туреччини (Анкара), понад десять років віддала вихованцям японських балетних шкіл у Нагаї (Міжнародний центр класичного танцю імені Анни Павлової і Вацлава Ніжинського «Очі-Балет») та в місті Осака («Атсуко-Балет»), вивівши європейську балетну школу в Японії на якісно новий рівень.

Лауреат третього Всесвітнього фестивалю молоді і студентів в Берліні (Німецька Демократична Республіка; нині столиця ФРН), учасниця Декад української літератури і мистецтва в Москві й Ташкенті (нині столиця Узбекистану); гастролювала в країнах Європи та Америки з величезним успіхом [5, с. 56-76].

Член журі першого республіканського конкурсу балетмейстерів та артистів балету (1983). 28 січня 2001 театр влаштував масштабний гала-концерт на честь трьох сестер Потапових, чия творча діяльність в ньому тривала більш як п'ятдесят років. Партії: Леся («Маруся Богуславка» А.Свечникова), Лілея («Лілея» К.Данькевича), Мавка («Лісова пісня» М.Скорульського), Варя («Чорне золото» В.Гомоляки), Господарка Мідної гори, Перо («Кам'яна квітка», «Підпоручик Кіже» С.Прокоф'єва), Маша, Аврора («Шелкунчик», «Спляча красуня» П.Чайковського), Кітрі («Дон Кіхот» Л.Мінкуса), Цар-дівича, Есмеральда («Коник-Горбоконики», «Есмеральда» Ц.Пуні), Ширін («Легенда про любов» А.Мелікова), Даша («Юність» М.Чулакі), Жізель, Медора («Жізель», «Корсар» А.Адана), Лючія («Під небом Італії» В.Юровського) та інші [8, с. 156].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Балет: енциклопедія. / Гл. ред. Ю. Н. Григорович. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 632 с.
2. Семенова Н. М. Культура України. Вип. 39, 2012.
3. Станишевський Ю. Український балетний театр : история и современность/ Юрий Станишевский. — К. : Муз. Украина, 2008. – 411 с.
4. Станішевський Ю. Лебеді чарівного озера / Ю. Станішевський. – К.: Молодь, 1966. – 92 с.
5. Станішевський Ю. Національний академічний театр опери та балету України ім. Тараса Шевченка: історія і сучасність / Ю. О. Станішевський. – К. : Муз. Україна, 2002. – 735 с.
6. Станішевський Ю. Балетний театр України : 225 років історії / Ю.Станішевський. – К. : Муз. Україна, 2003. – 440 с.
7. Туркевич В. Д. Газета: №66, (2010) Рубрика: Тайм-аут.
8. Туркевич В. Д. Хореографічне мистецтво України у персоналіях : бібліографічний довідник / В. Д. Туркевич. – К., 1999. – 223 с.

*Аліса Нестеренко
(Полтава, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ОБРАЗНО-КОМПОЗИЦІЙНОГО ВИРІШЕННЯ НА ОСНОВІ ТВОРЧОЇ РОБОТИ

В даній статті описуються передумови створення, пошук ідеї та безпосередній процес створення графічної композиції на тему архітектурна фантазія, на основі досвіду отриманого в процесі роботи над серією творчих робіт на тему « Дерево-місто» виконаної студентом 3-го курсу архітектурного факультету Полтавського національного технічного університету ім. Юрія Кондратюка. В даній статті описується індивідуальний підхід автора серії творчих робіт до підбору та опрацювання інформаційного матеріалу до обраної теми.

Серія графічних композицій на тему «Дерево-місто» створювалася для участі в міжнародному конкурсі архітектурного рисунку. Досвід участі в конкурсах є важливим для формування майбутнього архітектора, як самостійної творчої особистості. Сучасні комунікаційні технології дозволяють швидко реагувати на пропозиції прийняти участь в міжнародних творчих конкурсах та проектах. Можливість подання конкурсних робіт в електронному вигляді розширює діапазон країн учасників та створює потрібну конкуренцію, що стимулює до творчого зростання.

Під час навчання студенти постійно виконують завдання спрямовані на розвиток творчого, образного мислення. Результати власних творчих пошуків, оволодіння графічними техніками найкраще можна показати

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

під час участі в конкурсах. Практика участі в творчих конкурсах допомагає майбутнім архітекторам оволодіти загальними принципами конкуренції, потребою якісно та вчасно виконувати поставлені задачі.

Розпочинається робота над створенням творчої композиції з вибору теми та формування основної концепції. Студенту необхідно дати час на обміркування ідей. Створення власної концепції творчої роботи на тему архітектурна фантазія базується на основі попереднього пошуку та опрацюванні інформації. Для пошуку ідей велике значення має творча складова, тому автору роботи необхідно обрати тему, що в першу чергу надихає його, спонукає до різнобічного вивчення поставленої задачі. Студент, як безпосередній автор творчої роботи має бути зацікавлений в позитивному результаті, це залежить від його власної ініціативності в пошуку основної концепції.

Провівши консультації з викладачем та намітивши напрямок творчих пошуків студент розпочинає етап ескізування.

Творчий пошук – складний процес, що займає багато часу. Особлива складність полягає саме в роботі над темою архітектурної фантазії, що вимагає уважного вдумливого опрацювання кожної деталі композиції. Умовно кажучи, необхідно вигадати кожен елемент композиції, створити логічну взаємодію між ними.

Для створення творчої графічної роботи студент запропонував тему міста – дерева. Основним мотивом для створення ідеї, стає дерево-велетен Бан'ян (бенгальський фікус). Силует дерева та форма стовбуру стає основним під час ескізних пошуків форми. Силует дерева та форма стовбуру стає основним під час ескізних пошуків форми міста-дерева. Цікава пластика зрощених повітряних коренів надихає автора, та дає можливість розробити велику кількість дрібних деталей, що наповнюють композицію. Початкові композиційні пошуки спрямовуються на зображення дерева-будинку, будинку, що сформований безпосередньо зі стовбуру та гілок живого дерева. Поступово тема розширюється до зображення вулиці, що складається з дерев-будинків. Дерево-місто логічне продовження та максимальне розширення теми. Як результат творчих пошуків, з'явилася концепція серії творчих робіт, що об'єднала всі попередні композиційні пошуки.

Цікава тема стає поштовхом для поглибленого вивчення можливостей формування різноманітних об'єктів із живих рослин. Створюючи фантастичне дерево-місто автор користується інформацією про характерні властивості окремих видів дерев та способи моделювання скульптур та меблів з живого дерева. Особливу увагу автор приділив вивченню можливостей аброскульптури. Аброскульптура – метод вирощування дерева у вигляді різноманітних декоративних об'єктів, що вже практикується декілька сотень років, прикладом є мости з коріння збудовані у Кхасі, Індії.

Створення зображень фантастичного світу, що базується на взаємодії людини та природи – процес, що одночасно має творчу та наукову складову. Ідея дерева-міста сконцентрована навколо індивідуальних потреб людини, її гармонійної взаємодією з природою. Наприклад моделювання дерев'яних заводів є безглуздом, до того ж коли вже є розроблені. Можливості трансформації та синтезу кількох напрямків створення архітектурних об'єктів з використанням живого дерева поєднується з власними творчими пошуками автора. Проблему практичного застосування живих рослин в будівництві житла автор намагається вирішити одночасно з проблемою естетичною складовою. Глобальність теми спонукає до генерування великої кількості цікавих композиційних ходів.

Загальний мотив композиції, її вертикальне спрямування, цілковито обумовлене загальним характером дерева. Під час створення зображення вулиці використовувалися особливості дерева Бан'ян, що зростає більше в горизонтальному напрямку і випускає вертикальні повітряні корені до землі, які дозволяють йому займати велетенські території. Вертикальність композиції гармонійно доповнюється горизонтальними деталями. Центр композиції – стовбур дерева, від якого радіально відходять гілки – умовно, вулиці міста. Принцип побудови загальної композиції використовувався і під час зображення деталей. Так силуети будинку нагадують стовбур дерева без гострих кутів та різких перепадів висот.

Велику увагу було приділено зображенню падаючих тіней від гілок та променям сонячного світла розсіяного через крону дерева. Їхнє реалістичне зображення емоційно наближає глядача до правильного сприйняття композиції. Тіні, що повторюють складні вигини гілок, можна розглядати як самостійний декоративний елемент. Форма гілок та коріння, структура кори дерева – головний мотив композиції. Автор ставить перед собою складне завдання – опрацювати максимальну кількість деталей. Будинки, що розміщуються на першому плані, зображені з урахуванням найдрібніших деталей. Чергування світла і тіней на стінах будинків, що сформовані шляхом зрощення гілок та коренів створює ілюзію простору.

Зображуючи вулицю, що сформована з дерев-будинків особливу увагу було приділену поєднанню між собою окремих споруд. Було запропоновано ряд цікавих варіантів: підвісні мости, балкони, канати, які сплетені з гілок дерева, вони об'єднують будинки, що підсилює сприйняття міста, як одного живого організму. Арки та тунелі сплетені з різних за розміром та формою гілок і повітряного коріння створюють відчуття затишку та комфорту. Малі архітектурні форми створені з природніх матеріалів мають високу естетичну цінність і в реальному сучасному світі.

Зображення дерева-будинку, стіни якого сформовані з гілок та стовбуру вимагають логічного вирішення питання оздоблення інтер'єру будинку. Цікаві вигини гілок, їх складне переплетіння та пластичне зрощення формують загальний образ житла. Використання можливостей методів аброскульптури допомагає під час створення ескізів інтер'єрів. Вибір предметів, що можливо змодельовати з живих рослин широкий, від

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

звичайних предметів спрямованих на естетичне задоволення (куб, коло, буква алфавіту тощо) до дійсно корисних і багатофункціональних (вішалки для одягу, корзини, сходи, меблі).

Тема архітектурної фантазії спонукає до гіперболізації реальних тенденцій. Автор знайшов власний підхід до зображення екологічного місця проживання для людини, створивши місто, де кожен об'єкт створений із частин живих рослин.

Обрана тема для творчої роботи та авторський підхід до її реалізації має перспективність для подальших досліджень, розроблення власної стильової концепції та можливості її практичного застосування. Серію графічних творчих робіт на тему дерева-міста можна назвати підготовкою до можливої розробки проекту майбутнього, що можливо буде здійснити за умови повного контролю над формою рослин. На сьогодні дана архітектурна фантазія має потенціал бути використана в подальших творчих пошуках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Лебедев Ю.С. Архитектурная бионика / Ю.С. Лебедев. – М.: Стройиздат, 1971. – 119 с.
2. Ніколаєва Т.В. Застосування принципів енергозбереження в художньому конструюванні одягу з використанням біоаналогів / Т.В. Ніколаєва, Т.І. Ніколаєва // вісник КНУТД – 2013. – № 6: наук. зб. / Київський національний університет технологій та дизайну. – К. : 2013. – С. 238– 244.
3. Панова Л.П. Системность архитектурной среды: монография / Л.П.Панова. – Х. : Харьк. нац. акад. город. хоз-ва, 2010. – 235 с.
4. Черников Я.Г. Архитектурные фантазии. 101 композиция / Я.Г.Черников – Л., 1933. – 127 с.
5. Шубенков М.В. Структурные закономерности архитектурного формообразования / М. В. Шубенков. – М.: Архитектура, 2006. – 320 с.
6. Richard Reames. Arborsculpture: Solutions for a Small Planet / Richard Reames. – Oregon: Arborsmith Studios, 2005. – 214 p.
7. Wilma Erlandson .My father "talked to trees" / Wilma Erlandson. – Westview: Boulder, 2001, 22 p.
8. Richard Reames. How to Grow a Chair: The Art of Tree Trunk Topiary / Richard Reames. – Delbol, Barbara, 1995.
9. Carter W.A. A method of growing plants in water vapor to facilitate examination of roots. Phytopathology / Carter W.A. – 1942. – P. 623-625.
10. Wiechula Arthur. Wachsende Häuser aus lebenden Bäumen entstehend (Developing Houses from Living Trees) / Wiechula Arthur. – Verl. Naturbau-Ges, 1926. – 320 p.

*Хумоюнхон Саидгани
(Коканд, Узбекистан)*

ПАЛИТРА ЖИЗНИ

Город Коканд испокон веков знаменуется своими поэтами, учеными, также и художниками, которые служат для обогащения художественного мышления людей. Кокандцы в своих творческих работах продолжают традиции древнего Востока и современного Запада [3, 1-5].

Один из таких людей искусства, имеющий редкого таланта Улугбек Шарабаев, уроженец Коканда. Будучи молодым, он уже имеет любви и почтения своих поклонников. Его произведения насыщены сильным национальным духом. Картина жизни простых людей, которые живут вместе с ним в одном краю, ихние судьбы и волнения проходят через душу художника и воскреснут в живых красках. Самое главное, в этих произведениях есть живая душа. Человек, который смотрит на них, буд-то превращается в часть изображенной картины. В его работах, например, названных как “Эсон ота”, “Носир ота” и в других, выражения лица героев заставят человека задуматься. Портреты наших отечественников очень знакомы, мы их встречаем почти каждый день. Но художник с мастерством впечатляет о душевных состояниях этих людей. “Нет ничего совершеннее руки одаренного художника, способного через себя, свое собственное живое, передать тепло, размышления и переживания, боль и радость” – пишет в своей статье искусствовед И.Н Булкина в книге “Cosmoasis” [4, 6].

Художник создал произведения на разных темах, из них особо выделяются “Ханская Орда”, “Тури Эмир”, “Бухара” и т.д. В них красуются неповторимые и яркие краски нашего Отечества и архитектурных памятников. Краски, которыми пользовался художник в произведении “Голубая купола”, особенно, дарят патетическое настроение. Цвет голубых купол переходят в небесную синеву. Во многих картинах небо чистое и с белыми облаками. Это говорит о спокойствии, стабильности и светлом будущем Родины.

В творчестве художника занимает большое место пейзаж. Из числа таких “Жёлтая вода”, “Хумсон”, “Весна”, “Перевал Камчик”, “Канал”, “Зима”, “Ангрен” достойны внимания тем, что они отображают красоты Родины неповторимыми красками и жизненным духом.

В лицах героев Улугбека Шарабаева видим наших соотечественников, которые живут с нами рядом плечом к плечу. Из этих картин особенно трогательна работа, которая называется “Сваты”. Здесь ярко выражены узбекские обычаи и нравы. Основную идею в произведении составляет образ занавеса. С той стороны, со слегка поднятого конца занавеса виден двор и дом построенный в национальном стиле. Заметно, что дома есть гости, потому что на пороге обуви. Стало известно – события проходят весной, оттого, что персиковое дерево вся в цветах. Весна напоминает слова известного узбекского романиста Абдуллы Кадири, как он написал в романе: “мы тоже весной свадьбу сыграем...” [7, 384]. Значит, домой пришли сваты. На картине девушка в атласном платье стоит в восторге. На той стороны занавеса решают её судьбу, но все восторги на этой стороне. Художник именно этого момента, выражения лица девушки уверенно и мастерски рисует. В задумчивом лице девушки можно видеть легкий испуг, окружающий её цвет занавеса – синий – холодный цвет. И это служит для того, чтобы изображать преувеличивая испуганные думы девушки, душевные волнения. А над ней цветущий персик как будто успокаивает её, и обещают надежду на цветущее будущее.

Картина, которая называется “Женская душа” особо отличается. Смотри на картину, нарисованную в нетрадиционном стиле, сперва увидим цветка. Позже появляется образ женщины. Нижняя часть цветка – вместо основы нарисованы женские ножки. Чуть выше зелёные листья, женщина превращается в цветок, вместо её головы головка розового бутона. А на листьях дрожащие росинки, готовые упасть на землю. На этом месте вспоминаем строки поэта-классика Агахи. Он пишет, если ты не увидел как связывают цветка с кипарис, то смотри на силуэт и лицо возлюбленной [6, 55]. В классической литературе не зря сравнивают женщину с розой. Цветок насколько красив, настолько хрупкий и нежный. Его надо беречь, иначе росинки на листьях будут рассыпаться. Женская душа тоже нежная и готова рассыпаться как эти росинки, если грубо относишься к ней. Идея художника, которую он выдвигает, выясняется именно в этой точке. Это можно чувствовать через мышления и образностью.

В “Моей бабушке” тоже изображена картина в национальном духе. Картина, нарисованная по определенной социальной идее, заставляет задуматься. На переднем основном фоне изображена пожилая узбекская женщина в раздумьях. Перед ней пышно растущий райхон (базилик), один из знаков национальности. Женщина сидит, а в её думах вся её прошедшая жизнь. На заднем фоне её детство, юность, молодость и семейные заботы. Все изображения на заднем плане нарисованы с низу на верх. На самой вершине изображена её старость. Известно, что она гармонирует со светом, поднималась на вершину, достигла высокий чин. Рядом с ней старый тутовник. Он тоже сравнивается с человеческой жизнью. Из него выходят образы предков женщины. На этой картине художник подчеркивает того, что настолько крепки корни национальной духовности, семьи, дерева родословности. И в таких семьях, в которых сохранились основы национальной духовности, пожилые люди всегда в уважении и почтении.

Издавна прославленный город Коканд своими поэтами, учеными, искусными мастерами дал искусству таких художников как Василий Тё, Мухаммад Фозили, Самуил Маркович Виленский, Турсунали Ахмадалиев, Рахмонжон Мирзаев. Широко известны работы этих мастеров среди творцов и поклонников искусства. В Коканде и сегодня занимаются творчеством молодые таланты. Они со своими произведениями уже вошли в сердца людей. Улугбек Шарабаев тоже из числа одаренных мастеров, который добавляет свой вклад в развитии изобразительного искусства Узбекистана.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Зиганшина Н. Искусство книги в Узбекистане. – Ташкент, 1978. – 160 с.
2. Ашрафи М.М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV-XVII вв. – Душанбе, 1974. – 128 с.
3. Фозили Мухаммад. Тайны старых символов. – Ташкент, 2006. – 18 с.
4. Фозили Мухаммад, Фозилов Мурод. Графика. Cosmoasis. – Ташкент, 1999. – 42 с.
5. Ахмадалиев Турсунали. Асарлар кўргазмаси. – Қўқон, 1990. – 26 с.
6. Огаҳий шеърятидан. – Тошкент, 1983. – 128 б.
7. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. – Тошкент, 1992. – 528 б.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Г.Ш.Саидганиева

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

*Аноргул Атажоновна
(Урганч, Ўзбекистон)*

**БАРКАМОЛ ИНСОННИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АХЛОҚ ТАРБИЯСИ
ВА УНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ**

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш, уни талаблар даражасига кўтариш, Кадрлар тайёрлашнинг янги тизимини барпо этиш, баркамол, салоҳиятли авлодни тарбиялаш асосий мақсад қилиб олиниб, уни ҳаётга татбиқ этиш ишлари давлат сиёсатининг устувор йўналишлари сифатида белгилаб берилди.

Инсонни ҳар томонлама баркамол этиб тарбиялаш башариятнинг азалий орзуси бўлиб, аждодларимиз маърифат ва маданиятни қандай қилиб ёш авлодларга ўргатиш, уларни комилликка етаклаш йўллари, қонун-қоидаларини излаганлар. Ана шу изланишлар натижасида миллий тарбия асослари шаклланди.

Тарбия, айниқса баркамол инсон тарбияси бугунимиз учунгина эмас, балки келажагимизнинг ҳам ҳаёт-мамот ишидир.

Миллий тикланиш мафқураси шаклланаётган жамиятда маънавий-ахлоқий муҳит соғломлашаётган, миллий кадрятлар, инсон ҳуқуқи ва эрки тикланаётган бир шароитда баркамол инсон – бу ўзида ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий хислатлар мажмуини мужассамлаштирган, жамиятда ўзлигини ва ўз қобилятини ҳар томонлама намоён эта оладиган, ахлоқан пок, жисмонан соғлом, ҳаёт гўзалликларини хис эта оладиган шахсдир.

Одатда ахлоқ тарбияси деганда жамият ва инсонлар учун ибрат бўладиган жами ижобий хатти-ҳаракатлар йиғиндиси тушунилади. Ахлоқ одамнинг жамиятга, меҳнатга, кишиларга, хусусий ва ижтимоий мулкка, оила ва жамиятга нисбатан тарихан вужудга келган халқ нормалари ва қоидалари мажмуасидан иборат.

Маълумки, болаларни ахлоқ-одобли қилиб тарбиялаш узоқ муддатли, машаққатли жараён бўлиб, бу жараёнда боланинг хулқ-атвори, одоб ахлоқи шаклланиб боради.

Ахлоқий тарбия – болалар тарбиясининг энг муҳими ҳисобланади. Бола шахсияти ҳаётнинг биринчи йилларидан бошлабоқ шаклланиб боради.

“Инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади-деган эди юртбошимиз И.А.Каримов. Боланинг характерини, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-окибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир” (1.52-б.). Шунингдек, президентимиз И.А.Каримов, оилавий тарбия масаласида хатога йўл қўймаслик учун, аввало, ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни ўзаро ҳурмат, ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар асосига қуриш зарурлигини ҳам таъкидлаб ўтадилар (1.55-б.).

Ахлоққа оид фикрлар “Авесто” диний, ахлоқий китобида, қадимги турк битикларида ва бошқа ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Булардан ташқари ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган пандномалар, ўғитлар ва одобномаларда, алломалар меросида ахлоққа кенг ўрин берилган.

Кайковуснинг “Қобуснома” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ”, Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», А.Жомийнинг «Баҳористон», А.Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб», А.Авлонийнинг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарлари ахлоқий-дидактик ва фалсафий характерга эга бўлиб, баркамол инсон тарбиясида муҳим ўрин тутди. Уларнинг барчасида инсоний фазилатлар тараннум этилган.

Шарқ уйғониш даврининг мутафаккири Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқаларнинг фалсафий-илмий мерослари ҳам бу жиҳатдан ғоят қимматлидир.

Абу Али ибн Синонинг ақлий, ахлоқий, жисмоний камолотга оид таълимоти инсон тарбиясида катта аҳамият касб этади. Абу Али Ибн Сино инсоннинг камол топишида уч нарса, ирсият, тарбия ва ижтимоий муҳит муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблайди. Ҳақиқатан ҳам бола ҳар қуни кўриб, эшитиб юрган нарсаларига қараб ўз атрофидагиларга нисбатан тегишли муносабатда бўлади. Катталарнинг юриш туриши, қиладиган хатти-ҳаракатлари, болага ва атрофдаги одамларга қандай қараши – мана шуларнинг ҳаммаси боланинг маънавий қиёфаси шаклланиб боришига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам болаларга гўдаклик вақтидан бошлабоқ ахлоқ тарбиясини бериб бориш зарур.

Аристотелдан кейин Шарқ ва Ғарбда Муаллими соний (Иккинчи муаллим) номи билан машҳур бўлган Абу Наср Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” асарида ўзида ўн икки туғма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқли одам бўла олади деб таъкидлайди. У ахлоқли одам барча аъзолари мукамал тараққий этган, муҳокама ва мулоҳазани тездан ва тўғри тушуна оладиган, хотираси жуда бақувват, зеҳни тез ва ўткир, сўзлари аниқ, билиш ва ўқишга муҳаббатли, овқатланишда ва ичимлик истеъмол қилишда очкўз бўлмаган, табиати кимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлган, ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган, ёлгон ва ёлгончиларга нафрат билан қарайдиган, виждонини кадрлайдиган, адолатли ва жасур бўлиши керак деб ҳисоблайди. (2,186-б.)

Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида фарзанд тарбияси ҳақида гапириб, илм ва хунар ўргатиш бобида қаттиққўлликни муаллимлар зиммасига юклайди: “Фарзандингга хунар ва фазл ўргатмакда тақсир қилмағил ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун урсалар, сен шафқат кўргузғил, майли урсунлар, нединким, ёш ўғлон илм ва адабни таёқ била ўрганур ва ўз ихтиёри била ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз кўлинг била урмағил, муаллимларнинг таёғи била кўрқутғил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасин. Аммо унинг кўзига ўзингни ҳайбатлиғ кўргузғил, то сени хор тутмасин ва ҳамиша сендин кўрқиб юрсин. У бир нарсани орзу қилса, қудратинг етгунча ундин аямағил, то танга ҳаваси била сенинг ўлимингни тиламасин”. (3.106-б.)

Алишер Навоийнинг “Махбуб ул-қулуб”, “Назм ул-жавохир”, “Арбаин” асарлари ҳам ахлоқий-дидактик характерга эга бўлиб, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотига хизмат қилади. Шоир орзу қилган комиллик йўли бу етук одоб-ахлоқ соҳиби бўлиш, жами инсоний эзгу фазилатларни эгаллаш, илм ва хунарни бир-бирдан ажратмаслик, нафақат маънавий, балки жисмоний жиҳатдан ҳам баркамолликка интилиш кабилардир.

Гар йўқтур адаб, не суд олтун унидин,
Элнинг адаби хушроқ эрур олтунидин.

Яъни, адаб бўлмаса, олтиннинг жарангидан нима фойда? Кишининг адаби унинг бойлигидан яхшироқдир, - дейди шоир (4.47-б.).

Аллома Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ” асарида “Тарбия” сарлавҳаси остида тарбия турлари ҳақида фикр юритади:

1. “Тарбиянинг замони”.
2. “Бадан тарбияси”.
3. “Фикр тарбияси”.
4. “Ахлоқ тарбияси”.

Болани тарбиялашда бу тўрт масала ғоят муҳим аҳамият касб этишини таъкидлайди.

Муаллиф “Тарбиянинг замони” ҳақида гапириб, бола тарбиясида у яшаб турган шароит, муҳитнинг роли катта эканлигини кўрсатади ва оила, мактаб шароитини ҳам эътибордан четда қолдирмайди ва “...тарбияни туғулган кундан бошламак, вужудимизи қувватландурмак, фикримизи нурландурмак, ахлоқимизи гўзалландурмак, зехнимизи равшанландурмак лозим...” деб ҳисоблайди. (5.13-б.)

Абдулла Авлонийнинг фикрича, соғлом фикр, яхши ахлоқ, илм-маърифатга эга бўлиш учун “Бадан тарбияси” лозимдир. “Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила териси кабудур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини кўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабудурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керақдур”. (5. 15-б.)

Шунингдек, А.Авлоний “Фикр тарбияси” ҳақида гапириб, боланинг фикрий тараққиётини оилага эмас, мактабга, муаллимлар зиммасига юклайди: “Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур”. (5.15-б.)

Муаллиф “Ахлоқ тарбияси” ҳақида шундай ёзади: “Инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи ахлоқ тарбиясидур”. (5, 16-б.) Авлоний болаларни тарбиялаш, уларнинг ахлоқини тўғри йўлга солиш, ўша даврдаги ёш авлоднинг фикр ва тушунчасига демократик қарашларни сингдириш учун кўп ҳаракат қилган алломадир.

Демак, барча замонларда баркамол инсонни шакллантиришнинг асосий мезони сифатида ақлий етуклик, соғлом фикр, юқори истеъдод, ижодкорлик, яхши хулқ, нафосат тарбиясини шакллантириш тушуниланган.

Ҳозирги даврда буларнинг барчаси узлуксиз таълим тизимининг асосий мезонлари сифатида зарур бўлиб, таълимни жаҳон тараққиёти даражасига кўтаришда, баркамол шахсни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шундай қилиб, юқорида айтилганидек бола тарбияси учун энг асосий нарса инсоний фазилатлар ва уларни фарзандларимиз қалбига ва онгига сингдира олишдир. Бу вазифани амалга ошириш, албатта, биз педагоглар зиммасига катта масъулият юклайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият”, 2008. – 176 б.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993. – 224 б.
3. Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. – 208 б.
4. Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2014. – 224 б.
5. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1992. – 63 б.

*Жанар Байгожина
(Павлодар, Казахстан)*

ЗАДАЧА И ЕЁ РЕШЕНИЕ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В последние годы западные педагоги все чаще обращаются к социологическим проблемам. Сложилась новая отрасль педагогики, так называемая социальная педагогика, анализирующая влияние социальных факторов на воспитание и образование и обратное влияние педагогической практики на развитие общества. Проводятся многочисленные исследования, имеющие целью определить экономический эффект образования, проанализировать распределение детей из разных социальных слоев по типам учебных заведений, влияние социальной среды на успехи учащихся в школе. Расширяется сотрудничество педагогических центров с экономическими, статистическими, демографическими научными учреждениями, организуются национальные и международные конференции по вопросам планирования развития просвещения. [1, с. 8-16]

В современных условиях в работе различных социальных структур определились основные направления социальной работы, которой занимается и социальный педагог. Это:

оказание материальной помощи (денежная, патронат, пособия и льготы, помощь в быту);

организация социальной заботы (работа с людьми, подбор сотрудников, проверка, пропаганда лучшего опыта);

Задачи социальной защиты ложатся на плечи формирующегося в стране отряда социальных работников и социальных педагогов.

Введение профессий социального педагога и социального работника в систему высшего образования обусловлено потребностью их высокой квалификации.

С сентября 1990 года уже была начата профессиональная подготовка социальных педагогов, определенны содержание, формы и методы работы социальных педагогов, обоснованы профессиональные требования к ним.

И это не случайно. Оказавшись отторгнутыми от ранее существующих детских и подростковых организаций, не имеющих возможности влиться в интересные для них объединения при центрах творчества, многие дети оказались социально незащищенными, отторгнутыми из позитивного общения.

Было понятно, что набирающие силу социально-политические процессы обостряют и без того плохо решаемые в практике вопросы воспитательной работы с населением «групп риска». Кроме того, на всех уровнях власти сформировалось понимание дальнейшей возможности интенсификации труда учителя-предметника, а в реальной жизни и образовательного учреждения. Школе каждый день приходилось решать множество социально-педагогических проблем, выходящих за рамки непосредственного учебно-воспитательного процесса, но, тем не менее, прямо или косвенно влияющего на его результаты и качество обучения и воспитания, а также на взаимоотношения в социуме. [2, с. 339]

Связующим звеном между учителем, ребенком и социумом является специалист, имеющий опыт общения и работы в социуме, то есть «социальный педагог». Когда мы говорим о социальных направлениях деятельности, практически всегда речь идет о возникновении конкретных проблем. Это означает, что задача является центральным объектом внимания социальных педагогов и социальных работников, а ее решение составляет основное содержание их деятельности. Соответственно, при подготовке таких специалистов много времени должно отводиться анализу учебных социально-педагогических задач с целью адаптации студентов к бесконечному многообразию жизненных проблемных ситуаций. В связи с этим возникают две основные трудности, которые могут повлиять на профессионализм будущих специалистов и судьбы их подопечных. Во-первых, анализ социально-педагогических задач зачастую воспринимается как действие, основанное на эмоциональном восприятии субъектом решения моральных и этических норм общества, на интуиции и озарении. Во-вторых, рубрикация учебных задач по принципу предметной социальной направленности приводит к прецедентному подходу, к репродуктивным ответам. Оба эти варианта неприемлемы, поскольку реальные социально-педагогические задачи связаны с личностной уникальностью участников проблемных ситуаций, не допускающей шаблонов. По-видимому, следует разработать определенный общий алгоритм решения задач и предложить его будущим специалистам. Тогда они, имея ориентированную основу, смогут творчески подойти к конкретному случаю, учитывая особенности каждой проблемной ситуации и используя свои личностные особенности и возможности. Выработке общего подхода к решению социально-педагогических задач и посвящено предлагаемое вам пособие. В первой главе рассматривается задача как мыслительно-деятельностный феномен. Это позволяет, с одной стороны, сформировать четкое представление о том, что такое задача и чем, в частности, она отличается от проблемы, с другой – дает возможность найти общую для всех задач логику решения. Социальный педагог помогает решению проблем ребенка в процессе его социализации. Социальный педагог может работать непосредственно с ребенком или же опосредованно — через семью, друзей, детский коллектив – воздействуя на ребенка. Он может решать какие-то частные, кратковременные задачи, а может работать с ребенком в течение длительного времени. С помощью методов социальный педагог может оказывать целенаправленное воздействие на сознание, поведение, чувства ребенка, а также воздействовать и на окружающую его социальную среду. Методы – это способы взаимосвязанной

деятельности социального педагога и ребенка, которые способствуют накоплению позитивного социального опыта, содействующего социализации или реабилитации ребенка.

Следует отметить, что поскольку социальная педагогика – молодая отрасль педагогической науки и социально-педагогическая деятельность совсем недавно оформилась как самостоятельная разновидность профессиональной деятельности, говорить о системе методов социальной педагогики еще рано. Они находятся в стадии становления. [3, с.590] Поэтому пока социальный педагог в своей практической работе широко применяет методы, используемые в педагогике, психологии и социальной работе.

Кроме метода в социально-педагогической деятельности, как и в педагогике, широко используются понятия «прием» и «средство». Прием понимается как частное выражение метода, его конкретизация, носит по отношению к методу частный, подчиненный характер. Соотношение между методом и приемом можно рассматривать как взаимодействие родового (метод) и видового (прием) понятий. Фактически каждый метод реализуется через совокупность отдельных приемов, которые накапливаются практикой, обобщаются теорией и рекомендуются к их использованию всеми специалистами.

Однако приемы могут использоваться социальным педагогом и вне зависимости от методов. К созидующим приемам он относит такие, как поощрение, внимание, просьба, проявление огорчения, укрепление веры в собственные силы ребенка, доверие и др. К тормозящим он относит такие, как приказание, намек, ласковый упрек, мнимое безразличие, мнимое недоверие, проявление возмущения, осуждение, предупреждение, взрыв и др.

Применение того или иного приема социальным педагогом зависит от конкретной социально-педагогической ситуации, мотивов поведения ребенка, умения ориентироваться в сложившейся ситуации, арсенала приемов, которые он имеет в запасе. Однако использование того или иного приема зависит не только от того, насколько хорошо социальный педагог владеет методикой, какие приемы являются для него предпочтительными, какими он владеет в совершенстве, но также и от субъективных особенностей самого специалиста: какими мотивами руководствуется социальный педагог, насколько искренне он хочет помочь ребенку, как он обращается к нему, от его тона, позы, мимики и др.

Средство является более широким понятием, чем прием и метод, поскольку последние сами в определенных обстоятельствах могут выступать средствами. Средства – это совокупность материальных, эмоциональных, интеллектуальных и других условий, которые используются социальным педагогом для достижения поставленной цели. Средства сами по себе, по своей сути не являются способами деятельности, а становятся ими только тогда, когда используются для достижения какой-то цели. Так, игра может быть отдыхом, развлечением и пр. Однако если она организована таким образом, что будет служить достижению определенной цели, например формированию каких-то социальных умений, то игра выступает средством социально-педагогической деятельности. [4, с. 32] В качестве средств социально-педагогической деятельности могут выступать природа, произведения искусства, книги, средства массовой информации и многое другое. Подчас эти средства не зависят от социального педагога, но он может воспользоваться ими в своей профессиональной деятельности, а методы – это те пути, с помощью которых он это сделает.

Различая эти понятия, следует помнить, что в реальном процессе деятельности четкую границу между ними провести весьма сложно, так как методам свойственна подвижность, изменчивость. [5, с.110] В одних ситуациях метод выступает как самостоятельный путь решения задачи, в других он входит в прием, который используется в различных обстоятельствах по-разному. Деятельность социального педагога начинается с определения социального статуса ребенка. Путем изучения документов, бесед, тестирования социальный педагог узнает ребенка, выделяет проблемы, которые предстоит ему решить. Социальный педагог собирает сведения о состоянии физического и психического здоровья, условиях жизни ребенка до поступления его в интернатное учреждение, родителях ребенка, наблюдает за его успеваемостью, оказывает помощь в обучении воспитанника и т. д. Чем точнее определяется «диагноз социального заболевания» ребенка, тем легче определить виды помощи, которые может оказать социальный педагог воспитаннику. Воспитание ребенка в детском доме происходит в коллективе, поэтому наряду с изучением каждого ребенка социальный педагог изучает и детский коллектив в целом. [6, с.45]

Следующая задача социального педагога – составить индивидуальную программу развития воспитанников, т. е. фактически представить, каким должен быть выпускник детского дома, учитывая, какой он сейчас. Для этого социальный педагог вместе с воспитателем анализирует все документы, которые есть у ребенка, его проблемы, ищет пути выхода из создавшейся ситуации. Эти общие положения деятельности социального педагога конкретизируются в зависимости от типа детского дома, возрастной категории детей, их медико-социально-психолого-педагогических проблем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Зимняя И.А. Социальная работа как профессиональная деятельность // Социальная работа. – М., 1992. – Вып. 2. – С.8-16.
2. Теория и методика социальной работы: Учеб. Пособие / Под ред. Жукова В.И., Зайнышева И.Г., Холостовой Е.И. – М.: Союз, 1994. – в 2-х ч. – Ч.1. – 339 с.
3. Социально-педагогический колледж: Учебное пособие / Под ред. Гурьяновой М.П. – М.: Социнновация, 1995. – 590 с.

4. Государственный образовательный стандарт по специальности социальная педагогика. – М. 1995. – 32 с. Бурганова Р.И. Научные основы подготовки социальных педагогов к работе со студенческой молодежью в сфере досуга // дисс. к.п.н. – Алматы, 2001.
5. Батталханов Е.З. Формирование гуманистического мировоззрения учащейся молодежи как социально-педагогическая проблема // дисс. к.п.н. – Алматы, 2002. – 110 с.
6. Менлибекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально-педагогической работе // дисс. к.п.н. – Алматы, 2002. – 45 с.

*Людмила Бізюк, Костянтин Терещенко
(Кривий Ріг, Україна)*

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ НА ПРИКЛАДІ «МОЗКОВОГО ШТУРМУ» ТА БРИТАНСЬКОГО ФОРМАТУ ДЕБАТІВ В ГІРНИЧОМУ КОЛЕДЖІ ДВНЗ «КРИВОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»

Сучасні методи викладання у навчальних закладах I рівня акредитації вимагають активізації пізнавальної діяльності студентів в осмисленні та аналізі суспільних явищ. Ця діяльність здійснюється сьогодні за допомогою, передусім, Internet, що надає велику кількість різноманітної інформації, але часом суперечливої. Роль мережі Internet постійно зростає й впливає на студентів все більше не лише при навчанні за обраною спеціальністю. Духовний розвиток молоді також залежить від «всесвітньої павутини». Саме тому ця проблема є актуальним чинником у навчальній роботі зі студентами. Найбільш ефективним при цьому є діалог, який можливий у формі дебатів різних форматів. Для студентів техніка дебатів найбільш дієва у формі британського формату підготовка до якого здійснюється методом «мозкового штурму».

Автори пропонують використовувати ці методи на заняттях загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, як інтерактивні методи навчання. «Мозковий штурм» пропонуємо на прикладі дисципліни «Всесвітня історія», а Британський формат дебатів – на прикладі дисципліни «Мікросхемотехніка».

«Мозковий штурм» – нова і дуже захоплююча форма роботи під час занять із суспільних дисциплін. Вона потребує напруженої розумової праці та активної участі кожного. Правда, нам довелося усвідомити основні принципи «мозкового штурму», визначені Юрієм Потікуном з Інституту політичної освіти:

1. Не критикувати відповіді інших;
2. Пропонувати будь-яке рішення, яке прийде в голову, навіть у випадку його незвичайності, непрактичності або віддаленості від обговорюваної теми. Не робити самоцензури.
3. Висувати найбільшу кількість ідей. Не має значення, чи можливо буде їх використати чи ні.

До Вашої уваги один з прикладів проведення «мозкового штурму», тема заняття « Японія, Індія, Китай в 30-ті роки ХХ століття ». Всі ідеї, запропоновані учасниками фіксуються на дошці:

- захист дітей в Китаї від нелегальної праці;
- заклик Ганді до єдності індусів і мусульман;
- в Японії було пригнічене соціальне життя;
- економічна залежність Індії від Англії;
- відмова Індії від англійських товарів;
- єдність нації для досягнення незалежності Китаю.

Визначалися позиції команд за Британським форматом дебатів та кейсу гри: «Досвід провідних країн Азії – найкращий для сучасної України». Період який був визначений: 30-ті рр. ХХ століття.

Студенти, які брали участь у проведенні «мозкового штурму», зокрема, зазначають: «...припала до душі ця методика вивчення матеріалу, адже кожен отримав можливість висловити свою думку. Протягом заняття тривав конструктивний діалог, а не монолог. Деякі учасники змогли всебічно розкрити себе. Завдяки таким інтерактивним формам роботи, студенти мають змогу покращити своє філософське мислення.»

При викладанні спеціальних дисциплін досить ефективним може бути Британський формат дебатів, який передбачає поділ гравців на чотири команди: дві виступають за тему (A1 та A2), а дві проти (N1 та N2). Команда A1 подає визначення ключових слів теми-дефініції, інші команди приймають їх або розширюють. A1 та A2 надають лінію аргументації (2-3 аргументи), N1 та N2 повинні розбити аргументи опонентів та подати свої аргументи (по одному на команду). Аргумент складається з таких складових: твердження, пояснення, приклад і висновок.

Гра поділяється на два кола. У першому колі виступають перші гравці команди (по 3-4 хвилини). Вони представляють свою команду, позицію, дефініції, лінію аргументації. Після першої хвилини виступу дозволяються питання або уточнення за допомогою звукового сигналу (удар рукою по парті) та спеціальної заяви:

1. «Пункт інформації» - право задати питання або вставити ремарку (до 15 сек.);

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

2. «Пункт порядку» - право кожного гравця зазначити порушення регламенту або правил гри (судді можуть прийняти або заперечити «пункт порядку»);

3. «Пункт особливих привілеїв» – приписування тих слів, що не говорилися, або перекручування слів опонентів.

Виступаючий може відкинути запитання: «Це не стосується теми». Судді фіксують доречність чи недоречність такої відповіді.

У наступному колі виступають другі номери команд. Вони підбивають підсумки гри зі своєї позиції: аналізують позиції опонентів та роблять висновки щодо власної думки.

Час виступу гравців регулює спеціальний гравець – Тайм-кіпер, який також фіксує в своїх записах час виступу кожного гравця, запитання та відповіді.

Культура діалогу передбачає шанобливе ставлення до опонентів, витримку та спокій.

Тема гри при вивченні курсу «Мікросхемотехніка» – «Internet сприяє розвитку студентів».

Позиція команди A1: «Internet сприяє духовному розвитку студентів».

Дефініції:

- Internet – всевітня система взаємополучених комп'ютерних мереж, що базуються на комплексі Internet-протоколів.

- Студент – особа, яка закінчила 9 або 11 класів школи, середню спеціальну установу й має вік 16-23 роки та навчається у ВНЗ.

- Сприяти розвитку - набувати комплекс знань, умінь та навичок в процесі формування особистості-спеціаліста.

Аргументи команди A1:

1. Internet надає доступ до значної частини бібліотек світу.

Тобто, студент за допомогою Internet через певні сайти може вийти на конкретні бібліотеки та отримати духовну, філософську і історичну літературу. На екрані проєктуються адреси сайтів, що коментуються гравцем №1. Висновок: можливості Internet для духовного розвитку студентів великі.

2. Людина (студент) з вадами здоров'я завдяки певним сайтам може брати участь в онлайн-конференціях. Далі наводиться пояснення, приклад й висновки до другого аргументу.

3. В Інтернеті можна знайти безліч духовної музики та фільмів. Аналогічно подається підтримка аргументу.

Пункт інформації: В мережі Internet постійно викладається велика кількість порнографії, пліток, недобросовісної реклами, інформації, яка містить насилля.

Позиція команди A2: «Internet сприяє розвитку студента як майбутнього фахівця». Приймаються дефініції команди A1.

Аргументи команди A2:

1. Студент завдяки Internet отримує доступ до відео-лекцій та фахової літератури.

2. Internet є засобом самореалізації майбутнього спеціаліста.

3. Internet доступний цілодобово, а бібліотеки лише з 9 до 20 години.

Кожний аргумент подається відповідно до структури.

Пункт інформації: в технікумі (або іншому навчальному закладі) на заняттях відбувається безпосереднє спілкування студента з викладачем, де він отримує відповіді на запитання та консультацію.

Потім надається слово першому гравцю команди N1, який приймає дефініції та виголошує позицію команди: «Internet сприяє духовній деградації студентів» та розбиває аргументи команди A1 і A2.

Він використовує пункт інформації до опонентів. Потім переходить до висновків у відповідності з позицією своєї команди.

Останнім з гравців команд виступає другий гравець команди N2: «Internet не сприяє розвитку студента як майбутнього фахівця».

Свою промову другий гравець команди N2 виголошує аналогічно попередньому виступаючому.

Нарешті слово надається суддям, яких повинно бути непарна кількість (оптимальний варіант – три судді). Кожний суддя робить висновки не маючи власної думки щодо теми гри, а виходить з переконливості команд.

Відповідальність суддів для підбиття підсумків має виключне значення, адже команди вимагають об'єктивної оцінки своїх виступів в разі поразки. Тому кожен суддя повинен заповнити спеціальний протокол. В цьому документі виставляються бали за трьома показниками: за аргументованість, манеру поведінки, за підтримку команди. В протоколі обов'язково зазначаються чинники, які вплинули на рішення суддів. Судді також повинні враховувати вміння гравців дотримуватися структури аргумента: твердження, пояснення, приклад, висновок. Кожний з них дає свою неупереджену оцінку сторони, команди і гравця. Тому він визначає рейтинг команд (1 – найкращий, 4 – найгірший), називає кращих гравців та сторону. Суддя звертає увагу, наскільки переконливо команди однієї сторони доповнили одна одну і чи не були суперечливими їхні позиції, аргументи й загальні висновки (тобто, чи не порушили вони взаємопідтримку своєї сторони). Всі гравці оцінюються суддями за такою шкалою балів (за кожним показником):

- 10-9 – відмінно;

- 8-7 – дуже добре;

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- 6-5 – добре;
- 5-4 – задовільно;
- 4-3 – погано;
- 2-1 – дуже погано.

№ команди	Прізвище гравця	Оцінювання			Всього	Примітки
		За аргументованість	За манеру поведінки	За підтримку команди, сторони		

При цьому суддя бере до уваги манеру гри учасника, враховуючи його стиль (переконливість, модуляцію голосу, мову, поведінку тощо) та структуру (аргументи, використання часу, послідовність виступу). Бали виставляються у спеціальному протоколі (до 10 балів в кожному напрямку).

Протокол закінчується поясненням судді щодо остаточного рішення про перемогу команди і сторони, а також визначенням кращого гравця.

Закінчується проведення заходу виступом викладача. Звертається увага на проблеми сучасної молоді: наркотики, пияцтво, а також інтернет-залежність. Робиться висновок про роль Інтернет, вплив якого на студента залежить від кількох важливих чинників: родинного виховання, оточення, інтелектуальних та моральних якостей самої молоді людини.

«Мозковий штурм» та Британський формат дебатів розвивають вміння визначати основні позиції студентів при підготовці до гри, а також ставити питання та відповідати на питання опонентів. Розвиток логічного мислення студентів сприяє поглибленому вивченню загальноосвітніх дисциплін та спецдисциплін, поважному ставленню до думки опонентів, детальному аналізу фахової літератури та джерел. Студенти мають можливість отримати навички публічних виступів і дотримуватись належної культури поведінки в умовах бурхливої дискусії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дідюк Ю.М., Калюжна І.В., Терещенко К.О. Публічні дебати у навчально-виховному процесі / Підготовка фахівців у системі професійної освіти: проблеми, технології, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково – методичної конференції (Кривий Ріг, 9 -10 квітня 2009р.). – Кривий Ріг: Видавничий центр КТУ, 2009. – С. 92-95.
2. Культура парламентской речи. – М.: Наука, 1994.
3. Ламах Е.Б., Марданенко В.В., Міненко Т.О., Чесноков А.В. Мистецтво публічних дебатів. – К., 2002.
4. Павлова Л.Г. Спор, дискуссия, полемика. – М.: Просвещение, 1991.
5. Терещенко К.О. Британський формат дебатів як спосіб оцінювання знань, умінь і навичок студентів // Історія в школі: науково-методичний журнал. – 2005. – №5. – С. 31-36.
6. Бізюк Л.І., Терещенко К.О. Визначення ролі Інтернету у розвитку студентів через культуру діалогу за британським форматом дебатів // Історія в школі: науково-методичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 31-32.
7. Терещенко К.О. Розвиток креативних здібностей студентів за допомогою «мозкового штурму» // Історія в школі: науково-методичний журнал. – 2015. – № 1-2.

*Олена Ващенко
(Київ, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ОЗДОРОВЧОГО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ГПД

Оздоровче навчання і виховання сприяє виробленню таких форм поведінки, які підтримують стан рівноваги між організмом дитини та її природно-соціальним оточенням. Для збереження цієї рівноваги в сучасних умовах необхідно спрямувати зусилля на профілактичні заходи, що нейтралізують негативний вплив на дитину деяких чинників соціального оточення. Найважливішою складовою цієї діяльності має стати формування в учнів молодшого шкільного віку умінь і навичок здорового способу життя, ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточення як до цінності. Здійснення цієї діяльності має відбуватися повсякчас, і, насамперед, під час перебування молодших школярів на ГПД [3].

Оздоровчому навчанню і вихованню учнів, формуванню в них умінь і навичок здорового способу життя сприятиме також запровадження в діяльність ГПД здоров'язбережувальної та здоров'яформувальної програми «Здоров'ятко», що складається із занять оздоровчої тематики для учнів першого, другого, третього та четвертого класів. Ця програма орієнтована на формування в дітей стійкої позиції, що передбачає визнання цінності здоров'я, почуття відповідальності за збереження і зміцнення власного здоров'я, поглиблення знань, умінь та навичок, пов'язаних з усіма складовими здоров'я.

Мета занять за програмою «Здоров'ятко» - навчити молодших школярів бути здоровими душею і тілом, сформувати в них прагнення самим будувати своє здоров'я, застосовуючи набуті знання, уміння і навички відповідно до законів природи і буття. Вони спрямовані не тільки на засвоєння дитиною необхідних знань та правильних уявлень про здоров'я і способи його збереження, а й на становлення її мотиваційної сфери і відповідної поведінки, реалізацію цієї поведінки у повсякденному житті, а також готують учнів до самостійної активної оздоровчої діяльності, формування власного здоров'я.

Заняття за програмою плануються самими вихователями, з урахуванням своїх та дитячих можливостей, кількості виділених для цього годин та наявних умов. Як правило, заняття проводяться раз на тиждень. Вони вимагають від вихователів застосування певних умінь і набутого практичного досвіду.

Кожне заняття має розв'язувати такі основні завдання:

- викликати в учнів інтерес до участі в здоров'язбережувальних заходах, що дає їм можливість відчувати свою здатність самостійно дбати про власне здоров'я;
- досягти того, щоб кожен учень почувався комфортно у колективі однолітків, оволодівав навичками спілкування;
- формувати в учнів стійку мотивацію до оздоровчої діяльності;
- допомогти дітям засвоїти елементарні уміння вести здоровий спосіб життя та трансформувати їх у навички [2].

З метою забезпечення наступності між навчальним і виховним процесами при визначенні тем занять за програмою враховується зміст навчальної програми «Основи здоров'я» для учнів 1-4 класів. Відповідно до основних змістових ліній навчальної програми, програма «Здоров'ятко» складається з питань, пов'язаних із формуванням в учнів умінь та навичок підтримання не тільки фізичного здоров'я, а й духовного, психічного та соціального.

Зміст кожного заняття структурно поділяється на три частини. Перша полягає у проведенні бесіди та закріпленні інформації, отриманої дітьми на уроці з «Основ здоров'я» відповідно до теми, що вивчалася (вікторина, кросворд, тестове завдання «Визнач», «Підкресли», «Допиши», «Домалуй», «Обери» та ін.).

Друга частина заняття безпосередньо присвячується формуванню в учнів умінь і навичок здорового способу життя. Це відбувається під час дидактичних та інтерактивних ігор, змагань, екскурсій, театралізації, моделювання життєвих ситуацій.

Третя частина присвячується закріпленню набутих знань, умінь і навичок. Вихователі підводять підсумки заняття: діти дають відповіді на запитання «Чого ми сьогодні навчилися?», за потреби організовується «швидка допомога», тобто спільні поради дітей тим учням, які не змогли дати правильної, повної відповіді на запитання вихователя або не знали, як слід діяти у змодельованій ним життєвій ситуації.

Методика роботи побудована на особистісно орієнтованому спілкуванні з учнями, робиться акцент на самостійному експериментуванні та пошуковій активності самих дітей, які спонукаються до творчого виконання поставлених педагогом завдань (тренінг, оздоровчі фізкультхвилинки, вправи для очей, дихальні вправи та ін.), що сприяє розвитку необхідних умінь і навичок. Зміст занять бажано наповнювати казковими, ігровими сюжетами та персонажами. Під час навчання використовуються також інші види діяльності учнів (театралізована, художньо-естетична тощо).

Розуміючи необхідність доброзичливого ставлення до дітей, педагогам під час занять доцільно не демонструвати свого негативного ставлення до дитячих висловлювань не тільки словом, а й мімікою чи жестами, виявляти повагу, терпіння навіть до несподіваних відповідей учнів. Саме таке заняття принесе дітям задоволення, радість від спілкування з дорослим, який їх розуміє і поважає [3].

У процесі занять увага учнів зосереджується на питаннях профілактики захворювань та попередження нещасних випадків, самопомоги, оволодіння учнями засобами захисту від хвороб. З інтересом сприймаються

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

учнями театралізований рейд-перевірка дотримання санітарних вимог, гра-подорож Країною здоров'я, спортивні змагання із сезонних видів спорту. Особлива увага приділяється навчанню дітей активно відпочивати на свіжому повітрі в позаурочний час, їх загартуванню силами природи.

Вагоме місце в програмі «Здоров'ятко» займають рухливі ігри, в ході яких формуються життєво важливі навички та фізичні якості. При цьому забезпечується наступність у заняттях фізичними вправами на уроках фізичної культури та у поза навчальний час. Заняття за програмою «Здоров'ятко» дають можливість залучити всіх учнів, передусім фізично нерозвинених, у фізкультурно-ігрову діяльність завдяки використанню ігор різної інтенсивності, забезпечують умови для прояву активності та творчості кожного. Мета цих занять – домогтися самостійності учнів у руховій діяльності [4].

Низку тем програми «Здоров'ятко» присвячено способам збереження соціального і психічного здоров'я. При формуванні у дітей умінь та навичок у сфері психічного та соціального здоров'я педагогам доречно керуватися думкою видатного педагога Ш. Амонашвілі, що «соціалізація дитини перебуває у взаємозв'язку зі станом її здоров'я та психічним розвитком».

Особлива увага тут приділяється формуванню таких умінь і навичок:

- вольових якостей (вміння активно керувати увагою, слухати, розмірковувати, запам'ятовувати);
- вміння керувати своїм психічним станом (долати прояви страху, агресії, тривожності);
- вміння виявляти позитивні емоції.

Психологи вважають, що до 9 – 10 років неспокій як риса характеру, ще може бути виправлений. У психотерапії існує чимало методик зняття страхів. Найбільш ефективною і найпростішою, на їхній погляд, є малювання дітьми своїх страхів і всього, чого вони бояться. У своїй діяльності вихователям бажано використовувати саме цю методику, враховуючи вік дітей та їхнє бажання малювати. На кількох заняттях їм доцільно запропонувати намалювати свої страхи фарбами. Після цього діти демонструють свої малюнки та пояснюють свої страхи. Потім інша дитина, яка не боїться, домальовує зображення так, щоб зробити його нестрашним. Далі педагог з'ясувавши у дітей чи залишився в них страх, пропонує розірвати малюнок. Наприкінці учні запам'ятовують правило: «Коли я чогось злякаюся, я зможу знайти в собі сили і подолати свій страх або попрошу тих, хто поруч, допомогти».

Позитивно впливає на учнів виконання оздоровчих вправ, спрямованих на зняття стресу, емоційного напруження, стирання з пам'яті негативної інформації. Вони складаються з елементів самомасажу, дихальних та кінезіологічних вправ, які виконуються під спокійний музичний супровід. У Бучанській школі-інтернаті це відбувається у спеціальній релаксаційній кімнаті з використанням ароматерапії під наглядом медичної сестри [4].

Діти, схильні до агресивних форм реагування на життєві ускладнення, відчувають гнів, сердяться, кричать, сваряться, критикують і звинувачують у своїх бідах інших, інтереси яких при цьому зовсім ігноруються. Певна частина дітей виявляє агресивні форми поведінки. Відомо, що агресивність виникає в критичні періоди вікового розвитку (один з них припадає на 7 років), що свідчить про нормальне зростання дитини.

Якщо агресія проявляється здебільшого в ситуаціях, небезпечних для дитини, то вона виконує функцію захисту і адаптації. Але якщо агресія стає надситуативним, постійним переживанням, вона може стати порушенням. Педагог може ознайомити учнів із певними правилами, що допомагають позбутися агресивності. Ось деякі з них:

1. Намагайся в усіх ситуаціях ставитися до людей з повагою.
2. Спілкуючись, намагайся знайти щось приємне і позитивне у зовнішності співбесідника.
3. Під час розмови не стався зверхньо до того, з ким спілкуєшся: це може викликати агресивність як у нього, так і в тебе.
4. Не давай волі емоціям. Якщо вони візьмуть гору над твоїм розумом, то ти не зможеш подолати агресію.
5. Не поспішай заперечувати. Спочатку все зваж.
6. Не займай пози «захисту» (схрещені руки, напружені м'язи), це сприймається як незгода, й у відповідь твій співбесідник закриється або почне нападати [7].

У навчанні молодших школярів умінь і навичок, пов'язаних зі збереженням психічного здоров'я, успішно використовуються ігрові дії. Особливе значення має сюжетно-рольова гра, під час якої діти розвивають творчу фантазію, самостійно засвоюють соціальні норми поведінки, набувають практичного досвіду [6].

Для учнів 4-го класу можна проводити психологічні заняття, оскільки психічний розвиток дитини цього віку досягає досить високого рівня. Діти вже здатні оцінювати власні дії, а також уміють аналізувати зміст та процес своєї розумової діяльності. Під час цих занять учні отримують відповіді на такі запитання: яке місце вони займають у колі своїх однокласників і яким чином можна себе змінити. Особливу зацікавленість в учнів викликають заняття на теми: «Одна зі сторін мого "Я"» (про темперамент), «Чи можна змінити свій характер», «Чому одні люди розумніші за інших», «Образ мого "Я"», «Навіщо людині потрібна воля» тощо.

Так, наприклад, заняття «Навіщо людині потрібна воля?» можна побудувати за таким планом: 1) організаційний момент; 2) вступна бесіда (читання оповідання В.О. Сухомлинського «Не хочу бути слабким»);

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

3) аналітична бесіда про значення волі, пояснення, що таке вольове зусилля; 4) підбиття підсумків. Наприкінці заняття учні отримують пам'ятку, що містить такі правила:

1. Виховуй волю з дитинства.
2. Допмагай своєму товаришеві виховувати волю.
3. Загартуй волю.
4. Уміє своєчасно сказати «ні» у відповідь на шкідливі для здоров'я пропозиції.
5. Тренуй волю для досягнення поставленої мети.
6. Не відкладай на завтра те, що можна зробити сьогодні [2].

Позитивно впливає на дитячий організм музикотерапія. Ефективність музикотерапії зумовлена не тільки емоційним впливом, а й сполученням музичних звуків з вібраціями окремих органів і систем організму. Віршовані тексти пісень збуджують, зворушують або заспокоюють дітей. Вони допомагають розслабитися, відвернути увагу або вийти на необхідний емоційний рівень

Створенню стану емоційного задоволення, відчуття спокою та безпеки сприяє використання засобів кольоротерапії. Так, теплі яскраві кольори – червоний, жовтогарячий, жовтий – викликають жвавість, бадьорість, бажання діяти, гармонізуючи меланхоліків та флегматиків, а синій та фіолетовий викликають у сангвініків і холериків відчуття спокою й задоволення [5].

Для заохочення учнів до оволодіння здоров'язберезувальними вміннями і навичками вихователям доцільно використовувати наприкінці кожного заняття плакати-таблиці з прізвищами учнів, що поділялися на дві частини: «Умію» та «Виконую». Кожен учень проти свого прізвища записує ті вміння та навички, знання про які він отримав та яких набув за тиждень. Завдяки цьому можна зробити висновок про сформованість в кожній окремої дитини здоров'язберезувальних умінь і навичок.

Таким чином, постійна цілеспрямована діяльність вчителів початкових класів щодо оздоровчого навчання і виховання молодших школярів на ГПД з урахуванням вищезазначених методичних особливостей та вимог, принесе свої позитивні результати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващенко О. Як створити школу сприяння здоров'ю / О. Ващенко, С. Свириденко. – К.: Шкільний світ, 2008. – 112 с.
2. Ващенко О. Оздоровча робота на ГПД: Методичний poradnik / О. Ващенко, С. Свириденко // Початкова освіта. – 2008. – №8. – С. 3-11.
3. Ващенко О. Школа соціального здоров'я: Методичний poradnik / О. Ващенко, С. Свириденко // Початкова освіта. – 2009. – №16. – С. 3-11.
4. Ващенко О.М. Фізкультурно-оздоровчі заходи в режимі навчального дня молодшого школяра: Навч.-метод. посібник / О.М. Ващенко, В.М. Єрмолова, Л.І. Іванова, С.І. Операйло, Л.В. Романенко. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – 292 с.
5. Мазун Ю.М. Здоров'я у твоїх руках: Збірник методичних матеріалів / Ю.М. Мазун, І.А. Пахомова. – Біла Церква: СЮН, 2008. – 125 с.
6. Мазуренко Л. Формування навичок здорового способу життя у молодших школярів в позаурочний час / Л. Мазуренко. – К.: Шкільний світ, 2008. – 112 с.
7. Яценко Л. Школа сприяння здоров'ю. Практичний досвід / Л. Яценко, Н. Макарийчук. – Прилуки, ЗОШ №14, 2009. – 27 с.

*Валентина Гончарук, Віталій Гончарук
(Умань, Україна)*

ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЙНОЇ РОБОТИ

В умовах глобалізаційних процесів та пов'язаного з ними переходу до нових науково-інформаційних технологій відбуваються суттєві перетворення в освіті, зміна парадигми людського прогресу, основними ознаками якого стають інтелектуальний розвиток особистості, високий рівень її самоосвіти та переконання в необхідності проведення активної пошуково-дослідницької діяльності.

У Національній доктрині розвитку освіти в Україні наголошується на необхідності формування інтелектуального потенціалу держави. Відтак важливим завданням освіти є зростання рівня ефективності форм організації навчально-виховного процесу, орієнтованих на проведення пошуково-дослідницької діяльності учнівської молоді. Чільне місце серед них посідає українознавча експедиційна робота, під час якої створюються сприятливі умови для розвитку пошуково-дослідницьких здібностей учнів [5].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Одним із принципів Державної національної програми «Освіта: Україна XXI століття» є національна спрямованість освіти, яка полягає в її органічному поєднанні з національною історією і традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу [2].

Нова концепція освіти, сучасні вимоги до викладання гуманітарних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах акцентують увагу педагогічних ВНЗ на проблемі виховання духовно багатой, культуромовної особистості студентської молоді, формування етно-, соціокультурної, методичної компетенції у майбутніх учителів-словесників.

У контексті гуманістичної парадигми освіти значної актуальності стали набувати педагогічні технології розвитку пізнавально-наукових якостей особистості, однією з яких є дослідницька. Її дидактичним завданням вважається забезпечення освітньої підготовки студентів і цілеспрямоване формування їхніх пошуково-дослідницьких умінь і навичок шляхом становлення досвіду дослідницької роботи в умовах систематизованих (за періодами навчання і за навчальними предметами) навчальних досліджень з урахуванням їх комплексного впливу на виховання студентів. Основою дослідницької технології є пошуково-дослідницька діяльність студентів, яка найкраще здійснюється у процесі експедиційної українознавчої роботи.

Підготовка вчителя до навчання і виховання учнів – одне з центральних питань педагогічної науки. Дослідження цього питання в Україні започаткували О. Г. Лотоцький, С. Ф. Русова, С. П. Черкасенко, Я. Ф. Чепіга, а також Г. Г. Ващенко, А. С. Макаренко, В. О. Сухомлинський. Проблему підготовки студентів до народо- (україно-)знавчої роботи та їх виховання в процесі такої діяльності досліджували П. Р. Ігнатенко, В. А. Денисенко, Т. М. Котик, Н. Є. Кравцова, Т. І. Люріна, М. О. Семенова, О. М. Семенов, З. О. Сергійчук, Н. П. Сивачук, Р. П. Скульський, Н. М. Соломко, М. Г. Стельмахович, М. Л. Струнка, Ю. Г. Підборська, Л. С. Плетеницька, Г. В. Шах.

У світлі викладених вступних зауваг видається актуальною постановка питання про вироблення педагогічної моделі підготовки майбутнього вчителя-словесника та українознавця.

Мета статті – охарактеризувати основні компоненти готовності студентів-філологів до українознавчої експедиційної діяльності та розробити методичні рекомендації щодо їх формування у студентів вищого навчального педагогічного закладу.

Висока результативність роботи вчителя-словесника та українознавця в значній мірі залежить від рівня його підготовки у вищому навчальному педагогічному закладі.

Аналіз соціального замовлення суспільства дає підстави вважати, що реформу школи може здійснити тільки той учитель, який має стійкі духовні та професійні позиції. Мета роботи педагогічного навчального закладу – закласти фундамент майбутньої професійної діяльності. Найбільш істотним показником професійної спрямованості вчителя є усвідомлення ним своєї діяльності як неперервного процесу вирішення педагогічних завдань із метою розвитку особистості учня. Під час вивчення педагогічних дисциплін, дисциплін українознавчого циклу ми приділяємо увагу формуванню педагогічного мислення. Головне в педагогічній роботі – раціональна й ефективна організація діяльності учнів із метою оптимального навчання, виховання та розвитку їх особистості. Особливості мислення також багато в чому залежать від загальної стратегії педагогічної роботи, її «надзавдання», яке полягає в тому, щоб залучивши учня до діяльності й спілкування, зробити його суб'єктом цієї діяльності [1, с. 39].

До професійних знань, отриманих під час навчання, приєднується особистий досвід учителя, яким він керується в конкретній навчально-виховній ситуації. «Практичному розуму» вчителя притаманні професійна інтуїція та індуктивне мислення, які допомагають йому спиратися на загальні закони в процесі вирішення окремого завдання. П. М. Теплов підкреслював, що «інтелект у людини єдиний і єдині механізми мислення, але різні форми розумової діяльності, оскільки різні завдання, що стоять у тому й іншому випадках перед розумом людини» [6, с. 224]. Професійне мислення вчителя – явище багаторівневе та варіативне, тому що в ньому відображаються етичні настанови, суспільно-політичні, психолого-педагогічні та професійно-особистісні риси, способи розумових і практичних дій.

Найважливішою рисою педагогічного мислення є осмислення учителем кожної навчально-виховної ситуації, оперативний вибір і реалізація оптимального варіанта її вирішення. Тому поряд із такими ознаками, як цілеспрямованість, рішучість, науковість, діалектичність, логічність особливу роль у розв'язанні педагогом розумових завдань відіграє творчий характер професійного мислення. На це вказував К. Д. Ушинський, підкреслюючи, що педагогічна діяльність – один із видів мистецтва, яке потребує від учителя високорозвиненого творчого мислення [7, с. 181].

Необхідно зауважити, що поняття «педагогічне мислення» відображає не тільки особливості розумової діяльності вчителя, але й професійну специфіку його сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, а також особливості його емоційно-вольової сфери. Рівень сформованості педагогічного мислення дає змогу схарактеризувати ступінь підготовленості вчителя до навчально-виховної роботи [1, с. 39].

Вирішення професійних завдань, що мають зазвичай цілісний, різнобічний, комплексний характер, вимагає від педагога вміння інтегрувати знання, здобуті під час вивчення різних наук. У системі категорій, що регулюють вирішення педагогічних завдань як основних розумових одиниць професійного мислення вчителя, виділяють такі рівні:

1. Провідні ідеї, що визначають загальну спрямованість діяльності вчителя, мають стати його особистими педагогічними переконаннями, підвалинами його педагогічного кредо.

2. Розробка конструктивно-методичних схем, які конкретизують загальні ідеї та принципи (конструювання системи уроків з метою вирішення завдань навчання, виховання та розвитку учнів).

3. Сукупність прийомів педагогічної діяльності під час вирішення оперативних навчально-виховних завдань [3, с. 27-28].

Особистісний підхід до підготовки вчителя у виші передбачає не тільки орієнтацію майбутнього спеціаліста на вирішення завдань розвитку особистості учня, але й формування в студентів глибокого інтересу до саморозвитку, самоосвіти та самовиховання, вироблення в них потреби в педагогічній рефлексії. Модернізація змісту педагогічної підготовки потребує активних методів навчання, що розвивають творчий потенціал майбутнього вчителя й формують у нього стійкі вміння самостійної роботи. До активних методів ми зараховуємо лекції-діалоги, семінари-конференції, ділові ігри, навчальні дискусії. Найбільш ефективна форма діалогу з викладачем – навчально-педагогічне завдання: майбутні вчителі оволодівають уміннями синтезувати теоретичні знання та практичні навички.

Навчально-педагогічне завдання – це проблемна ситуація, яка створюється під час аудиторної та позааудиторної роботи в університеті. У процесі її вирішення студент навчається узгоджувати дії педагога та вихованців, щоб визначити оптимальні шляхи навчання і розвитку особистості учня або колективу школярів. Мета навчально-педагогічного завдання – зміна позиції самого суб'єкта, тобто майбутнього вчителя, озброєння його відповідними способами розумових і практичних дій [1, с. 40].

Сформованість усіх вищезазначених умінь студентів забезпечить його якісну педагогічну підготовку. Наше завдання – підготувати майбутніх учителів-словесників до українознавчої експедиційної роботи з учнями.

Принагідно треба зазначити, що складовими підготовки вчителя до професійної діяльності є (за О. Г. Морозом): психологічна готовність, формування світогляду, загальної культури, розвиток педагогічних здібностей, професійно-педагогічна спрямованість особи вчителя [4]. Головним показником підготовки вчителя є його готовність як стан бути готовим до чого-небудь, до конкретної діяльності, бажання приступити до виконання певної соціальної ролі. Готовність учителя-словесника до українознавчої експедиційної роботи – це інтегративна якість, що містить у собі оптимальну суму знань із українознавства, дисциплін українознавчого циклу, потреби, мотиви, бажання, необхідну кількість практичних умінь та навичок здійснювати збирацьку і дослідницьку діяльність, психологічну установку на досягнення мети в її організації та проведенні.

На основі численної літератури з проблеми готовності можна виділити такі її складові:

- 1) знання, обізнаність, уявлення, розуміння (пізнавальний компонент);
- 2) потреби, ставлення, установки, інтереси, мотиви, цілі, схильність (емоційно-вольовий компонент);
- 3) уміння, навички, досвід, захопленість, прагнення, активність, ініціатива (практично-дійовий компонент).

Психологічна готовність – це особистісна властивість людини. Водночас вона є соціальним явищем, оскільки її формування залежить від самого процесу підготовки (системи навчання і виховання у вищому навчальному педагогічному закладі), від засобів масової інформації, суспільних відносин.

Для успішного формування готовності необхідно знати і враховувати (моделювати) особливості того виду діяльності, до якого здійснюється підготовка, зберігати й підтримувати настроєність на майбутню роботу в певній відповідності з характером і складністю її завдань.

Ми виділили 3 основні компоненти готовності студентів-філологів до українознавчої роботи з учнями: пізнавальний, емоційно-вольовий і практично-дійовий.

1. Пізнавальний компонент готовності передбачає засвоєння студентами певної суми знань з фольклору України, народознавства, етнографії, етнології, націології, сучасної української літературної мови, української культури, історії української літератури, літературного краєзнавства, історичного краєзнавства та історії рідного краю, українського дитинознавства, основ християнської етики, методики викладання народознавства; опрацювання наукової, науково-методичної літератури з питань українознавчої роботи та впровадження такої роботи в навчально-виховний процес школи.

2. Емоційно-вольовий компонент готовності надає всьому процесу професійної та українознавчої підготовки усвідомленого характеру, формує у студентів педагогічну захопленість, яка стимулює професійну підготовку майбутнього вчителя, орієнтує на оволодіння українознавством, методикою організації та проведення українознавчої роботи з учнями.

3. Практично-дійовий компонент передбачає набуття і вдосконалення вмінь та навичок, зокрема:

- аналізувати літературу з фольклору України, українознавства, української мови, української літератури, етнографії, етнології, націології, методики народознавства;
- здійснювати фольклорні, діалектологічні, етнографічні, етнопедагогічні дослідження;
- вивчати, творчо опрацювати та втілювати в життя кращий педагогічний досвід учителів-філологів і українознавців;
- оволодіти хоча б одним видом народного декоративно-прикладного мистецтва;
- виконувати народні пісні, танці, грати на народних інструментах;
- розвивати творчу активність, ініціативу учнів засобами українознавства;
- керувати гуртками українознавчого спрямування;

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- створювати українознавчі шкільні кабінети, музеї;
- проводити українознавчі свята, концерти з використанням фольклорно-етнографічного матеріалу свого регіону;
- організовувати етнографічні виставки.

Сформованість усіх трьох компонентів готовності буде свідчити про високий рівень готовності майбутніх учителів до українознавчої роботи.

Нами розроблено модель підготовки майбутнього вчителя-словесника на засадах українознавства, яка включала п'ять етапів, на кожному з яких студенти, отримавши необхідний обсяг знань зі спеціальних, психолого-педагогічних, методичних і загальнокультурних дисциплін та спецкурсів, проходили певний вид практики (фольклорна, етнографічна, діалектологічна) і здійснювали українознавчу збирацько-дослідницьку роботу. Під час експерименту в кожному компоненті готовності (пізнавальний, емоційно-вольовий, практично-дійовий) ми взяли по одній складовій – знання, мотиви та вміння й розглянули їх розвиток послідовно на всіх етапах дослідження.

Пізнавальний компонент готовності вчителя-словесника на засадах українознавства здійснюється у процесі ґрунтовного вивчення мовознавчих і літературознавчих дисциплін, а також дисциплін українознавчого циклу (фольклор України, українська міфологія, етнографія України, етнологія, націологія, українське дитинознавство, методика викладання народознавства, українська вишивка). Навчальна діяльність студентів проходить у формі лекцій, семінарів, тренінгів, практичних занять, екскурсій, експедиційних досліджень, фольклорних та етнографічних практик, зустрічей з відомими етнографами, фольклористами, народними майстрами, респондентами, відвідування виставок, театралізованих українознавчих заходів. На них студенти знайомляться з самобутніми формами втілення етнічного світогляду, своєрідним традиційно культурним комплексом і оригінальним типом національного світобачення. Майбутні вчителі опановують мовні традиції українського народу, серед яких виділяємо етикетні, ритуального мовлення, традиції раціонального користування словом, антропонімічні, говіркові. Такі традиції несуть у собі історичну, пізнавальну, естетичну цінність і є джерелом збагачення літературної мови. Мовні традиції українців виховують пошану до думки іншої людини, правильність, ясність, точність, виразність мовлення, тобто виступають риторичними засобами мовлення.

На формування емоційно-вольового та практично-дійового компонентів готовності впливали зустрічі студентів із відомими майстрами нашого регіону, активна пошукова робота та збирання етнографічних матеріалів. В українознавчих експедиціях до сіл Уманського і сусідніх районів студенти під керівництвом викладачів досліджують локально-територіальні особливості мови, фольклору, традиційно-побутової культури, календарної, сімейної обрядовості, народного мистецтва історичної Уманщини. Безпосереднє знайомство студентів з народною творчістю, спостереження за її «живим» побутованням сприяє вихованню їхньої національної гордості й патріотизму, розвитку усного та писемного мовлення, удосконаленню їх вміння спілкуватися з людьми різного віку, що знадобиться їм у майбутній професійній діяльності в сільській місцевості.

На останньому етапі професійної підготовки (державна педагогічна практика) під час проведення уроків, виховних заходів студенти використовують весь арсенал своїх знань та поповнюють їх із додаткових джерел (пізнавальний компонент готовності), отримують задоволення від живого спілкування з учнями, розвивають своє усне мовлення та свою емоційну культуру, збагачують активний словниковий запас, проявляють свої вольові якості (емоційно-вольовий компонент готовності), оволодівають вміннями та навичками проводити уроки, позакласну навчально-виховну роботу українознавчого спрямування (практично-дійовий компонент готовності).

Отже, ми переконані, що підготовлені за такою моделлю вчителі-словесники активно проводитимуть українознавчу експедиційну роботу, в процесі якої будуть виховувати національно свідомих молодих людей, справжніх патріотів, гідних українців, адже без виховання любові до рідного слова неможливе й виховання патріотичних і громадянських якостей. Експериментом підтверджується, що така організація навчально-виховної діяльності студентів-філологів створює сприятливі умови, де кожен студент має можливість прилучитися до невичерпної скарбниці народної мудрості нашого регіону, пізнати глибинні корені нашої духовності, усвідомити себе носієм і активним продовжувачем народних традицій культури спілкування, пропагандистом фольклорно-етнографічних надбань рідного краю. У нашій моделі професійної підготовки спільні зусилля викладачів спрямовуються на те, щоб українське слово, разом зі своїм національним колоритом, регіональними барвистими відтінками, стало активним надбанням духовного світу особистості майбутнього вчителя-словесника й влилося в його душу відчуттям краси, поетичності, мелодійності та мальовничості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Буряк В. Формування педагогічного мислення / В. Буряк // Рідна школа. – 2003. – № 9. – С. 38–40.
2. Державна національна програма «Освіта: Україна ХХІ століття». – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.
3. Кулюткин Ю. Н. Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя / Ю. Н. Кулюткин // Вопросы психологии. – 1986. – № 2. – С. 26–29.

4. Мороз О. Г. Професійна адаптація молодого вчителя : навч пос. / О. Г. Мороз. – К. : КДП, 1980. – 95 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта України. – 2001. – 11–18 липня.
6. Теплов П. М. Избранные труды : В 2-х т. / П. М. Теплов. – М. : Педагогика, 1985. – Т. 1. – С. 223–227.
7. Ушинський К. Д. Теоретичні проблеми виховання і освіти / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори : у 2-х т. – К., 1983. – Т. 1. – 270 с.

*Катерина Давидчук
(Рівне, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ

Вступ. В сучасних умовах школи особлива роль відводиться удосконаленню трудової підготовки учнів. Обумовлено це тим, що сучасне виробництво, науково-технічний прогрес потребують все більш кваліфікованих робітників, здатних до творчої діяльності. Тому підготовка підростаючого покоління до активної творчої праці – проблема державного масштабу.

Саме стрімкий розвиток комп'ютерних технологій і їх різноманітного програмного забезпечення є однією з ознак сучасного періоду розвитку суспільства. Практично у всі сфери людської діяльності проникають технології, основним компонентом якої є саме комп'ютер. Результати аналізу педагогічної теорії і практики показують, що формування загально-трудових умінь і навичок засобами комп'ютерних технологій залишається ще мало дослідженим.

Сучасне суспільство, і освіта як його складова, поступово але семимильними кроками переходить до інформаційного етапу свого розвитку. Інформація набуває надзвичайно важливого значення. Ідеальна модель інформаційного суспільства та, коли будь-яка людина з будь-якої точки планети у будь-який час може здобути необхідну їй інформацію. При цьому скільки б людей одночасно не користувались тією чи іншою інформацією, це не приносило б для неї ніякої шкоди.

Інформатизація освіти – використання сучасних нових саме інформаційних технологій, які зорієнтовані на реалізацію психолого-педагогічної мети і виховання.

Останнім часом окрім традиційних методів в навчальний процес все більше і більше впроваджують новітні інформаційні технології, основним з яких є безперечно комп'ютер. Проблему впровадження комп'ютерних технологій в освіту досліджував А.Н.Богатирьов, який характеризував його як логічний і необхідний крок в розвитку сучасного інформаційного суспільства. Саме ця проблема зараз знаходиться на стадії практичної реалізації.

Сьогодні впровадження комп'ютерних технологій у процес навчання набув масового характеру. Засобом підвищення продуктивності праці у всіх сферах людської діяльності став комп'ютер. Але процес інформатизації мало торкнувся саме трудового навчання. Тому, незважаючи на всі можливості комп'ютера, звернути увагу необхідно на те, що машині відводиться роль засобу, а суб'єктом діяльності була і залишається людина – тобто вчитель. Комп'ютер виступає тільки як посередник між ідеями вчителя і учнями.

Одним із факторів розвитку освіти на сьогодні і є активне впровадження засобів комп'ютерної техніки в навчальний процес. В останні роки у масовому виробництві і застосовують графічні редактори. Так як вони дозволяють суттєво прискорити процес розробки й впровадження нових моделей виробів, поліпшити якість продукції, і сучасна концепція освіти сприяє розвитку та збільшенню ефективності застосування комп'ютерної техніки у навчальному процесі, то для формування в учнів вмінь та навичок художнього конструювання швейних виробів за допомогою комп'ютерних технологій доцільно і необхідно використовувати системи автоматизованого проектування швейних виробів.

Удосконалення формування в учнів умінь і навичок навчання багато в чому залежить від єдності у поглядах на сутність цих понять. У педагогічній літературі зустрічаються різні визначення даних понять. В одних випадках уміння визначається як готовність до практичних дій, виконуваних свідомо на основі придбаних знань. В інших, як здатність людини виконувати дії, набуті на основі знань і досвіду. Мають місце визначення умінь як практичного дії, свідомої, навмисної інтелектуальної діяльності [1].

Уміння в процесі навчання вдосконалюються, досягаючи свого найвищого рівня, який дає змогу виконувати дію точно, легко, швидко і впевнено, з контролем не за процесом її виконання, а за її наслідками. Найвищий ступінь її засвоєння називається навичкою.

Спеціальні вміння і навички характеризують певний ступінь засвоєння трудових дій. Їх характерною особливістю є те, що їм завжди передує думка, тобто перш ніж практично здійснити ту чи іншу трудову дію,

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

людина здійснює її у думці, створює її образ (уявлення), намічає програму її виконання. І тільки після цього, орієнтуючись уявленням на дію, виконує дію практично.

Таким чином, на основі знань і навичок, які відносяться до певного виду діяльності, формуються трудові вміння, тобто, здатність людини відображати у формі образів і дій ознаки предметів, якій виражають їх суть

Зважаючи, що вмінням та навичкам у педагогічній літературі подають різні визначення даних понять і, що в одних випадках вміння визначається як готовність до практичних дій, виконуваних свідомо на основі придбаних знань, а в інших, як здатність людини виконувати дії, набуті на основі знань і досвіду, слід враховувати всі ці визначення та рахуватись з ними при подальшій розробці дослідження [2].

Інформатизація суспільства, у свою чергу, практично неможлива без комп'ютеризації системи освіти, через що ця проблема по своїй значущості виходить зараз на перше місце в педагогічній науці. Пріоритетність цієї проблеми посилюється ще і тим, що вона є принципово новою. Виникнувши разом з появою комп'ютера, тобто в останні два десятиліття, вона не може використовувати досвід минулих століть і тисячоліть, як це робиться в класичній педагогіці, і вимушена розвиватися тільки "зсередини", формуючи свою наукову базу одночасно у всіх необхідних сферах - філософії, психології, педагогіці і методиці.

Це обставина, у поєднанні з крайньою практичною необхідністю, додає проблемі комп'ютеризації освіти підвищену актуальність, виводить її на перше місце в групі першочергових завдань сучасної педагогіки.

Комплексна інформатизація шкіл і вузів орієнтується тепер на формуванні і розвитку інтелектуального потенціалу науки, вдосконаленні форм і змісту учбового процесу, впровадженні комп'ютерних методів навчання, використанні в педагогічній роботі сучасних інформаційних технологій.

Комп'ютеру належить чільне місце серед сучасних технічних засобів навчання.

На сучасному етапі розвитку освіти, проблема застосування комп'ютерних технологій на уроках набуває суттєвого значення. Комп'ютер з мультимедіа в руках вчителя стає дуже ефективним технічним засобом навчання.

В даному розділі ми дослідили сучасний стан формування в учнів вмінь та навичок художнього конструювання швейних виробів засобами комп'ютерних технологій та з'ясували їх суть.

Також ми розглянули деякі комп'ютерні програми з трудового навчання розроблені в дослідженнях педагогів, які використовуються на даний час в загальноосвітніх школах і ВНЗ. Визначили, що такі програми надають можливість:

- презентувати різноманітний ілюстративно-інформаційний матеріал високої якості зображення;
- одночасно демонструвати реальний об'єкт або динамічний процес та їхні схематичні образи, що полегшує розвиток абстрактного мислення;
- засвоєння поданого матеріалу в індивідуальному для кожного учня темпі сприймання;
- залучення до навчання всіх без винятку учнів.

Ефективність використання графічного редактора як основної частини комп'ютерної графіки в процесі проектування одягу забезпечується наявністю автоматичного виконання графічних функцій, серед яких основними є:

- функції побудови (проведення відрізків прямих, кіл та їх дуг, кривих за заданими умовами тощо);
- функції перетворення (зсув, поворот, зміна масштабу тощо);
- функції обчислення (довжин, об'ємів, периметрів тощо);
- функцій редагування (видалення, вставки тощо);
- функцій виведення (виведення креслення до друку).

Формування вмінь та навичок технічного конструювання швейного виробу засобами комп'ютерних технологій, комп'ютер виступає як засіб індивідуалізації та диференціації навчання, а також робочим інструментом при моделюванні та проектуванні виробу за допомогою 3D програм, також може виступати тренажером при виконанні певних вправ.

Всі вищезгадані можливості та функції якнайкраще спроектовані в системі автоматичного проектування та моделювання одягу RedCafe, що і була обрана нами для використання у розробленій нами методиці.

Числення дослідження підтверджують успіх системи навчання з використанням комп'ютерних технологій. Звичайно, важко порівнювати такі технології з традиційними методами навчання, але можна сказати, що увага під час роботи з навчальною програмою, що має в основі мультимедійну базу, зазвичай, подвоюється і звільняється додатковий вільний час, що є надзвичайно позитивно. Це економить час, необхідний для вивчення нового матеріалу у середньому на 30%, і матеріал засвоюється краще і зберігається у пам'яті значно довше.

У магістерській роботі ми спробуємо розширити список використання комп'ютерної техніки у процесі формування вмінь і навичок в учнів загальноосвітніх шкіл технічного конструювання швейного виробу адже проведений аналіз досліджень вчених та педагогів, а також передовий педагогічний досвід показують, що формування вмінь та навичок технічного конструювання швейного виробу на заняттях трудового навчання в основній школі потребує впровадження нових технологій навчання. Так впровадження комп'ютерних технологій в трудове навчання дасть змогу поліпшити якість навчання, спрямувати учнів до оволодіння трудовими прийомами. Тому формування вмінь та навичок технічного конструювання швейного виробу

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

засобами комп'ютерних технологій на заняттях трудового навчання є пріоритетним напрямком розвитку трудового навчання [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виклад основного матеріалу дослідження. Так як саме трудове навчання об'єднує знання всіх шкільних предметів, перетворює теоретичні знання у діяльність, яка втілюється у створених учнями виробках, то і навчальна база, і методи, і педагогічні засоби мають бути відповідними.

Хоча в трудовій діяльності учнів ПК поки що практично не використовуються, оскільки відсутня належна навчально-матеріальна база в майстернях і немає спеціальних методичних розробок, все ж таки ця проблема, особливо її теоретико-методична розробка в трудовому навчанні, має особливу актуальність. Використання ЕОМ у трудовому навчанні пов'язане з вирішенням низки дидактичних завдань, спрямованих на підвищення рівня навчання й виховання на уроках з цієї дисципліни. Досліджуючи проблему "комп'ютер у трудовому навчанні", не можна не враховувати той факт, що лише за допомогою ЕОМ ми не навчимо учнів обробляти різні матеріали, не сформуємо вміння та навички, що становлять сутність загальної трудової підготовки [4].

О.Б.Ставрова, вчитель технологій, для моделювання виробів використовує графічний редактор Paint. Вона пропонує учням при ознайомленні них з технологічною карткою, виконати її в графічному редакторі Paint. Це не тільки розширює уявлення школярів про можливості цієї програми, а й нетрадиційним є сам факт використання для створення таблиць інструментів "прямокутник" та "надпис" [5].

У статті "Комп'ютер на уроках трудового навчання як засіб активізації" Паламарчук М.К., вчитель трудового навчання Ушомирської СЗШ Коростецького р-ну, Житомирської обл. описує ознайомлення учнів 10-11 класів з професійним графічним пакетом для підготовки технічної документації AutoCAD для виконання варіативної частини програми у цих класах [3].

Іван Цідило у своїй статті "Роль комп'ютерних технологій у формуванні навичок конструювання виробів на уроках трудового навчання 8-9 класів" описує розроблене ним програмне середовище конструювання виробів. Програма являє собою набір елементів виробу, що дозволяють користувачу переходити від одного зображення до іншого, змінюючи лише окремі елементи виробу. Програма пройшла тестування на уроках трудового навчання у 8-9 класах загальноосвітніх шкіл м. Тернополя та показала ефективні результати [6].

Числення дослідження підтверджують успіх системи навчання з використанням комп'ютерних технологій. Звичайно, важко порівнювати такі технології з традиційними методами навчання, але можна сказати, що увага під час роботи з навчальною програмою, що має в основі мультимедійну базу, зазвичай, подвоюється і звільняється додатковий вільний час, що є надзвичайно позитивно. Це економить час, необхідний для вивчення нового матеріалу у середньому на 30%, і матеріал засвоюється краще і зберігається у пам'яті значно довше.

Отже, можна вказати на головні перешкоди ефективному використанню освітніх мультимедійних програм у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи на уроках трудового навчання:

- слабкий потенціал існуючого забезпечення комп'ютерів у школах;
- наявність невеликої кількості мультимедійних програм, які можуть бути застосованими до існуючих навчальних планів;
- повільна адаптація мультимедійних програм, які розроблені в інших країнах за рахунок відмінностей у культурі, мові, навчальних планах тощо;
- низький рівень компетентності вчителів у використанні мультимедійних технологій;
- труднощі створення працездатної взаємодіючої групи техніків і педагогів для створення нових освітніх комп'ютерних продуктів [6].

Це, безперечно, дозволяє вивести сучасний урок на якісно новий рівень; підвищити статус вчителя; впроваджувати в навчальний процес новітні інформаційні технології; розширювати можливості ілюстрованого супроводу уроку; використовувати різні форми навчання та види діяльності в межах одного уроку; ефективно організувати контроль знань, вмінь та навичок учнів; полегшує та вдосконалює розробку творчих робіт, проекти та рефератів.

Отже, проведений аналіз досліджень вчених та педагогів, а також передовий педагогічний досвід показують, що формування вмінь та навичок художнього конструювання швейного виробу на заняттях трудового навчання в основній школі потребує впровадження нових технологій навчання. Так впровадження комп'ютерних технологій в трудове навчання дасть змогу поліпшити якість навчання, спрямувати учнів до оволодіння трудовими прийомами. Тому формування вмінь та навичок художнього конструювання швейного виробу засобами комп'ютерних технологій на заняттях трудового навчання є пріоритетним напрямком розвитку трудового навчання.

Висновки. Комп'ютерні технології займають особливе місце в системі шкільної технологічної освіти. По-перше, як важливий компонент сучасних технологій — це предмет вивчення. По-друге, КТ є інструментом як учителів, які викладають трудове навчання, так і учнів, які її вивчають. Але, на жаль, у наших школах дані технології не знайшли належного застосування. Причини неповноцінного використання КТ є :

- необхідність розробки системи комп'ютерних технологій;
- нечіткість розроблених методик застосування комп'ютерних технологій при формуванні трудових умінь;

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- необхідність розробки інструкційних карток до виконання практичних завдань при використанні комп'ютерних технологій;
- недостатня матеріальна база;
- відсутність знань та умінь використання комп'ютерних технологій у учителів.

Суть КТ полягає в тому, що учитель виступає лише в ролі більш досвідченого організатора навчального процесу. Усі учасники навчального процесу при цьому взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, спільно розв'язують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії, результати праці своїх однокласників і своєю поведінкою. КТ дають змогу впливати не тільки на свідомість людини, а й на її почуття, емоції, вольові якості, тобто включають у процес навчання «цілісність людини». Важливою в цьому процесі є мета застосування цих технологій і місце різноманітних видів дій, виходячи з того пізнавального рівня, на який вони виводять учня.

Працюючи над темою свого дослідження ми визначили САПР RedCafe як основу формування художнього конструювання швейних виробів в учнів 8 класу для використання її на заняттях з трудового навчання. Таким чином, ми намагаємося не лише полегшити процес навчання, а й зробити його цікавим та доступним.

В цілому, результати проведеного дослідно-експериментального дослідження підтвердили правомірність розробленої нами мети, завдань дослідження, тобто правильність запропонованого нами шляху розв'язання завдання по використанню комп'ютерних технологій у процесі трудового.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Белокурова Л.С. Як навчитися шити / Л.С.Белокурова. – К.: Радянська школа, 1980. – 80 с.
2. Державний реєстр міжгалузевих і галузевих нормативних актів про охорону праці. – К.: Основа, 1998. – 240 с.
3. Педагогічна практика студентів IV курсу. Методичний посібник. Спеціальність 6.010100 „Педагогіка і методика середньої освіти. Трудове навчання (технічна праця, обслуговуюча праця)”. / Авторів-укладачі: М.С. Янцур, А.І. Войтко, Г.І. Наумчук, О.Д. Літковець, О.М. Хоронжевський – Рівне, РДГУ, 2007. – 74 с.
4. Петрицин І.О. Формування в старшокласників техніко-конструкторських знань і вмінь засобами нових інформаційних технологій. Дис. канд. пед. наук, спеціальність 13.00.02 – теорія і методика трудового навчання. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 216 с.
5. Цідило І.С. Роль інформаційних технологій у формуванні навичок конструювання виробів на уроках трудового навчання учнів 5–6 класів. «Трудова підготовка в закладах освіти». – 2007 - №4(50) (липень - серпень). – С. 21-24.
6. Шпак Л.В. Застосування комп'ютерних технологій у процесі проектування одягу. «Трудова підготовка в закладах освіти». – 2004. – №3. – С. 35-37.

Науковий керівник – доктор технічних наук, професор С.В.Лісова

*Анаїт Данієлян, Юлія Вовк
(Київ, Україна)*

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЦІНІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОФЕСІЇ

Ефективність педагогічних процесів обумовлена обов'язково наявністю умов. Поняття «умова» трактується різними науковцями неоднозначно. Одні вчені розуміють під терміном «педагогічні умови» обставини чи можливості, від яких залежить успішність функціонування та розвитку певної педагогічної системи, інші вчені характеризують умови як фактори і правила успішності життєдіяльності педагогічної системи, треті – вимоги, які мають виконувати педагоги з метою забезпечення ефективності педагогічного процесу.

Аналіз формулювання сутності педагогічних умов у різних наукових дослідженнях, доводить, що більшість учених пов'язують умови з основними дидактичними категоріями: форми, методи, засоби, прийоми тощо. Заслугує уваги розуміння педагогічних умов, як системи взаємозалежних, взаємодоповнюваних, взаємопов'язаних метою та змістом компонентів, яке надається у дослідженні Л.Фоміної.

На нашу думку, це найбільш точна характеристика сутності педагогічних умов, з огляду на те, що це, дійсно, система. Вдалим є також відсутність залежності компонентів педагогічних умов від конкретних дидактичних категорій, що, на наш погляд, дозволяє визначати їх найбільш точно, конкретно, максимально наближено до проблеми.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Для обґрунтування педагогічних умов формування ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії оглянемо результати наукових досліджень, присвячених розробці та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов у процесі формування у студентів різних категорій цінностей.

Так, Н.Сучкіна, досліджуючи проблему ціннісного ставлення студентів до професійної діяльності, визначає такі педагогічні умови: забезпечення мотивації формування ціннісного ставлення до професійної діяльності; створення гуманної атмосфери взаємовідносин всіх суб'єктів професійного виховання студентів; забезпечення педагогічною підтримкою їх професійно-особистісного розвитку і самовдосконалення; стимулювання співпраці та взаємодії навчального закладу і сім'ї у професійно-особистісному розвитку студентів; врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів при включенні їх у професійно розвиваючі види та сфери діяльності тощо [7].

В. Овсяннікова, Т.Лашко у своєму дослідженні однією з провідних умов формування у майбутніх фахівців ціннісного ставлення до професійної діяльності визначають використання в освітньому процесі ВНЗ активних методів і технологій навчання [5]

У своєму дослідженні ми визначили такі **педагогічні умови**:

- 1) *формування активної суб'єктної позиції майбутніх фахівців в процесі професійного становлення;*
- 2) *забезпечення емоційного проживання кожним студентом ситуацій навчання;*
- 3) *використання активних методів і технологій навчання.*

Розкриємо сутність кожної з умов та спробуємо охарактеризувати її значущість у формуванні ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії.

Формування активної суб'єктної позиції майбутніх фахівців в процесі професійного становлення. Проблема «суб'єктності» належить до однієї з найбільш актуальних в різних науках. Початок її розвитку в психолого-педагогічній науці відноситься до 20-30-х років минулого століття, проте значне поширення психологія суб'єкта одержала тільки в останні десятиліття. Сьогодні у більшості психолого-педагогічних досліджень суб'єктність набуває статусу методологічного принципу й одночасно виступає предметом наукових досліджень.

Основою для вивчення категорії суб'єктності стала концепція людини як суб'єкта, розроблена С.Рубінштейном, яка набула подальшого розвитку у дослідженнях Б. Ананьєва, К.Абульханової-Славської, Л.Анциферової, А.Брушлинського та ін.С.Рубінштейн пов'язує особистісний розвиток людини із його суб'єктністю, визначає суб'єктність як самостійну активність, самостійний рух, розвиток, усвідомлену саморегуляцію. Вчений визначав якість суб'єкта як детермінанту здійснюваних людиною змін у світі, її здатність до самостійності, самодетермінації і самовдосконалення [6].

В.М. М'ясищев розглядає суб'єктність через призму розробленої ним концепції відносин особистості. Вчений вважає, що ставлення змістовно визначає особистість як активного суб'єкта з вибіркоким характером його внутрішніх переживань і зовнішніх дій, які спрямовані на різні сторони дійсності. Ставлення, на думку В.М. М'ясищева, відображає активну, вибірккову позицію особистості до світу, людей, самої себе й визначає індивідуальний характер її діяльності та поведінки.

О.Мешко та Г.Мешко, досліджуючи сутність поняття суб'єктності майбутнього вчителя, розуміють особистість, здатну до самовизначення і свідомої саморегуляції своїх дій на основі внутрішньо виробленої професійної позиції. Важливими для нашого дослідження є погляди вчених на прояв суб'єктності майбутнього вчителя, серед яких особливого значення набувають:

- суб'єктивна фіксація професійно-значущих способів діяльності, вироблення на цій основі власної системи дій;
- вироблення особистісних критеріїв і норм професійної діяльності;
- вихід за рамки нормативної діяльності, здатність авторського проектування особистісно-значущого способу здійснення життєвих і професійних стратегій [4].

Отже, прояв суб'єктності виступає своєрідним антиподом нормативно-рольової позиції; відображає і розвиває індивідуальність, авторство, суб'єктивність особистісної позиції, дає можливість виходу за межі заданої діяльності, дозволяє окреслити перспективи подальшого саморозвитку; надає діяльності неповторної, особистісної своєрідності. Це потребує значний змін форм і методів навчання майбутніх учителів початкової школи, переорієнтації навчального процесу на формування суб'єктної активності.

Студент як суб'єкт, який, перш за все, у вищому навчальному закладі здобуває вищу освіту. Тобто, об'єктом, на який спрямована його суб'єктна активність, виступає «освіта». Система ціннісних орієнтацій особистості, життєва позиція, накопичений особистий досвід, що оформляються в період студентства, на думку вчених, дозволяють студенту певною мірою проявити суб'єктну позицію стосовно пропонованих умов освіти, відрефлексувати особистісний смисл освіти, здійснити суб'єктний вибір різних варіантів проходження освітніх маршрутів. Характер сучасної вузівської освіти, вважають науковці, сприяє цьому, адже вона значною мірою орієнтована на самоосвіту, і в її організації переважають форми самостійної роботи студентів. Це, з одного боку, ініціює й розвиває суб'єктну складову позиції студента, а з іншого боку – для досягнення якості освітніх результатів – припускає її обов'язкове включення [4].

Проте, цілком погоджуючись з вищезазначеними характеристиками сучасної вищої освіти, а саме її максимальну орієнтацію на самоосвіту, спробуємо припустити, що для того, щоб студент під час самостійної

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

роботи за різними навчальними дисциплінами максимальною мірою проявляв власну суб'єктну активність, тобто здійснював активну, творчу, усвідомлену діяльність, як спрямована на бажаний значущий результат, необхідно цілий комплекс сформований знань, вмінь, наявність навчальної мотивації студента, ціннісного ставлення до навчання і майбутньої професії тощо. В іншому випадку виконання самостійної роботи не забезпечить прояви суб'єктності студента. Крім того, аудиторні форми навчальної роботи, на нашу думку, набувають величезного значення у процесі підготовки майбутніх учителів до самостійних форм роботи.

Не викликає сумніву тісний взаємозв'язок суб'єктної позиції майбутнього учителя початкової школи у навчальному процесі з формуванням у студентів ціннісного ставлення до професії. Особливого розвитку в активній суб'єктній позиції набувають всі структурні компоненти ціннісного ставлення до професії. Це доводить необхідність створення означеної умови з метою перевірки її ефективності у процесі формування у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії.

Розкриємо сутність другої педагогічної умови – *забезпечення емоційного проживання кожним студентом ситуації навчання* - яка здебільшого пов'язана із емоційним та мотиваційним компонентом ціннісного ставлення майбутнього вчителя початкової школи до професії.

Для з'ясування сутності означеної умови, необхідно розкрити значення емоцій в процесі формування категорії «ставлення». Особливого місця для розкриття значення емоцій у формуванні ставлення займають психологічні дослідження (О.Алферов, П.Гальперін, Р.Гурова, Г.Костюк, О.Леонт'єв, О.Павлюк, Д.Ельконін, В.Юркевич та інші). Тісний зв'язок переживання позитивних емоцій та виникнення мотивації до певної діяльності констатують ряд дослідників: Л.Божович, В.Кутішенко, О.Леонт'єв, Т.Матіс, О.Миленький, В.Юркевич.

Емоції, на думку О.Леонт'єва, є необхідною умовою будь-якої діяльності, в тому числі, професійної, вони, виконуючи функцію «внутрішніх сигналів», порушують "рівнозначність орієнтирів перед суб'єктом, внаслідок чого деякі із них набувають особливого сенсу" [3, с. 32]. Це є доказом того, що емоційне проживання майбутніми вчителями початкової школи різних професійно-педагогічних ситуацій в процесі навчання є основою для формування в них ціннісного ставлення до професії.

О.Алф'єров у своїх дослідженнях також підкреслює значну силу емоцій та почуттів, які, визначають емоційну складову категорії ціннісного ставлення. На думку вченого, почуття та емоції знаходяться в тісному зв'язку та у перебувають у постійній взаємодії зі ставленням, послаблюючи або посилюючи його в залежності від прожитих емоцій. Дійсно позитивні емоції від професійної діяльності сприяють формуванню у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії, водночас, сформоване ціннісне ставлення до професії, важливим компонентом якого є емоційний, веде за собою відчуття позитивних емоцій у процесі професійної підготовки [1].

Необхідність емоційного включення суб'єктів у навчальну діяльність для формування позитивного ставлення до неї доводить О.Павлюк, вивчаючи процес формування емоційного компоненту мотивації початкової діяльності школярів [11, с. 16].

Значний внесок у розумінні значення емоцій у будь-якій діяльності зроблено М.Яновською. Дослідниця визначила, що емоції людини є складовою компонентою почуттів. Почуття як якість особистості; є ні що інше, як емоційне ставлення до дійсності. Почуття може бути позитивним або негативним. Не різкий, але стійкий прояв емоцій у особистості називається настроєм. Таким чином, емоції, почуття, настрої взаємопов'язані. Виховання може бути ефективним лише трансформуючись через психічний стан суб'єкта [10].

Виступаючи оцінками, емоції «помічають» для особистості ті чи інші цінності, спонукають її до їх «завоювання» і ствердження. Б.Додоном було встановлено, що цінність однакових переживань для різних особистостей має різний ранг, що пов'язано з виділенням типу емоційної спрямованості з урахуванням найбільш цінного для особистості емоційного переживання. Проте науковець підкреслює важливість проживання всього спектру емоцій у навчальній діяльності.

Як доводить аналіз психологічних досліджень, емоціональна сфера ставлення тісно пов'язана з мотиваційною. Зв'язок емоцій та мотивів у структурі ставлення має досить складний характер, який відображено у публікаціях Л.Божович, Г.Костюк, В.Кутішенко, О.Леонт'єв, С.Рубінштейн.

Так, встановлюючи взаємовідношення емоцій і мотивів, О.Леонт'єв розуміє емоції як відображення відношень між мотивами суб'єкта, його потребами й успішністю або можливістю успішної реалізації відповідної їм діяльності. Як підкреслює вчений, позитивні та негативні емоції «успіху-неуспіху» найбільш суттєво проявляють себе при наявності зовнішніх або внутрішніх «результативних» мотивів діяльності. Внутрішні «процесуальні» мотиви діяльності мають відносно частковий вплив емоцій [2, с. 30].

На думку С.Рубінштейна, поява емоцій залежить від результату дії і вихідним мотивом діяльності: "Емоційні процеси набувають позитивного чи негативного характеру залежно від того, чи перебуває дія, яку індивід здійснює, і вплив, якому він піддається, в позитивному чи негативному відношенні до його потреб, інтересів, настановлень. Ставлення індивіда до них і до ходу діяльності, перебіг якої здійснюється відповідно до них чи врозріз з ними, визначає долю його емоцій" [6, с. 116].

Важливість емоцій у професійній підготовці майбутніх учителів початкової школи є предметом дослідження Н.Білоконної. Авторка зазначає, що в період професійного становлення майбутнього вчителя відбувається процес засвоєння суспільних цінностей, соціальних норм, типів мотивацій. Ціннісні утворення

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

стають пов'язаними не тільки з ідеалом, а й з образом «Я», що визначає розвиток емоційної спрямованості особистості.

Отже, детермінантою ціннісного ставлення до професії за твердженням видатних психологів, виступають емоції, пов'язані з процесом та результатом будь-якої педагогічної діяльності.

Перейдемо до третьої педагогічної умови, яка полягає в використанні активних методів навчання у процесі формування ціннісного ставлення до професії.

Активні методи навчання є предметом дослідження багатьох вчених, серед яких Р.Руденко, В.Волович, В.Лавриненко, С.Шаронова, І.Шостак та ін. Впровадження в навчальний процес вищої школи методів активного навчання розглянуто А. А. Вербицьким, Ю. М. Смеляновим, І. Я. Лернером, А. М. Матюшкіним, В. А. Рибальським, А. М. Смолкіним, П. М. Щербанем та ін.

Активні методики, на думку І. Шостака, полягають в тому, що студент переважно стає суб'єктом навчання, вступає в діалог з викладачем, виконує творчі, проблемні завдання. Ознаками активних методів навчання є:

- навчання в ситуаціях, максимально наближених до реальних;
- навчання не як повідомлення знань, а як практичне використання цих знань;
- навчання в емоційно насиченому процесі колективної праці [9].

Важливим доказом ефективності активних методів навчання є результати дослідження Х. Є. Майхнера, який довів, що людина у процесі пасивного сприйняття запам'ятовує 10 % того, що прочитала, 20 % – того, що почула, 30 % того, що побачила, 50 % побаченого та почутого, а при активному сприйнятті в пам'яті зберігається 80 % того, що говорить сама, і 90 % того, що виконує або створює самостійно. Отже, можна зробити висновки, що активні методи навчання значно поліпшують запам'ятовування матеріалу, сприяють його ідентифікації та цілеспрямованій практичній реалізації. Саме вони дозволяють зробити освітній процес більш результативним.

Аналіз наукових джерел дозволив констатувати перевагу активних методів у результативності навчання, проте, для нашого дослідження важливим є можливості активних методів навчання у процесі формування ціннісного ставлення майбутніх учителів початкової школи до професії. Зазначимо, що активні методи навчання, серед яких дискусії, ігри, тренінги, забезпечують стійку суб'єктну позицію кожного учасника, дозволяють емоційно «прожити» отримані професійні знання чи вміння, формують інтерес, стимул, мотив навчання, дозволяють активно діяти та оцінювати власну діяльність та діяльність інших. Як бачимо, всі компоненти ціннісного ставлення до професії, а саме мотиваційний, емоційний, когнітивний, діяльнісний та рефлексивний, набувають стійкого розвитку. Це доводить важливість використання активних методів навчання у процесі формування у майбутніх учителів початкової школи ціннісного ставлення до професії.

Отже, ми обґрунтували педагогічні умови формування ціннісного ставлення до професії в професійній підготовці майбутніх учителів початкової школи. Визначені умови потребують подальшої експериментальної перевірки їх ефективності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алферов А. Д. Формирование ответственного отношения к учению : учеб. пособие к спецкурсу / А. Д. Алферов. – Ростовн/Д : РГПИ, 1984. – 94 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
3. Леонтьев А. Н. Мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев. – М. : МГУ, 1972. – 39 с.
4. Мешко О.І. Особливості суб'єктної складової професійної позиції майбутнього вчителя [Електронний ресурс] / О. І. Мешко. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/993/94/>
5. Овсяннікова В., Лашко Т. Особливості формування у майбутніх ціннісного ставлення до професійної діяльності / В.Овсяннікова, Т.Лашко // Вісник Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2012. - №2 (18). – с.135-138.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
7. Сучкина Н.Н. Педагогические условия формирования ценностного отношения студентов аграрного колледжа к профессиональной деятельности: дисс... канд. пед. наук: 13.00.08 / Н.Н.Сучкина. – Курск, 2003. – 226 с.
8. Фомина Л. П. Организационно-педагогические условия деятельности негосударственной адаптивно-развивающей школы: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.П.Фомина. – Санкт-Петербург, 2006. – 208 с.
9. Шостак І.В. Активні методи навчання при вивченні курсу “Соціологія” / І.В.Шостак // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. – Вип. 9. – Острого, 2007. – С. 523-530.
10. Яновська М.Г. Емоциональные аспекты нравственного воспитания / М.Г.Яновська. – М.: Просвещение, 1986. – 160 с.
11. Павлюк О.И. Формирование эмоционального компонента мотивации учебной деятельности школьников Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. – М., 1984. – 24 с.

*Мұхан Әділбек, Берикбай Бекжанов, Мадина Қасымова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ САЛАМАТТЫ ӨМІР СҮРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ

Жалпы, салауаттылық проблемасына ХХ ғасырдың 80-ші жылдарынан бастап назар аударылып келеді. Бұл мәселелермен көптеген ғылым салалары: психология, педагогика, медицина, валеология, философия, әлеуметтану және т.б. ғылымдардың өз зерттеу бағыттарын ізденіс салаларына сай өзіндік ұстанымдары бар. Мәселен, психология ғылымы - саламаттылыққа жан-дүниенің қалыптасу ерекшеліктерін зерттесе, философия ғылымы - өмір сүру дүниетанымын, медицина ғылымы - денсаулықты сақтау, валеология ғылымы - саламатты өмір сүру салтын қалыптастыруды зерттейді. Тұңғыш рет «Саламаттылық» деген ұғымды психолог И.И.Брежман енгізді. Психолог И.И.Брежман «Саламаттылық - мінез - құлық пен дағдыны ретке келтіріп, өзін-өзі түсіне білу» - дейді.

А.Н.Леонтьев «саламатты өмір сүру»- өмірдегі өз орнын білу, өмір сүруге ұмтылыс жасау, алдына қойған мақсатқа жету жолдарынан тұратынын атап көрсетті. Саламатты өмір салтын насихаттағаннан гөрі оқушының жас ерекшелігіне сай бала кезден, оның қажеттілігін дағдысына басымдылықпен көңіл бөлу өмір талабы екенін ұмытпаған жөн.

Саламатты өмір сүру үшін қалыптастыратын дағдылар: өмір сүру қажеттілігінің мәні өзіне пайдалы екенін түсіну; білім мен білік дағдысын өмірлік тәжірибеде пайдалана білу; өмір сүру дағдысын қалыптастырудың негізгі жолдары туралы білікті меңгеру; өмір сүру жүйесін құруға іс-әрекеттер іздеу, өзінің бойында белгілі бір ережелерді әзірлеу, яғни алдына қойған міндеттерді ескеріп, үнемі жетілдіріп отыратын өмір салтын құру.

Сонда, адам өмірінің негізгі бағытын көрсететіндер (Қ.Жарықбаев)-сенім, дүниетаным, мұрат, талғам, қызығушылық, бейімділік, қажеттілік іс-әрекетінің мотивіне ұштасады.

Іс-әрекет - адамның жалпы тіршілік пен өзара байланысының формасы, өмірдің бірлік бөлігі, адамның керекті игеру икемі мен дағдысы болып саналады. Ал дағды - көп рет жаттығу арқылы істің автоматталынуы

Саламаттылыққа медицина мен валеология ғылымдарында ғалымдар: И.И.Брежман, Б.И.Чумаков, В.В.Колбанов, Н.М.Амосов, Қ.К.Сатпаева, Ә.Өмешұлы, А.Ақанов, С.Иманғалиев, Н.Мырзаханұлы және т.б. құнды пікірлер білдірген. Мысалы, валеолог В.В.Колбанов: «Саламатты өмір салты» түсінігін - тек қана аурудың алдын алу, денсаулықты сақтау, нығайту туралы емес, адам өзіне деген көзқарасымен мінез-құлығына, саналы түрде денсаулыққа деген құндылық қажеттілігін қалыптастыру мәселесіне көп көңіл бөлінсе, сонда ғана өмір сүру дағдысы қалыптасады - дейді.

И.И.Брежман: «Денсаулық жөніндегі білім міндетті түрде барлық ғылымдардың соның ішінде экология, биология, физиология, аксиология және педагогика негіздерінде туындалған интегралды ортасы болуы тиіс»-деген пікірді ұсынды.

Н.М.Амосов саламатты өмір сүру үшін саналы түрде істеген жеке бастың ынтасымен, қабілетке қарай, өз денсаулығына көңіл бөліп, үнемі шұғылдану қажет екенін айта келе, «Денсаулық туралы не білесің» еңбегінде «аурулар туралы көп жазылады, бірақ денсаулықты сақтау жолдары бағытында жұмыстар өте аз» дей келе, төмендегідей әрекетті ұсынады: адам жалқаулықтан, қомағайлықтан өзінің қисынсыз қылықтарынан ауырады; медицинаға сене бермеңіздер. Олар адамдарды емдейді, бірақ сауықтырып жібермейді; адам өмірінің ең басты құндылығы - денсаулық, денсаулықты ештеңемен алмастыруға болмайды.

Ал, ғалым - зерттеуші А.С.Иманғалиев; «Ең алдымен жасөспірімдерге денсаулықты сақтау, қалыптастыру және қорғау түсінігін жеткізу үшін валеологиялық принцип жағдайын тереңдету керек», - деп денсаулық сақтауды жан дүниесіндегі құндылықтардың адамгершілік тұрғыдағы маңызын ашып көрсетеді.

Жоғарыда аталған осы ғалымдар пікірлерінің түйіні біз көтеріп отырған саламаттылықта ең басты құндылық - денсаулық екеніне саяды. Демек, адамның күнделікті қалыптасқан өмір тіршілігі - денсаулық туралы дұрыс көзқарас қалыптастыру, яғни, оны бір жақты түсінбей, мән беру бағытына

арналған медицина және валеология ғылымдарындағы жасалған алғашқы қадамдар деп түсінеміз. Бірақ бұл ұстанымдар қоғамдағы өзгерістерге байланысты өзгеріп отыруы мүмкін.

Жоғарыда аталған еңбектерді қазіргі таңдағы ұрпақ тәрбиесінде өзіндік үлес қосатын құнды еңбектер деп білеміз. Ғылыми зерттеулерден өзіндік тәрбие жүйесі жасалған, мәдени өрісі кең, өмір сүру салты бар тәжірибені көреміз.

Зерттеушілер екі түрлі бағыт ұстанып отыр, Біріншісі- саламатты өмір сүру проблемасын өз зерттеулерінде рухани-адамгершілік тәрбиесі тұрғысында, ұлттық тәрбиенің өзегі ретінде қарастырса, екіншілері-саламатты өмір сүру - адам өмірінің мәні мен болмысы, яғни адам өмірінің құндылығына әкеледі. Мәселен, құндылықтардың адам өміріндегі маңызы мен қажеттілігі арасындағы байланысты құндылықтық бағдар екенін қарастырған зерттеуші Г.К.Нұрғалиеваның еңбегінде, құндылық жүйесі жан-жақты адамгершілікпен ұйымдастырғанда ғана руханилыққа қол жеткізеді, өмірдің мәні адамгершілікті сақтап, мәнді өмір сүру керектігіне ерекше көңіл бөлуінде.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Рухани құндылықтың өмір сүрудегі байланысын әлеуметтік негізін зерттеген профессор С.Нұрмұратов «тіршіліктегі әр пенденің өмір сүруіне, бақытты болуына қайырымдылықты сезінуіне бағдар беретін, рухани адамгершілік қасиеттерден тұратын тәрбиені айтады. Ол өзінің зерттеуінде адам - рухани тіршілік иесі, сондықтан жалпыадамзатқа тән мүдделер мен мақсаттар: жақсылық жасау, адамды адам ететін іс-әрекеттерді қалыптастыру, адамгершілік қасиеттер арқылы орындалып, рухани қасиеттер арқылы жүзеге асады. Оның себебі руханилықтың негізгі өлшемі-адамгершілік, яғни адамның өмір жақсылығына, қуанышына талпынысы - деп атап көрсетеді.

Зерттеуші Ж.Нұрышева: «Құндылықтар адамның сезімін оятып, іс-әрекеттің себеп-салдарын анықтап, адам мен қоршаған ортаны байланыстыратын буын, рухани болмыс»- дейді.

Зерттеуші И.Шәмшатұлы құндылықтық жүйені мәдениеттің маңызды элементі екенін айта келіп, «құндылық» - бұл адамның тілегі, қажеті, мүддесін қанағаттандыратын құбылыс - деп қарастырады.

Бұл орынды пікір, себебі құндылық адамға кездейсоқ, кенеттен келе салмайды. Әрі қарай зерттеуші И.Шәмшатұлы құндылықтарды былайша жіктейді: өмірлік мәнділіктер (ізгілік, зұлымдық, бақыт, т.б.); кешенді құндылықтар (еңбексүйгіштік, әлеуметтік күй, т.б.); бір-бірімен қатынас құндылықтары (адамдық, мейірімділік, т.б.); демократиялық (сөз бен ар, бостандық, тәуелсіздік, т.б.).

Бұл құндылықтар жіктемесін жасаудағы автор көзқарастармен келісе отырып, біз бұларды әлеуметтік - мәдени құндылықтарға жатқызамыз.

Ғалым профессор К.Ж.Қожахметова - құндылықты ұлттық (этникалық) тәрбие өзегі ретінде қарастыра отырып, адамгершілік құндылықтар әке өнегесі, жігіт салты, қыз ибалы арқылы жалғаса отырып, қазақ халқының салт- дәстүріндегі тәрбие отбасынан басталатындығын көрсетеді.

Зерттеуші ұлттық құндылықтарды ананы, әкені сыйлау, үлкенге құрмет, ақсақалдар ақылы, үмітті ақтау, парызды өтеу, беделділік және т.б. деп көрсете келе, олардың орны мен маңызының тиімді жолдарына тоқталады.

Сонымен қатар, зерттеуші-ғалым ұлтқа тән тиымдарды оқушылар күнделікті өмірде дағдыға қалыптастыру бағытын бөліп көрсетеді. Олар: баланы қайырымдылыққа (мейірімділікке), ұқыптылыққа үйрететін тиымдар; жастарды жат қылықтардан сақтандыруға арналған тиымдар; қоршаған табиғатты сақтау мен тазалықты қалыптастыруға шақыратын тиымдар; қайтыс болған адамдардың тыныштығын сақтайтын тиымдар.

«Тиымдар - дегеніміз жасауға болмайтын істердің нормасы.

Біз бұл зерттеуден, ұлттық құндылықтар негізінде тәрбие берудің саласы мол мазмұны бай, ұлттық қасиеттерге тәрбиелеудің сан ғасырлар бойы қалыптасқан тарихының, ұрпақ тәрбиесіне қосатын үлесінің орны жоғары екенін көрдік.

Жастарды саламатты өмір салтына тәрбиелеуде ұсынған негіздерді ұрпақ тәрбиесіне пайдалануға болады.

Жас өспірімдердің денсаулық сақтауға құндылық бағдарын қалыптастыруда зерттеуші Ж.Нұржанова зерттеуінде валеологиялық білім беруді ақпараттандыру арқылы денсаулықты сақтаудың төмендегідей мазмұндылық сипаттын ашып көрсетеді: «Денсаулық сақтауға байланысты құндылықтар - дене белсенділігі, шынығу, үйлесімді тамақтану, психологиялық тепе-теңдік және бас гигиенасын сақтау мен зиянды әдептерден сақтануға бағытталған білімді меңгеріп іскерлікті қалыптастыру.

Біз, бұдан саламатты өмір сүру үшін - басты құндылық, денсаулыққа деген дұрыс көзқарасты қалыптастыру және оны жүзеге асыру үшін күресу қажет екендігін көреміз.

Сонымен қатар, білім мазмұнына сай, оқу материалдары арқылы, саламаттылықты қалыптастырудағы еңбектерде зерттеушілер В.Ю.Салов пен Т.К.Бөлеевтің жұмыстарын айтуға болады. В.Ю.Салов «оқушылардың саламатты өмір сүру дағдысын қалыптастыруда мектептегі дене шынықтыру пәнінің әдістемелік негізінің мәнін көрсетеді. Бұл пәнді, оның берілген ережелер мен жаттығуларын жасату емес, адам өміріне керектігін, өмір сұранымына сай екендігін ұқтыру арқылы жүргізу деген мәселені қарастырады. Ол *«оқушылардың жас ерекшелігіне қарай, бұл тақырыпта жұмыс жүргізудің маңызын, сыныптан тыс жұмыс түрлерін ұйымдастыруда - саламаттылыққа, танымдық көзқарасты қалыптастыруға ықпал ететін жұмыс түрлері қарастырылуы керек»*- дегенгі нақтылай түседі.

Жоғарыдағы зерттеушілерді жинақтай келе қазіргі қоғам талабына сай өзекті проблема - саламатты өмір салты мен құндылықтардың ғалымдардың басты нысанасына ілігіп, көрініс тапқанына көзімізді жеткізе отырып, біздің зерттеуіміздің негізі оқушылардың саламатты өмір сүру дағдысын, рухани- адамгершілік құндылықтар арқылы қалыптастыру болғандықтан, ең алдымен «құндылық», «саламаттылық», «саламатты өмір салты», «саламатты өмір сүру», «рухани-адамгершілік құндылықтары» ұғымдарының зерттелу аясына тоқталдық.

Зерттеу жұмысының барысында «құндылық», «рухани-адамгершілік құндылықтар», «салауаттылық», «саламатты өмір сүру», «саламатты өмір салты» ұғымдарына философиялық, социологиялық, психологиялық және педагогикалық, медициналық анықтамалар мен тұжырымдамаларға сүйене отырып, сондай-ақ зерттеушілердегі «рухани-адамгершілік құндылықтар», «саламаттылық», «саламатты өмір сүру», «саламатты өмір салты», «құндылық» ұғымдарының мағыналарын негізге ала отырып, өз анықтамамызды беруге ұмтылдық. *«Құндылық» ұғымын адам бола білу, қадір-қасиетті сезіну, өмірдегі өз орны(кәсібі, тәртібі, мінез-құлық, білігі, білімі) мен өмір сүру жолын білу деп түсінеміз.*

«Саламатты өмір сүру дағдысы» - дегеніміз өмір сүру үшін қажетті іс-әрекеті мен мінез-құлықты (ақыл, зерде, парасат, байсалдылық, сабырлылық...) көрсететін норма мен өмір сүру тәсілінің жүйесі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 13-17 б.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность сознания // Личность, 2-е изд. – М., 1977. – 226 с.
3. Амосов Н.М. Раздумья о здоровье. 3-е изд., доп. перераб. – М., 1987. – 127 с.
4. Божович Л.И. Избранные психологические труды; проблемы формирования личности (под редакции Д.И. Фельдштейна). – М.: Междунардная пед. академия, 1975. – 206 с.
5. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. – Алматы, 2000.
6. Нургалиева Г.К. Психолого-педагогические основы ценностного ориентирования личности // дисс... доктор. пед. наук. – Алматы, 1993. – 336 с.
7. Нұрышева Г.Ж. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі: фил. ғыл. докторы, ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған дисс... автореф. ҚР. – Алматы, 2002.

Muhabbat Jumaniyozova
(Urgench, O'zbekiston)

BOSHLANG`ICH TA'LIM O`QUVCHILARIDA MA'NAVIY BARKAMOLLIKNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ OG`ZAKI IJODI ASARLARIDAN FOYDALANISH(XALQ MAQOLLARI MISOLIDA)

Maktab ta'lim-tarbiya maskani bo`lib, shaxsning kelajagi shu maskanda uning qanday amalga oshirilishiga, tarbiyachi hisoblanmish o`qituvchining o`z burch, vazifalariga qanday munosabatda bo`lishiga bog`liqdir. Barkamol insonni, ya`ni, avvalo, o`zi yashab turgan jamiyat, xalq uchun fidoyi shaxsni tarbiyalashga ham shu yerda zamin qo`yiladi.

Boshlang`ich sinf o`quvchilarining ma`naviy tarbiyasida xalq maqollaridan foydalanishning ham alohida o`rni bor. Zero, o`quvchilar o`quv dasturiga ko`ra "O`qish kitobi" darsligi sahifalari orqali bir qator maqollarni o`qib-o`rganadilar. DTS talablaridan kelib chiqib ularni yod oladilar. Mana shu jarayonda maqollardan o`quvchilarni ma`naviy barkamol inson qilib tarbiyalashda muhim vosita sifatida foydalanish juda muhim hisoblanadi. Chunki Prezidentimiz aytganlaridek, "... har qaysi xalq yoki millatning tafakkuri, turmush tarzi, ma`naviy qarashlari o`z-o`zidan, bo`sh joyda shakllanib qolmaydi. Ularning vujudga kelishi va rivojlanishida aniq tarixiy, tabiiy va ijtimoiy omillar asos bo`lishini hammamiz yaxshi bilamiz." (1, 30-b.)

Yurtboshimiz aytgan omillardan biri boshlang`ich sinf "O`qish kitobi" darsliklarida berilgan xalq maqollari ham sanaladi.

Maqol xalq og`zaki ijodining eng ommabop va qadimiy janri sanaladi. U o`z tabiatiga ko`ra xalqaro janr hisoblanadi. Har bir maqol kishiga izchil g`oyaviy yo`nalish beradi, undagi ideallarning yuksalishiga ko`mak beradi. Haqiqiy xalq maqolida mehnatkash omma manfaatlarini, ideallari aks etar ekan, maqolga murojaat etgan har bir kishi o`z xalqi va vatanigga ilk mehr bilan qarashga o`rganadi, adolat va ozodlik, mardlik va bahodirlik, insonparvarlik va do`stlik, tinchlik va mehnatsevarlikka intiladi. (2, 91-b)

Boshlang`ich sinflarda maqollarni o`rganish orqali o`quvchilar og`zaki nutqini o`stirish bilan bir qatorda ular orqali o`quvchilar ongiga turli insoniy fazilatlarini singdiriladi. Bunda quyidagilarga e`tibor beriladi:

1) Maqollar tajribada sinalgan fikrni tasdiqlaydi.

Masalan: "Bilimdan ortiq boylik yo`q", "Bilgan o`qir, bilmagan to`qir", "Yaxshilik qilsang-yaxshilik ko`rasan", "Bilmaganni bildim dema, Qilmaganni qildim dema" (1-sinf), "Vataning tinch-sen tinch", "Oltin yerda qolsa ham, Bilimli yerda qolmas", "Yaxshi bilan yursang, Yetarsan murodga" (2-sinf), "Bilagi zo`r birni yiqar, bilimi zo`r mingni" (3-sinf), «Yolg`iz otning changi chiqmas, Changi chiqsa ham dong`i chiqmas»(4-sinf) maqollarida hunari orqasidan kishining yaxshi turmush kechirishi hamda kishilar orasidagi ahillikning ahamiyati ifodalangan;

2) Tabiatda sodir bo`lgan voqea va hodisalarni jamiyat hayotiga (ko`chma ma`noda) bog`laydi. Inson uchun uning zarurligi ochiladi. Masalan: "Yoz mevasi- qish xazinasi", "Qishning qori-kuzga baraka", "Qishning qori-yozga dori", "Daraxtni yer ko`kartiradi, Odamni el ko`kartiradi" (2-sinf);

3) Maqol mazmunida narsalarning o`ziga xos xususiyati, mohiyati ochiladi va bu inson hayotiga ham bog`liq holda, ma`no jihatidan tarbiya mazmunini beradi. Masalan: "Kitob bilim beradi, Bilim baxt keltiradi" (2-sinf), "Ota-onang- davlating", "Ona yurtning-oltin beshiging" (3-sinf), "Do`stsiz boshim-tuzsiz oshim" (4-sinf), "Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni" (1-sinf);

4) Maqollardagi muhokama va tafsilot inson, jamiyat va ayrim predmetlarning mohiyatini eslatish bilan birga, o`quvchilar fikrini uyg`unlashtiradi, tarbiyaviy ta`sir ko`rsatadi. Masalan: "Aqlning qayrog`i-bilim" (1-sinf), "Ona yurtning- oltin beshiging" (4-sinf), "Erinchoqlik boshga balo keltirar" (4-sinf).

Maqollar badiiylikka ega bo'lib, ma'lum ohangda o'qiladi, bu esa maqol mazmunining o'quvchi ongiga oson yetib borishini ta'minlaydi. Maqollardagi ohangdorlik – ayrim undosh tovushlar, ayrim so'zlarning takrorlanishi yoki qofiyalanishi tufayli tug'ilgan. Masalan:

Aql yoshdan – odob boshdan (4-sinf)

Oltin – kumushning eskisi bo'lmas.

Ota – onaning bahosi bo'lmas.(3-sinf)

Ammo ba'zi maqollar birgina gapdan iborat bo'ladi. Masalan: “Ko'p o'qigan ko'p bilar” (3-sinf), “Odob bozorda sotilmas” (4-sinf)

Axloq, odob bahsidagi maqollarni tahlil etish orqali xalqning hukmi ifoda etiladi, bu maqollarni o'rganish orqali o'quvchilar asrlar davomida avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan eng oliyjanob fazilatlar haqida fikrga ega bo'ladilar.

Jumladan, “Ochko'zlik yomon odat, Keltirar u falokat” maqoli mazmuni 1-sinfda “Ochko'z sichqon” ertagi mazmuniga bog'lab o'rgatiladi. Bunda ochko'zlik insonni halokatga eltuvchi narsa ekanligi, nafsibalolik oxir-oqibat kulfat keltirishi tusuntiriladi. O'quvchilar bunday xislatga ega bo'lmasligi uqtiriladi. Ertak mazmunidan xulosa chaqartiriladi.

Ilm-fanni egallashga, hunar olishga yo'naltiruvchi maqollar o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi, kasb-hunarga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Zero, komillik belgisi eng avvalo ilmlilik va biron-bir hunarining mohir egasi bo'lish bilan ham belgilanadi. “Bilimdan ortiq boylik yo'q”, “Bilgan o'qir, bilmagan to'qir”, “Aqlning qayrog'i-bilim” (1-sinf), “Bilim-baxt keltirar”(2-sinf), “Bilagi zo'r birni yiqar, bilimi zo'r mingni”, “Ko'p o'qigan ko'p bilar”, “Ilm olish- nina bilan quduq qazish”, “Bir yigitga qirq hunar oz”, “Hunar o'rganish uchun ham hunar kerak” (3-sinf), “Olim bo'lsang, olam seniki”, “Hunar bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda”, “Ilm – aql chirog'i” (4-sinf) kabi maqollarni o'rganish jarayonida o'quvchilarga ilm olishning afzalliklari, bilim hamisha insonni yuksaklikka eltuvchi vosita ekanligini ta'kidlanadi.

Maqollarni anglatgan ma'nolarini ochishda yil fasllari, har xil mavsumlar va hunarlarning nomlarini ham hisobga olish foydalidir. Ular o'quvchilarning lug'at boyliklarini oshiradi, so'zlarni ko'plab o'zlashtirishlariga olib keladi. O'qituvchi maqol mazmunini so'zlashdan oldin, uni ifodali o'qib beradi. Shundan so'ng o'qish texnikasini yaxshi egallagan o'quvchilarning ikki – uchtasi maqolni o'qiydi.

Ayrim o'quvchilardan maqol mazmuni so'raladi. O'qituvchi maqol yozilgan kartonni doskaga iladi va o'qish texnikasini yaxshi egallamagan 2 – 3 o'quvchiga ifodali o'qitadi. O'quvchilarning ifodali o'qishdagi ayrim nuqsanlar izohlanadi, so'z maqollar mazmunan tahlil etiladi. Masalan: o'qituvchi “Yaxshidan bog' qoladi, Yomondan dog” maqolini o'qishda quyidagilarga amal qiladi:

1. Birinchi misradagi yaxshidan so'zri ikkinchi misradagi yomondan so'zlaridan farqli ohang jihatidan) ravishda o'qiladi.

2. O'qituvchi maqolni o'qish jarayonida, birinchi misradan so'ng qisqa pauza qiladi.

3. Ifodali o'qish jarayonida yaxshi, yomon, bog', dog' so'zlarini doskaga yozib boradi. Shu talablarga asosan, o'rganilgan maqol o'quvchilarda ifodali o'qish uchun zamin tayyorlaydi. Shuningdek, yaxshi insonlar, ezgu fazilatlar egasi doimo xalq orasida ehtirom bilan tilga olinishi, u keyingi avlodlarga ham o'z yaxshi fazilatlarini bila o'rnatib bo'lishi tushuntiriladi. Chunki bog' hamisha yashnab turadigan, o'z ne'matlari bilan barchani xushnud qiladigan maskandir. Yomonlik ham unutilmaydi, binobarin u o'zidan og'riqli iz qoldiradi. Bu og'riqli inson qalbida dog' misoli bo'ladi. Shuning uchun har bir inson faqat yaxshilik qilishga, ezgu ishlarni amalga oshirishga harakat qilishi lozimligi haqida o'quvchilar bilan suhbat olib boriladi. Yomon ishlardan chekinish zarurligi uqtiriladi. O'qituvchi o'quvchilarga: “Sizni qanday eshlari istaysiz? Buning uchun nimalar qilishingiz lozim?” kabi savollar bilan murojaat qilinadi. O'quvchilar fikri diqqat bilan tinglanib, yaxshi fazilatlar misollar bilan ular ongiga singdirib boriladi. Shu o'rinda o'quvchilar orasidan ikki o'quvchi doskaga chiqariladi va ulardan bitiga yaxshi fazilatlarini, ikkinchisiga yomon xususiyatlarni doskaga yozish topshiriladi. Bunda quyidagi ustun yozilishi mumkin:

Yaxshi fazilatlar

Rostgo'ylik

Mehnarsevarlik

Kamtarlik

Odoblilik

Xushmuomalilik

Yomon qusurlar

yolg'onchilik

dangasalik

ishyoqmaslik

manmanlik

qo'pollik, qo'rslik

Keyin o'qituvchi har bir yozilgan so'zga o'quvchilarning o'zlari biladigan, yod olgan maqollarini ayyitishni va shu orqali ularning ma'nosini izohlashni so'raydi. Masalan, Rostgo'ylik- “Boshingga qilich kelsa ham, rost so'zla” yoki “Kamtarga kamol-manmanga zavol” kabi maqollar aytiladi va ma'nosi izohlanadi.

Maqollar mazmun-mohiyatini anglab olgan o'quvchilardan shu maqol mazmuniga doir boshqa turdagi asarlarni, xususan, hikoya, ertak, rivoyat yoki she'rlarni so'rash va ularni aytirish ham yaxshi samara beradi.

Ko'rinadiki, xalq maqollari boshlang'ich sinf o'quvchilarida insoniy fazilatlarini tarbiyalashda, ularda yuksak ma'naviyatni shakllantirishda, kelajakda barkamol inson bo'lib yetishishlarida juda katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2008. – 30-bet.
2. Imomov K., Mirzayev T. va b. Xalq og'zaki ijodi poetik ijodi. – Toshkent: “O'qituvchi”, 1990.

3. G`afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O`qish kitobi. 1- sinf uchun darslik. – Toshkent: “Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2013.
4. G`afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O`qish kitobi. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: “Sharq” nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.
5. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. O`qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: “O`zbekiston” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
6. Matchonov S., Shojalilov A. va boshqalar. O`qish kitobi. 4- sinf uchun darslik. – Toshkent, “Yangiyo`l Poligraf servis”, 2013.

*Дилбар Исмаилова, Феруза Туракулова, Мухаммадали Ёкубов
(Коканд, Узбекистан)*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Профессиональная компетентность будущих педагогов является интегративным качеством, позволяющим им эффективно действовать в конкретных практических типовых и нетиповых педагогических ситуациях.

Как известно, профессиональная компетентность – это готовность студентов пользоваться приобретёнными знаниями, навыками, умениями в конкретной сфере профессиональной деятельности для решения жизненных, практических и теоретических задач. В тоже время любые умения преобретаются в процессе деятельности, следовательно, формирование профессиональной компетентности возможно лишь в ходе разнообразной познавательной, практической, творческой деятельности студентов.

Говоря о профессиональной компетентности будущих педагогов, необходимо уточнить понятия “компетенция” и “компетентность”. По определению теоретика компетентностного подхода А. В. Хуторского, “компетенция- это готовность человека к мобилизации знаний, умений и внешних ресурсов для эффективной деятельности в конкретной жизненной ситуации. Компетентность – совокупность компетенций, наличие знаний и опыта, необходимых для эффективной деятельности в заданной предметной области”.

Из данного определения следует, что профессиональные компетенции- компетенции, обеспечивающие успех и карьерный рост в конкретной сфере профессиональной деятельности.

Специалисты выделяют восемь основных групп качеств специалиста, составляющих мастерство управления :

- умение общаться на формальной и неформальной основах и эффективно взаимодействовать с коллегами, равными по должности;
- умение проявлять качества лидера, необходимые в общении с подчиненными;
- умение ориентироваться в конфликтных ситуациях и правильно их разрешать;
- умение получать и обрабатывать нужную информацию, оценивать, сравнивать, усваивать ее;
- умение принимать решения в неопределенных ситуациях;
- умение распоряжаться своим временем, распределять работу между подчиненными, давать им необходимые полномочия, оперативно принимать организационные решения;
- умение проявлять деловые качества предпринимателя: ставить перспективные цели, использовать благоприятные возможности, вовремя изменять организационную структуру предприятия;
- умение критически оценивать вероятные последствия своих решений, учиться на своих ошибках.

Возникает потребность и в методах обучения, основывающихся на моделях двух подсистем управляющей системы: модели системы общения и модели системы совместной деятельности. Такими методами являются ролевые и имитационные игры. Обеспечить качественно новую профессиональную подготовку будущих педагогов способны технологии личностно- ориентированного обучения. Одной из таких технологий является технология модульно-компетентностного обучения с использованием информационных компьютерных технологий.

Результативность профессионального обучения зависит от того, какую позицию (активную или пассивную) в процессе овладения специальностью, профессией занимает студент, так как знания, полученные в готовом виде, как правило, вызывают затруднения при применении их на практике, при решении конкретных образовательных задач. Овладение профессиональными знаниями, умениями и навыками требует организации деятельности формы обучения студентов.

Образовательные технологии должны быть ориентированы на формирование профессиональных и общих компетенций обучаемых. В связи с этим возрастает роль и значение использования в учебном процессе информационных компьютерных технологий при изучении предметов специальных дисциплин.

Разрабатываются и используются на уроках теоретического обучения такая продукция, как: мультимедийные презентации, фотоматериалы, сканированные из литературы, графические схемы и виды оборудования, интернет-ресурсы.

Информационные технологии с использованием компьютера, дающие возможность перевести обучение на качественно новый уровень, отвечают основным принципам педагогической технологии: предварительному проектированию, воспроизводимости, целеобразованию и служат средством подготовки и передачи информации обучаемому.

Одним из путей реализации задачи по использованию информационных технологий является разработка мультимедийной презентации для уроков специальных дисциплин. Преподаватель работает в программе PowerPoint. Прежде чем проектировать компьютерную презентацию уроков, педагог разбивает весь курс дисциплин на модули, что дает возможность показать, из каких учебных элементов он состоит, как они взаимосвязаны между собой. Любой модуль должен заканчиваться контрольной акцией.

После изучения данного модуля у студентов формируются профессиональные и ключевые компетенции.

С помощью компьютерной презентации педагог транслирует весь объем материала в сжатом виде и демонстрирует наглядно тесные взаимосвязи содержания учебных дисциплин между собой. Представление текста учебного материала на слайдах сопровождается видеоматериалами, анимацией, что позволяет учащимся более глубоко проникнуть в суть какого-либо процесса.

Следовательно, формирование профессиональной компетенции студентов зависит от их активности, когда «активность» педагога переходит в активность обучаемых. В использовании при обучении активных форм, методов обучения, инновационных технологий продуктивного характера развиваются важнейшие качества будущего педагога, как самостоятельность и ответственность.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1991.
2. Хуторский А.В. Компетентность и компетентность. – М., 1990.

*Мадина Қасымова, Тоты Султанова, Мұхан Әділбек
(Қызылорда, Қазақстан)*

БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ АНА – АНАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Ата-бабаларымыз бала тәрбиесіне ерекше назар аударған. «Баланы жетіге келгенше тыйма, жетіден он төртке келгенше құлыңша қина, он төрттен кейін құрдасыңдай сыйла» деп, баланың ой-өрісі даму кезеңін ерекше бағалаған.

Бала-әке – шешенің перзенті, ұрпағы. Ұл, қыздың жарық дүниеге келген сәтінен бастап, кәмелетке толғанға дейінгі кезеңі бала ұғымына жатады. Осы кезеңде берілген тәрбие мен білім баланың бүкіл өміріне азық болады. Психолог ғылымдар баланың миы 2–11 жас аралығында жақсы дамитынын айтады. Ендеше осы аралықта берілген тәрбие мен білім бала бойына жақсы сіңетіні белгілі. Алайда бала 6–7 жастан мектепке барып білім алып, тәрбиеленеді, ал мектепке дейін 2-6 жас аралығында қайдан және қалай білім алып, тәрбие көрмек? Балабақшаға беріп, ой өрісін дамытып, өзін ұстау және өзгелермен қарым-қатыныс жасау мәдениетін үйреткен өте пайдалы.

«Баланың бас ұстазы ата-анасы» екенін ескере отырып, кез кез-келген ата-ана бала тәрбиесімен айналысу керек. Өскенде баласының тәрбиесін балабақшадағы тәрбиешіден немесе мектептегі мұғалімнен емес, әке-шешесінен сұрайтынын ұмытпайық. Баласының «көйлегі көк, тамағы тоқ» болуы ата-ананың бала алдындағы міндеті. Баланың тағылымы мол, танымы кең болуыда ата-ананың басты парызы.

Ұстаздардың ұстазы Ы. Алтынсарин: Балаға берілетін бірінші тәрбие ата – анасын, туған туысын, жолдасын сыйлауға үйретуден басталады. Себебі ата-анасын сыйламаған бала жолдасына да, қоғамға да пайда келтіре алмайды, – деп атап көрсеткен. Ұл-қыз ата-анасын қуанышқа бөлеп, бақытқа жеткізу үшін, ең әуелі олар әдепті болу керек. Әдепті болып өскен бала ата-анасының қас қабағына қарап, хал – жағдайларын айтқызбай аңғарады және олардың жеп-іші, киім-кешек, ұйқы-демалысын қадағалап, әр нәрседен көңілдерін тауып, мерейлерін өсіреді. Отбасындағы баланың жасынан пайымы мол, есті болып өсуіне де ата-ана ықпалы ерекше. Ұлы дана Абай атамыз: «Адам ата-анадан туған есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады» - деген.

Жас ата-аналарға айтарым: Балаңмен дос, сырлас бола біл. Ешқашан қаталдықпен адамды адам ете алмайсың. Қатыгездік баланы ашындырады, жүрегіне өшпенділік тудырады. Содан сырттай бағынышты көрінгенімен, ішкі қарсылығы өсе береді. Қарсылық қарсылықты туғызады деген физикалық заңды ұмытпайық. Қай уақытты да жұмсақ қатты жеңеді. Су жұмсақ, тамшылап тұрып, тасып теседі. Әке – шеше ретінде баланы

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

бақылап, өз ойынды баламен бөлісіп, баланың тұлғалық қасиеттерін ашуға тырыс. Бетінен қақпа, бірақ белін буып жолға сал. Әрбір ата-ананың мақсаты мен міндеті – ол ертеңгі күнге тәрбиелі, өнегелі, парасатты ұрпақ тәрбиелеп қалдыру.

Қорыта келгенде, ата-ананың тәрбиесі балаға орасан зор әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Караев А.М. Жастарға адамгершілік тәлімі. Алматы, 1989.
2. Қағаева А.К. Мектеп оқушыларына рухани - ізгілік тәрбие беру. – Ақтөбе, 2000. – 56 б.
3. Абай энциклопедиясы / Бас редактор - Р.Н. Нұрғалиев. – Алматы: Атамұра, 1995. – 327-352 б.
4. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1992. – 112 б.

*Мадина Қасымова, Тоты Султанова, Мұхан Әділбек
(Қызылорда, Қазақстан)*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ

Тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңгі-ұрпақтың рухани байлығы, мәдениеті, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігіне байланысты.

XXI ғасыр адамның шығармашылығы дәуірлеген ғасыр болатыны даусыз. Өткені адамзат баласы қол жеткізген жетістіктер негізінде жаңалық ашу өркениеттіліктің белгісі. Ал армандауды қойса, ойлау кері кетіп, қарапайымдылық орын алады. Осы тұрғыдан алып қарағанда шығармашылықпен өмір сүру жеке адамдар ғана қол жеткізе алатын биіктік емес екені бүгінде белгілі болып отыр. Ол қоғамның қалыпты дамуының бірден бір жолы.

Баланың қабілеттерін дамыту мәселесі өзінің тамырын адамзат тарихының тереңінен тамыр алады. Ежелгі грек ғылымы және философы Сократ өз оқушыларының дамуына үнемі қамқорлық жасап отырған. Адамның ақыл ойын, қабілеттерін дамыту арқылы оны бақыт жолына жеткізу мәселесіне бірнеше күрделі еңбектерін тікелей арналған шығыстың әйгілі ойшылы Әл-Фараби болды.

Бүкіл бір халықтың ұстазы ұлы Абай өзінің қара сөздерінде (43-сөзі) бала өмірге келгендегі қабілеттері әрі қарай дамытуды шырдауды қажет ететінін, сонда олар пайдаға асатынын жазған. Ал назардан тыс қалған қабілеттер бара-бара жойылып, жоқ болатынын айтқан.

Белгілі бір істі үздік орындауға мүмкіндік беретін адамның әр түрлі жеке қасиеттерінің синтезін қабілет деп атайды.

Қабілеттің дамуы оны қажет ететін қызмет саласын және әрекетке үйрену үстінде көрініп отырады.

Қабілеттің ойыдағыдай дамуы адамды тиісті жүйесінің, икемділік пен дағдының болуына байланысты болады. Қабілет негізінен екіге бөлінеді. Адамның ақыл-ой өзгешеліктерінің жеке қасиеттері кез-келген адамнан табылатын қабілет жалпы қабілет деп аталады. Іс-әрекеттің жеке салаларында ғана көрініп, оның нәтижелі орындалуына мүмкіндік беретін қабілетті арнаулы қабілет деп атайды.

И.Я.Лернер «Даму» деген ұғымды педагогикалық заңдылықтарға негіздей отырып, адамның әр түрлі қиындықтардағы мәселелерді шеше білуге дайындығы деп түсіндіреді. Мұндай анықтама интеллектуалдық іс-әрекетті жоғары орынға шығарады. Мәселе қаншалықты күрделі болса, оның шешуге жұмсалатын ақыл-ой қызметі де соншалықты кең, аумақты, демек даму деңгейі де жоғары болады.

А.В.Занков төмендегідей көрсеткіште дамуы іске асырады деп есептейді. Олар байқампаздық, өз ойын жеткізе білу, практикалық іс-әрекеттер атқара білу. Тұтас алғанда барлық авторлардың дамуы туралы ойлары оқыту барысында баланың психикасының жаңа сапалық деңгейге көтерілуі дегенге келіп тоқтады.

Жан-жақты үйлесімді дамыған қоғам мүшесін тәрбиелеу тек бүгін қозғап отырған мәселе емес. Ширек ғасыр бұрын ұлы ойшылдарымыз Әл-Фарабиді, Жүсіп Баласұғынды, Абайды, Шәкәрімді жеке тұлғаны қалыптастыру мәселелері қатты толғандырған. Жүсіп Баласұғын «Құтты білек» дидактикалық дастанында жан-жақты үлесімді дамыған тұлғаны толық пішімді адам дей келе, оған жетудің жолдарын көрсеткен. Ғасыр өткен сайын ұрпақ туралы ойлар өз жалғасын тауып келеді.

Менің ойымша бүгінгі буын білім алушылар кез-келген шығармашылық тапсырмаларды шешуді табыспен меңгере алады.

Ол үшін мына төмендегі шарттар орындалуы тиіс. Біріншіден – баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту ісін ерте бастан қолға алу. Екіншіден – баланың жүйелі, тұрақты ұйымдастырылған шығармашылық әрекеттер жайындағы болуы.

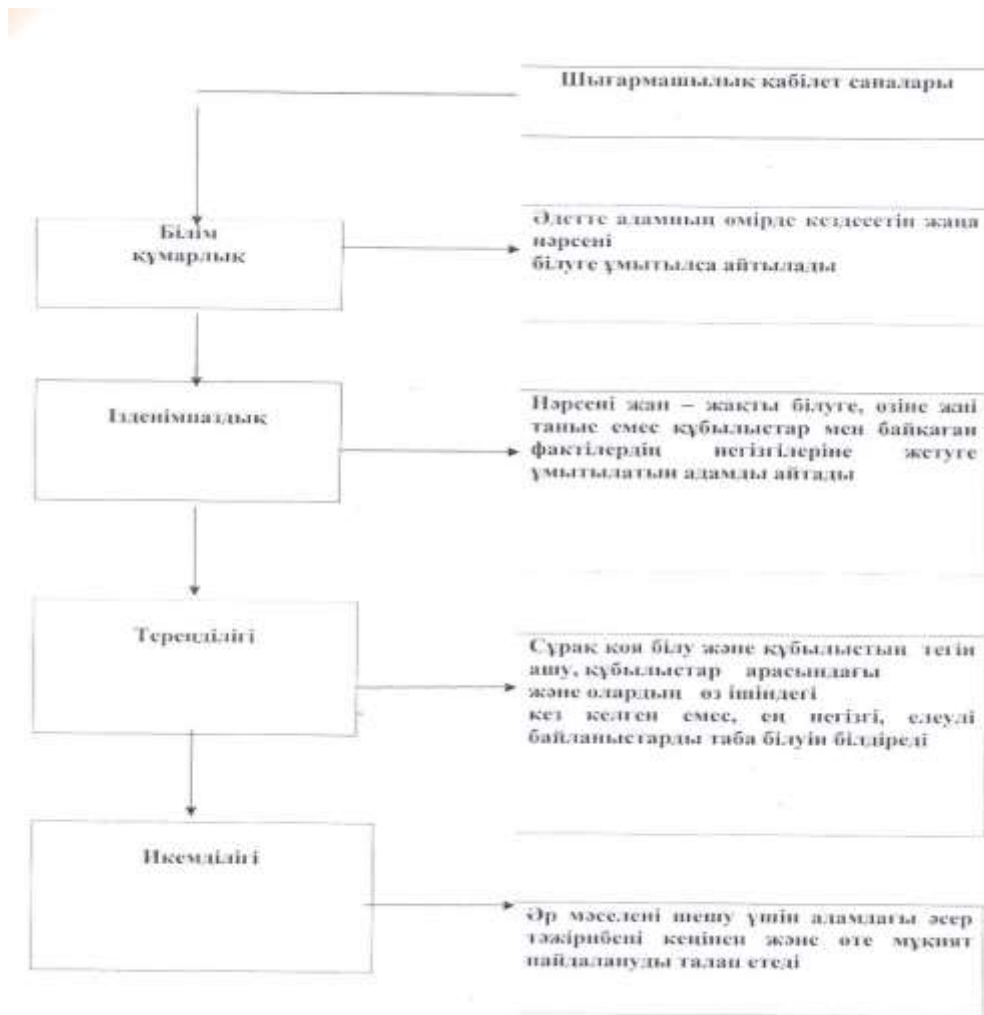
Ерекше ойды талап ететін әлеуметтік қарым-қатынастар шығармашылық қабілеттер дамытуға тиімді әсер етеді деп ойлаймын. Үшіншіден – бала әрекеттің әр түрімен айналысуға тыңдауына деген еркі болу керек. Балаға елеусіз болса да күшімен, өз ойымен, қиындықты жеңе отырып, жаңалық ашуға жағдай жасайық.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Ана тілі – бастауыш мектептегі негізгі де маңызды пән, имандылыққа, адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі, қарым–қатынас жасау мен дүниетанудың құралы, баланың интеллектісі мен шығармашылық дамытудың арнасы.

Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың негізгі мақсаты – оқушыларды оқуға, сауатты жазуға және тіл арқылы қарым – қатынас жасау қызметінің барлық түрлерін меңгеруге үйрету, ойлау қабілетін дамыту, өз ойы мен пікірін еркін жеткізе алатын етіп тәрбиелеу.

Бұдан 2,5 мың жыл бұрын өмір сүрген қытай философы Конфуций, грек философы Платон (б.э.д.) 427–437 жыл дарынды балаларды патша сарайында арнайы тәрбиеленгенде, ең алдымен оларды көркем өнер түрлеріне үйреткен олардан дарынды ақын, суретші шықсын дегенді мақсат тұтпаған, өз ұлтын, мемлекетін өркендететін білімді, алғыр, болашақ данышпан шәкірттер тәрбиелеу үшін бірінші кезекте балалардың сезімталдығы, ойын, тілін дамытуды қолға алған.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты еңбегімен: Мағжанның жүрек тебіренерлік мөп–мөлдiр асыл лирикасы, Мұхтардың этикалық көркем прозасы, Шоқанның барша әлемдi таңғалдырған жаналықтары, ұлы Абайдың түпсiз терең философиялық толғаулары сияқты осынша мол рухани қазына әрбiр адамның iшкi жан дүниесiн байытып, сана–сезiмiн шарықтата көтеретiнiне күмән келтiре алмайсың, - деуiнiң өзi бiздiң жоғарыда айтқан яғни ана тiлi арқылы баланың бойында жақсы қасиеттердi, ойын жетiлдiрудi үйретуге болатынына толық дәлелiмiздiң бiрiде, әрi бiрегейi болып табылады.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Ана тілі пәнінде оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін В.Занковтың дамыта оқыту технологиясына сүйене отырып жұптық, топтық, ұжымдық, жеке жұмыс формаларын қолданамын.

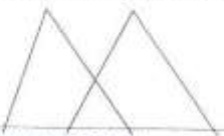
А.Байтұрсынов оқушының өзіндік жұмысының маңызын бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керектігін атап айтқан болатын.

Ал, В.Г.Лембергтің пікірінше, өзіндік жұмыстары ұйымдастыру мына шарттарға байланысты.

- а) жұмыстың мақсатын айқын түсінуі;
- ә) жұмыстың жемісті аяқталуына, оның алдағы нәтижесіне қызығуы;
- б) жұмысты өз еркімен, қалауымен орындау.

Ана тілі 4 – сынып «Атамұра» баспасынан жарық көрген оқулықтағы мәтін соңында берілген күрделі тапсырмалар мен шығармашылық тапсырмаларды орындау кезінде өз бетінше жұмысты тиімді ұйымдастырған жөн. Көп жағдайда мәтін тақырыбына сай құрастыру, шығарма жазу, сурет салу т.б. Тапсырмалардың берілетіндігі бәрімізге аян.

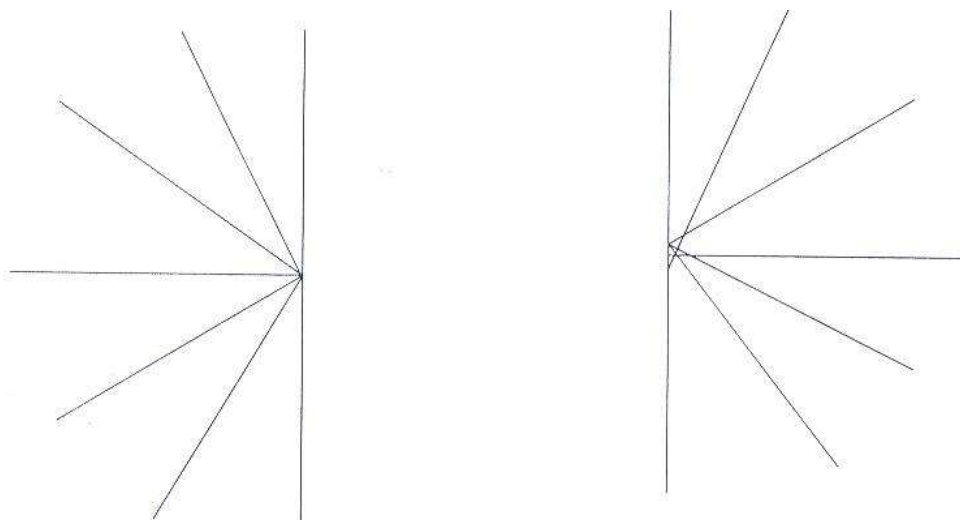
Балаларды өлең құрастыруға 1-сыныптан бастап дағдыландырамын. Оларға ұйқасын табу сияқты ойын түрлерін ұйымдастырамын. Алғашқы өлең құрастыруға буындарды пайдалана отырып, өлең құрастыруға буындарды пайдалана отырып, өлең құрауды ұсынуға болады. Екіншіден дайын ұйқас ұсынылады, сол ұқасты пайдаланып шумақ құралады. Жұмбақ құрастыру жолдарын үйретемін, әңгіме, ертегі құрастыруға баулимын. Сонымен бәр өзіндік жұмыстың түріне тоқталалайын. Диафильм жасау

1. Оқушының аты – жөні
2. Өлең үйкасын табу + Қара өлең үйкасы + - +
3. Пиктографиялық хат жазу.
4. Тест танырмасы

Осы жұмыстарды жүргізу барысында нәтижесін бақылау мақсатында диагностикалық карта жасап отырмын. 15 диагностикалық картаның түрін жүргіздім.

- 1) Оқушылардың психологиялық - педагогикалық диагностикалық картасы – 1
- 2) Зерттеу диагностикалық картасы – 8
- 3) Оқушылардың пәнге қатынасы жөніндегі диагностикалық картасы – 3
- 4) Оқушылардың мінезі мен темпераментінің ерекшелігі жөніндегі диагностикалық картасы – 1
- 5) Дарынды баламен жұмыс картасы – 2

Соның ішінде Ой - өрістік портрет әдістемесіне жасалған диагностикалық картасы:

1. Ойлау икемділігі
2. Зейіннің жоғары дәрежеде жинақталуы
3. Есте сақтау, жады
4. Көшбасшылық
5. Бәсекелестілік
6. Қызығушылық

Бүгінгі Қазақстандаға қалыптан тыс ойлай алатын, шұғыл шешімдер қабылдай білетін, белсенді, шығармашыл адамдар қажет. Біздің ұрпақ таңдауына шексіз мүмкіндік туған заманда өмір сүріп жатыр. Бүгінгі оқушыны әлемде болашағына дұрыс таңдау жасай алатын, ұтымды шешім қабылдай алатын сондай-ақ өзінің өміріндегі өзгерістер ағымына икемделе білетін қабілетіне байланысты өмір сүре тәртібі күтіп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы: Өнер, 1996. – 269 б.
2. Қағаева А.К. Мектеп оқушыларына рухани - ізгілік тәрбие беру. – Ақтөбе, 2000. – 56 б.
3. Бозжанова К. Бастауыш мектеп оқушыларының өз дағдысын қалыптастыру. – Алматы: Мектеп, 1989.
4. Наурызбаев Ж. Ұлттық мектептің ұлы мұраты. Оқушыларға мәдени-этникалық білім беру туралы. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 107 б.

*Людмила Коробчук
(Луцьк, Україна)*

ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Екологічна криза, котра за останні десятиліття набрала глобального масштабу, виступає відображенням глибокої кризи культури, вихід із якої вбачається у впровадженні екологічного імперативу взаємодії суспільства та природи. Одне із провідних завдань сучасної національної політики спрямовано на досягнення кардинальних змін у відношенні людини до природи, формування екологічного виховання, екологічної свідомості, екологічної культури. Недостатній рівень екологічного виховання, мислення, етики, освіти створює вимогу для можливого виживання – формування екологічної культури. В Концепції екологічної освіти України одним із головних завдань також визначається формування екокультури всіх верств населення, що в свою чергу, передбачає розвиток особистої відповідальності за стан оточуючого середовища на місцевому, регіональному, національному та глобальному рівнях [3, с. 5-25]. Важлива роль у цьому процесі належить навчальним закладам, особливо вищій школі, котра здійснює підготовку фахівців технічних спеціальностей.

Екологічне виховання майбутнього спеціаліста в сучасних умовах розглядається в контексті Концепції розвитку освіти України як обов'язковий чинник його професійної підготовки [3, с. 50-62; 4, с. 5-25]. Розв'язання екологічних проблем вимагає забезпечення формування екологічного виховання та культури майбутніх фахівців як складової компоненти їхньої професійної підготовки.

Враховуючи те, що першоджерелом поштовху людини до діяльності є задоволення своїх потреб, то розрізняти потреби слід як психічне й як об'єктивне явище. Потреба особистості, колективу чи суспільства відображається індивідуальною, колективною або суспільною свідомістю, мисленням. Різноманітність потреб детермінує безліч мотивів поведінки. В контексті екологічного виховання Є. Флешар відзначає, що особистість формується в процесі діяльного й усвідомленого ставлення до навколишнього [5].

Водночас, варто відмітити, що поза увагою дослідників залишились умови інтеграції вітчизняної екологічної освіти з системами освіти європейських держав, педагогічні умови ефективного застосування кредитно-модульної системи навчання в процесі формування екологічної культури та виховання майбутніх фахівців технічних спеціальностей. Такий стан наукового знання зумовлює необхідність розв'язання низки суперечностей в професійній освіті, зокрема між:

- традиційними підходами до формування екологічної культури та екологічного виховання майбутніх фахівців технічних спеціальностей та необхідністю впровадження прогресивних технологій навчання;
- сучасними вимогами до екологічної освіти майбутніх фахівців та недостатньою теоретичною та практичною розробкою існуючої проблеми;
- суспільним усвідомленням необхідності розв'язання проблем, пов'язаних із складною екологічною ситуацією та відсутністю відповідної системної підготовки екологічно грамотного фахівця [1, с.1-2].

За весь час професійної підготовки фахівця важливо разом зі студентами аналізувати, синтезувати та співставляти набуту інформацію, створювати узагальнені конструкції, що дає змогу перейти до вищої ступені відображення дійсності – мислення. Екологічне мислення як понятійна й опосередкована форма психічного відображення довкілля розвивається від своїх елементарних понять і суджень до вищих творчих їх виявів. Через розумову діяльність розкриваються зв'язки й властивості, котрі неможливо одержати на рівні чуттєвого, збагачуються та взаємодоповнюються. При вирішенні екологічних проблем необхідно перш за все зацікавити студента, мотивувати ретельне їх вивчення й розв'язання. Правильні гіпотези базуються на отриманих раніше знаннях, примушують майбутнього спеціаліста переосмислити їх і творчо застосувати в кожному конкретному випадку. Ефективність мисленневих операцій залежить від попереднього досвіду, рівня відповідних знань та вмінь, сформованості емоційно-вольової та мотиваційної сфери особистості.

Особливу увагу варто надавати впливу індивідуальних особливостей на формування екологічної культури майбутніх фахівців. Він може відіграти домінуючу роль у становленні кожного студента як майбутнього фахівця. Набутий суб'єктивний досвід у спілкуванні, суспільному вирішенні проблем, спільна діяльність над навчальним завданням створюють підґрунтя для формування екологічної культури, яка є однією з ключових для майбутніх фахівців. Комфортний соціально-психологічний клімат, що складається в навчальній групі, створює сприятливі умови для розвитку особистісних якостей кожного студента взагалі та формування екокультури зокрема. Таким чином, групова навчальна діяльність буде ефективною за умови врахування окремих індивідуально-психологічних особливостей її суб'єктів.

Лише багаторічний досвід роботи у вищій школі та результати проведеного експерименту дають змогу окреслити такі напрями реалізації індивідуального підходу та особливості впровадження його в навчальний процес вищих технічних навчальних закладів: діагностування навчальної діяльності кожного студента; створення відповідних умов для саморозвитку, самореалізації, самоконтролю, враховуючи індивідуальні особливості кожного студента [5].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Навчально-виховний процес у сучасній вищій школі вимагає індивідуального підходу до кожного студента зокрема. Як зазначено в Національній доктрині розвитку освіти, „...лише за умов переорієнтації системи освіти на врахування індивідуальних властивостей тих, хто навчається, з метою подальшого їх розвитку, можна створити умови для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховати покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя...” [6]. Процес навчально-пізнавальної діяльності повинен ґрунтуватися саме на врахуванні індивідуальних особливостей кожного студента.

За даними нашого дослідження, ми можемо засвідчити, що успішна самоактуалізація майбутнього професіонала можлива за умови зосередженості та заглиблення у професійну сферу, реалізації власного «Я», виявлення та подолання психологічних перешкод, спрямованість на ефективне виконання в нашому випадку екологічних завдань. У ході підготовки розкриваються й набувають повної реалізації ключові якості зрілої особистості, формується активна життєва позиція, відповідальність за охорону екології навколишнього середовища майбутніх фахівців вищого технічного навчального закладу.

Сучасна освіта в процесі підготовки майбутнього фахівця європейського освітнього простору повинна вирішувати для початку наступні завдання:

- 1) збільшити можливість випускників до працевлаштування;
- 2) активно впроваджувати у програми вищої освіти підприємницької складової, передусім у плані оволодіння студентами практичними навичками, необхідними для ведення самостійної екологічної діяльності, а також отримання ними необхідних знань та практики як в Україні, так і за кордоном;
- 3) підвищити мобільність громадян;
- 4) збільшити потенціал конкурентоспроможності освіти;
- 5) розвивати систему освіти протягом життя;
- 6) підвищити увагу до суспільствознавчого блоку вищої освіти та питань університетського самоврядування, від чого значною мірою залежить майбутня участь молодих людей у суспільно-політичному житті країни

Педагогічна технологія розглядається нами як метод планування, застосування, оцінювання й корекції навчально-виховного процесу шляхом використання сукупності людських, технічних і дидактичних ресурсів для досягнення найефективнішої результативності. В ній чільне місце відводиться оновленню її змісту, запровадженню сучасних педагогічних технологій, створенню нової системи методичного та інформаційного забезпечення навчального процесу, організації навчання як безперервної науково-виробничої діяльності з найповнішим використанням виховного потенціалу ВНЗ [2, с. 2-12; 7]. Вимагає цього й сучасний стан роботи вищої школи.

Логіка побудови навчально-виховного процесу вищого технічного навчального закладу вимагає поетапного опанування студентами вказаних циклів навчальних дисциплін. Водночас у зв'язку з дією комплексу суб'єктивних і об'єктивних чинників (значна кількість навчальних дисциплін, циклічний характер навчально-виховного процесу, урахування вікових і психофізіологічних особливостей студентів, зростання якості підготовки спеціалістів відповідно до вимог Болонської угоди і входження України в європейський освітній простір та ін.) сучасні робочі навчальні плани вищого технічного навчального закладу не дають змоги чіткої поциклічної побудови визначених програмою блоків навчальних дисциплін [7].

Формування екологічної культури та екологічного виховання, як наголошувалося, здійснюється через набуття екологічних знань, відповідних умінь і навичок з охорони навколишнього середовища, а також наявності сукупності мотиваційних спонук природозберігаючої діяльності людини.

Специфіка екологічних знань полягає в тому, що вони відображають складні природно-соціальні явища й процеси, закони існування природних систем, з одного боку, й технологічні принципи виробництва та технічних засобів, за допомогою яких люди перетворюють природу, з іншого. Комплексність екологічних знань зумовлена тим, що предметом екології є переплетіння природних, суспільних і технічних наук. При цьому всебічне цілісне уявлення про екологічні проблеми можна сформулювати лише на предметній основі, в межах кожної конкретної навчальної дисципліни [4]. У змісті екологічного навчання мають знайти відображення розвиток як особливості предметної сфери кожної навчальної дисципліни, так і особливості вмінь і навичок, які формуються в студентів у процесі її вивчення.

Висновки. Таким чином, важливими завданнями для України, політика якої спрямована на формування та розвиток суспільства, орієнтованого на знання, в перспективі є розробка та реалізація чітко продуманої стратегії перетворення вищої школи, де головним буде кардинальна зміна змісту й технологій навчання. Розв'язання цих складних завдань залежить передусім від цілеспрямованої, науково обґрунтованої діяльності педагогів вищої школи, які володіють науковими знаннями з теорії освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гурenkova O.B. Формування екологічної компетентності майбутніх фахівців водного транспорту в умовах кредитно-модульної системи навчання: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / O.B. Гурenkova. – К., 2009. – 20 с.
2. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») // Освіта. – 1993. – № 44-46. – С.2-12.

3. Концепція екологічної освіти в Україні // Інформаційний вісник «Вища освіта». – 2002. – № 9. – С. 50–62.
4. Концепція екологічної освіти України // Екологія і ресурси : зб. наук. пр. / ред. О. М. Трофимчук. – К., 2002. – № 4. – С. 5–25.
5. Лук'янова Л. Б. Теорія і практика екологічної освіти у професійно-технічних навчальних закладах: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Л.Б. Лук'янова. – К., 2006. – 465 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К. : Шкіл. світ, 2001. – 24 с.
7. Сапожников С.В. Екологічна освіта студентів: вимоги до теоретичної підготовки // Актуальні проблеми соціальної педагогіки і психології // Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Харків: Книжк. вид-во «Каравела», 2000. – 76 с.

*Христина Косило
(Івано-Франківськ, Україна)*

ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ВРЕЦЬОНИ

Григорій Захарович Врецьона був відомий у Галичині не лише своєю плідною педагогічною працею, а й великою активністю в громадсько-просвітницькій діяльності. Член багатьох українських товариств, директор Крайового Кредитового Союзу, один з організаторів товариства “Просвіта” у Львові. Він був його членом-засновником і членом Головного відділу, фундатором стипендіального фонду для незаможної молоді при товаристві. Педагог був активним діячем Товариства “Просвіта”, членом його головного відділення, організатором читалень, часто виступав на зборах, публікувався у виданнях Товариства.

Головний відділ товариства “Просвіта” у Львові звернув увагу на необхідність поширення знань серед широких народних верств не лише за допомогою книжок і часопису “Письмо з Просвіти”, а й за допомогою живого слова та шляхом заснування читалень. Тому Григорій Врецьона разом із Н. Вахнянином, іншими свідомими львівськими русинами виїжджали на околиці Львова, виголошували по селах та містечках популярні виклади на різні теми і принагідно засновували читальні “Просвіти”. Така активна діяльність Григорія Захаровича не лише сприяла поширенню просвітницьких ідей, а й надихала до аналогічної праці просвітян інших західноукраїнських філій [1, с. 314]. Так, О. Барвінський вважав приклад Г. Врецьони знаковим і вартим для наслідування. Коли 1883 р. Олександра Григоровича обрали головою тернопільської філії “Просвіти”, він, окрилений прикладом Григорія Врецьони, залучив до просвітницької праці Юрія Гецева, Івана Лошнева, Лева Рудницького, Петра Левицького та інших і з їх допомогою започаткував поїздки по селах і містечках Збаражчини, Скалатщини, Тернопільщини, Теребовельщини, виголошуючи популярні лекції та засновуючи читальні [1, с. 314].

Саме в цей час активно працювали в “Просвіті” О. Партицький, Д. Гладилевич, Ю. Целевич, В. Барвінський, О. Стефанович та ін. Якщо, скажімо, 1877 р. “Просвіта” налічувала 564 члени товариства, то 1894 р. вже 7385. Вона тримала в своєму полі уваги читальні по всій Галичині; проводила загальні збори у Станіславі (1889), Коломиї (1890), Тернополі (1891); видавала і розповсюджувала значну кількість книжок у містах і селах; проводила національно-виховну роботу (організація концертів-вечорниць, виставок, похоронів визначних діячів, позички на організацію товариств, гуманітарні пожертви, оборона прав української мови, створення бібліотек тощо).

Г. Врецьона разом з о. Г. Гірняком організував “Просвіту” і у Винниках (1896 р.). Зазначимо, що проблема національного відродження у Винниках була складнішою, ніж в інших, здебільшого чисто українських, селах. У середньовіччі Винники було село, мешканці якого займалися рільництвом, а згодом, через розбудову тютюнової фабрики, стало промисловим містечком. Населення, колись виключно українське, поповнювалося німецькими колоністами і фабричними робітниками-поляками. З відкриттям різних місцевих установ до них прибуває значна кількість польських службовців та польських вчителів, що ускладнює організацію й проведення українських культурно-освітніх заходів. Подання про створення товариства “Просвіта” було скероване до Високого Намісництва у Львові 27 листопада 1895 р. і 30 листопада цього року дане прохання було задоволене. Її засновниками були о. Григорій Гірняк, Павло Домазар, Петро Обаранець, Теодор Кияк, Іван Лема, Михайло Пивовар, Володимир Титло, Федір Дмитерко, Анна Врецьона, Ольга Гірняк. 19 січня 1896 р. відбулися установчі збори товариства “Просвіта”. Першим її головою стає отець Григорій Гірняк. А. Байцар стверджує, що саме завдяки титанічній праці о. Григорія Гірняка, Григорія Врецьони, Володимира Левицького, Антона Рака населення Винник стало свідомою і добре організованою національною спільнотою, а Винниківський район став найсвідомішим і найкраще організованим у Львівському повіті [2].

Політичний гарт Г. Врецьона пройшов у народовецькому таборі. Був членом першого в Галичині політичного об'єднання “Народна Рада” (1885), яке стало виразником державно-політичних прагнень українців. Як відомо, наприкінці XIX ст. суспільно-політична ситуація в Галичині була складною й неоднозначною. Як зазначав у “Споминах...” О. Барвінський, кількість послів у державній раді й сеймі різко зменшилася, тому

складно лобювати національні питання; народні інституції занепали, український народ занепадає морально й матеріально; молодь, не маючи духовної поживи, “нидіє” і відчужується від рідного народу; жіноцтво виростає або без освіти, або виховується в чужих пансіонах. Українці поділилися на дрібні партії, що ослабило національні сили. Тому гостро постала потреба об’єднання сил, організації та спільної праці для добра народу і захисту його прав [1, с. 269].

Таке об’єднання сил було необхідне в усіх галузях: політичній, економічній, освітній. Великі надії щодо об’єднання політичних сил українці покладали на загальні збори “Руської ради”, заплановані 6/18 листопада 1879 р., якщо би виділ товариства попередньо прийняв у члени всіх українців, котрі зголосилися, незалежно від своїх політичних переконань, спільно працювати на благо українського народу. Повний текст відозви надруковано в часописі “Батьківщина” [Відозва до галицьких русинів // Батьківщина. – 1879. – Ч. 3 (1 листопада). – С. 1]. Із львівських народовців виявили бажання працювати для користі народу 28 українців, склад яких одобрили проф. Романчук та о. О. Стефанович. Григорій Захарович був одним із перших, хто подав заяву на членство в “Руській раді”. Разом із ним бажання працювати для розквіту української нації виявили Омелян Огоновський, Корнило Сушкевич, Олександр Огоновський, Рафаїл Стеблецький, Дам’ян Гладилевич, Юліан Целевич, Анатоль Вахнянин, Ізидор Громницький, Володимир Подляшецький, Володимир Барвінський, Григорій Цеглинський, Маркил Желехівський, Ксенофонт Климкович, Андрій Січинський, Петро Погорецький, Григорій Петрикевич, Михайло Коралевич (директор руського театру), Андрій Чичкевич (учитель гімназії), Петро Скобельський, Николай Дольницький, Олекса Зафіювський, Юліан Дольницький (учитель гімназії), Петро Огоновський, Василь Тисовський, Дмитро Левкевич (учень гімназії), Роман Заклинський (учень школи вправ) і Константин Лучаківський. Ми повністю навели прізвища всіх народовців, які були однодумцями й соратниками, щоби наочніше продемонструвати ідейне оточення Григорія Захаровича, відтворити тогочасні прагнення українців об’єднатися задля добра українського народу. Однак виділ “Руської ради” відмовив двадцятьом вісьмом львівським народовцям у членстві [1, с. 271]. З цього прикладу бачимо, як важко доводилося Г. Врецьоні працювати в умовах ігнорування українського національного елемента, засилля чужих, а часом і ворожих сил.

У листі до О. Барвінського від 20 травня 1891 р. Григорій Захарович від усіх своїх однодумців висловлює стурбованість, щоби на посаду пок. Олекса Огоновського не прийшов “кацап”. Як відомо, О. Огоновський – вчений правник і громадський діяч, дійсний член НТШ, професор права – викладав українською мовою у Львівському університеті, розробляв українську юридичну термінологію. Був співзасновником товариств “Дружній Лихвар”, “Просвіта”, НТШ, Руського педагогічного товариства. У 1872-1876 рр. був редактором часопису “Правда” і став у 1885 р. першим головою народовецької політичної організації “Народна Рада”. Ймовірно, саме про останню вакантну після смерті О. Огоновського посаду турбувався народовець Г. Врецьона: “Говорять голосно о д-рі Яновскім. Наші знов люди бажать мати д-ра Левицького Костя, трудячогося нині во всіх майже товариствах наших” [4, с. 738]. Як відомо, головою “Народної Ради” обрано Юліана Романчука, а К. Левицький став його заступником.

Незважаючи на несприятливі умови, Г. Врецьона здобув собі славу чесної, безкорисливої, відданої національній ідеї людини. Він активно публікувався в педагогічних часописах “Учитель”, “Слово”, “Газета шкільна”, “Ластівка”, “Діло”, “Зоря”.

Г. Врецьона – активний діяч шкільного товариства “Поміч”, що було різновидом бурси. Тут навчали бідну молодь, забезпечували її житлом, одягом, харчуванням та підручниками. Товариство “Поміч” активно підтримували українські інтелігенти. Завдяки діяльності товариства, вже на третьому році школа мала 340 дітей (4 класи для хлопців і 5 для дівчат) та 11 педагогів. Це стало яскравим свідченням сили громади, що складається з патріотично налаштованих особистостей. Випереджаючи свій час, Г. Врецьона вбачав у громаді ту силу, що здатна замінити українцям їх вельмож і князів. Громаду вважав об’єднуючим чинником, який може успішно вирішити насущні потреби жителів села. Так як основним завданням шкільного товариства “Поміч” виступала допомога дітям із незаможних сімей у здобутті освіти, то Григорій Захарович неодноразово звертався до всіх українських патріотів із проханням допомагати матеріально товариству, уможливаючи цим допомогу в навчанні незаможним хлопцям і дівчатам [4, с. 20].

Важливу роль у боротьбі галичан за рідну школу відіграло створене 6 серпня 1881 р. Руське педагогічне товариство. Його засновники В. Барвінський, В. Бачинський, І. Величко, Д. Вінцковський, Р. Заклинський, Ф. Костек, О. Огоновський, О. Партицький, О. Савицький, О. Стефанович, К. Сушкевич, А. Яновський розгорнули активну просвітницьку діяльність. Стараннями товариства проводилися конференції й педагогічні наради, видавалися книжки й підручники. Товариство проводило велику роботу з підготовки вчителів та зі створення українських шкіл. Григорій Захарович Врецьона був скарбником товариства з 1884 р. З 1 вересня 1880 р. він починає видавати педагогічно-наукову газету “Шкільна Часопись”: “отсе були перші почини діяльності в обороні рідної школи” [5, с. 192].

Наприкінці XIX ст. українці усвідомили, що національна свобода тісно пов’язана з економічною незалежністю. Галицькі українці усвідомлюють, що міцним фундаментом для національного руху може стати економічний розвиток краю. Г. Врецьона активно включається в цей процес, внаслідок якого виникло багато українських кредитних, кооперативних та економічних інституцій. Із 1894 р. виникають “реєстровані стоварищення” – кооперативи. Перші кооперативи засновуються на основі статуту, укладеного Теофілем Кормошем у Перемишлі [Левицький К. Історія політичної....с. 311]. У 1898 р. у Львові засновано крайову

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

кредитно-організаційну інституцію – “Крайовий союз кредитовий”, “щоби організувати господарські спілки, старати ся для них про кредити і наглядати їх діяльність” [5, с.312]. Новостворена організація започаткувала заснування торговельних та промислових кооперативів у Галичині. Першими дійсними директорами “Крайового союзу кредитового” були Кость Левицький, Кость Паньківський, Григорій Врецьона [5, с.312]. Упродовж 1899–1903 рр. саме “Крайовий союз кредитовий” відігравав роль єдиного центру й водночас каталізатора українського кооперативного руху. В 1913 р. він налічував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів.

“Крайовий союз кредитовий” виконував функції центральної ошадної каси для всіх українських кооперативів. Крім того, статут передбачав діяльність у сфері парцеляції землі, а також вирішувалася справа щодо пільг у виділенні кредиту товариствам системи Райфайзена.

Від “Крайового союзу кредитового” значну матеріальну підтримку отримували такі відомі українські громадські інституції, як “Просвіта”, “Українське товариство педагогічне”, “Рідна школа” тощо. Спеціальні суми “Крайовий союз кредитовий” виділяв для товариств “Сільський господар”, “Сокіл”, на будівництво церков, українського Народного театру у Львові, пам’ятника Т. Шевченку в Києві тощо.

Г. Врецьона брав участь у багатьох тогочасних культурно-освітніх подіях. Так, 9 січня 1901 р. він був присутнім на урочистому відкритті читальні в с. Пустомити (теперішня Львівська обл.) та перших установчих зборах [3, с.7]. Зійшлося тоді більше сотні господарів, молоді, господинь, церковний хор. На відкриття були запрошені і виступили високоповажні гості зі Львова – “перший професійний педагог на Галичині Григорій Врецьона” та майбутній Президент ЗУНР Кость Левицький. Головою зборів обрали Григорія Врецьону, який першим взяв слово. Промова його була високопатріотичною, захоплюючою. Під час його виступу у багатьох на очах виділися сльози. Відкриття проходило дуже урочисто, між виступами декламували вірші, а хор виконував церковні та українські пісні [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Барвінський О. Спомини з мого життя. Ч. 1 та 2 / Олександр Барвінський. – Нью-Йорк – Київ : Смолоскип, 2004. – 530 с.
2. Байцар А. 19 січня винниківській “Просвіті” виповнюється 117 років [Електронний ресурс] / Андрій Байцар. – Режим доступу: <http://vinnikiplus.in.ua>. – Заголовок з екрана.
3. Бюлетень Проекту економічного розвитку громади / за ред. В. Полуйка, Г. Луцишин. – 2006. – Вип. 13. – Львів : Аз-Арт, 2006. – 10 с.
4. Врецьона Г. Відозва до наших патріотів / Г. Врецьона // Газета школьна. – 1879. – Ч. 23.
5. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914: на підставі споминів написав д-р Кость Левицький / Кость Левицький. – Львів : Накладом власним з друкарні оо. Василіян у Жовкві, 1926. – 738 с.
6. Пустомити. Історія розвитку громади [Електронний ресурс] // Сторінка громадської організації “Молодіжний центр “Птах”. – Режим доступу: <http://ptakh.civicua.org/5.htm>

*Світлана Кривко, Рима Аронова
(Дніпропетровськ, Україна)*

ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНОЇ ЧАСТИНИ КУРСОВОЇ РОБОТИ – ДІЄВИЙ ШЛЯХ ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ

Одним із важливих завдань підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів є формування творчої особистості, здатної досліджувати, застосовувати новітні досягнення науково-технічного прогресу, змінювати традиційні підходи до процесу навчання на більш ефективні.

Це завдання цілком відповідає компетентнісному підходу в освіті визнаному основою модернізації освіти в Україні, що в свою чергу надає актуальності проблемі формування професійної компетентності фахівця.

Нами були проаналізовані різні підходи до визначення сутності поняття «професійна компетентність», що дало змогу розглядати його як інтеграцію знань, досвіду та професійно значущих особистісних якостей, цінностей і ставлень, які відображають здатність педагога ефективно виконувати професійну діяльність, а саме виховання, розвиток і навчання дітей раннього і дошкільного віку.

Професійні компетенції вихователя дошкільного навчального закладу вже визначені Галузевим стандартом вищої освіти: оздоровчо-профілактична, діагностико-прогностична, плануюча, навчально-розвивальна, виховна, комунікативна, просвітницька, організаційно-педагогічна, контролююча і самовдосконалення [6]. Їм відповідають певні професійні компетентності.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Але ми розуміємо, що швидкий розвиток інноваційних технологій, як особливість інформаційного суспільства, охоплює всі його галузі, у тому числі і освітню. Тому дуже важливим є формування у майбутнього фахівця з дошкільної освіти інструментальної компетентності складовою якої є науково-дослідницькі уміння.

Дослідницькі уміння майбутнього фахівця з дошкільної освіти є соціально-значущим орієнтиром його діяльності, властивістю особистості й умовою набуття нових знань, формування умінь і навичок.

Внесення елементу дослідницької діяльності в навчальний процес майбутнього фахівця сприяє вихованню активності, ініціативності, допитливості, розвитку аналітичного мислення, формуванню здатності до інноваційної діяльності, вихованню потреби у професійному самовдосконаленні.

Проблема пізнавальної діяльності та професійної підготовки педагога до дослідницької діяльності розглядалася в працях О. Абдулліної, В. Бондаря, Л. Виготського, П. Гальперіна, І. Зязюна, Л.Хомич, Л. Хоружої, П. Щербаня, І. Шапошнікової та ін.; підготовка до дослідницької діяльності вихователів ДНЗ порушується у дослідженнях Л. Артемової, А. Богущ, І. Беха, В. Білоусової, О. Гриви, О. Запорожця, Б. Кобзаря, І. Кона, О. Кононко, Г. Майбороди, В. Мухіної, В. Оржеховської, С. Рубінштейна, М.Стельмаховича, О. Сухомлинської, О. Ярмоленко [2].

Сьогодні проблема формування у студентів науково-дослідних вмінь залишається відкритою, так як недостатньо розглянуті і визначені їх зміст, структура, технологія формування.

Так як сформованість професійної компетентності є обов'язковим показником до виконання будь якого виду діяльності то науково-дослідні уміння ми будемо розглядати як уміння необхідні для професійної діяльності майбутнього фахівця з дошкільної освіти. Особливість процесу формування вмінь ми бачимо в тому, що його ефективність обумовлена свідомленням особистістю її потреби та цілеспрямованої діяльності на її задоволення.

Тому сьогодні ми зробимо спробу на практичному рівні розглянути питання формування дослідницької компетентності студентів педагогічних ВНЗ I-II р.а. у ході вирішення передбаченого навчальним планом зі спеціальності 5.01010101 Дошкільна освіта дидактичного завдання, а саме написання курсової роботи. Саме вирішення цього навчального завдання може викликати у студента свідому потребу у формуванні вмінь науково-дослідної діяльності.

Навчальний процес зі спеціальності 5.01010101 Дошкільна освіта у ВНЗ I-II р.а. дає різні можливості змогу формувати дослідницькі вмінь, а саме:

- залучення студентів до роботи у наукових товариствах, мета яких поглибити знання з дисциплін природничо-наукового або професійного циклу, ознайомити їх з методикою організації науково-дослідницької діяльності;
- залучення студентів до написання курсової роботи за будь-якою обраною дисципліною психолого-педагогічного циклу відповідно до робочого навчального плану зі спеціальності.

На нашу думку курсова робота об'єднує вищезазначені шляхи і є не тільки формою залучення студентів до науково-дослідницької діяльності а й методом формування їх професійної компетентності, до складової якої входить наукова компетентність.

Цьому процесу сприяє реалізація загальних, навчальних та дослідницьких цілей курсової роботи. Реалізація оцінювальної мети написання курсової роботи, яка включає в себе діагностику та корекцію дослідницьких умінь студентів відбувається частково, так як сама робота завершує теоретичний цикл навчання.

Які шляхи формування науково-дослідницьких умінь ми бачимо. Технологія написання курсової роботи передбачає три етапи: теоретичний, практичний, експериментальний. У теоретичному студент повинен сформулювати науковий апарат який складається з визначення мети, об'єкту, предмету, гіпотези, завдань дослідження, для формування яких студент має провести аналітичну роботу з теоретичними джерелами.

Якщо теоретична частина курсової роботи спрямована на теоретичний аналіз стану поставленої проблеми в психолого-педагогічній літературі і сприяє поглибленню та систематизації знань студентів з проблеми дослідження, то практична частина роботи передбачає включення студентів в практичний аналіз організації певного процесу (виду) освітньої діяльності в дошкільному навчальному закладі). Експериментальна частина спрямована на ствердження або спростування педагогічних умов (засобів, методів) у ході проведення констатуючого, формуючого і контрольного експериментів з використанням методів педагогічного дослідження [1].

Вона носить прикладний характер, пов'язує теорію із практикою, виховує мотиваційну готовність, передбачає самостійну діяльність під керівництвом викладача.

Нами презентована модель формування дослідницьких умінь студентів:

Модель формування дослідницьких умінь студентів Складові

Особливості написання курсової роботи полягають в тому, що студент отримує тему курсової в жовтні. Тема обирається в межах навчальної дисципліни. З'ясується стан проблеми на сучасному етапі, ступінь її розробленості на теоретичному та практичному рівні.

Складається бібліографічний список, до якого мають бути включені класичні та сучасні, фахові періодичні видання.

На наступному етапі студентом визначається науковий апарат дослідження (мета, об'єкт, предмет, завдання, гіпотеза) та складається план роботи. Розділи курсової роботи мають співвідноситися із зазначеними завданнями.

Метою дослідження є той результат, який має отримати дослідник. Тобто мета зводиться до підвищення ефективності процесів виховання і навчання, розвитку особистості.

Завдання курсової роботи визначаються відповідно до поставленої мети.

Об'єкт – це явище (процес), яке відповідає проблемі дослідження.

Предмет – це частина об'єкту, на яку спрямовано основну увагу.

Гіпотеза дослідження формулюється відповідно до теми та мети роботи і передбачає успішне вирішення завдання.

У розділі 3 викладаються результати власних досліджень автора.

Обсяг третього розділу може становити до 35 % загального обсягу роботи.

Структура курсової роботи може бути такою:

Зміст:	
Вступ	стор.
I Розділ (теоретичний аналіз проблеми)	стор.
1.1	стор.
1.2	стор.
Висновки до I розділу	стор.
II Розділ (аналіз стану проблеми на прикладі СЗОШ або ДНЗ)	стор.
2.1	стор.
2.2	стор.
2.3 Питання охорони праці (відповідно до теми)	стор.
Висновки до II розділу	стор.
III Розділ (практична частина)	стор.
3.1	стор.
3.2	стор.
Висновки до III розділу	стор.
Загальні висновки	стор.
Список використаних джерел:	стор.
Додатки	

Наведемо приклад:

Тема: Використання ігрових технологій у розумовому вихованні старших дошкільників.

Мета: Науково обґрунтувати значення ігрових технологій для розумового розвитку старших дошкільників.

Об'єкт: Розумовий розвиток дітей старшого дошкільного віку.

Предмет: Ігрові технології навчання.

Гіпотеза: Розумовий розвиток старших дошкільників буде відбуватися ефективніше за умови впровадження ігрових технологій в освітній процес дошкільного закладу.

Завдання:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури з'ясувати сутність поняття «ігрові технології», особливості використання ігрових технологій як засобу розумового розвитку дошкільників.
2. Визначити педагогічні умови використання ігрових технологій в освітньому процесі дошкільного закладу. Дослідити стан використання ігрових технологій у КЗО ДНЗ № ...
3. Скласти та експериментально перевірити систему використання ігрових технологій, які сприятимуть розумовому розвитку старших дошкільників.
4. Дослідити особливості дотримання правил безпеки життєдіяльності під час освітньо-виховного процесу в КЗО ДНЗ №...

Зміст

Вступ

Розділ 1. Теоретичні основи використання ігрових технологій в розумовому розвитку дошкільників.

1.1 Психолого-педагогічні аспекти використання ігрових технологій в роботі дошкільного навчального закладу.

1.2 Особливості використання ігрових технологій навчання в роботі з дошкільниками.

Висновки до розділу.

Розділ 2 Дослідження стану використання ігрових технологій навчання в роботі з розумового розвитку дошкільників (на прикладі КЗО ДНЗ №...) м.Дніпропетровська.

2.1. Класифікація ігрових технологій навчання.

2.2. Аналіз використання ігрових технологій навчання в роботі з розумового розвитку дошкільників у КЗО ДНЗ №... м. Дніпропетровська.

2.3. Правила безпеки життєдіяльності під час освітньо-виховного процесу в КЗО ДНЗ № ... м. Дніпропетровська

Висновки до розділу.

Розділ 3. Удосконалення роботи з розумового виховання засобами ігрових технологій навчання.

3.1. Методика використання ігрових технологій у розумовому вихованні дошкільників.

3.2 Методичні рекомендації щодо використання ігрових технологій у ході розумового вих.. дошкільників.

Висновки до розділу.

Загальні висновки.

Список використаних джерел.

Додатки.

Розділ 1 (теоретичний) присвячується розкриттю сутності об'єкта дослідження, його характеристикі.

У ньому здійснюється аналіз літератури з проблеми дослідження; розкриття основних понять теми.

Обсяг першого розділу може складати 30-35 % загального обсягу курсової роботи.

Розділ 2 (аналітичний)

У ньому має бути здійснений аналіз практичного стану досліджуваної проблеми. У розділі має бути аналіз і оцінка конкретної сфери діяльності об'єкта дослідження.

Розділ починається зі стислої характеристики бази дослідження, у якому буде здійснена експериментальна робота

До цього ж розділу окремим пунктом вносяться питання охорони праці відповідні до теми дослідження

Розділ 3 (прикладний) Розкривається експериментальна частина роботи

Третій розділ повинен містити обґрунтовані позиції автора роботи (студента), спрямовані на досягнення мети, поставленої у вступі.

Характер і зміст пропонованих заходів мають ґрунтуватися на аналізі, проведеному в 2 розділі роботи.

Реалізація експериментальної частини курсової роботи може починатися під час навчальної практики, тому що терміну проходження переддипломної практики може не вистачати для організації емпіричного дослідження. Кожен студент крім загального завдання, передбаченого програмою навчальної практики, може виконувати завдання емпіричного характеру. Виконання завдання відображається в щоденнику в окремому розділі звіту про проходження переддипломної практики.

Сьогодні набувають все більших обертів процеси недобросовісного запозичення, присвоєння і використання чужих ідей та думок, що, на жаль, є особливо розповсюдженими в студентських і наукових колах та кваліфікуються як плагіат.

Плагіат (від нім. Plagiat або франц. plagiat - з народнолат. Plagiātus "пограбування", plagiāre "грабувати", plagiūm "вкрадення" від грец. πλάγιος "поперек, косою", πλάγιον ἄγειν τινά "відводити силою")¹ – привласнення авторства на чужий твір науки, літератури, мистецтва або на чуже відкриття, винахід чи раціоналізаторську пропозицію, а також використання у своїх працях чужого твору без посилання на автора [3].

Плагіат у студентському середовищі становить загрозу з цілої низки причин, зокрема він не сприяє розвитку креативного мислення й творчих здібностей студента, спотворює реальну картину знань, вмій і навичок, ускладнює процес оцінювання результатів викладачем, призводить до виникнення недобросовісної конкуренції у студентському середовищі.

З метою недопущення випадків плагіату слід бути особливо уважними в процесі опрацювання матеріалів дослідження, адже завжди під час виконання творчої роботи є велика вірогідність сприйняття і в результаті видавання думок інших людей за свої власні. Види плагіату:

1. Видання виконаної іншим автором роботи за свою без внесення в неї жодних змін та дотримання вимог цитування.
2. Копіювання частини чужої роботи у свою без внесення змін та дотримання вимог цитування.
3. Внесення незначних правок (переформулювання речень та інше) без дотримання вимог цитування.
4. Парафраза – переказ своїми словами чужих думок без дотримання вимог цитування.
5. Компіляція – створення значного масиву тексту шляхом копіювання частин чужого тексту без внесення в них правок і "маскування" шляхом написання перехідних речень без дотримання вимог цитування.

Загальнодоступна електронна форма викладення матеріалів, досліджень та наукових праць не лише дає змогу багаторазово використовувати і розповсюджувати інформацію, а й полегшує процес виявлення плагіату. Так, виділяють декілька основних ознак плагіату:

- написання роботи складною мовою, наявність професійних термінів, висновків, що виходять за рівень знань студента;
- стилістична неоднорідність дослідження; невідповідність роботи вимогам викладача, поставленому завданню, лекційному матеріалу чи роздатковим матеріалам;
- бібліографія, що викликає сумніви (занадто довгий перелік, посилання на неофіційні інтернет-ресурси (наприклад, «банки рефератів»); цитати із книжок більш пізнього видання, або, навпаки, застарілі дані; відсутність у бібліотеках зазначених джерел) [5].

Існує декілька програм, які шляхом автоматичного порівняння текстових документів в електронній формі з базою даних інших текстів, створюють умови для швидкого виявлення плагіату.

До електронних програм, які використовують технології перевірки текстових документів на наявність запозичень із загальнодоступних мережевих джерел, відноситься, зокрема, система світового рівня **Turnitin** (<http://submit.ac.uk/>). Система перевіряє текст на унікальність за допомогою своєї бази дипломних робіт, авторських текстів, монографій тощо, та у разі відсутності даного тексту в своїй базі доповнює ним базу, створюючи тим самим досить прості умови для виявлення джерел оригінального тексту. Система є достатньо закритою, доступ до неї мають виключно ВНЗ на платній основі.

Advego Plagiatus – програма пошуку в Інтернеті часткових або повних копій текстового документа з достатньо простим інтерфейсом. **Plagiatus** показує ступінь унікальності тексту, джерела тексту, відсоток збігу

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

тексту. Також програма перевіряє унікальність зазначеного URL. *Etxt Антиплагіат* – програма для перевірки унікальності тексту, яка дозволяє провести детальний аналіз тексту і визначити оригінальність статті в процентному співвідношенні. *Etxt Антиплагіат* має також он-лайн версію для перевірки коротких текстів до 5000 знаків *Anti-Plagiarism* – програмне забезпечення, призначене для ефективного виявлення і таким чином запобігання плагіату. Це універсальний інструмент для боротьби з World Wide Web копіюванням-вставкою інформації з присвоєнням авторства [3].

Як запобігти плагіату?

Окрім комп'ютерної перевірки робіт до заходів по запобіганню плагіату, які дозволяють максимально підвищити ступінь оригінальності студентських робіт, можна також віднести:

- внесення в навчальні програми обов'язкового вивчення методів написання дослідницьких матеріалів з уникненням плагіату;
- ознайомлення студентів з науковою етикою та етичними проблемами, що виникають в процесі наукового дослідження;
- навчання студентів грамотному викладенню своїх думок, правилам цитування, а також вмінню цікаво представити матеріал;
- пояснення студентам, що творча робота має бути індивідуальною, унікальною, а також повністю розкривати задану тему за передбаченим планом;
- забезпечення навчального процесу великим вибором тематик з вузькою і актуальною специфікою, яка дозволить помітно зменшити відсоток плагіативних робіт;
- забезпечення поетапної звітності, оскільки однією з причин плагіату є неправильно організований час на виконання творчого завдання [3].

З метою уникнення плагіату студенту необхідно:

- планувати наукове дослідження;
- ретельно підготуватись до дослідницької роботи, працюючи з інформаційними джерелами;
- консультуватися з науковим керівником;
- дотримуватись балансу між запозиченими і власними ідеями;
- робити примітки;
- в разі наведення власних ідей поряд з цитуванням іншого джерела, потрібно переконатися в чіткому їх розрізненні;
- бути обережними при перефразуванні. Навіть у разі заміни слів автора оригінального тексту при збереженні основної ідеї, посилання є необхідним;
- обов'язково оцінювати надійність своїх джерел.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. – 2-е изд. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000.
2. Волинець Ю. О. Формування дослідницьких умінь у студентів – майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2012.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005.
4. Стукало Н.В., Ковальчук К.В. Плагіат у студентських роботах. Методичний посібник. – Дніпропетровськ: ДНУ імені О. Гончара, 2013.

*Леся Лебедик
(Полтава, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНИХ І ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МАГІСТРІВ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Завдання професійно-педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи найчастіше вирішуються шляхом запровадження в навчальний процес інноваційного змісту і технологій навчання. Однак, слід враховувати, що результатом освіти є освіченість і компетентність фахівця. Освіченість людини вимірюється у знаннях і вміннях, компетентність – у компетенціях. Компетенція є здібність, заснована на знаннях, досвіді, цінностях, набутих завдяки навчанню; те, що породжує вміння; характеристика, яку можна виявити, спостерігаючи за діями, вміннями.

Якість освіти сьогодні прийнято вимірювати не у знаннях і вміннях, а у відповідних до вимог суспільства компетенціях, адже можна бути освіченим але не компетентним – не зможти проявити (мобілізувати) свої знання у конкретній ситуації. Однак, професійна компетентність багатьох викладачів чітко прив'язана до конкретних потреб індустріального суспільства, яке здає свої позиції. Суспільство знання, яке

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

йде на його зміну, в більшій мірі орієнтується на зовнішній світ і йому потрібний інший тип викладача (магістра педагогіки вищої школи) як носія ідей цього суспільства.

Аналіз публікацій з даної проблеми показує, що якість педагогічної підготовки з урахуванням вимог до професійної компетентності завжди вивчалася дидактикою вищої школи як основна категорія. Узагальнення останніх публікацій, в яких розв'язувалася дана проблема, показало, що увага сучасних дослідників зосереджується здебільшого на розкритті методів і прийомів, які забезпечують підвищення якості педагогічної підготовки фахівців на етапі її функціонування. Щодо пошуку змісту загальних і професійних компетенцій магістра педагогіки вищої школи, то, як показує аналіз психолого-педагогічної літератури, в Україні ця галузь наукових досліджень у даній час лише переживає процес становлення.

Поки залишаються *невирішеними аспектами проблеми* (або слабо вивченими) питання узгодження системи педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи із міжнародними професіографічними вимогами до їхніх загальних і професійних компетенцій.

Тому *метою* даної статті є визначення основних компетенцій магістра педагогіки вищої школи (загальних і професійних), вимог до його особистості, які мають становити основу змісту педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи.

Зважаючи на вищезазначене, *завданнями дослідження* було: 1) дослідити зміст загальних (ключових) і спеціальних (професійних) компетенцій магістрів педагогіки вищої школи; 2) сформулювати вимоги до особистості магістра педагогіки вищої школи; 3) застосувати професіографічні методики для визначення готовності магістра педагогіки вищої школи до виконання професійних завдань.

Переходячи до викладу *суті й результатів дослідження*, зазначимо, що загальні компетенції ми розглядаємо як такі, що необхідні людині для соціалізації в реальному житті, а професійні – для виконання спеціальних функцій. Загальні компетенції формуються у процесі неперервної освіти людини, спеціальні – у процесі професійної підготовки (професійної освіти, підвищення кваліфікації, післядипломної освіти, стажування тощо).

Щодо *першого завдання* дослідження, нами з'ясовані основні напрями загальних компетенцій: політичні і соціальні компетенції; компетенції, необхідні для життя у полікультурному суспільстві; комунікативні компетенції; компетенції, пов'язані з появою суспільства інформації; здатність вчитися все життя як основа неперервної підготовки у професійному плані, а також особистому і громадському житті.

Акцент у сучасному суспільстві робиться не просто на компетенціях, а на ключових компетенціях. Ключова компетенція – визначальна компетенція, тому що вона відповідає умовам реалізації, які не є обмеженими чи занадто специфічними, але є у деякій мірі універсальними. Щодо підготовки легко зрозуміти, чому віддають перевагу розвитку компетенцій «широкого спектру», здатних проявити себе у різних ситуаціях і умовах.

На нарадах і семінарах Ради Європи обговорювалися, у тому числі і проблема ключових компетенцій, список яких у контексті підготовки фахівця виглядає таким чином [1]. *Вивчати*: вміти знаходити користь у досвіді; організувати взаємозв'язок своїх знань і впорядковувати їх; організувати свої власні прийоми навчання; вміти вирішувати проблеми; самостійно навчатися. *Шукати*: замовляти різні бази даних; опитувати оточення; консультуватися у експертів; отримувати інформацію; вміти працювати з документами і класифікувати їх. *Думати*: організувати взаємозв'язок минулих і сучасних подій; критично ставитися до різних аспектів розвитку наших суспільств; самостійно протистояти невпевненості і складності; займати позицію в дискусіях і виробляти свою власну думку; бачити важливість політичного і економічного оточення, у якому відбувається навчання і робота; оцінювати соціальні звички, пов'язані зі здоров'ям, споживанням, а також з оточуючим середовищем; вміти оцінювати твори мистецтва і літератури. *Співробітничати*: вміти співробітничати і працювати в групах; приймати рішення; улагоджувати конфлікти; вміти домовлятися. *Братися за справу*: включатися в проект; бути відповідальним; ввійти в групу чи колектив і внести свій вклад у загальну справу; довести солідарність; вміти організувати свою роботу; вміти користуватися обчислювальними і моделюючими приладами. *Адаптуватися*: вміти використовувати нові інформаційні і комунікативні технології; довести гнучкість в умовах швидких змін; показати стійкість перед труднощами; вміти знаходити нові рішення.

Цей список ключових компетенцій не є вичерпним і кінцевим. Зі змінами у соціально-економічному житті суспільства і з розумінням тих чи інших загальнокультурних проблем і вирішення протиріч будуть висуватися нові вимоги до ключових компетенцій, які формуються освітою і самоосвітою. Якщо загальні ключові компетенції складають загальнокультурну компетентність будь-якого фахівця, то професійно спрямовані компетенції складають його професійну компетентність і професійну здатність.

Положення про те, що набуття компетенцій базується на досвіді, діяльності студента, ґрунтується на досягненнях теорії навчання (Г.С. Костюк, Ж. Піаже, Л.С. Виготський, Дж. Брунер та ін.). Щоб навчитися працювати – треба працювати, навчитися спілкуванню – спілкуватися, навчитися творчості – брати участь у вирішенні нестандартних, творчих завдань і реальних життєвих проблем. Неможливо привити молоді компетенції, необхідні для побудови демократичного суспільства, в авторитарно керованому університеті, де студенти не мають права вибору власної траєкторії навчання, самостійної мотивації тощо. Набуття компетенцій залежить насамперед від активності студентів, їх активної пізнавальної позиції. Тому необхідні реальні навчальні програми як набори професійних навичок, які є результатом досвіду студентів, набутого у

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

повсякденному житті і роботі. Саме тому у професійній освіті, де є усвідомлений вибір спеціальності, можна залучати студентів до проектування своєї програми навчання.

Щодо *другого завдання* дослідження з формулювання вимог до особистості магістра педагогіки вищої школи задля удосконалення системи педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи на основі професійних якостей, зазначимо, хоча розвиток якостей особистості в ході педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи важко оцінити, ми намагалися оцінити такі: уміння аргументувати свої рішення і відстоювати їх; уміння використовувати необхідну наукову літературу, довідкові матеріали і нормативні документи; схильність до ризику; чесність, дисциплінованість, ініціативність; уміння керувати колективом і працювати в ньому.

Експерти, якими були професійні педагоги, відмічали, що застосування студентами знань на практиці (кооперативне навчання) допомагає набутти досвід у трьох сферах: викладання, готовність працювати і життєві навички. Готовність працювати має прояв у навичках: роботи у командах, здатних до самоуправління; застосування знань і технологій; здатність планувати; прийняття відповідальності; здатність до критичного мислення; зібраність і самодостатність, працездатність і пунктуальність.

Життєвими навичками є: комунікаційні навички; соціальні навички; здатність досягати консенсусу; вміння брати на себе відповідальність; самоповага; безконфліктність; витривалість; зміцнення цінностей і етики [2].

Виконуючи *третьє завдання* дослідження, для визначення готовності магістра педагогіки вищої школи до виконання професійних завдань ми застосували професіографічні методики, адже без конкретного знання професії і професійної діяльності важко давати рекомендації щодо оптимізації підготовки магістра педагогіки вищої школи до професійної діяльності (переважно викладача економіки).

Нагадаємо, що термін „професіографія” походить від латинського „професіо” – „постійний фах, який є джерелом існування” і грецького „графо” – „пишу”. Професіографія як процес означає професіографічне дослідження, спрямоване на отримання результату – професіограми. Професіограма – документ, який містить дані про професію, або, як у нашому випадку, про проєктовані зміни і шляхи удосконалення професійної діяльності.

Серед вимог до фахівця, зокрема магістра педагогіки вищої школи, який працює в системі „людина – людина”, сучасна наука виділяє стійкість до стресів і конфліктів. Взаємодія людей, інтеракція – центральна ланка діяльності викладача (тому цю професію відносять до інтерактивних).

Досить великими є вимоги до культури мови, її виразності, точності, багатству модуляцій, інтелектуальної і емоційної насиченості, дикції, гучності, розбірливості тощо. Спеціальне тренування мови було корисним для майбутніх магістрів педагогіки вищої школи.

Особливими є і вимоги до уважності, і не лише як операційно-ділової, а й як морально-психологічної якості особистості, зокрема, до таких форм емоційної уваги, як емпатія, співчуття, чутливість до малопомітних зовні, але важливих внутрішніх змін поведінки, самопочуття, настрою партнера у спілкуванні. Без цього неможливим є індивідуальний підхід у навчанні, вихованні, будь-якій комунікації.

Більш різноманітними і складними є вимоги до емоційно-вольової сфери інтерактивної професії магістра-викладача економіки. Першорядного значення набуває стійкість до неадекватних реакцій на ситуації у професійній сфері. Відомий виховний лозунг „Клієнт завжди правий” для осмислення і реалізації у повсякденній практиці педагога вимагає високої загальної, інтелектуальної і емоційної культури фахівця. Професійно значимими негативними якостями можуть бути властивості нервової системи, особливості темпераменту, психологічні і морально-психологічні риси і властивості особистості. Поряд із професійною компетентністю емоційно-вольова сфера і моральна стійкість значною мірою визначають професійну здатність магістра педагогіки вищої школи.

Типовим станом під час роботи викладача часто є емоційно-вольова напруга (інколи – напруженість), пов’язана із творчим хвилюванням, відповідальністю, варіативністю ситуацій і їх вирішенням.

Психологічні вимоги до фахівців, які працюють в системі „людина – людина”, досить повно досліджені: стійке хороше самопочуття під час роботи з людьми; добре ставлення, чутливість; витримка; вміння стримувати емоції; здатність аналізувати свою поведінку і оточення, розуміти наміри і настрої інших людей; володіння мовою, мімікою, жестами; здатність знаходити спільну мову з різними людьми; вміння переконувати людей; акуратність, пунктуальність, зібраність; знання психології людей. Перешкоджають успіхові професійної діяльності: небажання працювати педагогом, недисциплінованість, лінь, зазнайство, неврівноваженість, грубість, неповажне ставлення до людей, невміння і небажання „визитися” з підлеглими, халатність, схильність розгублюватися у складних ситуаціях, боязнь відповідальності, „начальницька аутичність” – невміння вислухати і зрозуміти іншого, у першу чергу – студента.

Всі названі особливості і вимоги значною мірою враховані нами у професіограмі магістра педагогіки вищої школи. Науковою основою професіограми є концепція особистісного і професійного розвитку студента-здобувача ступеню магістра педагогіки вищої школи. Професіограма містить характеристику основних видів професійно-педагогічної діяльності магістра педагогіки вищої школи як педагога: професійна орієнтація і адаптація студентів; діагностика професійної підготовки, вихованості і розвитку студентів; керівництво науковою творчістю студентів; проектування дидактичної системи; дидактичне і методичне наповнення навчання; здійснення навчально-виховного процесу; науково-дослідна діяльність; самоосвіта і підвищення

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

кваліфікації. Зміст професіограми свідчить про широкий діапазон професійно спрямованих видів діяльності магістра педагогіки вищої школи – від професійної орієнтації абітурієнтів на навчання до самоосвіти і підвищення кваліфікації.

Зважаючи на типові професійно-педагогічні завдання діяльності магістра педагогіки вищої школи, ми доповнили професіограму: сприяння появі мотивації навчання студентів; діагностика і прогнозування розвитку особистості і колективу студентів; розробка методики навчання, у т.ч. мережної; керівництво науковою творчістю студентів; формування професійних умінь, навичок і способів діяльності студентів; дидактичне і методичне забезпечення навчання; перевірка й оцінювання поточних результатів засвоєння навчального матеріалу; контроль і оцінювання професійних умінь і навичок студентів; психокорекція професійного розвитку студента; сприяння розвитку самоуправління в групі; професійне виховання, конструювання навчально-виховного середовища.

Наступне доповнення базової професіограми магістра педагогіки вищої школи стосується характеристики значимих професійно-педагогічних умінь: гностичних, дидактичних, виховних, організаційних, комунікативних, загальноекономічних, інформаційних, проєктувальних, прогностичних. На нашу думку, доцільно враховувати вміння, які необхідні у процесі спілкування з тими, хто вчиться, з колегами, підлеглими, управлінцями вищих ланок тощо.

Особистісними якостями, яким ми надавали перевагу під час педагогічної підготовки магістра педагогіки вищої школи, є: педагогічна спостережливість, професійна адаптованість, здатність до вольового впливу, соціальна відповідальність, комунікабельність, педагогічний такт, вимогливість, розвинута регуляція емоційних станів, організованість, ініціативність, педагогічний гуманізм, образна і словесно-логічна пам'ять.

Роблячи *висновок* з даного дослідження, зазначимо, що досліджений зміст ключових і професійних компетенцій магістрів педагогіки вищої школи, сформульовані вимоги до особистості магістра педагогіки вищої школи, професіографічна методика дали змогу визначити зміст, складові напрямів педагогічної підготовки магістрів на основі переважаючих видів діяльності магістра педагогіки вищої школи, типових професійно-педагогічних завдань діяльності педагога вищої школи та його значимих професійно-педагогічних умінь.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі полягають насамперед у реальній побудові концепції педагогічної підготовки магістрів педагогіки вищої школи з урахуванням досліджених у даній статті вимог до її змісту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Альбуханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Cris Elgood. Handbook of Management Games and Simulation www.oxfordchallenge.com

Yarkino Madaminova
(Ургенч, Узбекистан)

BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNI

Yosh avlod tarbiyasida milliy qadriyatlardan foydalanishning ahamiyati va o'ri kata. Ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi. Biron -bir jamiyat imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi.

Xalqimiz siyosiy mustaqillik va ozodlikni qo'lga kiritgach, o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga hos milliy madaniyatining sohibiga aylandi. Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkani, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglashni, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorni tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi. Tarix millatning haqiqiy tarbiyachisiga aylanib bormoqda.

Tarixiy tajriba, an'alarining meros bo'lib o'tishi- bularning barchasi yangidan- yangi avlodlarga tarbiyalaydigan qadriyatlarga aylanib qolmog'i lozim. Bizning madaniyatimiz butun insoniyatni o'ziga rom etib kelayotgan markaz bo'lib qolganligi tasodif emas. Samarqand, Buxoro, Xiva faqat olimlar va san'at ihlosmandlari uchungina emas, balki tarix va tarixiy qadriyatlar bilan qiziquvchi barcha kishilar uchun ziyoratgohga aylangan. Xalqimizning etnik, madaniy va diniy sabr- bardoshi ma'naviy uyg'onishning yana bir bitmas- tunganmas manbaidir.

Ming yillar mobaynida Markaziy Osiyo g'oyat xilma-xil dinlar, madaniyatlar va turmush tarzlari tutashgan va tinch totuv yashagan markaz bo'lib kelgan. Etnik sabr- toqat, bag'rikenglik hayot bo'ronlaridan omon qolish va rivojlanish uchun zarur tabiiy me'yorlarga aylandi. Hatto bu hududlarni bosib olganlar ham qimmatbaho an'alarini, shu hududda mavjud bo'lgan davlatchilik an'alarini avaylab qabul qilganlar. Oila qadriyatlari va qon- qarindoshlik munosabatlaring qayta tiklanishi o'z umrini yashab bo'layotgan oila- urug'.

Har bir xalqning o'ziga yarasha urf-odatlarini, marosimlari bo'ladi. Agar biz dunyo xalqlarining hayotiga nazar tashlasak bir-biriga o'xshamagan, turli-tuman marosimlarni ko'ramiz. Marosimlar jamiyat, xalq va shaxs hayoti-faoliyatidagi muhim o'zgarishlar, ijtimoiy ahamiyatga molik voqea-hodisalar bilan bog'liq bo'lib, ular ibrat orqali tarbiyalash, ruhiy-estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Marosimlarda milliy, diniy urf-odatlar va rasm-rusumlar ham o'z ifodasini topadi. O'zbek xalqining paydo bo'lishi tarixi qanchalik uzoqqa borib taqalsa, uning milliy an'analari, urf odatlari, marosimlari ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega. Ular xalqning ma'naviy ehtiyojlari zaminida paydo bo'lib, shakllanib, sayqallanib o'z mazmunida shu xalqning orzu-o'ylari, istaklari, turmush tarzi, axloq normalarini mujassam etadi. Shuning uchun ham har bir xalq, millat, elat ularni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashi, taraqqiy ettirishi, kelgusi avlodlarga ma'naviy qadriyat sifatida etkazmog'i lozim. Darhaqiqat, an'analar, urf-odatlar, marosim va bayramlar xalqning, millatning ma'naviyati, qadriyatlarini ajralmas qismidir.

O'zbeklarning urf-odatlarini, marosimlari va bayramlari rang-barang hamda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bir necha ming yillar mobaynida shakllanib kelgan. Masalan, bola tug'ilishi (chilla, beshik kerti), sunnat to'yi, nikoh va motam marosimlarida O'rta Osiyo xalqlariga xos umumiy o'xshashliklar mavjud. O'zbeklarda jamoa munosabatlariga oid urf-odatlarini shaharda mahalla, qishloqda qishloq jamoasi aks ettirgan, ularning faoliyatida erkaklar va bolalar qatnashgan. O'tmishda barcha udumlar, marosimlar qishloq va shaharda mahalla jamoalarining tashabbusi bilan o'tkazilgan.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, o'zbek mavsumiy marosimlarini quyidagi turkumlarga tasnif etish mumkin:

Har qanday ijtimoiy hodisaning, shu jumladan, milliy g'oyani va milliy ma'naviy qadriyatlarining mohiyatini ochib berish uchun quyidagilarga aniqlik kiritish:

1. tushunchaning ta'rifi (definitsiyasi);
2. tushunchaning tavsifi (xarakteristikasi);
3. milliy ma'naviy qadriyatlarining mazmuni;
4. ularning kelib chiqishi va rivojlanishi (evolyusiyasi);
5. ijtimoiy maqsadi va vazifalari (funksiyalari);
6. tuzilishi (strukturasi);
7. amal qilish usul va vositalari (texnologiyasi);
8. shakllari va ko'rinishlari tasnifi (klassifikatsiyasi) va nihoyat, jamiyat hayotining boshqa sohalariga ta'sirini bilish lozim.

Millat va elatlarning o'ziga xos tarixiy merosi, san'ati va adabiyoti bilan bir qatorda ularning urf-odat va marosimlari, madaniy munosabat va axloqiy fazilatlarini ham ma'naviy qadriyatlar tizimiga kiradi. Bular xalqning o'ziga xosligini saqlab qolishda, yosh avlodni tarbiyalashda, shaxsning ijtimoiylashuvida muhim rol o'ynaydi.

Milliy qadriyatlar xalqning kundalik hayoti va turmush tarzida o'ziga xos mezon vazifasini o'taydi. Ushbu qadriyatlar vositasida turli hodisa va holatlarga, yangi paydo bo'layotgan faoliyat turlari va rasmlariga baho beriladi. Yosh avlodning hayotiy mo'ljallari, «zamon qahramoni» haqidagi tasavvurlari ham ma'naviy qadriyatlardan kelib chiqib shakllanadi.

Milliy ma'naviy qadriyatlar ijobiy axloqiy sifatlarni takomillashtirish, davlat va millat rivojiga to'g'anoq bo'ladigan salbiy illatlarni bartaraf etish omilidir.[1]

Ma'naviyat, qadriyatlar va milliy g'oya - jamiyat hayotining juda murakkab va serqirra, o'zaro uzviy aloqadorlikda bo'lgan sohalaridir.

Ma'naviyat, milliy qadriyatlar va istikdol g'oyalari alohida olingan har bir shaxs hayotida ham, jamiyatdagi turli guruh va qatlamlar faoliyatida ham, umuman insoniyat taraqqiyotida ham katta ahamiyatga ega. Millat va davlat taraqqiyotining ma'lum davrlarida ma'naviyat va milliy g'oya eng dolzarb, hal qiluvchi omil bo'lib maydonga chiqadi.

O'zbekiston istiqlolining asoschisi Islom Karimov tomonidan mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab taraqqiyotning o'ziga xos va o'ziga mos yo'lini belgilovchi milliy ma'naviy qadriyatlar masalasiga juda katta e'tibor qaratildi. Xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishning ilmiynazariy, fundamental konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Milliy o'zlikni anglash aynan ma'naviy qadriyatlarini o'zlashtirish, o'z xalqining tarixi, madaniy merosini o'rganish, bugungi holati va ertanga istiqbolini aniq tasavvur etishdan boshlanadi. Har bir insonning mehnati, faoliyati, hayotiy maqsadlari ma'lum bir qadriyatlarga erishish, moddiy va ma'naviy boyliklarga ega bo'lishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Milliy ma'naviy meros, qadriyatlarining tarkibi, ko'rinishlari Milliy ma'naviy meros va qadriyatlar tushunchasi keng qamrovli tushuncha bo'lib, uning tarkibi quyidagilardan iborat:

- tarixiy meros va tarixiy xotira;
- madaniy yodgorliklar, qadimiy qo'lyozmalar;
- ilm-fan yutuqlari va falsafiy tafakkur durdonalari;
- san'at va milliy adabiyot;
- axloqiy fazilatlar;
- diniy qadriyatlar;
- urfodat, an'ana va marosimlar;
- ma'rifat, ta'limtarbiya va hokozolar.[2]

O'zbek xalqi jahon madaniyati hazinasiga munosib hissa qo'shgan millatlar qatoridan faxrli o'rinni egallaydi.

Madaniy yodgorliklar, me'morchilik san'ati namunalari, qadimiy qo'lyozmalar — milliy ma'naviyatning bebaho

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

дурдоналари, халқимиз uchun eng qadrlı va muqaddas bo`lgan boyliklardir. Bularni avaylab asrash, kelajak avlodlarga yetkazish ma`naviyat sohasidagi eng dolzarb vazifadir.

Milliylik xalqning ruhiyati va ma`naviyati, ayniqsa, *san`at va adabiyot* rivojida yorqin ifodalanadi. Ezgulik va poklikni, insoniylik va haqqoniylikni kuylagan buyuk asarlar, qaysi janrda yoki qaysi tilda yaratilganidan qat`iy nazar, jahonga taniladi, pirovardida yana shu millatning xalqaro nufuzini yuksaltiradi.

Milliy ma`naviy qadriyatlar tizimida *axloqiy sifat, diniy `adriyatlar* munosib o`rin egallaydi va milliy o`zlikni anglashning muhim sharti, omili sifatida namoyon bo`ladi. Axloqiy va diniy qadriyatlar aksari hollarda o`zaro bog`liq bo`lib, jamiyatning ma`naviy yuksalishida, yosh avlod tarbiyasida birdek muhim ahamiyatga ega.

Har bir xalq, millat yaratgan ma`naviy qadriyatlar, uning dunyoga qarashi va hayotga munosabati, o`ziga xos betakror xususiyatlari, ayniqsa, *urf-odat va marosimlarda* to`laqonli namoyon bo`ladi. Marosimchilik bir qator ijtimoiy funksiyalarni bajaradi, milliy o`zlikni saqlashda, yoshlarni tarbiyalashda, muayyan royalarni ruhiyatga singdirishda katta ahamiyat kasb etadi.

*Tarbiya va ta`limning milliy xususiyatlari* ham ma`naviy qadriyatlar tizimida o`z o`rniga ega. Xalqning kelajagi yoshlarga bog`liq ekanligi qanchalik haqiqat bo`lsa, bularni milliy ruhni tarbiyalash zarurati ham umum e`tirof etilgandir. Milliy tarbiya- xalqning o`z-o`zini saqlash va istiqbolini ta`minlash omilidir.

Barkamol avlod tarbiyasida milliy qadriyatlarimizning o`rni juda katta. O`zbek xalqining yoshlari milliy g`oya, qadriyatlar bilan yo`g`irilgan tarbiyani olishi kerak. Yoshlarmiz bugungi kunda xar tomonlama barkamol avlod bo`lib etishib kelmoqda. Zamonaviy taraqqiyot bizning yoshlarmiz dunyoqarashiga xam kuchli ta`sir ko`rsatmoqda albatta. Ana shunday sharoitda xam biz kattalar yoshlarning barkamol bo`lib shakllanishiga katta e`tibor qaratib, ularning milliy qadriyatlarimizni e`zozlashlariga o`rgatib bormog`imiz asosiy vazifalarimizdan biridir.

Bugungi kun yoshlari milliy urf-odatlarimizning shakllarini, aniq mazmunlarini chuqur anglagan bo`lishlari lozim. Ana shundagina kelajak avlod o`zbek millatining qadriyatlarini, ma`naviyatini, madaniyatini saqlab qoladigan, vatanni ximoya qiladigan insonlar bo`lib etishadilar.

Bu ezgu maqsadlarning amalga oshishida ota-onalar, pedagog murabbiylar xamjixat bo`lib xarakat qilishlari muxim.

Xulosa qilib aytganda, asrlar davomida avloddan avlodga o`tib kelgan milliy ma`navii qadriyatlar milliy g`oyaga ma`naviy zamin, negiz bo`lib xizmat qilmoqsa. Unga xalq, millat, jamiyat amal qilish uchun kuchli, qudratli, ta`sirli milliy mafkura kerak.

Milliy ma`naviy qadriyatlarining har bir tarkibiy qismi xalqning mustaqilligini mustahkamlash va kelajagini ta`minlashda muhim ahamiyatga ega.[3]

Xar tomonlama rivojlangan, gormonik rivojlangan, milliy qadriyatlarimizni e`zozlaydigan barkamol avlod tarbiyasida mahalla, ota-onalar va pedagoglarning o`zaro xamjixatligi asosiy omillardan xisoblanadi.

Миллий қадриятларимизни эъозлайдиган, ўз ҳаёт фаолиятида доимо миллат г`урури билан иш олиб борадиган ёшларнинг тарбияланиши миллат келажagini, ривожланишини таъминлайди.

ADABIYOTLAR:

1. Milliy istiqloq g`oyasi: asosiy xususiyatlari, falsafiy va tarixiy ildizlari. Mas`ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent, 2001.
2. O`zbekistonning mustaqil taraqqiyoti va mafkuraviy jarayonlar. mas`ul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent, 2001.
3. Levitin L. O`zbekiston tarixiy burilish pallasida. – T.: O`zbekiston, 2001.
4. Sharifxo`jayev M. O`zbekiston yangi g`oyalar, yangi yutuqlar. – T., 2002.

*Роман Маслов
(Переяслав-Хмельницький, Україна)*

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ОЗДОРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІЗ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

В останнє десятиліття будь-який вид людської діяльності, чи-то професійної галузі, пов'язують з певною формою компетентності. При цьому відбувається виокремлення і диференціація компетентності в конкретні понятійні одиниці-компетенції. Поява нової професійно-педагогічної категорії створило систему компетентнісного понятійного апарату, що є цілком закономірним професійно-педагогічним процесом, поштовхом для його «компетентнісного» розгалуження й на лікувально-оздоровчу галузь, яка є об'єктом нашого дослідження. Саме посилаючись на такий підхід, ми здійснюємо спробу з'ясувати і проаналізувати сутність поняття, яке створюється об'єднанням двох термінів – «компетентність» і «оздоровлення», що в стилістичній формі набуває назви «оздоровча компетентність». Підставою для цього слугує ще й той науковий факт, що в дисертаційних дослідженнях зустрічаються різні варіанти зазначеного нами словосполучення –

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

«валеологічна компетентність» (С.М. Симоненко, 2002), «здоров'язбережувальна компетентність» (Д.А. Зав'ялов, 2004), «медико-валеологічна компетентність» (Г.Л. Воскобойнікова, 2011), «професійна компетентність фахівців з фізичної реабілітації» (Л.Б. Волошко, 2005), «валеологічна компетентність студентів» (О.Б. Дворнікова, 2005; Н.В. Самойлова, 2010), «здоров'язбережувальна компетентність» (Кочерга С.В, 2015) та ін.

Застосовуючи операціоналізацію основного поняття дослідження, яке в нашому науковому пошуку набуло назви «Рівень оздоровчої компетентності студента-фізреабілітолога» виникла проблема дослідження, яка складається в тому, щоб визначити сутність і структуру словосполучення «оздоровча компетентність».

Операціоналізація (від лат. operatio – дія), яку в методологію наукових досліджень запровадив нобелівський лауреат Р.У. Bridgman (1927) складається в тому, щоб перевести поняття в терміни, або наділити ці терміни емпіричними ознаками; встановити кількісні (або якісні) контури досліджуваного явища, яке виражене в статистичних одиницях, індексах, коефіцієнтах, або в якісних спостережуваних ознаках, наприклад рівень, характеристика, вид, тип і т. ін. [1, с. 46].

Операціональне визначення основного поняття дослідження є мостом між теоретико-концептуальним рівнем дослідження і емпіричними спостереженнями [3, с. 34].

Тобто, у фізичній культурі і фізичній реабілітації, займаються оздоровчо-відновною діяльністю практикою. І починати розбиратися в тому, що є «оздоровча компетентність» як форма знання, слід зі з'ясування, що означають терміни «оздоровлення» і «компетенція», щоб об'єктивніше підійти до вирішення поставлених завдань дослідження та встановити кількісно-якісні одиниці спроектованого «Рівня оздоровчої компетентності студента-фізреабілітолога». І тут справа не в методах. Згідно викладеного в науковій літературі погляду, займатися оздоровленням в контексті фізичної реабілітації – це значить з розумінням (тобто – компетентісно) за допомогою природних чинників, методів і технологій фізичної реабілітації сприяти усуненню хвороб, перешкоджати проявленню їх рецидивів у суб'єктів професійної діяльності, організувати їх руховий, харчовий та інші види життєвих режимів і стилів поведінки, які в сукупності покращують якість життєдіяльності, збільшують фізреабілітаційний потенціал. І зовсім не лікувальні процедури визначають цей новий напрям в педагогіці. Його визначає специфічний вид фізичної культури у всій її багатогранності у всіх сферах людської життєдіяльності – складна оздоровча робота задля створення «культури фізичного існування і виживання» людини в самому можливому і неможливому культурно-екологічному оточенні індивідуального життєзабезпечуючого простору [2, с. 48].

Без сумніву можна стверджувати, що логічним підходом в розробці «структурно-функціональної моделі оздоровчої компетентності майбутнього фахівця із фізичної реабілітації» буде поєднання з таким позанавчальним практично-прикладним процесом як питання самооздоровчої компетентності майбутнього професіонала оздоровчої галузі. Під самооздоровчою компетентністю ми розуміємо такий рівень професійної майстерності, який формується суб'єктом навчання самостійно з метою, щоб на досягнутому власному досвіді сформованої культури здоров'я, в подальшій повсякденній праці стверджувати тотожність професійної діяльності, при якій власний стан здоров'я, узгоджується зі змістом пропонованої професійної діяльності. Тим більше, що певний рівень оздоровчої компетентності на життєвому шляху будь-кого, як правило, набувається завдяки самостійності, виявленими власними зусиллями, а також умовами і обставинами при освоєнні існуючої системи культури формування здоров'я.

Сформована за період ХХ ст. система фізичного виховання пропонує суб'єктам навчання від дошкільних закладів до закінчення університету всього дворазову на тиждень (по 1 навч. год.) форму розвитку здоров'я і фізичної підготовленості. Цей об'єм фізичного навантаження в гіподинамічному способі життя сучасного населення не здатний створювати навіть середній рівень фізичного розвитку і задовольняти в подальшій життєдіяльності потреби в забезпеченні себе пристойною працездатністю, побутовою активністю і т. ін.

Стосовно загальної тенденції в контексті неперервного навчання, в якому професійний розвиток і професійна підготовка пропонується у формі самостійного освоєння неосяжної культури людства, постійного, з року в рік, наростаючого потоку знань і навичок, якими повинен оволодіти майбутній професіонал, то з цього слідує, що принцип самостійності, який впроваджується як науковий підхід у багатьох напрямках наукових досліджень, цілком закономірно може мати місце і в дослідженнях в охоронооздоровчих галузях. Самооздоровча компетентність не обмежується тільки ЗУНами (знання, уміння, навички), а для майбутнього фахівця із фізичної реабілітації має два напрямки:

1-й – виявляється в тому, що професійно-предметна спрямованість фізреабілітаційної діяльності ототожнюється процесом оздоровлення;

2-й – сам фахівець повинен не тільки виявляти компетентність в питаннях оздоровчого процесу, а й сам бути здоровим.

Обидва ці напрями в навчальному процесі студента-фізреабілітолога повинні об'єднуватися і створювати єдиний підхід як в навчанні, так і в наукових дослідженнях.

Тобто, мова йде про самостійний розвиток і вдосконалення не тільки власного здоров'я, а перш за все – професійно-оздоровчої компетентності в питаннях майбутньої кваліфікації спеціаліста оздоровчої галузі.

Висновки. Оздоровча компетентність майбутнього спеціаліста охоронооздоровчої галузі – це сукупність досягнень студента в допрофесійний період навчання, пов'язаний зі спрямованістю свідомості на

активну оздоровчу діяльність і набуття досвіду в розвитку та підтриманні оптимально збалансованого фізіологічного стану організму, здатного протистояти зовнішнім і внутрішнім негативним впливам, що сприяє виживанню, самозбереженню і безпеці в умовах соціуму, побуту і професійної діяльності. Як інтегральний показник-компонент професійно-педагогічної та валеологічної культури особистості, оздоровча компетентність стає тим фундаментом, який дозволяє досягти як якості життя взагалі, так і того високого рівня професійного розвитку, який позначається професіоналізмом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кабыща А. В. Некоторые методологические вопросы операционализации понятий в социологии / А. В. Кабыща // Вопросы философии. – М., 1987. Вып. 2. – С. 45-51.
2. Кукса В.О Сутність фізичної реабілітації / В.О. Кукса // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2001. – №1. – С. 46-51.
3. Цыба В.Т. Концептуальное обоснование операционализации и измерение / В. Т. Цыба // Социологические исследования. – М., 1984. – Вып. 2. – С. 32-39.

*Світлана Михайленко
(Дніпропетровськ, Україна)*

УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ (НА ПРИКЛАДІ ДИСЦИПЛІНИ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ»)

Актуальність теми. В умовах інтеграції України до світового освітнього простору, реформування системи вищої освіти значна увага приділяється підвищенню фахової компетентності майбутніх спеціалістів, забезпечення їх конкурентоспроможності. Одним із засобів досягнення поставлених цілей є удосконалення самостійної роботи студентів, формування у них навичок самоосвіти, готовності і бажання сприймання нового та творчої реалізації нових ідей. Тому пошук шляхів удосконалення організації самостійної роботи студентів є надзвичайно важливою теоретичною та практичною проблемою.

Аналіз досліджень і публікацій із зазначеної проблеми.

У теорії і практиці вищої освіти накопичено значний досвід, який може стати основою удосконалення самостійної роботи студентів (далі – СРС): розглянуто теоретико-методологічні основи організації СР у системі підготовки педагога в умовах університетської освіти (А. М. Алексюк, В. І. Бондар, С. С. Вітвицька, О. В. Глузман, В. А. Козаков, О. Г. Кучерявий, В. Д. Мороз, О. М. Микитюк та ін.); визначено педагогічні умови підвищення ефективності організації та управління СРС (Е. В. Гапон, Л. М. Журавська, Г. М. Романова, М. І. Смирнова, М. М. Солдатенко, І. М. Шимко та ін.); розглянуто СРС як засіб удосконалення підготовки майбутнього педагога (І. П. Бобакова, В. М. Буринський та ін.); обґрунтовано окремі аспекти організації СРС при викладанні окремих навчальних дисциплін (Н. В. Ванжа, Н. С. Журавська, З. С. Кучер, О. В. Рогова, Н. О. Шишкіна та ін.) тощо. [2]

В той же час науковці відзначають проблему необхідності системних досліджень, спрямованих на вивчення питань щодо надання оптимальної допомоги студентові на лекціях та на практичних заняттях в умовах максимального обмеження тривалості аудиторних занять. Одночасно наголошують, що суть проблеми полягає в тому, щоб лекції не підмінювали самостійного опрацювання матеріалу, а ставили студента перед необхідністю самостійно вчитись. У таких умовах на перший план виходять проблеми підвищення результативності СРС, розробки дидактично обґрунтованих підходів до її проектування та організації, впровадження ефективних методів управління її виконанням. [1, с. 67]

Мета статті: обґрунтувати шляхи удосконалення організації самостійної роботи студентів педагогічного коледжу (на прикладі вивчення дисципліни «Методика навчання математики»)

Виклад основного матеріалу.

Проблема організації самостійної роботи студентів постійно хвилює викладачів вищої школи, оскільки глибокі міцні знання й стійкі вміння можуть набуватися студентами тільки в результаті самостійної пізнавальної діяльності. Крім того, підготовці фахівців-педагогів приділяється особлива увага, оскільки саме вони навчатимуть підростаюче покоління, від якого буде залежати майбутнє держави.

Розглянемо результати дослідження з питань організації СРС з дисципліни «Методика навчання математики».

Більшість студентів вважають самостійною роботу, що виконується без безпосередньої участі викладача, але за його завданням, у спеціально відведений для цього час. Частина студентів вважають самостійною діяльність, що виконується з максимумом активності, творчості, самостійності міркувань та ініціативи і спрямована на досягнення якоїсь поставленої викладачем мети. Незначна ж частина студентів вважає самостійною роботу, що виконується самостійно під безпосереднім контролем викладача і у

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

відповідності до його завдань (під час проведення аудиторних занять). Студенти відчувають найбільше задоволення своїх інтелектуальних потреб при виконанні завдань з максимумом активності, творчості, самостійності міркувань та ініціативи і спрямованих на досягнення якоїсь поставленої викладачем мети та творчих, що виконується індивідуально та без допомоги викладача. Отже, більш цікавими для СРС є завдання творчого характеру.

Щодо обсягу завдань для СРС думки розділилися: 40 % студентів вважають його достатнім, 60 % – великим. Це означає, що у частини студентів недостатньо сформовані навички самостійної роботи, тому їм важко дається посылний об'єм матеріалу для самостійного опрацювання.

Опитування також показало, що жодний студент спеціально не навчався самостійній роботі, але за 1-2 роки навчання в коледжі (до початку вивчення курсу методики навчання математики) у них сформувалися уміння працювати самостійно, тому спеціальних занять по самоорганізації СРС їм не потрібно, а до викладачів найчастіше студенти звертаються з питання, як виконувати завдання.

Свою самостійну роботу за часом постійно планують лише близько 30 % опитуваних студентів, більшість, 60 % – епізодично, і 10 % – не планують взагалі. Лише 20 % студентів вважають, що за час навчання у них уже склався індивідуальний стиль самостійної роботи, а 80 % такої думки не мають. Більшість студентів переконані, що вдосконаленню СРС сприятиме посилення контролю за її виконанням з боку викладачів та можливість отримання консультації викладача до виконання роботи через мережу Інтернет.

В результаті самооцінки студентами свого рівня підготовки до самостійної навчальної діяльності виявлено рівень готовності до СРС. Більшість студентів мають середній рівень готовності до СРС. Для таких студентів важливе значення має значення чіткість постановки завдань, інструктаж щодо виконання роботи. Цікавими для них є завдання по аналогії, з елементами творчості. Досить значна частина студентів має низький рівень готовності до СРС. Вони вимагають посиленої уваги з боку викладачів. Для них необхідні чіткі докладні інструкції щодо виконання роботи, зразки виконання завдань, постійний контроль за їх виконанням. І лише відносно незначний відсоток студентів має високий рівень готовності до СРС. Ці студенти самостійно і творчо підходять до виконання поставлених завдань, виявляють ініціативу; їм достатньо схеми виконання або постановки самого завдання.

Таким чином, в ході дослідження було виявлено рівень готовності студентів до СРС.

Було також визначено, що обсяг СРС з дисципліни «Методика навчання математики» в коледжі займає більше 60 % загального часу її вивчення. Отже, більшість часу студенти самостійно опрацьовують питання, виконують практичні і творчі завдання з тем.

Отже, постала проблема удосконалення організації СРС коледжу з дисципліни «Методика навчання математики» та зміни підходів до виконання студентами такої роботи.

Була розроблена і апробована схема організації СРС, яка передбачала перегляд змісту (посилення ролі завдань продуктивного та творчого характеру) і вдосконалення форм організації СРС, посилення контролю за виконанням роботи, широке застосування інформаційних технологій.

Перегляд змісту СРС привів до збільшення числа завдань продуктивного та творчого характеру і зменшення числа репродуктивних завдань, що мало на меті підвищення мотивації до СРС, формування умінь творчо застосовувати одержані теоретичні знання для виконання завдань практичного характеру. Повністю ж відмовитися від завдань репродуктивного характеру, на нашу думку, не можна, оскільки у студентів мають бути сформовані чіткі знання і вміння з усіх розділів курсу «Методика навчання математики», а робота над цим передбачає певну систему завдань за зразком, шаблоном (наприклад, схема розбору задачі, пояснення розв'язання прикладів тощо).

Іншим питанням, що постало в ході дослідження, була слабка мотивація щодо вивчення окремих питань дисципліни «МНМ». З метою посилення мотивації вивчення дисципліни для студентів експериментальних груп було організовано екскурсії до шкіл різного типу, зустрічі з учителями початкових класів базових шкіл, застосування на заняттях з МНМ сучасних технологій навчання (проектних, ігрових, інтерактивних).

Щоб подолати несформованість умінь студентів організувати СРС, на основі аналізу наукових джерел були сформульовані рекомендації для студентів щодо організації СРС, дотримання яких буде сприяти більш якісному оволодінню навчальним матеріалом: [3, с. 109]

1. Плануй свою самостійну роботу.
2. Став перед собою ясні цілі, спробуй подумки уявити собі результат, якого хочеш досягти.
3. Не став задачі, які не можна виконати, реально спів ставляй завдання, свої сили і час.
4. Перед початком роботи продумай порядок її виконання, на початку треба виконати найбільш складні і нецікаві завдання.
5. До початку самостійної роботи підготуй все необхідне: наочні посібники, плани семінарів тощо. На робочому місці не повинно бути нічого зайвого.
6. Під час виконання завдань не відволікайся.
7. Виконуючи завдання, будь охайним, дотримуйся порядку у всьому.
8. Чергуй роботу у приміщенні і відпочинок на свіжому повітрі.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

9. Точно і строго дотримуйся розпорядку дня. Будь дисциплінованим і організованим. Займайся виконанням завдання тільки у відведений на це час в період самопідготовки, але розумову працю не припиняй ніколи, на жодний день, на жодну хвилину.

10. Для кожної роботи шукай найраціональніші прийоми розумової праці. Уникай трафарету і шаблону. Не жалкуй часу на те, щоб глибоко осмислити суть фактів, явищ, закономірностей, з якими ти маєш справу. Чим глибше ти вдумався, тим міцніше відкладеться в пам'яті. Доки не осмислив, не намагайся запам'ятати.

11. При виконанні завдань максимально використовуй весь спектр інформації з даної проблеми (підручники, як звичайні, так і електронні, методичні посібники, довідникові матеріали, нормативні документи, архівні матеріали, використовуй можливості Інтернету тощо).

12. Ніколи не відкладай на завтра те, що треба зробити сьогодні.

13. При виникненні труднощів не поспішай звертатися за допомогою до викладача, доклади всі свої зусилля для вирішення питання, але якщо сам не спроможний впоратися зі складною задачею, обов'язково звернися за допомогою до педагога.

14. Будь задоволений навіть скромним прогресом, швидко закріпленою досягнутий результат, бо так же швидко він може бути втрачений.

15. Намагайся завжди об'єктивно оцінити результати своєї роботи, якість засвоєння вивченого матеріалу. Оволодіти культурою розумової праці означає навчитися постійно контролювати самого себе, перевіряти якість засвоєння в самому процесі сприйняття, осмислення і закріплення знань, умінь і навичок.

16. Завжди в практичній діяльності застосовуй отримані знання, уміння і навички.

17. Якщо відчуваєш втому під час самостійної підготовки, треба відпочити. Відпочинком у цьому випадку може слугувати зміна діяльності.

18. Умій визнавати свої помилки, розглядай невдачу, як перспективу і можливість для подальшого зростання.

19. Ніколи не зупиняйся на досягнутому.

З метою контролю виконання СРС застосовувались: перевірка виконання завдань під час аудиторних та консультативних занять, захист творчих робіт, самостійні роботи на заняттях, тестування, виставка опорних конспектів тощо.

З метою активізації діяльності студентів було також запроваджено комп'ютерний супровід навчальних занять та СРС. На заняттях використовувались мультимедійні презентації, аналіз фрагментів відеозаписів уроків математики для початкової школи тощо. СРС з використанням інформаційних технологій передбачала виконання окремих завдань творчого характеру в електронному вигляді, консультації викладача та звіт про виконання завдань студентами через мережу Інтернет.

Запропонована система роботи дала позитивний результат, і якість підготовки студентів з дисципліни «Методика навчання математики» мала позитивну динаміку.

Висновки.

Самостійна робота є необхідною складовою освітнього процесу у вищому навчальному закладі. Для удосконалення організації самотійної роботи студентів важливу роль відіграє не збільшення кількості завдань, запропонованих для самостійної роботи, а доцільний їх добір та правильне використання.

Умовами організації самостійної роботи майбутніх педагогів є забезпечення системності в самостійній роботі студентів, виховання в них правильної самооцінки, впровадження сучасних методів педагогічного керівництва і контролю за самостійною роботою. Використання сучасних, в тому числі інформаційних, технологій в організації самостійної роботи студентів дозволяє не тільки інтенсифікувати їх роботу, а й закладає основи їх подальшої постійної самоосвіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондар В. І. Дидактика: Ефективні технології навчання студентів / В. І. Бондар. – К., 1990. – 107 с.
2. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 355 с.
3. Ткаченко М. В. Самостійна робота студентів як чинник професійного становлення майбутнього фахівця / М. В. Ткаченко // Наука і освіта. – 2008. – № 1-2. – С. 107-110.

*Аліна Ногінська, Інна Федорова
(Одеса, Україна)*

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ АКТИВНОГО НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАГІСТРІВ-АГРАРІЇВ

Професійна діяльність вимагає переходу від розгалужених знань до єдиного органічного сплаву професійних знань, які мають комплексний і систематизований характер. Набуття студентом досвіду практично-професійної діяльності вимагає управління з боку викладача, забезпечення взаємодії викладача зі студентами та студентів між собою.

У науково-методичній літературі виділяють дві основні моделі навчання у ВНЗ – педагогічну й андрагогічну. У педагогічній моделі навчання домінує положення має викладач. Саме він визначає всі параметри процесу навчання: мету, зміст, форми і методи, засоби і джерела навчання. Студент у педагогічній моделі навчання посідає підпорядковане, залежне положення і не має можливості серйозно впливати на планування та оцінювання процесу навчання. Його участь у реалізації процесу навчання доволі пасивна: його основна роль – це сприйняття соціального досвіду, який передається йому викладачем [2].

Р. Льюїс, досліджуючи андрагогічну модель, вважає за потрібне застосовувати відкриту систему навчання і доводить її переваги порівняно із закритою системою. Враховуючи результати дослідження Р. Льюїса, зазначаємо, що професійна підготовка фахівців-аграріїв повинна базуватися на відкритій системі навчання, яка дає змогу діалогізації навчального процесу, тобто прямій взаємодії між викладачем і студентом [4]. Сучасність цієї моделі полягає в тому, що студент сам формує мету і програму свого навчання і може використовувати широке коло навчальних матеріалів, добутих із різних джерел.

Засновник андрагогіки М. Ноулз головну різницю між андрагогічною і педагогічною моделями навчання бачив у різниці мотивів діяльності дорослих у процесі навчання. В андрагогічній моделі при створенні та реалізації програми навчання активна, провідна роль відводиться студенту, а у педагогічній – викладачу. У моделі, запропонованій М. Ноулзом, нами була врахована провідна роль студента у навчанні, а також особливості навчання на кожному курсі [3].

Порівняльний аналіз моделей навчання дозволив віддати перевагу при підготовці майбутніх фахівців-аграріїв андрагогічній моделі, яка б сприяла організації діяльності студентів і викладача. До її основи закладено сім загальних положень, а саме: провідна роль студента у процесі навчання; прагнення до самореалізації, до самостійності, до самоуправління; володіння певним життєвим досвідом; вирішення важливої життєвої проблеми і досягнення конкретної мети; розрахунок на невідкладне застосування отриманих у ході навчання умінь, навичок, знань та якостей; навчальна діяльність, яка значною мірою детермінується часовими, просторовими, побутовими, професійними, соціальними факторами, які або сприяють процесові навчання, або обмежують його; процес навчання, який організується у вигляді спільної діяльності студента і викладача на всіх етапах (планування, реалізація, оцінювання) і у процесі корекції.

Андрагогічна модель реалізується через наступні принципи організації процесу навчання: пріоритет самостійного навчання (самостійна діяльність студентів є основним видом їхньої навчальної роботи); принцип спільної діяльності (цей принцип передбачає спільну діяльність студента і викладача, а також діяльність з іншими студентами з планування, реалізації та оцінювання процесу навчання); принцип опори на досвід студентів (відповідно до цього принципу життєвий досвід студента використовується як для нього самого, так і для його товаришів); індивідуалізація навчання (кожен студент спільно з викладачем, а у деяких випадках і з іншими студентами створює індивідуальну програму навчання, орієнтовану на конкретні освітні потреби та цілі навчання, яка враховує їхній досвід, рівень підготовки, психофізіологічні, когнітивні особливості і т. ін.); системність навчання (цей принцип передбачає дотримання відповідності цілей, змісту, форм, методів, засобів навчання та оцінювання результатів навчання); конкретність навчання (відповідно до цього принципу, навчання, з одного боку, переслідує конкретні життєво важливі для майбутніх фахівців-аграріїв цілі, які орієнтовані на виконання ними соціальних ролей та удосконалення особистості, а з іншого – будується з урахуванням професійної, побутової діяльності та його просторових, тимчасових, професійних, побутових факторів); принцип актуалізації результатів навчання (даний принцип передбачає негайне застосування на практиці майбутніми фахівцями-аграріями набутих знань, умінь, навичок); принцип елективності навчання (означає надання майбутньому фахівцю-аграрію певного вибору цілей, змісту, форм, методів, джерел, засобів, строків, часу, місця навчання); принцип розвитку освітніх потреб (відповідно до цього принципу, по-перше, оцінювання результатів навчання здійснюється шляхом виявлення реального ступеня засвоєння навчального матеріалу та визначення тих матеріалів, без засвоєння яких неможливе досягнення поставленої мети навчання; по-друге, процес навчання будується з метою формування у майбутнього фахівця-аграрія нових освітніх потреб, конкретизація яких здійснюється після досягнення певної мети навчання); принцип усвідомленості навчання (він означає усвідомлення процесу навчання та своїх дій щодо організації процесу навчання).

Отже, у принципі закладена важлива риса, особливість навчального процесу, яка діє незалежно від педагога, але вимагає врахування вікових і психічних особливостей студентів. Відповідно підготовка магістра передбачає засвоєння майбутнім фахівцем широкого кола як професійних знань і навичок, так і моделей управління професійним колективом і закладає основи майбутньої науково-педагогічної діяльності. З метою

актуалізації навчального процесу щодо формування навичок педагогічної майстерності необхідно застосовувати імітаційні методи, а саме метод активного навчання. Для цього методу характерно: наявність моделі досліджуваного процесу, активна творча взаємодія учасників щодо вироблення і прийняття рішень [5].

В контексті європейської інтеграції вищої освіти України виховання студентів різних курсів потребує нового підходу до науково-педагогічного процесу. Сьогодні вимагає перегляду навчальних методик щодо підготовки магістрів. В зв'язку з цим нами було запроваджено в курсі дисципліни «Основи педагогіки вищої школи» новий підхід у навчанні магістрів. До визначної дати української історії «200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка» студентам-магістрам було запропоновано підготувати і провести вікторину зі студентами-бакалаврами, метою якої було поглиблення і перевірка знань студентів щодо суспільно-політичної, літературної та художньої спадщини великого Кобзаря. Вікторина була проведена в рамках семінарського заняття за бінарною методикою, яка передбачає напрацювання умінь взаємодіяти між собою у ході навчального процесу не лише зі студентською аудиторією, але і з колегами. Такий навчальний підхід допоміг розкрити потенціал кожного магістра щодо педагогічної діяльності та вміння працювати в команді. Проведена вікторина отримала позитивний відгук як у магістрів, так і у бакалаврів. Перші мали досвід наставництва у навчально-педагогічному процесі, що у подальшому допоможе їм визначитись у професійному напрямку. Бакалаври ж, у свою чергу, поглибили знання з життя і творчості Т.Г.Шевченка, а найважливіше – отримали приклад і мотивацію перспективи навчальної діяльності.

Таким чином, замість традиційного засвоєння готових знань в ході лекційно-семінарських занять була активізована пізнавальна діяльність кожного студента і магістра, і бакалавра. Причому залучення студентів до активного пізнавального процесу супроводжувалось засвоєнням знань і чітким усвідомленням того де і яким чином та з якою метою ці знання можуть бути використані в майбутній науково-педагогічній і професійній діяльності. За такої організації навчального процесу викладач виконував роль компетентного консультанта.

Проблема активізації пізнавальної діяльності студентів в процесі професійної підготовки є досить актуальною у зв'язку з тим, що в освітньому просторі все частіше застосовуються інноваційні технології [1]. Вирішення актуальних проблем навчально-педагогічного розвитку залежить від методу активного навчання в андрагогічному підході в процесі формування професійної майстерності фахівців-аграріїв.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Богданова І. М. Педагогічна інноватика / І. М. Богданова. – Одеса : ТЕС., 2000. – 149 с.
2. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.
3. Змеєв С.И. Андрагогика: основы теории, истории и технологии обучения взрослых / С.И. Змеєв. – М.: ПЕР СЭ, 2007. – С. 91. – 272 с.
4. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию: Пер. с англ. – 2-е изд. / Р.Д. Льюис. – М.: Дело, 2001. – 448 с.
5. Ногінська А. О. Основи корпоративної культури в галузі виноробства: навчальний посібник / А.О. Ногінська. – Одеса: ВМВ, 2011. – 159 с.

*Олена Острогляд
(Полтава, Україна)*

ЗАРИСОВКИ ЯК ПЕРВИННА СКЛАДОВА АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ У КОНТЕКСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ ОСВІТИ

У зв'язку із динамічним сьогоденням глобалізованого світу та змінами у соціальному замовленні на підготовку майбутніх архітекторів у сучасному етапі розвитку архітектурної освіти, актуалізація виховання майбутнього архітектора, який має власний світогляд з високим рівнем культури, здатний творчо вирішувати соціально-культурні задачі та володіє високим рівнем професійної компетентності набуває особливої актуальності пошук шляхів і засобів формування образотворчої компетентності – як невід'ємної складової архітектурно-художньої творчості і професійної мови майбутніх архітекторів у процесі фахового навчання.

Різним аспектам вдосконалення та визначенням проблем архітектурно-художньої освіти займаються науково-викладацькі колективи провідних архітектурних шкіл світу та України. Професійною діяльністю архітектора, та проблемам підготовки фахівців цього напрямку присвячені роботи (Анісімова Л., Бабурова В., Бархіна Б., Богомоллова І., Власова А., Волчка Ю., Гінзбурга М., Гутнова О., Кисельової У., Кудрявцева О., Левінсона Е., Мелодинського Д., Метленкова М., Ніколаєва І., Самолова Т., Шимка В., Щепеткова Н.); теорії та методології архітектурної форми, як основи архітектурно-художньої творчості (Весніних О. та В., Гропіуса В., Єфімова О., Жолтовського І., Черніхова Я.); організації професійної підготовки спеціалістів засобами образотворчого мистецтва (Беди Г., Кузіна В., Лебедко В., Ростовцева М., Чистякова П., Шорохова Е.).

Серед українських дослідників питання архітектурної освіти розкривають наступні науковці (Гребенюк І., Джеджула О., Зінченко С., Кайдановська О., Конопльова О., Криворучко Н., Максименко Г.,

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Мардер А., Прусак В., Пундик Я., Турчин В.). Питання формування професійної компетентності майбутніх фахівців у процесі фахової підготовки вивчали (Болотова В., Вербицький А., Георгієв В., Ковальчук Г., Райковська Г., Саган О., Северин Н., Сподін Л.).

За результатами аналізу і педагогічної практики можна зробити висновки, що незважаючи на зростання кількості досліджень у галузі, відсутні фундаментальні дослідження із вирішення багатьох проблем фахової підготовки майбутніх архітекторів, що дає простір для ретельного вивчення цього питання.

Архітектурна освіта об'єднує у собі архітектурно-художню та інженерно-технічну творчість і опанування архітектурного рисунку є невід'ємною складовою формування професійної мови майбутнього архітектора.

Архітектурний рисунок дає можливість вивчити об'єкт до його реалізації [1, с. 5]. Він має бути наглядним, зрозумілим із графічної точки зору розбірливим і виконаний таким чином, щоб мати вплив на людину своєю художньою формою <...> тоді він не тільки відображає а і доповнює задум архітектора [1, с. 6]. Єдиний засіб наблизитися до розуміння архітектури це рисувати її [6, с. 3], так само висловлював свою думку італійський архітектор і теоретик архітектури Фраскарі М.. Процес рисунка це видимий акт візуалізації та реалізації ідей та задумів і є невід'ємною складовою творчого процесу архітектурного проектування [4, с. 2]. Крізь рисунок архітектор постійно переосмислює себе та свій творчий рівень [4, с. 4]. Мова архітектурного рисунку змінюється, але мовний запас залишається. Ідеї та задуми реалізуються у вигляді ліній <...> перших швидких зарисовок (ескізів) до опрацьованого до деталей проекту, а згодом і у сам об'єкт [2, с. 6]. Рисунки завжди було головним засобом висловлювання власної думки архітектором робота якого завжди поділялася на два етапи. Першим етапом був процес знаходження, вигадування, уяви ідей архітектурного об'єкту, цей процес здійснювався за допомогою рисунку. Другим етапом було будівництво – реалізація архітектурних пошуків згідно розробленого проекту.

Значення слова «рисунок» має загальний термін для будь якого зображення виконаного на площині засобами графіки, поняття «зарисовка» фокусується більше на конкретному методі виконання при спільному вираженні ідей чи задумі [3, с. 5].

Зарисовка – це малюнок з натури, начерк, ескіз [5]. Синонімами слова виступають – рисунок, начерк, ескіз, абрис, зображення, ілюстрація. Оксфордський словник англійської мови уточнює і дає ширше значення поняття, зарисовка – швидкий рисунок, абрис котрий зображує головне без уточнень і подробиць. Зарисовка це лише первинне зображення для подальшої роботи. Архітектурна зарисовка – неточне зображення, марна фізично і розглядається лише як засіб спілкування для передачі чи збереження первинної інформації чи образу [3, с. 3]. Цей вид рисунку як складова архітектурної творчості показує процес створення крізь внутрішній діалог архітекторів протягом століть, первинний процес творення залишається незмінним. Зарисовка виконує функцію: запам'ятовування, відкриття, творення процесу, комунікації, візуалізації, оцінки, що можна спостерігати у роботах архітекторів доби Відродження – Браманте Д., Перуцци Б., да Вінчі Л. Д., Палладіо А., Скамоцци В.; Бароко, Французького класицизму та Рококо – Манзарта Ф., Берніні Г., Фішер фон Ерлаха Й. В., Уорена Х., Джуварра Ф.; Неокласицизму та Неоготики – Піранезі Г. Б., Соуна С. Д., Шинкеля К. Ф., Пакстона Д.; Неокласицизму Америки – Ханта Р. М., Уайта С.; Премодернізму – Олбріха Д. М., Гімарда Х.; Модерну – Сантелія А., Татліна В., Мендельсона Е.; Постмодернізму – Гріффін М. М., Саарінен Е., Ле Корбюзьє, Барраган Л., Кандела Ф.; сучасності – Корреа Ч., Гері Ф., Хадіда З., Тавіані П., Вільямсона Р., Яна Х., Сітта В. тощо. Вивчаючи архітектурні зарисовки архітекторів можна досліджувати передумови створення вже відомих світових архітектурних об'єктів, чи що цікавило автора у той час, на що він звертав увагу, що залишав собі на згадку для подальшої роботи. Повертаючись до визначення архітектурної зарисовки, як швидкого, вільного рисунку, де – швидкість один із головних факторів робить його одним із потужних засобів реалізації творчих ідей архітектора, який тільки починає опановувати свою професію так і вже провідних спеціалістів.

Зарисовки можуть бути класифіковані згідно концепції, аналізу та спостереження [2, с. 11]. Концептуальні зарисовки – розкривають сутність складної ідеї. Завдання цього виду зарисовок чітко й лаконічно донести творчу ідею. Аналітичні зарисовки – аналізують споруду, простір та усі складові архітектурного об'єкту, вони можуть з'являтися на будь якому етапі проектування. Спостережні зарисовки – досліджують складові архітектурної будівлі, матеріал та простір у деталях. Зарисовки можуть виражатися у різноманітних графічних техніках та матеріалах. Головною метою здобувача архітектурної освіти постає завдання досліджувати та вивчати існуючі зарисовки провідних архітекторів минулих століть та сучасності для розуміння самого процесу творення, для кращого вивчення передумов створення відомих архітектурних об'єктів так і розуміння самої архітектурної споруди, що у результаті створить усі умови для розробки індивідуальної подачі та стилю, як зарисовки так і власного почерку в архітектурі.

Сучасному архітектору варто вдосконалювати свої навички рисунку не тільки для ефектної подачі своїх проєктів, а і для зарисовок архітектурних об'єктів, коли зарисовка може сказати набагато більше ніж пильне споглядання чи фото фіксація. А початок роботи над власними проєктами із зарисовок – один із самих творчих складників усього процесу втілення об'єкту у життя на думку російського архітектора та викладача Атаянца М..

Можна зробити висновок, що сама архітектурна діяльність – це синтез складних, часом суперечливих явищ. Архітектурна освіта покликана об'єднати різні сфери пізнання із спільною метою для опанування

навколишнього світу. Комплексний, але обов'язково послідовний, підхід до навчання складає один із можливих шляхів розв'язання цієї проблеми та вдосконалення професійної підготовки майбутнього архітектора шляхом переосмислення значення та методики викладання рисунку в архітектурній школі. Для оптимізації і покращення професійних навичок майбутніх архітекторів шляхом розробки методики викладання образотворчих дисциплін із урахуванням особливостей творчого процесу. Автором було розглянуто первинний процес реалізації творчих задумів засобом архітектурних зарисовок – креативних, асоціативних, образних складових основ візуальної комунікації та їх значення у опануванні архітектурної професії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антал Я., Архитектурное черчение / Я. Антал, Л. Кушнир, И. Сламень, Б. Гавронкова. – Киев : Будівельник, 1980. – 128 с.
2. Farrelly L. Basics Architecture 01 representational techniques / Lorraine Farrelly. – Lausanne : An AVA Book, 2008. – 185 p.
3. Smith K. S. Architects` drawings / Kendra Schank Smith – Oxford : Architectural Press, 2005. – 289 p.
4. Sullivan C. Drawing the landscape. The art of hand drawing and digital representation / Chip Sullivan – Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, Inc., 2014. – 338 p.
5. Словник української мови: в 11 тт. АН УРСР. Інститут мовознавства [ред. І. К. Білодіза]. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т.3. – 291 с.
6. Unwin S. Twenty-five buildings every architect should understand a revised and expanded edition of TWENTY BUILDINGS every architect should understand / Simon Unwin – London & New York : Reutledge Taylor & Francis Group, 2015. – 288 p.
7. Шалина Е. Что? Как? Зачем? Архитектурная практика и рисунок: [Електронний режим]. – Режим доступу: <http://www.archplatforma.ru/?act=1&catg=88&nwid=2854>.

*Laylo Saparboyeva, Erkinoy Qurbonova
(Urgench, O'zbekiston)*

BOSHLANG'ICH TA'LIM SHE'R O'QISH DARSLARIDA O'QUVCHILARDA VATANPARVARLIK TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISH

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jihatdan mustaqil davlat sifatida shakllanishi, jamiyat hayotining barcha sohalarida tubdan islohotlar o'tkazilishi ta'lim-tarbiya tizimining butunlay yangilanishiga olib keldi. Ma'lumki, har bir jamiyatning ongli qatlami o'zining o'rinbosarlari bo'lgan yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi uchun qayg'uradi, g'amxo'rlik qiladi. Mamlakatimiz kelajagi va istiqboli ana shu yosh avlod tarbiyasiga har tomonlama bog'liq. Zero, ulkan islohotlar amalga oshirilayotgan yurtimizda o'z vatanini ardoqlaydigan, tanlagan yo'lidan qaytmaydigan, vatan sha'nini har narsadan ustun deb biladigan yoshlarning bo'lishi davr talabidir. Vatanparvar, mustaqil fikrga ega bo'lgan yoshlargina yurtimiz farovonligini yuksaklarga ko'tara oladi. Respublikamizda olib borilayotgan siyosatning mohiyatini ham ma'naviyati teran, boshqalar fikriga ergashmaydigan, vatanparvar avlodni yetishtirish masalasi tashkil etadi, vatanparvar insongina turli yot oqim va mafkuralarga qarshi kurasha oladi, yurt manfaati va ravnaqini o'z shaxsiy manfaatidan ustun qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni ta'limning barcha yo'nalishlarini isloh qilish va rivojlantirish uchun imkon yaratdi. Ta'lim sohasidagi islohotlardan asosiy maqsad ham xalqimiz ongi va shuurida saqlanib kelayotgan vatanga muhabbat tushunchalarini yosh avlodga singdirish, ta'lim jarayonining barcha bosqichlarida, mamlakatimiz kelajagini belgilay oladigan barkamol hamda vatanparvar shaxsni shakllantirishdan iborat.

Yosh avlod ongiga vatan nima ekanligini kengroq targ'ib qilish, inson uchun vatanning yagona ekanini anglatish boshlang'ich ta'lim jarayonining ham asosiy vazifasidir. Prezident I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek: «Albatta, jahon – keng, dunyoda mamlakat ko'p, lekin bu olamda betakror ona yurtimiz, O'zbekistonimiz yakka-yu yagona. Bu go'zal yurt, bu muqaddas zamin faqat bizga atalgan. Mana shu ulug' tuyg'u har birimizning dilimizda jo bo'lishi, hayotimiz mazmuniga aylanishini istardim». [1, 90-b]

Boshlang'ich sinf «O'qish kitobi» darsliklariga kiritilgan ona tabiat, atrofimizni o'rab turgan olam, Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, istiqbol va milliy-ma'naviy qadriyatlar, xalqlar do'stligi va tinchlik kabi turli mavzularni o'rganish zamirida o'quvchilarni vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish yotadi.

Vatan, uning mustaqilligi, sharaflari o'tmishi va qahramonona hozirgi kuni o'qish kitobida markaziy mavzu hisoblanadi. Vatan tushunchasi bolalarning qabul qilish va umumlashtira olishiga muvofiq bo'lgan aniq materiallar orqali singdiriladi.

O'quvchilarda vatan haqidagi tushunchalarni Vatanga muhabbatni tarbiyalash bilan birgalikda shakllantirish juda muhim. O'qilgan asarlarning qimmatini shundaki, u o'quvchi bilimni kengaytirish bilan bir vaqtda tarbiyaviy vazifalarni ham hal qiladi. [2, 67-b]

Boshlang'ich sinf "O'qish kitobi" darsliklariga kiritilgan asarlar orasida eng salmoqli o'rinni Ona-vatan haqidagi she'rlar egallaydi. Jumladan, darsliklar orqali o'quvchilar 1-sinfda Po'lat Mo'minning "Vatan- bu...", Eson Rahimovning "Ota rozi- Vatan rozi", she'rlari, 2-sinfda Po'lat Mo'minning "Vatanjonim, Vatanim", Muqim Qodirning "Biz Vatanning ertasi", Normurod Narzullayevning "Ozod Vatan- obod Vatan", Anvar Obidjonning "O'zbekistonim", Quddus Muhammadiyning "She'rim senga, Vatanim" she'rlari, 3-sinfda Orif To'xtashning "O'zbekistonim", Miraziz A'zamning "Vatan", "Mustaqillik ahillikdan", Oygul Suyundiqovanning "Vatan iftixori" kabi she'rlar, 4-sinfda Zafar Diyorning "Serquyosh o'lka" she'rlarini o'qib o'rganadilar.

Bu she'rlarning barchasi ona yurtini, uning go'zalliklarini, yorqin tabiatini badiiy chizgilarda aks ettiradi. Zero, boshlang'ich sinflarda ona-Vatan haqidagi she'rlarni o'qitish orqali bolalarda Vatan sarhadlari go'zalliklarini his qilish tarbiyalanadi; ularning ma'naviy dunyosi boyitiladi: ular tabiatdagi go'zalliklarni ko'ra bilishga, Vatanning qadrini seza olishga o'rgatiladi. She'rni o'rganish poetik sezgirlikni o'stiradi, o'quvchilar lug'atini boyitadilar. Bolalarda go'zallikka muhabbat, vatanparvarlik singari fazilatlarini tarbiyalaydi. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinflarda ona-Vatan haqidagi she'rlarini o'rganishdagi asosiy usuli o'qituvchi va o'quvchining ifodali o'qishidir.

O'quvchilar she'rlarning mazmunini to'g'ri idrok etishlari uchun Vatan haqida ma'lum tasavvurlarga, o'zlari yashayotgan diyor haqida ma'lum darajada aniq bilimga ega bo'lishlari zarur. Bunday bilimlar o'quvchilarda maktabga ilk qadam qo'yanidanoq berib boriladi. Shuning uchun ular ma'lum ma'noda bu she'rlarni o'rganish orqali shu bilimlarini yanada oshiradilar. Shunday bo'lsa ham Ona-Vatan haqidagi she'rlarni o'qishdan oldin bolalar tasavvurini boyitish va unga aniqlik kiritishga qaratilgan tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

1-sinfda Po'lat Mominning "Vatan-bu...", 2-sinfda Normurod Narzullayevning "Ozod Vatan- obod Vatan", 3-sinfda Miraziz A'zamning "Vatan", 4-sinfda Zafar Diyorning "Serquyosh o'lka" she'rlarini birinchi marta o'qilgandan so'ng o'tkaziladigan suhbat, birinchidan, o'quvchilarga qanday ta'sir etganini bilish, ikkinchidan, bolalarni she'rni tahlil qilishga qiziqtirish bilan darsda faol ishlashga sharoit yaratish maqsadini ko'zda tutadi.

O'qituvchi o'quvchilarga she'r haqidagi umumiy taassurotini aytishni talab qiladigan bir necha savol beradi, masalan: She'r nima haqda ekan? Unda Vatan qanday tasvirlangan? Uning qaysi ta'rifi sizga juda yoqdi? She'rni eshitib qaysi tasvirni siz aniqroq ko'z oldingizga keltirdingiz? kabi.

O'quvchi she'rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi. Boshlang'ich sinflarda she'rlarni, jumladan, Vatan mavzusidagi she'rlarni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday holda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaqa olmaydilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni o'qish mehnattalab ishdur. Busiz hatto adabiy ta'limning maqsadi ham amalga oshmaydi. Ona-Vatan haqidagi she'rlarini ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarga she'rni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bilan birga amalga oshiriladi.

3-sinfda o'rganiladigan Miraziz A'zamning "Vatan" she'rining misralari o'ynoqiligi, his-tuyg'uning sofligi va ko'tarinkiligi faqat ifodali o'qish orqaligina o'quvchi ongiga yetkaziladi. Ko'pincha o'quvchilar "Vatan nima?" so'rog'iga o'z so'zlari, tushunchalari bilan javob bera olmaydilar. Miraziz A'zamning mazkur she'ri bu savolning eng sodda va tushunarli javobi desak, yanglishmaymiz.

Vatan bizning uyimiz,
Vatan bizning ko'chimiz,
Soylarda sof suvimiz,
Maza qilib ichamiz.
Vatan bizning tog'imiz,
Olma, anor bog'imiz.
Bug'doy, arpa dalamiz,
O'ynab maza qilamiz. [5, 9-b]

Bu misralar orqali o'quvchilar Vatanimiz manzarasi, uning boyliklari xususida bilib oladilar. O'qituvchi ular bilan vatan haqida suhbatlashladi. Shundan so'ng o'qituvchi she'rni 4-5 o'quvchiga ifodali o'qitadi. She'rdagi ayrim so'zlarning ma'nolari doskaga yozilib izohlanadi. O'quvchilarga she'r mazmuniga doir bir necha savol beriladi va ularning she'r mazmunini qanchalik o'zlashtirganlari aniqlab olinadi. She'rning ayrim o'rinlari savollar bilan tanlab o'qitiladi. Bunda ayniqsa, doira bo'lib o'qitish metodikasini qo'llash dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Ona-Vatan haqidagi she'rlarni o'qish darslarida o'quvchilarga vatan haqida maqollar aytirish ham yaxshi natija beradi. Ma'lumki, boshlang'ich sinflarda o'qiladigan matlardan so'ng uning mazmuniga hamohang maqollar beriladi. O'qituvchi bu maqollardan mavzuning mohiyatini ochib berishda samarali foydalanadi. Masalan, "Vatan-bu..." (1-sinf) she'ridan so'ng "Vatani borning baxti bor" maqoli keltirilgan. O'qituvchi maqolning ma'nosini izohlab, o'quvchilarga o'zlari bilgan ona-Vatan haqidagi maqollardan aytiradi. Jumladan, o'quvchilar "Bulbul chamanni sevar, odam vatanni", "Ona yurtning omon bo'lsa, rangi-ro'ying somon bo'lmas", "Ona yerning tuprogi ona sutidek aziz" kabi maqollar ma'nosi she'r ma'nosi bilan qiyoslab o'rganiladi.

2-sinfda Po'lat Mo'minning "Vatanjonim, Vatanim", Muqim Qodirning "Biz Vatanning ertasi", Normurod Narzullayevning "Ozod Vatan- obod Vatan", Anvar Obidjonning "O'zbekistonim", Quddus Muhammadiyning "She'rim senga, Vatanim" she'rlari o'quvchilarning Vatan haqidagi tushunchalarini shakllantirishga qaratilgan, ularda ona yurt bilan faxrlanish, uning go'zalliklaridan zavqlanish tuyg'ularini tarbiyalashga yo'naltirilgan she'rlardandir. Ularda o'quvchilar tug'ilib o'sgan diyorumiz - O'zbekiston haqida, uning tabiati, sarhadlari haqida, yurtimizda

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

bo'layotgan o'zgarishlar, bu o'zgarishlarning sabablarini bilib oladilar. O'qituvchi she'rni ifodali o'qib bergach, o'quvchilar bilan O'zbekiston haqida suhbatlashadi va ularning ona-Vatan haqidagi bilimlarini kengaytiradi.

Bunda u quyidagi savollardan foydalanishi maqsadga muvofiqdir:

1. Biz qayerda tug'ilganmiz?
2. O'zbekiston qanday yurt?
3. Vatan haqida nimalarni bilasiz?
4. Vatanni nima uchun ardoqlash kerak?
5. Siz Vataningizni sevasizmi? Nima uchun?

Savol-javoblardan so'ng o'qituvchi she'rni 3-4 o'quvchiga ifodali o'qitadi. Bunda o'quvchilarning har bir so'zni to'g'ri o'qishiga, o'quvchining ifodali o'qish malakasini takomillashtirishga diqqat qiladi. U she'rdagi ayrim so'zlarning ma'nolarini izohlab, o'quvchilarning lug'at daftariga yozdirib boradi:

O'quvchilarga she'r mazmuniga doir bir necha savol beriladi va ularning she'r mazmunini qanchalik o'zlashtirganlari aniqlab olinadi. She'rning ayrim o'rinlari savollar bilan tanlab o'qitiladi. Masalan, "O'zbekistonni nima uchun serquyosh o'lka deydilar, shu fikr ko'rsatilgan o'rinni topib o'qing" topshirigi bilan she'r o'qitilishi dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Dars yakunida o'quvchilarning Vatan haqidagi tushunchalari qayta so'raladi, ona-Vatan mavzusidagi o'zlari yod olgan maqol va she'rlar bilan qiziqiladi, ularga bu haqda yozib kelish topshiriladi.

Ona-Vatan haqidagi she'rlarni o'rgatish jarayonida o'quvchilardan o'zlari yashab turgan joyni, mahallani, tumanni qanchalik bilishlariga e'tibor beriladi. Chunki bolalar tevarak- atrofdagi o'zgarishlarga juda e'tiborli bo'ladilar. O'quvchilar Vatan haqidagi she'rlarni sevib o'qiydilar va yod oladilar.

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarda o'qiladigan ona-Vatan haqidagi she'rlar o'quvchilarning vatan xususidagi bilimlarini chuqurlashtirishga, ularda vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusida mustaqil diyorumizning gullab-yashnashiga o'z hissasini qo'shadigan insonlar bo'lib yetishishiga yordam beradi. Shu nuqta nazardan she'r o'qish darslarining samarali bo'lishini ta'minlash har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisining mas'uliyatli vazifasidir.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2008. – B.90.
2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldasheva SH., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: «Nosir», 2009. – B.67.
3. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi. 1- sinf uchun darslik. – Toshkent: "Sharq" nashriyat- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2013.
4. G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. O'qish kitobi. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent: "Sharq" nashriyat- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2012.
5. Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. O'qish kitobi. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyat-matbaa ijodiy uyi, 2012. – B.9.
6. Matchonov S., Shojalilov A. va boshqalar. O'qish kitobi. 4- sinf uchun darslik. – Toshkent: "Yangiyo'l Poligraf servis", 2013.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент М.Х.Жуманиязова

Ботагөз Сәрсенбаева
(Павлодар, Қазақстан)

ЖОО- да КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ КЕЗІНДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Қазіргі уақытта қазақстандық қоғамның өзгеруі және әлемдік еңбек нарығының түлектерге деген талаптарының өсуі жағдайында білім беру жүйесін дамытудың басым бағыттарының бірі жоғары сапалы білімді қамтамасыз ету және жоғары білікті мамандарды дайындау болып табылады. Болон декларациясы постулаттарының бірі - білім беру ісін жалпыдан жалқыға бағыттауды қарастыратын: бакалавриат- магистратура-докторантура бағдарламалары бойынша білім берудің көп деңгейлі жүйесін жүзеге асыру болып табылады. Яғни, адам алдымен белгілі бір ғылым бойынша жалпылай жоғары білім алады да, кейіннен мамандыққа бейімделген білім беру бағдарламалары бойынша барынша тар бағыттағы дайындықтан өтеді. Негізінен, Қазақстан бұл үлгілерге көшуді 2003 жылы бастаған болатын. Реформа аясында мемлекеттік білім беру стандартына тиісті өзгертулер де енгізілді. Бакалавриат бағдарламасының барлық пәндері еуропалық стандартқа сай үш топтамаға біріктірілді: жалпы білім беру пәндерінің топтамасы (оның бакалавриаттағы үлесі - 25 пайызды құрайды), негізгі (50 пайыз) және бейінді пәндер топтамалары (25 пайыз). Сондай-ақ, олардың

ВИПУСК 4 (30-31 травня 2015 року)

барлығына бірдей *міндетті* және *таңдамалы* пәндер енгізілді. Міндеттілері - мамандықтың типтік оқу жоспарына енгізіледі де, оларды игеру міндетті болады, ал таңдамалы пәндерді студент ЖОО ұсынған каталогтан өз қалауы бойынша таңдап ала алады. Қазіргі таңда пәндердің бұл екі тобының ара салмағы тең деуге болады, ал 2020 жылға қарай Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес бакалавриатурадағы таңдамалы пәндер үлесі - 65, магистратура мен докторантурада сәйкесінше 85 және 95 пайыздарға жеткізілетін болады деп күтілуде. Мұндай академиялық еркіндік оқу орындарына еңбек нарығындағы сұранысты есепке ала отырып, білім беру бағдарламаларының ауқымды көлемін ұсынуға мүмкіндік бермек. Басқаша айтқанда, жаңа модель оқыту үрдісін жұмыс берушінің талабына бағыттайды. Кредиттік жүйе студенттің өзін-өзі дамытуына, дербес тұлға ретінде қалыптасуына септігін тигізеді, технология бойынша студенттер мұғалімдерді өздері таңдайды, сабақ кестесін өздері құрастырады, өзіндік жұмыстарды жиі орындап, мұғалімнің берген бағытына сай өзі ізденіп оқиды екен. «Мұғалім – бағыт беруші, студент – ізденуші» деген қағидаға лайықты жүйе. СӨЖ тапсыру ережесі керемет тандалған. Топта 20 адам болса, әрбір адамға жеке кесте жасалады. СӨЖ тапсыру онлайн жүйе арқылы жүзеге асады. Осының бәрін қадағалау үшін әрбір ЖОО-да электронды кітапхана бар. ЖОО-да қашықтықтан білім беру технологиясын жүзеге асыруға барлық жағдай жасалынған, қашықтықтан оқыту саласында сертификаттаудан өткен профессор-оқытушылар құрамы мен дамыған материалдық-техникалық база бар, жеткілікті түрде ақпаратпен қамтамасыз етілген. Бүгінгі күні біздің институтымызда қашықтықтан оқыту технологиясын қолдану арқылы 16 білім беру бағдарламасы бойынша оқыту жүргізілуде. Осы технологиялар бойынша үш факультеттің студенттері оқытылуда: психология-педагогика, филология және тарих, жаратылыстану және математика. «Кредит» терминінің өзі - «сенім» деген мағынаны білдіреді, яғни білім мекемесі оқытушы мен оқушының кәсіби білім аясында бірлесе атқаратын жұмысына сенім артады. Мұндағы басты шарт - студентке дайын күйінде ұсынылатын ақпараттардың үлесін азайтып, оның өздігінен іздену талпынысын арттыруға септігін тигізу. Дәрісханадағы сабақтарды қысқарту арқылы оқытушылар, бір жағынан, оқу-әдістемелік құралдарды даярлауға көбірек уақыт бөле алатын болады. Бұрынғы дәстүрлі жүйе бойынша студент, пәнді меңгеру үшін өзіндік жұмысқа оқу сағатының 33 пайызын жұмсап келсе, кредиттік технологияда барлық уақыттың 66 пайызын бөлуге тура келеді. Қазіргі уақытта барлық факультеттерде, түрлі оқыту және бақылау бағдарламалары белсенді түрде жүргізіледі, электронды анықтамалық жүйелер, шынайы-виртуалды зертханалар, мультимедиялық лингафондық кабинеттер, компьютер сыныптары, арнайы зертханалармен жабдықталған. Осылардың бәрі студенттердің интеллектуалды дағдыларын дамытуға, кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Оқу үдерісін реформалау шеңберінде жаңа нормативтік база қалыптасты, әдістемелік жағынан қамтамасыз етілді, оқитындардың білімін бағалауда ұпайлық-рейтинг жүйесі енгізілді. Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтындағы оқу үдерісі ҚР «Білім беру туралы» Заңы, ҚР Білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары, кредиттік технология бойынша оқытудың оқу үдерісін ұйымдастыру Ережелері мен ҚР білім беру және ғылым саласындағы басқа да нормативтік құжаттар негізінде жүргізіледі. ПМПИ-да жүзеге асатын білім беру бағдарламалары жұмыс берушінің, Дублиндік дескрипторлар, еңбек нарығының сұранысының талаптарын ескере отыра, келісілген Еуропалық біліктілік аясында жасалады. Студенттердің кәсіби дағдыларын қалыптастыру үшін іс-тәжірибелердің барлық түрлерін осы заманғы өндіріс жағдайында ұйымдастыру облыс мекемелері, кәсіпорындар, ұйымдарда келісімшарт негізінде жүргізіледі. Корпоративті серіктестік мамандыққа үйретілген практиканттар арқылы жүзеге асырылады. ЖОО ғылыми зертханалары да тәжірибе базасы ретінде пайдаланылады. ЖОО-дағы тіркеуші бөлімі (офисі) академиялық қызметі студенттер құжаттамаларын орталықтан жүйелеуге, кез келген білім алушыға арналған ақпаратты қамтамасыз етуге, оқу жетістіктерінің тарихын тіркеуге, академиялық рейтингтің есебі мен білімді бақылаудың барлық түрлерін ұйымдастыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. ЖОО-дағы Академиялық ұтқырлық және халықаралық байланыстар орталығы студенттерге Қазақстан мен шетелдің ЖОО – да оқу мен тағылымдамадан өту мүмкіндігі, қазақстандық және халықаралық степендиалы бағдарламалар туралы ақпарат береді. Орталық қазақстандық, шетелдік ЖОО-да студенттерді оқыту үшін олардың шығындарын бөліп немесе толықтай төлейтін демеушілерді қарастыруда. Сонымен қатар Орталық академиялық ұтқырлық бағдарламасына қатысқысы келетін студенттерге ПМПИ-дың бакалавриат мамандықтары, ЖОО-ның магистратурасы туралы ақпарат ұсынады. Институтта оқитындарға арналған білім беру, академиялық айырбас бағдарламалары бойынша халықаралық агенттіктердің өкілдерін шақыру арқылы ақпараттық кездесулер өткізіледі. «Халықаралық бағдарламалар орталығы», DAAD, IAESTE, IREX және басқа да агенттіктер бойынша айырбас бағдарламасына қатысуға тілек білдіргендерге кеңес беріледі. Біздің ЖОО-да кредиттік және қашықтықтан оқыту технологиясы бакалавриаттың барлық білім беру бағдарламаларын жүзеге асыру үдерісінде қолданылады. Инновациялық технологияның сәтті жүзеге асырылуын жоғары мамандандырылған профессорлық-оқытушылар құрамы қамтамасыз етеді. ЖОО-ның материалдық-техникалық базасы оқу үдерісін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Кредиттік оқыту жүйесінде студент қосымша мамандық алып немесе аралас мамандандуды меңгеруі мүмкін. Аталған жүйенің дәстүрлі оқытумен салыстыра қарастырғандағы тиімділігі мынада: кредиттік оқыту жүйесінде оқылатын пәндер саны қысқарады; студент оқытушыны өзі таңдайды, оқу траекториясын белгілеуге эдвайзер көмекке келеді; сынақ тапсыру болмайды; студент өзінің білімділік бағытын пәндерді таңдау арқылы қалыптастырады; білімді бағалаудың рейтингтік жолы білімді бағалауды шынайы әрі көрнекі етеді, студенттердің білім деңгейі жағынан ұпайлары арқылы айырылады; алдыңғы қатарлы білім беру әдістері мен инновацияларды, интернетті, мультимедиялық

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

сыныптарды қолдану мүмкіндігі артады, т.т. Кредиттік оқыту жүйесі – даралану, білім беру траекториясының таңдамалылығы және білім ауқымын кредиттер түрінде есепке алу негізінде өз бетінше білім алу және білімді шығармашылықпен игеру деңгейін арттыруға бағытталған білім беру жүйесі.

Атап айтқанда, студенттер үшін:

– Оқу жылы бойы жүйелі түрде оқу жұмыстарын жасау қажет болды.

– Оқытудың жеке траекториясын таңдау мүмкіндігі берілді, яғни білім берудің вариативтілігі қамтамасыз етіледі.

– Сабақ кестесін сәйкестендіріп құру арқылы басқа бағыттардағы және мен мамандықтардағы сабақтарға қатысу, қосымша пәндерді игеру, сабақтас мамандану мен қосымша біліктілік алу мүмкіндігі бар.

– Басқа оқу орындарының оқу курстары мен академиялық өміріне қолы жетіп, шетел және ресей университеттерінің өзара келісілген білім беру бағдарламалары болған жағдайда оқытудың нәтижелерінің академиялық танылуына кепілдік беріледі.

– Барлық оқу мерзіміне студентті ұдайы жұмыс істеуге белсендіреді. Бұл олардың өз бетімен ақпаратты іздеу және оны жаңа білім алу үшін оған аналитикалық ұғыну дағдыларын қалыптастырады.

Оқытушы үшін:

– Оқу-әдістемелік базаны жетілдіру, нақты пәндер бойынша білімге қойылатын талаптарды құрастыруы тиіс;

– СӨЖ-дің көлемі артады және әдістемелік және техникалық қамтамасыз етілуін жетілдіруі қажет.

Білім беру бағдарламасына енген пән бойынша студенттің білімді игеруіне ұдайы бақылау жасауы қажет.

– Оқу материалын қысқа тығыз түрде баяндау формасын оқытушының ұдайы жасалатын жекелей консультациялары арқылы студенттердің белсенді жұмыстарымен үйлестіруге көшуге байланысты оқу үрдісін ұйымдастыру мен жоспарлауын өзгертеді.

– Басты назар аудиториядағы сабақ беру жүктемесінен әдістемелік жағына ауысады.

– Сабақтың мазмұнын, қажетті материалдарын, СӨЖ-дің ақпарат көздерін және білімді бақылауда қолданылатын әдістемелер мен материалдардың мазмұнын ұдайы жаңалауды талап етеді.

Бұл оқытушының ұдайы өзін-өзі жетілдіру және өздігінен оқу қажеттігін туғызады. Кредиттік жүйені қолдануға байланысты оқу үрдісіндегі басымдықтар да өзгерді, ол – білім көлемін бірыңғай ету, оқытуды жекелендіруге жағдай туғызу, СӨЖ-дің тиімділігі мен рөлін арттыру, оқу үрдісін тұлғаға бағытталған түрде ұйымдастыру.

Кредиттік жүйеде білім берудің жаңа парадигмасы «оқу – қалай оқығаныңа қарай», «өзін-өзі дамыту», «өмір бойына оқу» болып өзгерді. Жаңа жүйеде оқытушы студенттерге өздігіне студенттің өз бетімен жасайтын танымдық әрекетінің ұйымдастырушысы болып табылады. Жоғары оқу орнының жұмысының нәтижесі – білім алушылардың кәсіби білім беру бағдарламалары бойынша білімдерінің сапасы, ал мамандарды даярлаудың сапа-сының өлшемі – мемлекеттік білім беру стандартындағы біліктілік талаптарға сәйкес анықталған теориялық дайындық деңгейі арқылы бағаланатын маманның кәсіби құзіреттілігі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Байденко В. И. Болонский процесс. Курс лекций. – М.: Логос, 2004. Медведев Е.М. Модульно-рейтинговая технология оценки достижений студентов вуза // Журнал «Стандарты и мониторинг в образовании». – 2008. – №1.
2. Каланова Ш.М., Омирбаев С.М. О введении кредитной технологии в вузах Республики Казахстан // Проблемы введения системы зачетных единиц в высшем профессиональном образовании: Материалы к Всероссийскому совещанию 23 апреля 2003 года, г. Москва / Под ред. В.Н. Чистохвалова. – М.: Изд-во РУДН, 2003.
3. Монгуш М.В. Модульно-рейтинговая система контроля качества знаний студентов, Новосибирский государственный педагогический университет // Журнал «Вестник Педагогической инновации». – 2007. – №4.

Мирослав Стрельніков
(Полтава, Україна)

ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ У ПІДГОТОВЦІ МАГІСТРІВ БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

Оскільки економіка нашої країни зазнає значних змін, пов'язаних із розвитком ринкових відносин, процесами глобалізації, євроінтеграції та інформатизації суспільства, вища економічна освіта сьогодні потребує реформування фундаментальних положень. Сучасна економічна підготовка має спрямовуватись на формування фахівців нової генерації, здатних до підприємницької діяльності в реаліях глобальної економіки.

Необхідність переходу бізнес-освіти з адміністрування та управління бізнесом на якісно новий рівень пов'язана із суттєвою трансформацією функцій професійної діяльності магістра бізнес-адміністрування, а тому й потребою у пошуку нових принципів побудови змісту його підготовки.

Удосконалення змісту навчання з метою його інтенсифікації досліджувалися широким колом авторів, зокрема в руслі проектного підходу. Д. Дьюї та його послідовники (В.Х. Кіппатрік, Е. Паркхерст, С.Т. Шацький та ін.) запропонували альтернативу дисциплінарно-предметній системі у вищій професійній освіті. Основні особливості проектного навчання є такими: відхід від репродуктивного й інформаційного підходу до навчання, яке забезпечує продуктивність знань і отримання їх через мислення і практичну професійну діяльність; перехід від предметної («клаптикової») побудови освіти і побудови процесу в рамках логіки діяльності (майбутньої професійної); реалізація принципу зв'язку навчання з реальним життям; спрямованість на індивідуальний творчий розвиток студентів; підвищення мотивації студентів до пізнавальної діяльності, до вивчення через особисту зацікавленість вирішуваних проблем, самостійної роботи над ними тощо; зміна ролі педагога від викладача, який дає знання, до менеджера (організатора) навчального процесу, консультанта, помічника у вирішенні проблем, які виникають у студентів.

Метод проектів, метод цільового акту, метод проблем, дальтон-план, лабораторно-практичне навчання тощо – досить багатьох назв відображають одну й ту ж ідею реалізації проектного підходу в навчанні. Основними рисами такого навчання є самостійне набуття студентами знань і вмінь, вирішення проблем і прийняття рішень, творчий підхід до роботи, взаємозв'язок теоретичних знань і практичних умінь і навичок, широкі міжпредметні зв'язки тощо.

Метою статті є пошук теоретичних засад побудови змістових модулів підготовки магістрів бізнес-адміністрування з урахуванням можливостей інформаційного суспільства та теоретичних надбань у педагогіці, зроблених на основі проективного і модульного підходів.

Завданням дослідження став пошук принципів побудови змістових модулів у підготовці магістрів бізнес-адміністрування, які б забезпечили його готовність фахівця до майбутньої професійної діяльності.

Розпочинаючи виклад *суті й результатів* нашого теоретичного дослідження, зазначимо, саме модульний підхід до вивчення навчальних курсів магістрами бізнес-адміністрування є основою для стиснення й інтенсифікації навчального матеріалу. Технологія роботи зі змістом є синтезом технологій побудови змістового модуля; наповнення змістового модуля, тобто відбору інформації; структурування інформації всередині змістового модуля.

Щодо технології побудови змістового модуля зазначимо, що вивчення будь-якої академічної дисципліни є оволодінням магістрами бізнес-адміністрування певною системою знань, яка складається з наукових понять, свідчень і фактів, які відображають закономірності організації та управління структурними підрозділами органів державного та муніципального управління; антикризового управління; управління сталим інноваційним розвитком підприємств та організацій; управління регіональним розвитком; формування планів соціально-економічного розвитку території; управління взаємозв'язками з громадськістю; управління бізнес-структурами різних рівнів тощо.

Під час реалізації принципів побудови змістових модулів підготовки магістрів бізнес-адміністрування питання визначення обсягу, наповнення, структури змісту освіти набувають першочергового значення.

До питання організації змісту освіти ми підходимо з модульних позицій. Реалізувати модульний підхід необхідно структуруючи матеріал таким чином, щоб він повною мірою забезпечував досягнення кожним студентом поставленої перед ним дидактичної мети. Навчальний матеріал для магістрів бізнес-адміністрування має бути поданим настільки завершеним модулем, щоб була можливість конструювання єдиного змісту навчання, який відповідає би комплексній дидактичній меті окремих модулів (П. Юцявичене) [3, с. 56].

Ми погоджуємося з П. Юцявичене, що змістові модулі будуються відповідно до принципів: 1) цільового призначення інформаційного матеріалу; 2) поєднання комплексних, інтегруючих і власних дидактичних цілей; 3) повноти навчального матеріалу в модулі; 4) відносної самостійності елементів модуля; 5) реалізації зворотного зв'язку; 6) оптимальної передачі інформаційних і методичних матеріалів [4, с. 55].

Проаналізуємо можливості професійної підготовки магістрів бізнес-адміністрування, які надає дотримання кожного з принципів. Перший з них – *принцип цільового призначення інформаційного матеріалу* – вказує, що зміст банку інформації будується, виходячи з дидактичної мети. Якщо вимагається досягнення пізнавальних цілей, банк інформації формується за гносеологічною ознакою. Створені таким чином змістові модулі називають модулями пізнавального (гносеологічного) типу. Вони частіше за все розробляються для

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

цілей фундаментальної, базової освіти. Оскільки у підготовці магістрів бізнес-адміністрування вимагається досягнення цілей діяльності, застосовується операційний підхід у побудові банку інформації, у результаті чого створюються змістові модулі операційного типу.

Принцип поєднання комплексних, інтегрованих і окремих дидактичних цілей реалізується для визначення структури змістових модулів підготовки магістрів бізнес-адміністрування. Комплексна дидактична мета є вершиною піраміди цілей і реалізується всією сукупністю змістових модулів. Вона поєднує інтегруючі дидактичні цілі, реалізацію кожної з яких забезпечує конкретний модуль. Модулі, які відповідають інтегруючій дидактичній меті, складають комплексну мету, об'єднуються модульною програмою. Кожна інтегруюча дидактична мета складається з окремих цілей, яким у модулі відповідає один елемент навчання.

Принцип повноти навчального матеріалу в модулі конкретизує модульний підхід і розкривається такими правилами: 1) викладаються основні моменти навчального матеріалу, його суть; 2) даються пояснення до цього матеріалу; 3) вказуються можливості додаткового поглиблення матеріалу або його розширеного вивчення шляхом використання комп'ютера, інших методів навчання або рекомендуються конкретні літературні джерела; 4) даються практичні завдання і пояснення до їх вирішення; 5) даються теоретичні й практичні завдання для магістрів бізнес-адміністрування та відповіді на них.

Навчальний матеріал може подаватися не обов'язково за всіма п'ятьма пунктами. Там, де його специфіка вимагає підвищеної уваги до самостійної роботи, паралельно навчальному матеріалу, вказуються методи, способи (навіть їх альтернативні варіанти) навчання. Якщо зміст навчального матеріалу потребує групової роботи, відповідно вказуються форми і методи навчання в групі магістрів бізнес-адміністрування (бажано альтернативні варіанти).

Принцип відносної самостійності елементів також реалізує модульний підхід до навчання, направлений на виділення зі змісту навчання відокремлених елементів. Він тісно пов'язаний з принципом побудови змістових модулів, який вимагає поєднання комплексних, інтегруючих і окремих дидактичних цілей. Ступінь самостійності елементів залежить від ступеню самостійності окремих дидактичних цілей, які складають одну інтегруючу дидактичну мету підготовки магістрів бізнес-адміністрування.

Відповідно до *принципу реалізації зворотного зв'язку* процес засвоєння знань повинен бути керованим і контрольованим. Для реалізації зворотного зв'язку для побудови модуля слід дотримуватися таких правил: 1) повинна створюватися можливість зворотного зв'язку в наступності, тобто потрібно забезпечити модуль засобами прямого контролю, який показуватиме рівень підготовленості студента до його засвоєння; 2) слід застосовувати поточний, проміжний і узагальнюючий контроль: перший – в кінці кожного елементу, а останній – в кінці модуля; 3) поточний і проміжний контроль може здійснюватися у вигляді самоконтролю; 4) обидва вони повинні сприяти своєчасному виявленню прогалин в засвоєнні знань, а у випадку неуспішності, чітко показувати, які частини навчального матеріалу слід повторити або глибше засвоїти; 5) узагальнюючий (вихідний) контроль має показувати рівень засвоєння модуля магістром бізнес-адміністрування, у випадку виявлення недостатності засвоєння йому пропонують повторити матеріал (у вигляді конкретних навчальних елементів), за яким отримано незадовільні відповіді.

Принцип оптимальної передачі інформаційного і методичного матеріалу вимагає представлення матеріалів модуля у такій формі, щоб забезпечувалося найбільш ефективно їх засвоєння в конкретних умовах.

Крім зазначених принципів (за П. Юцявічене) можна виділити такий важливий принцип як *принцип стиснення навчальної інформації у змістовому модулі*. Навчальна інформація – модуль тієї галузі знань, яка лягла в основу навчального курсу. У цьому випадку термін «модуль» повною мірою оправдовує свою етимологію, тобто вказує на деяку помірну зменшеність. У рамках навчального курсу неможливо викласти весь запас знань людства, накопичених у бізнес-адмініструванні. Таким чином, з одного боку, неминучою є акселерація (прискорення) процесу передачі знань, яка досягається за рахунок вилучення з процесу пізнання стадії спроб і помилок, відбору безсумнівно достовірної й актуальної інформації. Інакше обов'язково постає завдання компресії, стиснення інформації, лаконічності і достатності, тобто її мінімізації (включення до змісту курсу лише необхідної і достатньої інформації для реалізації конкретної мети навчання). Але одна з умов стиснення інформації залишається дотримання її помірності, необхідного збереження цілісності даної системи знань, поданої в концентрованому вигляді.

Шлях вирішення протиріччя між постійним збільшенням обсягу наукової інформації і обмеженими можливостями людини щодо її засвоєння – у скороченні її обсягу шляхом зведення до основних понять. Метою навчання має стати засвоєння магістрами бізнес-адміністрування, передусім, структури того чи іншого предмета, втіленої у загальних принципах і основних поняттях кожного курсу, які слід вивчати в першу чергу, звільнивши їх від конкретного змісту. Як тільки буде знайдена ця структура, студенти отримають можливість орієнтуватися у цій галузі (Дж. Брунер) [1].

Виділення зі структури навчального матеріалу провідних знань дає змогу сконструювати «скелет» змістового модулю підготовки магістрів бізнес-адміністрування. Провідні поняття виконують у навчальному курсі роль «організаторів» знання.

Подібний підхід до мінімізації інформації називають принципом генералізації знань, який означає, що починати побудову змісту навчального курсу слід з виділення основних структур і понять та організувати навчальний матеріал у систему в логічному порядку конкретизацією основних понять. Генералізація знань дає змогу забезпечити краще розуміння, оскільки породжує структуру, яка значно краще взаємодіє з новими

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

знаннями, ніж окремі факти. Чим більше зв'язків нових знань з уже існуючими у довгостроковій пам'яті може бути встановлено, тим глибше й ширше розуміння нового матеріалу, тим краще він засвоюється.

Поетапність формування основних понять є необхідною умовою для реалізації таких дидактичних принципів, як доступність і системність. Необхідно, щоб сприйняття нового не зводилося до якого-небудь одного акту, а було процесом, у якому студенти розглядали б кожне нове явище або предмет з різних боків, встановлюючи різноманіття зв'язків даного об'єкта з іншими, як схожими з ним, так і не схожими з ним [2, с. 69].

Технологічний принцип *генералізації знань* проявляється у створенні тезаурусу – понятійного ядра, в якому повинні бути подані основні понятійні одиниці бізнес-адміністрування. База дисципліни, подана у такому вигляді, засвоюється студентами як система знань. Такі списки сприяють об'єктивізації методологічного знання, роблять його предметом свідомого засвоєння.

Тезаурус містить набір (список) понять, термінів із заданими смисловими відносинами між ними. Елементами, між якими встановлюються семантичні відповідності, є дескриптори, які мають форму слів чи словосполучень. Перелік дескрипторів у тезаурусах може бути впорядкованим за алфавітним і систематичним принципом. Кожна словникова стаття тезауруса, окрім основного елемента, може містити посилання на інші дескриптори чи поняття, які знаходяться з даним дескриптором у співвідношеннях з родовою, видовою, асоціативною, синонімічною або з іншою залежністю.

З принципу генералізації знань випливає *принцип взаємопов'язаності, логізації знань*, який передбачає розгляд сукупності стійких зв'язків, які забезпечують цілісність об'єкта вивчення. Здоровий глузд підтверджує, що вивчати слід не ізольовані крихти, а узгоджені розділи. Те, що взаємопов'язане, легше вивчається і легше утримується.

Цей принцип покладений в основу встановлення міжпредметних зв'язків. За модульної побудови змістових модулів підготовки магістрів бізнес-адміністрування, через встановлення зв'язків між модулями, досягається належна науковість змісту, яка проявляється не стільки у чіткому викладі, скільки в логічно правильній послідовності і систематичності побудови системи його внутрішніх взаємозв'язків.

До основного визначення методики внутрішньопредметного структурування відносять логічну структуру навчального матеріалу як сукупність стійких і впорядкованих логіко-дидактичних зв'язків між його елементами. Найявність логіко-дидактичного зв'язку між будь-якими двома елементами навчального матеріалу означає, що вивчення одного елемента базується на знанні іншого, тобто потребує попереднього його засвоєння.

З технологічної точки зору внутрішньопредметне структурування може втілюватися у структурно-логічних схемах, тобто у зображенні за допомогою графів системи логіко-дидактичних зв'язків між елементами з провідного напрямку взаємозв'язків. Інформація акумулюється не лише в системі, а й під час упорядкування її функціональних частин та елементів. Чим чіткіша ієрархія логічної конструкції, тим вища її інформативність.

Висновком з даного дослідження може бути застереження, що будь-який вищезазначений принцип практично завжди реалізується лише частково. Проектування змісту підготовки магістрів бізнес-адміністрування вважаємо ефективним, якщо, по-перше, створені проекти не вимагають додаткових ресурсів; по-друге, їх можна застосувати іншим викладачам, не зважаючи на їхній досвід і педагогічну майстерність; по-третє, є потенційні можливості для зниження витрат на його експлуатацію без втрати якості роботи.

Таким чином, побудова змісту підготовки магістрів бізнес-адміністрування є складним, самостійним явищем, розуміння якого неможливе без звернення до його технічних і гуманітарних коренів, традицій і сучасних досягнень педагогіки, що у свою чергу визначає *перспективи подальших досліджень*. Серед них – необхідно уточнити сутність цього феномена, що дасть змогу упорядкувати термінологію, розглянути компоненти змісту підготовки магістрів бізнес-адміністрування, виділити етапи створення проекту змісту навчання, виявити закономірності і механізми процесу проектування всієї системи (мети, змісту, прийомів, методів, технологій) підготовки магістрів бізнес-адміністрування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Брунер Дж. Процесс обучения: Пер. с англ. / Дж. Брунер. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1962. – 84 с.
2. Скаткин М.Н. Принципы обучения // Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: Учеб. пособие / Под ред. М.Н. Скаткина. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.
3. Юцявичене П.А. Принципы модульного обучения / П.А. Юцявичене // Сов. педагогика. – 1990. – №1. – С. 55-60.
4. Юцявичене П.А. Создание модульных программ / П.А. Юцявичене // Сов. педагогика. – 1990. – №1. – С. 55-60.

*Нургуль Султанова, Айдар Абдухамитов, Гаухар Канапиянова
(Семей, Казахстан)*

ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ СРЕДСТВАМИ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ

Народная музыка – это «вокальное, инструментальное, вокально-инструментальное и музыкально-танцевальное творчество народа, опирающееся на исторически складывающиеся традиции различных групп и слоев населения». Она, как правило, передается в устной (безписьменной) форме благодаря исполнительским традициям.

Культура казахского народа, являясь по сути национальной, может способствовать развитию духовности, формированию эстетических взглядов у учащихся начальной школы.

Конечно казахская народная музыка – одно из мощных средств воспитания и образования, которое имеет неограниченные возможности для духовного и культурного становления личности школьника. Причем, ее положительное воздействие связано с ее полифункциональностью. В связи с этим мы считаем, что такое воздействие казахской народной музыки обретет большую силу, если найдет гармоничное сочетание с современными достижениями профессионального музыкального искусства, с музыкой народов, проживающих в республике и граничащих с ней братских государств, и, непременно, с достижениями мировой классики. Тем более что наша страна стремится к цивилизованным взаимоотношениям с другими государствами и желает войти в мировое сообщество, следует с полной ответственностью отнестись к проблеме образования подрастающего поколения, к усвоению ими общечеловеческих ценностей, которые составляют основу лучших образцов казахской народной музыки, музыки композиторов Казахстана, музыки других народов и произведений мировой классики. С этой точки зрения, понимание учителем функций, которые выполняет казахская народная музыка в воспитании детей, поможет поднять уровень такого воспитания и образования, имеющего цель приобщить школьников не только к изучению ими традиционной жизни, культуры казахов, но и постижению общечеловеческих ценностей доброты, гуманности, любви к ближнему, являющихся органической частью культуры.

Таких образом, вышесказанное позволяет констатировать, что казахская народная музыка, составляющими которой являются профессиональная музыка устной традиции и фольклор казахского народа, как вид искусства имеет социальную и педагогическую направленность.

В настоящее время к инновационным технологиям относятся:

- художественные средства и приемы влияния педагогов на сознание ученика с целью формирования у него личностных ценностей в контексте с общечеловеческими. К эффективным условиям применения инновационных технологий относятся:

- ранняя социализация учащихся,
- национальная направленность учебно-воспитательного процесса,
- духовное развитие учеников и т.п.

При использовании инновационных методов обучения на уроке нужно учитывать такие важные стороны музыкальной работы с детьми как:

- раскрытие системы взаимосвязанных элементов (музыкально-эстетических знаний, слушательских и исполнительных умений и навыков, опыта творческой деятельности и эмоционального учебно-эстетического отношения к музыке и окружающей действительности) в процессе усвоения детьми народной музыки;
- введение тематического принципа планирования уроков музыки на основе выделения основной учебно-воспитательной цели, связанной с содержанием музыкальной работы;
- опора на гармоничное сочетание народной музыки и профессиональной композиторской в музыкальном воспитании детей.

Развивая музыкальную культуру и художественное восприятие, учитель решает главную задачу: воспитание человека, способного сопереживать другому человеку и радоваться вместе с ним, восхищаться подвигами и удивляться силе человеческого духа.

Решение этой задачи осуществляется через такие специфические методы:

- художественно- педагогической драматургии;
- художественного контекста;
- создания композиций;
- эмоциональной драматургии;
- размышления о музыке;
- художественного моделирования творческого процесса и др.

В сегодняшних условиях, когда учитель не имеет возможности применить готовые программные материалы, одним из инструментов внедрения информационных технологий является программа Power Point, которую можно продуктивно и творчески использовать в преподавании музыки. В данной программе учителем и учениками составляются презентации, которые позволяют создать информационную поддержку при подготовке, проведении уроков музыки, а также во внеклассной работе. Данная методика подразумевает использование мультимедийного проектора. Презентация позволяет учителю иллюстрировать свой рассказ.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Например, при изучении темы «Оперное искусство Казахстана» можно использовать видефрагмент (А.Жубанова и Л. Хамиди «Абай»). Программа Power Point позволяет не перегружать зрительное пространство, фиксируя внимание на изучаемом объекте, и, кроме того, используя гиперссылку, вернуться к любому моменту урока, затратив при этом минимальное количество времени.

Программа Power Point, дает возможность использовать на уроке карты, рисунки, портреты исторических деятелей, видефрагменты, диаграммы. Презентации эффективно используются на различных этапах урока, зрительное восприятие изучаемых объектов позволяет быстрее и глубже воспринимать излагаемый материал. При объяснении нового материала создание слайдов даёт возможность использовать анимацию, которая помогает учителю поэтапно излагать учебный материал. Выделение объектов, передвижение их по слайду акцентирует внимание учащихся на главном в изучаемом материале, помогает составлению плана изучения темы. Тема «Казахская народная инструментальная музыка» (5 класс). Лекция учителя сопровождается показом презентации. В данном слайде рассматриваются фрагменты из кюев, айтысов казахстанских композиторов (Курмангазы, Даулеткерей, Таттимбет и пр.).

При закреплении знаний, используя программу Power Point, можно организовать на уроке групповую деятельность учащихся: совместное творчество по созданию слайдов учителя и учеников создает на уроке благоприятный психологический климат, формирует умение работать в группе. Это неформальный пример педагогики сотрудничества. При изучении темы «Казахские народные музыкальные инструменты». (5-й класс) ученики делятся на группы, получая задания изучить казахские народные инструменты (различие, формы и т.д.). Учитель заранее готовит иллюстративный материал. Затем создаются слайды, использующиеся для ответа на поставленные учителем вопросы. Данный метод работы позволяет провести урок интересно и нестандартно закрепить полученные на уроке знания.

Итак, применение данной технологии отличается высокой результативностью и способствует:

- личностному развитию учащихся;
- повышению интереса школьников к учебным занятиям в целом;
- росту познавательной активности учащихся в процессе обучения средствами народной педагогики казахов;
- изменению самооценки учащихся;
- воспитанию активности и самостоятельности;
- формированию у учащихся эстетического, эмоционально-целостного отношения к искусству и жизни;
- развитию музыкального восприятия, навыков глубокого, личностно- творческого постижения нравственно-эстетической сущности музыкального искусства;
- овладению интонационно-образным языком искусства на основе складывающегося опыта творческой деятельности и взаимосвязей между различными видами искусства;
- созданию предпосылок к формированию у школьников основ теоретического (постигающего) мышления, итогом чего должно стать первоначальное представление о музыке как художественном воспроизведении жизни в ее диалектической сущности.

Таким образом, применение компьютера и других технических средств на уроке музыки – это не самоцель. Развитие общества сегодня диктует необходимость использовать новые информационные технологии во всех сферах жизни. Современная школа не должна отставать от требований времени, а значит, современный учитель должен использовать компьютер в своей деятельности, т.к. главная задача школы – воспитать новое поколение грамотных, думающих. Умеющих самостоятельно получать знания граждан.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Апраксина О.А. Методика музыкального воспитания в школе. – М., 1983.
2. Арчажникова Л.Г. Профессия-учитель музыки. – М., 1984.
3. Балтабаев М.Х. К вопросу о применении методологии традиционной художественной культуры в процессе преподавания музыки в школе //Вопросы музыкальной педагогики, теории и исполнительства // КазГПУ им. Абая. – Алма-Ата, 1992.
4. Джердималиева Р.Р. Научно-педагогические основы методической подготовки учителя музыки в системе высшего образования. – Алматы: Гылым, 1997.
5. Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. Методика музыкального воспитания в школе: Учебное пособие для педучилищ. – М.: Просвещение, 1989.

*Нургуль Султанова, Амангайша Жекеєва
(Семей, Казахстан)*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ АБАЯ И МУХТАРА АУЭЗОВА И ИХ СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Республикасының Евразиялық аймаққа кіруі, ХХІ ғасырға аяқ басуы ел Президентінің Қазақстан -2030 атты стратегиялық бағдарламасына сәйкес жаңа техника мен технология үрдістерінің дамуы келешекте білім беру қандай бағытта өрбуі керек деген өзекті мәселе туғызды. Сонымен бірге «Біз өзіміз болашағымызды, жеке балаларымыздың болашағын қандай күйде көргіміз келеді, осыны айқындап алатын уақыт жетті» деп көрсетілген [1].

Сондықтан да еліміздегі ұлттық қоғамды кемелдендіру ел болашағы - жас ұрпақты жаңа инновациялық әдісте рухтық тәлім және білім негіздерімен қаруландырып, қалыптастыру, парасатты да саналы азамат болу үшін бүгінгі таңдағы жас ұрпақтың білімі терең әрі жан-жақты болуы қажет. Елбасының 2030 жылға арналған бағдарламасында жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, оны дамыту ерекшелігі айтылған.

Тек білім беру арқылы ғана біз өткенімізді тануға, қазіргі уақытымызда еркін бағытталуымызға және келешегімізді болжап, қалыптастыруымызға мүмкіндік аламыз. Тарихымызға көз салсақ Қазақстанның тәуелсіздік алғанына аз ғана уақыт өтіп, енді ғана аяғына нық тұрып жатқанын байқаймыз.

Бүгінгі таңда тілін ұмытып, діннен безген жас ұрпақты оң жолға бағыттаудың, оларға тәлім-тәрбие берудің қажеттілігін өмірдің өзі көрсетіп отыр. Ұлттың болашағын ойлап отырған қазақ зиялылары мен ұстаздар қауымы жастарды халқымыздың ежелден келе жатқан үлгі-өнегесі бойынша тәрбиелеудің қажеттілігіне басты назар аударуда. Халқымыздың әдет-ғұрыптары, рәсімдері, салт-дәстүрлері, таным-түсінігі, салт-санасы, ырымдары, тағы басқалары толық жиналып болған жоқ. Сондықтан осы аталып отырған терең де құнды ұлттық тәлім-тәрбие мазмұнына ықпалын жинақтап зерттеу – педагогиканың алдындағы үлкен бір міндет болып табылады. Себебі бұл - ең үлкен, болашағы зор тақырып, ұлттық қоры мол қазына. Педагогикалық ұлттық тәлім – тәрбиенің негізгі көздер мақсаты - өзінің бай тарихи тәрбиесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер – білім машықтарын меңгеруге, жанұя, ауыл – аймақтың, Отанның ар намысын қорғауға және тағы басқа ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Кішіпейілдік, сыпайлық, ата – ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау педагогикалық ұлттық тәлім – тәрбиеден ерекше орын алған. Педагогикадағы ақыл – ой, идея қай халықтың болмасын тіршілік тынысымен, шаруашылық кәсібімен, жанұялық, қоғамдық, ұлттық тәрбие дәстүрімен тығыз байланыста туып, өсіп - өркендеп, дамып және ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып жетіп отырған. Халық келер ұрпағын өзіне дейінгі қоғамда қолы жеткен тәрбиелік жақсы дәстүр атаулыны жинақтап пайдалана отырып, шынайы адамгершілік қасиеттерге баулып тәрбиелеуді мақсат еткен. Қазақ халқының педагогикалық ой – пікірін халықтың өткендегі өмірімен, салт – санасымен, тұрмыс – тіршілігімен етене бірлікте, тығыз байланыста қараған жөн. Ұлы ақын Абай:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойныңа кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойласаңшы бос қақпай елең – селең.

деп, адам өміріндегі өлеңнің алар орнын терең топшылаған. Баланың дүниеге келуімен байланысты шілдехана, бесікке салу, тұсауын кесу, азамат болып үйленуі немесе тұрмысқа шығу тойлары, ауыл азаматтарының бірлесіп еңбек етуі (киіз басу, өрмек тоқу, қора салу т.б.) адамның дүниеден қайтуымен байланысты естірту, көңіл айту, жоқтау тағы басқа сол сияқты әдет – ғұрыптардың бәрі өлең – жырсыз, ән мен күйсіз өткен емес. Мұның бәрі өлең – жырдың адамның өмірлік серігі, рухани азығы болғанын дәлелдейді.

Қазақтың жазба әдебиетінің негізін салушы ұлы классик ақын Абай Құнанбаев, қазақтың ауыз әдебиетінің асыл қазынасы мақал – мәтелдердің шығу тегін, таптық мәнін терең зерттеп, құнды пікірлер айтты. Мысалы жиырма тоғызыншы қара сөзінде: «Біздің қазақтың мақалдарының көбінің іске татарлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтуғыны да бар» дей келе, «Қалауын тапса қар жанады, сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ», «Атың шықпаса жер өрте», «Алтын көрсе періште жолдан таяды», «Ата – анадан мал тәтті, алтын үйден жан тәтті» - деген мақал – мәтелдерінің сұрамсақтық, пәлекорлық, дүниеқоңыздық, кулық – сұмдық, алаяқтық сияқты жат мінездерді уағыздайтын, мағына мәні қайшы мақал – мәтелдер екенін дәлелдеді. Сондай – ақ отыз үшінші, отыз алтыншы сөздерінде «Өнерді үйрен, үйрен де жирен», «Өнерліге тоғыз өнер аз», «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Аз араздықты қуған, көп пайдасын кетіретер», «Ағайынның азары болса да, безері болмас», «Жол қуған қазынаға жолығар, дау қуған пәлеге жолығар» тағы басқа да халықты өнерге, бірлік – берекеге, достыққа шақыратын мақал – мәтелдердің тәрбиелік мәніне кеңірек тоқталды. Абай Құнанбаев орыс, батыс, шығыс, кавказ халықтарының батыр ұл – қыздарының ерлік істерін дәріптейтін аңыз, әңгімелерді өзінің шәкірттеріне айтып беріп, соның халықтық мазмұнына байланысты «Қисса Жүсіп», «Дағыстан», «Медғат - Қасым», «Дубровский» және басқа да поэмалар жаздырған. Осы арқылы бостандық үшін, ел намысы үшін күресуші африка, дағыстан, орыс халықтарының батыр ұлдарының ерлігін дәріптеген. Бұл да ұлы ақынның ауыз -

әдебиетінің тамаша үлгілерін жастарды тәрбиелеуге құрал ете білгенін дәлелдейді. Ал, Мұхтар Әуезовтың жалпы ағартушылық – педагогикалық идеяларының ішінде жас ұрпаққа ұлттық тәлім – тәрбие беру мәселесі көрнекті орын алады. Халықтар арасында достық пен бірлік жаршысы болған М.Әуезов кейінгі ұрпақтарға тәрбиелік мәні бар адамды сыйлау, белгілі тұлғаларды, ұлыларды ардақтауды мирасқа қалдырған ұлы ұстаз – жазушы. Ол осы ниетпен Ш.Руставели мен А.С.Пушкин, М.Горький мен А.Чехов туралы терең ойлы мақалар жазып, олардың өмірлерінің үлгілі тұстарын көрсете білді. Достық туралы жастарға Ш.Уалиханов пен Ф.М.Достоевскийді үлгі етсе, халықтың үні, ғасырлар үні есебінде Т.Г. Шевченко мен Жамбыл туралы мәніне жеткізе отырып, терең ой тастады. Осылардың бәрін жазушы ермек үшін емес, кейінгі жастарға үлгі үшін жазғаны ақиқат. Ол ұлттық тәрбиені тұтас, үнемі дамуда болатын, күрделі және қайшылықты процесс есебінде көрсетеді. Көркем шығармаларына үлкен тәрбиелік мән тұрғысынан қараған ұлы жазушы өз шығармашылығында жеке ерекше және жалпының, түр мен мазмұнның, мән мен құбылыстың, мүмкіндік пен шындықтың, қажеттілік пен кездейсоқтың диалектикасын терең пайдаланған. Өйткені, диалектиканың осы категорияларының бәрі де тәрбиеге, тәрбие процесіне тікелей қатысты. М.Әуезов шығармаларында, әсіресе, диалектиканың өлшем мен қатынас категориялары көп қолданады, олар жазушы ой – қиялымен ұласып, нақты түрде өз шешімін табады. Ал, бұл категорияларсыз жалпы педагогикалық процесс, оның ішінде тәрбие туралы сөз болуы мүмкін емес. Ойымыз дәлелді болу үшін «Абай жолы» роман – эпопеясының мынандай жеке тарауларына көз жүгіртелікші олар: «Қайтқанда», «Қат - қабатта», «Шытырманда», «Бел - бесте», «Өрде», «Қияда», «Кек жолында», «Өкініште», «Қақтығыста», «Қоршауда», «Еңісте», «Тайғақта», «Асуда», «Түп - түнекте», «Қақпада», «Қақтықта», «Шайқаста», «Жұтта», «Биікте» тағысын тағылар. Адам баласының еңбекке, кәсіпке үйрету және оның еңбегін өнімді, жемісті ету – адамзат қоғамы тарихымен бірге жасасып келе жатқан тәрбие нысанасы. Халық педагогикасының тәлім – тәрбие негізі көздер мақсаты - өзінің бай табиғатына сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер – білім машықтарын меңгеруге, жанұя, ауыл – аймақтың, Отанның, Қазақстан республикасының ар – намысын қорғауға және тағы басқа ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Кішіпейілдік, сыпайлық, ата – ананы құметтеу, үлкенді сыйлау халықтық тәрбиеден ерекше орын алған. Баланы бүкіл ауыл аймақ болып тәрбиелеу ежелден ел дәстүріне айналған. Ата – бабамыздың: «ұлын өссе, ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе, қызы жақсымен ауылдас бол», - деуінде үлкен мән – мағына бар. Қазіргі өтпелі кезеңде ұлттық мәдениет пен рухани мұраны халқымыздың қажетіне жаратып, ХХІ ғасырға қарай қадам басқан салауатты қазақ халқының өркениет шыңына жетеріне күмән жоқ. ХХІ ғасырда әлемдік өркениет төрінен орын алып, Қазақстанның жан-жақты дамуының бірден-бір жолы білім мен ғылымды әр қырынан меңгеру қажет болып отырғаны белгілі.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев Білім мен ғылым қызметкерлерінің ІІІ съезінде: «құрылымдық өзгерістер мен кадрларын әзірлеу жүйесін оздыра отырып, дамыту ұрпағы білім деңгейі жөнінен әрдайым саналып келгендей біршама емес, әлдеқайда жоғары болуы керек, бұл-уақыттың талабы» деген еді. Олай болса оқушыларды ғылыми білімнің қоғамдық қажетті жеңгейімен қамтамасыз ету оларды отандық, ұлттық және әлемдік мәдениет арналарына сусындату – қазіргі заман мұғалімдеріне басты міндет болып саналады. Бұл үрдіс қазіргі қоғамдағы білім беруге жаңаша қарауды, оқытудың озық технологияларын меңгеруді талап етеді. Білім беру- бұл адамды ақыл ой иесі және тұлға ретінде қалыптастыратын ең маңызды шарт болып табылдады. Тек білім беру арқылы ғана біз өткенімізді тануға, қазіргі уақытымызда еркін бағытталуымызға және келешегімізді болжап, қалыптастырумызға мүмкіндік аламыз. Тарихымызға көз салсақ Қазақстанның тәуелсіздік алғанына аз ғана уақыт өтіп, енді ғана аяғына нық тұрып жатқанын байқаймыз.

Сондықтан ұлттық тәлім – тәрбие туралы теориялық және методологиялық мәселелерін тереңірек зерттеу бүкіл түркі әлемнің келелі міндеті. Қазіргі күнде Абайдың және М.Әуезовтың философиялық, педагогикалық, ағартушылық көзқарастарын, олардың ойларын зерттеу жұмысы кеңінен өріс алуда деп ойлаймын.

ҚОЛДАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. ҚМКӘБ. – А., 1962. – 34-бет.
2. Құнанбаев А. Шығармалар, екі томдық, I-томғ. – А.: Жазушы, 1968. – 75-бет.
3. Валиханов Ч. Собр. соч., т.1. – 1961. – С.419.
4. Құнанбаев А. Шығ., толық жинағы. – А., 1945. – 352-бет.

Нургуль Султанова
(Семей, Казахстан)

АБАЙДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ОҚУШЫЛАРҒА ТЕРЕҢДЕТЕ ОҚЫТУ

(посвящается к 170 лет юбилею Великому поэту, композитору Абаю Кунанбаеву)

Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан - 2050» атты кешенді жолдауының «Қазақстан мұраты» бөлімінде төмендігідей тұжырым жасайды: «Олар бабабларынң игі дәстүрлерін сақтай отырып, қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайында жұмыс істеуге даяр болады. Олар...күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы, өз елінің патриоттары болады... Олар ұрпақ тәрбиесінде дана болады: оның саулығына, біліміне және дүниеге көзқарасына қамқорлық жасайды...» [1] деген еді.

Еліміз еңсесін көтеріп, ата-баба армандағаны осы егемендік еді деп ұрпаққа ұқтырмақ болған тұста, бүгінгі бізге керек сөз Абайдан табылады. Ол жаңа қоғам, жаңа адам тәрбиесі үшін керектіні шығармаларында жіктеп тұрып айтып кеткен. Ол өз халқының тірлігіне, оның келешегіне көп ой жіберіп, терең ойлауы мен қатты толғануынан баға жетпес асыл дүниелер тудырған. Бірде ол өкініп, бірде күйініп, бірде ұрсып айтса да онда оның өз елін озық елдер қатарында көргісі келгендік тілегі жатады. "Абай шығармасын мектепте оқыту өте орынды" деп қана қойсақ, ол жеткіліксіз. Сонымен негізгі тақырыптың мазмұнын ашу үшін ең алдымен, "Тереңдетіп оқыту дегеніміз не? Оның негізгі белгілері мен өзекті мәселелері қандай?" деген сауалдарға жауап берейік. Біздің пайымдауыша: "Тереңдете оқыту шығарманың саны немесе сол сыныпта оқылатын авторлардың көптігімен жүзеге аспайды... Тереңдетіп оқытуда оқушылардың икем-дағдысы, яғни, әдеби музыкалық - шығармаларды талдауға машықтандыру, өзіндік пікір айту, әдеби таласқа баулу, ауызекі, шебер де шешен сөйлеуге, бедерлі, айшықты, оқушылардың өз шығармашылығына баса көңіл беру керек" деп есептейміз.

Рас, бұл тақырыпта жазылған зерттеулер шетелдік, отандық ғылымда баршылық. Дегенмен, тереңдетіп оқытуға дәл, нақты анықтама ойлар түйіндеп, соны идеялар, **біріншідін**, Абайдың музыкалық шығармаларының мазмұнын оқушыларға тереңдетіп оқыту ісін негіздеуі бұл еңбектің үлкен жаңалығы;

Екіншіден, ұлттық музыка тарихына жаңаша көзқарас, жаңаша оқытуды, жаңаша ойлау, жаңа көзқарас.

Үшіншіден, пәндерді интеграциялап оқыту (мәселен, тарих пен әдебиеттің, музыка мен әдебиеттің, орыс әдебиеті мен қазақ әдебиетінің, бейнелеу өнері мен музыка әдебиеттің бірлікте қаралуы) идеясының негізделуі;

Төртіншіден, жеке тұлғаны дамытуға Абайдың музыкалық шығармаларының мазмұнын бастысы баланың икем - дағдысын қалыптастыру, ойлана білуге жетелеу, шығармашылық қабілеттерін ашу, Мен - концепциясын қалыптастыруға) бағытталуы;

Бесіншіден, білім беру ісіндегі (проблемалық оқыту, даралап, саралап оқыту т.б.) тың технологияларға негізделуі еңбектің жаңашылдығының бұлтартпас айғағы деп білеміз.

Оның бірі, ақынның өз басының елден ерекше қабілеті, танып-біруге құмарлығы мен көрген, білгенін, естігенін жүйелеп жеткізе алуы; екіншісі, адамдарда көп кездесе бермейтін өзбетімен білім алуға болған құлшынысы мен өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігі. Бұған тағы оның музыкалық қаблеті мен музыкадан саласындағы тапқырлығы және жаңашылдығын айтуға болады. Дәл солай "жаңашыл". Өйткені Абайға дейін қазақ даласында музыка теориясын кәсіби дәрежеде дамытқан Әл-Фараби болса одан кейінгі орынды ақын Абайға ұйғаруға әбден болады. Абай әнді еріккеннің ермегі деп түсінбейді. Әнді көркемөнердің биік шыңы деп бағалайды... музыканың тәрбиелік мәнін, әлеуметтік өмірдегі қызметін дұрыс түсінді" және қазақтың музыка өнеріне ерен үлес қосты деп бағалайды.

Қазақ әдебиеті тарихында **Абай шығармалары** кең қанат жайғаны бүгінгі әдеби үрдістің даму барысында зор маңызын көрсетіп отыр. Осы орайда ғалым Б.Әбдіғазиев: «Абай дәстүрінің – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, жан-жақты байып келе жатқан асыл арна» екендігін атап көрсетеді [2, 16-б.].

С.Торайғыров – **Абай шығармалары** ілгері дамытып, қазақ поэзиясында өзіндік жаңа айшықты өрнегімен, өз жаңалығымен артынан соны із қалдырған ақын. Сұлтанмахмұттың Абайды ұстаз тұтқандығы, алғашқы кезде еліктеп жазғандары оның өлең өлшемдері мен сөздіктерінен көрінеді. Ол Абайдың оқу-ағарту, білім-ғылым саласындағы ойларын, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, өз заманының шындығын өлеңдерінде өрбітіп дамытады. Қазақ халқының көзін ашуды, келеңсіз жайлардың көзін жоюды ойлайды. Ел ішінде етек алған кемшіліктерді өткір сынап, өмір мен қоғам алдындағы көлденең тартқан мәселелерді жырлайды. Бұл жағынан ол Абайдың жолын дамытушы.

Ақын өнегесі мен тәрбиесін тікелей ғибрат алып, оның дәстүрін ілгері дамытқан Абайдың бас шәкірті – Шәкәрім. Ол Абайдың қоғам туралы толғамын, адам болмысын танудағы ізденісін, терең ойшылдығын ұлы ұстаз дәстүрін сақтай отырып, жаңаша жаңғыртып, жасампаздықпен дамытты. Қоғамдық, әлеуметтік

шындықты батыл айтып, реалистік тұрғыда суреттеуде Шәкәрім поэзиясы Абай өлеңдерімен сарындас. Абай мен Шәкәрім поэзиясының үндестігін зерттеген ғалым Б.Әбдіғазиев: «Осы реалистік дәстүр, шынайы халықтық арна Абайдан кейінгі қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Шәкәрімнің шығармашылығының да негізгі идеялық-көркемдік нысанасына айналды. Оның реализмі, әсіресе саяси, азаматтық лирикада айқын көрінді», деп, **Абай шығармалары** Шәкәрім шығармашылығында жалғастық тапқанын ғылыми негізде дәлелдейді [3, 34-б.].

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамы Абай мен Шәкәрім шығармаларында өзінің барлық бітім-болмысымен шынайы суреттеледі. Абай өлеңінде көтерілген мәселелер Шәкәрім поэзиясында да сөз болады. Ұстазы сияқты Шәкәрім де «халқым», «қазағым», «елім», «жұртым» деп сөйлейді. Ақынның «Қазақ», «Тағы сорлы қазақ» деген өлеңдерінде Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» деп келетін өлеңдегі ой, идея дамытылады.

Абай шығармалары Шәкәрімнен кейін іліп әкетіп, әрі қарай дамытқан – Ахмет Байтұрсынұлы. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиетінде Абайдың азаматтық үнін, ұлтжанды сезімін барынша күшейтіп дамытқан ақын. Абай сияқты Ахмет Байтұрсынұлы да «халқым», «жұртым», «елім» деуден танбайды. Ахмет ұстазы Абайға еліктеп, дәл «Сегіз аяқ» өлеңінің үлгісінде «Жиған-терген» деген өлең жазады. Бұл өлеңі арқылы ақынның Абаймен өнер жарысына түскені білінеді. А.Байтұрсынұлының «Жұртыма» атты өлеңі Абайдың «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңімен сарындас. Бұл өлеңдегі ақынды толғандыратын мәселе – халқының қолынан биліктің, басынан бірліктің кеткені. Сондықтан жұртының тағдыры ақынды көп алаңдатады. Жұртын жан-жаққа бытырап ұшқан шуылдаған қарғаға теңейді, елін қоян жүрек қорқақ етіп бейнелейді.

Абайдан соңғы ақындардың ішінен Ж.Аймауытұлы М.Дулатұлын ерекше атап, оның ақындық өнеріне, өлеңдерінің күшті қуаттылығына жоғары баға береді. «Міржақыптың көркем әдебиеттегі ұстазы – Абай. ...Ахмет, Міржақыптар алғаш қолдарына қалам алып, әдебиет майданына құтты қадамдарын бастаған шақта, олардың көз алдында адастырмас жарық жұлдыз – Темірқазық – Абай тұрды», деген Қ.Мұхамедханұлының пікірі А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының Абайды өздеріне ұстаз санап, үлгі тұтқандығын анықтайды [4, 184-б.].

Ақындық өнерінде өзінің рухани ұстазы Абай шығармаларын дамытып, қазақ поэзиясын тың өрнектермен, жаңа айшықтармен байытқан, поэзия әлеміндегі ірі тұлға – Мағжан. Мағжанның ақындық қадамында Абайға еліктеп көп өлең жазғаны туралы ғалым Ш.Елеуенов Абайды ұстаз, Мағжанды шәкірт деп танытады. Ғалымның айтуынша: «Мағжанның Мағжан Жұмабаев сынды ақын болып қалыптасуы алдында Абайдай алыптың тұрғандығы», - деген сөзінен екі ақынның әдеби байланысын анық аңғаруға болады [5, 16-б.].

Мағжан Абай шығармаларын негізінен азаматтық сарындағы өлеңдері мен табиғат, махаббат тақырыбындағы сыршыл лирикасында өрістетті. Абай өлеңдерінде кеңінен сөз болатын елде етек алған ұрыс-керіс, дау-жанжал, талас-тартыс, барымта Мағжанның «Жатыр» атты өлеңінде жалғасын тапқан. Абайдың халқын өнер мен білімге шақырған ағартушылық идеясын Мағжан «Қазағым» атты өлеңінде қостайды. Ағайынға тату-тәтті өмір сүріп, надандықтан қашып, жиылып қала салып, болашаққа өркениетке қарай ұмтылуды қажет деп санайды. Осыған ұқсас Мағжан «Сорлы қазақ» деген өлеңінде қазақты мандытпай түбіне жетіп отырған надандық жайлы сөз қозғайды. Оқу мен білімнің жолына малынды аямай төгіп, баланды оқыт деп Абай айтқан талапты Мағжан да елінің алдына қояды. Өнер-білім іздеп, елін көгертер ер жігітке лайық мінез бен қасиеттерді атап, Мағжан «Өнер-білім қайтсе табылар» атты өлеңінде нақтылай түседі. Бұл Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» атты өлеңімен сарындас. Мағжан Абай дәстүрін мазмұны жағынан ғана емес, формасы жағынан да дамытқан. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің формасы Мағжанның «Өлең» деген туындысында кездеседі.

Қорыта айтсақ, Абай шығармаларының жалғастығын зерттеу барысында, оларға ортақ мына мәселелерді анықтадық:

- жоғарыда аталған ақындардың шығармашылығымен Абайдың, әсіресе, азаматтық сарыны, қоғамдық пікірлері, саяси-әлеуметтік көзқарастары ұштасып жатыр.
- Абайдың халқым, елім, жұртым деп соққан жүрегіндегі ұлтжандылық, азаматтық үні Алаш ақындары поэзиясында өрістей түсіп, өлеңдері XX ғасыр басында қазақ еліне ұран болып тарады.
- Абай шығармасында сөз болып, ащы сынға ұшырайтын қазақ халқының отаршылдық езгіде отырған ауыр тағдыры Алаш қаламгерлері шығармаларында өрістей түседі. Халқының қамы үшін зар шегіп, осы бұғаудан шығуға жол іздейді.
- Абай поэзиясында да, Алаш қаламгерлері шығармаларында да халқының қайғылы трагедиясынан алып шығар жол деп тапқаны – жұртының көзін ашып, оқу-білімге шақыру, өнер мен мәдениетке үндеп, өркениетке нұсқауы.
- Абай шығармаларындағы болыс-билер мен атқамінерлердің жағымсыз әрекеттері, елге тізесін батырып отырған қылықтары Алаш ақындары поэзиясында да әшкереленеді. Абай заманындағы ел іргесінің сөгітіліп, бірлігі кеткен халі XX ғасыр басында да еш өзгеріске түспей, тіпті алашапқын аумалы-төкпелі кезеңге тап болғаны ақындардың өлеңдерінде реалистік шындықпен көрініс табады. Халқының қамын ойлап, елін бастап шығар нағыз қайратты ұлды, кемеңгер басшыны армандайды.
- Абай өлеңдерінде сөз болатын ұрлық, өсек, ұрыс-керіс, барымта сияқты ел ішін жайлап, қазақтың аяғын шалған кемшіліктер Алаш ақындары өлеңдерінде де өткір сөз болады. Олар халқының өз ішіндегі ауыр халіне жүрегі ауырып, елді түзеу жайын ойлайды.

Абай шығармаларындағы ақындардың, қаламгерлерін біріктірген ортақ мақсат: біріншіден, олардың бәрі де қазақ халқының қамын ойлап, ұлттық тәуелсіздігін көксеген, ел еңсесін көтеруді мақсат еткен; екіншіден, бәрінің де негізгі ой-армандары елін, халқын жетілдіру, сауатын ашып, басқа халықтармен терезесін тең ету еді. Абайдың музыкалық шығармаларының мазмұнын оқушыларға тереңдете оқыту арқылы тәрбие беруді ұйымдастыру-бұл тек оның өмірбаянын айтып шығу мен әндерін орындау емес. Шын мәндегі тәрбие оның шығармаларының талдау арқылы түпкі пікірін, негізгі ой жүйесін әннің әуені, күйсарынымен байланыстыра ашып көрсету. Міне сонда ғана оқушылар оның шығармаларының өмірлік мәнін ұғына алады деген ойдамыз. Бастауыш сынып оқушыларына ақын шығармалары арқылы тәрбие беру-бұл әр түрлі іс-шаралар арқылы болашақта мектепте осындай жұмыстарды ұйымдастыруға даярлау деп қараған жөн.

*Інна Темнікова
(Дніпропетровськ, Україна)*

ВПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ У ПРОЦЕС ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «КУЛЬТУРОЛОГІЯ»

На сучасному етапі розвитку вищої освіти звертається увага на складові професійної компетенції, які сприятимуть ефективній соціалізації та комунікації нового покоління спеціалістів. У зв'язку з цим постає питання *застосування методів навчання*, що сприяють інтенсифікації педагогічного процесу навчання майбутніх педагогів.

Для реалізації поставлених освітніх завдань обираються оптимальні навчальні технології, зокрема такі, що підготують майбутніх спеціалістів до роботи в нових умовах.

Однією з таких технологій є метод проектів – гнучка модель організації навчального процесу, орієнтована на творчу самореалізацію особистості, розвиток її можливостей у процесі створення нового продукту під контролем викладача. Необхідність впровадження методу проектів у навчальний процес обумовлюється потребою вчити студентів здобувати знання самостійно, надавати максимальні можливості для їх самореалізації, актуалізувати комунікативні навички, вчити користуватися творчо-пошуковими методами, посилити індивідуалізацію процесу навчання, надати можливості кожному учасникові відчутти власну значущість і необхідність у виконанні загальної справи. На думку професора С. Кримського, "...проекткування зараз набуває інтегрального статусу і починає конкурувати з традиційними засобами пізнання та дії, посуваючи навіть теорію як головну форму організації наукового знання" [4, с.6].

Метою написання даної статті є аналіз особливостей застосування методу проектів під час організації самостійної роботи студентів педагогічного навчального закладу процесі вивчення курсу «Культурологія».

Ідея включення проектної діяльності в освітній процес була запропонована американським педагогом і філософом Джоном Дьюї більше століття тому. Вперше у вітчизняній педагогіці актуальність цієї проблеми вивчав А.Макаренко, який у результаті своєї новаторської педагогічної діяльності дійшов висновку про проектування особистості як суб'єкта педагогічної праці. Таку думку не раз висловлював В. Сухомлинський, багатогранну педагогічну спадщину якого проймає ідея проектування людини. За словами І.Г. Єрмакова, метод проектів – це «інструмент, який створює унікальні передумови для розвитку ключових компетенцій (соціальних, полікультурних, інформаційних, комунікативних та ін.) і самостійності студента в досягненні нового, стимулюючи його природну допитливість та творчий потенціал» [5, с.91].

Завпровадження у навчальний процес методу проектів також дозволяє поглибити знання студентів під час самостійної роботи, розвинути логічне та критичне мислення, що має великі потенційні можливості для більш поглибленого вивчення навчальних дисциплін, зокрема, культурології, формування культурологічної компетентності, підвищення інтересу до навчальної дисципліни.

Робота над впровадженням проектних технологій реалізується поетапно: глибоке вивчення ідей і аналіз результатів сучасних наукових досліджень з даної проблеми, нормативних документів про наявний досвід роботи, що стосується даної проблеми, практична реалізація досвіду (впровадження в навчальний процес інноваційних технологій навчання, використовуючи продуктивні форми і методи роботи, які дають можливість реалізувати основні принципи навчання тощо).

Як показує досвід, використання цього методу при викладанні курсу «Культурологія» сприяє більш глибокому засвоєнню навчального матеріалу, осмисленню значення культурологічних цінностей, а створення самостійних культурологічних проектів забезпечує засвоєння навчального матеріалу на особистісному рівні завдяки осмисленню самостійно здобутої інформації. Також під час проектної діяльності відбувається розвиток пізнавальної активності студентів, формування творчо-пошукових (планування проектної діяльності, збір, обробка, аналіз, узагальнення) і конструктивних умінь, навичок інтеграції знань, отриманих з різних джерел.

Проектна діяльність вимагає ретельної підготовки викладача, яка полягає у визначенні актуальних та значущих з культурологічної точки зору тем і проблем для проектів, структури культурологічного проекту,

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

плану дій, відповідності теми проекту інтересам і можливостям студентів, методів розв'язання визначених завдань.

Робота над творчо-пошуковими проектами викликає у студентів певні труднощі, причиною яких є недостатня база знань та умінь інформаційного пошуку, досвіду в обробці інформації.

У педагогічній літературі дослідники виділяють підготовчий, практичний та заключний етапи організації проектної діяльності. На кожному з етапів виконуються певні види робіт як студентами, так і викладачем.

На *підготовчому* етапі відбувається вибір тематики, визначення мети, структури культурологічних проектів, консультування студентів щодо ефективних способів збирання й аналізу необхідної інформації, планування можливих результатів проекту, визначення критеріїв оцінювання діяльності студентів.

На *практичному* етапі викладач стимулює проектну діяльність, спрямовує роботу студентів на досягнення результату, консультує студентів щодо аналізу та систематизації інформації, здійснює допомогу в моделюванні результатів проекту та формулюванні висновків.

Заключний етап характеризується підготовкою студентів до презентації культурологічного проекту, де студенти звітують про результати своєї діяльності, готуючи захист презентації, оформлення путівника для вчителя-початківця тощо.

Оскільки захист проекту відбувається в публічних умовах, то важливо чітко викласти основну ідею своєї роботи, привернути увагу присутніх до обраної теми, правильно, аргументовано відповідати на поставленні аудиторією запитання. На цьому етапі проектної діяльності викладач аналізує виконану роботу, оцінює результат проекту за розробленими критеріями.

Обираючи тематику культурологічних проектів, викладач повинен орієнтуватися на соціальну значущість проекту, її практичний зв'язок із життям.

Студентський творчо-пошуковий проект «Людина світу – син Дніпра», в якому особистісно-цінними для формування життєвої компетентності студентів виступають як безпосередня діяльність з проектування, так і кінцевий результат, об'єднує під загальною назвою окремі проектно-пошукові частини-складові, кожна з яких має назву, мету, етапи та шляхи реалізації.

Усі частини проекту тісно пов'язані між собою спільною тематикою, кожна з частин проекту є як самостійною складовою, так і джерелом інформації для іншої частини. Поетапність роботи над творчо-пошуковим проектом має не тільки горизонтальну, але й вертикальну залежність. Кожен етап має свій окремий результат – продукт колективної творчої діяльності, який може мати практичне застосування у певній сфері освітньо-виховного процесу: *альманах* «Шляхами пізнання Олеса Гончара», *часопис* «Культуролог» (випуск № 3), *добірку творів* Олеса Гончара для дітей, на основі якої розроблено *дидактичні ігри* для учнів молодшого шкільного віку, *відеопрезентацію* «Олесь Гончар і Придніпров'я», *оформлення стендів* для читальної зали коледжу, яка носить його ім'я.

Створивши проект, студент заявляє про готовність реалізувати його. Це відповідає думці П. Горностая, який писав: «Якщо людина знає, для кого або для чого жити, то це означає, що потреби в самореалізації знайдуть русло в необхідній формі активності і не тільки наповнять радістю існування, а й допоможуть розвинути необхідні уміння й здібності для розв'язання важливих життєвих завдань» [2, с.32]. Іншими словами, у студентів формується життєва компетентність. І в цьому допомагає як діяльність з проектування, так і створений студентами проект.

Практика свідчить, що метод проектів, застосований у ході організації самостійної роботи студентів, сприяє розв'язанню різноманітних педагогічних завдань, а саме: *активізує* креативне мислення, позбавляючи репродуктивності в діях та стимулюючи творчо-пошукові навички роботи при проектуванні (збирання та аналіз інформації, уміння робити висновки), *надає* можливість студентам відчутти практичне значення культурологічних цінностей, *формує* вміння та навички вдосконалювати і застосовувати культурологічні знання, *сприяє* самореалізації студентів як особистостей, *підвищує* рівень самоосвіти, *вчить* самостійно планувати свою роботу, попередньо прораховуючи можливі результати, використовувати багато джерел інформації, самостійно збирати і аналізувати матеріал, аргументувати свою думку, приймати рішення, установлювати соціальні контакти (розподіляти обов'язки, взаємодіяти один з одним), і у підсумку створювати "кінцевий продукт" – матеріальний носій проектної діяльності (доповідь, реферат, відеопрезентацію, фільм, календар, журнал, проспект, сценарій тощо), підготувати цикл занять з тем, які зацікавили б учнів початкових класів, представляти свою роботу перед аудиторією, оцінювати себе та інших, *розвиває* комунікативні здібності, розширюючи коло спілкування тощо.

Упровадження методу проектів у навчальний процес як форми організації самостійної роботи студентів розглядається нами як подвійний процес, цінність якого полягає не лише в кінцевому продукті, а й у русі до кінцевого результату. У цьому контексті організація самостійної роботи студентів на основі ідей проектного навчання є визначальною, оскільки сприяє розвитку ініціативи, самостійності, організаторських здібностей, стимулює процес саморозвитку особистості: зовнішній результат можна буде побачити, осмислити, застосувати на практиці, а внутрішній – досвід діяльності – стане безцінним надбанням студента, що поєднає знання та вміння, компетенції та цінності, надзвичайно важливі у формуванні майбутніх фахівців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Герман Н.А. Адаптація форм організації самостійної роботи студентів до сучасних технологій навчання / Н.А. Герман // Вища школа. – 2001. – № 4-5. – С.53-61.
2. Горностаєв П.Г. Рольова компетентність як умова гармонійності життєвого світу особистості // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6. – С. 23-35.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник / І.М. Дичківська. – К.: Академвидав, 2004. – 351 с.
4. Кримський С.Б. Проект і проектування в сучасній цивілізації // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико зорієнтований збірник. – К.: Видавництво “Департамент”, 2003. – С. 6-15.
5. Єрмаков І.Г. Компетентнісний потенціал проектної діяльності / Проектна діяльність у школі / Упорядн. М. Голубенко. – К.: Шкільний світ, 2007. – 128 с.
6. Стеців Л.І. Реалізуємо метод проектів/ Л.І. Стеців // Директор школи. – 2005. – №40(376). – С. 19-20.

*Алима Тулепбергенова
(Талдыкорган, Казахстан)*

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА

Одним из важнейших приоритетов Послания Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» является образования, где подчеркивается что, знания и профессиональные навыки – ключевые ориентиры современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров. Чтобы стать развитым конкурентоспособным государством, мы должны стать высокообразованной нацией. Общей целью образовательных реформ в Казахстане является адаптация системы образования к новой социально-экономической среде. В 2007 году на государственном уровне был принят Национальный культурный проект «Триединство языков», цель которого – поднять уровень казахского языка до мирового, создать в стране все необходимые условия для равного и полноценного изучения и употребления трех языков: государственного, русского и английского. В нем Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев говорит о том, «...что для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия. Поэтому считаю, что к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, должна составлять не менее 20 процентов. Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику» [1].

Сегодня знание иностранного языка, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Овладение иностранным языком дает возможность обучения за рубежом в лучших вузах мира и создает возможность получения практического опыта в передовых странах планеты. Интернационализация высшего образования - процесс, происходящий на национальном, отраслевом и институциональном уровнях, при котором цели, функции и механизм предоставления образовательных услуг приобретают международный характер. В настоящее время интернационализация образования становится объектом и предметом целенаправленной политики со стороны государства, ориентированной на решение национальных, политических, социальных и экономических проблем. Интернационализация образования включает такие формы взаимного сотрудничества, как мобильность студентов или профессорско-преподавательского состава в образовательных целях; мобильность образовательных программ и институциональная мобильность; формирование новых международных стандартов образовательных программ; интеграцию в 4 учебные программы международного измерения и образовательных стандартов; институциональное партнерство и др. Академическая мобильность студентов, преподавателей и сотрудников, привлечение зарубежных ученых - является одним из основных принципов Болонской Декларации и важным направлением деятельности современного учебного заведения. Для реализации государственной политики Республики Казахстан в сфере образования необходима Концепция полиязычного образования на 2014 – 2020 годы [2].

Полиязычное образование представляет собой целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности. В разработанной Концепции полиязычное образование рассматривается процесс поэтапного внедрения трехязычного обучения. Концепция представляет собой комплекс взаимосвязанных по ресурсам и срокам мероприятий, охватывающих изменения в

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

структуре, содержании и технологиях образования в вузе. Полиязычие – «употребление нескольких языков в пределах определенной социальной общности (прежде всего государства); употребление индивидуумом (группой людей) нескольких языков, каждый из которых выбирается в соответствии с конкретной коммуникативной ситуацией».

Язык рассматривается, как фактор культуры во первых, потому что он является ее составной частью которую мы наследуем от наших предков; во-вторых язык – основной инструмент, посредством которой мы усваиваем культуру; в-третьих, это важнейшее из всех явлений культурного порядка. Являясь составной частью культуры и его орудием, он выражает специфические черты национальной ментальности, открывает механизмы области сознания. Язык – это объективная реальность. Язык таков, каким является общество. Оно изменилось. Во многом – под влиянием средств массовой информации, интенсивно использующих все блага высоких технологий.

Обучение иностранному языку формирует коммуникативное умение, столь необходимое для человека как члена общества, члена коллектива, члена семьи. Оно предполагает умение слушать собеседника, вступать в общение поддерживать его. Английский язык как средство международного общения занимает в мире лидирующую позицию. Тот, кто желает получить более высокие шансы на успешное трудоустройство и профессиональную карьеру, должен в достаточной степени владеть хотя бы одним иностранным языком.

Чтобы обеспечить достижение международно-стандартного уровня владения несколькими иностранными языками, сформулирована концепция полиязычного образования. Она предполагает становление полиязычной личности при определенном отборе содержания, принципов обучения, разработке специальной технологии с использованием многоязычных разговорников, словарей и учебно-методической литературы, где указывались бы сходства и различия базового, промежуточного и нового языка обучения. В новой технологии обучения необходимо обеспечить идентичность содержания обучения второму и третьему языкам, начиная с универсальных языковых явлений переходить к специфическим для нового, изучаемого, языка.

Полиязычная личность – это модель «человека, рассматриваемого с точки зрения его готовности производить речевые поступки, создавать и принимать произведения» (высказывания и тексты) на трех и более языках.

Владение казахским, русским языком и иностранными языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человечества. Всё это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение [3].

Применение новых методов, технологий обучения иностранным языкам будет способствовать развитию таких качеств личности, которые являются востребованными современным поликультурным и многоязычным обществом. Поэтому проблема использования эффективной методики преподавания английского языка в школе представляется очень важной.

Система принципов обучения в системе полиязычия: казахский язык – русский язык – английский язык;

- изучение языков идёт параллельно, языки не пересекаются, опорой является родной язык;
- обучение иностранному языку это обучение речевому мышлению, овладение новыми средствами выражения мыслей и миром изучаемого языка;
- развитие полиязыкового сознания личности;
- алгоритм развития речи; мысленная, устная, письменная.

Принципы полиязычного образования строятся в соответствии с основными принципами образования и науки и направлены на интернационализацию, успешную адаптацию студентов-выпускников на международном рынке труда [4].

В целях осуществления задач программы развития триязычия и полиязычного образования в нашем университете с 20012- 2013 учебного года были открыты специальные группы полиязычного образования по специальностям «Педагогика и психология» и «Информационные системы». А также планируется увеличить список специальностей с полиязычным обучением.

Одним из эффективных путей реализации Концепции полиязычного образования в ЖГУ им. И. Жансугурова является изучение дисциплин обязательного компонента «Профессионально-ориентированный иностранный язык», «Профессиональный казахский (русский) язык» объемом 2 кредита на всех специальностях бакалавриата [5].

В завершении, хотелось бы отметить, что к 2020 году полиязычное обучение в ЖГУ им. И.Жансугурова будет давать результат в виде высокого качества знаний и развития потенциала выпускников, владеющих тремя языками на профессиональном уровне и все выпускники будут востребованы и трудоустроены на рынке труда.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – № 33(25278). – 1 марта.

2. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – № 218-219. – 10 июля.
3. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ru.government.kz/resources/docs/doc18
4. Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: edu.gov.kz
5. Официальный сайт ЖГУ имени И. Жансугурова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.zhgu.edu.kz.

*Феруза Тўракулова, Мавзуна Хушназарова
(Коканд, Узбекистан)*

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997-йил 29-августда тасдиқланган «**Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури**»да фуқароларнинг барча қатламлари ҳуқуқий саводхонликка эришишлари, юксак даражадаги ҳуқуқий онгга эга бўлишлари ҳамда ҳуқуқий билимларини кундалик ҳаётда қўллай олишлари учун асосий эътиборни нималарга қаратиш лозимлиги ҳақидаги вазифалар белгилаб берилган.

Ҳуқуқий маданият деганда, ҳар бир давлатнинг қонун асослари, ҳуқуқ меъёрларининг мавжудлиги, фуқароларнинг мавжуд қонунларни билиши ва ўз фаолиятида уларга риоя этиши - ҳуқуқий ва демократик давлат барпо этишнинг муҳим шарти ҳақида фуқаролик жамиятида кишиларнинг етук маънавияти, уларнинг ҳуқуқий бурч ва масъулиятлари тушунилади.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим ҳамда моддий, маънавий, ахлоқий каби мафқуравий омиллар асосида шаклланади ва ривожланиб боради. Ҳуқуқий маданият фуқароларнинг етуклиги ва онглилигини кўрсатувчи меъёрдир. Ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётга тадбиқ эта оладиган киши ҳуқуқий билимли ва маданиятли ҳисобланади.

Ҳуқуқий билимлар ва маданиятнинг юзага келиши ва ривожланиши динамик жараёндир. Ҳар қандай билим ва маърифат сингари ҳуқуқий билим ва маданият ҳам жамият тараққиётига мос пайдо бўлган талаб ва эҳтиёжлар, мавжуд шарт-шароит ва имкониятлар асосида юзага келади ва ривожланади.

Ҳуқуқий маданият - фуқароларнинг етуклиги ва онглилигини кўрсатувчи мезон бўлиб, умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми, ўзаги, негизи ва асосидир.

Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда қуйидагиларга амал қилиниши шарт:

- Болаларнинг қалби ва вужудига гўдаклик пайтидан бошлаб одоб-ахлоқ, ҳуқуқий қонун-қоидалар ҳақида илк тасаввур ва тушунчаларни сингдиришда оиланинг роли ва аҳамиятига Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас саналган. «Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнацеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало оилада шаклланади», - деган эди Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг беш йиллигига бағишланган табрик сўзида.

Болаларда ҳуқуқий тасаввур ва тушунчалар асосини илк бор илдиз ота бошлашида, фарзандлар қалбини меҳр-муҳаббат, нафосат, эзгулик нури билан мунаварр этишда одамийлик, ҳалоллик, олижаноблик, меҳр-оқибат сингари асл инсоний фазилатлар камолотида ота-онанинг, оиланинг ўрни бекиёс.

- Ўқувчилар ўртасида ҳуқуқий тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этишга Бу борада 1993 йил март ойида эълон қилинган “Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар Концепцияси”да қайд этилган қўйидаги фикрлар: “Ҳуқуқий тарбиянинг асосий мақсад ва вазифалари Конституцияни, давлат ҳақидаги таълимотни, чунончи, фуқаролик, оила, меҳнат, хўжалик, маъмурий, нафақа, суд ишларини юритиш ва бошқариш ҳуқуқларининг маъносини тушунтиришдан, болаларни давлат қонунларини юксак даражада ҳурмат қилиш, уларга сўзсиз риоя этиш, адлиявий билимларни эгаллашга эҳтиёж сезиш, тартиб ва интизомни бузувчиларга нисбатан мурасасизлик руҳида тарбиялаш, халқаро ҳуқуқнинг аҳамиятга молик масалалари, халқаро ташкилотлар (БМТ, Хавфсизлик Кенгаши ва ҳоказо) фаолияти ҳақида ўқувчиларнинг умумий тасаввурларини шакллантиришдан иборатдир” назарда тутилади

- Ҳуқуқий таълим ўқувчиларга ҳуқуқий меъёрлар, қонунлар ва ижтимоий-ҳуқуқий муносабатлар тўғрисида тизимланган билимларни бериш, уларда ҳуқуқий билимларни эгаллашга бўлган эҳтиёжни юзага келтириш, ҳуқуқий онгни шакллантириш жараёни бўлиб, у изчил, узлуксиз, тизимли тарзда ташкил этилишига 1997 йил 29 августда қабул қилинган ЎЗРнинг “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури” жамият ва шахс ҳуқуқий маданиятини ривожлантиришда қимматли манба бўлиб хизмат қилади. Ҳуқуқий таълим ва тарбия ўзаро боғлиқлик, узвийлик, алоқадорлик ҳамда диалектик характерга эга бўлиб, шахс ҳуқуқий

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

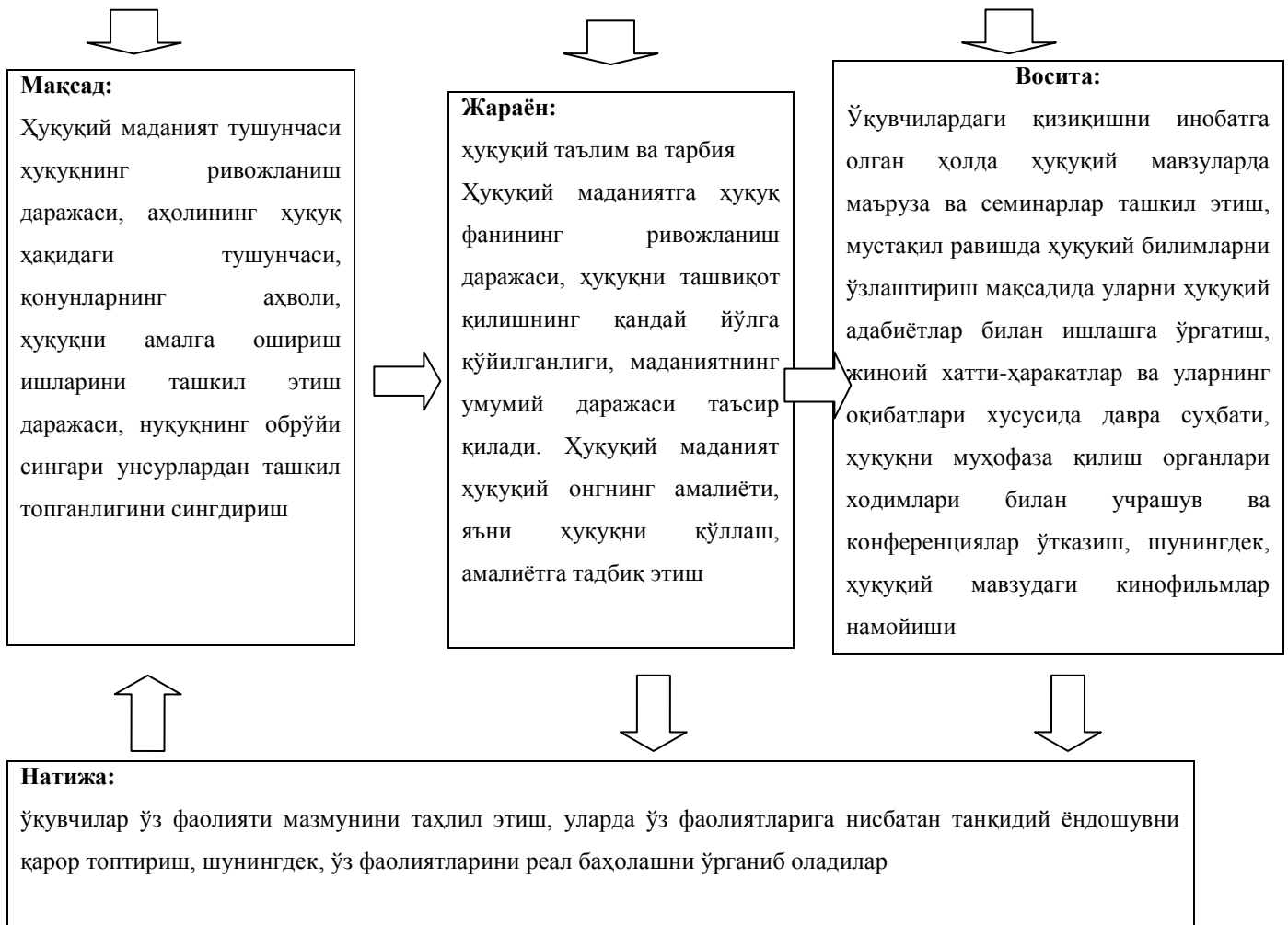
маданиятини шакллантириш гарови ҳисобланади. Ҳуқуқий билимга эга бўлиш, ҳуқуқий жихатдан тарбияланганлик, ҳуқуқий маданият, маърифат ва маънавият соҳиби бўлиш, конунларни муқаддас ҳисоблаб, уларга шак келтирмасдан фаолият кўрсатишга одатлантириш - Ўзбекистонда ҳар бир фуқаронинг калбига чуқур сингиб кетган.

Ўқувчилар “Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқи асослари”, “Конституциявий ҳуқуқ” ўқув предметлари асосларини ўрганиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик жамияти асослари, миллий давлат тузилиши, давлат органлари тизими, вакиллик ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Республика Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар ва давлат қўмиталари, маҳаллий бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши каби органлар фаолиятини ўрганиш, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ички ва ташқи сиёсати моҳиятини ўзлаштириш, халқаро ҳуқуқий муносабатларни йўлга қўйилиши тартиби билан танишиб борар эканлар, айни вақтда уларда нафақат ҳуқуқий онг балки сиёсий онг ҳам шаклланади. Зеро, жамият тизими, унинг амал қилиши учун асос бўлган ғоя ва қарашлар ўз навбатида ҳуқуқий ғоя ва қарашларнинг вужудга келишини таъминлайди.

Ўқувчиларга ҳуқуқлари борасидаги билимларни бериш билан бирга фуқароларнинг бурчлари нималардан иборат эканлиги ҳақида маълумот бериш, бу хусусида ўқувчиларда амалий кўникмаларни ҳосил қилиш кўзланган мақсадга эришишда муваффақият омили бўлади. Фуқароларнинг бурчлари куйидагилардан иборатдир: фуқаролар Конституция ва конунларда кўзда тутилган талабларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни, кадр-қимматини ҳурмат қилиш; Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий-маданий меросини авайлаб асраш; фуқаролар табиий атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш; конунлар билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш; Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш.

Юқоридаги назарий маълумотлардан келиб чиқиб, умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш технологиясини ишлаб чиқдик:

умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш технологияси

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997-йил 29-августда тасдиқланган «Жамиятда

хукукий маданиятни юксалтириш миллий дастури».

2. Мирқосимов М. Мактабни бошқаришнинг назарий ва педагогик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
3. Канн-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. – Москва: Педагогика, 1990.
4. Педагогика назарияси ва тарихи. Педагогика назарияси. 1-қисм /Олий ўқув юртлари учун дарслик. М.Х.Тохтаходжаеванинг умумий таҳрири остида. – Тошкент: “Иқтисод-молия”, 2007.

*Сардор Ходжаниязов, Наргиза Матчонова
(Ургенч, Ўзбекистан)*

ЧЕТ ЭЛ ПЕДАГОГИК МАБАЛАРИДА МОДУЛЛИ ЎҚИТИШ МУАММОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Хозирги кунда модулли ўқитиш замонавий педагогик назария ва таълим тарбия амалиётида кенг қўлланилаётган тушунча сифатида намоён бўлмоқда.

Модулли ўқитиш ғоялари илк бор Б.Скинер, Ж.Рассел, ва Б.Голдшмит, К. Курх, Г.Овенсларнинг тадқиқотларида назарий жиҳатдан асосланган. 1974 – йилда Париж шаҳрида бўлиб ўтган ЮНЕСКО анжумани модуль технологияларини тадқиқ қилиб бошланишига туртки бўлиб ишлаб чиқариш, фан ва жамиятнинг ўзгарувчан эҳтиёжларига мослаша оладиган очик ва эгилувчан таълим тузилмаларини яратишни тавсия қилди.

Ушбу талабларга эса модулли ўқитиш тамойиллари мос бўлиб, ўқитишнинг ҳар хил шакл ва турларини алоҳида блоklarга бирлаштириш ҳамда таълим олувчилар хусусиятларини инобатга олган ҳолда индивидуал ўқув дастурларини таклиф қилиш имкониятларини туғдиради.

Модулли ўқитишнинг асосчиларидан бири З.Рассел модулни ўқув материалнинг концептуал бирлиги ҳамда ўқувчилар харакатларини белгилловчи меъёрларни камраб оладиган ўқув пакети сифатида изоҳлайди.

Б.Голдшмит эса модулни талабаларга муайян мақсадларга эришишига ёрдам тариқасида мўлжалланган ҳамда ўқув фаолияти турлари қаторида ўз ўрнига эга автоном ва мустақил бирлик деб таърифлайди. [5, 15-32]

Г.Овенс модуль деб ўз ичига педагог, таълим олувчилар, ўқув материали ва воситаларини камраб оладиган таълим берувчи тугалланган мажмуа деб билади. Унинг мақсади эса таълим олувчи ва ўқитувчиларнинг ўзаро фаолиятини таъминлаш, ҳар бир таълим олувчидан индивидуал хусусиятларини инобатга олиб ёндашишга ёрдам беришдан иборат.

Замонавий тадқиқотчилардан бири П.А. Юцявичене [4, 272] модулни олдиндан белгиланган дидактик материалга эришишни таъминловчи харакатлар дастури ва услубий кўрсатма ҳамда ўқув материалларининг мантиқан тугланган бирлигини ўз ичига камраб олувчи маълумотлар блоки сифатида белгилайди.

Н.В.Борисова, В.В.Карпов, М.Н.Катханов, С.И.Куликов каби олимларнинг модуль тушунчасига берган таърифлари тахлили асосида унинг қуйидаги умумий жиҳатларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- Ўқув материалнинг яхлит бирлиги;
- Муайян бир ўқув фани доирасидаги ўз ичига мантиқан боғлиқ бўлган бир ёки ундан кўп ўқув материали бирликларини камраб олувчи маълумотлар блоки;
- Ўқув материалнинг ташкилий услубий ва фанлараро тузилмаси. Бундай ҳолда ушбу тузилма муайян бир мутахассислик доирасида зарур бўлган турли фанлардаги мавзулардан иборат бўлган мажмуа сифатида намоён бўлади.

- Муайян касбга ўргатувчи модуль дастурлари;
- Муайян касбга ўргатишда зарур бўлган ўқув фанлар тизими;

Юқорида номлари келтирилган тадқиқотчиларнинг модуль тушунчасига берган асосий таърифларидан келиб чиққан ҳолда унга хос бўлган қуйидаги томонларни ҳам алоҳида таърифлаш зарур:

- Мақсад;
- Ўқитишнинг ҳар хил турлари ва шакллариининг интеграцияси;
- Услубий кўрсатма;
- Таълим олувчиларнинг мустақил ўқиши ҳамда ўз-ўзини ривожлантириши;
- Ўқув материални ўзлаштиришнинг индивидуал усулларини инобатга олган ҳолда ишлаб билиш;
- Билимлар назорати ва ўз ўзини назорат қилиш;
- Таълим олишнинг индивидуал йўналиши;

Н.В.Борисова “Ўзининг модулли ўқитиш орқали анъанавийликдан масофавий таълим сари” тадқиқотида ўқув жараёнини модулли ўқитиш сифатида таърифлаганида ўқув модулини ўз дидактик мақсадлари, мавзулар аро ва фанлараро алоқаларни этиборга олган ҳолда яхлит тузилган ўқув материали бирлиги ҳамда ўқув фанининг автоном ташкилий-услубий тузилмаси сифатида таърифлайди.

Т.И.Шамова, Т.И. Тритков, Т.М.Давиденко, Г.Н.Шибанова каби педагог олимлар ўқитишнинг модулли технологияси таълим жараёнини таълим олувчи тўлиқ ёки қисман мустақил равишда мақсадли индивидуал дастур асосида ўқишга йўналтирилганлигини алоҳида таъкидлайдилар. Бунда модулли ўқитишнинг ўзагини ўқув модули ташкил қилиб у ўз навбатида ўқув маълумотларнинг мантиқан тугаллаган блоки ёки ўқувчи

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

характеристик маючих на меті давати б'юджетні настанови. Цим разом з однією технологією навчання універсальні, змінювані сценарії, які використовуються, наглядно та зрозуміло показують шкільникам куди йти далі з навчання індивідуальних навчальних програм.

Модуль навчання береться з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому:

- Наразі в модулі навчання сучасні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому.

- Модуль є одним з модулів навчання, який дає можливість навчання в цілому.

- Модуль навчання з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

Модуль навчання береться з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

В даний час модуль навчання дає можливість навчання в цілому.

Модуль навчання:

1. Універсальні методи навчання.

2. Універсальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому.

3. Результати роботи в цілому та аналізує результати роботи в цілому.

Цим разом з однією технологією навчання універсальні, змінювані сценарії, які використовуються, наглядно та зрозуміло показують шкільникам куди йти далі з навчання індивідуальних навчальних програм.

а) маючих на меті давати б'юджетні настанови, фактично та зрозуміло показують шкільникам куди йти далі з навчання індивідуальних навчальних програм;

б) інформаційні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому;

в) операційні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому.

В даний час модуль навчання дає можливість навчання в цілому.

Шукаючи модуль навчання, який дає можливість навчання в цілому.

Модуль навчання береться з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

а) Модуль навчання з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

б) Модуль навчання з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

Б.Н. Голшміт, Ж. Расселл та інші автори дають можливість навчання в цілому.

В.М. Гарієв, С.І. Куліков та І.М. Дуркович дають можливість навчання в цілому.

П.А. Юцявичене [4, 272] модуль навчання - це спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому.

С.Батишев модуль навчання з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

К.Вазина модуль навчання з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

Модуль навчання береться з різних напрямків та аналізує результати роботи в цілому.

1. Модуль - спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому;

2. Модуль - спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому;

3. Модуль - спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому;

Л.В. Загрекова, В.В. Ніколіна дають можливість навчання в цілому.

1. Спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому;

2. Спеціальні методи навчання та аналізує результати роботи в цілому.

3. Ўқувчилар ўқув фаолиятини бошқаришга кибернетик ёндашув.

4. Таълимни таъқалаштириш, оптималлаштириш ҳамда муаммоли, таълимнинг назарий ғояларини модулли ўқитиш асосларида, уни қуришнинг тамойиллари ва қоидаларида, таълим методлари ва шакллари танлашда интеграциялашув.

Мамлакатимизда ҳам таълимга модулли ўқитиш тизимини олиб кириш борасида анча ишлар қилинган. Жумладан Н.Х.Авлиёқулов ва К.Т. Олимовларнинг [1, 45] педагогик технологияни лойиҳалаш босқичлари ва модулли ўқитиш тамойилларини ишлаб чиқиш борасидаги изланишларини, Ғ.Ж.Йўлдошев, С.А.Усмоновани ҳозирги педагогик технология-ларнинг умумий асосларини ёритишга бағишланган тадқиқотларини, М.И. Даминов С.Ю.Ашурованинг [2, 156] модулли ўқитиш технологиялари бўйича номзодлик диссертацияларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, мазкур муаммо бўйича олиб борилган ўрганиш ва таҳлиллар шуни кўрсатадики модулли ўқитишга берилган таърифлар жуда кўп ва хилма – хил бўлиб, уларнинг умумий томонларини инобатга олган ҳолда, ушбу таърифларидаги қуйидаги муҳим жиҳатларини таъкидлаш мумкин: муайян дидактик мақсадларга қаратилганлиги, автоном ва яхлит ўқув тизими, ўқув маълумотларнинг мантиқан шаклланган бирлиги ёки блоки, мустақил таълим олиш жараёнини мувофиқлаштириш воситаси, фанлараро алоқаларни янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш имконияти.

АДАБИЁТЛАР:

1. Авлиёқулов Н.Х, Мусаева Н.Н. Касб хунар коллежларида касбий фанларнинг модулли ўқитиш технологиялари. – Тошкент, 2003.
2. Ашурова С.У. Махсус фанларни модулли ўқитиш, касб хунар таълими. – Тошкент, 2004.
3. Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИТПМИО, 1996.
4. Юцявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. – Каунас: Швиеса, 1988. – 272 с.
5. Goldschmidt M. Modular Instruction in Higher Education // Higher Education. – 1972. – № 2. – P. 15-32.
6. Curch C. Modular courses in British higher education // A critical asses-ment in higher education bulletin. – 1975. – Vol. 3. – P. 65-84.
7. Feldman D. N. Creativity: dreams, insights and transformation // R. Sternberg, T. Tardif (eds.). The nature of creativity. – Cambridge: Cambr. Press, 1988. –P. 17-29.
8. Sternberg, T. Tardif (eds.). The nature of creativity. – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – 126 p.
9. Taylor C. W. Various approaches to and definitions of creativity // R. Sternberg, T. Tardif (eds.). The natyre of creativity. – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 27-49.
10. Torrance E.P. The nature of creativity as manifest in the testing // R. Sternberg, T. Tardif (eds.). The nature of creativity. – Cambridge: Cambr. Press, 1988. – P. 43-75.
11. Watkins P. Modular approaches to the secondary curriculum // SCDC. – London, 1986. – P. 12-18.

СЕКЦІЯ: ПРАВО

*Сергій Ваколюк
(Вінниця, Україна)*

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПВК В УКРАЇНІ

Як відомо, всьому у світі властиво змінюватися. Однак залишаються речі, які непідвласні змінам, зокрема, йдеться про прагнення держав до постійного розвитку, отримання незалежності, зміни політичного режиму, видобутку нових природних ресурсів для посилення власних позицій на світовій арені. На жаль, деякі держави до теперішнього часу в якості джерела збагачення використовують локальні війни і збройні конфлікти. При цьому необхідно відзначити, що змінюються і методи і форми проведення бойових дій, проте обійтися без живої сили вони не можуть [3].

При сучасних способах і методах ведення війни масові мобілізаційні армії втратили свою дієвість. Сьогодні як сотні років назад на перший план виходить кваліфікований військовий – фахівець з оновленим і сучасним арсеналом зброї і техніки. Не є таємницею те, що в усіх цивілізованих країнах животрепетно сприймають смерть солдатів регулярної армії, а тим паче на чужині. В той же час втрати найманців, майже ніхто не рахує, тому що ці люди фахівці і вони знають куди та навіщо і за що вони ідуть. Як свідчить світова практика утримання найманців обходиться державі дешевше, ніж кадрової армії, хоча й заробітна платня найманця у рази вища за платню кадрового військового, але він її отримує лише у період проведення окремої військової операції. В той же час, держава змушена надавати певні соціальні пільги, сплачувати великі страхові суми військовим регулярної армії у разі їх поранення, каліцтва, а у разі їх смерті - родинам загиблих. У випадку загибелі або поранення найманця, держава ним не обтяжується.

Саме тому одним з найбільш проблемних аспектів ведення воєн є питання, що стосуються використання найманців.

Найманці – «це будь-яка особа, яка:

- a) спеціально завербована на місці або за кордоном для того, щоб воювати у збройному конфлікті;
- b) фактично бере участь у воєнних діях;
- c) бере участь у воєнних діях, виходячи головним чином з бажання отримати особисту вигоду, і якій обіцяно стороною або за дорученням сторони, що перебуває у конфлікті, матеріальну винагороду, причому остання значно перевищує винагороду, обіцяну чи виплачувану комбатантам особового складу збройних сил даної сторони, які мають такий самий ранг і виконують такі самі функції;
- d) не є ані громадянином сторони, що перебуває у конфлікті, ані особою, яка постійно проживає на території, що контролюється стороною конфлікту;
- e) не входить до особового складу збройних сил країни, що перебуває у конфлікті; f) не надіслана державою, яка не є стороною конфлікту, для виконання офіційних зобов'язань як особи, що входить до складу її збройних сил» [1, 59-60].

Згідно зі статтею 47 Додаткових протоколів від 8 липня 1977 року до Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року найманець не має права на статус комбатанта або військовополоненого. Тобто його участь у воєнному конфлікті розглядається як воєнний злочин [1, 25-260].

Як свідчить практика, найманці переслідуються законом у багатьох країнах і за їх діяння їм загрожує покарання у вигляді позбавлення волі на тривалий час, проте ця спеціальність витребувана і високооплачувана.

Розпад Радянського Союзу і скорочення збройних сил країн СНД призвели до появи на ринку послуг військового напряму спеціалістів з держав – колишніх республік СРСР. Найбільша їхня кількість перебуває у країнах Африки. Так, під час війни між Ефіопією та Еритреєю у 1998-2000 рр. у збройних силах обох країн були громадяни Росії, України і Білорусі. Відомий випадок, коли винищувач Су-27 ефіопських ВПС збив еритрейський літак МіГ-29. За штурвалами обох винищувачів були громадяни Росії [6, 17]. Здебільшого найманці з країн СНД є службовцями іноземних ПВК. Так, військовий персонал до Анголи з громадян колишнього СРСР наймали компанії Nort Bridg і Candine [2, 3].

Громадянам України заборонено приймати участь у будь-яких військових конфліктах або війнах з метою отримання винагороди, за це передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до десяти років. Однак не всіма громадянами це сприймається однозначно і вони різними способами стараються потрапити за кордон у найманські організації, які останнім часом все більше і більше привертають до себе увагу, а кількість українців у них стає чимало.

Приватні військові компанії (ПВК) є комерційними структурами, що пропонують спеціалізовані послуги, які пов'язані з участю у війнах і військових конфліктах, включаючи бойові операції, стратегічне планування, збір розвідувальної інформації, оперативну підтримку і логістику, підготовку, постачання, поставки, обслуговування.

Вони мають такі характерні особливості:

- Організаційна структура: ПВК є зареєстрованими комерційними підприємствами з відповідною корпоративною структурою.
- Мотивація. ПВК надають свої послуги головним чином для отримання прибутку, а не через політичні або інші причини [4].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Активізація діяльності ПВК відбулася у середині минулого століття, саме в час виборювання своєї незалежності країнами Третього світу, в той час вони виконували як легальні завдання (навчання та підготовка армій і спецслужб молодих держав), так і нелегальні (різні спецоперації).

У 90-і роки ПВК переконливо показали свою здатність вирішувати стратегічні завдання. Executive Outcomes у період 1993-1996 році зуміла повністю підготувати армію Анголи і завдати відчутну поразку силам УНІТА, практично закривши багаторічну громадянську війну. У 1995 році та ж компанія Executive Outcomes отримала контракт з урядом Сьєрра-Леоне з підготовки армії Сьєрра-Леоне. Фактично ж цей контракт означав проведення бойових операцій проти повстанців Сполученого революційного фронту, які до того часу увійшли до столиці Сьєрра-Леоне Фрітауна і захопили контроль над рудниками оксиду титану Sierra Rutile і бокситів Sierramoso. Компанія Executive Outcomes звільнила Сьєрра-Леоне і вже протягом низки операцій звела нанівець військові можливості заколотників. У результаті - в листопаді 1996 року було підписано угоду про мир у Сьєрра-Леоне [5].

Сьогодні у розбудові своєї держави ми беремо орієнтир на Грузію, яка пройшла шлях реформ і стала на європейські рейки, але в той же час ця держава також вдавалася до послуг ПВК MPRI (Military Professional Resources Inc.) для реорганізації та будівництва грузинської армії а також підготовки військового контингенту Грузії для участі в операціях в Іраку та в Афганістані також ПВК KBR(Kellogg Brown & Root) отримала контракт LOGCAP-III на тилове забезпечення американських військ в Афганістані, Іраку, Джибуті, а згодом і в Грузії [5].

З урахуванням ситуації яка склалася сьогодні на Сході країни було б доречно скористатись досвідом інших країн у тому числі і Грузії із використанням можливостей вже існуючих ПВК світу.

На часі найдоцільнішим способом вирішення проблеми участі наших громадян у збройних конфліктах як найманців було б державне регулювання та підтримка діяльності приватних військових компаній (ПВК). Адже не секрет, що кількість наших співвітчизників, які мають досвід служби в силових структурах, вимірюється сотнями тисяч. Для більшості з них професія військового або правоохоронця – це єдине, що вони вміють добре робити. Не знайшовши себе у цивільному житті, вони можуть стати потенційними «клієнтами» тих «роботодавців», які вербують найманців у «гарячі точки». Тому цивілізовані країни світу знайшли вихід із цієї ситуації, підтримавши створення та діяльність приватних військових компаній [7].

Які кроки в цьому питанні зробить наша влада будемо спостерігати найближчим часом. Насправді ера приватних військових компаній лише розпочинається, і ті явища які ми сьогодні спостерігаємо є лише початковим етапом глобальної трансформації суб'єктів військової діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ним. – М.: Междунар. Комитет Красного креста, 2001. – 344 с.
2. Штейнберг М. Спецназ в аренду // Независимое военное обозрение. – 2004. – № 32. – С. 3.
3. Українські найманці в сучасних війнах: кому це потрібно? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wartime.org.ua/6298-ukrayinsk-naumanc-v-suchasnih-vynah-komu-ce-potrбно.html>
4. Женевський Центр демократичного контролю над збройними силами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dcaf.ch/content/download/34962/525141/file/bg_private-military-companies_ukr.pdf
5. Приватні військові компанії в Росії: навіщо Кремлю «інструмент колоніалізму»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wartime.org.ua/1935-privatn-vyskov-kompanyi-v-rosyi-navscho-kremlyu-nstrument-kolonializmu.html>
6. Маркин А. Солдаты XXI века, или «Псы войны» против «диких гусей» // Солдат удачи. – 2003. – № 7. – С. 14-17.
7. Титенко С. Чи тільки з України найманці? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kit.com.ua/ka/index.php?id=1&id_art=915

*Меруерт Муратханова, Акбота Адебиетова
(Астана, Казахстан)*

АНАСЫНЫҢ ЖАҢА ТУҒАН СӘБИИҢ ӨЛТІРУІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢДАҒЫ ЖАУАПҚЕРШІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі таңда қылмыстық құқық ғылымында, сонымен қатар құқық қолдану тәжірибелерінде де арнайы субъектінің қатысуымен жасалатын қылмыс жасаушы сыбайлысының әрекетін саралау күрделі мәселе тудырып отыр. Бұл жағдайда арнайы субъектісі ретінде ҚР ҚК 100 бабымен жауаптылыққа тартылатын жаңа туған баласын өлтірген анасы табылады.

ҚРҚК-тің 29 бабының 5 тармағына сәйкес, Ерекше бөлігінің тиісті бабында арнайы көрсетілген, қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып табылмайтын, осы бапта көзделген іс-әрекетті жасауға

катысқан адам осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін оны ұйымдастырушы, оған айдап салушы не көмектесуші ретінде қылмыстық жауаптылықта болады [1, 35].

Алайда жаңа туған баланы анасының өлтіруі кезінде қылмысқа қатысушылық жағдайы екіталай, бірақ та бұндай жағдай орын алған кезде қылмыстың объективті жағын, баланың анасымен бірлесе жасаған тұлғаның әрекетін қалай бағалау керектігі түсініксіз.

Сыбайлас қатысушысы үшін қолсұғушылықтың объектісі ретінде адамның өмірі табылады. Ғылыми әдебиеттерде мұндай жағдайда сыбайлас қатысушымен жасалған қылмысты саралау кезінде екінші сыбайлас қатысушының әрекетін бірінші субъектіден, яғни, анасынан бөлек қарастыру керек және осындай көзқарас тұрғысынан оның жауапкершілігінің барлық мүмкіндіктерін саралауға керек [2, 204].

Біз бұл проблемаға басқа жағынан, екі сыбайлас қатысушының әрекетін бірігіп саралау көзқарасы тұрғысынан қарастыруды ұсынамыз.

Жаңа туған баланың анасы сияқты мұндай арнайы субъектінің ерекшелігі басқа құрамдағыдай, мән-жайлардағыдай тұлғаның қызметтік немесе лауазымдық жағдайымен емес, өзінің жаңа туған баласымен тығыз байланыста болатын және оны қандай жағдайда болмасын қорғауға тиіс анасының әлеуметтік-құқықтық дәрежесі болып табылады. Осыдан шығатын қорытынды, бұл қылмыстың субъектісіне мемлекет және қоғам тарапынан кешірімділік жасалады.

Алайда біздің ойымызша, мұндай кешірімділік анасының сыбайлас қатысушысына лайық емес.

Анасының сыбайлас қатысушысы ретіндегі тұлға жаңа туған баламен ешқандай физиологиялық, құқықтық және әлеуметтік байланыста емес екендігі бірден түсінікті болады. Алайда анасында және сыбайлас қатысушыда бірлесе қабылдаған ниеттері болды және бұл әрекеттері қылмыстық құқық бұзушылыққа сыбайлас қатысушылардың жауаптылығы бойынша барлық тәртібі бойынша бағалануы тиіс.

Егер баланы өлтіруге ниеті, қылмыс жасауға алдын ала келісім болса және оның барлығы сыбайлас қатысушылық түрінде жүзеге асса, онда жаңа туған баланың анасы заңмен қарастырылған өзінің құқықтық белгілерін жоғалтып алмайды ма, яғни оның әрекеттері басқа тұлғалардың әрекеттері секілді жалпы негіздемеге сүйене отырып саралануы керек пе?

Қылмысқа сыбайлас қатысушылық жүйесі жеке субъектінің өзін қалай ұстауын, қандай әрекеттерді жүзеге асыратынын, оның сыбайлас қатысушы ретіндегі дәрежесін көрсетеді [3, 14].

Егер бұл пайымдауға жеңіл-желпі қарасақ, бұл қылмыстың жасалу тәсілі және қылмысқа сыбайлас қатысушылардың әрекетінің саралануы өзгеріп кетеді.

Біздің ойымызша, егер осындай жағдай болған кезде қылмыстық жаза мен қылмыстық жауаптылықты ауырлататын мән-жайлар ескертілетін болғандықтан, сыбайлас қатысушылықтың жалпы қағидасына сүйене отырып, жауаптылықты алуы тиіс.

Осыдан, егер анасы сыбайлас қылмыс жасаса, онда бұл әрекет ҚР ҚК 99-бабының алдын ала сөз байланысқан адамдар тобымен жасалған ауырлататын мән-жайларымен саралау тиіс деген қорытынды шығаруға болады.

Қылмыстық кодекстің жалпы бөлімінде келтірілген барлық қағидаларға сүйенсек, әрбір қылмыс жасаған адам заң және сот алдында тең, ешкім бір адамды басқадан сол қылмыс үшін бірдей жағдайда қаталырақ соттай алмайды. Жаңа туған баланың анасы және сыбайлас қатысушы бірдей қылмыс жасайды, сыбайлас қатысушыға қарағанда анасының дәрежесі өзгеше. Біздің ойымызша, жазаны тағайындау кезінде тек бұл факторды негізгі ретінде қарастыруға болмайды. Бұдан екеуінің әрекетін қатаңырақ, яғни ауырлататын белгісі ретінде саралау керектігі белгілі жағдай.

ҚР ҚК 100-бабының диспозициясында бұл қылмыс осы бап бойынша тек қана бір анасымен жасалғанда ғана жазаланады деп жазылған.

А.Н.Трайнин арнайы субъектімен жасалған қылмыс құрамы «барлық жағдайда заңның мақсаты жауапты тұлғалардың арасы шегінде қарастырылады. Сондықтан арнайы субъектілер тобын сипаттайтын құрамның элементтерін толтыру үшін аналогияны қолдану нақты ерікті заңнамаға қарама-қайшылық тудыруының мәні болушы еді». Біз бұл оймен келісеміз.

Заңнамада тағы бір елеулі мәселені айта кетсек, жаңа туған баланы суррогат анасы өлтірген жағдай табылады. ҚР ҚК 100-бабына сәйкес, баланың суррогат анасы қылмыстың субъектісі ретінде таныла ма?

Қылмыстық құқық ғылымында осыған байланысты көптеген пікір алуандығы бар. Біреулер құптаса, кейбірі келіспей жатады. Мысал үшін Трясоумов М.А 100-бап бойынша көзделген қылмыстың субъектісі ретінде суррогат ананы тартуы мүмкін болады деп есептейді.

Ал Золотов М.А. басқа көзқарасты ұстанады, суррогат ананы бұл қылмыстың субъектісі ретінде тартуға болмайтынын айтады.

Суррогаттық ана – бұл әйел биологиялық тұрғыдан өзіне жат баланы көтеру және туу мақсатында босануға ерікті түрде келісіп, кейін генетикалық тұрғыдағы ата-анасының тәрбиесіне берілетін қосымша репродукциялық технология. Олар заң жүзінде суррогат ана көтеріп, босанғанына қарамастан, сол баланың ата-анасы болып саналады. Сонымен қатар, суррогат ана - баланы ұрықтандыру мен тууында үш адам қатысатын қосымша репродукциялық технология. 1) генетикалық әке - өзінің шәулетін ұрықтандыру үшін берген және бала туғаннан кейін әкелік міндетті өзіне алуға келіскен тұлға; 2) генетикалық ана - өзінің аналық жасушасын ұрықтандыру үшін берген және бала туғаннан кейін аналық міндетті өзіне алуға келіскен тұлға; 3) суррогат ана

- бала туатын жастағы, ақылы немесе ақысыз негізде генетикалық ата-аналардан бала көтеруге және тууға келіскен және осы баланың анасы рөліне таласпайтын әйел.

Мұндай шарттардың көрсетілуіне жақтар тарапынан бұл жағдайда ата-аналарымен «тапсырысшы-орындаушы» арасында шарт жасалады. Бұл қызмет коммерциялық және ақылы түрде болады. Тапсырыс берушілер суррогат ана болу шартын жасасқан кезде кодексте қарастырылған бірқатар талаптарды орындауы да заңмен қарастырылған. Атап айтқанда, суррогат ананың медициналық тексеруден өтуі мен қосалқы репродуктивті әдістер мен технологияларды қолдануына қатысты материалдық шығындарды өтеу. Медициналық тексерудің қорытындысы мен медикогенетикалық тексерудің нәтижесін ұсыну, суррогат ананың жүктілік, босану және бала туған күнінен бастап 56 күн бойы медициналық тексеру бойынша шығындарын, ал егер де жүктілік және бала тууға байланысты қиындық туындап қалса, босанғаннан кейін 70 күн бойы қажет болған қаражатты төлеуге міндетті. Сонымен бірге суррогат ананың да белгілі міндеттері бар: тапсырыс берушілерге өзінің табиғи, психологиялық және репродуктивті денсаулығы туралы қорытынды ұсыну; дәрігерде тұрақты бақылануы және оның ұсыныстары мен тағайындамаларын қатал орындау; онымен шарт жасасқан тұлғаларды суррогат ана болу шартында келісілген жүктіліктің барысы туралы мерзімінде хабардар ету; онымен суррогат ана болу шартын жасасқан тұлғаларға туған баланы беру; суррогат ана баланы өзге тұлғаларға беруге құқығы жоқ; жүктілікті жауапкершілігіне алады, суррогат ана болу шартымен қарастырылған қосалқы репродуктивті әдістер мен технологияларды қолданғаннан кейін табиғи жүктіліктің болу мүмкіндігін болғызбауға міндетті.

Баланы туған соң қосалқы репродуктивті әдістер мен технологияларды қолданғаннан кейін туған баланың ата-аналары суррогат ана болу шартының негізінде ерлі-зайыптылар (тапсырыс берушілер) болып танылады. Соған байланысты баланың туу туралы медициналық куәлігінде оның анасы ретінде суррогат ана болу шартын жасасқан жұбайы жазылады. Сонымен қатар кодексте репродуктивті әдістер мен технологияларды қолдану нәтижесінде екі және одан да көп балалардың тууы қарастырылған. Бұл жағдайда ерлі-зайыптылар (тапсырыс берушілер) туған әр балаға тең мөлшерде жауапкершілікке ие.

Суррогат ана үшін басты және маңызды қызметі онымен импланталған эмбрионды көтеріп жүруі. Дәл осы себепті суррогат ананы инкубатормен теңдестіреді («surrogate or incubator Mater»).

ҚР ҚК 100-бабының белгілері бойынша саралау үшін оған арнайы субъектінің қатысуы қажетті. Егер заңнаманың көзқарасын қарасақ, арнайы субъект болып тек қана анасы бола алады. Бірақ та қай кезден бастап әйелдің ана болатыны түсініксіз. Бәлкім, бұл жағдайда факті жүзіндегі мен заңды тұрғыдағы ана ажыратып алу керек шығар. Шын мәнісіндегі анасы баланың дүниеге келген сәтінен бастап баланың анасы болады, ал заңды тұрғыдағысы бұған органның арнайы өкілеттігі анасы ретінде тануы сәтінен басталады.

Бұл тұста келесі жағдай туындайды. Мысалы, әйел өзінің баласын босанды және психотравмалық жағдайына байланысты қылмыс жасап қойды, өзінің жаңа туған сәбиін өлтірді. Мұндай жағдайда, оның әрекеті ҚР ҚК 100-бабы бойынша сараланады. Бұл жерде іс жүзіндегі шынайы анасы не суррогат ана екендігі ескерілмейді. Өйткені оны босанғаннан кейін бұған өкілетті орган ана ретінде мойындаған жоқ. Егер де әрекетті 100-бап бойынша саралауға тиіс және анасының заңды түрде мойындалғаны керек жағдай болса, онда бұл әрекет ҚР ҚК-нің 99-бабы бойынша саралануы тиіс болады. Князов Д.С. суррогат ана баланы ары қарай да өзіне қалдыру мақсатында көтеріп жүрген болса, бұндай мүмкін болады деп санайды.

Егер суррогат ана шартта өзі көтерген баланы биологиялық ата-анасына беруді жүктесе, жағдай қиындай түседі. Бұл әрекетімен ол өзінің аналық дәрежесінен, өзінің статусынан бас тартқаны. Егер де ол бала туылғаннан кейін оны өлтіретін болса, оның әрекеті сөзсіз ҚР ҚК –нің 100-бабы бойынша емес ҚР ҚК-нің 99-бабы бойынша сараланады.

Ал егер де бала туылғаннан кейін суррогат ана бұдан бұрын жасалған шарттан бас тартса, жағдай салмақ салып, қиындай түседі.

Егер суррогат ана бастапқы кезде шарттың барлық ережелеріне келісіп жүріп, бірақ жүре-бара аналық сезімі оянып, баланы бергісі келмей және соған қоса қылмыс жасаса, едәуір күрделі жағдай болары сөзсіз.

Бұл жағдайда оның әрекетін ҚРҚК-нің 99 бабы бойынша саралайды, бірақ қылмыста ҚР ҚК-нің 100 баптың барлық белгілері көрінеді. Мұндай жағдайда ресми жазба фактісіне қарасты сараланады.

Суррогат ананы саралау күрделілігі осымен бітпейді. Егер ол, яғни суррогат ана заң жүзінде ана болғанға дейін көтеріп жүрген баласын өлтірсе, ал кейін ақырында ресми жағынан анасы болып, яғни өкілетті орган ана ретінде тағайындалса не болады? Әлбетте, оның әрекеті ҚРҚК 99 бабы бойынша бұрын айтылған қағидалардың нәтижесінде сараланады. Субъектінің қоғамдық қауіпсіздік пен жеке тұлғаның әділет қағидасы бұл жағдайда бұзылатыны айқын.

Айтарлықтай күрделі жағдай егер жаңа туған баланы оны заңды анасы ретінде мойындағаннан кейін, биологиялық анасы өлтіруі. ҚР ҚК 100-бабы бойынша қылмыстың объективтік жағы заңда осы қылмыстың 3 түрі бойынша қарастырған:

- 1) өзінің жаңа туған баласын босану кезінде, сол сияқты одан кейінгі кезеңде;
- 2) психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда;
- 3) есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикалық бұзылуы жағдайында өлтірілуі [4, 23].

Тек қана объективтік жағының бірінші түрі босанған әйелдің өзі жасайды.

Ал екі басқа шарттары өзі босанбаған, анасы ретінде өкілетті тұлға болып саналатын анасымен жасалынады. Осы жерде баланы өзі босанбаса да, биологиялық анасы болмаса да, тәрбиелеуді өз мойнына алған кез келген әйел ҚРҚК-нің 100 бабы бойынша қылмыстың субъектісі ретінде қарастырылады.

Тағы бір күрделі жағдайды қарастырайық. Заң жүзіндегі анасы болып тіркелген суррогат ана баланы биологиялық анасына бермейді. Суррогат ана есі дұрыстығын жоққа шығармайтын психикалық бұзылулар кезінде, биологиялық анасына жаңа туған баласын өлтіруіне келісім береді, биологиялық анасы қағидадан шығып, егер маған болмаса, ешкімге де бұйырмайды деген ниетпен баланы өлтіреді, мұндай жағдайлар биологиялық анасы жиі баласын беруін өтінуінен болады.

Суррогат ана ресми анасы болуды өзіне жауапкершілікке алғаннан соң, бірақ қылмыстың объективті жағын орындамағаны үшін өлтіруге жауапкершілік алмайды. Жауапкершілікті генетикалық анасы алады, бірақ та ҚР ҚК-нің 100 бабы бойынша емес 99 бабы бойынша, сонымен қатар, дәрменсіз жағдайдағы адамды өлтіргені үшін дәрежеленуші белгілерімен қоса алады. Суррогат ананың ниетінің бағытталуы ҚРҚК 100 бабы бойынша жаңа туған баласын өлтіру болды, бірақ ол осы нормамен көзделген ешқандай әрекет жасамады, сонымен бірге, осы бап бойынша ол орындаушы да, айдап салушы да емес, себебі іс жүзінде басқа қылмыс жасалған болатын, бұл ҚРҚК 99 бабы бойынша қылмыс болып есептеледі. Бірақ басқа қылмыстың сыбайлас қатысушысы ретінде бола алмайды, себебі оның ниеті ҚРҚК-нің 100 бабы бойынша көзделген қылмысты жасау болған. Осыдан бұндай жағдайда суррогат ана жауаптылыққа мүлдем тартылмайды.

Тағы да бір жағдай, Суррогат ана заң жүзінде тіркелген статусы бар ана, психотравмалық жағдайда болып, дәл осындай жағдайдағы биологиялық анасымен бірлесіп жаңа туған баланы өлтіреді. Объективті жағын әйелдер өздері біріге жасайды. Қылмыс ниеттері екеуінде де бірдей. Бұл жағдайда суррогат ана ҚР ҚК-нің 100 бабы бойынша жазаға тартылады, ал биологиялық анасы ҚР ҚК-нің 99 бабы бойынша жазаға тартылады. Берілген жағдайда әділеттілік принципі көрініс таппайды.

Немесе егер суррогат ана босанудан кейінгі шок жағдайынан кейін заң жүзінде ана ретінде танылғаннан соң биологиялық анасының жұбайы тарапының қысымынан баланы өлтірген жағдайын алып қарасақ. Бұл оқиға тіптен тұйыққа тіреледі. Генетикалық анасының жолдасына ешқандай жауапкершілік көзделмеген. ҚРҚК-нің 100 бабы бойынша қылмыстың субъектісі арнайы субъект болып табылады.

Қолданыстағы заңнамада, соның ішінде қылмыстық құқықта ҚРҚК-нің 100 бабына сәйкес жаңа туған баланы анасының өлтіруі қылмысының жауаптылығы бойынша жаңа норма бар. Бұл норма привилегиялық норма болып табылады. Бұрын қолданыста болған заңнамада мұндай норма болған жоқ. Біздің заңнамада бұл жаңашылдық болып табылады. Біздің ойымызша, берілген қылмыс құрамын бөлек қарастырылуы жөнді. Бұл туралы кейбір жағдайларда өзін толық түрде бақылай алмайтын босанғанға дейін және босанғаннан кейінгі күйзеліс жағдайында болуы түсіндіреді.

Егер бұл қылмыстың субъектісін, соның ішінде жаңа туған баланың анасын жазалау керек пе деген сұрақты қозғасақ, онда әрине керек, бірақ басқа адамды жай өлтіруге қарағанда жеңіл жаза қолдану керек. Жаңа туған баланың өмірі ересек адамның да өмірі секілді, ал біздің өмір сүруімізге құқығымыз Конституцияда белгіленген [5, 12].

Сонымен, егер бұл қылмыстың құрамын қарастырсақ, қылмыстың привилегиялық түріне жатады. Осы қылмыстың түрін дұрыс саралау үшін бұл жағдай тапсырылған тұлғаға жақсы жұмыс істеу қажет. Саралау кезінде саралау жүргізетін тұлғаның жасалған қылмысты лайықты түрде сараламауы жиі кездесетін жайт. ҚРҚК-нің 100 бабының атауы мен норманың диспозициясы жетілдірілмегендіктен, біздің ойымызша осындай жағдайлар орын алады.

Бұл жағдайды дұрыстау үшін заңнамаға жақсы жұмыс істеу қажет. Мсыалға, бірінші жағдайды алып қарайық, босанатын әйел ретінде суррогат ана танылуы. 100 бапта бұл туралы ештеңе айтылмайды және қылмыстың субъектісі болып суррогат ана табыла ала ма, жоқ па. Қылмыстың субъектісі ретінде генетикалық анасы табыла ма. Егер ғылыми әдебиеттерге көз жүгіртсек, онда біз бұл тапсырманы қалай шешуге болатынын түсіне аламыз. Ал егер бұл мәселеге арналған жұмыспен таныспаған жас тергеуші қолға алса, әрине тығырыққа тіреледі. Және бұлардың барлығы біз айта кеткендей норманың жетілмегендігінен және толық бітпегендігінен туындайды [6, 233].

Біз бұндай жағдайлардың болмасы үшін баптың атауына өзгерістер енгізу керектігін жөн санаймыз. Бұл жерде анасы ретінде босанатын тұлға ма әлде генетикалық анасы ма соны анықтап алу керек. Сәйкесінше, Қазақстан Республикасының Жоғары Сотының Нормативтік қаулысына бұл қылмыстың тиесілі бабына субъектісі болып суррогат ана да бола алатындығына толық түсіндірілімді талап етеді.

ҚРҚК 100 бабы бойынша қылмыстық әрекетті саралау үшін келесідей объективтік жағы айтылуы тиіс.

- 1) баланы босану кезінде, сол сияқты одан кейінгі кезеңде;
- 2) психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда;
- 3) есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикалық бұзылуы жағдайында өлтірілуі.

Сондықтан да, бірінші жағдайға сәйкес келуі үшін, яғни баланы босану кезінде, сол сияқты одан кейінгі кезеңде баланы туған адам бұл әрекетті жасаған болуы керек.

Ал келесі екі жағдайда міндетті емес. Өйткені, травмалық жағдайлардың туындауы кез келген анада болуы мүмкін, мысалға баланы асырап алған адамда. Осы жерде түсініксіз жайт, егер баланы асырап алушы әйел емес, ер адам болса ше? Егер қазіргі қолданыстағы бапқа сүйенсек, одан қылмыстың субъектісі тек қана әйел, яғни арнайы субъект бола алады. Бұл дегеніміз егер ер адам баланы асырап алса, ол бұл қылмыстың

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

суб'єктиві бола алмайды және оның әрекетін ҚРҚК-нің 99 бабы бойынша саралайтынын білдіреді. Бұнын әділетті не әділетсіз шешім екендігін талдауға құқымыз жоқ [7, 28].

Сонымен қатар, босанғаннан кейін қанша уақытта созылу қажеттігі туралы нақты уақыт шегі көрсетілмеген және жаңа туған бала ретінде әәби не нәресте, мысалы кішкентай бала ретіндегі нақты анықтама жоқ. Біз мұндай мәселелерді шешу үшін ҚРҚК-нің 99 бабының диспозициясында көрсету керек деп ойлаймыз.

Сәйкесінше, ҚРҚК-нің 99 бабының диспозициясына жүйелі түрде қылмыстың жасалу кейінгі уақытын анықтайтын уақыттық шегіне байланысты тиесілі өзгерістерді қосу керек деп ойлаймыз. ҚРҚК-нің 99 бабына келесі редакция ұсынылады «Анасының өзінің жаңа туған баласын босану кезінде немесе 7 күннен соң психикасын күйзелтетін ахуал болған жағдайларда немесе есінің дұрыстығы жоққа шығарылмайтын психикасының бұзылуы жағдайында өлтіруі, -төрт жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге басбостандығынан айыруға жазаланады».

Баланың барлық құқықтары мен бостандықтары қорғалуы үшін тағы бір егер жаңа туған баланың денсаулығына зардап, ауырлығы орташа және аса ауырзардап келтірілген жағдайда жауаптылық көзделетін бап қосу керек. Себебі бұның барлығы қолданыстағ заңнамада жоқ.

Саралау кезінде тағы бір қиындық жасанды түсік жасау туралы ұғым болып отыр. Жасанды түсіктің қашан болғандығы және анасының жатыры ішінде өлтіру қашан болғандығын білу қиын. Осындай жағдайлар туындамас үшін оны заңнамалық деңгейде шешу қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Стратегия «Казахстан-2050» новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидер Нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана. – Алматы: Юрист, 2013. – 35-36 б.
2. Уголовный кодекс РК. – Алматы: Юрист, 2014. – 204 б.
3. Грубова Е.И. Ответственность за убийство матерью новорожденного ребенка в странах ближнего зарубежья: сравнительно-правовой анализ // Международное уголовное право и международная юстиция. – 2008. – №2. – С. 33-36.
4. Уголовное право. Особенная часть. Под ред. И.Я. Козаченко, З.А. Незнамова. – М.: Норма, 2010. – 23 б.
5. Рарог А.И. Настольная книга судьи по квалификации преступлений. Практическое пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – 12 б.
6. Антонян Ю.М. Убийства ради убийства. – М.: Изд-во «Цит-М», 1998. – 233 б.
7. Чокина М.В. Проблемы предупреждения убийства матерью новорожденного ребенка // Автореф. дисс. кандит. юр. наук. – Алматы, 2011. – 28 б.

*Улугбек Хажиев
(Урганч, Ўзбекистон)*

КОРХОНАНИ СОТИШ ВА ИЖАРАГА БЕРИШ ШАРТНОМАЛАРИНИ БАЖАРИШ

Корхонани сотиш ва ижарага бериш шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажариш сотувчидан ҳам, ижарага берувчидан ҳам бошқа шартномаларига хос бўлмаган бир қатор ҳаракатларнинг бажаришни талаб қилади. Хусусан, корхонани сотишда тарафлар юридик аҳамиятга эга бўлган куйидаги ҳаракатларни бажариши лозим: сотилаётган корхона таркибига киритилган мажбуриятлар бўйича кредиторларни хабардор қилиш; сотувчи томонидан сотиб олувчига корхонани топшириш; сотиб олувчи томонидан корхона баҳосини тўлаш. Корхонани ижарага бериш шартномасини бажаришда ҳам шунга ўхшаш ҳаракатлар амалга оширилади.

Агар корхона сотилаётган бўлса, бу ҳақда корхона қарздорларининг эмас балки кредиторларнинг фикрлари, талаблари муҳим аҳамиятга эга бўлади.¹

Шу боисдан, сотиладиган корхона таркибига киритилган мажбуриятлар бўйича кредиторлар корхона сотиб олувчига топширилгунга қадар сотувчи томонидан унинг сотилиши тўғрисида ёзма равишда хабардор қилинишлари лозим (ФК 492-моддаси 1-қисми). Корхонани ижарага беришда ҳам ижарага берувчи ўз қарзларини ижарага олувчининг зиммасига ўтказиши ҳақида кредиторларини ёзма равишда огоҳлантириши шарт (ФК 579-моддаси 2-қисми).

Корхонани сотиш ва ижарага беришда кредиторларнинг хабардор қилиниши сотувчи ва ижарага берувчи ўз қарзларини сотиб олувчи ёки ижарага олувчига ўтказиши ҳақидаги таклиф сифатида қараш мумкин.¹

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. 2-жилд (биринчи китоб) / Ҳ.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида; Масъул муҳаррир: И.Анортоев. –Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998. –Б. 202.

Шунинг учун, кредиторларнинг жавоби тегишли тартибда расмийлаштирилиши учун ФК 322-моддаси 4-қисми ва 320-моддаси 1-қисмига мувофиқ ёзма шаклда берилиши лозим. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 492-моддаси 1-қисми ва 579-моддаси 2-қисмига корхонани сотиш ва ижарага бериш тўғрисидаги эълонлар оммавий нашрларда чоп этилишининг зарурлиги тўғрисида қўшимча киритиш лозим. Тегишли тартибда хабардор қилинган кредитор қарзларни ўтказиш тўғрисидаги ўз розилигини ёзма равишда хабардор қилишга ҳақли. Қарзнинг бошқа шахсга ўтказилишига розилигини сотувчига ёзма равишда билдирмаган кредитор корхона сотилиши тўғрисида билдириш хати олган кундан бошлаб уч ой мобайнида ё мажбуриятни бажаришни тўхтатишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва сотувчи томонидан зарар қопланишини, ё бўлмаса корхонани сотиш шартномасини бутунлай ёхуд унинг тегишли қисмини ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқига эга (ФК 492-моддаси 2-қисми).

Корхонани ижарага беришда ҳам ижарага берувчи ўз қарзларини ижарага олувчига ўтказиши ҳақида кредиторларни ёзма равишда огоҳлантириши шарт, кредиторлар бунга рози бўлмасалар, огоҳлантиришни олган вақтдан бошлаб уч ой давомида ижарага берувчидан тегишли мажбуриятларни бекор қилишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва шу туфайли етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли (ФК 579-моддаси 2-қисми). Уч ойлик муддат даъвонинг қисқартирилган муддати ҳисобланади. Муддатнинг ўтиб кетиши билан мазкур субъектив ҳуқуқнинг эгаси уни йўқотмайди (у бекор бўлмайди). Бу ҳолатда бузилган ҳуқуқ мавжуд бўлади.

И.В.Елисеев кредиторларнинг уч ойлик муддат давомида сукут сақлашини қарзни ўтказилишига розилиги сифатида эътироф этади.² Г.Е.Авиловнинг фикрича эса, тегишли тартибда хабардор қилинган кредитор сотувчига ҳеч қандай талаб қўймаса ва ҳеч қандай хабар бермаса, қарзни сотиб олувчига ўтказилишига рози бўлмаган деб ҳисобланади.³ Фикримизча, Г.Е.Авиловнинг фикри асослироқдир. Хусусан, ФК 322-моддаси 4-қисми ва 320-моддаси 1-қисмига мувофиқ, корхона таркибига киритилган қарзларни сотиб олувчига ўтказиш учун кредиторларнинг фақатгина ёзма шаклдаги розилиги бўлиши лозим. Шу боисдан, мажбуриятда тараф сифатида сотувчининг ўзи қолади. Агарда корхонани сотиб олувчи мажбуриятни бажарадиган бўлса, кредитор ФК 241-моддаси 2-қисмига мувофиқ, ижрони қабул қилиши шарт.

Фикримизча, ФК 492-моддаси 2-қисмида назарда тутилган уч ойлик муддатни ҳисоблаш усули бахсли вазиятларни юзага келтириши мумкин. Хусусан, сотувчининг корхона сотиш (ижарага бериш) тўғрисида юборган хабарини кредитор томонидан олинган санасини аниқлашнинг ўзи анча мураккаб (масалан, хабар жўнатилган санадан ҳисобланадими ёки кредитор томонидан олинган санадан). Бундан ташқари, кредитор сотувчи юборган хабарни умуман олмадим дейиши ҳамда ФК 492-моддаси 2-қисми ва 579-моддаси 2-қисмида назарда тутилган оқибатлар вужудга келиши мумкин. Шунингдек, ФК да 3 ойлик муддатнинг санасини аниқлаш учун берилган таъриф (“корхона таркибига киритилган мажбуриятлар бўйича, корхона сотиб олувчига топширилгунга қадар сотувчи томонидан унинг сотилиши тўғрисида ёзма равишда хабардор қилинишлари лозим”) унчалик аниқ эмас, чунки топшириш жараёнинг ўзи муайян вақтни талаб этади.

Шунинг учун, ФК 492-моддаси 1-қисмида тузилган шартнома тўғрисида кредиторларни хабардор қилиш муддати аниқ кўрсатилиши лозим. Масалан, шартнома тузилган кундан бошлаб 10 кундан кечиктирмасдан. Фикримизча, ФК 492-моддаси 2-қисми қуйидаги тахрирда берилиши мақсадга мувофиқ: “Қарзнинг бошқа шахсга ўтказилишига розилигини сотувчига ёзма равишда билдирмаган кредитор корхона сотилиши тўғрисида билдириш хати олган ёки корхона сотилиши тўғрисидаги эълон чоп этилган кундан бошлаб уч ой мобайнида ё мажбуриятни бажаришни тўхтатишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва сотувчи томонидан зарар қопланишини, ё бўлмаса корхонани сотиш шартномасини бутунлай ёхуд унинг тегишли қисмини ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқига эга”. ФК 579-моддасининг 2-қисми эса қуйидаги тахрирда берилиши мақсадга мувофиқ: “Ижарага берувчи ўз қарзларини ижарага олувчининг зиммасига ўтказиши ҳақида кредиторларини ёзма равишда огоҳлантириши шарт, кредиторлар бунга рози бўлмасалар, огоҳлантиришни олган вақтдан ёки корхонани ижарага бериш тўғрисидаги эълон чоп этилган кундан бошлаб уч ой давомида ижарага берувчидан тегишли мажбуриятларни бекор қилишни ёки муддатидан олдин бажаришни ва шу туфайли етказилган зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли. Агар шу муддатда мазкур талаблардан биронтаси билдирилмаса, кредитор тегишли қарзнинг ижарачига ўтказилишига розилик берган деб ҳисобланади”.

Корхонани сотилиши тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинмаган кредитор сотувчи корхонани сотиб олувчига топширгани тўғрисида хабар топган ёки хабар топиши лозим бўлган кундан бошлаб бир йил мобайнида ФК 492-моддаси 2-қисмида назарда тутилган талабларни қондириш ҳақида даъво қўзғатиши мумкин.⁴ Яъни, кредитор мажбуриятнинг тўхтатилишини ёки муддатидан олдин бажарилишини ва сотувчи

¹ Қаранг: Чеучева С.М. Правовое регулирование продажи предприятия. Автореф. дис. на соискание учен степени канд. юрид. наук. -М., 1998. -С. 19.

² Қаранг: Гражданское право: Учебник. Ч-2. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. - М.: "Проспект", 1997. - С. 111.

³ Қаранг: Комментарий ГК РФ (ч.2) / Под ред. О.Н. Садикова. - М., 1996. -С. 139.

⁴ Фуқаролик ҳуқуқи. 2-қисм. / Муаллифлар жамоаси: М.Абдусаломов, Х.Азизов, Б.Ахмаджонов ва бошқалар. – Т.: Адолат, 1999. -Б. 69-70.

томонидан зарар қопланишини, корхонани сотиш шартномасини бутунлай ёхуд унинг тегишли қисмини ҳақиқий эмас деб топилишини талаб қилиши мумкин.

Фикримизча, кредиторларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида ФК 492-моддаси қуйидаги қоида билан тўлдирилиши мақсадга мувофиқ: “Корхонани сотиш шартномасини давлат рўйхатидан ўтказишда кредиторлар хабардор қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилиши лозим”. ФК 579-моддаси эса қуйидаги қоида билан тўлдирилиши мақсадга мувофиқ: “Корхонани ижарага бериш шартномасини давлат рўйхатидан ўтказишда кредиторлар хабардор қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилиши лозим”. Шундай қилиб, корхона таркибидаги қарзлар рўйхатида назарда тутилган кредиторлар корхона сотилиши ёки ижарага берилиши тўғрисида хабардор қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжат тақдим этилганидан кейин шартнома давлат рўйхатидан ўтказилади. Бундай ўзгартиришнинг киритилиши эса ФК 492-моддаси 3-қисмини қўллашга зарурат қолдирмайди.

Корхонани сотиш ва ижарага бериш шартномаларини бажаришда юридик аҳамиятга эга бўлган кейинги ҳаракат бу “корхонани топшириш”.

Кенг маънода, “топшириш” атамаси объектни бир шахсдан иккинчисига ўтишига қаратилган ҳаракатларни англатади. Натижада, объектнинг илгариги эгаси ўзидан соқит қилади, бошқаси эса уни қўлга киритади. Бошқача қилиб айтганда, топшириш унинг субъектлари, объектлари ва мазмунини боғлаб турувчи ҳуқуқий шаклга эга бўлган ҳамда ҳуқуқ нормалари билан белгиланган муносабатдир.¹ У.Маттеи топширишни мулкдонинг муайян мулкка нисбатан ҳуқуқини бошқа шахсга ҳақ эвазига ёки текинга ўтказиш орқали манфаатдор бўлиши сифатида таърифлайди.²

Топшириш билан бевосита мулк ҳуқуқининг ўтиши ҳам боғлиқ. Рим ҳуқуқида ҳам ашёни бегоналаштириш (олди-сотди)ни ҳамда мулкни бошқа шахсга ўтиши (ашёни топшириш)ни бир-биридан фарқ қилганлар. Ашёни топшириш (traditio) ҳам шартнома ҳисобланган. Чунки, топширувчи ва олувчи ўртасида келишув мавжуд деб тахмин қилинган. Бу шартнома ашёвий-ҳуқуқий оқибатни вужудга келтирган, яъни мулк ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилган.³ Ҳозирги кунда мазкур қоида муомалада бўлган ашёларга нисбатан қўлланилади.

Корхонани сотиш ёки ижарага беришда топшириш ўзига хос хусусиятларга эга. Бу топшириладиган объектнинг ўзига хос хусусиятга эга эканлиги билан боғлиқ. Корхонани сотиш ёки ижарага беришда топшириш объекти фаолият юритиб турган (ишлаб турган) корхона ҳисобланади ва у кўчмас мулк тоифасига киритилади. А.П.Башилов таъкидлаганидек, фаолият юритиб турган (ишлаб турган) корхонани топширишда барча савдо операциялари узлуксиз ва илгириги тартибда давом этаверади, фақатгина мулкдор ўзгаради холос. Тўғри собиқ мулкдорга нисбатан савдо муносабатлари тугайди ва шу асосда фаолият юритиб турган (ишлаб турган) корхонани топширишни “ёпиқ тугатиш” дейиш ҳам мумкин.⁴

Корхона топширилган пайтдан бошлаб корхона таркибидаги мол-мулкнинг тасодифан нобуд бўлиши ёки тасодифан бўзилиши хавфи сотиб олувчига ўтади (ФК 493-моддаси 3-қисми). Корхонага нисбатан мулк ҳуқуқи мазкур ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилганидан кейингина вужудга келади. Бироқ, сотиб олувчининг корхонага мулк ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш, башарти корхонани сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса корхона сотиб олувчига топширилгандан сўнг бевосита амалга оширилади (ФК 494-моддаси 2-қисми). Топшириш жараёнидан кейин сотиб олувчи корхонанинг ҳақиқий эгасига айланади. Корхонага нисбатан мулк ҳуқуқи давлат рўйхатидан ўтказилганидан кейин эса сотиб олувчида корхонага нисбатан эгаллаш, фойдаланиш ва тасарруф этиш каби ваколатларни амалга ошириш ҳуқуқи вужудга келади.

Корхонани топшириш кўп вақт талаб этадиган ва бир неча босқичлардан иборат бўлган мураккаб жараёндир. Бу босқичлар итим юзасидан келишувга эришиш, битта ҳужжат шаклига келтириш, расмий реестрда шартномани рўйхатга олиш, тегишли ҳужжатни расмийлаштириш кабилардан иборат. Айрим ҳуқуқ тизимларида мулк ҳуқуқининг ўтиш вақти, яъни қайси босқичда мулк ҳуқуқи вужудга келиши аниқ белгиланган. Масалан, Франция Фуқаролик кодексига кўра, битим бўйича келишувга эришилган пайтдан мулк ҳуқуқи вужудга келади (ФФК 1138-моддаси). Франция қонунчилиги нуқтаи назарида дастлабки келишув якуний шартномага тенглаштирилади.⁵ Италия фуқаролик қонунчилигига кўра, мулк ҳуқуқининг бир шахсдан иккинчисига ўтиши нотариус иштирокида тегишли тартибдаги акт тузилганидан кейин амалга ошган

¹ Бикеев Р.Я. Категория “передача” в гражданском праве.// Вестник МГУ, 1978. -№ 1-2. -С. 62.

² Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. -М.: Юристъ, 1999. -С. 144.

³ Қаранг: Новицкий И.Б. Римское право. -М., 1998. -С. 94.

⁴ Башилов А.П. Русское торговое право. -СПб., 1887. -С. 157.

⁵ Гражданское, торговое и семейное право капиталистических стран: Сборник нормативных актов: гражданские и торговые кодексы. Учебное пособие /под ред. В.К. Пучинского, М.И. Кулагина. -М.: Изд-во УДН, 1986. -С. 49.

хисобланади. Германияда эса шартнома расмий реестрда рўйхатга олингандан кейингина мулк ҳуқуқи топширилади.¹

ФК 493 ва 579-моддаларида корxonани сотиш ёки ижарага бериш учун топшириш топшириш далолатномаси билан расмийлаштирилиши белгилаб қўйилган. Корxonани сотиш учун тузиладиган топшириш далолатномасида корxonанинг таркиби ва кредиторлар корxона сотилиши тўғрисида хабардор қилинганлиги, топширилган мол-мулкда аниқланган камчиликлар ҳақида маълумотлар ва йўқолганлиги туфайли топшириш мажбуриятлари вужудга келиши мумкин бўлмайдиган мол-мулкнинг рўйхати кўрсатилади. Корxonани топширишга тайёрлаш, шу жумладан топшириш далолатномасини тузиш ва имзолашга тақдим этиш, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса сотувчи (ижарага олувчи) нинг мажбурияти хисобланади ва унинг хисобидан амалга оширилади.

Фукаролик кодексида корxonани топширишнинг расмий тартиби назарда тутилган. Бундай тартибга риоя қилиш жудаям зарурдир. Чунки, корxона кўчмас мулк ва мураккаб объект хисобланади. Башарти, топшириш тартибига риоя этиладиган бўлса, унда корxonани топшириш фактини аниқлаш мумкин бўлади. Корxonани мулккий комплекс сифатида топшириш шартнома тарафларининг корxонага тегишли бўлган алоҳида элементларни сотиб олувчига ўтказишга қаратилган бир қатор битимларни амалга оширишларини назарда тутди. Бундай ҳолатда, корxonани сотиш шартномаси алоҳида корxона элементларини топшириш юзасидан тузиладиган турли битимлар учун асос бўлиб хизмат қилади. Бошқача айтганда, корxonани топшириш жараёни мажмуавий тусга эга бўлади.

Сотилган ёки ижарага берилган корxона таркибидаги кўчмас мулкни топшириш уни бегоналаштириш ёхуд ижарага бериш юзасидан бир қатор битимларни тузиш ва мулк ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш каби ҳаракатларни амалга оширишни тақозо этади. “Бинолар ва иншоотларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Йўриқноманинг 13-бандига мувофиқ, мулк ҳуқуқининг ўтиши ҳужжатларни бир шахсдан иккинчисига бериш орқали эмас, балки реестрдан рўйхатдан ўтказиш орқали амалга оширилиши шарт. Битим рўйхатдан ўтказилмагунча юридик кучга эга бўлмайди.²

Корxonани сотиш (ижарага бериш)да ер участкаларига бўлган ҳуқуқлар ҳам топширилади. Корxonани сотиш чоғида ер участкасига бўлган ҳуқуқ ФК 482-моддасига мувофиқ белгиланади. Корxонага нисбатан мулк ҳуқуқи сотиб олувчига топширилиши билан, корxона жойлашган ва ундан фойдаланиш учун зарур бўлган ерга нисбатан ҳуқуқлар ҳам топширилади. Корxона сотувчисининг ер участкасига бўлган ҳуқуқи сотиб олинishi ёки ижарага берилиши, ёки шартномада назарда тутилган асосларга кўра топширилиши мумкин. Агарда, шартномада кўчмас мулкни сотиб олувчига топшириладиган тегишли ер участкасига бўлган ҳуқуқ белгиланган бўлмаса, сотиб олувчига ер участкасининг кўчмас мулк жойлашган ва бу кўчмас мулкдан фойдаланиш учун зарур бўлган муайян қисмига мулк ҳуқуқи ўтади. Агарда сотиб олувчи ер участкага нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлмаса, бундай ҳолда сотиб олувчи кўчмас мулкни сотаётган шахс ер участкасининг тегишли қисмидан қандай шартларда фойдаланган бўлса, ўша шартларда фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритади.

Бундан ташқари, ФК 485-моддаси 3-қисмига мувофиқ, қонунда ёки кўчмас мулкни сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ер участкасида жойлашган бино, иншоот ёки бошқа кўчмас мулкнинг шартномада белгиланган баҳоси ана шу кўчмас мулк билан бирга топшириладиган ер участкаси тегишли қисмининг баҳосини ёки унга бўлган ҳуқуқни ўз ичига олади.

Корxона таркибидаги фирма номи, товар ва хизмат кўрсатиш белгилари, ижодий фаолият объектларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар сотиб олувчига муаллифлик, патент, товар ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисидаги қонун талабларига мувофиқ тузилган шартнома асосида берилди.

Амалдаги қонунчилик билан тартибга солинмаган муҳим масалалардан бири бу топшириладиган корxона таркибидаги фирма номини топшириш жараёнидир. ФК 489-моддаси 2-қисмига мувофиқ, фирма номи, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва сотувчини ҳамда унинг маҳсулотини, у бажарадиган иш ёки кўрсатадиган хизматларни шахсийлаштирадиган бошқа воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари, агар корxonани сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сотиб олувчига ўтади.

Миллий қонунчилигимизни таҳлил қилар эканмиз қуйидаги хулосани билдириш мумкин: корxона билан бирга фирма номини топширишга йўл қўйилади ва мулкдорни шахсийлаштирадиган маълумотларни белгилаш мажбурияти юклатилади.³ Фикримизча, ФК 489-моддаси 2-қисмидаги қоида фирма номи мулкдорнинг исми-шарифи билан боғлиқ бўлмаган тақдирда қўлланилади.

Корxonани сотиш (ижарага бериш) шартномаси бўйича товар белгилари ва бошқа мутлақ ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқи сотиб олувчига (ижарага олувчига) ўтказилиши мумкин. ФК 489-моддаси 2-қисмига мувофиқ, фирма номи, товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва сотувчини ҳамда унинг маҳсулотини, у бажарадиган иш ёки кўрсатадиган хизматларни шахсийлаштирадиган бошқа воситалардан фойдаланиш

¹ Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. -М.: Юрист, 1999. -С. 150-153.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 7 январда 387-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган “Бинолар ва иншоотларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Йўриқнома / www.lex.uz

³ Қаранг: ЎЗР ФК 4-боби қоидалари.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

хуқуқлари, агар корхонани сотиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, сотиб олувчига ўтади. Хусусан, товар белгилари ва патент хуқуқининг объектлари Патент идорасидада рўйхатга олиниши зарурлиги туфайли, товар белгилари ва патент объектларига бўлган мутлақ хуқуқларнинг бошқа шахсга ўтказилиши ҳам Патент идорасида рўйхатга олиниши шарт.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. 2-жилд (биринчи китоб) / Ҳ.Раҳмонкуловнинг умумий таҳрири остида; Масъул муҳаррир: И.Анортоев. – Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998. –Б. 202.
2. Чеучева С.М. Правовое регулирование продажи предприятия. Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. – М., 1998. – С. 19.
3. Қаранг: Гражданское право: Учебник. Ч-2. / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. – М.: "Проспект", 1997. – С. 111.
4. Фуқаролик хуқуқи. 2-қисм. / Муаллифлар жамоаси: М.Абдусаломов, Х.Азизов, Б.Ахмаджонов ва бошқалар. – Т.: Адолат, 1999. – Б. 69-70.
5. Бикеев Р.Я. Категория “передача” в гражданском праве // Вестник МГУ, 1978. – № 1-2. – С. 62.
6. Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. – М.: Юристъ, 1999. – С. 144.
7. Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 7 январда 387-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган “Бинолар ва иншоотларни давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Йўриқнома / www.lex.uz

*Улугбек Ҳажиев
(Урганч, Ўзбекистон)*

КОРХОНАНИ, УНИНГ МАҲСУЛОТИ, ИШЛАРИ ВА ХИЗМАТЛАРИНИ АКС ЭТТИРУВЧИ ХУСУСИЙ АЛОМАТЛАРГА БЎЛГАН ҲУҚУҚЛАР

Корхонанинг асосий таркибий қисмларидан бири бу уни, унинг маҳсулоти, ишлари ва хизматларини акс эттирувчи хусусий аломатларга бўлган хуқуқлардир.

Мамлакатимиз ва хорижий давлатларнинг қонунчилиги фирма номини муайян юридик ва жисмоний шахснинг корхонасини индивидуаллаштириш воситаси сифатида қарайди.¹ Махсус адабиётларда “фирма” ва “фирма номи” бир хил маънода ишлатилади.² Фирма лотинчада - кучли, ишончли деган маъноларни англатиб, хуқуқ соҳасида юридик шахснинг фирма номи ҳамда “тижорат ташкилоти” тушунчасининг синоними ҳисобланади.³

“Фирма” умум ишлатиладиган атама бўлиши ва кенг маънода ишлатилишига қарамадан, хуқуқий актларда қонунда белгиланган маънода, яъни фуқаролик хуқуқий муносабат субъектларини индивидуаллаштириш воситаси сифатида қўлланилиши керак. Фикримизча, “фирма” ва “фирма номи” бил хил маънони англатувчи тушунчалар ҳисобланади.

Мамлакатимиз қонунчилигида “фирма номи” тушунчаси берилмаган, бироқ, унда нималар кўрсатилиши лозимлиги белгилаб берилган. Масалан, ФК 46-моддаси 6-бандига мувофиқ, тижоратчи ташкилот бўлган юридик шахс ўз фирма номига эга бўлиши лозим. Шунингдек, 2006 йил 18 сентябрда қабул қилинган “Фирма номлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 3-моддасига мувофиқ, фирма номи юридик шахс бўлган тижорат ташкилотининг индивидуал номи бўлиб, унга доир мутлақ хуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтда юзага келади.⁴ Шундай қилиб, юридик шахснинг фирма номига бўлган мутлақ

¹ Қаранг: Жамен С, Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие: перевод с франц. -М.: Международные отношения, 1993. -С. 44.; Основы немецкого торгового и хозяйственного права. - М.:БЕК, 1995.- С. 15.; Гражданское право. Часть 1. Учебник./ Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева.- СПб.: ТЕИС, 1996. - С. 116.; Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. –Т.: “Vektor-Press”, 2010. -Б. 128.

² Брагинский М.И Комментарий к части 1 ГК РФ для предпринимателей.-М.: Фонд правовая культура, 1995.- С.86.

³ Юридик энциклопедия. -Т.: Шарқ, 2001, -Б. 482.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

хукуки мазкур ном остида давлат рўйхатиға олинган пайтдан вужудға келади. Фирма номини корхона тегишли бўлган юридик шахс номини анлатувчи воситата деб ҳисоблаш мумкин.

Саноат мулкани химоя қилиш бўйича Париж конвенцияси иштирокчи-давлатларида “саноат” (интеллектуал) мулки объекти ҳисобланган фирма номи химоя қилиниши шарт бўлиб ҳисобланади. Мазкур Конвенциянинг 8-моддасига асосан, иштирокчи-давлатларда фирма номи ҳеч қандай ариза расмийлаштирилмасдан химоя қилиниши керак.¹

Фирма номини мажбурий ва ихтиёрий қисмларға ажратиш мумкин. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги фирма номининг мажбурий қисмини тартибға солади. Фирма номида юридик шахс (корхона мулкдори)нинг ташкилий-ҳуқуқий шакли кўрсатилиши шарт. Масалан, ФК 60-моддасига мувофиқ, тўлиқ ширкатнинг фирма номи унинг барча иштирокчиларининг номлари (номланиши)ни, шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни, ёхуд бир ёки бир неча иштирокчининг “ва компания” деган сўзлар қўшилган номи (номланиши)ни, шунингдек “тўлиқ ширкат” деган сўзларни ўз ичига олиши керак.

Фирма номи ўйлаб топилиши мумкин. Инсофсиз рақобатнинг олдини олиш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган “Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида”ги Қонуни 8-моддасига мувофиқ, юридик шахснинг интеллектуал фаолияти натижаларидан ва уларға тенглаштирилган индивидуаллаштириш воситаларидан, маҳсулотни, хизматлар бажаришни индивидуаллаштириш воситаларидан қонунсиз фойдаланиб товар сотишға йўл қўйилмайди.²

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 46-моддаси ҳамда Ўзбекистон Республикасини “Фирма номлари тўғрисида”ги Қонунининг³ 3-моддасига мувофиқ, фирма номи тижорат ташкилотининг индивидуал номи бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 85, 489-моддалари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхона тўғрисида”ги Қонунининг⁴ 27-моддасига мувофиқ эса, фирма номи тадбиркорлик фаолиятини амалға ошириш учун мўлжалланган мулкый комплекс ҳисобланган корхона таркибига киритилган. Бундай ҳолат фирма номининг бир вақтнинг ўзида ҳам юридик шахснинг индивидуаллаштириш воситаси, ҳам корхонанинг таркибий қисми эканлиги бир-бирига зид эмасми деган савол туғдиради. Г.Е.Авиловнинг фикрича, бу бир-бирига зид ҳолат бўлиб, қонунчилик фирма номини юридик шахс номи сифатида эътироф этиш орқали уни корхона таркибига киритишни ва фуқаролик ҳуқуқининг бегоналаштириладиган объекти эканлигини инкор этади.⁵

Фирма номи корхона мулкдорини ифодалайди, деган тушунча ҳам кенг тарқалган. Унинг тарафдорлари А.Л.Башилов, А.И.Каминка, Е.А.Нефедьев, Е.Н.Данилова, О.Оқюлов, ва бошқалар.⁶ Масалан, О.Оқюлов фирма номи деганда, тадбиркорлик субъектини фуқаролик муомаласида ўзини таништирувчи бошқа иштирокчилардан фарқланувчи номи тушунилади. Шу сабабли ҳам, фирма номи субъект ҳуқуқига мос равишда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини (масалан, АЖ, ишлаб чиқариш кооперативи ва ҳ.к.), унинг типини (давлат, жамоа, хусусий), фаолият турини (ишлаб чиқариш, савдо, илмий тадқиқот), эгасининг шахсини (масалан, Форд, Ротшильд) ифодаламоғи лозим,⁷ деб ҳисоблайди.

А.И.Каминка эса қуйидагича фикр билдиради: “Биз фирма (фирма номи) деганда савдо корхонасининг мулкдорини ифодаловчи воситани тушунишимиз керак... Биз фирма (фирма номи) тушунчасини бундай талқин қилишимиздан қатъи назар, фуқаролик муомаласида иштирок этувчи кенг жамоатчилик манфаатидан келиб чиқиб, уни тасарруф этиш мумкинлигини тан олишимиз лозим”.⁸ Бунда, улар корхона мулкдорининг контрагентлари ким билан муносабатға киришадиганлигини билиши учун ҳам фирма номи мулкдорни индивидуаллаштириши лозим деб ҳисоблашади. Айнан шу мақсадда қонунчилик корхона мулкдорини битимлардан келиб чиқадиган ва бошқа мажбуриятларни бажариш қобилиятиға нисбатан чалғитувчи ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида фирма номиға нисбатан қатъий талаблар қўяди. Масалан, тўлиқ ширкатнинг фирма номи унинг барча иштирокчиларининг номлари (номланиши)ни, шунингдек “тўлиқ ширкат”

¹ Патентное законодательство. Нормативные акты и комментарий. -М.: Юридическая литература, 1994.-С. 198.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 1996й, 355-1; 2006 й., 12-13-сон, 100-модда; 2007 й., 52-сон, 533-модда./ www.lex.uz

³ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006. 37-38-сон, 370-модда

⁵ Комментарий к ГК РФ, части 2. / Под ред. О.Н.Садикова. - М., 1996. -С. 135.

⁶ Қаранг: Башилов А.Л. Русское торговое право. -СПб., 1887. -С. 126.; Каминка А.И. Очерки торгового права. Издания 2-е, дополн. и исправ. -СПб, 1912. -С. 147-154.; Нефедьев Е.А. Торговое право. -М., 1900. -С. 92.; Данилова Е.Н. Фирма и название предприятия. -Пгр., 1915. -С. 38.; Гражданское торговое право зарубежных стран. / Под ред. Е.А. Васильева. -М., 1993. -С.119-120.; Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Т.: ТДЮИ, 2004. -Б. 149.

⁷ Оқюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. -Т.: ТДЮИ, 2004. -Б. 149.

⁸ Каминка А.И. Очерки торгового права. Издания 2-е, дополн. и исправ. -СПб, 1912. -С. 149.

деган сўзларни, ёхуд бир ёки бир неча иштирокчининг "ва компания" деган сўзлар қўшилган номи (номланиши)ни, шунингдек "тўлиқ ширкат" деган сўзларни ўз ичига олиши керак (ФК 60-моддаси 3-банди).

Фирма номининг мазмуни турли давлатларнинг қонунчилигида турлича берилган. Масалан, АҚШ ва Буюк Британияда фирма номини танлашда кенг эркинлик берилган. Бироқ, фирма номи уни эгасининг номи билан айнан бир хил бўлса, у холда рўйхатдан ўтказилиши лозим.¹ Франция ва Швейцария қонунчилигига кўра, фирма номи корхонанинг ҳақиқий мулкдорининг номига мос бўлиши лозим. Франция амалиётида корхонани сотиб олган шахс фирма номидан унинг доимий мижозлари билан яхши алоқа ўрнатиб олгунча фойдаланишига рухсат берилди. Германияда фирма номи – тадбиркор номидир.² Германия савдо тузуқлари (Германское торговое уложение)нинг 30-параграфига кўра, ҳар битта фирма номи ягонадир ва у реестрга киритилган бошқа фирма номларидан аниқ равшан фарқ қилиши лозим. Германия савдо тузуқлари (Германское торговое уложение)нинг 22-параграфига кўра, фирма номи корхона билан бирга тасарруф этилиши мумкин. Бироқ, корхонадан алоҳида тарзда тасарруф этилиши мумкин эмас.³ Германияда савдо рўйхати юритилади ва у корхонанинг ҳақиқий эгаси кимлигини аниқлаш имконини беради.

Фикримизча, фирма номи корхона мулкдорининг номини англатади деган ёндошув маъкулрок. Чунки, карама-қарши ёндошув тарафдорлари корхонани фақат субъект сифатида қарамоқда. Биз ҳам, фирма номи деганда корхона мулкдорининг номи, яъни шахс - субъект номи тўғрисида сўз юритмоқдамиз.

Тадбиркорнинг асосий иқтисодий мақсади даромад олишдир. Тадбиркор бу мақсадга махсулот ишлаб чиқариб, хизматлар кўрсатиб ва ишлар бажариб эришиши мумкин. Тадбиркор ўз фаолиятини амалга ошираётган фирма номи остида мижоз йиғади ва уларнинг ишончини қозонади. Бошқача қилиб айтганда, тадбиркор ўз фаолиятини амалга ошираётган фирма номи корхонанинг ишлаб чиқариш воситалари қаторида, хаттоки ундан ҳам кўпроқ даромад келтириши мумкин. Яъни, корхона билан мижозлар ўртасидаги мустаҳкам алоқа унинг моддий қийматини оширади. Ва бу хусусият фирма номини корхона таркибига киритишга асос бўлади (ФК 85-моддаси).

Маълумки, қонунчилик амалиётида комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси мавжуд. Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномасига кўра, бир тараф (комплекс лицензиар) иккинчи тарафга (комплекс лицензиатга) ҳақ эвазига лицензиарнинг фирма номидан ҳамда кўрикланадиган тижорат ахборотидан, шунингдек шартномада назарда тутилган мутлақ ҳуқуқларга кирувчи бошқа объектлардан (товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси ва ихтиролар ҳамда бошқалардан) лицензиатнинг тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш ҳуқуқини ўз ичига оладиган мутлақ ҳуқуқлар комплексини (лицензия комплекси) бериш мажбуриятини олади (ФК 862-моддаси). Амалда франшизинг фойдаланувчига бошқа фирма номи остида иш юритиш имконини беради.⁴ Яъни қонун чиқарувчи интеллектуал мулк субъектларига фирма номидан, товар белгисидан, хизмат кўрсатиш белгисидан учинчи шахсларнинг ё ана шундай ҳуқуққа эга бўлган шахснинг розилиги билан ёки бевосита қонунда назарда тутилган ҳолларда фойдаланишига рухсат бериш борасида мутлақ ҳуқуқлар бериб қўяди.⁵ Бу “фирма номини” тасарруф этишнинг янги усулларидан бири эканлигини англатади.

Ҳуқуқий нуқтаъ-назардан “пешлавҳа”ни корхона таркибига киритиш мумкин.⁶ Е.А.Флейшицнинг фикрига кўра, “фирма номини ва белгисини ифодаловчи лавҳа (вывеска) деганда корхона эгасига тегишли бўлган моддий ашё тушунилади”.⁷ Бироқ, “пешлавҳа”нинг қиймати унинг моддий ашёлигида эмас, балки у корхонани индивидуаллаштириш воситаси ҳисобланишида. Г.Ф.Шершеневич корхонани савдо битимларининг

¹ Гражданское и торговое право капиталистических стран. / Под ред. Д.М. Генкина. -М.: Госиздат «Юрид.лит.», 1949. -С. 118.

² Данилова Е.Н. Фирма и название предприятия. -Пгр., 1915. -С. 15.

³ Германское право. Часть 11. Торговое уложение и другие законы. -М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. -С.40.

⁴ Авилов Г.Е. Коммерческая концессия.// Гражданский кодекс РФ. Ч. 2. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель. / Под ред. О.М.Козырь, А.Л.Маковского, С.А.Хохлова. -М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. -С. 552.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг иккинчи қисмига шарҳлар. 2-жилд (иккинчи китоб)/ Ҳ.Раҳмонқуловнинг умумий таҳрири остида; Масъул муҳаррир: И.Анортоев. -Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998. –Б. 359.

⁶ Изоҳ: Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 августда қабул қилинган “Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида” қонуни 28-моддаси 1-қисмида мазкур тушунча қўлланилган / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2001 й., 9-10-сон, 178-модда.

⁷ Флейшиц Е.А. Торгово-промышленное предприятие в праве западноевропейском и РСФСР. -Л., 1924.-С. 76.

суб'єкти сифатида кўриб чиқар экан, пешлавҳани савдо мажмуаси таркибига киради деб ҳисоблайди.¹ Юқорида таъкидланганидек, савдо мажмуаси корхонанинг моддий таркибини ташкил этувчи элементлардан бири сифатида корхонанинг савдо фаолиятини амалга ошириш учун мўлжалланган барча воситаларни (дўкон, фабрика ва бошқаларни) ўз ичига олади.

Пешлавҳа ўзида муайян бир номни ифодалайди. Пешлавҳаларда фирма номи турлича бўлиши ҳам мумкин, бир-бирига мос бўлиши ҳам мумкин. Битта фирмада бир неча пешлавҳалар бўлиши мумкин. Битта пешлавҳа эса бир неча фирмаларда бўлиши мумкин эмас. Хусусан, бир неча корхонага эга бўлган тижоратчи ташкилот уларни ҳар хил номлар билан аташи мумкин. Масалан, “Азиз, Равшан ва К” тўлиқ ширкати ўзига тегишли нашриётни “Шарқ-принт” деб, дўконларини эса “Зиё” ва “Нур” деб номлаши мумкин. Бу ҳолатда нашриёт ва дўконларнинг номланишини корхона таркибига кирувчи “пешлавҳа” деб қараш керак.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда пешлавҳа корхона таркибига киритилади. Масалан, Франция савдо ҳуқуқи фирмани идентификация қилишга хизмат қилувчи ҳар қандай ёзув ҳамда расмларни фирма номи ва белгисини ифодаловчи пешлавҳа сифатида эътироф этади. Агарда корхона тасарруф этилса, фирма номи ва белгисини ифодаловчи лавҳалар ҳам янги мулкдорга топширилади.²

Фирма номи корхона таркибига кирувчи дипломлар, сертификатлар ва медалларга бўлган ҳуқуқлар билан чамбарчас боғлиқ. Фирма ютуқларини тасдиқловчи бу ҳуқуқлар аниқ бир моддий қийматга эга эмас. Шундай қилиб, ФК 85, 489-моддаларига мувофиқ, фирма номи корхонанинг таркибий қисми ҳисобланади. Фирма номи номоддий актив сифатида юридик шахснинг балансига олинади.³

Хулоса қилган ҳолда, қўйидаги фикр ва мулоҳазаларни билдиришни лозим топдик:

Ишлаб турган корхона таркибига мулккий ҳуқуқ ва мажбуриятларни албатта киргизиш лозим (улар шартнома, деликт ва бошқа юридик фактлар асосида юзага келиши мумкин). Чунки, корхона таркибида моддий воситалардан ташқари, корхона фаолиятига таъсир этувчи номоддий элементлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, корхонани топшириш жараёнида корхона таркибидаги сотувчининг мулккий ҳуқуқ ва мажбуриятлари корхона топширгунга қадар бўлган ҳажмда сотиб олувчига ўтказилади.

Конунчилигимизда фирма номи корхонанинг таркибий қисми ҳисобланиши аниқ белгилаб қўйилган (ФК 85, 489-моддалари). Бироқ, фирма номи (фирма) корхонани ўзини эмас, балки унинг мулкдорини индивидуаллаштиради. Унинг номи остида мулкдор тадбиркорлик фаолиятини амалга оширади. Фирма номи (фирма)нинг мақсади корхона мулкдорини аниқ кўрсатишдир. Шу билан бирга, фирма номи (фирма) бошқа номоддий элементлар қатори, корхонанинг асосий иқтисодий мақсади ҳисобланган даромад олишга кенг имконият яратади. Шу сабабли ҳам, конунчилигимиз уни корхона таркибига киритган.

Корхонани индивидуаллаштиришда “пешлавҳа” тушунчасини ҳам қўллаш лозим. Пешлавҳа моддий ашё бўлишига қарамасдан, унинг қиймати корхонани индивидуаллаштириш воситаси ҳисобланиши билан белгиланади ва корхонани бошқалардан ажратиб туришга хизмат қилади. Агарда корхона сотиладиган бўлса, пешлавҳа ҳам корхона таркибида янги мулкдорга ўтади.

Корхона таркибида фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос объекти - тижорат сири (ахборот) ҳам бўлиши мумкин. Фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида фақат товар хусусиятига эга бўлган ахборот тан олинади. Яъни, тижорат сири. У фуқаролик конунчилиги билан ўрнатилган талабларга риоя қилган ҳолда фуқаролик муомаласида бўлиши мумкин (масалан, олди-сотди шартномасининг предмети сифатида). Фикримизча, тижорат сирини ташкил этувчи маълумотларнинг рўйхати қонунда белгилаб қўйилиши лозим. Бу эса ўз навбатида, хусусий муносабатларга ўзга шахсларнинг ноқонуний аралашувини олдини олади.

Корхона маҳсулоти, ишлари ва хизматларини товар белгилари ҳамда хизмат кўрсатиш белгилари индивидуаллаштиради. У турли битимларнинг мустақил объекти сифатида ҳам, корхонанинг таркибий қисми сифатида ҳам тасарруф этилиши мумкин. Корхона таркибида улар корхонанинг номоддий активлари бўлиб ҳисобланади. Улар муайян моддий қийматга эга бўлиб, корхонанинг умумий баҳоси ва сердаромадлигига сезиларли таъсир ўтказилади.

Имкониятлар, яъни пул қийматида баҳоланган корхонанинг истикболи ва мижозлари корхона учун алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу тушунчалар конунчиликда ўз аксини топиши ва ҳуқуқий тартибга солиниши лозим. Чунки, улар корхонанинг даромадига тўғридан-тўғри таъсир қилади. Уларни инобатга олмасдан корхонанинг бозордаги реал баҳосини аниқлаб бўлмайди. Бу эса ўз навбатида, корхонани сотишда, ижрага бериш ва гаровга қўйишда унинг баҳосини асосиз камайтириш ёки кўпайтиришга олиб келиши мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Жамен С, Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие: перевод с франц. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 44.; Основы немецкого торгового и хозяйственного права. – М.:БЕК, 1995. – С. 15.; Гражданское право. Часть 1. Учебник / Под ред. Ю.К.Толстого, А.П.Сергеева. – СПб.: ТЕИС, 1996. - С. 116.;

¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник торгового права. -М.: СПАРК, 1994. -С. 76.

² Жамен С, Лакур Л. Торговое право. - М.: Международные отношения, 1993. -С. 44.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 20.10.1998 й. рўйхатга олинган, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 12.10.1998 й. тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти” БҲМС №7 16-банди./ www.lex.uz

- Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Т.: “Vektor-Press”, 2010. – Б. 128.
2. Брагинский М.И. Комментарий к части 1 ГК РФ для предпринимателей. – М.: Фонд правовая культура, 1995. – С.86.
  3. Юридик энциклопедия. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 482.
  4. Окюлов О. Интеллектуал мулк ҳуқуқий мақомининг назарий ва амалий муаммолари. – Т.: ТДЮИ, 2004. – Б. 149.
  5. Каминка А.И. Очерки торгового права. Издания 2-е, дополн. и исправ. – СПб, 1912. – С. 149.
  6. Гражданское торговое право зарубежных стран / Под.ред. Е.А. Васильева. – М., 1993. – С. 119-120.
  7. Данилова Е.Н. Фирма и название предприятия. – Пгр., 1915. – С. 15.
  8. Германское право. Часть 11. Торговое уложение и другие законы. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – С.40.
  9. Авилов Г.Е. Коммерческая концессия.// Гражданский кодекс РФ. Ч. 2. Текст, комментарии, алфавитно-предметный указатель./ Под ред. О.М.Козырь, А.Л.Маковского, С.А.Хохлова. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – С. 552.

Улужбек Ҳажиев
(Урганч, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВА ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ҚОНУНЧИЛИГИДА КОРХОНАНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида корхона тушунчасининг мазмун моҳиятини тўлиқ очиб беришда унинг Ўзбекистон Республикаси ва ривожланган хорижий мамлакатлар қонунчилигидаги ҳуқуқий ҳолатини ёритиб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига “корхона” фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар объекти сифатида эътироф этилади.¹ Мамлакатимизда XX аср 90 йилларининг бошларида “корхона” тушунчаси - тижорат ташкилотига синоним сифатида қўлланила бошланди. Хусусан, 1991 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг “Қорхоналар тўғрисида”ги қонунининг² 1-моддасига кўра, ҳуқуқий шахс ҳуқуқига эга бўлган, мулкчилик ҳуқуқи ёки хўжаликни тўла юритиш ҳуқуқи бўйича ўзига қаршли мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва сотадиган ёки маҳсулотни айирбошлайдиган, ишларни бажарадиган, хизмат кўрсатадиган, беллашув ҳамда мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқлилиги шароитида амалдаги қонунларга мувофиқ ўз фаолиятини рўёбга чиқарадиган мустақил хўжалик юритувчи субъект корхона ҳисобланади. Мазкур Қонунининг 2-моддасида “корхона” ва “тижорат ташкилоти” тушунчалари қорхонанинг ташкилий ҳуқуқий шакллари билан белгилаш орқали аралаштириб юборилганлигини кўришимиз мумкин. Унга кўра, мулк шакллари мувофиқ қуйидаги турдаги қорхоналар иш олиб бориши мумкин:

- жисмоний шахсларнинг хусусий мулкига асосланган қорхоналар;
- ширкат (жамоа) мулкига асосланган жамоа, оила, маҳалла қорхоналари, ишлаб чиқариш кооперативлари; хўжалик жамиятлари ва ширкатларига жамоат ташкилотлари ва диний ташкилотларга қаршли қорхоналар ҳамда жамоа мулкнинг бошқа шакллари асосланган қорхоналар;
- давлат мулкига асосланган республика давлат қорхоналари, Қорақалпоғистон Республикаси давлат қорхоналари, вилоятлараро, вилоят, туманлараро, туман, шаҳар давлат қорхоналари ва бошқа турдаги қорхоналар;
- аралаш мулкка асосланган давлатлараро ва қўшма қорхоналар ҳамда мулкчиликнинг турли шаклига мансуб, тўлиқ ёки ҳиссабай йўсинда иштирок этишга асосланган бошқа қорхоналар.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 85-моддасига мувофиқ, қорхона фуқаролик ҳуқуқининг объекти сифатида эътироф этилади. Бутун қорхона мулкнинг комплекс сифатида кўчмас мулк ҳисобланади. Шу маънода бир бутун қорхона кўчмас мулк сифатида тан олинади ва фуқаролик ҳуқуқий

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. –Т.: “Vektor-Press”, 2010. –Б. 260.

² Изоҳ: Мазкур қонун 2001 йил 20 январдан ўз кучини йўқотган.

битимларнинг предмети бўлиши мумкин. Хусусан, ФК 85-моддаси 2-қисмига мувофиқ, бутун корхона ёки унинг қисми олиш-сотиш, гаровга қўйиш, ижара ҳамда ашёвий ҳуқуқларни белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилиш билан боғлиқ бошқа битимларнинг объекти бўлиши мумкин. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 2003 йил 11 декабрдаги “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни 27-моддасига мувофиқ, хусусий корхона мулкдори хусусий корхона мол-мулк мажмуаси сифатида сотишга, ҳада қилишга, васият қилиб қолдиришга ёки уни ўзгача усулда бошқа шахсга ўтказишга ҳақли. Хусусий корхона бошқа шахсга берилган тақдирда ўзининг фирма номидан, товар белгиларидан, хизмат кўрсатиш белгиларидан ҳамда мазкур хусусий корхона ва унинг махсулотини, у бажараётган ишларни ёки кўрсатаётган хизматларни индивидуаллаштирувчи ўзга воситалардан фойдаланиш ҳуқуқлари, агар қонун ҳужжатларида ёхуд шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, янги мулкдорга ўтади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 83-моддасига мувофиқ, мол-мулк фуқаролик ҳуқуқлари объекти сифатида қўчмас мулкка ва қўчар мулкка бўлинади. Қўчмас мулк ер участкалари ва ер ости бойликлари, қўп йиллик дов-дарахтлар, шунингдек бинолар ва иншоотлардан иборатдир. Қонунда бошқа мол-мулк ҳам қўчмас мол-мулк қаторига киритилиши мумкин. Фуқаролик қонунчилигига асосан, корхона мулккий комплекс сифатида қўчмас мулк ҳисобланади (ФК 85-модда). Демак, корхона ашё хаттоки мураккаб ашё ҳам ҳисобланмайди. Корхона ўз таркибига қўчар ва қўчмас мулк ҳамда бошқа мол-мулкни олувчи фуқаролик ҳуқуқининг ўзига хос объектидир.¹ У тасарруф этиладиган бўлса, бутун мулк сифатида топширилиши мақсадга мувофиқ. Агарда, алоҳида дастгоҳлар, тайёр махсулот ва бошқалар тўғрисида сўз кетса бутун корхона эмас, балки корхонанинг бир қисми сотилаётган бўлади.

Иқтисодий маънода корхона “мулккий мажмуа” ва “жисмоний кучлар” каби белгиларни ўзида ифода этади. “Мулккий мажмуа”га фақат моддий неъмат ва пул маблағларидан ташқари корхона билан боғлиқ ашёлар каби пул қимматлигига эга ва баҳоланиши мумкин бўлган номоддий неъматлар ҳам қиради. Жисмоний кучлар ёки корхонанинг шахсий тузилиши бу ишчи ва ходимлардир, яъни “мулккий мажмуани” ҳаракатга келтирувчи персоналдир.

Юридик нуқтаи назардан корхона қўчмас мулк сифатида ўз фаолиятини юритиш учун мўлжалланган ҳар турли мулкларини, шу жумладан ер участкалари, бинолар, иншоотлар, ускуна, инвентар, хом ашё, махсулот, талаб қилиш ҳуқуқи, қарзлар, шунингдек, махсулотлар, ишлар ва хизматларини акс эттирувчи хусусий аломатларга бўлган ҳуқуқ ва бошқа номоддий ҳуқуқларни ўз ичига олувчи мулккий комплексдир. Буларнинг бари бутун ҳолатда корхонанинг фаолият юритишини таъминлайди. Ишлаб турган корхона муайян махсулотни ишлаб чиқаришга мўлжалланган асбоб-усканалар йиғиндисидан кўра қимматлироқ ҳисобланади.

Бозор муносабатлари тобора чуқуллашиб бораётган даврда ходимларнинг ҳуқуқлари тўғрисидаги масала давлат корхоналарининг хусусийлаштирилиши туфайли долзарб бўлиб қолмоқда. Шунга алоҳида эътибор қаратмоқ керакки, Ўзбекистон Республикаси “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонунининг 18-моддасига биноан давлат мулки объектларини тасарруф этувчи билан янги мулкдор ўртасида ўзаро мажбуриятлар ва хусусийлаштирилган объектнинг муайян муддатдаги фаолияти шартлари тўғрисида келишув тузилиши мумкин. Бундай келишув, хусусан, янги мулкдорнинг корхона иш турини, ишлаб чиқариш ҳажмини, иш жойлари миқдорини муайян муддат мобайнида сақлаб туриш мажбуриятини назарда тутиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонуни давлат мулки объектини танлов асосида сотиб олиш тартибини ўрнатган. Мазкур қонуннинг 1-моддасида давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тушунчалари алоҳида мазмун моҳиятга эга эканлиги кўрсатиб ўтилган. Давлат тасарруфидан чиқариш дейилганда, давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа ижара корхоналарига, акциядорлик жамиятларига, давлатга қарашли бўлмаган бошқа корхоналар, ташкилотларга айлантирилиши тушунилади. Хусусийлаштириш дейилганда эса, фуқаролар ва давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахслар давлат мулки объектларини ёки давлат акцияларини давлатдан сотиб олиши тушунилади.²

Бу икки тушунча ўртасидаги асосий фарқ шундан иборатки, давлат тасарруфидан чиқарилганда мулк ҳуқуқининг маълум бир қисми давлат қўлида сақланиб қолади, хусусийлаштирилганда эса мулк ҳуқуқи давлатга тегишли бўлмаган юридик ва жисмоний шахсларга тўлиқ ўтади. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш давлат корхонасини хўжалик ширкати ёки жамиятига айлантириш, давлат мол-мулкни танлов йўли билан ва ким ошди савдосида давлатга тааллуқли бўлмаган юридик шахсларга ва жисмоний шахсларга сотиш шаклида, шунингдек Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа шаклларда амалга оширилиши мумкин.

Маълумки, мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида корхоналарни давлат тасарруфидан чиқаришда ходимларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратилди. Корхона акционерлик жамиятларига айлантирилиб, мазкур корхонанинг меҳнат жамоаси акцияларни сотиб олишда устун ҳуқуқлардан фойдалана бошлади. Хусусан, 1996 йил 26 апрелда “Акциядорлик жамиятлари ва

¹ Раҳманқулов Х. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма.-Т.:ТДЮИ, 2009.-Б. 25.

² И.Б.Зокиров. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик.-Т.: ТДЮИ, 2009. -Б. 417.

акціонерларнинг ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида”ги қонуни ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 22 августдаги 361-сонли қарори билан тасдиқланган “Акциядорларнинг умумий йиғилиши тўғрисида”ги Намунавий Низом қабул қилинди.¹ Мазкур қонун ҳужжатларида асосий эътибор қорхона ходимларининг ҳуқуқларини химоя қилишга ва уларни қорхонани бошқариш учун жалб қилишга қаратилди.

Бу ўринда таъкидлаш жоизки, акционерлик жамяятларини бошқаришга ходимларни жалб қилиш ғояси Германия қонунчилигида ўзининг чуқур ифодасини топган. Масалан, ГФР 1965 йил 16 сентябрда қабул қилинган Акционерлик қонунининг 1-қисми 4-қисми 2-бўлимига кўра ходимлар қузатув кенгашининг қарорларига унинг фаолиятида иштирок этиш орқали таъсир ўтказиш имкониятига эга.²

Ғарбий Европа адабиётларида қорхона “муайян мақсадлар учун ташкил этилган уюшма”³ ёки “товарлар ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш учун инсон ресурслари ва иқтисодий факторлар бирлашган мустақил ташкилот”⁴ сифатида таърифланади. Иқтисодий фактор ўзида ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун зарур бўлган моддий элементларни ифодалайди. Инсон ресурслари эса иқтисодий факторни ҳаракатга келтирувчи, ундан фойдаланувчи куч бўлиб ҳисобланади. Бу таъриф қорхонани мураккаб иқтисодий ҳодиса эканлигини англатади.

Ғарбий Европада қорхона тижоратчининг мулк ҳуқуқи объекти ҳисобланади. Хусусан, Германия савдо тузуклари (Германское торговое уложение)нинг 1-параграфи 1-бандига кўра, савдо фаолияти билан шуғулланаётган шахс тижоратчи ҳисобланади. Шу асосда, савдо қорхонасига эга бўлиш унинг мулкдорини тижоратчига айлантиради. Тижоратчи мулкнинг таркибига кирувчи қорхона ўзига хос хусусиятга эга. Бу қуйидагиларда номоён бўлади:

- биринчидан, қорхона ўз ҳисоботини алоҳида юритади. Агар тижоратчининг бир нечта қорхонаси бўлса, у ҳар бир қорхона учун алоҳида савдо китоби ва ҳисобот ҳужжатларини юритиши лозим;
- иккинчидан, қорхона тижоратчининг хусусий фирмасига расмийлаштирилиши мумкин;
- учинчидан, қорхона турли битимларнинг объекти бўлиши мумкин.

Баъзи мамлакатларда “қорхона” атамаси бирор шахснинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ бутун мулкый комплексини англатади. Масалан, Германия фуқаролик ҳуқуқида тадбиркор кўлида ташкилий бирликка эга бўлган ашёлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси қорхона ҳисобланади.⁵

Францияда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш учун қўйиладиган шартларнинг асосийларидан бири бу савдо активларига эга бўлишдир. Бу ўзига хос мулкый мажмуа тушунчаси суд ҳокимияти томонидан белгиланади. Савдо активлари – бу тижоратчи ўз фаолиятини амалга ошириш учун фойдаланадиган кўчар моддий ва номоддий активлар йиғиндисидир.⁶ Савдо активлари таркибига иқтисодий ва молиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган хом ашё, маҳсулот, фирма номи, мижозлар, фирма номи ва белгисини ифодаловчи лавҳа, ижарага олиш ҳуқуқи ва бошқалар кирди. Айтиш лозимки, “қорхона” тушунчаси “савдо активлари” тушунчасидан кенгрок. Чунки, қорхона ўзига хос қийматни ташкил этувчи қорхона имкониятлари (мижозлар ва ҳамкорлар билан ўрнатилган барқарор алоқалар, ишчанлик обрўси, қорхона сири, бозордаги обрў-эътибор, реклама ва бошқалар)ни ҳам ўз таркибига олади. Демак, қорхона тадбиркор учун фаолиятини амалга ошириши учун зарур восита ва ҳуқуқ объекти ҳисобланади. Қорхона мулкый комплекс сифатида моддий элементлар, ҳуқуқ ва мажбуриятлар, шунингдек, мижозлар ва ҳамкорлар билан ўрнатилган барқарор муносабатларни ҳам ўз ичига олади.⁷

Хорижий мамлакатлар ва миллий қонунчилигимиз таҳлилидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, қорхона фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар объекти деб тан олинади. Фақат, бу ерда ҳаракатлантирувчи тирик куч ҳисобланган ходимларни ўз ичига олган ижтимоий-иқтисодий маънодаги қорхонани тасаввур қилмаслик керак.

¹ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қарорлар тўплами.1998. №8. 31-модда

² Германское право. 4.2. Торговое уложение и другие законы. —М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. - С.200-211

³ Ўша жойда.

⁴ Жамен С., Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие: Пер. с фр.-М.: Международные отношения, 1993. -С. 42.

⁵ Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Т.1 полутом 1. -М.: Издат. Иностр. литература, 1950. - С. 67.

⁶ Жамен С., Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие: Пер. с фр.-М.: Международные отношения, 1993. -С. 41.

⁷ Қаранг: Зенин И.А. Гражданское и торговое право капиталистических стран: Учебное пособие. -М.: Изд-во МГУ, 1992. -С. 51.; Богатых Е.А. Гражданское и торговое право. -М.:ИНФРА-М, 1996. -С. 84.

Корхона объект сифатида меҳнат жамоаси (корхона - субъект) томонидан експлуатация қилинади ва бу нарса фуқаролик ҳуқуқида алоҳида-алоҳида аҳамиятга эга. Чунки, ходимлар корхона билан эмас, унинг мулкдори ҳисобланган жисмоний ёки юридик шахс билан меҳнат муносабатларига киришади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, корхона объект сифатида тан олишда юзага келадиган бахс-мунозараларга корхона соф маънодаги мулк комплекс эмас, балки ижтимоий-мулк комплекс деб талқин қилишлар сабаб бўлмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳ. 1-жилд (биринчи қисм) Адлия вазирлиги. – Т.: “Vektor-Press”, 2010. – Б. 260.
2. Раҳманкулов Ҳ. Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2009. – Б. 25.
3. Зокиров И.Б. Фуқаролик ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2009. – Б. 417.
4. Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуматининг қарорлар тўплами. 1998. №8. 31-модда
5. Германское право. Торговое уложение и другие законы. -М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996.- С.200-211
6. Жамен С., Лакур Л. Торговое право: Учебное пособие: Пер. с фр. – М.: Международные отношения, 1993. – С. 42.
7. Зенин И.А. Гражданское и торговое право капиталистических стран: Учебное пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 51.; Богатых Е.А. Гражданское и торговое право. – М.:ИНФРА-М, 1996. – С. 84.

СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ

*Ўғилжон Адамова, Наргиза Кутлимуратова, Мадина Каландарова
(Ургенч, Узбекистан)*

YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHNING SAMARALI USULLARI VA YO'LLARI

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan xalq ta'limi sohasi bo'yicha o'rta qo'yilayotgan vazifalarini bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida talim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadga erishish, o'quvchilarning xilma-xil faoliyatini uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatkash, ishbilarmon, barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan.

Xalqimizning kelajagi, O'zbekistonning istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasi, tayyorgarligi, fidoiyligiga, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash ishiga bog'liq munosabatiga bog'liq.

Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasi hukumati xalq talimini taraqqiy ettirishga, maktablar, o'qituvchilar va talabalarning moddiy va ma'naviy ahvolini yaxshilashga aloxida e'tibor bermog'unda. Shu nuqtai-nazardan yoshlarni kasb tanlashga yo'naltirish muhim vazifalardan sanalib, kasb tanlashda shaxs dunyoqarashining o'rni aloxida to'xtash joiz [1; 77].

Shaxs dunyoqarashi o'z mohiyati va vazifasiga ko'ra kasb tanlashda samarali usul bo'lib xizmat qiladi. Dunyoqarash tabiat va jamiyat haqida falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy, ilmiy qarashlar va nuqtai-nazarlar tizimidir. Dunyoqarashda ijtimoiy turmush aks etadi, u muayyan tarixiy davrda inson erishgan bilim darajasiga va ijtimoiy tuzumiga bog'liq bo'lib, dunyoqarash inson faoliyati, o'zaro munosabatlari uchun muhim ahamiyatga ega [2; 101].

Dunyoqarash tabiat va jamiyatning umumiy qonuniyatlarini ochib, ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtiradi yoki aksincha unga salbiy ta'sir etadi. Jahonning boshqa mamlakatlarida boshqacha nuqtai-nazardan turgan davlatlar, xalqlar, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy taraqqiyotda ilgari ketdilar.

O'zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi va hukumati qabul qilayotgan direktiv xujjatlarda umuminsoniy va milliy qadriyatlarining ustuvorligi e'lon qilindi. Materialistik dunyoqarash bilan bir qatorda dinga, diniy muassasalar faoliyatiga ruxsat etildi, vijdon erkinligi to'g'risida qonun qabul qilindi. O'quv yurtlari maktablar, ijodiy muassasalar partiyalar tasarrufidan holi deb e'lon qilindi. Inson huquqlari va erkinligi to'g'risidagi xalqaro qonunlar tan olindi.

Ilmiy dunyoqarash kishiga tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan xodisalarni to'g'ri anglashga imkon beradi. Dunyoqarash voqea, xodisalarni to'g'ri tushunish, xabardor bo'lish, baho berish kabi vazifalarni bajaradi. Shuning uchun ham u shaxsning ma'naviy, mafkuraviy, g'oyaviy-siyosiy, ilmiy, axloqiy va estetik rivojlanishida, ijtimoiy faolligida muhim asos, birlashtiruvchi omil bo'lib, kishining xulqi, xatti-harakatlarini bir maqsadga yo'naltiradi, o'z g'oyalari va jamiyatning insonparvarlik ideallarini ro'yobga chiqarishda qat'iy bo'lishga da'vat etadi. Tarixda bunga misollar ko'plab topiladi. Shuning uchun ham o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish o'rta va oliy maktablarda barcha ta'lim-tarbiya ishlarining muhim vazifasi hisoblanadi.

Dunyoqarashning ob'ektiv xususiyati bilimlar, ilmiy haqiqatlar tizimidan iborat. U tabiat va jamiyat xodisalarining ob'ektiv jihatlarini anglash, tushunish bilan bog'liq bo'lib, hamma odamlar tomonidan bir xil qabul qilinishi, tushunilishi mumkin. Tabiiyki, ilmiy bilimlarni egallash ilmiy dunyoqarash hosil bo'lishi uchun zamin yaratadi. Lekin, shuni ham borki, ayrim kishilar bilimdon bo'lsalar ham, dunyoqarashi xato bo'lishi mumkin. Demak, bilim o'z-o'zidan kishining dunyoqarashini belgilayvermaydi. Bilim kishida dunyoqarashni shakllantirishi va o'stirishi uchun u, sub'ektiv ahamiyat kasb etishi, uning nuqtai-nazari, qarash, e'tiqodiga, ideallariga aylanishi lozim.

Dunyoqarashning muhim qismi e'tiqoddir. E'tiqod-bu biror g'oyaga qattiq ishonch bo'lib, kishining faoliyati, xulqi va shaxs sifatida rivojlanishiga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadi. E'tiqod juda qudratli kuch bo'lib, e'tiqodli odamni u tanlagan yo'ldan (g'oyadan) qaytarish amri mahol. Shu ma'noda e'tiqodni kishining hayot yo'lini, uning xulqini va xatti-harakatlarini belgilaydigan, puxta o'ylab, anglab olingan, qalbidan chuqur joy olgan mafkuraviy, axloqiy, estetik g'oyalarning birikmasidir deyish mumkin. E'tiqod bu shaxsning murakkab aqliy-hissiy kechinmalari va hayot tajribasi asosida hosil bo'ladi. Bu jarayonda orttirilgan bilim (g'oya) kishini qalbida chuqur o'rnashadi, uning xatti-harakatlari uchun turtki, sabab bo'ladi, iroda kuchiga aylanadi. E'tiqod - bu kishi puxta (obdan) o'ylab olgan, uning his-tuyg'usiga ta'sir etadigan fikr (kuch) bo'lib, kishi har qanday sharoitda ham undan voz kechmaydi.

Ilmiy dunyoqarash hosil qilishda talabalar, o'quvchilar o'zlashtiradigan tabiiy, gumanitar va estetik predmetlarga doir bilimlarning muhim ahamiyati bor. Shu predmetlar mazmuniga singdirilgan tabiat, jamiyat va inson ongining rivojlanishi haqidagi g'oyalar bu sohada hal qiluvchi ro'l o'ynaydi.

Demak, har bir bo'lajak o'qituvchi bu g'oyalarni yaxshi anglab, tushunib olishi va o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash hosil qilishda undan ustalik bilan foydalanishi lozim. Bu g'oyalardan eng muhimlari: olamning moddiyligi va jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv qonuniyatlari haqida; harakat modda mavjudligining shakli ekanligi haqida; modda bilan ong, ruhning o'zaro munosabati haqida; taraqqiyot qarama-qarshiliklar kurashidan iboratligi to'g'risida; olamni va uning qonuniyatlarini bilib olish mumkinligi; amaliyot haqiqatning asosi va mezoni ekanligi; insonning shakllanishida nasl, tarbiya, muhitning ro'li haqida; moddiy ishlab chiqarish - jamiyat rivojlanishining asosi ekanligi; tarixda xalq ommasining hal qiluvchi ro'li; ijtimoiy inqiloblar va ularni harakatga keltiruvchi kuchlar; jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy ongning ro'li va shakllari; jamiyat, davlat rivojlanishida shaxsning ro'li va o'rni; hozirgi dunyoning rivojlanishida umuminsoniy va milliy qadriyatlarining ahamiyati haqida va boshqalar.

O`rta va oliy maktabda o`qitiladigan predmetlarning har biri talabalarda ilmiy dunyoqarashni o`stirishga ma`lum darajada ta`sir o`tkazadi. Darsdan tashqari, sinfdan, maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar ham bu sohada katta imkoniyatlarga ega. Predmetlar bo`yicha o`tkaziladigan to`g`arak mashg`ulotlari, fakul`tativ mashg`ulotlar, ijtimoiy-mafkuraviy, madaniy-ommaviy tadbirlar; talabalar, o`quvchilarning faoliyati, badiiy-estetik, ma`naviy axloqiy, fizkultura, sport faoliyatini uyushtirish bilan bog`liq ishlar ham ularni dunyoqarashga doir bilimlar, g`oyalar bilan qurollantirish manbai bo`lib xizmat qiladi.

Ilmiy bilimlarni dunyoqarash va e`tiqodlar tizimiga aylantirishning psixologo-pedagogik mexanizmlari nimadan iborat? Qanaqa didaktik shart-sharoitlar bu muhim tarbiyaviy vazifani hal etishga ko`maklashadi?-degan savollar tug`ilishi tabiiy.

Talabalar va o`quvchilarda ilmiy dunyoqarashni tarbiyalash uchun ilmiy haqiqat, qarashlar va e`tiqodning o`zaro bog`liqligi asos qilib olinishi zarur. Demak, bilim dunyoqarashning negizini tashkil etadi. Olamda, tevarakatofda sodir bo`layotgan xodisalarga munosabatni bildirish uchun kishi avvalo bu xodisa nimaligini bilishi, u haqida atroflicha va to`g`ri tushunchaga, bilimga ega bo`lishi lozim. Shu boisdan talabalarda dunyoqarashni shakllantirish jarayonida avvalo ularga fan asoslarini, ilmiy bilimlarni chuqur va puxta o`rgatish zarur. Kishining bilimi puxta, kuchli bo`lsa, u faktlarni, xodisalarni chuqur tahlil eta oladi. Talaba ilmiy tushunchalar, qonuniyatlar va g`oyalarning mohiyatini chuqur anglagan bo`lsa, o`z nuqtai-nazari va e`tiqodini hosil qilishi uchun keng tarbiyaviy imkoniyat yaratiladi. Talabaning bilimi sayoz, chala-chulpa, sistemasiz bo`lsa, dunyoqarashni o`stirishga, tarbiyalashga salbiy ta`sir etadi.

Lekin ilmiy haqiqat, qarash va e`tiqodning o`zaro bog`liq ekanligi haqidagi fikrdan bilim o`z-o`zidan ilmiy dunyoqarashni hosil qiladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Vaholanki bilim yuzaki, tavsifdangina iborat bo`lsa, kishining fikr-mulohazasi va qarashlariga durustroq ta`sir etmasligi ham mumkin. Bilimlar talabaning nuqtai-nazari, qarashi va e`tiqodiga ta`sir o`tkazishi va dunyoqarashiga aylanishi uchun darslar va darsdan tashqari mashg`ulotlar tizimi aniq tarbiyaviy maqsadga yo`naltirilgan bo`lishi lozim.

Bilimlarni yoshlarning qarashlari, e`tiqod va idealiga aylantirish uchun zarur shart-sharoitlar. O`rta va oliy maktablarda yoshlarga berilayotgan bilimlar ularning qarashi (nuqtai-nazari), e`tiqodi va maqsadiga aylanishi uchun ta`lim-tarbiya ishlarini tashkil etishda quyidagilarga e`tibor berish zarur:

- talabada dunyoqarashni shakllantirishga imkon yaratadigan nazariy xulosalar, faktlarning barchasi ilmiy jihatdan isbotlangan, mantiqan ishonarli bo`lish, biri ikkinchisini rad etmasligi lozim. Buning uchun biror o`quv materialini bayon etayotganda aniq, ishonchli faktlarga asoslanish va uni chuqur tahlil qilish kerak;

- ishlab chiqarishning o`sishi bilan ijtimoiy taraqqiyot o`rtasidagi o`zaro aloqadorlikni ochib berish ham dunyoqarashni shakllantirish uchun muqimdir;

- shakllanayotgan shaxs o`zida dunyoqarash hosil qilishi uchun o`rganilayotgan xodisa, jarayonlarni, sabab-oqibat bog`lanishlari haqidagi turli nazariyalarni xolisona, ilmiy, to`g`ri bayon etishi zarur;

- ta`lim-tarbiya jarayonida o`rganilayotgan material, xodisaga qiziqishni uyg`otish lozim. Talaba savollar berib, tabiat va jamiyatda sodir bo`layotgan voqealarni chuqurroq anglab, bilib olishga intilsin. Bozor iqtisodiyotiga o`tish munosabati bilan vujudga kelayotgan qiyinchiliklar, taqchiliklar, uning oqibatida vujudga kelgan narx-navodagi o`zgarishlarning sabablarini, ularni bartaraf etish yo`llarini bilib olsin. Bu muammolar, har qancha murakkab, qiyin bo`lishiga qaramay o`qituvchi ularni chetlab o`tishi mumkin emas. Jamiyatda yo`l qo`yilayotgan ayrim xatolarning sabablarini chuqur tahlil etish, yoshlar bilan ochiq oydin munozara qilish, ular ikkilanayotgan, shubhalanayotgan savollarga birgalashib javob izlash ta`lim-tarbiya jarayonining muhim qismi bo`lib, o`quvchilarda dunyoqarashning shakllanishiga kuchli ta`sir etadi.

Bilimlar talabalarining qarashi va e`tiqodiga aylanishi uchun muhim shartlardan yana biri ta`limning mafkuraviy yo`nalishidir. Asosiy g`oyalar ta`limning mazmunida, dastur va darsliklarda mavjud. Gap ulardan o`rinli va mohirona foydalana bilishda. Eng muhimi - dunyoqarash hosil qilish uchun zarur bo`lgan xulosa, qoidalarni aniqlab, ajratib ko`rsatish darkor [3; 57].

Yoshlarni kasbga qiziqtirish, kasbga yo`llashga yordam beruvchi vositalardan biri bu o`qitish jarayonida tarixiylik tamoyiliga rioya qilishdir. O`zbekiston tarixi, O`rta Osiyoda qadimdan yashab kelgan xalqlar, turkiy qavmlar tarixi, ta`limiy, ma`naviy qadriyatlar yoshlar tarbiyasi uchun bitmas tunganmas manba va qudratli vositadir. Ta`lim jarayonida tabiat va jamiyatga doir faktlar, xodisalar, voqealar haqidagi ilmiy haqiqatlarni bilish, murakkab rivojlanish tarixini, bu sohada turli qarashlar o`rtasidagi kurash tarixini yoritish bu xodisalarning taraqqiyot qonuniyatlarini bilib olishga ko`maklashadi. Ta`limda tarixiylik tamoyili amal qilish talabalarda qiziqish uyg`otadi va turli ilmlarni chuqurroq o`zlashtirishga va aynan ana shu sohaga yo`naltirishga imkon yaratadi.

Talabaga bilimlarni «berish» yoki «singdirish» mumkin emasligi, balki u bilish faoliyati natijasida ilmlarni egallab olishi mumkinligi pedagogikada ko`p aytiladi. Yoshlarning kasbga qiziqishi, kasbni ongli ravishda kelajakni to`g`ri tasavvur etgan holda tanlashi ham ularning faolligiga bog`liqligi ta`kidlanadi [4; 77]. Bo`lajak o`qituvchilarda mustaqillik va faollikni, ijodiy fikrlash qobiliyatini o`stirish uchun ta`limning har xil usullarini qo`llash, bilish bilan bilmaslik o`rtasidagi ziddiyatga e`tiborni qaratish, o`qishga va bilim olishga, kasb tanlashga qiziqish va ehtiyojini uyg`otish lozim. Shuningdek, o`qitishning xilma-xil, noan`anaviy shakl va usullarini qo`llab, uni muammoli ta`limga aylantirish kerak.

Auditoriyadan tashqari ta`lim-tarbiya ishlari tizimida ham yoshlarning tafakkuri, faolligi va mustaqillikni o`stirish orqali ularning kasbga bo`lgan qiziqishi va ehtiyojlarini shakllantirish tizimli amalga oshirish imkoniyatlari katta. Bunda tashqari suhbatlar, kechalar, ertaliklar, to`g`arak mashg`ulotlari, munozara, uchrashuv, kitobxonlar

konferentsiyasi kabi tarbiyaviy tadbirlarda ham yoshlar faol fikr-mulohaza yuritishlari ularning kasbiy tasavvurlarini aniqlashtirish imkonini beradi. “Kasb haqida tasavvurga egamisiz?”, “Qaysi kasb sizni o’ziga jalb etadi?”, “Kasb tanlashda nimalarga e’tibor qaratish lozim?” kabi savollarga javob topish hamda turli mavzudagi munozaralarda aktiv qatnashishiga, kasb haqidagi ilmiy tushuncha va fikrlarni o’zlashtirib olishlariga erishmoq darkor.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. A. Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. – 176 b.
2. Haydarov F.I., Halilova N. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2009. – 330 b.
3. Nishanova 3. Do’stmuxamedova SH.A., To’lyaganova G.T. Redagogik psixologiya. –Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmoxonasi, 2011.
4. Davletshin M. G. Umumiy psixologiya. – T.: TDPU, 2002. – 147 b.

*Ёдгор Джуманиязов
(Ургенч, Ўзбекистан)*

TORTINCHOQ BOLALARDA PROFILAKTIKA VA KORREKSIYA ISHLARINI OLIB BORISH

Tortinchoq bolalar bilan korreksiya ishlarini olib borishdan maqsad ularni tashqi olam bilan, uni o’rab turgan odamlar to’laqonli muloqotga kirishishini ta’minlashdan iborat. Buning uchun bolaning ota-onasidan birini, yaxshi tushuna oladigani tanlanadi. Shuningdek, u qiziqadigan faoliyat va o’yin turi aniqlanadi. Tortinchoq bola yopiq xonaga o’xshaydi, faqat birinchi kichik oynasi ochiq, xolos. Korreksiyada bu imkoniyatdan foydalanib qolish kerak, agar bu natija bermasa ayrim sabablarga ko’ra psixolog bolani yanada yomon tomonga o’zgarishiga yo’l qo’ymasligi zarur. Korreksiyaning bu prinsiplari tortinchoq bola bilan olib boriladigan tuzatish ishlarida yordam beradi:

1. Bu xolatga olib kelgan sabablar aniqlanadi.
2. Bolada ota-onasi, o’rtoqlari bilan muloqotga extiyoj uyg’otish
3. Bolani oila, maktab va o’rtoqlari bilan muloqotda bo’lishini ta’minlash.
4. Bolani muloqatchanlikka o’rgatish.

Bolani korreksiya qilish judayam nozik ish bo’lib, uni bajarishda o’ta extiyotkor bo’lish kerak.

Tortinchoq bolalarni diagnostika qilish quyidagicha bo’ladi:

1. Psixolog bola bilan birinchi uchrashuvda unga to’g’ridan-to’g’ri savol bermaslik, (sening isming nima?) ko’zga tik qaramaslik, qo’pollik qilmaslik, gaplashishda bolaga qo’n savollar berib, uni qo’rqitib yubormasligi kerak. Muloqotga kirishishni yoqtirmaydigan bola uni yana suxbatga tortishayotganini bilmasin.

2. Psixolog yo’l qo’yadigan xatti-harakatlar bolaning faoliyatiga mos bo’lishi ortiqcha urinishlar sodir qilmasligi zarur. [1.b.298.]

Bolani nima bilan shug’ulanayotganini kuzatib, shu ish bilan shug’ullanishi, o’yinlarni unga tavsiya qilmaslik kerak. Birinchi muloqatda bolaning qiziqishidan kelib chiqqan xolda ish olib boriladi.

3. Bolani kuzatib turib, u o’ynayotgan o’yin extiyojlarini qay darajada qondirayotganini tekshirib boriladi va psixolog xam shu ishlarni amalga oshiradi. Bu paytda bolaning ko’ziga emas, o’yinchoqqa qarash mumkin. Buning natijasida psixolog bolada yoqimli taassurot qoldiradi. Agar bolaga ko’ptokni dumalatish yoqsa, endi bu ishni psixolog bilan bajarishi mumkin.

4. Keyinchalik ijobiy natijalarga erishilsa, bolaning qiziqishlarini kengaytirib borish mumkin. Psixolog olgan quvonchini bolaga o’tkazishi va bir o’zi o’ynagandan ko’ra, birga o’ynagan afzalroqligini bolaga yetkazib bera olishi kerak.

5. Bu bosqichda yaxshi natijalar olingandan so’ng ota-ona korreksiya ishi yakunlanayapti, deb o’ylashadi. Lekin ayni shu vaqtda eng qiyin jarayon o’tayotgan bo’ladi. Bola muloqotga bo’lgan extiyojini uyg’otish va boshqa odamlar bilan ham muloqotga kirishi ta’minlanadi. Agar oxirigacha bola bilan shunday ishlar olib borilmasa, salbiy oqibatlariga olib keladi.

6. Faqatgina bola boshqa odamlar bilan o’z xoxishi bilan muloqotga kirishganda, muloqotga kirishish extiyoji tug’ilganda va bolaning o’zi birinchi qoniqish hosil qilgandagina ishni murakkablashtirish, psixolog tomonidan yangi o’yin va metodlar kiritiladi.

7. Muloqotga kirishishning murakkablashuvi asta - sekin amalga oshiriladi va o’zaro birgalikda olib boriladi. Bola muloqotga kirishish yo’llarini aniq puxta bilib olganini aniqlash zarur.

8. Mashg’ulotning murakkablashuvida yangi elementlarni kiritishga judayam extiyotkorona qaraladi.

9. Bolani affektiv mulokatga kiritishni kat’iy nazoratga olinadi. Bu xolning davomiyligi u ijobiy bo’lsa xam - bolaniig kattalarga bo’lgan mulokatga kirishish extiyojini yo’kqilib yuborishi mumkin. [2.b.107.]

10. Bola bilan affektiv muloqotni o’rnatib, u bilan gaplashishda o’ta extiyotkor bo’lish kerak. Bu paytda uning boshqalar bilan nizoga kirishishini oldini olish zarur.

11. Bola bilan affektiv muloqotni o’rnatish korreksiya qilishning asosiy vazifasi emas. Psixologning vazifasi bola bilan suxbatlashish emas, balki atrofidagi olam bilan muloqotga kirishishini ta’minlashdir.

Tortinchoq bolalarning ota-onasi bilan qanday ishlar olib borish kerak degan savolga quyidagicha javob berishimiz mumkin.

Tortinchoq bolaning ota-onasi bilan ishlaganda psixokorreksiya ishlarini olib borish judayam qiyin, chunki ular boladagi psixik buzilishlarni bilishmaydi va undan tashqari elementar psixologik bilimlardan habardor emas.

Eng avvalo, ular noto'g'ri bo'lsa ham ota-onasi bilan gaplashib, fikrlarini bilish zarur. Ota-ona bilan uchrashishni butun jamoa olib boradi, ular bilan ishlashda har bir bosqich bir-biridan qarq qiladi. Korreksiyaning tezroq yakunlash maqsadida ishning oxiridan yoki o'rtasidan boshlash mumkin emas. Shuningdek, nima ishlarni bajarishi aytilmaydi. V. E. Kagan (1985) ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarni aytishni maslahat berdi. Bu maslahatlar tortinchoq bolaning ota-onalariga mo'ljallangan, shu bilan birga ayrimlari, tortinchoq bolalar ota-onalariga xam taklif etish mumkin. Psixologning bola bilan o'rnatgan dastlabki mulokotidan so'ng ota-onalar o'z bolalarining xattixarakteridagi o'zgarishlarni tushunib, o'z bolasini bo'shqa bolalardan farqlaydi. Ota-ona va bolaning o'zaro xamkorlikdan asosiy maqsadi farzandlarining harakatlarini tushunish emas, balki ko'proq muloqotda bo'lishdir.

Odatda muolajani olib borayotgan psixolog ota-onaga to'g'ri tushuntirish ishlarini yurgizadi va individual yondashgan xolda ish olib boradi. Masalan: tortinchoq bolaning ota-onasi farzandining o'zini "Men" deb atamasa, nima qilish kerak, deb so'rasalar ularga javoban, olam bolaga tushunarsiz va qo'rqinchli ekanligi tushuntiriladi. Ba'zi bir hayotda sodir bo'layotgan voqealarni notug'ri talqin qiladi. Bola odamlarga mavjudot sifatida emas, predmet sifatida qaraydi. undan faqat o'zini «Men» deb atamaydi, balki boshqalarni ham hech kim deb atamaydi.

«Men»ni bilish uchun odamlar ichida bolaga bajarayotgan xatti - harakatlarni sekin tushuntirib boriladi. Astasekin bola o'zgaraga boshlaydi, asosiysi - bolani «Men» deb gapirishga majbur qilmaslik kerak. Bunda bola boshqalarni ham "men" deb chaqirishi bilan, o'zini esa "sen" deb chaqiradi. Bolaga insonlarni anglatuvchi ular, sen, u, amaki, odamlar so'zlari tushuntiriladi. Endi bola "men" so'zini to'g'ri qo'llay olmaydi.

Buning davomiyligi sifatida ota-onalarga bolaning turli narsalarning shovqinidan qo'rqish, ovqat tanlashidan, har xil yangiliklardan qo'rqish xususiyatlari namoyon bo'lishi tushuntiriladi. Bunday ko'rsatmalarni olgan ota-onalar ozroq ko'ngillari taskin topadi.

Ota-onaga bola bilan ishlash haqida ko'rsatma berishdan maqsad bolaning ongini oshirishdir. Agar ota-ona bola bilan muloqotga kirishganda, ota-ona qo'pollik ko'rsatsa ham, ular orasidagi devor, to'siq mustaxkamlanishiga olib keladi.

Bundan tashqari bolaning tortinchoqligi faqatgina bir chekkada o'tirishda, hech kim bilan muloqotga kirishmaslikda, itoatkor bo'lishdagina emas, balki xatolarga yo'l qo'yish oqibatida qaysarlik, o'jarlik kuchayadi.

Bu faqat ular o'rtasidagi devorning o'sishiga emas, balki bolaning xatti-harakati ota-onaning g'ashini keltirishi mumkin. Ota-ona bilan olib borilgan psixokorreksion muolaja yordamida ular psixologiya yordam berib boradilar. Korreksiya olib borishning keyingi bosqichida ijobiy natijalarga erishish sekinlashadi. Kattalar yo'qotilgan oila a'zosining o'rnini bosa olishi kerak. Ayrim paytlarda kattalar bolani kasal deb xisoblamay, bolaga ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatadilar. Masalan, qo'rqoq bolaga daxshatli hikoyalar so'zlab beradilar!¹

Keyingi bosqich o'z ichiga psixoterapiya va oilani individual yoki guruxiy ta'lim berishni oladi. Ayrim paytlarda oilani tanishtirib bir mustaqil gurux tashkil qilinadi. Ular o'zaro ma'lumotlar almashib, bolani to'g'ri parvarish qiladilar. [3.b.125.]

Tortinchoq bolani korreksiya qilishda qo'l keladigan metodika ota-onaga o'rgatib bola bilan birgalikda ish olib boriladi. Tortinchoq bolani qiyin xatti-harakatini korreksiya qilish qiyin bo'ladi. Bunda bola bilan to'g'ri ish olib boriladi. Ota-ona bilan hamkorlik psixoterapevtik korreksiya qilinadi.

V.E Kagan bolada «foydali» xulq-atvor stereotiplarini shakllantirishda: «.. bir necha oy mobaynida 5,5 yoshga to'lgay qizning tirnog'ini olishga bermaydi, haftada ikki marotaba-olti yoshga to'lgan bolalar o'sgan tirnoqlarini oldirishlari takror-takror tushuntiriladi. Olti yoshdan keyin doimo onasining oldiga kelib tirnog'ini olib tashlashni so'raydi. Lekin xuddi shu metod bilan bir bolada tish yuvish muammosi xal qilinadi, lekin u to'xtamasdan tishini tozalayveradigan bo'lib qoladi. Bunda uni ishontirish "formulasiga" kechqurun yoki ertalab degan so'zlar kiritilmagan bo'ladi.

Bolaning rivojlanishi mobaynida uning ichki olami dunyoqarashida o'zgarish ro'y beradi. Shuning uchun ham tengdoshlari orasida (men)ni tan olishi, o'zining o'rnini topa olishi asosiy masala bo'lib qoladi. Tortinchoq bola boshqa boladan farqli o'zining kamchiligi haqida rosa qayg'uradi. Vaqt o'tishi bilan bolaga ijtimoiy moslashuvni ta'minlay, olmaymiz. Shuning uchun uni bog'cha va maktabga borishini ta'minlashimiz kerak.

Agar bola jamoaga moslashishida qiyinchiliklarga duch kelsa, unda psixologga murojaat etiladi. Tortinchoq bola bilan ish olib borishning yakunlovchi bosqichi bolani kasallikka olib kelgan sabablarni ota-onaga tushuntirish kerak. Bunda qayta takrorlamaslikka e'tibor berish kerakligi tushuntiriladi. .

Yangi stresslar bolaga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ota-onalar bolani turli stresslardan himoya qilishi zarur va shundagina ko'zlangan natijaga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Davletshin M.G. va boshqalar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya: o'quv metodik qo'llanma. – T.: O'qtuvchi nashriyoti, 2004. – Bet.297-302.
2. G'oziyev E. Oliy maktab psixologiyasi. – Toshkent: O'qtuvchi nashriyoti, 1997. – Bet.103-109.
3. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya: darslik. I, II kitob. – T.: Universitet nashriyoti, 2002. – Bet. 123-126.

Научный руководитель – старший преподаватель М.Х.Джуманиязова

*Мухайя Джуманиязова, Бекзод Абдуллаев
(Ургенч, Узбекистан)*

TARBIYASI «QIYIN» O'SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Agar o'smirlik yoshining klassik tadqiqotlariga nazar soladigan bo'lsak, unda turli xil nazariyalar, farazlar va fundamental izlanishlar borligini ko'rish mumkin. O'smirlik yoshiga xos yorqin psixologik konsepsiyalardan biri XX asrning boshlarida L. S. Vigotskiy tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy nazariya bo'lib, unda o'smir psixologiyasidagi barqaror va tarixiy o'zgaruvchanlik, uning fenomenlariga oid ilmiy konsepsiyalarning interpretatsiyasi berilgan [2; 57].

O'smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan yana biri – nemis faylasufi va psixologi E. Shpranger o'smirlik yoshi qizlarda 14-21, o'g'il bolalarda 13-19 yoshlargacha davom etishini, uning birinchi bosqichi 14-17 yoshlarga to'g'ri kelib, bu yoshda bolalikdan qutilish sodir bo'lishini ta'kidlaydi [2; 59].

O'smirlik yoshini «pubertat davr» deb atagan SH. Byuler ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan. Pubertat davr biologik o'sish davri hisoblanib, jinsiy yetilish o'z nihoyasiga yetadi, ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrni ikkiga: psixik va jismoniy davrlarga ajratadi. O'smirning yetilishiga ta'sir etuvchi tashqi va ichki qo'zg'atuvchilar undagi o'zidan o'zi qoniqish va xotirjamlikni izdan chiqarib, uni o'zga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish o'smirni izlanuvchan qilib qo'yadi va uning «men»ida «u» bilan uchrashish istagi tug'iladi.

SH. Byuler psixik pubertatlikni tanadan farqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14–16, qiz bolalarda esa 13–15 yoshlarga to'g'ri keladi [2; 61].

Albatta, bunday farqlashlarda shahar va qishloq, alohida mamlakatlar va hatto iqlimning ta'siri ham hisobga olinadi. Pubertatlikning quyi chegarasi 10–11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Shu ma'noda o'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, prinsip, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, beixtiyor orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazar asosida tashkil qila boshlaydi.

O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lganda ular «o'smirlik kompleksi» va uning kechishi bilan bog'liq tarzda xulq-atvor buzilishi – «pubertat inqiroz» degan nom oladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida tarbiyasi «qiyin» o'smirlar iborasi tez-tez uchrab turadi. Biz tarbiyasi «qiyin» o'smirlar fenomenlarining ayrim jihatlarini yoritishga harakat qilamiz. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'smirlik davrida ular tomonidan sodir etiladigan har qanday xatti-harakat aktlari: aksilijtimoiy xulq-atvor, pedagogik qarovsizlik, moslasha olmaydigan xulq, axloqsiz xulq, deviant xulq, autodestruktiv (o'zini o'zi fosh qilish) xulq va hokazolar o'tish davrining o'ziga xos odat tusiga qirib qolgan tartib shakli sifatida tan olinadi.

Ko'pgina adabiyotlar tahliliga ko'ra, IQ (intellekt)ning ko'rsatkich darajasi qanchalik past bo'lsa, tarbiyasi «qiyin»lik darajasi shunchalik yuqori ko'rsatkichga ega. Shu sababli IQ (intellekt) tarbiyasi «qiyin»lik ko'rsatkichi sifatida ma'lum darajada ijtimoiy ma'no kasb etuvchi psixologik jarayon bilan aloqador.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning o'zligini anglashda «Men» timsoli alohida o'rin tutadi. Tarbiyasi «qiyin»likning vujudga kelishi va uning kechishini subyekt tomonidan anglanishi ular bilan olib boriladigan psixoprofilaktik, psixodiagnostik, psixokorreksion ishlarning samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [3; 76]. Psixolog, psixoterapevt va, umuman, ta'limtarbiya ishlariga mas'ul xodimlarning barchasi tarbiyasi «qiyin» o'smirlar xulq-atvorining ijtimoiy me'yorlarga moslashuvi yoki moslasha olmaslik strategiyasi o'smir shaxsining himoyaviy-moslashuv mexanizmini aks ettirishini hisobga olishlari zarur.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning ijtimoiy institutlar orqali o'tadigan individual yo'li

1. Ota-ona

- nomaqbul ijtimoiy nufuz
- yomon maishiy sharoitlarda yashash
- ijtimoiy rejaning yo'qligi
- farzandlarining kelajagiga umidsizlik
- ota-onalik majburiyatlariga mas'uliyatsizlik
- shakllanmagan va ta'sir ko'rsata olmaydigan muhit

2. Ular bilan yonma-yon yashovchilar (qo'ni-qo'shnilar, mahalla ahli)

- qarovsiz uy-joy sharoiti
- omadsizlik va tashkil topmagan ichki madaniyat
- ko'cha bolalari

3. Bolalar

- salbiy ijtimoiy ko'nikmalar va shakllanmagan xulq-atvor
- ta'limda bilimning yetishmasligi va intellektning sustligi
- ta'lim berishda bilimdonlikning yetishmasligi
- ijtimoiy aloqalarning yetishmasligi
- ijtimoiy umidsizlik
- o'zini o'zi baholashning pastligi

5. Tengqurlar guruhi

- delikvent ko'nikma va munosabatni o'rnatish
- tengqurlar orasidagi nufuz
- o'zini o'zi baholashning tiklanishi va qaytarilgan qadriyatlar
- deviant xulqning yuqori tavakkalchiligi

6. Huquq tashkilotlari bilan jamoatchilik o'rtasidagi aloqaning o'rnatilishi

- sigmatizatsiya
- ijtimoiy rejalarning pasayishi

7. Mehnat bozori

- ishsizlik yoki doimiy ishning yo'qligi
- kam daromad
- sust ijtimoiy qiymatlilik

8. Ular ota-ona bo'lishadi

- ular nomaqbul ijtimoiy yo'lni bosib o'tishgan
- yomon maishiy sharoitlarda yashashda davom etadi

Ko'rinib turibdiki, tarbiyalanganlik va tarbiyasi «qiyin»likning ko'rsatkich darajalari keng ijtimoiy doirada hal qilinishi zarur.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida esa qonunni buzishi yoki qoidaga xilof ish qilishi darajasiga qarab tarbiyasi «qiyin» o'smirlar jinoy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlariga ajratiladi [3; 93].

Shaxsning biologik o'sishidagi nuqsonlar, sezgi-irodalarining kamchiliklari, o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi «qiyin»larni keltirib chiqaradi.

Shaxsning ijobiy fazilatlarini tarkib topishida axloqiy sifatlarning yetishmasligi, o'qituvchi, sinf jamoasi, oila-a'zolari bilan noto'g'ri muloqot, ishyoqmaslik, bo'sh vaqtni to'g'ri taqsimlamaslik va boshqalar salbiy ta'sir ko'rsatadi [1; 92].

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarni o'rganishda kinolavhalar, yuridik varaqa, ishontirish, rag'batlantirish, bo'ysundirish, qo'rqitish singari usullardan foydalaniladi.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlar bilan alohida-alohida suhbat o'tkazish ularning ruhiy kechinmalari bilan tanishishning eng samarali usulidir.

O'tkazilgan suhbatlar o'smirning psixik dunyosiga shunday nozik ta'sir qilish kerakki, natijada unda vijdon azobi, o'ng'aysizlik tuyg'usi vujudga kelsin. O'smir shaxsiyatiga tegadigan muomalada bo'lish man etiladi. Suhbat davomida iliq psixologik muhit, do'stona munosabat bo'lmog'i shart.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarni, tipologik xususiyatlariga ko'ra, bir nechta shartli guruhga ajratish mumkin.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning birinchi guruhi *orsizlar yoki subutsizlar* deyiladi. Ular bila turib qonun qoidalarni buzadilar, noma'qul ishlarni qiladilar. Ular o'zlarining gunohkor ekanliklarini tan olmaydilar. Bunday bolalar betga chopar, o'jar tabiatli, rahm-shafqatsiz, «zo'rovon» bo'ladilar.

Ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o'smirlar yaxshi va yomonni tushunadilar, *biroq mustaqil e'tiqodga, barqaror his-tuyg'uga ega emasliklari sababli «orqa»da turib qoidani buzadilar*. Ular jamoa oldida katta va'da beradilar, biroq, ma'lum vaqt o'tgandan so'ng, bergan va'dasini butunlay unutadilar.

Uchinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o'smirlar shaxsiyatparastlik tufayli qonunbuzarlik, tartibbuzarlik yo'lga kirib qoladilar. Ular qilmishlari uchun afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar. Ulardagi axloqqa xilof xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo'ladi.

Injiq tabiatli o'smirlar *to'rtinchi guruhga mansub bo'lib*, sinfda, tengqurlari orasida o'z o'rnini topa olmaganidan qayg'uradilar. Shu bois ginaxon, arazchi bo'ladilar.

Shu ma'noda o'smir tomonidan sodir etilgan jinoyat harakat uning xulqiga emas, balki vujudga kelgan vaziyatga ko'ra sodir etilganda o'smir shaxsining ijobiy sifatlari va jinoyatchilikning sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlar berilmaydi. Shuning uchun ham vujudga kelgan vaziyatlarga bog'liq bo'lgan jinoyatlarning oldini olishda o'smir shaxsining xususiyatlarini, uning ijobiy va salbiy sifatlari hamda xarakterini hisobga olgan holda ish tutish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Umumiy psixologiya A.V.Petrovskiy tahr. ostida 3-qayta ishlan. va to'ldirilgan ruscha nashr tarjimasini. – T.: O'qituvchi, 1992. – 512 b.
2. G'ozev E.G'. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). O'quv qo'llanma. – T.: O'qituvchi, 1994. – 224 b.
3. Goziev E.G. Tulaganova G.K. Tarbiyasi qiyin o'smirlar. – T.: «Universitet», 2005. – 179 b.

*Мухайя Джуманиязова, Ёдгор Джуманиязов
(Ургенч, Узбекистан)*

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA TORTINCHOQLIK XUSUSIYATLARINI NAMOYON BO'LISHINI O'RGANISH

Maktab davri bola hayotida burilish davri hisoblanadi, bu davrda u yangi hayot faoliyatiga, yangi muhit sharoitiga kirib keladi, kattalar va tengdoshlar bilan yangi munosabatlar o'rnatish, ularning orasida bo'lish jarayonida bola butun bir yangi jamoalar tizimiga qo'shilib boradi. Bu davrdan boshlab bola faoliyatining mazmuni ham, tevarak atrofdagi narsalarga munosabati ham o'zgaradi.

Bu jarayonlar kichik maktab yoshidagi bolalarning ichki ruhiy kechinmalarida ma'lum bir o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Ko'pchilik bolalarda mavjud bo'lgan hayajonlanish, havotirlanish, o'ziga ishonmaslik, qo'rquv, muloqotga kirisha olmaslik, o'zini chetga tortish, maktab muhitiga moslasha olmaslik holatlari ko'proq kichik maktab yoshidagi bolalarda uchraydi. Bolada sodir bo'layotgan bu hissiy holatlarni bir so'z bilan aytganda tortinchoqlik deb ataymiz.

Tortinchoqlik xissi ularga qattiq ta'sir qilishi oqibatida, o'zlarini idora qila olmay, xatti-xarakatida tabiiylik yo'qoladi, mimika va ovoz tovushlarida ham o'zgarish paydo bo'ladi.

Ma'lumki, kichik maktab yoshida o'quv faoliyati, ya'ni insoniyat tarixi davomida to'plangan fan va madaniyat yutuqlarini o'zlashtirishga qaratilgan faoliyat yetakchilik qiladi. [1. b.69].

Mutaxassislar (L.I.Bojovich, A.K.Markova, M.V.Matyuxina va 6.) ning ko'rsatishicha, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar o'uv faoliyati motivlar (faoliyatga undayotgan sabablar)ning keng tarmoqlangan tizimi bilan boshqariladi va muvofiqlashtiriladi.

O'quv faoliyati avvalida dastlab ijtimoiy motivlar (yaxshi baxo olish, o'qituvchi maqtoviga sazovor bo'lish, ota-onadan rag'batga erishish, sinfdoshlar orasidagi mavqeini oshirish va h.k), keyinchalik bilish motivlari (yangi ma'lumotlarni bilib olish istagi, ularni bilishga qiziqish, bilish extiyojini qondirishga intilish, shaxsiy bilish imkoniyatlarini sinovdan o'tkazish va h.k) yetakchilik qiladi. Shunday ekan, tortinchoqlik darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar boshlang'ich ta'limning dastlabki bosqichidanoq muayyan muammolarga duchor bo'lishini kutish o'rinli. Negaki, tortinchoqlik sifati o'quv faoliyati va uning natijalaridan shaxsiy mavqeini oshirish, maqtov olish vositasi o'rnida foydalanish jarayoniga to'sqinlik qiladi.

Tortinchoqlik odamni o'z faolligi, erishgan yutuqlarini namoyon etishda uyalishiga, ikkilanishiga olib kelar ekan va shuning hisobiga unda faoliyatning samaradorligidan shaxsiy rag'bat ko'rish imkoniyati cheklangan ekan, tabiiyki, faoliyatning ijtimoiy motivlari o'zining boshqaruv kuchini yo'qotadi.

Katta yoshli odamda tortinchoqlik faoliyatning ijtimoiy motivlarini kuchsizlantirgani bilan yoshga bog'liq ravishda bilish motivlarining birinchi o'rinda ekani hisobiga faoliyat samaradorligi susaymaydi. E'timol, aynan shu bilan turli davrlarda yashab o'tgan yuksak iqtidor egasi bo'lgan ijodkor shaxslar orasida ham tortinchoqlik darajasi yuqori odamlar uchraydi (masalan, M. Yu. Lermontov juda tortinchoq odam bo'lgani va bu xususiyatini. butun umr davomida yashirib yurishga uringani haqida ma'lumotlar bor).

Biroq kichik maktab yoshida o'quv faoliyatida dastlab deyarli barcha bolalarda ijtimoiy motivlar ustunligi sharoitida tortinchoqlik faoliyatning asosiy undovchi kuchini yo'qqa chiqarib, uni amalga oshirishdan hech qanday ma'no bo'lmaydigan vaziyatni vujudga keltiradi. Boshqacha aytganda, boshlang'ich ta'limning ilk bosqichlaridanoq boladagi me'yoridan ortiq tortinchoqlik o'quv faoliyati samaradorligini pasaytirishi tugul umuman uni amalga oshirishni ilojisiz holatga olib keladi. [2. b.114].

O'quv faoliyati kichik maktab yoshida yetakchi faoliyat bo'lgani uchun esa undagi nosozlik bolaning umumiy psixik rivojlanishida jiddiy salbiy asorat qoldiradi. Shuning uchun maktabga bolalarni psixologik tayyorlashda psixologlar, ota-onalar va tarbiyachilar bolaning tortinchoqlik sifatini korrekstiyalash masalasiga alohida e'tibor qaratishi tavsiya qilinadi.

Tortinchoq bolalar, jamoa orasida iloji boricha ko'rinmaslikka harakat qilishadi. Do'stlari, sinfdoshlari bilan bo'lgan muloqotda o'zini bitta qolipga solib turishi natijasida bunday bolalar sekin asta o'zini odamlardan olib qochadilar.

Agar bu holatlar kattalar tomonidan befarq qoldirilsa, bola shunday holatda ulg'ayib borsa, tortinchoqlik zo'rayib, buning oqibatida og'ir nevroz holatiga olib keladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun o'qituvchi ideal deb xisoblangani uchun ularning ta'sir kuchi baland bo'ladi.

Mayami Universiteti olimlari tadqiqotlari natijalariga ko'ra tortinchoq bolalar ko'pincha past o'zlashtiruvchilar qatoriga kiradilar. Tadqiqotda kichik maktab yoshidagi 4-5 ta bola ishtirok etgan. O'qituvchilar bolalarning emotsional, xulqiy xususiyatlarini, shuningdek o'zlashtirish natijalarini aniqlaganlar.

Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, tortinchoq, o'z qobig'iga o'ralgan bolalar tengdoshlari davrasiga qiyin moslashishlari bilan bir qatorda o'qishda ham bir qancha qiyinchiliklarni xis qilganlar. Kichik maktab yoshidagi bolalar tortinchoqligi yuqori darajadagi xavotirlik, o'ziga ishonmaslik, har bir mayda narsalarga xam e'tibor berish kabi xususiyatlar bilan birga kompleks xolda namoyon bo'ladi. Lekin shu bilan bir qatorda ular ko'pincha ma'lum bir iqtidor soxibi bo'ladilar, kompyuter texnikasini oson o'zlashtirib, kitob o'qish va rasm chizishni yoqtiradilar. Lekin ularning iqtidorlari, xatto talantlari ham o'zlariga nisbatan bo'lgan ishonchsizlik, o'zgalar bilan muloqotda ichkiy zo'riqish

kompleksi bilan to'silgan bo'ladi. Buning oqibatida ko'pincha iqtidori kamroq, lekin uddaburron tengdoshlariga ko'p jabxalarda yutqizib qo'yishlari mumkin bo'ladi.

Pedagoglar bolada o'ziga nisbatan ishonch shakllantirib borishlari muhimdir. O'ziga nisbatan ishonch bolani maqtashdan boshlanadi. Bolaning o'zini emas, balki uning xatti-xarakatlari, faoliyati va bajargan ishlarini maqtash mumkin. O'ziga nisbatan ishonch muvaffaqiyat asosida yuz beradi.

Muvaffaqiyat ko'pincha muvaffaqiyatni, muvaffaqiyatsizlik esa kelgusi muvaffaqiyatsizlikka sabab bo'lishi mumkin. Bolani o'z xatolariga bosiqlik bilan munosabatda bo'lishni, xato har bir kishida bo'lishi va ular nimagadir o'rgatishi mumkinligini ta'kidlash bolani o'z tortinchoqligini yengishga, o'zini omadli, muvaffaqiyatli va baxtli xis qilishiga yordam beradi.

Shunday insonlar ham borki, ular o'zlarining tabiatlariga ko'ra tortinchoq emaslar, lekin boshqalarning kamgaplilari, chidamliliklari va manzur bo'lish ehtiyojlarini namoyon etmasliklariga e'tiborlarini qaratadilar, o'mak olishga xarakat qiladilar va ulardek bo'lishga intiladilar va oqibatda tortinchoq bo'lib qoladilar.

Tortinchoq insonlarga ko'pincha o'zi uchun nohush, o'zi xo'lamaydigan ichki holatning yuzaga kelishi, ko'p xayotiy vaziyatlardan qochishga, yolg'izlikka va to'liq izolyastiyaga majbur etuvchi xususiyatdir. [3.b.46].

Maxsus longityud, ya'ni uzluksiz ravishda aynan bir guruh odamlarda uzoq vaqt davomida o'tkaziladigan ilmiy-tekshirish ishlari tortinchoqlik anchagina barqaror xodisa ekanini tasdiqladi. Jumladan, ma'lum bo'lishicha uch yoshda tortinchoqligi bilan ajralib turgan bolalarda ushbu sifat etti yoshda ham saqlanib qoladi. Biroq ayni vaqtda turli yosh davrlarda tortinchoqlikning turli darajada namoyon bo'lishi ham isbotlangan.

Psixologlarning fikricha, tortinchoq insonlar ko'pincha o'zгалar ta'siriga juda tez beriladilar. Surunkali tortinchoq kishilar ko'pchilik oldida nimadir qilish talab etilgan vaqtlarda vahimaga tushadilar va o'zlarining ushbu holatlari oldida ilojisiz qoladilar va ular uchun yagona yo'l bu - qochib ketish yoki berkinib olish bo'lib qoladi. Tortinchoqlikning bunday yuqori darajasi nafaqat bolalarga, balki ayrim kattalarga ham xosdir. Yosh katta bo'lgan sari bu holat o'tib ketmaydi. Eng yomon holatda bu nevroz shakliga, ong paralichiga o'tib depressiya holatini yuzaga keltirishi mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. G'oziyev. E. Psixologiya. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 1994. – Bet.67-72.
2. G'oziyev. E. Oliy maktab psixologiyasi. – Toshkent: O'qtuvchi nashriyoti, 1997. – Bet.112-116.
3. Davletshin Abduraxmonov. Odamlar bilan qanday muloqatga kirishish va yondoshish kerak. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 1996. – Bet.45-52.

*Мухайя Джуманиязова, Ёдгор Джуманиязов
(Ургенч, Ўзбекистан)*

YOSHLARDA MA`NAVIY- AHLOQIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Jamiyatning ta'lim-tarbiya sohasidagi asosiy ehtiyojlaridan biri bu – har tomonlama barkamol, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashdan iborat. Shunday ekan, bo'lajak mutaxassislarni intellektual salohiyatli, ma'naviy-kasbiy barkamol shaxs sifatida tarbiyalash davr talabi hisoblanadi. Bunda esa yoshlarning ma'naviy- axloqiy jihatdan yetukligi ham muhim o'rin tutadi.

Insonning ma'naviy- axloqiy tarbiyalanganligi uning tevarak-atrofdagi munosabatlaridan namoyon bo'ladi. U insonning hislarida, kechinmalarida ifodalanadi, hamda xulq-atvorida, xatti-harakatida ko'rinadi.

Ma'naviy- axloqiy tarbiyaning maqsadi -shaxsni axloqiy jihatdan yetuk qilib shakllantirishdir [4; 203 b].

Shaxsning muhim ma'naviy sifatleri bo'lgan axloqiy ong, hissiyot va xulqni shakllantirish; vatanparvarlik, vatanga muhabbat, O'zbekiston gerbi, bayrog'i, madhiyasiga hurmat, insonparvarlik, mehnatga munosabat, jamoa bilan birgalikda qilinadigan izlanishlarga munosabat, ongli intizom va boshqa tuyg'ularni kamol toptirish axloqiy tarbiyaning asosiy vazifalaridir [1; 55 b].

Jamiyat taraqqiyotida tarbiya jarayonining ahamiyati beqiyos. Bunda insonni tarbiyalash, uni bilim olishga, mehnat qilishga undash va bu xatti-harakatini sekin-asta ko'nikmaga aylantirib borish lozim. Bu esa insonning mushohada qilish qobiliyatini tarbiyalaydi, mushohada qilish aqlni peshlaydi, aql ongni saqlaydi, ong esa moddiy va ma'naviy manbaga aylanadi.

Inson tarbiyasi uzoq muddatli, uzluksiz davom etadigan murakkab jarayon. U tarbiyachi (ota-ona, ustoz-murabbiy, pedagog)lardan doimo xushyorlik, sergaklik, mahorat, bilim talab qiladi. Shu tarzda insonning asta-sekin aqliy salohiyati takomillashib, u komillikka intilib boradi. Bularni amalga oshirish uchun esa tarbiyachi va tarbiyalanuvchidan uzoq davom etadigan mas'uliyatli munosabat (muloqat), sharafli mehnat, qunt, iroda va shu kabi axloqiy xislatlar talab etiladi. Insoniy sifatlarining shakllanishida oiladagi, atrofdagi (mahalla, ko'cha, bog'cha, maktab,

oliy o'quv yurti), ijtimoiy (jamiyatdagi) muhit va bolaga (tarbiyalanuvchiga) bo'lgan munosabat muhim rol o'ynaydi [2; 83 b].

Axloqiy tarbiyaning mazmuni, avvalo, yoshlarning amaliy faoliyatlarida, o'qish, mehnat, jamoatchilik ishlarida, ularning munosabatlari xarakterida, o'zaro ta'sir ko'rsatish usullari, xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirishlarida namoyon bo'ladi.

Ushbu sohada olib borilgan ko'p yillik ilmiy izlanishlar natijalarining ko'rsatishicha, ma'naviy- axloqiy tarbiyaning uzluksizligini quyidagi ko'rinishda olib borish maqsadga muvofiq ekan: ona qornida → oilada → maktabgacha ta'lim muassasasida («Xonadon bog'chasi», «Fermer xo'jaligi bog'chasi», «Bolalar bog'chasi – maktabgacha ta'lim muassasasi» majmualari) → boshlang'ich maktabda → o'rta maktabda → o'rta maxsus kasb-hunar t'limida → oliy o'quv yurtida → oliy o'quv yurtidan keyingi faoliyatda [3; 34 b].

Tarbiya inson umrining oxirigacha davom etadigan jarayon bo'lib (inson umrining oxirigacha o'rganadi, degan naql asosida tarbiyalanib), inson doimiy ravishda rivojlanib, takomillashib, komillikka intilib yashaydi.

Quyida uzluksiz ravishda olib boriladigan axloqiy tarbiyaning har bir bosqichi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltiramiz.

1. *Oilada ma'naviy- axloqiy tarbiya.* Bola tarbiyasini ona qornidan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu fikrni bir qator Sharq mutafakkirlari ham ta'kidlab o'tishgan. Bolani tarbiyalash uchun, avvalo ota-onaning o'zi tarbiyalangan bo'lishi kerak. Faqatgina ham jismonan, ham ma'nan sog'lom ota-onadan sog'lom farzand dunyoga keladi.

Ota-ona yoki tarbiyachilarning bolalarni sevishi, ularning xatti-harakatiga ziyraklik va mehribonlik bilan munosabatda bo'lishi, bolaning sog'lom o'sishiga, odob-axloqli bo'lishiga olib keladi. Bolani lozim bo'lganda maqtash, diqqatini ijobiy faoliyatga tortish, yomon ishlardan ehtiyot bo'lishini uqtirish, axloqsiz so'z va gaplardan uzoqroqda bo'lishini ta'minlash, o'rtoqlari bilan urishmaslik yo'llarini o'rgatish – ularga axloqiy tarbiya berishda ijobiy ta'sir hisoblanadi.

2. *Maktabgacha ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiya.* Maktabgacha bo'lgan ta'lim muassasasidagi davr bola tarbiyasidagi eng muhim davr hisoblanadi. Chunki, bu davrda paydo bo'lgan taassurotlar izi inson xotirasida umrbod saqlanib qoladi. «Yoshlikda olingan bilim – toshga o'yilgan naqsh», deb bejiz aytishmagan dono xalqimiz.

Bu davr bolaning aqliy va jismoniy jihatdan tez o'sishi, dunyoni bilishga intilishi, atrof-muhitga o'z munosabatini bildirish istagi kuchayib borayotgan davrdir. Shu sababli ham bolalar juda sersavol, qiziquvchan bo'lib qoladilar. Ular Nima?, Nima uchun?, Qanday qilib?, Qayerda? degan savollarni juda ko'p berishadi. Ota-ona va tarbiyachilar esa bolalarning to'g'ri o'sishlari, aqliy va axloqiy, ma'naviy, estetik jihatdan tarbiyalanishiga jiddiy e'tibor berishlari lozim. Buning uchun o'yinlar va ertaklar asosida axloqiy tarbiya berish mumkin, chunki bu yoshdagi bolalar, asosan, o'yin faoliyatida bo'ladi, o'yinlarning rang-barang bo'lishi va jamiyatimiz maqsadlaridan kelib chiqib tashkil etilishi juda muhim.

3. *Boshlang'ich ta'limda ma'naviy- axloqiy tarbiya.* Boshlang'ich ta'limda bola hayotida yangi, qiziqarli va muhim davr boshlanadi. Chunki, bola maktabga kelgach yangi muhit, yangi tartib-qoida, yangi talablarga duch keladi. Bu davrda bolalar hali o'yin faoliyatini to'liq tark etmaganligini inobatga olib, o'tiladigan dars mashg'ulotlarini qiziqarli qilib olib borish lozim.

Bu davrga kelib bolaga tarbiyaviy ta'sir yo'llari bir muncha aniq va tizimli ravishda bo'lib qoladi. Chunki endi xususan, «Odobnoma» darslari o'tila boshlaydi, bundan tashqari Alifbe, O'qish, Ona tili, Matematika, Atrofimizdagi olam kabi fanlarda ham muntazam ravishda axloqiy tarbiya berib boriladi. Endi bolalar asta-sekin nima yaxshi-yu, nima yomon ekanligini, bunyodkorlik nima-yu, vayronkorlik nima, ijobiy va salbiy xislatlar qanday ekanligini, qanday fazilatlariga ega bo'lish lozim-u, qanday qusurlardan xoli bo'lish lozimligini anglay boshlaydilar. Bu davrda turli to'garaklarni uyushtirish ham o'zining ijobiy natijalarini beradi. Bunda o'qituvchining pedagogik mahorati, bilimi, umuman, pedagogik faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

4. *O'rta umumiy ta'limda ma'naviy- axloqiy tarbiya.* O'rta maktab davriga kelib o'quvchi o'rganadigan fanlar ham asta-sekinlik bilan murakkablasha boradi, shunga ko'ra o'quvchining fikrlashi va dunyoqarashi ham kengayib boradi. Bu davrda o'quvchilarga o'zaro odob-axloqqa doir maqollar va hadis namunalari ko'proq aytish orqali musobaqa uyushtirish hamda ushbu maqol va hadislarga o'zlari ham amal qilishlarini tarbiyalash mumkin.

Endi o'quvchilar burch, vijdon, nomus, adolat, ezgulik kabi axloqiy tushunchalarning ma'nisini tushunib yetadilar. Ularga ota-ona va Vatan oldidagi burchlarini tushuntirib borish, turli musobaqalar va ommaviy mehnat tadbirlari orqali jamoa nomusini saqlash, bunga esa adolat yo'li bilan vijdonli baho berish orqali erishishni tarbiyalash muhim hisoblanadi.

5. *O'MKHTda ma'naviy-axloqiy tarbiya.* O'MKHTda endi bolalar qiziqishi va intilishi hisobiga akademik liseylar yoki kasb-hunar kollejlari ta'lim ola boshlaydilar. Bu davr o'quvchilar tarbiyasida juda murakkab davr hisoblanadi. Chunki, bu yoshdagi o'quvchilarda ham jismoniy ham ruhiy jihatdan keskin o'zgarish sodir bo'ladi. Bu davr o'smirlik davri bo'lib, o'tish davri deb ham ataladi.

Ko'pchilik o'quvchilar bu davrda o'zlariga ideal tanlaydilar, o'qituvchi esa bunda o'quvchilarga munosib ideal tanlashda yordam berishi va shu idealning ijobiy xislatlarini egallashga intilishini ko'chaytirishi lozim. Bu davrda o'quvchilarda halollik, rostgo'ylik, xushmuomalalik, bo'ndoblik, kamtarlik, bosiqlik, xushfe'lilik, kamsuqumlik, shirinsuxanlik kabi axloqiy fazilatlarini tarbiyalash muhim hisoblanadi.

6. *Oliy o'quv yurtlarida ma'naviy- axloqiy tarbiya.* Oliy ta'limda o'quvchilar endi biror mutaxassislikni tanlagan holda, o'zining mustaqil fikri, dunyoqarashi, intellektual qiziqishiga ega bo'ladilar. O'quvchilar o'zlarining

hozirgi faoliyatiga kelajakdagi hayotida o'z o'rnini topish, belgilash nuqtai nazaridan qaraydilar. Shu sababli bu davrda bo'lajak mutaxassislarni axloqiy jihatdan tarbiyalash muhim. Chunki bu davrda o'quvchi o'zining madaniy-ma'naviy saviyasini oshirishga intiladi, o'z ustida qunt bilan ishlaydi, radio, televideniye, Internet va barcha informasion vositalardan unumli foydalanadi, turli asarlar bilan tanishadi. Bu esa yoshlarni axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun yordam beradi.

Endi biz shu o'rinda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axloqiy tarbiyasi haqida so'z yuritamiz. Ushbu bo'lajak mutaxassislarda axloqiy tarbiyalanganlik mas'uliyati kuchliroq bo'ladi. Chunki, ertangi kunda ularning qo'lga Vatanimiz kelajagi bo'lmish yosh avlodni ishonib topshiramiz. Shu sababli bu davrda o'quvchilarda insonparvarlik, erklarparvarlik, vatanparvarlik, millatparvarlik, tinchliksevarlik, shirinsuxanlik, xushfe'llilik, kamtarlik, bosiqlik kabi fazilatlarini rivojlantirish shart.

7. *Oliy ta'limdan keyingi ma'naviy- axloqiy tarbiya.* O'quvchi uzoq muddatli va tizimiy ta'lim natijasida mutaxassis sifatida shakllandi. Endi u nazariy jihatdan egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llab yosh avlodga ta'lim-tarbiya beradi, uning o'zi boshlang'ich sinf o'quvchilarini axloqiy ruhda tarbiyalay boshlaydi. Uzluksiz ravishda uzoq muddatli olib borilgan ta'lim-tarbiya samarasi mana endi ko'zga tashlanadi.

Bola shaxsining kamol topishida doimiy ravishda muhitning ta'siri sezilib turadi. Muhit – bu insonga ta'sir etuvchi tashqi voqyea-hodisalar yig'indisi hisoblanadi. Shunday ekan, yuqoridagi uzluksiz tarbiya jarayonida muntazam ravishda tarbiyalanuvchida tashqi voqyea-hodisalar o'zining ijobiy yoki salbiy ta'sirini o'tkazib turadi. Buning uchun esa tarbiyalanuvchidagi o'zgarishlarga ota-onalar va tarbiyachi, o'qituvchilar doimiy ravishda e'tiborli bo'lib, tashqi muhitning salbiy ta'sirini oldini olib, ijobiy ta'sirlarni rivojlantirishga harakat qilishi va erishishi lozim.

Yoshlarda ma'naviy- ahloqiy tarbiyani shakllantirishga erishish uchun quyidagi vazifalarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- uzluksiz olib boriladigan ta'lim-tarbiyaning har bir bo'g'inida beriladigan ma'naviy- axloqiy tarbiyaning maqsadga erishish yo'llarini izlab topish;
- ta'lim jarayonida turli ma'naviy va ma'rifiy ta'sir vositalaridan foydalanish orqali axloqiy tarbiya berishni muntazam ravishda jamiyat taraqqiyotiga moslab takomillastirib borish;
- ma'naviy- axloqiy tarbiya berishda tarbiyalanuvchining yoshi va dunyoqarashini hisobga olgan holda zamonaviy axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish;
- o'quvchi-yoshlarning ma'naviy- axloqiy jihatdan tarbiyalanganlik darajasini aniqlash maqsadida anketa so'rovlarini o'tkazib, natijalarini qayd etib borish;
- ma'naviy- axloqiy sifatlariga ega bo'lgan barkamol shaxsni tarbiyalashga erishish va h.k.

Demak, ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida ma'naviy-axloqiy his-tuyg'ular inson tomonidan, uning hovea-hodisalar, kishilar hamda o'z xulqiga nisbatan his-tuyg'ularni uyg'otishga rag'bat paydo qiluvchi tarbiyaviy ishlar tizimli tashkil etilgandagina samarali kechadi.

Mazkur tizimda xulq-atvorni shakllantirishga oid tarbiyaviy ishlar aks etadi. Shunga ko'ra ma'naviy-axloqiy xulq-odobga doir xislatlarni shakllantirishga undovchi rag'bat bilan hosil bo'ladigan faoliyat eng asosiy bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, yoshlarda ma'naviy-axloqiy xislatlarni shakllantirishga nisbatan ehtiyoj bo'lishi shart. Zero, ma'naviy-axloqiy tarbiyani tashkil etish jarayonida uyushtiriluvchi tadbirlar xulq-odobga doir xatti-harakatlar zanjiridan iborat bo'ladi. Ma'naviy-axloqiy xatti-harakatlar esa o'quvchi tomonidan axloqiy me'yor va tamoyillar mohiyatini o'rganish, ularni anglab yetishdan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Musurmonova O. «Ma'naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi». – Toshkent: «O'qituvchi», 1996. – 369 b.
2. Quranov M. Ma'naviy yuksalish yo'lida. – T.: “Ma'naviyat”, 2008. – 317 b.
3. Olimov Sh.Sh. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarida axloqiy-estetik idealni shakllantirishning pedagogik asoslari. P.f.n.diss.avt. – Toshkent, 2002. – 85 b.
4. Pedagogika //A./Munavvarovning umumiy tahriri ostida. – Toshkent, O'qituvchi, 1996. – 463 b

*Балнур Әшен
(Шымкент, Қазақстан)*

КТО ТАКОЙ ПЕРВОКУРСНИК?

Кто такой первокурсник? Это социально неадаптированная личность. Для многих первокурсников студенческая жизнь начинается с переезда в другой город, республику – и естественно это большой стресс.

Современный студент вуза – это, в первую очередь, молодой человек, который имеет все возможности к дальнейшему развитию. Будучи важнейшим интеллектуальным потенциалом общества, студент первого курса – вчерашний школьник, не имеющий необходимого опыта и ощущающий острую необходимость в

приспособлении. Поэтому, на наш взгляд очень важно, чтобы преподаватели направляли деятельность студента-первокурсника на как можно более быструю адаптацию к самостоятельной работе. Необходимо дать понять студенту, чтобы он овладел знаниями, умениями и навыками не только для того, чтобы успешно сдать экзамены.

В связи с этим интересен вопрос: «С какими трудностями столкнулись студенты-первокурсники при поступлении в вуз?». Основные трудности: 1) адаптация к вузовской системе обучения – 50% ответов; 2) трудности в учебе – 42,8%; 3) большой объем учебного материала – 64,3%; 4) жилищно-бытовые и материальные проблемы по – 28,6%. Как видно из ответов студентов, вчерашние школьники испытывают наибольшие трудности в адаптации к вузовской системе обучения, в получении большого объема учебного материала, освоении учебного материала.

Проходит немало времени, прежде чем студент приспособится к новым требованиям обучения. Временной отрезок между окончанием школы и началом обучения в вузе очень короткий – перед студентом возникают трудности, связанные с привыканием ко всему новому: однокурсникам, преподавателям специализированных предметов, различным формам отчетности и значимости в глазах окружающих. Отсюда зачастую появляются существенные различия в деятельности, и особенно в ее результатах, при обучении одного и того же человека в школе и вузе. Кроме того, слабая преемственность между средней и высшей школой, своеобразие методики и организации учебного процесса в вузе, большой объем информации, отсутствие навыков самостоятельной работы вызывают большое эмоциональное напряжение, что нередко приводит к разочарованию в выборе будущей профессии [2].

Адаптации личности студентов является одной из наиболее значимых проблем. От того, как они будут подготовлены на первом этапе, зависит уровень их дальнейшей профессиональной подготовки и деятельности.

Начальный период обучения в вузе связан с социальными переменами, изменением прежних стереотипов, стрессовыми ситуациями и т. д. У ряда студентов это может привести к подмене реального чувства взрослости такими действиями, как свобода посещений занятий, внешние формы реализации своего «Я». Все это может перейти в нежелание учиться, посещать учебное заведение, участвовать в общественной жизни [1].

У одних студентов выработка нового поведенческого стереотипа проходит скачкообразно, у других – более или менее ровно. Несомненно, особенности этой перестройки связаны с характеристиками типа высшей нервной деятельности. Однако социальные факторы имеют здесь решающее значение.

По мнению многих ученых адаптация должна проходить как активное творческое приспособление студентов к условиям высшей школы, в процессе которого у них формируются навыки и умения организации умственной деятельности, призвание к избранной профессии, рациональный коллективный и личный режим труда, досуга и быта, система работы по профессиональному самообразованию и самовоспитанию профессионально значимых качеств личности.

Адаптация происходит на протяжении всех лет обучения – это сложный, длительный, а порой острый и болезненный процесс. Психолого-возрастные особенности студенчества характеризуются эмоциональной незрелостью, открытостью, внушаемостью, самоидентификацией. В этот период студентам важно именно окружение, в котором они находятся. Очень часто в одну группу попадают юноши и девушки с разным социальным уровнем, а именно – провинциалы и городские жители. Период адаптации данных категорий будет различным.

В вуз приходят разные люди с разными установками и разными «стартовыми условиями». В этом отношении интересен анализ студенческой молодежи в связи с выбранной ими профессией. Совокупность студентов довольно четко разделяется на три группы.

Первая группа – это студенты, ориентированные на образование как на профессию. В этой группе наибольшее число студентов, для которых интерес к будущей работе, желание реализовать себя в ней – самое главное. Лишь у них отмечается склонность продолжать свое образование. Все остальные факторы для них менее значимы.

Вторую группу составляют бизнес-ориентированные студенты. Отношение к образованию у них совсем иное: образование выступает в качестве инструмента (или возможной стартовой ступени) для того, чтобы в дальнейшем попытаться создать собственное дело, заняться торговлей и др. они понимают, что со временем и эта сфера потребует образования, но к своей профессии относятся менее заинтересовано, чем представители первой группы.

Третья группа – студенты, которых, с одной стороны, можно назвать «неопределившимися», а с другой стороны – придавленными разными проблемами личного, бытового плана. На первый план у них выходят бытовые, личные, жилищные, семейные проблемы.

Средой адаптации студентов выступает образовательная система вуза в целом, которая характеризуется как структурными, так и функциональными компонентами.

Вузовская адаптация – процесс, во-первых, непрерывный, так как не прекращается ни на один день, а во-вторых, колебательный, поскольку даже в течение одного дня происходит переключение в самые различные сферы деятельности, общение, самосознание [2, 3].

Для познавательной деятельности студента большое значение имеет эстетический аспект, который придает данной деятельности определенную направленность, способность развитию интересов. Познавательная

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

активность, любознательность и эстетическое воспитание неразрывно связаны друг с другом. Эстетическое содержание познавательной активности несколько ослабевает под давлением различных социальных структур и интересов.

Эффективность познавательной активности может быть обеспечена посредством определенных педагогических условий, под которыми мы понимаем взаимосвязанную совокупность мер в образовательном процессе, обеспечивающую достижение студентами готовности к творческому взаимодействию с информацией.

Процесс адаптации студентов вуза к учебно-профессиональной деятельности, таким образом, выступает как диалектическое единство противоположных сторон: приспособление индивида к среде и активного изменения данной среды. Причем, обе стороны не существуют друг без друга и служат в совокупности выражением единого процесса освоения человеком окружающей его адаптируемой среды. Следовательно, процесс адаптации происходит в деятельности индивида как специфическое социально-психологическое состояние личности [3].

С другой стороны, выделенные особенности актуализируют проблемы профессиональной подготовки, дают образцы деятельности в различных ситуациях, позволяют генерализировать опыт ситуативного взаимодействия, опосредованно влияя на систему межличностных отношений.

Современная система профессионального образования служит не только для передачи специальных знаний, но и для развития будущего специалиста как представителя и носителя определенной культуры, характеризующейся совокупностью знаний, умений, а также определенным мировоззрением, жизненными установками и ценностями, особенностями профессионального поведения.

Адаптация первокурсника заключается в том, что современное общество заинтересовано сохранить и улучшить физическое и психическое здоровье человека, повысить его интеллектуальный потенциал.

Перечислим негативные факторы, влияющие на организм студентов в вузе: учебную перегрузку отметили 35,7%; недостаток времени - 64,3%; отсутствие своевременного отдыха и расстройств сна по 50% ответов. Как видно данные факторы достаточно выражены у студентов. На них необходимо обратить особое внимание, т.к. они являются факторами риска и при суммарном воздействии могут тормозить восстановительные процессы в организме и вызывать различные заболевания.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Адаптация студентов первого курса в вузе [Текст] / А. А. Кузьмишкин [и др.] // Молодой Ученый. – 2014. – № 3. – С. 933-935.
2. К вопросу о воспитательном потенциале технологий активизации и интенсификации деятельности учащихся. Федосеева Н. В. Актуальные направления развития научной и образовательной деятельности. Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс». – Чебоксары, 2014. С. 77–80.
3. Организация практики бакалавров в условиях реализации компетентностного подхода. Иванцова Е. С., Кузина И. В., Лёвкина Е. В., Миронычева В. Ф. // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 8–2 (36). – С. 72–79.
4. Батова Е.А. Организационно-педагогические условия и факторы, определяющие адаптацию студентов к учебно-профессиональной деятельности средствами ритмической гимнастики. - Автореф. дис. канд. пед. наук. – М., 2003. – 22 с.

Научный руководитель – магистр филологии Г.А.Абзалова

СЕКЦІЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

*Марина Вольвач
(Пирятин, Україна)*

АВТОНОМНА СИСТЕМА ОРІЄНТАЦІЇ МОБІЛЬНОГО РОБОТОТЕХНІЧНОГО КОМПЛЕКСУ НА ОСНОВІ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Орієнтація в просторі та можливості визначення власного місцезнаходження відіграють важливу роль для вирішення складних навігаційних завдань. Сучасні системи навігації базуються на супутниковій системі GPS і дозволяють вирішувати широкий клас задач цивільного та військового спрямування. Проте в окремих випадках вона не дозволяє вирішувати поставлені завдання і тому виникає потреба в побудові локальної навігаційної системи для управління автономним мобільним комплексом.

Автономні програмно-керовані мобільні системи, які здатні самостійно переміщуватися в різних середовищах, здійснювати обслідування визначеної території, проводити комплексне дослідження об'єктів, останнім часом знаходять широкий спектр застосувань. Введення таких мобільних систем у склад більш складних комплексів дозволяє суттєво підвищити ефективність функціонування останніх. Прикладів застосувань можна навести дуже багато: ведення бойових дій, аналіз ситуації в районах радіоактивного чи хімічного забруднень, дослідження підводних або космічних об'єктів, аналіз ситуації в небезпечних копальнях та інших випадках, коли присутність людини або неможлива, або є вкрай небажаною внаслідок наявності небезпечних для її життя факторів.

В статті розглянута можливість побудови навігаційної мобільної системи, що базується на використанні вузлів розподіленої безпроводної сенсорної мережі в якості маяків.

На даний час успішно вирішені задачі глобальної навігації, але її використання стає проблематичним, коли потрібно щоб робот орієнтувався в умовах обмеженого простору та усередині приміщень. Взагалі робота усередині закритих приміщень характеризується безліччю найрізноманітніших перешкод, починаючи від нерівномірності освітлення і закінчуючи проблемами відбивання радіосигналів або, навпроти, утрудненнями при реалізації каналів зв'язку. У такому випадку середовище вважається погано обумовленим, з ненадійними каналами зв'язку, із принциповою неточністю і невизначеністю. Тоді очевидним стає необхідність дослідження способів орієнтування, здатних працювати в сильно зашумленому середовищі.

Існує кілька способів орієнтування мобільної робототехнічної системи в ускладнених умовах. Одним із способів орієнтування є система орієнтації по трьох інфрачервоних маяках [3, с. 148-155].

Система навігації складається власне з мобільного робота і комплексу маяків. За кожним маяком жорстко закріплений його номер (сигнатура з п'яти символів).

Конструктивно система побудована так, що приймач ІЧ - сигналу розташовується на мобільній системі, на осі крокового двигуна, що обертає приймач навколо своєї осі.

Проте система має певні обмеження в застосуванні. Одне з них, це те, що маяки повинні знаходитися у зоні прямої видимості детекторів системи. При цьому, приймач мобільної системи повинен знаходитися в секторах випромінювання маяків і, навіть невеликий нахил площини по якій вона переміщується не дозволить сприйняти сигнал якісно. Проблемним є також питання сприйняття відбитого від поверхні або інших об'єктів інфрачервоного випромінювання від маяків. Запиленість та задимленість між приймачем та випромінювачем не дає можливості також ефективно працювати системі позиціонування.

Перелічені проблеми, які пов'язані з застосуванням системи позиціонування з використанням маяків на інфрачервоних випромінювачах можна в певній мірі покращити, якщо в якості маяків використати радіотехнологію з використанням передавачів електромагнітних хвиль або випромінювачів жорсткого діапазону електромагнітних хвиль. Застосування в якості випромінювачів радіоізотопів є нерациональним внаслідок того, що своєю присутністю радіоізотопи становлять додаткове навантаження для екосистеми.

Застосування в якості маяків джерел електромагнітного випромінювання радіодіапазону має свої проблемні моменти. Але вони мають ряд позитивних відмінностей у порівнянні з попередньою технологією. Застосування надвисокочастотних діапазонів радіохвиль дає і досить точну діаграму направленості приймача на маяк, і, в той же час, дозволяє розрахувати величину сигналу, що надійшов від маяка до приймача. Якщо знати величину сигналу, що випромінюється маяком і визначити величину сигналу, що сприймається приймачем, то можна легко визначити відстань між передавачем та приймачем. Якщо маяків буде декілька і, якщо кожен з них матиме калібровану вихідну потужність узгоджену з антенною системою і власний спосіб кодування сигналу, то внаслідок нескладних обчислень досить легко встановити місцеположення приймальної системи.

Такими маяками могли б бути вузли розподіленої безпроводної сенсорної мережі (БСМ). Крім того стаціонарно розподілені по певній території вузли могли б, крім всього, збирати дані з означеної ними території та передавати до пункту їх збирання та інтерпретації. За допомогою вузлів мережі можна здійснювати обмін даними з мобільною системою та дистанційно виконувати управління нею.

Для більш точного визначення положення мобільної системи доцільно ввести в склад навігаційної системи електронний компас та можливість визначати профіль маршруту слідування. Для вирішення цієї задачі варто скористатися трьохосним акселерометром.

Загалом, система орієнтування за даними радіомаяків та магнітного компаса зображена на рис.1.

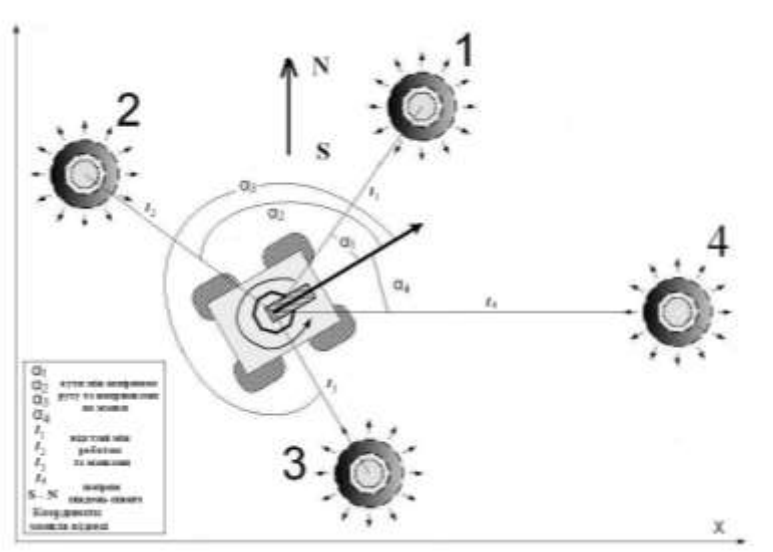

Рис.1. Схема системи орієнтування за даними радіомаяків та магнітного компаса

В якості радіомаяків використовуються вузли розподіленої безпроводної сенсорної мережі. В такій мережі кожен вузол має власну адресу. В склад обладнання мобільного компонента входить також вузол основним завданням якого є :

- збирання даних по шляху слідування робототехнічної системи та передача їх до пункту збирання по безпроводним каналам зв'язку;
- отримування та опрацювання команд, що надходять до вузла;
- визначення відстаней до стаціонарно закріплених вузлів мережі та обчислення місцезнаходження мобільної системи.

Сенсорні мережі є одним з сучасних напрямків розвитку самоорганізуючих, відмовостійких систем спостереження і управління розподіленими процесами.

Сенсорна мережа складається з програмного і апаратного компоненту. Апаратним компонентом є безліч оснащених приймачами мікропроцесорних пристроїв, за допомогою яких можлива передача інформації між даними пристроями в мережі. Програмний компонент агрегує каналний, мережевий рівень і рівень додатків, що дозволяють підтримувати передачу даних від всіх вузлів мережі до деяких базових станцій, які сполучені з промисловими SCADA-системами [2, с.32]. Сенсорна мережа – самоорганізуюча структура: у разі виходу вузлів з ладу або додавання нових вузлів в мережу, потік даних від інших вузлів до базової станції перерозподіляється з урахуванням зміни конфігурації мережі [4, с.30].

Впровадження будь-якої сенсорної мережі складається як мінімум з трьох етапів:

- проектування і моделювання структури сенсорної мережі, призначеної для моніторингу і управління деяким розподіленим об'єктом;
- побудова управляючих програм для вузлів сенсорної мережі;
- тестування сенсорної мережі в польових умовах.

Сенсор, як і довільний телекомунікаційний вузол або термінал складається з апаратної частини і програмного забезпечення. В загальному випадку сенсор безпроводної сенсорної мережі складається з трьох підсистем: сприйняття та обробки даних, комунікаційної і джерела живлення.

Конструктивно, в склад вузла входять:

- радіомодем, що включає малопотужний радіотрансивер та мікроконтролер (МК), що здійснює управління роботою трансивера згідно з заданою програмою. МК, в свою чергу, має в своєму складі обчислювальне ядро, ОЗП, Flash ПЗП, EEPROM, АЦП, блок опрацювання переривань, визначену номенклатуру інтерфейсів та ряд інших периферійних вузлів, в залежності від конкретного пристрою;
- блок живлення. В колах живлення реалізовано захист від перенапруги та від неправильного підключення полюсів джерела живлення. Можливі додаткові схеми живлення від зовнішнього джерела;
- блок візуалізації – для відображення поточного стану пристрою;
- блок управління – для зміни режимів роботи, перевантаження і т.п.;
- інтерфейсний блок, який має ті чи інші порти введення/виведення, наприклад, програмування або підключення зовнішнього датчика.

Підсистема моніторингу дозволяє сенсору збирати такі дані про навколишнє середовище як температура, сила світла, вібрація, прискорення, магнітне поле, хімічний аналіз повітря, акустика і т.п. Саме підсистема моніторингу визначає ту область застосування, де може бути використаний сенсор [1, с.127-134].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Підсистема сприйняття, як правило, складається з аналогового пристрою, що безпосередньо збирає певну статистику та аналого-цифрового конвертора, який перетворює аналогові дані в цифрові для наступної обробки.

Підсистема обробки даних включає в себе пам'ять і центральний процесор, які дозволяють зберігати і обробляти як генеровані сенсором дані, так і службові дані, необхідні для коректного і ефективного функціонування комунікаційної підсистеми.

З метою моделювання роботи системи навігації створеної на основі розподіленої сенсорної мережі було створено модель мобільного робототехнічного комплексу.

Модель оснащена набором функціональних систем:

- управління рухом ;
- виявлення перешкод;
- обминання перешкод;
- управління рухом по визначеному маршруту;
- визначення наявності металевих об'єктів;
- вимірювання рівня радіації по маршруту слідування;
- визначення критичних нахилів.

Діюча модель транспортної системи виконана на базі механічної дитячої іграшки з використанням гусеничного рушія.

На основі шасі змонтовано поворотну платформу, яка в свою чергу приводиться в обертальний рух за допомогою реверсивного колекторного електричного мікродвигуна. Передача зусилля від валу електродвигуна до платформи, передається з використанням двохступінчастої пасової передачі, змонтованої на кришці шасі. Платформа обертається на вертикальному пустотілому валу закріпленому в обоймі горизонтально розміщеного шарикового підшипника. Кут повороту платформи визначається місцем розміщення датчиків на нерухомій частині шасі. В якості датчиків використовуються геркони. Загальний вигляд рухомої платформи та загальний вигляд транспортної системи показано на Рис.2.

Рис.2. Загальний вигляд одного з варіантів транспортної системи

Корисним навантаженням транспортної системи є вузол безпроводної сенсорної мережі, який розміщено на рухомій платформі. Основним його завданням є збирання та передача даних по каналам розгорнутої мережі відносно ряду фізичних параметрів середовища вздовж шляху його руху. Конструктивно вузол не відрізняється від стандартних вузлів БСМ. Дані про фізичні параметри середовища надходять до нього від розміщених на рухомій платформі датчиків.

Система орієнтації базується на вимірюванні сили сигналу до мобільного вузла, що надходить від сусідніх стаціонарних вузлів. Знаючи координати розміщення кожного з вузлів і враховуючи затухання сигналу від них можна обчислити координати знаходження мобільної системи.

Крім того, в склад системи орієнтації введено трьохосний акселерометр-магнітометр за допомогою якого мобільна система може визначити напрям магнітного поля Землі та стан профілю поверхні вздовж якої здійснюється рух.

З метою моделювання роботи системи навігації створено полігон, що являє собою прямокутну площину розмірами 50x100 метрів. Сенсорна мережа включає в себе сім вузлів та один координатор, який підключений до комп'ютера з метою можливості відстеження ситуації на екрані монітора. Шість стаціонарних

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

вузлів мережі розміщувалися так, як зображено на схемі рис.3. Сьомий вузол знаходиться на мобільній платформі. Відстані між стаціонарними вузлами визначені за допомогою лінійних мірних інструментів. Ці визначені відстані добре корегувалися з результатами, що були отримані за допомогою вимірювання з використанням пари створених приладів "передавач"- "приймач".

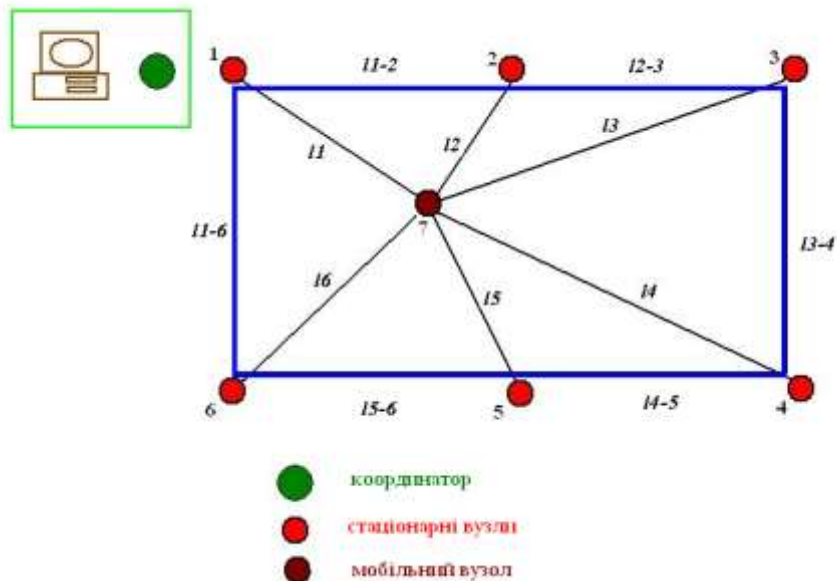

Рис.3. Схема моделювання роботи системи навігації мобільного комплексу

Для визначення положення мобільного комплексу було введено систему декартових прямокутних координат, як зображено на рис.4. В такій системі відстані між мобільним і стаціонарно закріпленими вузлами визначаються шляхом вимірювання рівня радіосигналу між ними. Такі функції має модуль Xbee. Визначивши таким чином відстані між мобільним вузлом та стаціонарними, а також, координати останніх нескладно обчислити положення мобільного комплексу.

При відображенні полігону на екрані монітора з накладеною на нього картою можна візуально відслідковувати положення мобільного комплексу, керувати його рухом і вказувати місце, куди необхідно здійснювати переміщення.

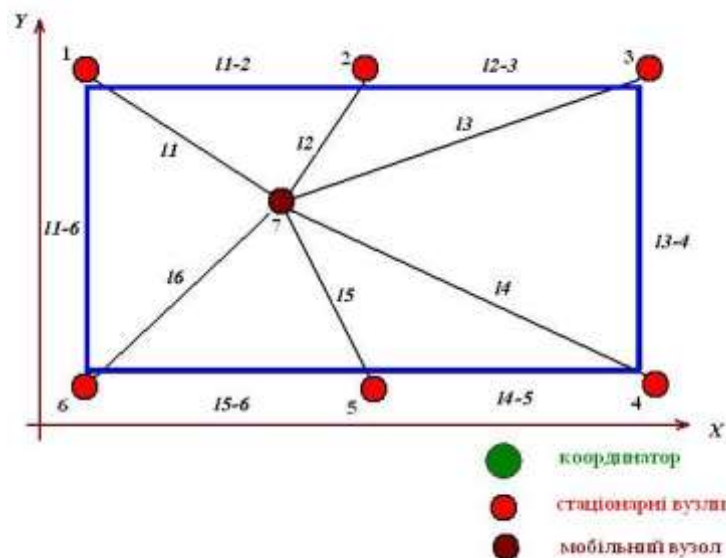

Рис.4. Схема введення декартових прямокутних координат для визначення положення мобільного комплексу

Запропонована модель визначення положення мобільного компоненту розподіленої безпроводної сенсорної мережі може бути використана, як основа для побудови навігаційної системи, що допоможе орієнтуванню незрячих людей в умовах визначеної території, району або міста.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевчук Б.М., Куляс А.І., Горін Ф.М. Технология побудови та організація функціонування комп'ютерних мікростільникових радіомереж збору, обробки і передачі інформації // Комп'ютерні засоби, мережі та системи. – 2002. – №1. – С. 127-134.
2. Кривченко Т., Кривченко И., Долгушин С., Ламберт Е. Беспроводная связь в системах мониторинга и управления // Электронные компоненты. – 2005. – №5.
3. Платонова М. В. Использование шумоподобных сигналов ИК-диапазона для системы навигации мобильных роботов, Сб. "Мобильные роботы и мехатронные системы". – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2009. – С. 148-155.
4. Соколов М. Программно-аппаратное обеспечение беспроводных сетей на основе технологии ZigBee/802.15.4 // Электронные компоненты. – 2004. – №12.

*Мукаддас Джуманиязова, Элер Хужаназаров, Сироч Сайфиев
(Ташкент, Узбекистан)*

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ

Цель информатизации общества – создание гибридного интегрального интеллекта всей цивилизации, способного предвидеть и управлять развитием человечества. Образовательная система в таком обществе должна быть системой опережающей. Переход от консервативной образовательной системы к опережающей должен базироваться на опережающем формировании информационного пространства нашего образования и широком использовании информационных технологий.

Развитие информационных технологий в Узбекистане ставит серьезные проблемы перед нашим образованием. Начиная с 1991 года, сумма знаний в обществе возрастает вдвое каждые 2 года. Изменится и структура знаний: доля традиционных знаний уменьшится с 70 до 40%, прагматических – с 15 до 10%, но возрастет доля новых знаний – с 5 до 15% и знаний, направленных на развитие творческих способностей личности – с 3 до 25%.

Современное образование является поддерживающим, перспективное образование должно стать в информационном обществе опережающим. Такое развитие информационного пространства требует обеспечения как психологической, так и профессиональной подготовленности всех участников образовательного процесса. В условиях радикального усложнения жизни общества, его технической и социальной инфраструктуры решающим оказывается изменение отношения людей к информации, которая становится важнейшим стратегическим ресурсом общества. Успешность перехода к информационному обществу существенным образом зависит от готовности системы образования в кратчайшие сроки осуществить реформы, необходимые для ее приспособления к нуждам информационного общества.

По существу, речь идет о решении проблемы качественного изменения состояния всей информационной среды нашего образования в сопряжении с наукой и общественной практикой, а также в сопряжении с мировой высшей школой и мировой наукой. Решение этой задачи открывает новые возможности для ускоренного прогрессивного индивидуального развития каждого человека в системе образования и для роста качества совокупного общественного интеллекта, что в перспективе окажет свое положительное влияние на все стороны общественной жизни Узбекистана.

Эффективность процесса информатизации непосредственно зависит от эффективности процессов создания и использования информационного ресурса, т.е. всего информационного потенциала общества. Информационный ресурс фактически есть совокупность информации о прошлом и настоящем опыте человечества, база для воспроизводства новой информации.

По развитию информационного общества Узбекистан отстал от многих западных стран. Это можно легко пронаблюдать на примере общего индекса зрелости информационного общества (Information Imperative Index). Он состоит из 20 четко сформулированных показателей из трех областей: социальной, информационной и компьютерной. Социальные показатели состоят из законодательной базы, регулирующих норм и политических факторов. Информационный показатель состоит в основном из сектора информатики и информационного бизнеса (программное обеспечение, мультимедиа и т.д.). Компьютерный показатель отражает объем и насыщенность рынка оборудования, такого как РС, Интернет, мобильные телефоны и пр. Узбекистан находится на 36 месте из 54 стран, т.е. в группе III. Наилучшие показатели в Узбекистане достигнуты в информационной сфере 22 место, затем идет социальная сфера 37 место, и наихудший уровень наблюдается в компьютерной сфере 46 место.

Основным средством информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для информационной среды любой системы образования является персональный компьютер, возможности которого определяются установленным на нем программным обеспечением. Основными категориями программных средств являются системные программы, прикладные программы и инструментальные средства для разработки программного

обеспечения. В современных системах образования широкое распространение получили универсальные офисные прикладные программы и средства ИКТ: текстовые процессоры, электронные таблицы, программы подготовки презентаций, системы управления базами данных, органайзеры, графические пакеты и т.п.

С появлением компьютерных сетей и других, аналогичных им средств ИКТ образование приобрело новое качество, связанное в первую очередь с возможностью оперативно получать информацию из любой точки земного шара. Через глобальную компьютерную сеть Интернет возможен мгновенный доступ к мировым информационным ресурсам (электронным библиотекам, базам данных, хранилищам файлов, и т.д.). В самом популярном ресурсе Интернет – всемирной паутине WWW опубликовано порядка двух миллиардов мультимедийных документов.

С появлением новых алгоритмов сжатия данных доступное для передачи по компьютерной сети качество звука существенно повысилось и стало приближаться к качеству звука в обычных телефонных сетях. Как следствие, весьма активно стало развиваться относительно новое средство ИКТ – Интернет-телефония. С помощью специального оборудования и программного обеспечения через Интернет можно проводить аудио и видеоконференции.

С помощью сетевых средств ИКТ становится возможным широкий доступ к учебно-методической и научной информации, организация оперативной консультационной помощи, моделирование научно-исследовательской деятельности, проведение виртуальных учебных занятий (семинаров, лекций) в реальном режиме времени.

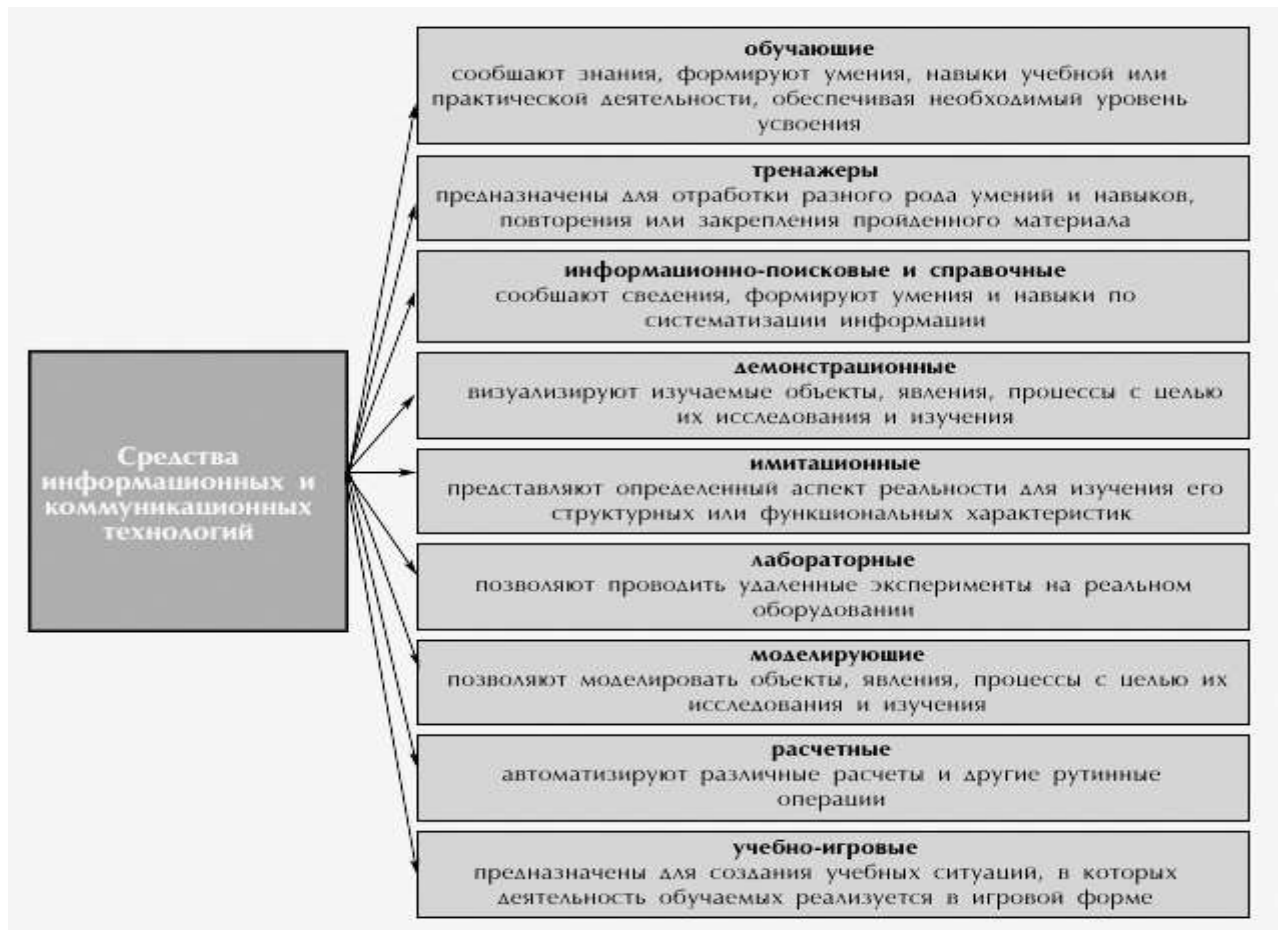
Существует несколько основных классов информационных и телекоммуникационных технологий, значимых с точки зрения систем открытого и дистанционного образования. Одними из таких технологий являются видеозаписи и телевидение. Видеоленки и соответствующие средства ИКТ позволяют огромному числу студентов прослушивать лекции лучших преподавателей. Видеокассеты с лекциями могут быть использованы как в специальных видеоклассах, так и в домашних условиях. Примечательно, что в американских и европейских курсах обучения основной материал излагается в печатных изданиях и на видеокассетах.

Мощной технологией, позволяющей хранить и передавать основной объем изучаемого материала, являются образовательные электронные издания, как распространяемые в компьютерных сетях, так и записанные на CD-ROM. Индивидуальная работа с ними дает глубокое усвоение и понимание материала. Эти технологии позволяют, при соответствующей доработке, приспособить существующие курсы к индивидуальному пользованию, предоставляют возможности для самообучения и самопроверки полученных знаний. В отличие от традиционной книги, образовательные электронные издания позволяют подавать материал в динамичной графической форме.

Дидактические задачи, решаемые с помощью ИКТ

- Совершенствование организации преподавания, повышение индивидуализации обучения;
- Повышение продуктивности самоподготовки учащихся;
- Индивидуализация работы самого учителя;
- Ускорение тиражирования и доступа к достижениям педагогической практики;
- Усиление мотивации к обучению;
- Активизация процесса обучения, возможность привлечения учащихся к исследовательской деятельности;
- Обеспечение гибкости процесса обучения.

Классификация средств ИКТ по области методического назначения:

Использование современных средств ИКТ во всех формах обучения может привести и к ряду негативных последствий, в числе которых можно отметить ряд негативных факторов психолого-педагогического характера и спектр факторов негативного влияния средств ИКТ на физиологическое состояние и здоровье обучаемого.

В частности, чаще всего одним из преимуществ обучения с использованием средств ИКТ называют индивидуализацию обучения. Однако, наряду с преимуществами здесь есть и крупные недостатки, связанные с тотальной индивидуализацией. Индивидуализация свертывает и так дефицитное в учебном процессе живое диалогическое общение участников образовательного процесса - преподавателей и студентов, студентов между собой - и предлагает им суррогат общения в виде «диалога с компьютером».

Использование информационных ресурсов, опубликованных в сети Интернет, часто приводит к отрицательным последствиям. Чаще всего при использовании таких средств ИКТ срывается свойственный всему живому принцип экономии сил: заимствованные из сети Интернет готовые проекты, рефераты, доклады и решения задач стали сегодня уже привычным фактом, не способствующим повышению эффективности обучения и воспитания.

Из этого следует, что в нашей республике нужно уделять внимание на большое развитие информационной телекоммуникационной инфраструктуры и аппаратное обеспечение. Это требует значительных финансовых средств и пока не окупается на коммерческой основе, необходимы существенные бюджетные ассигнования в эту область. Реализация такой программы позволит по-новому организовать учебный процесс, увеличив нагрузку на самостоятельную работу обучаемого, на основе которого сейчас идет работа в нашей республике.

Современные инструментальные средства позволяют реализовать всю гамму компьютерных обучающих средств. Однако их использование требует достаточно высокой квалификации пользователя. Наряду с этим мы не должны забывать негативное влияния ИКТ во всех сферах обучения и направлять студентов в правильное использование. Этот процесс может дать наилучшее развитие использования ИКТ в преподавание.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Джуманиязова М.Ю., Эркинова Н.Ф. Использование информационных технологий в образовании. Сборник статей. Республиканская научно-практическая конференция. – С. 91-94.

*Muqaddas Jumaniyozova, Shamshod Yuldoshov
(Toshkent, O'zbekiston)*

O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMIDAGI KOMMUNIKATSION TEXNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI

Hayotimizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'rni ortib borayotgani zarur axborotlardan tezkor xabardor bo'lish, turli interaktiv xizmatlardan foydalanish imkonini bermogda. Soliq tizimining moddiy-texnik bazasi tobora mustahkamlanayotgani zamonaviy va ilg'or komputer texnologiyalaridan unumli foydalanish imkonini bermogda. Prezidentimiz Islom Karimovning 2012-yil 21-martda qabul qilingan «Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 2012-yil 30-oktabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi davlat soliq xizmati idoralari axborot-kommunikatsiya tizimi faoliyati samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari soliq tizimida muhim ahamiyat kasb etayapti.

Davlat soliq qo'mitasi axborot bazasi yagona interaktiv davlat xizmatlari portaliga ulangani natijasida interaktiv xizmat ko'rsatish tezligi va sifati yanada oshdi. Qo'mitaning markaziy apparati hamda tizimdagi barcha hududiy soliq organlari lokal va korporativ tarmoqqa hamda internet, elektron hujjat aylanishi tizimiga ulangan.

Bunday imkoniyatlar davlat soliq xizmati organlarining o'zaro aloqalari samaradorligini sezilarli darajada oshirish, ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlarini avtomatlashtirishga sharoit yaratdi. Eng muhimi, bu vaqt va moddiy resurslarni tejash bilan birga, soliq sohasida qabul qilinayotgan normativ-huquqiy hujjatlar, qarorlar ijrosi samaradorligini oshirish, soliq siyosatini yanada liberallashtirishga yo'l ochmogda.

Davlat soliq xizmati organlarida soliq ma'murchiligini amalga oshirish maqsadida 30 axborot tizimi va 33 turdagi interaktiv xizmat joriy etilgan. Yaratilgan axborot tizimlari soliq ma'murchiligini avtomatlashtirishga xizmat qilsa, joriy etilgan interaktiv xizmatlar aholi va tadbirkorlik subyektlariga masofadan turib ma'lumotlar taqdim etishga, hisobotlarni hamda murojaatlarni qabul qilishga imkon yaratayapti.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007 yil 23 avgustda qabul qilingan «Davlat va xo'jalik boshqaruvi, mahalliy davlat hokimiyati organlarining axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yuridik va jismoniy shaxslar bilan o'zaro hamkorligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida Davlat soliq qo'mitasiga 10 turdagi interaktiv davlat xizmatlari ko'rsatishni yo'lga qo'yish vazifasi yuklatilgan edi. Bu vazifaning bajarilishi natijasida soliq to'lovchilar o'z ofislarida turib, davlat soliq organlari faoliyati haqida axborot olish, ularga rasman murojaat etish, o'zaro hisob-kitoblar va soliq solish bo'yicha normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida ma'lumotlar olish, moliyaviy va soliq hisobotlarini hamda yillik daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyalarini elektron shaklda taqdim etish imkoniga ega bo'ldi.

Buning uchun soliq to'lovchilardan elektron raqamli imzo talab etiladi. Ushbu xizmat yo'lga qo'yilgach, ro'yxatga olingan elektron raqamli imzolar soni 2008-2010 yillar mobaynida 5,7 barobar oshgan bo'lsa, soliq hisobotlarini elektron shaklda taqdim etgan korxonalar soni so'nggi uch yil mobaynida 13,8 barobar ko'paydi.

Elektron imzoga ega bo'lish ish yuritishning tez va tejankor usulidir. Elektron imzoga ega bo'lgan subyektlarning safi kengayib borayotgani hisobotlar topshirish va hujjat almashinuvini yengillashirishda muhim ahamiyat kasb etmogda.

Soliq hisobotlarini electron shaklda qabul qilish tizimining asosiy maqsadlari:

- Soliq ma'murchiligi tizimini takomillashtirish, soddalashtirish va shuningdek barqarorligini ta'minlash;
- Soliq qonunchiligi buzilishiga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan mantiqiy xatoliklarning oldini olish;
- Tadbirkorlik subyektlari tomonidan moliyaviy va soliq hisob-kitob qilishda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatoliklarni oldini olish;
- Taqdim etilgan soliq va moliyaviy hisobotlarni avtomat tarzda tahlil etib, ularning shaxsiy hisob varaqalariga o'tkazish.

Elektron raqamli imzo(ERI) – electron hujatdagi mazkur electron hujat axborotini ERI yoqip kalitidan foydalangan holda maxsus o'zgartirish natijasida hosil qilingan hamda ERI ochiq kaliti yordamida electron hujatdagi axborotda xatolik yo'qligini aniqlash va ERI yopiq kalitining egasi ni identifikatsiya qilish imkoniyatini beruvchi imzodir.

Ayrim hollarda, u yoki bu tashkilotga «Soliq to'lovchining Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan ro'yxatga olinganligi va ung identifikatsiya raqarmi berilganligi to'g'risida»gi guvohnmaning nusxasini taqdim etishga to'g'ri keladi. Bunday hollarda vaqtni tejash maqsadida, Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan «STIRingizni aniqlang» interaktiv xizmati orqali guvohnoma shakllantirib, chop etish imkoniyati yaratildi.

Buning uchun «STIRingizni aniqlang» interaktiv xizmati orqali jismoniy shaxs o'ziga tegishli identifikatsiya raqamini aniqlagandan so'ng, «Guvohnomani shakllantirish» tugmasini bosishi va hosil bo'lgan faylni chop etishi mumkin bo'ladi.

2014-yilda «Yakka tartibdagi tadbirkorlardan hisobotlarni elektron shaklda qabul qilish va qayta ishlash», «Soliq qarzi mavjud emasligi to'g'risida elektron ariza orqali ma'lumotnomalar berish» va «O'z biznesingni yarat» kabi interaktiv xizmatlar joriy etildi. Bu xizmatlardan aholi va tadbirkorlar bugungi kunda keng foydalanayotgani

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

kuzatilmogda. O'tgan yil yakuniga ko'ra soliq to'lovchilarning 91 foizi soliq hisobotlarini elektron ko'rinishda taqdim etgan bo'lsa, joriy yilning birinchi choragi yakuni bo'yicha bu ko'rsatkich 97 foizga yetdi.

Qo'mita tomonidan ko'rsatilayotgan interaktiv xizmatlar natijasida qog'oz, transport va pochta xarajatlari kamayishi hisobiga soliq to'lovchilarning 2014-yil davomida 12,9 milliard so'm, 2015-yil boshidan buyon esa 4,9 milliard so'm mablag'i tejaldi. Shu jumladan, o'tgan yilda 248,7 tonna, joriy yil boshidan beri 104,7 tonna qog'oz iqtisod qilindi.

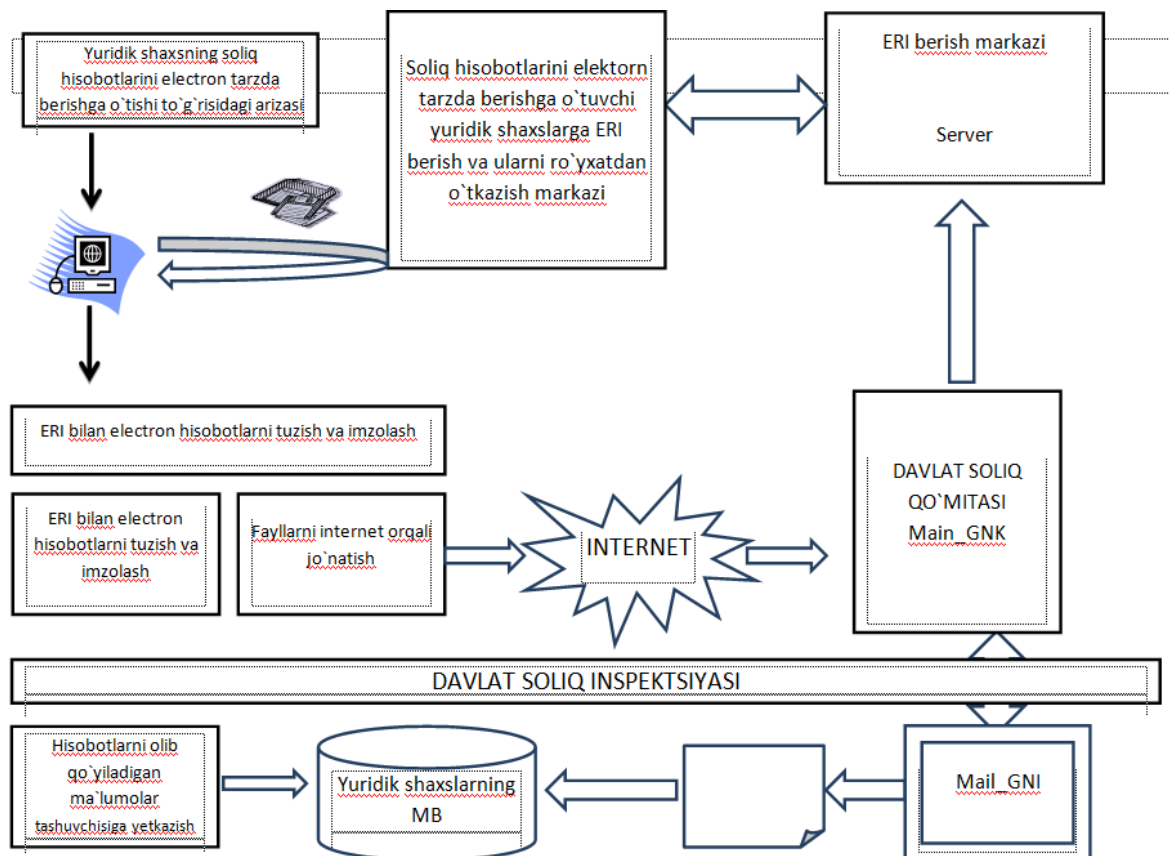
Yaratilayotgan bunday keng imkoniyatlar tufayli soliqqa oid saytdan foydalanuvchilar soni yildan-yilga ortib bormogda. O'tgan yili 28 milliondan, joriy yilning o'tgan davrida esa 13 milliondan ortiq murojaat qayd etilgani buning yaqqol tasdig'idir. Davlat soliq qo'mitasining matbuot xizmatidan ma'lum qilishlaricha, hozir soliq idoralarida qariyb 8 ming kompyuter mavjud bo'lib, ular ishlab chiqilgan dasturiy mahsulotlardan to'laqonli foydalanish imkonini bermoqda.

Xodimlarning kompyuter savodxonligini oshirish, ularni sohadagi yangiliklar bilan tanishtirish, zarur dasturlar bilan ishlashga o'rgatish maqsadida mamlakatimizda davlat soliq qo'mitasi va soliq inspeksiyalari tomonidan muntazam o'quv seminarlari tashkil etilib kelinmogda. 2015-yil yanvar-aprel oylarida soliq hisobotlarini electron tarzda taqdim etish afzalliklarini keng ommaga targ'ib etish masalalariga bag'ishlangan 54 ta seminar o'tkazilib, ularga 5 ming nafardan ziyod tadbirkorlik subyektlari jalb etildi. Ushbu mavzuda mutaxassislar tomonidan 70 ta radioeshittirish tayyorlandi, maqolalar chop etildi.

Mazkur targ'ibot-tushuntirish ishlarida soliq hisobotlarini elektron ko'rinishda taqdim etishning afzalligi, imkoniyati va qulayliklari, soliq qonunchiligiga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar, amaldagi imtiyozlar va yanigliklar to'g'risida soliq to'lovchilarga keng tushunchalar berib borilyapti.

Ilgari budjet va budjetdan tashqari maqsadli jamg'armalarga inkassa topshiriqnomalarini qo'yish uchun 1,5 mingga yaqin soliq inspektori jalb etilar edi. "Soliq qarzini elektron inkassa topshiriqnomalari orqali undirish" dasturiy mahsuloti amaliyotga joriy etilgach, buni har bir inspeksiyada bir xodim uddalamogda. Qolaversa, 2013 yil davomida 3256 mingta inkassa topshiriqnomalarini chop etish uchun 6512 ming dona qog'oz hamda printer texnikasi, butlovchi materiallar uchun 250 million so'm sarflangan bo'lsa, bu jarayon elektron shaklga o'tkazilishi natijasida 35-40 tonna qog'oz tejaldi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini barcha sohalarga izchil tatbiq etish ish va xizmatlar samaradorligini oshirish, vaqt va qog'ozni tejashda alohida ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz rahnamoligida mamlakatimizda mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ishlar yuksak samara bermoqda.

ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.uza.uz (O`zbekiston axborot agentligi rasmiy web-sayti)
2. Электронный ресурс. – Режим доступа: www.lex.uz (O`zbekiston Respublikasi Qonunchiligi milliy bazasi rasmiy web-sayti).
3. Kenjaboev A.T., Jumaniyazova M.Yu., Tillashayxova M.A. Informatika va axborot texnologiyalari. O`quv qo`llanma. – T., 2013.

*M.Zhartybayeva (Astana, Kazakstan),
M.Tatur (Minsk, Belarus), M.Bairak (Minsk, Belarus),
B.Dadykin (Minsk, Belarus), E.Mikhailkevich (Minsk, Belarus)*

ELABORATION OF MANAGEMENT SYSTEMS BY ROBOTIC COMPLEXES

Mobile robotic complexes must be used in areas which is connected with a risk to human health and life, and also increasing productivity in industrial and agricultural production.

These days using of mobile robotic systems for tasks clearance and liquidation of consequences of technogenic accidents is an established international practice. The former Soviet Union, a leader in this area is Russia. On a territory of the CIS countries, at the begin of the practical use of terrestrial mobile robotic systems can be considered their application at the Chernobyl nuclear power plant.

Using of robotics in agriculture is more developed, with the exception of parallel driving, however using of robotic tools in the agricultural sector are increasing.

For example, the mobile robot is designed to carry out fire fighting and extinguishing intelligence in the areas of "emergency" in the settlements and industrial facilities.

This report is announced project, which introduces the elaboration of robotic mobile system based on serial mini tractors with minimal design changes and modifications, equipped with adaptive control algorithms [1].

Objectives of the project:

- elaboration of the concept of a mobile robotic system based on mini tractors;
- elaboration of algorithms of adaptive management by mobile robotic complexes;
- working out of methods and algorithms for providing navigation of robotic systems and multi-threaded processing information including the tasks high speed wireless data transmission and processing of video data;

Picture 1 - Mobile robotic fire extinguishing installation

Picture 2 - General view of a mobile robot with attachments for firefighting

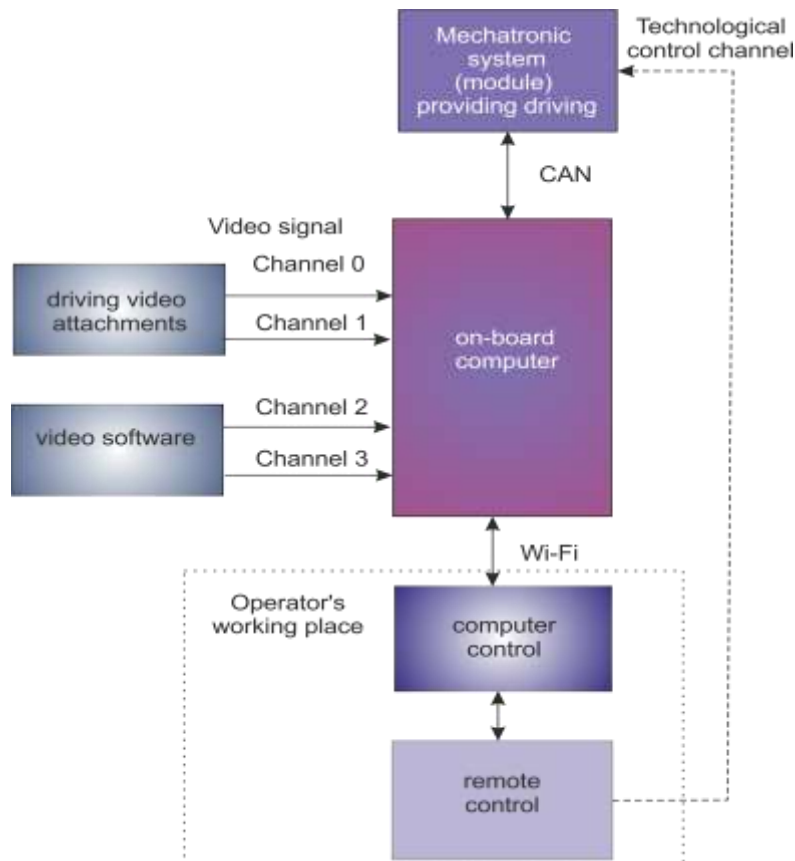
System of management of Multi-robot mobile complex consists of the following main components: on-board computer, computer control, remote control, mechatronic system, video security driving, video attachments. The versatility of the complex is provided by the ability to use different types of attachments: sprayer, fire fighting equipment, video system to ensure driving, video attachments.

Multifunctionality of the complex is provided by the ability of using different types of attachments: sprayer, fire fighting equipment, video system, the manipulator.

As an on-board computer will be used: in an experimental version - Universal Industrial PC Advantech, and in the following small-scale versions - specialized on-board computer processor based on DSP + FPGA.

Operator's working place includes a computer control and a remote control.

Mechatronic system (module) providing driving is used to control actuators and control the robotic system. The module provides the instructions to a PWM (pulse width modulation) of varying duty cycle, including a 100% duty cycle (DC), which allows you to control the speed of rotation of the motor. Control module receives commands via CAN - industrial bus, often used in automotive applications. The system consists of a controller (Silicon Laboratories), electrical isolation and power switches that are controlled by PWM-th [2].

Picture 3 - Block diagram of a mobile robotic complex

Data about an object exploration will be transmitted via the communication channels of video software and driving video attachments for airborne computers. Board computers, in turn, transmits information via a wireless interface (wi-fi) from the operator to the onboard processor, and vice versa.

In order of providing of navigate the robot can be used in modern technologies GPS, GSM, Wi-Fi, radar, sensing, which will allow mobile complex to achieve flexibility and high level of intelligence control system.

The basis of the functionality of control algorithms for mechatronic systems robotic system will be based on the principle of functional decomposition implemented a set of tasks to the elementary unit of management functions to be implemented with the help of fuzzy controllers with variable structure and classical automatic control functions. This method has been widely tested by experts from the Republic of Belarus to create standard series of mechatronic transmission control systems of mobile machines on a single component-based software and hardware platform.

We propose to develop a mobile robot system based on series chassis with minimal design changes and modifications, equipped with adaptive control algorithms. This will use a methodology based on a modular aggregation unified mechatronic components with original algorithms and software that significantly reduces the cost of developing this type of robotic systems, which is economically viable.

The practical significance of the project is to create a prototype robotic system and proposals for the organization of production under the specified requirements of potential customers. In general, developed an algorithmic unit and the software should be based on domestic technology of low-cost multi-robot systems.

In general, elaborated algorithmic apparatus and software must be the basis of the domestic technology of low-cost multi-robot complexes.

LITERATURE:

1. D.Adzinets, M.Lukashevich, S. Bairak, M.Tatur Synthesis and Analysis of Classifiers Based on Generalized Model of Identification // Advances in intelligent and soft computing. Springer. – 2010, Vol. 71. – P.529-536.
2. Krasnevsky LG, Belevich AV, Lutsk VI, Sharangovich AI Complex block - modular mechatronic systems management standard series of promising transmissions with friction clutches tractors "Belarus". Development of the national R & D base: a collection of articles VIII international automobile Science Forum, Moscow 20 October 2010. – Moscow, Proceedings of us, №246, 2011.

*Олександр Марченко, Катерина Крахмальна
(Київ, Урнайна)*

КОНЦЕПЦІЯ АРХІТЕКТУРИ СИСТЕМИ CLOUD MONITORING

Платформа Windows Azure дозволяє проводити моніторинг завантаженості сервісів у режимі реального часу (див. рис.1.).

Рис. 1. Панель моніторингу звернень до платформи Windows Azure

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Проте залишається необхідність об'єктивного моніторингу стану завантаженості самої мережі. Тому що Cloud платформа може провести моніторинг звернень лише до певного сервісу чи послуги що розгорнуто на ній. Далі буде запропоновано архітектуру побудови системи моніторингу розподіленої інфраструктури корпоративної мережі (рис. 2.).

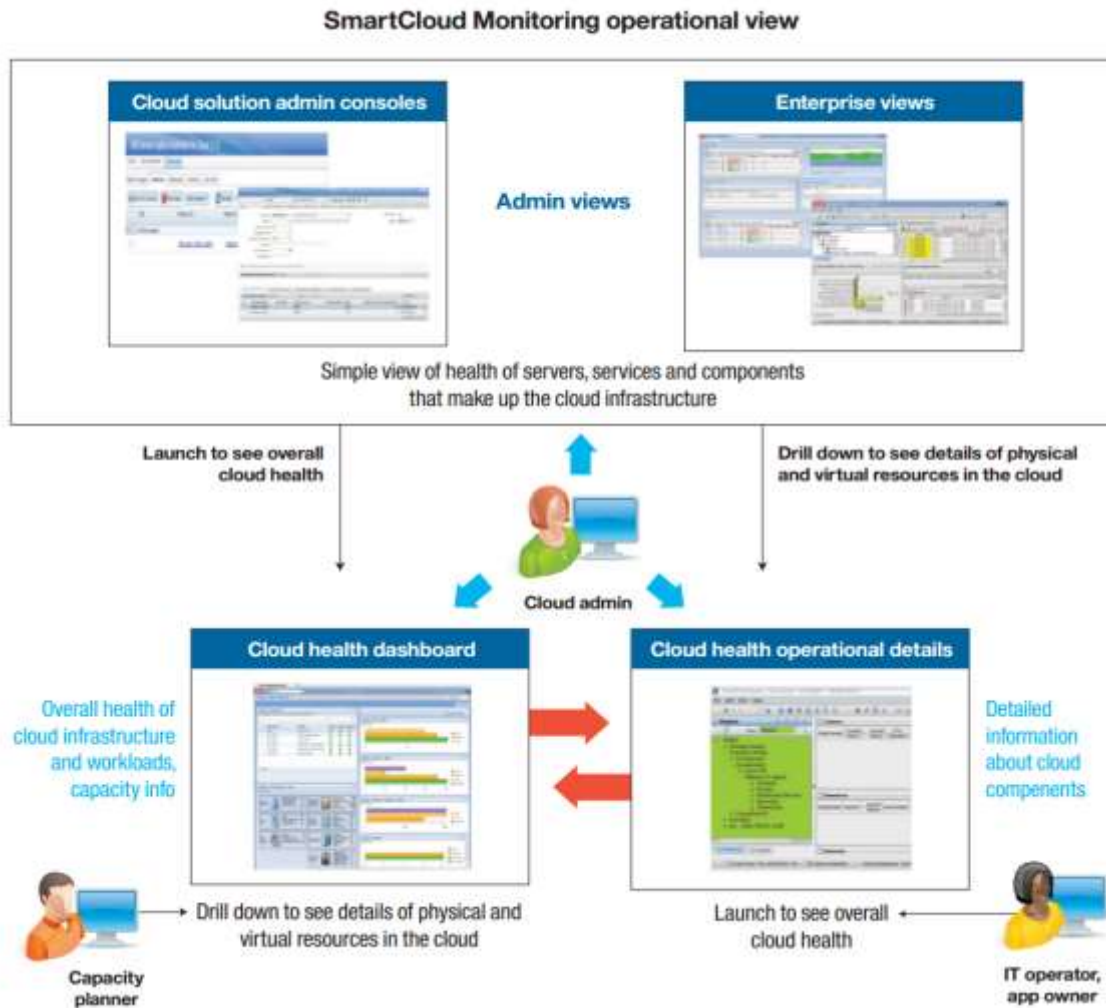

Рис. 2. Концепт архітектури системи моніторингу розподіленої інфраструктури.

Даний підхід до організації процедури моніторингу використання ресурсів дозволяє розподілити локальні та хмарні ресурси а також назначити відповідальних спеціалістів (або віртуалізувати їх), котрі зможуть у режимі реального часу вносити зміни у алгоритми розподілення навантаження. Найдоступнішим інструментом контролю за навантаженням є програмний засіб, прикладом котрого є Azure Traffic Manager.

Azure Traffic Manager дозволяє контролювати розподіл трафіку користувача на вказаний перелік кінцевих точок, який може включати хмарні сервіси і веб-сайти. Traffic Manager працює, застосовуючи інтелектуальні політики Domain Name System (DNS) запитів для доменних імен ваших інтернет-ресурсів.

Traffic Manager може допомогти у наступних випадках:

Підвищення доступності критично важливих додатків – Traffic Manager дозволяє підвищити доступність критично важливих додатків за допомогою моніторингу кінцевих точок у Azure і забезпечення можливості автоматичної відпрацювання відмови, коли Cloud сервіс або веб-сайт прямує до обвалу.

Вдосконалені можливості оперативного реагування на запити до високонавантажених додатків – Azure дозволяє запускати Cloud сервіси або веб-сайтів в центрах обробки даних, розташованих по всьому світу. Traffic Manager дозволяє зменшити час відгуку ваших додатків і часу доставки контенту, направляючи кінцевим користувачам Cloud служби, або веб-сайт, із найнижчими затримками мережі від клієнта.

Модернізація і навантаження сервісного обслуговування без простоїв – коли одна кінцева точка недоступна до використання, можливо, для через обслуговування, Traffic Manager буде направляти трафік користувача до інших доступних кінцевих точок, які можна визначити в профілі Traffic Manager. Це допомагає підтримувати та вдосконалювати свої послуги без простоїв для клієнтів.

Алгоритм налаштування Traffic Manager профілю

При налаштуванні профілю Traffic Manager, параметри, які визначають чи забезпечити Traffic Manager інформацією, необхідною для визначення того, які кінцеві точки слід обслуговувати запити на основі запиту DNS. Фактично не задані маршрути направляються до кінцевої точки через Traffic Manager.

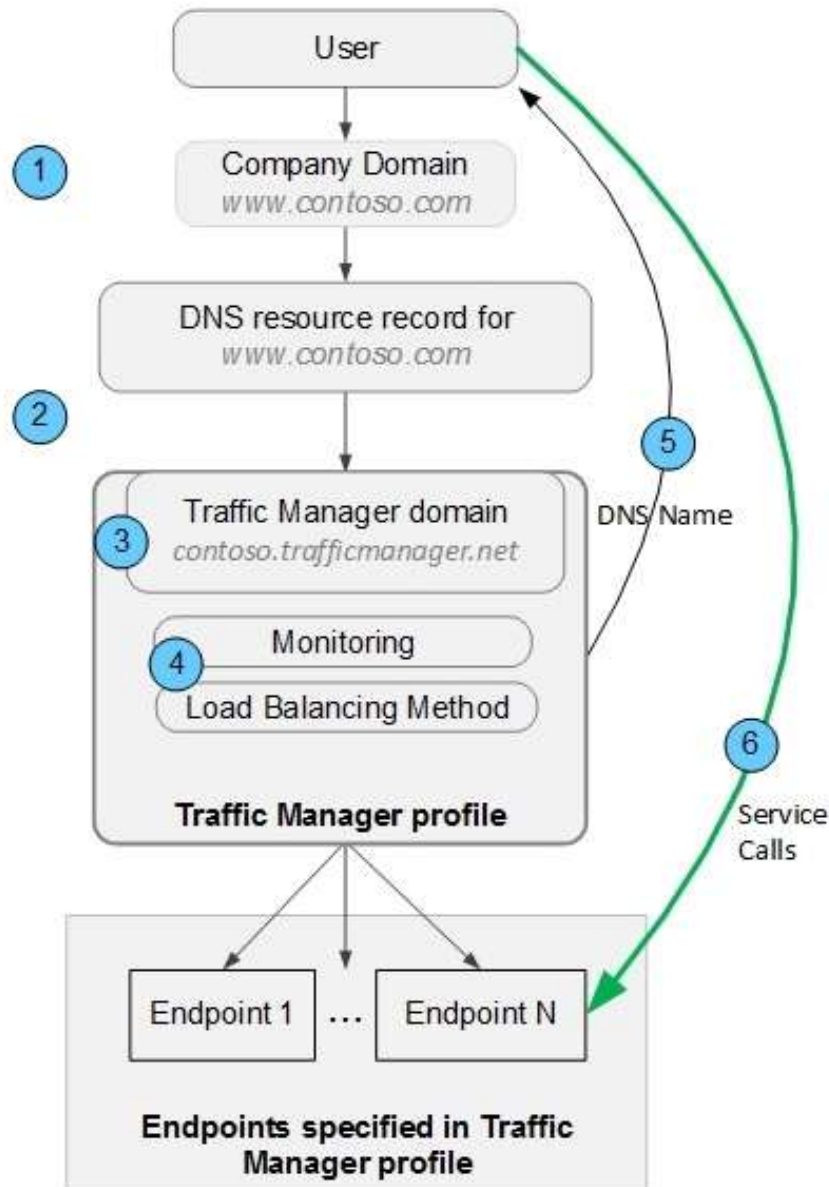

Рис. 3. Алгоритм налаштування Traffic Manager профілю

- Користувацький трафік прямує до компанії доменного імені:* клієнт запитує інформацію, використовуючи доменне ім'я компанії. Мета полягає в тому, щоб замінити ім'я DNS на IP адресу.
- Доменне ім'я компанії, для Traffic Manager-а доменного імені:* запис ресурсу DNS для компанії доменів вказує на області в Traffic Manager, ім'я підтримується в диспетчері Azure Traffic.
- Доменне ім'я і розділ у Traffic Manager:* Доменне ім'я Traffic Manager є частиною профілю Traffic Manager. Сервер DNS користувача відправляє новий запит DNS для домену Traffic Manager, який приймається сервером Traffic Manager DNS імен.
- Оновлення профілю Traffic Manager:* Traffic Manager використовує зазначений метод балансування навантаження та моніторингу стану, щоб визначити, яку кінцеву точку Azure повинен обслуговувати запит.
- Доменне ім'я Endpoint відправлене користувачу:* Traffic Manager повертає запит CNAME, який відображає ім'я домену Traffic Manager до доменного імені кінцевої точки (хмарного сервісу або веб-сайту). Сервер DNS-користувача прив'язує доменне ім'я кінцевої точки його IP-адресі і відправляє його користувачеві.
- Користувач викликає кінцеву точку:* користувач запитує повернуту кінцеву точку і безпосередньо використовує її IP-адресу. Оскільки область компанії і дозволені IP адреси кешируються на клієнтському комп'ютері, користувач продовжує взаємодіяти з обраною кінцевою точкою доки його місцевого

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

запису у кеші DNS не закінчиться. Важливо відзначити, що клієнт DNS кеширує записи вузлів DNS протягом всього терміну їх час до проживання (TTL). Отримані записи вузлів з кешу клієнта DNS обходять профіль Traffic Manager і може виникати затримка з'єднання, якщо кінцева точка стає недоступним до того, як TTL закінчується.

Процес повторюється, коли запис у кеші DNS-клієнта закінчується, і клієнтський комп'ютер повинен виділити доменне ім'я компанії знову.

Аналіз Failover методу управління навантаженням

Найбільшої популярності отримав метод що базується на відмовостійкості системи, отримав одноіменну назву Failover. Його доцільно використовувати, коли у розпорядженні є декілька кінцевих точок в одному або різних Azure центрах обробки даних (відомих як «регіонів» у порталі управління) і необхідно використовувати первинні кінцеві точки для всього трафіку, але забезпечити резервне копіювання в разі відмови первинної чи вторинної точки резервного копіювання.

Часто організація хоче забезпечити надійність своїх послуг. Вона робить це шляхом надання послуги резервного копіювання у разі якщо їх основна служба стає недоступною. Загальним шаблоном для обслуговування відмови є надання набору однакових кінцевих точок і автоматична переадресація трафіку до первинної служби, зі списком одного або декількох серверів резервних копій. Якщо первинний послуга не доступна, клієнти направляються до іншого у попередньо заданому порядку. Якщо обидва (перший і другий) сервери послуги в списку відсутні, трафік йде в третій і так далі.

При налаштуванні методу балансування навантаження Failover методу, порядок обраних кінцевих точок має важливе значення. Первинні кінцеві точки вказані першими, їх обчислювальна потужність найчастіше є найбільшою серед аналогів, а отже для підтримки актуального навантаження необхідно залучати декілька резервних кінцевих точок.

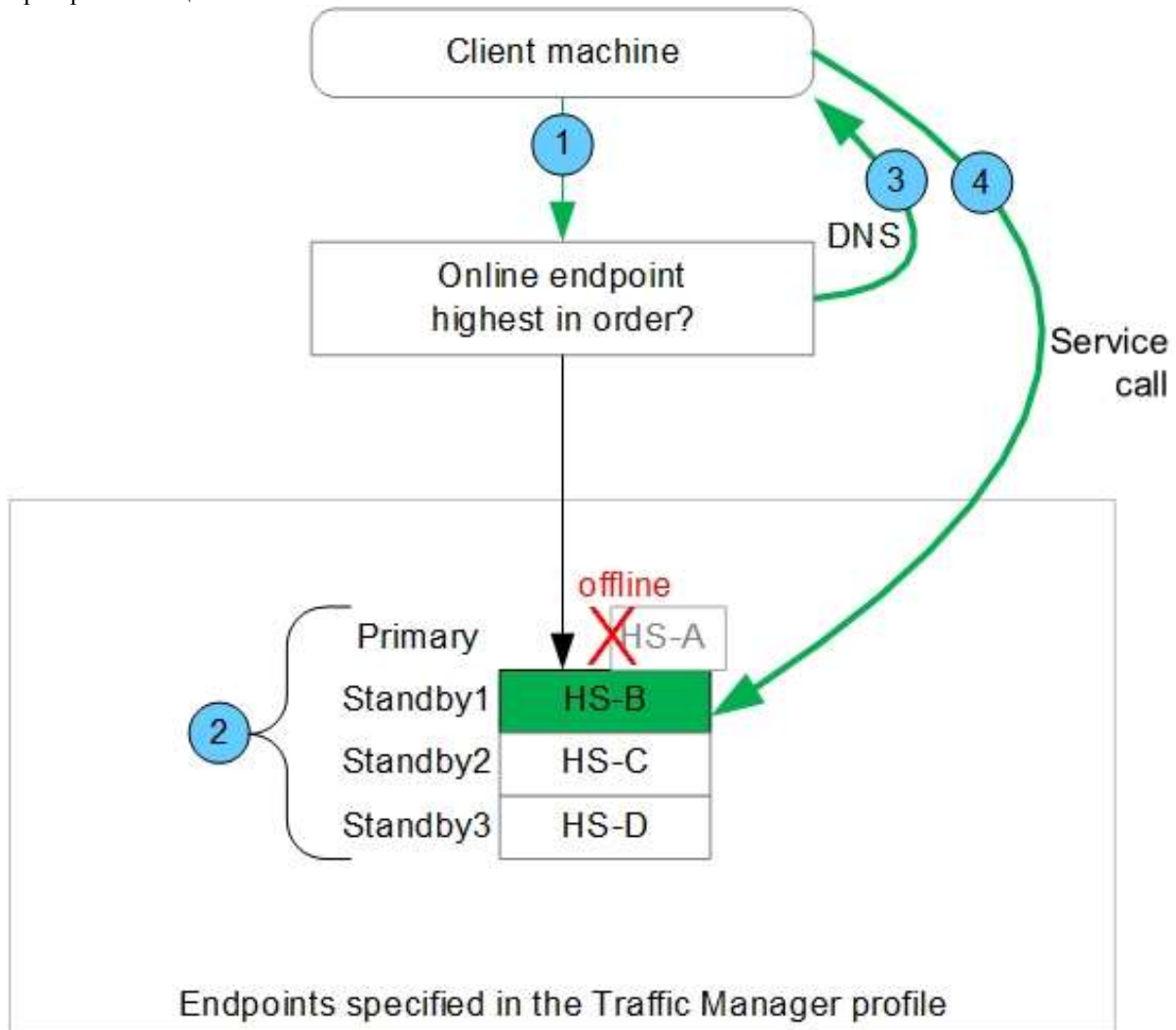

Рис. 4. Приклад реалізації Failover методу керування навантаженням.

Наступні пронумеровані кроки відповідають номерам на рисунку 4.:

1. Traffic Manager отримує вхідний запит від клієнта через DNS серверів (які не показані) і знаходить профіль.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

2. Профіль містить впорядкований список кінцевих точок. Менеджер трафіку перевіряє, яка кінцева точка є першою в списку. Якщо кінцева точка доступна на сайті (на основі постійного моніторингу кінцевої точки), він буде вказувати DNS ім'я цієї кінцевої точки у відповіді DNS для клієнта. Якщо кінцева точка недоступна, Traffic Manager визначає наступну онлайн кінцеву точку в списку. У цьому прикладі HS-A недоступна, але HS-B доступна.

3. Traffic Manager повертає доменне ім'я HS-B у відповіді DNS для клієнта. Потім клієнт вирішує доменне ім'я HS-B до його IP-адресу.

4. Клієнт ініціює трафік до HS-B.

«Round Robin» метод управління навантаженням.

Загальним принципом балансування навантаження є забезпечити набір однакових кінцевих точок і відправляти трафік на кожну із них в циклічному режимі. Метод Round Robin розпадається трафіку в різних кінцевих точок. Він обирає вільну (здорову) кінцеву точку навантаження і не відправлятиме трафік на ресурси, які завантажені чи не відповідають.

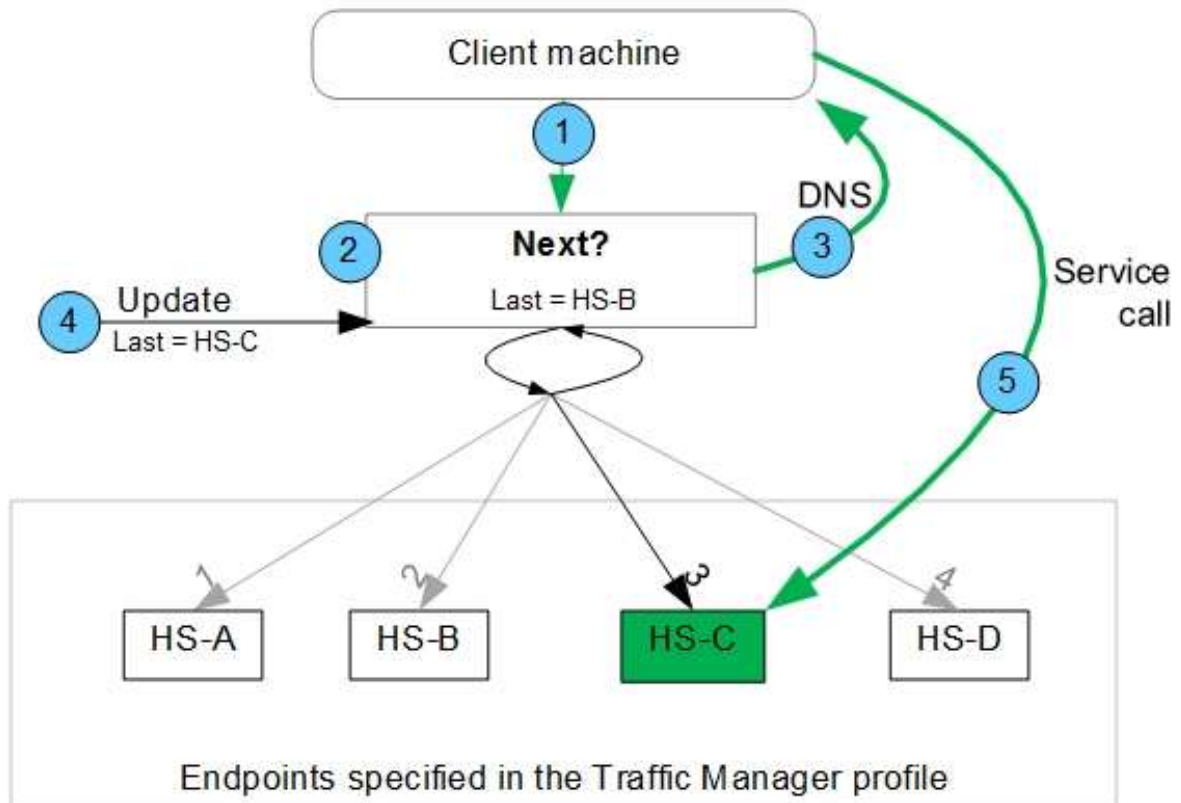

Рис. 5. Приклад реалізації Round Robin методу керування навантаженням.

Наступні пронумеровані кроки відповідають номерам на рисунку 5.:

1. Traffic Manager отримує вхідний запит від клієнта і знаходить провіль згідно якому буде виконуватися обслуговування.

2. Профіль містить список кінцевих точок. Traffic Manager знає, яка кінцева точка була передана в останньому запиті. У даному прикладі це кінцева точка HS-B.

3. Traffic Manager повертає доменне ім'я кінцевої точки в списку у відповідь DNS для клієнта. У даному прикладі це кінцева точка HS-C.

4. Самостійно проводиться поновлення профілю для Traffic Manager, щоб він знав, що останній трафік пішов до кінцевої точки HS-C.

5. Клієнт асоціює доменне ім'я кінцевої точки HS-C до її IP-адреси та ініціює рух контенту.

Performance метод управління навантаженням.

Особливістю даного методу є розподіл навантаження за географічним показником та можливістю гнучко змінювати правила розподілення навантаження на кінцеві точки.

Такий метод виявляє джерело запитуючого клієнта і передає її до найближчої кінцевої точки. "Близькість" визначається за таблицею продуктивності мережі, показуючи точний час проходження між різними IP-адресами і кожного серверу обробки даних. Ця таблиця оновлюється з певною періодичністю і не призначена, для того щоб бути в режимі реального часу відображенням продуктивності через Інтернет. Перевагами даного методу є застосування підходів як Failover так і Round Robin методів розподілення навантаження.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Наступні пронумеровані кроки відповідають номерам на рисунку 6.:

1. Traffic Manager періодично будує Performance Times Table. Інфраструктура Traffic Manager виконує тести, щоб визначити час передачі між різними точками в світі і наявними центрами обробки даних.
2. Traffic Manager отримує вхідний запит від клієнта через DNS-сервер і знаходить потрібний профіль.
3. Traffic Manager знаходить рядок у Performance Times Table для IP-адреса вхідного запиту.
4. Traffic Manager знаходить датацентр з найменшим часом для центрів обробки даних, на яких розміщені кінцеві точки, визначені в профілі. У цьому прикладі HS-D.
5. Traffic Manager повертає доменне ім'я HS-D у відповідь DNS для клієнта. Потім клієнт перевіряє доменне ім'я HS-D до його IP-адреси.
6. Клієнт ініціює трафік до HS-D.
- 7.

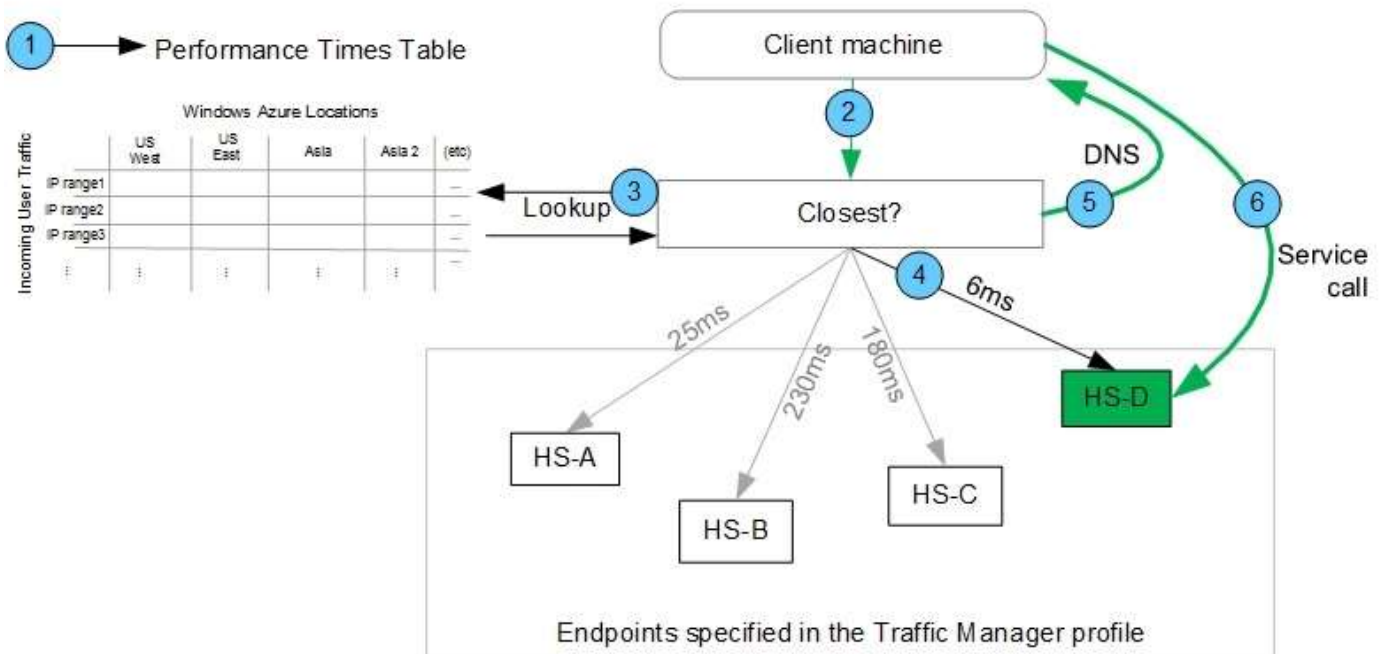

Рис. 6. Приклад реалізації Performance методу керування навантаженням

Необхідність використовувати Performance Times Table, котрі можуть реалізовуватися як самостійно так і за допомогою сторонніх рішень (Google Corp.)

При першому запиті користувача може виникнути потреба у більшій кількості часу для отримання службової інформації про місцезнаходження користувача.

Якщо провести порівняльну характеристику трьох методів управління навантаженням ми отримаємо наступні результати, представлені на рисунку 7., а саме кількість одночасно працюючих кінцевих точок, що опрацьовують клієнтські звернення.

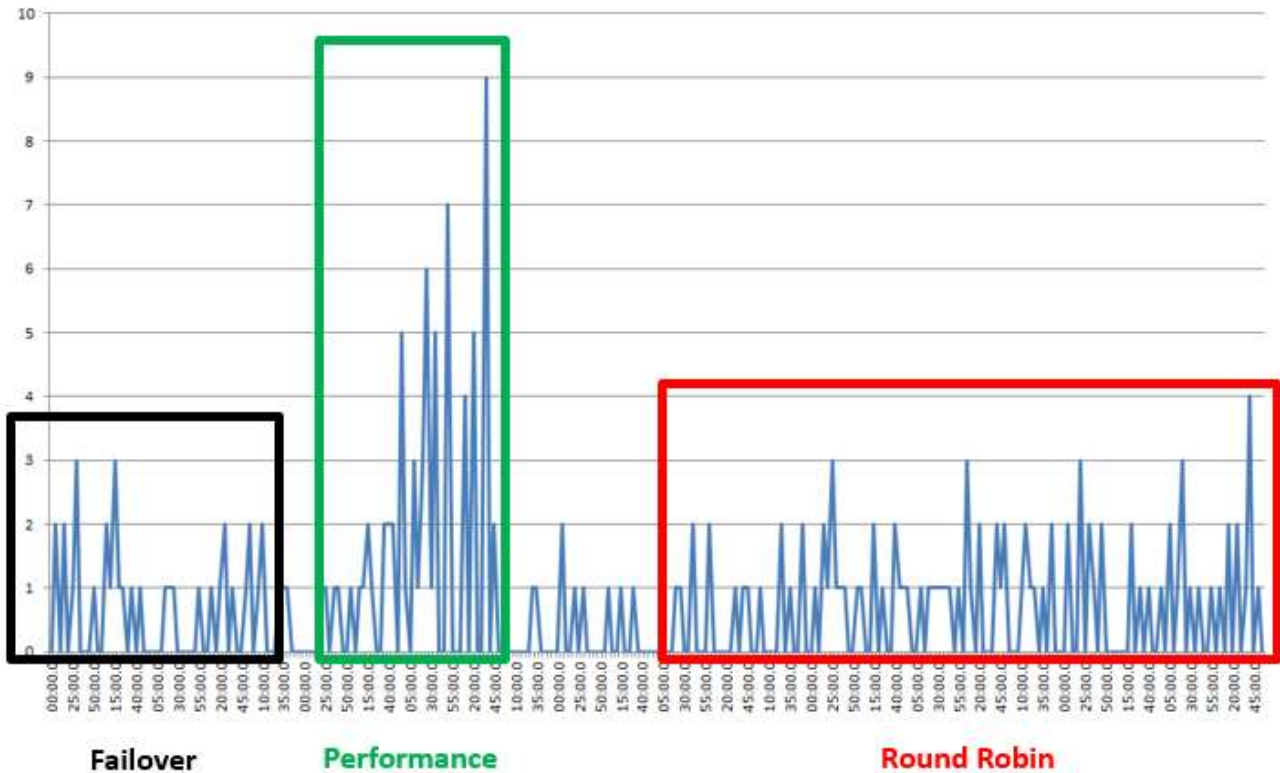

Рис. 7. Кількість одночасно працюючих Endpoint-ів, у режимі опрацювання клієнтських запитів.

Як бачимо з результатів дослідження при використанні алгоритму Performance Balance Loader вдалося одночасно задіяти до 9ти фізичних серверів, що для кінцевого користувача відображалися б лише у зростаючій обчислювальній потужності його віртуальної машини. Таким чином даний метод дозволяє більш ефективно використовувати наявні фізичні ресурси хмарної платформи і запобігає простоюванню апаратної частини у режимі Standby.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Облачные вычисления [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://ru.wikipedia.org>
2. Облачные вычисления, краткий обзор или статья для начальника [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://habrahabr.ru>
3. ИТ-директора боятся "облаков"» и «Cloud Computing: при чем тут виртуализация? [Електронний ресурс] – Режим доступу до сайту: <http://www.cnews.ru>

*Айнақыз Өтебек, Макпал Жартыбаева
(Астана, Казахстан)*

МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕДЕГІ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ҮШІН БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚАМТАМА ҚҰРУ

XX ғасырда басталған халық шаруашылығының барлық салаларын кеңінен компьютерлендіру біздің күндерге дейін жалғасын тапқан. Ақпараттық жүйелерді жасау кез келген меншік түрі бар кез келген мекеменің еңбек өнімділігін арттырады. Бұл жүйенің қолданушылары қызметтік міндеттерін орындауға қажет деректерге тез қол жеткізеді. Бірақ компьютерлендіру процесінің басқа қыры бар: массивтер мен деректер қорына қол жеткізу жеңілдіктерін қастық ойлаушылар да алады. Әр түрлі деректер қорына мүмкіндігі бар қаскүнем бұл деректерді басқа құнды ақпараттар, материалды құндылықтар, ақша бопсалау және т.б. үшін қолдануы мүмкін.

Сол себепті біздің «сандық» уақытта ақпаратты қорғау маңызды болып тұр. Дербес деректер қауіпсіздігіне қауіп төндіретін қатерлерді анықтау, олардың пайда болу көздерін зерттеу дербес деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін алғы шарттардың бірі болып табылады.

Мақсатымыз – медициналық мекемелерде дербес деректерді қорғаудың кешенді жүйесін ұйымдастыру.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Медициналық мекемедегі дербес деректерді қорғау үшін Access ДҚБЖ-нде кейбір деректер қоры құрылған болатын. Ол сегіз кестеден тұрады: қолданушылар, пациенттер, қызметкерлер, емханаға түсу, бөлімше, ем-шара, процедуралар, диагноз. Әрбір кесте өзіне қатысты ақпараттарға ие.

Қолданушылар кестесінде бағдарламаны қолданатын адамдар және олар жайлы ақпарат болады. Қолданушылар бағдарламаға өздеріне тиесілі қолданушы аты мен құпия сөз арқылы ене алады. Бағдарламаға рұқсаты бар қолданушылардың дәрежесіне сай ролі болады: администратор, қарапайым қолданушы, қонақ. Олардың барлығы администратордың бақылауында болады және администратордың рұқсатымен ғана жүйеге енетін қолданушы аты мен құпия сөзді ала алады.

Пациенттер кестесінде ауруханаға түрлі себептермен келген пациенттер жайлы ақпарат сақталады. Онда олардың ID нөмірі, аты-жөні, жынысы, туған күні, тұрғылықты мекен-жайы, қаласы, телефон нөмірі, электронды поштасы, медициналық карта нөмірі, ауыру тарихының нөмірі сақталады.

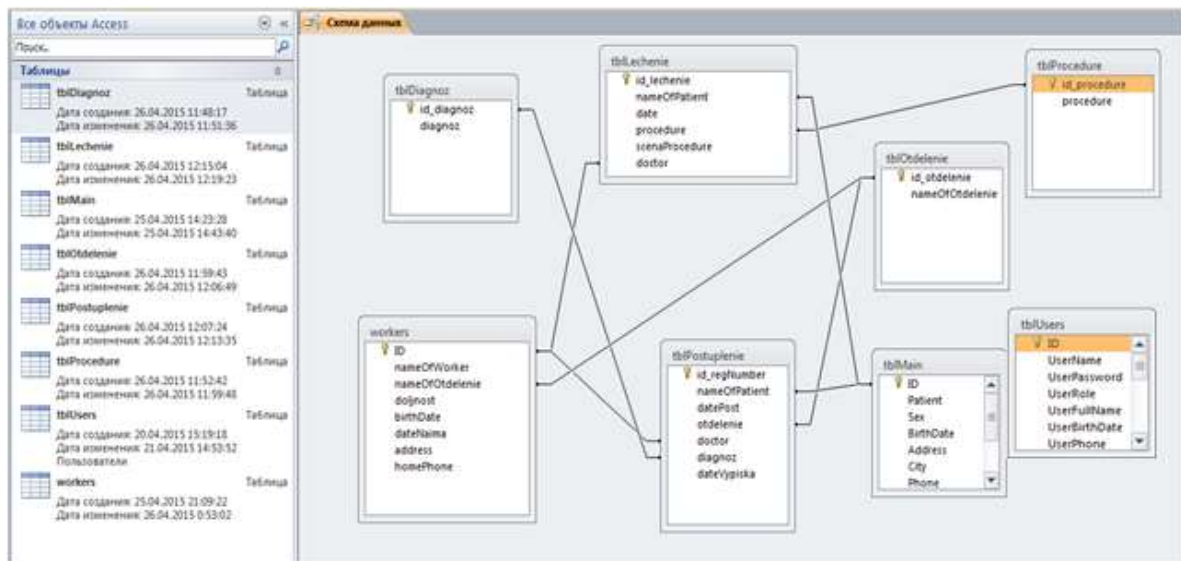
Қызметкерлер кестесі де алдыңғы кестелердегі ақпараттарға ұқсас мәліметтерді сақтайды. Мұнда дәрігердің ID нөмірі, аты-жөні, бөлімшесі, лауазымы немесе қызметі, туған күні, жұмысқа тұру уақыты, тұрғылықты мекен-жайы, телефон нөмірі көрсетіледі.

Емханаға түсу кестесінде пациент ID нөмірі, аты-жөні, емханаға түсу уақыты, бөлімшесі, емдеуші дәрігер, диагнозы, емханадан шығу күні жайлы мәліметтер бар.

Ем-шара кестесі келесі ақпараттарды қамтиды: пациент ID нөмірі, аты-жөні, ем-шара алу уақыты, оған көрсетілген процедуралар, емдеуші дәрігер.

Ауруханадағы медициналық бөлімшелер, пациенттерге жасалатын процедуралар және қойылатын диагноздар жайлы ақпаратты сәйкесінше бөлімше, процедура және диагноз кестелерінен көре аласыздар.

Бірақ бұл деректердің бір ерекшелігі мұндағы әрбір кестедегі ақпараттар шифрланған түрде сақталады. Шифрлеу үшін RSA ассимметриялы шифрлеу алгоритмі қолданылған. Бұл дербес деректерді қорғауда өте маңызды және деректер қорына деген жоғары сенімділікті арттырады. Ал деректерді дешифрлеуді C# тілінде жазылған бағдарлама жүзеге асырады. Төменде деректер сұлбасы мен қызметкерлердің шифрланған кестесі көрсетілген (сурет 1, 2).

Сурет 1 Деректер қорындағы деректер сұлбасы.

ID	nameOfWorker	nameOfMed	datePost	dateOtdelenie	doctor	dateVpiska
1	3046232000791607802409794K	872231702238	14332279488E	40890214717	4633080812318	118853947484
2	220451436913419142779044E	1163065348338	172556848187E	2194777041035	582679652523E	1335818847131
3	17220423111882271023621411L	125191072250E	184549089436E	4831978478151	2188946771041	112850637084
4	22191123455184711779065132	10067838150E	216482835559E	1081811420271	733957718842E	5824527711541E
5	175790687289968462570612E	872251702238E	14332279488E	40890214717	4633080812318	118853947484

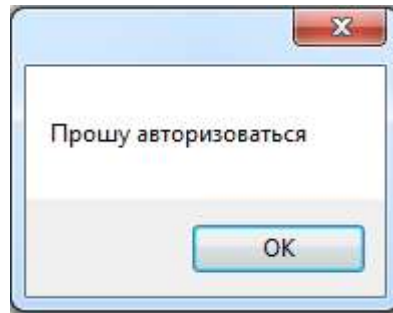
Сурет 2 Қызметкерлердің шифрланған кестесі.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Бағдарламаның негізгі мақсаты медициналық мекемелердегі дербес деректерді қорғау және оны ұйымдастыру. Бағдарлама бұл мақсатқа дербес деректерді шифрлау және ақпаратқа рұқсаты бар тұлғалардың құпия сөздерін хештеу арқылы қол жеткізеді. Бұл медициналық мекемедегі пациенттер мен қызметкерлердің деректері бұзақылардың қолына түспеуі үшін қажет.

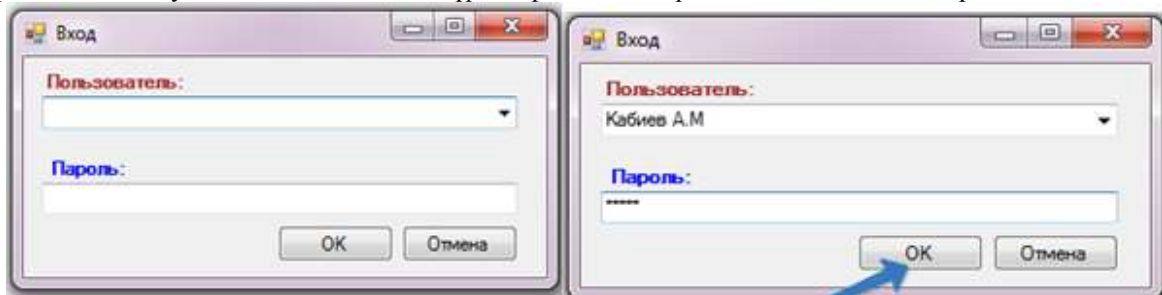
Бағдарлама Microsoft Visual Studio C# бағдарламалау ортасында жасалған. Деректерді шифрлеуге мүмкіндік береді. Шифрлеу RSA ассиметриялық шифрлеу алгоритмінің негізінде жүргізіледі. Мәліметтер Microsoft Access деректер қорында жасалады және сақталады. Мұнда деректер шифрленген түрде жазылады. Бұл шара дербес деректердің бұзақылар мен қаскүнемдер қолына түсу жағдайында оның құпиялығы мен қауіпсіздігін сақтау барысында туындап отыр. Төменде бағдарламаны қолдануға керекті нұсқаулар мен бағдарлама скриндік суреттері келтірілген.

Алдымен бағдарлама жүйеге енуіңізді өтінеді. Сіз «ОК» батырмасын басып авторизация жасауыңыз қажет (сурет 3).

Сурет 3 Жүйеге ену өтініші.

«ОК» батырмасын басқаннан кейін сурет 4 терезе шығып, тізімнен қолданушы атын таңдап және сәйкес құпия сөзді енгізуіңізді талап етеді. Тек дұрыс құпия сөзді терген жағдайда ғана сіз жүйеге ене аласыз.

Сурет 4 Қолданушы аты мен құпия сөзді енгізу үрдісі.

Бағдарламаға сәтті кіргеннен кейін сізге бас мәзір ашылады. Бас мәзірде жаңа қолданушыны тіркеу, пациенттер, қызметкерлер, емханаға түсу, бөлімше, ем-шара, процедуралар, диагноз және шығу батырмалары бар. «Қолданушыны тіркеу» батырмасы администраторға ғана қол жетімді. Себебі жүйеге кімді тіркеу, кімді өшіру тек оның құзырында (сурет 5).

Сурет 5 Бас мәзір.

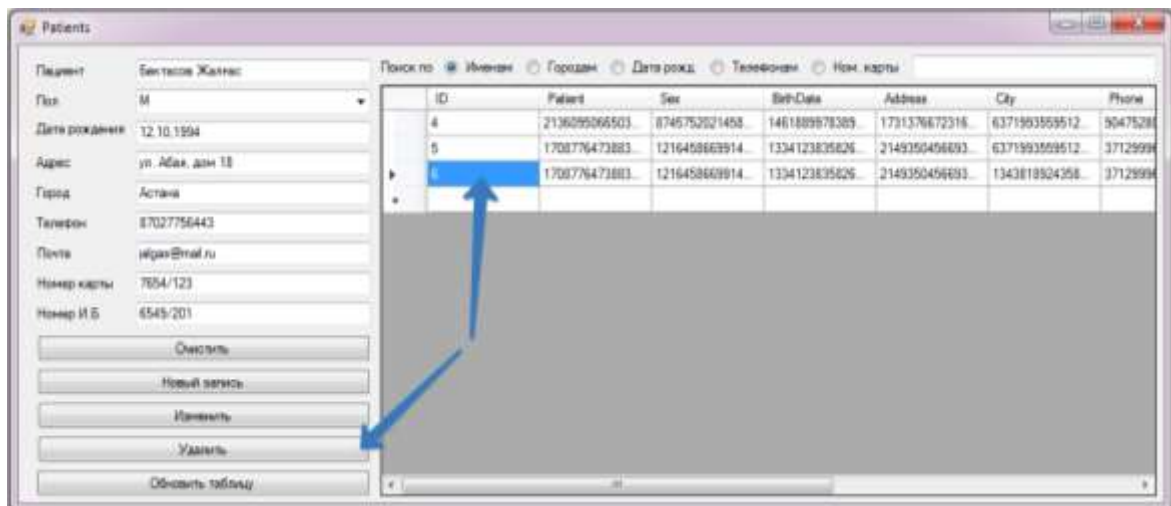
Одан соң келесі «Пациент» батырмасын бассаңыз, ауруханадағы емделуші пациенттер жайлы шифрленген кесте және оның сол жағынан бағдарламаның осы ақпараттарды дешифрлеген көрінісі шығады. Мұнда пациенттің аты-жөні, жынысы, туған күні, мекен жайы, картасының нөмірі және тағы басқа ақпараттар

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

болады. Пациенттерге байланысты мәліметтерді өзгертуге, өшіруге болады. Онымен қатар жаңа пациент жайлы ақпарат енгізуге де болады (сурет 6, 7).

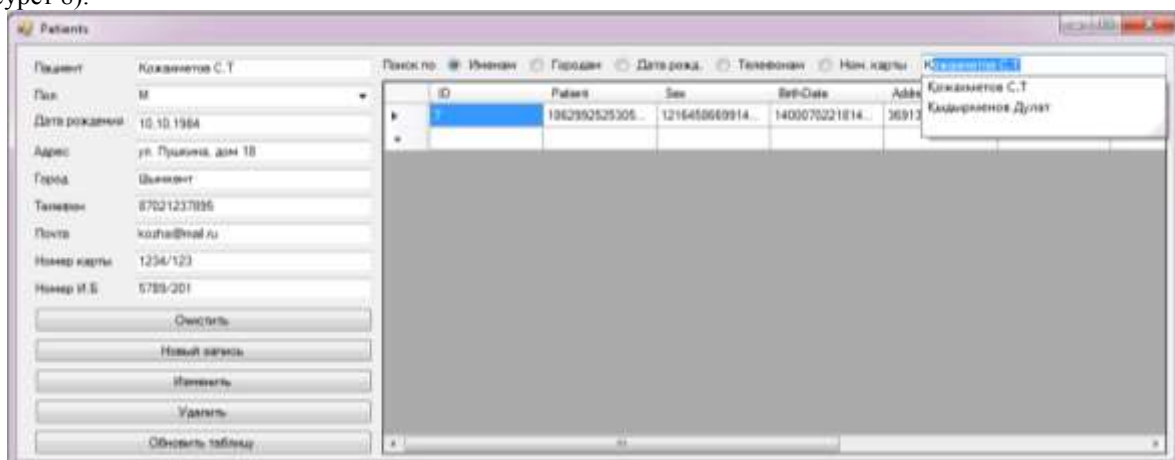

Сурет 6 Пациент кестесі мен мәліметтері.

Сурет 7 Пациент және оған байланысты ақпаратты өшіру.

Және де пациенттерге аты-жөні, мекен-жайы, қаласы, туған күні, телефон нөмірі, карта нөмірі бойынша іздеу салуға болады. Іздеу барысында бағдарлама ізделінген параметрге сәйкес адамдарды тауып береді (сурет 8).

Сурет 8 Белгілі бір параметрі бойынша іздеу.

Одан басқа кесте бағандарын өсу және кему реті бойынша сұрыптау мүмкіндігі де қарастырылған. Бірақ кестедегі мәліметтердің шифрланған болуына байланысты сұрыптау барлық бағандар үшін тиімді бола бермейді.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Сурет 9 Кесте бағандарының сұрыпталуы.

Ал енді «Қызметкерлер» батырмасын бассаңыз медициналық мекемеде жұмыс жасайтын дәрігерлер мен басқа да қызметкерлер туралы ақпаратқа кенелесіз. Ондағы ақпарат құрылымы пациент бөліміндегідей. Жаңа қызметкерді енгізуге, өзгертуге немесе өшіруге болады. Белгілі параметрлері бойынша іздеу және бағандарды сұрыптау қарастырылған (сурет 10).

Сурет 10 «Қызметкер» бөлімі, ақпараттары және көрінісі.

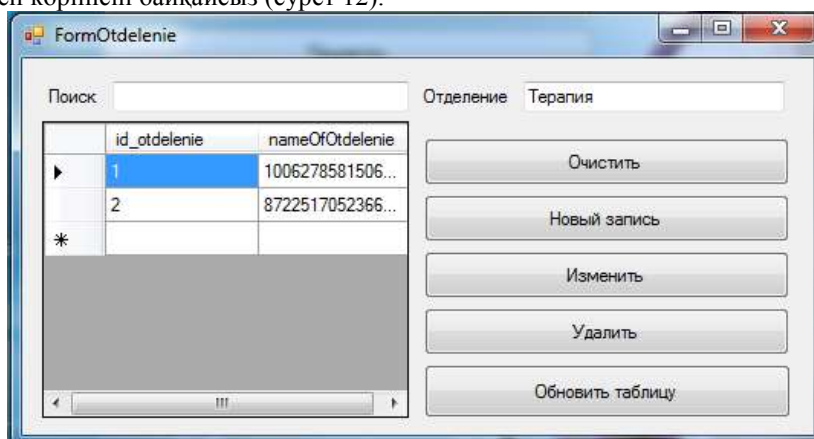
Пациенттің аты-жөні, емханаға қай уақытта қай бөлімшеге түскені, емдеуші дәрігер мен диагнозы және де емханадан шығу уақыты жайлы ақпаратты «Емханаға түсу» бөлімінен көре аласыз. Бұл бөлімде де жаңа жазба енгізуге, жазбаны өзгертуге, өшіруге болады. Кестені жанарту, сұрыптау, іздеу салу мүмкіндіктері де қарастырылған (сурет 11).

Сурет 11 «Емханаға түсу» бөлімі.
ВЫПУСК 4 (30-31 травня 2015 року)

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

«Бөлімше» батырмасын шертсеңіз, медициналық мекеме бөлімшелері жайлы ақпарат сақталған кестені және оның дешифрленген көрінісін байқайсыз (сурет 12).

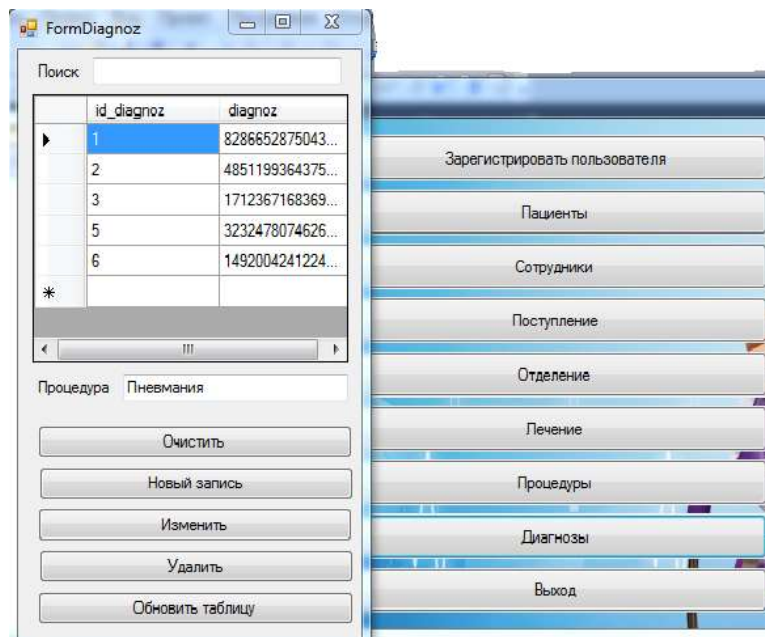

Сурет 13 «Бөлімше» кестесі.

«Ем-шара» бөлімінде пациент, оған бекітілген процедура, процедура бағасы, емдеу уақыты мен емдеуші дәрігер жайлы ақпараттар сақталады.

«Процедура» батырмасында ауруларға дәрігерлер бекітетін процедуралар тізімін көре аласыз.

«Диагноз» батырмасын шерту арқылы диагноздар тізіміне және олардың ID нөміріне шыға аласыз (сурет 14).

Сурет 14 «Диагноз» кестесі.

Бағдарламаның барлық бөлімдерде жаңа жазба енгізу, жазбаны өзгерту, өшіру, кестені жаңарту, сұрыптау, кез келген параметрі бойынша іздеу сияқты функциялардың бар екенін тағы да айта кеткім келеді. Бұл стандартты функциялар қолданушының бағдарламамен жұмыс жасауына ыңғайлы. Керекті жұмысыңызды орындап болған соң «Шығу» батырмасын басу арқылы жүйеден шығасыз. Келесі қайта кіру үшін қолданушы аты мен құпия сөзін енгізу қажет болады.

Жұмыс барысында ақпараттар жүйесін жасаудың негізгі принциптері, жобалау сатылары рет-ретімен мысалдармен көрсетілді. Осы көрсетілген мысалдар мен түсіндірулер жаңа жүйе жасауға негіз бола алады. Медициналық мекемелердегі деректерді қорғауға арналған бағдарламалық қосымша құру бөлімінде қорғаныс жүйесінің моделі, бағдарламадағы деректер қорының құрылымы, бағдарлама сипаты айталады.

Қорғаныс жүйесінің моделі жайлы айтқанда идентификация, аутентификация түсініктері ашылып, олардың сұлбасын назарларыңызға ұсындық. Оған қоса криптографиялық хэш-функцияларға назар бөлінді, себебі бағдарламалық қосымшаға ену парольдік әдіспен жүзеге асады. Және қолданушы парольдері хэш-функциялар көмегімен хэштеледі. Бұл парольдің жоғары сенімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Осыған сүйене отырып, хэш-функциялар дербес деректерді қорғауды ұйымдастырудың бірінші қадамы болды.

Жасалынған бағдарламалық қамтама медициналық мекеме қызметкерлеріне дербес деректерді басқаруға, өңдеуге, сұрыптауға, жоюға және жаңа жазба енгізуге мүмкіндік береді.

Жұмыс тақырыпқа сәйкес қазіргі технологияға сай тиімді жазылған. Бағдарламаның барлық бөлімі жеткілікті толық және тізбекті түрде жасалған. Мәліметтер базасы бойынша барлық әдебиеттер пайдаланылып үлкен көлемді жұмыс атқарылып және жеңіл оқытылуы қарастырылған.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

1. Щербаков А.Ю. Современная компьютерная безопасность. Теоретические основы. Практические аспекты. – М.: Книжный мир, 2009. – 352 с.
2. Ярочкин В.И. Информационная безопасность: Учебник для студентов вузов. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2-е изд. – 2004. – 544 с.
3. Скляр Д.В. Искусство защиты и взлома информации. – СПб.: БХВ-Петербург, 2004. – 288 с.

*Жұлдыз Талғатқызы, Макпал Жартыбаева, Алмажай Сисенова
(Астана, Қазақстан)*

ЖАЛДАМАЛЫ КӨЛІК ТАКСОПАРКІ ДИСПЕТЧЕРІНЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚОСЫМША ҚҰРУ НЕГІЗДЕРІ

Өткен жүз жылдық ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен сипатталады. Қазіргі кезде, тек өнеркәсіптік және бір-бірімен байланысқан салалардың ғана емес, сондай-ақ, азаматтық қоғамдардың да дамуы байқалып отыр. Мобильдік құрылғылардың танымалдылығы күннен- күнге өсіп келе жатыр: осыдан 2- 3 жыл бұрын бұл ерекше билік 40 жасқа дейінгі халықта болса, ал осы заманда мобильдік құрылғыларды қолданушылардың жастарына байланысты шектеу жоқ [1, 1].

Күн сайын адамдар мобильдік құрылғылардың мүмкіндіктерін көбірек қолданады. Олардың танымалдығы, ең бірінші олардың пайдаланудағы ыңғайлылығымен шартталады: кішігірім көлем, ішіндегі қуатты мүмкіндіктер, бүгінгі барлық байланыс құралдарына қол жетімділік. Көптеген қолданушылар үшін смартфондар әлдеқашан дербес компьютерді алмастырды. Халықтың арасында мобильдік құрылғылардың көбеюіне байланысты, құрылғылардағы барлық ақпарат ағымдарын бақылауда белгілі бір қиындықтар туындауда [1, 2].

Мобильдік құрылғыларды тікелей таратумен қатар, коммуникациялар дамудың тежеуші факторлары болып табылады. Егер де қазіргі кезде, ұялы байланыспен қамту орташа жағдайда болса, онда мобильдік интернетке қол жеткізу, ең бастысы, үлкен елді мекендерден алыстатылған жерлерде осындай қызмет көрсетудің құны ойдағыдай емес. Бірақ, бұл жағдайға қарамастан, мобильдік интернет сымды интернетпен теңесуге жақын [1, 3].

Мұндай сұраныстың көбеюі, мобильдік интернеттің серпілісіне және бұл жарнама арнасына маркетингшілердің қызығушылығын артуына әкеп соқтырады. Мобильдік құрылғылардың таралуымен қоса, мобильдік жарнаманы орналастыруға ыңғайлы платформа болып табылатын, мобильдік қосымшалардың да танымалдығы өсіп келе жатыр [1, 4].

Мобильдік құрылғылар брендтерге, осы уақытқа дейін телевизиямен шектелген, жарнамада шығармашылық және креативтік үшін кеңістік береді. Бүгінде, әдетте, Flash және Javascript қолданатын, Rich Media – жарнама материалдарын дайындау технологиясында негізделген, жарнамалар танымал болып бара жатыр. Жарнама берушілердің көзқарасы бойынша, мобильдік жарнама стандартты баннерлемен салыстырғанда төрт есе тиімді [1, 5].

Мобильдік жарнама тікелей қолданушылардың іс- қылықтарына әсер етеді. Зерттеудің нәтижесіне сәйкес, сұрастырылған адамның 75% жаңалықтардың барлығы туралы өзінің мобильдік құрылғысының көмегімен хабардар болғанын, 46% өзінің мобильдік құрылғысының көмегімен жаңа заттарды сатып алғанын айтты. Шыныменде, көптеген адамдар өзінің мобильдік құрылғыларынан мүлдем ажырамайды, тіпті дүкендегі тауарлар сәресінің алдында да. Еш күмәнсіз, келешекте мобильдік жарнамаға деген сұраныс өсе береді. Ал бұл өз кезегінде, аса танымал емес те мобильдік қосымшалардың иелеріне жақсы табыс алып келеді [1, 6].

Жалдамалы көлік қызметін ұсынатын компаниялар арасында бәсекелестік өте жоғары және әрбір бизнестің басшысы қызмет көрсетуді жақсартуға ұмтылады – тегін қоңырау шалуы, жаңа, қызықты ұсыныстарды, маркетингтік өрістерді және т.б. ойластырады [2, 1].

Жалдамалы көлікке арналған мобильдік қосымшаны жасап шығару жаңа клиенттердің көңілін аулау ғана емес, сондай-ақ, оларды ұстап қалудың соңғы тәсілдері болып кетті. Әдетте, адамдар әр түрлі компаниялардың қызметтерімен пайдаланады, себебі, қалада тарифтердің біркелкілігі бар және ешбір фирманың түбегейлі өзгерістері жоқ. Жалдамалы көлікке арналған мобильдік қосымша – белгілі бір компанияларға шақырудың ыңғайлылығы және көптеген пайдалы ақпарат арқасында клиенттердің көңілін өзіне аударуға мүмкіндік беретін тап сол ерекшелік [2, 2].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Жалдамалы көлікке тапсырыс беруге арналған мобильдік қосымша – қолайлы бағдарлама мүмкіндігі. Осы заманда, қосымшаларды жасап шығару танымалдылығы өсіп келе жатқан қызмет түрі болып табылады және жасап шығарушылар бір тапсырманы бірнеше тәсілмен орындай алады, қосымшаға жаңа функцияны қосады, ерекше дизайн жасайды. Дегенмен, жалдамалы көлікке арналған қосымшалардың негізгі мақсаты өзгертілмейді – мобильді құрылғыларды қолданушылар үшін барынша ыңғайлы болуды жүзеге асыру [2, 3].

Жалдамалы көлікті шақыруға арналған қосымша келесі функциялардан тұрады:

- диспетчерге қоңырау шалусыз жалдамалы көлікке тапсырыс беру. Клиенттің жиі тыныш жағдайда жалдамалы көлікке хабарласуға мүмкіндігі болмайды, мысалы, егер, ол шуылдаған ортада болса. Осыдан басқа, диспетчермен сөйлесу басқа да факторлармен қиындатылуы мүмкін – нашар байланыспен, көңіл бөлмеушілікпен. Қосымшаның үлгісі бойынша қоңырау шалусыз, тапсырыс беру клиенттердің іс- әрекеттерін әлдеқайда жылдамдатады және жеңілдетеді. Бұл клиентке ұнамау мүмкін емес;

- тарифтер жайында уақыты ақпарат. Қосымшада осындай мәліметтер үнемі жаңартылып отырады. Ол клиентке тапсырыс берер алдында сапардың бағасын білуге мүмкіндік береді;

- анық сұраныстың құрылуы. Қосымшаның көмегімен бірден өзгеше ілтипатынды білдіруге болады;

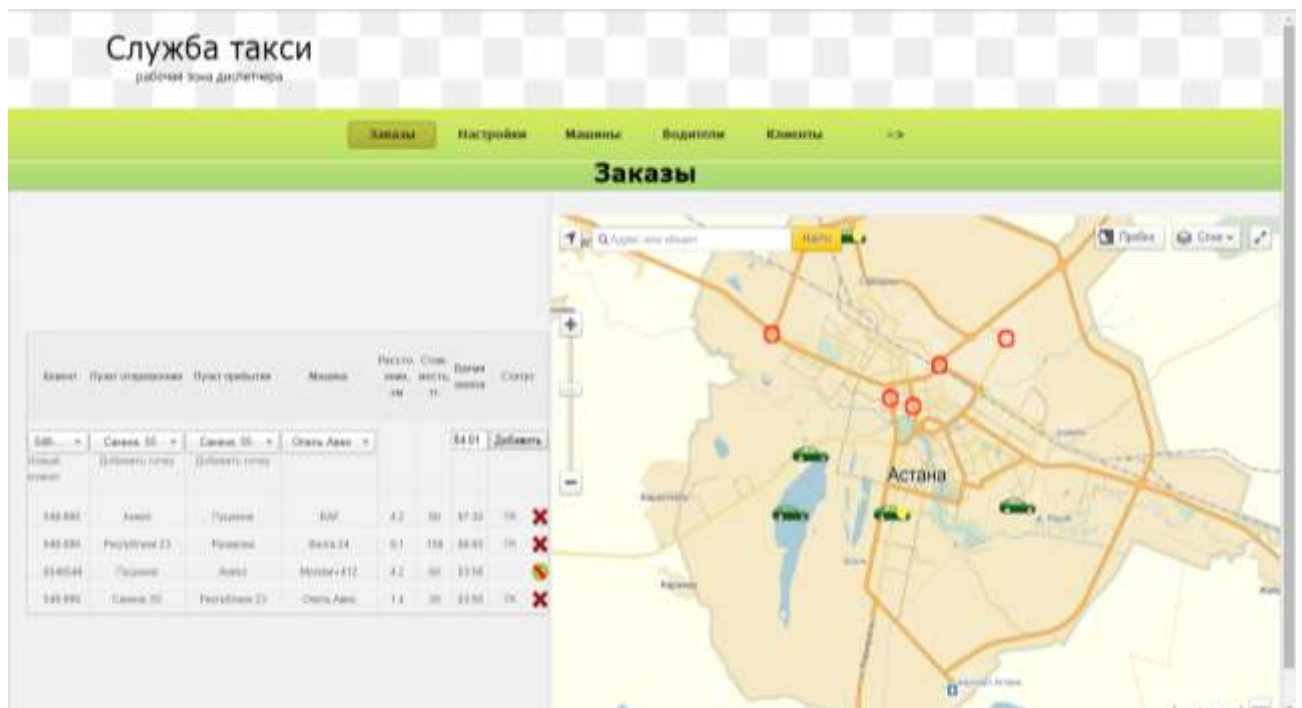
- маршрутты құру. Тапсырысты жіберер алдында, қолданушы маршрутты картада көреді;

- тапсырыстардың статусы. Қосымшада статус нақты уақытта көрсетіледі;

- өткен тапсырыстар бойынша мекенжайларды іздестіру. Қосымшада бұрынғы тапсырыстар және маршруттар тарихы сақталады. Сонда, егер, адам жиі жүретін болса, онда тапсырыс беру процедурасы бірнеше есе қысқартылады [2,4].

Жүйеге кіру логин және құпия сөзді енгізу арқылы жүзеге асырылады және тапсырыстармен болатын барлық іс- әрекеттер нақты бір диспетчермен байланысты.

Қосымшаның негізгі беті, диспетчермен өңделетін тапсырыстар тізімінен және қаланың картасынан тұрады (Сурет - 1).

Сурет – 1 Бағдарламаның негізгі беті

Тапсырысты қосу үшін диспетчер клиентті, келетін және баратын жерді таңдап, сондай-ақ, тапсырыс уақытын белгілейді. Диспетчердің барлық іс-әрекеттері қаланың картасында көрсетіледі. Баратын және келетін жерлерді, бар тізімнің ішінен таңдауға немесе жаңа жерлерді қосуға болады.

Мұндағы, нүктелердің атауын және оның орналасу жерін картада белгілеу арқылы енгізу жеткілікті. Картада баратын/ келетін жерлер (өйткені, олар жиі қайталанатын) және жалдамалы көлікке қызмет көрсетудің көліктерінің орналасуы бейнеленеді. Орналасулары әрбір секунд сайын жаңарып отырады.

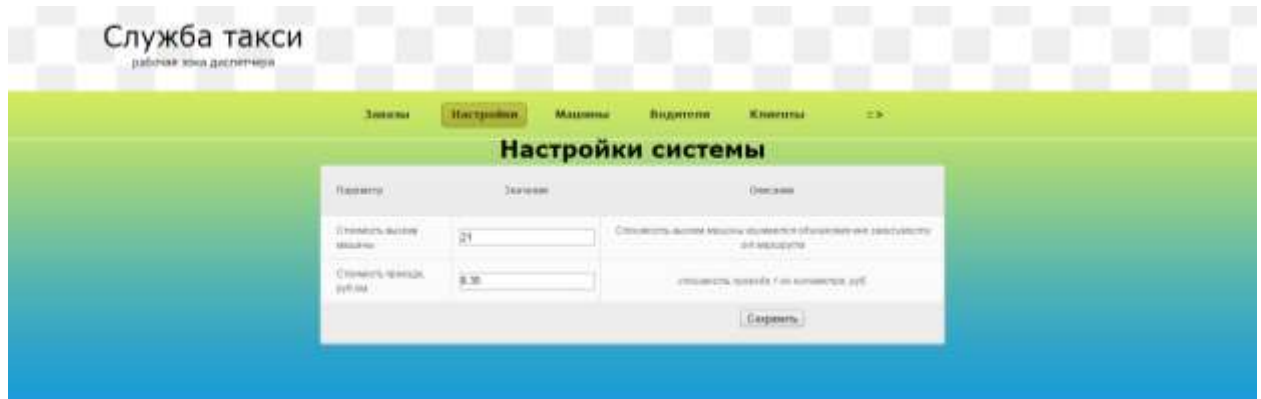
Сондай-ақ, сервер тапсырыстың жағдайын басқаруды және бақылауды қамтамасыз етеді: жаңа тапсырыс, орындалуда, орындалған, болдырылмаған. Диспетчер кез келген тапсырыстың статусын өзгерте алады.

«Қосу» батырмасын басқанда, серверге аяқ- сұранысы жіберіледі. Сұраныстың жіберілуі, жауаптың өңделуі және тағы басқа браузердің іс- әрекеттері, jquery кітапханасын қолдану арқылы жүзеге асырылған.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

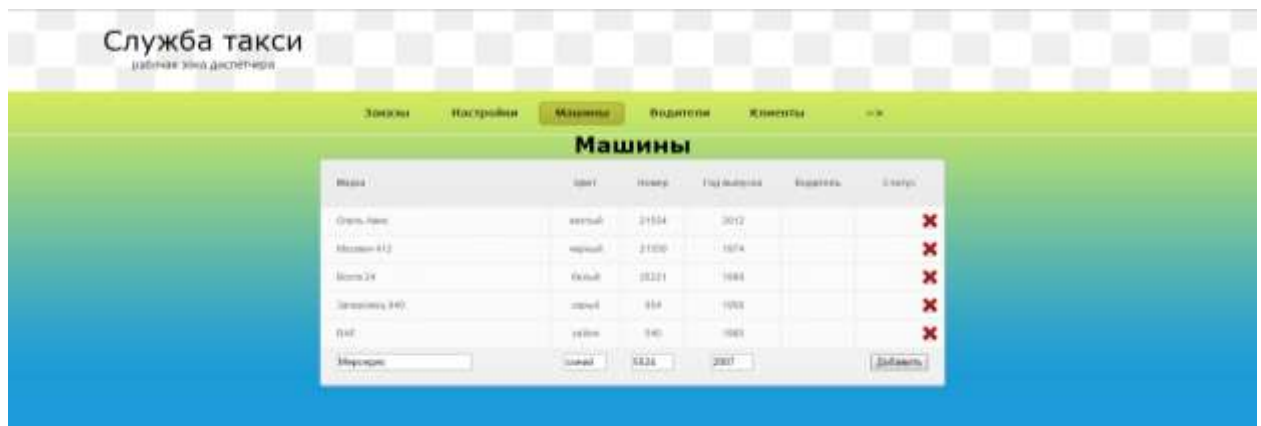
Серверде сұраныстың өңделуі кезінде, клиенттер, көліктер, тапсырыстар, баратын/келетін жерлер, клиенттің баруы/қайтуы туралы ақпараты бар, мәліметтер қорындағы деректер жаңартылады.

«Баптау» беті ағымдағы тарифтердің мәнінен тұрады (Сурет -2). Сонымен бірге, баптау МҚ жеке кестесінде орналасқан, сондықтан, жаңадан белгілі бір баптауларды енгізу үшін МҚ жаңа жазбаларды қосу жеткілікті.

Сурет -2 Баптау интерфейсі

«Көліктер», «Жүргізушілер» және «Клиенттер» беттері көлік, қызметкерлер және клиенттер туралы өзекті ақпараттан тұрады (Сурет - 3). Мұндағы мәліметтерді диспетчер қосуы және жоюы мүмкін.

Сурет – 3 Көліктер интерфейсі

«Жүргізушілер» бетінде жүргізушіге белгілі бір көлікті тағайындауға болады. Сол арқылы қай уақытта және кім, қандай көлікті қолданғанды біліп отырамыз.

Осылайша, жалдамалы көлік қызметін ұсынатын компаниялар үшін мобильдік қосымшаны жасап шығару тұрақты клиенттер санын ұлғайтудың керемет тәсілі болып табылады. Және бұл бағдарламаны жасап шығару, мобильдік құрылғылардың барлық қолданушылары үшін өзінің қызметтерін таратуға көмектеседі.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/mobilnoe-prilozhenie-kak-effektivnyu-mehanizm-privlecheniya-abiturienta>
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.limehat.ru/blog/taxi-app/>

*Sayyora Faxriddinova
(Toshkent, O`zbekiston)*

ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA MEDIA-DARS NAMOYISHINI YARATISH

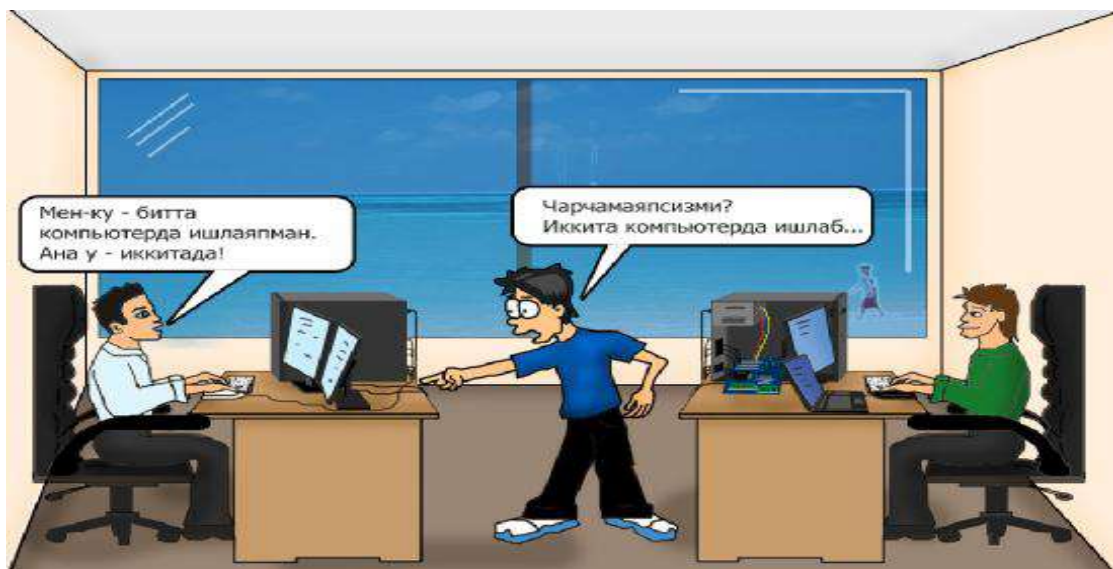
Hech kim uchun sir emas-ki, aksariyat hollarda kompyuter va unga yaqin texnologiyalarni o`quvchilar o`qituvchidan ko`ra tezroq o`zlashtirmoqdalar. Bu tabiiy hol. Agar o`qituvchi o`zining kompyuterni bilmasligi va uni hatto elementar darajada ham bilishni xohlamasa – bu achinarlidir.

Zamonaviy kompyuter jihozlaridan samarali foydalanish bo`yicha yuzlab sahifalardan iborat yo`riqnomalarni o`qishga vaqti yo`q o`qituvchilar uchun mo`ljallangan.

O`qituvchilar uchun fayllar («Provodnik», «Total Commander»), matnlar (MS WORD), jadvallar (MS EXCEL), elektron pochta (MS Outlook, OutlookExpress, The Bat va boshqalar), grafika va rasmlar (MS Paint), ovoz va video (kodeklar, pleyerlar, ovoz yozish va ishlov berish dasturlari) bilan ishonchli ishlash, ma`lumotlar ummoni bo`lmish Internetda (Internet Explorer, FireFox va boshqa brauzerlar yordamida) kerakli ma`lumotlarni topish, mediadars (MS PowerPoint namoyish) larni mustaqil ravishda tayyorlash uchun etarli bo`ladi va bu bilimlar barkamol avlod tarbiyalashda yordamchi vositaga aylanadi.

Kompyuterning qanday turlari borligini bilish, yangiliklardan xabardor bo`lish – hayot bilan, va eng muhimi, o`quvchilar bilan teng qadam tashlashga intilgan o`qituvchi uchun hayot qonuniga aylanishi lozim. Bugun yoshlarimizning o`zi qiziqqan va tanlagan sohalar bo`yicha ta`lim olishi, kasb-hunar egallashi, fan olimpiadalari, tanlovlar, sport musobaqalarida iqtidorini namoyon etishi uchun barcha imkoniyat yaratilgan. Bundan quvonmay, faxrlanmay bo`ladimi?!

Foydalanuvchiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan muvafaqqiyatli va samarali ishlash uchun kerakli ma`lumotlarni yetkazish, ya`ni, o`qituvchini o`zining fani bo`yicha mediadarslar yaratish va hech bo`lmaganda bitta kompyuter, proyektor va ekranga ega sinflarda yoki o`quv-kompyuter sinflarida ulardan foydalanishga o`rgatish qo`llanmaning asosiy maqsadi qilib olingan.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Mediadars yaratish yaratish uchun taqdimotlar dasturi bilan ishlashni o`rganish lozim, Microsoft Windows tizimida bu PowerPoint dasturi, Linux (Doppix) asosidagi tizimlarda esa - OpenOffice Impress dasturi (bu dastur Microsoft

Windows tizimida ham ishlaydi). Bular dasturlarning nomlanishi xolos, cho`chimang.

Mediadars yaratish jarayonida matnlar, rasmlar, ovoz, animatsiyalar bilan ishlashga to`g`ri keladi. Shuning uchun PowerPoint dasturi bilan ishlashdan oldin yuqorida aytilganlarni mustaqil ravishda yaratish yoki Internetdan qidirib topishni o`rganib, so`ng taqdimotlar yaratishda foydalanish mumkin.

Shuning uchun barcha o`qituvchilar, informatika yoki kimyo, tarix yoki geografiya, matematika yoki chizmachilik fanidan dars berishidan qat`iy nazar quyidagi dasturlar bilan ishlash to`g`risidagi ma`lumotlarni bilishi kerak bo`ladi: taqdimotlar yaratish (media-dars), shablonlarni tanlash, animatsiya, slayd yaratish matn, ovoz, flesh-rolklar qo`shish, taqdimot ketma-ketligi, slaydlar animatsiyasini dasturlash taqdimot ko`rgazmasini yozib olish kabi.

Ba`zi bir foydali dasturlar, masalan, pdf formatidagi fayllarni o`qish uchun Acrobat Reader, audiopleerlar kabilarga ham batafsil o`xtalmaymiz, chunki ular bilan ishlash qo`llanma bilan tanishgandan so`ng oson va tushunarli bo`ladi, bunday dasturlarni o`qituvchilar mustaqil ravishda o`zlashtirib olishi taklif etiladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari asosida ma`lumotlarni obrazlar ko`rinishida taqdim etish va fikrlash jarayonini tashkil etish o`quvchilarning aqliy rivojlanish darajasini yuqoriga ko`taribgina qolmasdan, an`anaviy o`qitish o`rtasidagi nisbatni o`zgartirishga ham olib keladi. Ehtimol bunday o`qitish an`anaviy metodikaga nisbatan ma`lumotlarni inson aqliy rivojlanishining yangi shahobchasiga mos keladigan obrazli ko`rinishda taqdim etishi, muloqot tillari bilan bog`liq muammolarni yechishga va jahondagi kommunikativ jarayonlarining rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

O`quv materiallarini obrazlar ko`rinishida taqdim etish metodikasi yordamida o`quvchilar bilim olish jarayonining hamma tarkibiy qismlariga u yoki bu tarzda ta`sir etish mumkin. Ayniqsa, bu o`rinda o`quvchilarni o`quv materiallarini qabul qilish, ma`nosini anglash, esda qoldirish, ularni takrorlash kabi jihatlarini ko`rsatishi mumkin. Bundan tashqari, bu uslub o`quvchilarning o`qishga nisbatan emosional yondashishini rivojlantiradi va ularni ko`p vaqt sarf qilmasdan o`quv materiallarini o`zlashtirishiga erishishni ta`minlaydi. Bu sifatlarni ana`naviy o`qitish va yangi metodika bilan taqqoslab ko`ramiz.

Ana`naviy o`qitish metodikasida o`quv materiallari asosan matn va formulalar ko`rinishida berilib, o`quv materiallarini namoyish qilish imkoniyati deyarli mavjud emas. Bunday ko`rinishda berilayotgan o`quv materiallarini o`quvchi tomonidan o`zlashtirish asosan ketma-ket ravishda amalga oshiriladi, shu sababli ularni esda qoldirish va o`zlashtirish juda sust bo`ladi.

Yangi o`qitish metodikasida o`quvchilarga berilayotgan materiallarni qayta kodlashtirish va o`zlarining modelini yaratish masalalari yuklanmaydi. Bu o`qitish metodikasida o`quv materiallari matn va formula ko`rinishi bilan bir qatorda, obrazlar ko`rinishida ham taqdim etiladi. Bu ma`noda axborot texnologiyalari asosida o`quv materiallarini obrazli ko`rinishda taqdim etishda ularga har xil ko`rinishdagi ranglar, harakat, ovoz kabi elementlarni kiritish o`quvchilarning o`quv materiallarini qabul qilish jarayoni samaradorligini oshirish bilan birga, berilayotgan materiallarni tahlil qilish, taqqoslash hamda abstraksiyalash kabi muhim sifatlarni rivojlantiradi. O`quv materiallarini obrazlar ko`rinishida taqdim etish uchun ularni axborot texnologiyalaridan foydalanib, elektron-didaktika asosida elektron kitob, darslik, kurs va virtual stend ko`rinishida yaratish yuqorida qo`yilgan masalalarni ijobiy xal etishga olib keladi.

Pedagogik yondashish o`quv jarayoniga didaktik maqsadlarni qo`llashga asoslangan. Informasion yondashish bo`lsa, o`ziga xos o`qitish muhitini yaratishga asoslangan bo`lib, unda pedagogik texnologiyalardan foydalanilganda o`rganish jarayonida kompyuterda modellashtirilgan obyektlarning ichki, tashqi xossalarni dinamik suratda ko`rsatish bilan o`quvchi-talabalarning darsga bo`lgan qiziqishini oshiradi, mustaqil ishlash uchun sharoit yaratish bilan bir qatorda, intellektual rivojlanish uchun imkoniyat yaratadi. Informasion yondashish asosan axborot texnologiyalarining vositalari orqali amalga oshiriladi.

Kasb ta`limi muammolariga qaratilgan ilmiy izlanishlar o`tkazishdan maqsad o`qitish va o`rgatishning samarali metodlarini ishlab chiqish va amalda qo`llash, texnik vositalarni qo`llashga doir masalalarni yechimini topishdan iborat. Ilmiy izlanishlar olib borish uchun o`qituvchida fanning mazmunini chuqur bilish talab etiladi. Kupchilik bo`lajak pedagoglar talabalik vaqtlaridayok pedagogik izlanishlar bilan shugullanadilar. Fan bo`yicha uslubiy kursatmalar, maketlar, mustaqil ishlar uchun materiallar tayyorlaydilar. Ilmiy anjuman va seminarlarda ma`ruzalari bilan qatnashib, o`zlarining pedagogik mahoratlarini oshirib boradilar.

Ilmiy pedagogik izlanishlar jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga bo`lish mumkin:

O`qituvchi adabiyotlarni o`rganish jarayonida quyidagilarni aniqlash kerak:

- o`rganilayotgan muammo to`g`risida adabiyot muallifining fikr mulohazasi;
- o`rganilayotgan muammo to`g`risida usullardan farqli ravishda kiritgan takliflari;
- adabiyotlarda qaysi asosiy masalalar yoritilmagan;
- muammoni yechish uchun olib boriladigan izlanishlar.

Quyidagilar o`qitish jarayonida yuzaga keladigan muammolardir:

- o`qituvchi dars jarayonida duch keladigan qiyinchiliklar
- kamchilik va qiyinchiliklarning yuzaga kelish sabablari

1. O`qitishni bosqichma-bosqich tashkil etish

Dalillarni taqqoslash orqali asoslangan taklif beriladi.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

2. Izlanish natijalarini rasmiylashtirish va o'quv jarayonida qo'llash maxsus fanlarni o'qitish metodikasida ilmiy izlanishlarning umumiy va maxsus usullari qo'llaniladi.

Umummilliy usullarga nazariy izlanish, kuzatish, suhbat, va tadqiqotlar kiradi.

Nazariy usul- adabiyotlardan o'rganish va tahlil qilish hamda pedagogik tajribalar asosida olib boriladigan izlanishlar. Adabiyotlar ustida ishlashda kitob va jurnallar, maqolalar va patentlar, ilmiy ishlar, to'plamlar va kataloglar, internet tizimidan olingan ma'lumotlardan foydalaniladi.

Kuzatish- odatda, tabii kuzatish orqali talabalarning fanlarni o'zlashtirishlari, ularning xulq-atvori va muomalasidagi o'zgarishlarni hisobga olish va tegishli ta'lim-tarbiya ta'sirini ko'rsatish yo'llarini belgilash uchun qo'llaniladi. Bu usul tadqiqotchining pedagogik tajribaning muayyan bir tomoni va hodisalarini biror maqsadni ko'zda tutib idrok etish tashkil etadi.

Bunda kuzatishlar tezligi va soni, kuzatish obyekti, vaqti, pedagogik vaziyatlarni kuzatish uchun ajratiladigan tavsif va hokozolar hisobga olinadi.

Qayd qilish usuliga qarab kuzatishlar turlarga bo'linadi. Bevosita va bilvosita qayd qilish usuli tadqiqotchiga real pedagogik jarayonda kuzatuvchining xatti-harakatlari kabilarni yozib qo'yish imkonini beradi.

Bevosita qayd qilish usuli biror-bir hodisaning oqibatlarini haqidagi daliliy vositasida olishga imkon beradi. Ilmiy-texnika taraqqiyoti asrida kuzatishning vizual usullari xilma-xil texnik vositalari (Kinofilm, video tasvir, tele ko'rsatuv) foydalanish orqali tobora ko'p qollanmoqda.

Suhbat usuli- so'rashning bir turi bo'lgani holda tadqiqotchining jiddiy tayyorgarlik ko'rishi talab etiladi. Chunki u tekshirayotgan shaxs bilan bevosita aloqada bo'lish vaqtida og'zaki suhbat tarzida, suhbatdoshning javoblarini yozmasdan lekin muomila shaklida qo'llaniladi.

Suhbat usulida – o'qituvchilar va talabalar jamoasi bilan ota-onalar va keng jamoatchilik bilan yakka va guruh tarzida ish olib borilganda qo'llaniladi. Suhbat usulidan farqli ravishda intervyu olish usuli oldindan belgilangan savollarni izchillik bilan bayon qilishni nazarda tutadi. Bunda javoblar magnit tasmasiga yokikassetalarga yozib olinadi. Hozirgi kunda ommaviy so'rash nazariyasi va amaliyotida intervyu olishning ko'p usullari mavjud.

Bular :

-guruhlar tarzida;

-jadal;

-sinov va h.k.

Talabalarning ijodini o'rganishda – ularning o'ziga xos individual tartibdagi faoliyatlariga doir omillar tahlil qilinadi, xulosalar yasaladi.

Pedagogik so'rash usuli-tadqiqotchilarning boshqa kishilardan pedagogik tajribaning biror tomoni yoki hodisalar haqida axborot olish jarayoni bu usulning asosini tashkil qiladi. So'rash usulida savollarning mantiqiy o'ylangan tizimi, ularning aniq ifodalanishi, nisbatan kamchilig (3-5ta) nazrda tutiladi. Shuningdek, qat'iy shakldagi javobni (ha, yoq) ham taqozo etadi.

Test, so'rovnomalar- so'rovnoma, ya'ni anketa usuli ilmiy farzning yangiligini aniqlash, yakka yoki guruh holdagi talabalarning fikrlarini, qarashlarini, qanday kasblarga qiziqishlarni, kelajak orzu-istaklarni bilish va tegishli xulosalar chiqarish, tavsiyalar berish maqsadida o'tkaziladi. Test savollardan ko'zlangan maqsad oz vaqt ichida talabalarning yoppasiga baxolashdir. Mutaxasislarning bilimini va dunyo qarashini aniqlash usulardan biri-bu test yordamidagi sinovdir.

Test yordamida sinov talaba yoki mutaxasisning bilimi, ilmi, ma'naviyati hamda yoshlarning qaysi yo'nalish va mutaxasislika layoqati borligini, iqtidorini zudlik bilan aniqlash yoki baxolashga imkon beradi. Test yordamida bilimlarni baxolashning pedagogik nuqtayi nazrdan yutuqlari kamchiliklar keltirilga va baxolash jarayonini EHM yordamida bilimlarni baxolashning pedagogiktakidlangan. Test savollari va masalarining aniqligini sabab, uning qisqa va lo'ndaligi, umumiy javoblar ichida tog'ri javobning borligi va ularning talabalarga ko'rsatma bo'lib xizmat qilishi, uning topishmoqli o'yinga o'xshashligi va javobni topishda xotira, ichki tuyg'u va topqirlikni qo'l kelishidur. Test savollarini chop etish talabalarning mustaqil ishlashini yanada faollashtiradi.

Hozirgi axborot texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan pedagogik dasturiy vositalar da multimedia elementlaridan foydalanib, elektron o'quv adabiyot, kurs, kitob va virtual stendlar yaratish imkoniyatlari mavjud.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

4. Radugi A.A. Pisixologiya i prdagogika. – Moskva, 2003.
5. Bakiyv R. Kompyuterlashtirilgan o'quv jarayoning inson mashina sistemasi sifatidagi ayrim muammolari. – Toshkent, 2000.
6. Kenjaboev A.T., Jumaniyazova M.Yu., Tillashayxova M.A. Informatika va axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. – T., 2013.

*Алтай Шалтабаев, Нуржан Молдахмет
(Талдықорган, Казахстан)*

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ КАФЕДРА САЙТЫНЫҢ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ, ЖОБАЛАУ

Соңғы он жыл интернеттің және адамдар арасындағы қатынасудың жаңа әдісінің қарқынды дамумен белгілі болды. Бұл құбылыстың басқы жағында World Wide Web (WWW) тұрады. Күнделікті бұл коммуникациялық ортада мыңдаған сайттар ашылады және адамдарға әртүрлі жаңа қызмет көрсетулер түрлері ұсынылады. Нарықтың қарқынды дамуымен жаңа технологияларға және оны жасаушыларға үлкен сұраныс пайда болды [1].

Бүгінгі күнде ақпараттық технологиялар өндірісінде ең танымал қызметтердің бірі сайт құру болып есептеледі.

Қазіргі таңда өзінің интернет-өкілі жоқ бірде-бір фирманы немесе ұйымды кездестіре алмайсың. Бүгінде сайт бизнестің кіріспе атрибуты ретінде қажет. Өндірісте тұрақты орынға ие болған және тұрақты табысы бар ірі компаниялар эффектілі корпоративті сайттармен танымал. Сайттарда компаниялар көбінесе осы компания жайлы, оның ұсынатын тауарлары мен қызметтерін, прайс-парақтарын және мекен-жайлары туралы ақпаратты береді. Сонымен қатар, сайттар арқылы әрбір уақытта жаңартылатын ақпараттарды білуге болады.

Сайттың көптеген жетістіктері бар. Біріншіден, сайт компанияға желі арқылы жаңа клиенттер мен серіктестер табуға мүмкіндік береді. Екіншіден, көптеген жарнамаларға бере беруден үнемдейді. Енді осы сайт арқылы компания өзінің өнімін қолданушыларға интернет-ресурсының мекенін береді, мұнда қолданушы осы компания жайлы толық ақпарат алады. Үшіншіден, компанияда клиенттермен жұмыс істеуде сапалық сервисі қамтамасыз етіледі. Мысалы, офистерге қарағанда, сайтқа кез келген уақытта кіріп, толық ақпарат алуға болады. Сонымен қатар, сайттағы прайс-парағы мен логотиптер көрнектірек болады.

Сайтты құру интернет желісінде жарнаманы қою және көрсетілетін ұсыныстың толық ақпаратын білуді қамтамасыз етеді. Сайт тауар мен қызметтің жарнамасы болғандықтан, бұл сайттың мінездемесі берілген талаптарға сай келуі қажет [3].

Біз ақпараттық технология кафедрасының жүйесін құруға арналған ақпараттық сайты жобалайық. Сайтта осы жобаға сәйкес кафедра оқытушылары, студенттер жайлы толық ақпарат алуға, олардың үлгерімін, тесттің нәтижелері арқылы көріп білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, тіркелу кітабы, тестті администратор панелінде қосуға, өшіруге толығымен қарастырылады.

Сайттың ерекшелігі, осы сайттың тұтынушысы жұмыс орнында, үйінде отырып-ақ, интернет желісі арқылы кафедра туралы ақпарат ала алады.

Жобаны жасаудың мақсаты, WWW ішінде өз сайт беттерін құрып үйрену болып табылады. Сайт беттері тек мәтіндерден ғана емес, сонымен қатар, текстік әзірлеу, анимациялар мен иллюстрациялардан және енгізу-шығарудан тұратындықтан, көптеген арнайы тегтерден

қолданылады. Web беттердің файлдарын құру үшін арнайы гипермәтіндік белгілеу тілі HTML (HyperText Markup Language), PHP (Personal Home Page немесе officially “PHP: Hypertext Preprocessor”) – бұл Apache WEB-сервері үшін арналған WEB-қосымшаларды өндіру жүйесі, клиенттің жағында да, сервердің жағында да жұмыс жасайтын сценарийлерді жазуға арналған ОБП (объектілік бағытталған программалау) тілі – JavaScript және мәліметтер базасын басқару жүйесі MySQL. Графикалық анимациялық қозғалыстарды жасау үшін CorelDraw және PhotoShop графикалық қамтамалары қолданылады.

Сайт құрудың мақсатын анықтау. Бүгінгі күнде ақпараттық технологиялар (АТ) өндірісінде ең танымал қызметтердің бірі сайт құру болып есептеледі.

Қазіргі таңда өзінің интернет-өкілі жоқ бірде-бір фирманы немесе ұйымды кездестіре алмайсың. Бүгінде сайт бизнестің кіріспе атрибуты ретінде қажет, мысалға, фирмалық бланк, буклет немесе визитка сияқты. Өндірісте берік позицияға ие болған және тұрақты табысы бар ірі компаниялар эффектілі корпоративті сайттармен танымал. Сайттарда компаниялар көбінесе осы компания жайлы, оның ұсынатын тауарлары мен қызметтерін, прайс-парақтарын және мекен-жайлары туралы ақпаратты береді. Сонымен қатар, сайттар арқылы әрбір уақытта жаңартылатын ақпараттарды білуге болады.

Сайт өзімен тиімді дизайны және программалық бөлімі бар толықтырылған виртуалды ресурс. Сайт құру – комплексті жұмыс.

Сайтты құру этаптары:

- сайтты құрудың мақсатын анықтау;
- бәсекелестік ортаның талдауы;
- бәсекелестік жетістіктерді айқындау;
- дизайн құрылымы;
- интерфейсті жобалау;
- программалық модульдерді құру;
- сайттарды басқару жүйесін құру;
- тестілеу;
- сайттың жоғарыға жылжуы.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Біздің ойымызша, сайт – бұл жай құрылым емес, бұған біз үлкен мағына қосамыз, бұдан біз үлкен нәтиже шығарамыз. Сайтты құру интернет желісінде жарнаманы қою және көрсетілетін ұсыныстың толық ақпаратын білуді қамтамасыз етеді. Сайт тауар мен қызметтің жарнамасы болғандықтан, бұл сайттың мінездемесі берілген талаптарға сай келуі қажет [3, 4].

Сайттың көптеген жетістіктері бар. Біріншіден, сайт компанияға желі арқылы жаңа клиенттер мен серіктестер табуға мүмкіндік береді. Екіншіден, көптеген жарнамаларға бере беруден үнемдейді. Енді осы сайт арқылы компания өзінің өнімін қолданушыларға интернет-ресурсының мекенін береді, мұнда қолданушы осы компания жайлы толық ақпарат алады. Үшіншіден, компанияда клиенттермен жұмыс істеуде сапалық сервисі қамтамасыз етіледі. Мысалға, офистерге қарағанда, сайтқа кез келген уақытта кіріп, толық ақпарат алуға болады. Сонымен қатар, сайттағы прайс-парағы мен логотиптер көрнектірек болады.

Сайттың жетістігі ретінде оның жарнаманың имидждік элементі болып табылады. Сонымен қатар, сайт көптеген жарнамалық компанияларды желіде жүргізу мүмкіндігіне ие. Бұл табыс алудың бірден-бір көзі, сайтқа көп адамдар кірсе, сайт иесі веб-сайтта баннерлік жарнамаға орын сатып, немесе басқа интернет-ресурстарымен баннерлермен ауысып, өз бетінің кіруін үлкейтуі мүмкін.

Қазіргі таңда интернетті қолданып, WEB-қосымшаларын құру кеңінен таралған.

Жұмыстың мақсаты: ақпараттық технология кафедра сайтының жүйесін құру.

Студенттер немесе кез-келген қолданушы осы ақпараттық жүйе арқылы өзіне қажетті мәліметті ала алады.

Өртүрлі технологиялардың сипаттамасының ішінен ең тиімді, қарапайым, ыңғайлы, әрі тегін технология PHP таңдалады. Нақты міндеттерге мыналар жатады:

- Тесттік қамтаманың ақпараттық жүйесін құру;
- тиімді және түсінікті бағдарламалық интерфейсін жасау;
- қолданушылардың сауалнамаларын қабылдау және өңдеу беттерін ұйымдастыру, яғни ЖМУ сайтымен байланыстыру;
- абитуриенттерге және басқа да қолданушыларға ЖМУ жетістіктері жайлы ақпаратпен таныстыру беттерін ұйымдастыру;
- ақпарат бойынша тіркелу жүйесін қалыптастыру.

Қазіргі уақыттағы жаңа технологияларды пайдаланып және HTML, PHP, JavaScript, MySQL программалық тілдері, сонымен қатар, Corel Draw, PhotoShop графикалық қамтамаларын қолдана отырып, ақпараттық технология кафедра сайтының жүйесін құру.

Жұмысты қорыңдылай келсек, оқырман WWW ішінде өз сайт беттерін құрып үйрену болып табылды. Сайт беттері тек мәтіндерден ғана емес, сонымен қатар, текстік әзірлеу, анимациялар мен иллюстрациялардан және енгізу/шығарудан тұратындықтан, көптеген арнайы тегтер қолданылды. Web беттердің файлдарын құру үшін арнайы гипермәтіндік белгілеу тілі HTML (HyperText Markup Language), PHP (Personal Home Page немесе officially “PHP: Hypertext Preprocessor”) – бұл Apache WEB-сервері үшін арналған WEB-қосымшаларды өндіру жүйесі, клиенттің жағында да, сервердің жағында да жұмыс жасайтын сценарийлерді жазуға арналған ОБП (объектілік бағытталған программалау) тілі – JavaScript және мәліметтер базасын басқару жүйесі MySQL. Графикалық анимациялық қозғалыстарды жасау үшін CorelDraw және PhotoShop графикалық қамтамалары қолданылды [5,6].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гончаров А. HTML в примерах. – СПб.: Питер, 2003. – 144 б.
2. Шафран Э. Создание Web страниц. – СПб.: Питер, 2004. – 65 б.
3. Айзекс А. Dynamic HTML BHV. – Санкт-Петербург, 1998. – 123 б.
4. Гончаров А. Самоучитель HTML. – Питер, 2000. – 211 б.
5. Хоумер А. Dynamic HTML Справочник. – Питер, 1999. – 149 б.
6. Петюшкин А.В., HTML. Экспресс-курс. – СПб.: БХВ – Петербург, 2003. – 23 б.

*Валерій Шевченко
(Київ, Україна)*

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ ЦИФРОВИХ ТИПОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗАМІНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕКТРОМАГНІТНОГО МЕТОДУ

В сучасних умовах швидкого розвитку елементної бази вимоги до основних показників надійності радіоелектронної техніки (РЕТ), (середній час відновлення і коефіцієнт готовності) становляться більш жорсткими. Для поліпшення основних показників надійності (зменшення середнього часу відновлення та збільшення коефіцієнту готовності) в сучасних складних економічних умовах пропонується використання електромагнітного методу діагностування цифрових типових елементів заміни (ТЕЗ), а також розробка на його основі простого і недорогого пристрою діагностування цифрових ТЕЗ. У роботах [1-3] була запропонована розробка електромагнітного методу діагностування цифрових ТЕЗ. Тому у даній статті буде наведена методика визначення технічного стану (ТС) цифрових ТЕЗ за допомогою електромагнітного методу діагностування та структурна схема пристрою, який дозволить впровадити зазначену методику.

Сутність електромагнітного методу діагностування полягає в тому, що в якості діагностичного параметру використовується амплітуда відеоімпульсів, які знімаються з корпусу цифрового ТЕЗ за допомогою антенного пристрою. Перехід цифрового ТЕЗ із одного стану у протилежний супроводжується зміною електромагнітного поля навколо нього. Дану властивість можна використовувати для визначення його технічного стану. Для цього антена, таких же розмірів і форми, як і ТЕЗ, накладається на її корпус. На вході ТЕЗ треба забезпечити подання перевірочних тестів. При спрацюванні будь-якого з логічних елементів інтегральних мікросхем (ІМС) у антені наводиться імпульсна електрична сила, яка генерує імпульс певної амплітуди. Наявність імпульсів на виході антени служить інформацією про факт перемикання логічних елементів ІМС, які входять до складу ТЕЗ. Діагностична інформація, яка отримана за допомогою антенного пристрою, являє собою послідовність відеоімпульсів, надходить до блоку її обробки. На основі порівняння параметрів імпульсів наведених в антені і еталонних приймається рішення про технічний стан даного цифрового ТЕЗ [4, с. 114].

Методика визначення ТС цифрових ТЕЗ, що базується на використанні електромагнітного методу діагностування, складається з двох етапів.

Перший етап реалізації методики (етап проектування).

Здійснюється при проектуванні й виробництві зразків техніки спеціального зв'язку і складається із п'яти кроків:

1. Аналіз паспортних даних ТЕЗ.
2. Розробка діагностичної моделі ТЕЗ.
3. Розробка діагностичного тесту.
4. Визначення еталонних сигнатур.
5. Визначення ТС цифрових ТЕЗ.

Результатом першого етапу є створення діагностичного формуляра цифрового елемента, який містить тип ТЕЗ, а також порядок і параметри, необхідні для його діагностування.

Другий етап реалізації методики (етап експлуатації).

Здійснюється під час пошуку несправних цифрових ТЕЗ за результатами етапу проектування й складається з 7 кроків:

1. Комутація цифрового ТЕЗ із універсальним ремонтним модулем (УРМ).
2. Калібрування УРМ.
3. Приведення УРМ у робочий стан (введення паспортних даних ТЕЗ).
4. Подача діагностичного тесту на цифровий ТЕЗ.
5. Отримання сигнатур.
6. Порівняння значень сигнатур з еталонними.
7. Визначення ТС цифрових ТЕЗ.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Результатом другого етапу є визначення технічного стану цифрових типових елементів заміни.

Структурна схема УРМ представлена на рис. 1.

Даний УРМ складається з трьох основних модулів: комутаційного, формування тестової послідовності (ТП), обробки діагностичної інформації (ДІ). [1-5]

Комутаційний модуль призначений для комутації ТЕЗ з УРМ.

Модуль формування тестових послідовностей призначений для формування тестових послідовностей, за допомогою яких здійснюється пошук несправних цифрових ТЕЗ.

Модуль обробки діагностичної інформації служить для виділення, перетворення й аналізу ДІ, а також для рішення про технічний стан цифрових ТЕЗ [5,6].

УРМ працює у двох режимах: автоматичного діагностування та ручного введення паспортних даних.

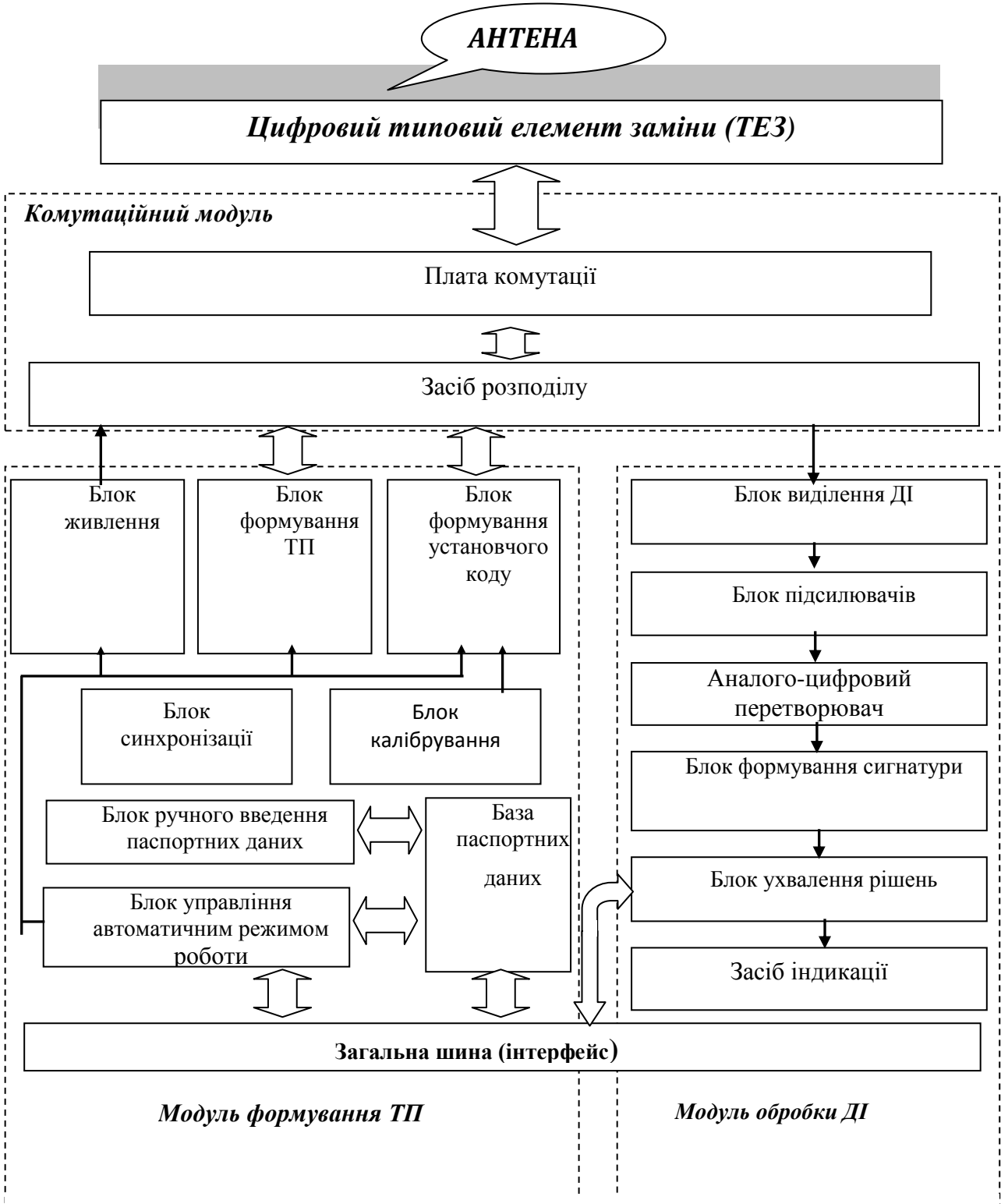

Рис 1. Структурна схема уніфікованого ремонтного модуля

Таким чином, можливо зробити висновок, що застосування запропонованої методики визначення технічного стану цифрових ТЕЗ за допомогою електромагнітного методу діагностування, а також використання УРМ дозволить здійснювати контроль технічного стану цифрових ТЕЗ з глибиною до окремого цифрового ТЕЗ, автоматизувати процес визначення технічного стану цифрових ТЕЗ за допомогою знімання діагностичної інформації безпосередньо на рівні експлуатації об'єкта. Це в свою чергу, дозволить скоротити середній час діагностування самих цифрових ТЕЗ в 2-3 рази, що приведе до збільшення коефіцієнту готовності цифрового об'єкту РЕЗО на 11...15%, а також підвищить імовірність укомплектованості ЗІП об'єкта.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Контроль технічного стану цифрових типових елементів заміни електромагнітним способом / М.К. Жердев, В.В. Вишнівський, Г.Б. Жиров, С.І. Глухов // Збірник наукових праць ВІТІ НТУУ «КПІ». – К., 2006. – № 3. – С. 9–12.
2. Діагностична модель цифрового радіоелектронного компонента техніки зв'язку в разі використання електромагнітного методу діагностування/ М.К. Жердев, Л.М. Сакович, В.В Шевченко // Журнал Зв'язок Ювілейний. – К., 2012. Вип.4. – С. 40-43.
3. Діагностування цифрових типових елементів заміни з використанням електромагнітного методу у комп'ютерних системах / О.М. Охрамович, А.В. Сірий, Ю.В. Березовська, В.В Шевченко / Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. 45. – С. 139-144.
4. Визначення технічного стану цифрових типових елементів заміни за допомогою електромагнітного методу діагностування / С.І. Глухов, В.В. Шевченко / Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів та студентів «Сучасні проблеми розбудови Збройних Сил України». – С.114.
5. Ксєнз С.П. Диагностика и ремонтпригодность радиоэлектронных средств. – М.: Радио и связь, 1989. – 248 с.
6. Основы надежности и технического обслуживания радиоэлектронных средств РТВ ПВО / А.Н. Буточнов, Б.П. Креденцер и др. – К.: КВИРТУ ПВО, 1982. – Ч.1. – 228 с.

СЕКЦІЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

*Qahramon Arslonov, Xurshid Hakimov
(Бухара, Узбекистан)*

О'ZBEKISTON BOLALAR SPORTINI RIVOJLANTIRISH JAMG'ARMASI- SOG'LOM BOLA VA SOG'LOM JAMIYAT TARBIIYASINING ASOSI

Davlatimiz rahbarining O'zbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi Homiylik kengashining yig'ilishlaridagi ma'ruzalarini tinglab, hozirgi kunda sportga qaratilayotgan e'tiborni naqadar yuqori darajada ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bolalar sporti yo'nalishida amalga oshirib kelinayotgan keng ko'lamli islohotlar fakt va raqamlar orqali tahlil qilinib, ular bugun o'z samarasini berayotgani, yoshlarning dunyo arenalarida ulkan marralarini zabt etayotgani alohida e'tirof etish lozim.

Bolalar sportini rivojlantirish, farzandlarimiz o'rtasida sog'lom hayot tarzini qaror toptirish orqali barkamol avlodni voyaga yetkazish borasida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ulkan ishlar yosh sportchilarimiz qo'lga kiritayotgan g'alabalar misolida o'z aksini topmoqda.

Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoliklarida yurtimizning barcha hududlarida zamonaviy sport ob'ektlarini barpo etish bilan birga ularni zarur jihoz va anjomlar bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 20-fevralda qabul qilingan "2008-2012-yillar davrida ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish asosida sifatli sport anjomlari, inventarlari va asbob-uskunalari ishlab chiqarishni kengaytirish dasturi to'g'risida"gi qarori bu borada muhim dasturilamal bo'layotir.

Mamlakatimizda bolalar sporti inshootlarini jihozlashda ishlatiladigan 120 turdagi uskuna va anjomlarning yuzdan ziyod turi mamlakatimiz korxonalarida ishlab chiqarilayotganligini mamnuniyat bilan takidlash o'rinlidir.

Hozirgi kunda sportning boks, yengil atletika, kurash, karate, taekvondo, futbol, voleybol, basketbol, sport gimnastikasi, badiiy gimnastika, tennis, stol tenisi, shaxmat-shashka singari ko'plab turlari uchun zarur jihoz va anjomlar chet elnikidan sira qolishmaydi.

Bularning barchasi farzandlarimizning sportga qiziqishini yanada oshirish, ularning ham jismoniy, ham ma'naviy jihatdan barkamol bo'lib voyaga yetishiga xizmat qiladi.

Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi tashkil topgandan 2013 yil yakuniga qadar 1113 ta sport va madaniy ob'ektlari tashkil etilgan bo'lib, 252 ta sport majmuasi va 861 ta sport zallari qishloq joylarida qurilganligi muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, 262 ta sport inshooti rekonstruksiya qilinganligi va ta'mirlanganligini alohida takidlash lozim. Ushbu maqsadlarga 570 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilganligini aytish mumkin. O'tgan 2013 yilda 112 ta bolalar sporti ob'yekti va 4 suzish havzasi foydalanishga topshirilib, ularning barchasi zarur uskuna va jihozlari bilan to'liq ta'minlanganligini aytish mumkin.

Bitta sport inshootidan o'rtacha kunlik foydalanish vaqti 9,5 soatni tashkil etayotgani e'tirofli hisoblanadi. Amalga oshirilayotgan say-harakatlar samarasi o'laroq, bugungi kunda sport majmualarida 2 mln.ga yaqin bolalar sport mashg'ulotlari bilan shug'ullnayotgali, ulaning 864 nafarini qiz bolalar tashkil etayotganligi, bolalarni jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga targ'ib qilish ishlari yaxshi tashkil etilayotganligini namoyon etadi. Yuqoridagilarni inobatga olib yurtimiz bolalarining antropometrik ko'satkichlarini o'rganadigan bo'lsak, so'nggi o'n yil davomida o'g'il bolalarning bo'yi o'rtacha 3 santimetrga, qiz bolalarning bo'yi esa 2,9 santimetrga o'sgani, 14 yoshgacha bo'lgan o'g'il bolalar o'rtasida o'rtacha vazn ko'rsatkichi 43 kilogrammdan 47 kilogrammgacha, qizlar o'rtasida esa 44 kilogrammdan 48 kilogrammga ortgani aytib o'tish mumkin.

Farzandlarimizning har tomonlama sog'lom bo'lib ulg'ayishida dunyoning boshqa davlatlarida uchramaydigan noyob uch bosqichli tizimi- "Umid nihollari", "Barkamol avlod" va Universiada musobaqalari muhim ahamiyatga ega. Ular yoshlarni sportga keng jalb etish, professional sportchilar etib tarbiyalashda o'rni beqiyosdir.

Yurtimizda bolalar sportini rivojlantirishga qaratilayotgan doimiy e'tibor yoshlarimizning jahon miqyosidagi nufuzli musobaqalarda qo'lga kiritayotgan yutuqlarida ham namoyon bo'ladi. Birgina shaxmat bo'yicha erishayotgan yutuqlarimizni olsak, farzandlarimiz iste'dod va mahorat borasida hech kimdan kam emasligini yaqqol ko'rsatmoqda. 2013 yil sport mavsumida 6 yoshdan 20 yoshgacha bo'lgan shaxmatchilarimiz jahon va qit'a chempionatlarida dona surib, 8 ta oltin, 4 ta kumush va 5 ta bronza medalga sazovor bo'lishdi.

Prezidentimizning 2013 yil 3 dekabrda farmoniga muvofiq, Vatanimiz xalqaro maydondagi obro'- e'tibori va nufuzini oshirishga salmoqli hissa qo'shgan bir qator iste'dodli yoshlar davlatimizning yuksak mukofotlari bilan taqdirlangani mamlakatimizda yoshlarga qaratilayotgan e'tiborning yana bir-bor amaliy ifodasi bo'ldi.

"Sog'lom bola yili"da bolalar sportini rivojlantirishga qaratilgan ezgu ishlar ko'lami bundanda kengayishi shubhasiz. Jamiyatimizda sog'lom turmush tarzini yuksaltirish bilan bog'liq tadbirlar, o'z navbatida, yoshlarimizni yuksak marralar sari ruhlantiradi.

Ёкубжон Саноев
(Бухара, Узбекистан)

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ УПРАВЛЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ И СПОРТОМ

Метод исследования в науке принято определять как совокупность правил и требований, сформулированных на основе знания действительности, закономерностей ее познания и преобразования. Методы изучения проблем управления в отрасли физической культуры призваны давать новые знания о закономерностях ее функционирования и развития в условиях современного общества и механизме эффективного использования этих закономерностей в практике отраслевой управленческой деятельности. Методы, применяемые в научных исследованиях по вопросам управления в отрасли физической культуры, можно объединить в две основные группы.

Первая группа – общенаучные методы, которые определяют общую методологическую направленность исследования, его логическую упорядоченность. Основу этих методов составляет диалектический метод познания. В процессе познания истины необходимо идти «от живого созерцания к абстрактному мышлению и от него к практике». К этой группе методов изучения проблем управления физической культурой следует отнести системный, комплексный подход, теоретическое обобщение, индукцию и дедукцию, конкретно-исторический подход и др.

Системный подход предполагает рассмотрение как управляемой, так и управляющей системы как целостной совокупности взаимосвязанных элементов, объединенных общей целью, ее внутренних и внешних связей.

Вторую группу образуют конкретно-научные методы изучения проблем управления физической культурой, методологически базирующиеся на теории физической культуры и научных основах управления ее развитием. Эти методы, в свою очередь, целесообразно разделить на три подгруппы:

- а) методы сбора и первичной обработки данных;
- б) методы их анализа;
- в) методы проектирования систем управления физической культурой.

Методы сбора и первичной обработки данных (информации) включают опрос в форме анкетирования и интервью, метод моментных наблюдений, изучение документации и статистических данных, их группировки, построение динамических рядов, определение средних и т. д.

Метод моментных наблюдений состоит в проведении большого количества коротких наблюдений за отдельными операциями работников физкультурных организаций в течение дня, недели или месяца.

К методам анализа управленческой информации относятся метод структуризации, комплексное педагогическое обобщение, математико-статистические методы, моделирование, функционально-структурный анализ и др.

Метод структуризации (построение «дерева целей») основан на поэтапном расчленении анализируемой проблемы управления физической культурой и спортом на элементы с последующей возможной оценкой их относительной важности.

Моделирование является одним из эффективных методов изучения проблем управления физической культурой и спортом. Оно заключается в построении модели управляемого объекта или органа управления. Применяются следующие виды моделей:

- графические;
- статистические;
- вербальные, т. е. словесное описание моделируемого объекта или процесса.

Для проектирования систем управления физической культурой и спортом применяются методы: моделирования, включая организационные модели; научного эксперимента, разработки и применения типовых организационных решений.

С целью оценки управленческого нововведения (новых организационных форм, методов работы физкультурных организаций и техники управления) проводится организационно-педагогический эксперимент.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Управление физической культурой и спортом: Учеб. для ин-тов физ. культ. / Переврезин И.И., Бугров Н.Н., Вилькин Я.Р. и др. – М.: Физкультура и спорт, 1987. – 288 с.

*Яхши Файзиев, Дарья Свечникова
(Бухара, Узбекистан)*

СПОРТ И КУЛЬТУРА

Проблема соотношения спорта и культуры, попытки рассмотрения спорта с позиции культуры и как части человеческой культуры возникли давно. В последние годы эта проблема привлекает все большее внимание ученых со всего мира. Следует отметить, что чаще всего в попытках установить связи между спортом и культурой показывается внешняя, видимая сторона этих связей, а их доказательство ведется по механизму аналогии.

Спорт является составной частью культуры, ее разновидностью, что он выполняет культурные функции во многих отношениях. В качестве общих черт спорта и культуры он называет свободное время (как общий для них источник), элементы игры, тесный контакт спорта и искусства. Спорт и культура выражают одни и те же этические значения, способствуют созданию «братства классов, рас и народов».

Анализировать положение о создании «братства классов» средствами спорта, по-видимому, нет особой необходимости, поскольку эта концепция теории и социологии физической культуры принципиально неприемлема в силу своей утопичности и отчетливо видимой несостоятельности.

Связи спорта с культурой целесообразно искать не во внешней «схожести» этих явлений, а в общности генезиса, исторического развития, в детерминированном характере функционирования, в социальной ориентации каждого явления и совпадении областей общественной деятельности, в которых проявляются функции и содержание каждого из них.

В этом случае, бесспорно, интересно выяснить общность и различие спорта и искусства. Однако механизмы «таинственных» взаимосвязей между этими явлениями лежат значительно глубже – в детерминации социальных явлений каждой общественно-экономической формации и всей истории человеческого общества.

Изучению проблемы «Спорт и культура» уделяется большое внимание.

Теория и практика спорта широко опираются на общекультурную базу, общества и обогащают, в свою очередь, культуру. За последние десятилетия в области спорта возникли новые отрасли научных знаний и методы научных исследований, открыты новые возможности развития человека, познания его жизнедеятельности, значительно расширены представления о пределах человеческих возможностей, о допустимых физических нагрузках. Все это входит в духовные ценности человека, в его духовную культуру.

Но неправильно было бы полагать, что научные данные, полученные в области спорта, обслуживают только спорт и замыкаются в нем. Они широко применяются при подготовке людей к специфическим условиям трудовой и военной деятельности. В свою очередь, спорт использует данные многих наук для формирования теоретических знаний и оказывает влияние на развитие ряда естественных и общественных наук. В частности, он обусловил появление таких направлений в науке, как физиология спорта, гигиена физических упражнений, психология спорта, биомеханика, динамическая анатомия, биохимия физических упражнений, социология спорта и др. Спорт выступает в качестве специфической среды, оказывающей влияние на формирование нравственных качеств по отношению не только к спортсменам, но и к зрителям, болельщикам. Духовное и физическое развитие органически дополняют друг друга, создавая в синтезе облик культурного, разносторонне развитого человека. При этом спорт выступает средством не только формирования физического совершенства, но и духовного богатства личности.

Мало найдется в жизни человека способов, приемов, форм проверки собственных физических и духовных сил, которые могли бы сравниться со спортом. Спорт, насыщенный коллизиями, противоречиями объективного и субъективного характера, стрессовыми и экстремальными ситуациями, дает наиболее богатую, содержательную, всестороннюю и оперативную информацию о степени готовности человека к действиям в сложных условиях.

В спорте осуществляется преобразовательная деятельность и чисто «духовного потребления» в виде восприятия идей, науки, искусства, отражающих физическую культуру в целом своими специфическими формами и средствами. Потребление этой объективно существующей информации носит в известных границах субъективный характер. Человек «потребляет» то, что ему более доступно, больше нравится, привлекает, и на том уровне, который его больше устраивает (уровень участия или уровень наблюдения).

На уровне «потребления» спорт имеет много общего с искусством. Он в высшей степени эмоционален, драматичен, привлекателен, он вовлекает в сферу соперничания людей иногда помимо их воли и желаний.

Спорт находит отражение и в искусстве (живопись, скульптура, архитектура, музыка, кино, театр, танцы). Произведения искусства способствуют правильному пониманию задач спорта, воспитывают у людей положительные эстетические чувства и идеалы физической красоты человека.

В то же время спорт играет большую роль в благотворном воздействии на развитие всей культуры, искусства. Раскрытие сложных характеров взаимоотношений, драматических ситуаций в спорте средствами музыки, литературы, живописи, графики, скульптуры, несомненно, обогащает эти виды духовной культуры. Достаточно вспомнить древнегреческие скульптуры Геракла, Копьеносца, Дискобола. Литература и искусство многое бы потеряли, не будь этих произведений. И в то же время спорт, интерпретированный такими

средствами, многое выиграл. К числу уникальных современных архитектурных сооружений с полным основанием можно отнести изящные современные дворцы спорта по всему миру.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Выдрина В.М. Спорт в современном обществе. – М.: Физкультура и спорт, 1980. – 32 с.

*Лариса Хорошенко, Олена Васильєва
(Кривий Ріг, Україна)*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Постановка проблеми. Розвиток цивілізації вимагає від кожної людини широкого спектра знань та вміння їх використовувати. Тому в сучасній школі формуються тенденції нового підходу до вибору предметів, необхідних для громадян нашої держави в повсякденному житті.

Особливе місце на сучасному етапі відводиться вивченню основ здорового способу життя та фізичному вдосконаленню особистості. Проблема реформування системи освіти України [4] вимагає нових підходів до фізичної підготовки студентів і має таку особливість, що почали змінюватися ідеологічні орієнтири й теоретико-методологічні умови, які визначили мету й завдання виховної роботи в різноманітних напрямках та в галузі фізичного виховання зокрема. Одним із способів розв'язання проблеми є підвищення уваги до фізичного виховання, пошук нових форм та засобів навчання [1].

Аналіз досліджень. Аналіз практики нинішнього фізичного виховання підростаючого покоління протиріч та їхніх причин, узагальнення новітніх досягнень у галузі фізичного виховання (Н.А. Фоміна [6], Т.С. Лисицька, М. Тобіас, М.М. Єфіменко [2]) дають підставу вважати, що до змісту програми з фізичного виховання доцільно внести такі високоефективні засоби й методи: інтерактивні методи навчання, степ-аеробіку, шейпіні; калланетику, які мають у своїй основі механізми впливу на внутрішню сутність людини. Її духовність, емоційність, виразність.

Соціальні перетворення в українському суспільстві докорінно змінили орієнтації в галузі освіти. Нова освітня філософія визначила головну стратегію педагогічної діяльності: спрямування навчально-виховного процесу на формування духовного світу особистості, утвердження загальнолюдських цінностей, розкриття потенційних можливостей та здібностей студентів.

Мета. Впровадження в навчально-виховний процес коледжу педагогами-новаторами інноваційних технологій та інтерактивних методів з фізичного виховання. Розв'язання цих актуальних проблем можливо тільки на основі широкого запровадження нових педагогічних технологій, спрямованих на всебічний розвиток молоді.

Результати роботи. Одними з основних методичних інновацій є інтерактивні методи навчання. Інтерактивні навчання – навчання, у ході якого здійснюється взаємодія викладача та студентів [5].

Мета інтерактивного навчання – створення комфортних умов навчання, при яких студент відчуває свою успішність, свою інтелектуальну досконалість, що робить продуктивним сам освітній процес.

Якщо спробувати дати визначення поняття інтерактивна технологія навчання, то - це така організація навчального процесу, за якої неможлива неучасть студента в колективному взаємодоповнювальному, заснованому на взаємодії всіх його учасників процесі навчального пізнання: або кожен студент має конкретне завдання, за яке він повинен публічно прозвітувати, або від його діяльності залежить якість виконання поставленого перед групою завдання. Інтерактивні технології навчання містять у собі чітко спланований очікуваний результат навчання, окремі інтерактивні методи й прийоми, що стимулюють процес пізнання, та розумові й навчальні умови та процедури, за допомогою яких можна досягти запланованих результатів.

На відміну від методик, інтерактивні навчальні технології не вибираються для виконання певних навчальних завдань, а самою своєю структурою визначають кінцевий результат.

Ритмічна гімнастика – це гімнастика з оздоровчою спрямованістю, основним засобом якої є комплекси гімнастичних вправ, різні за характером, які виконуються під музику й оформлені танцювальними рухами. Не випадково вона отримала таке поширення по всьому світу. Тут і темп, і інтенсивність рухів, і робота всіх м'язів та суглобів. А сучасна ритмічна музика, яскравий одяг, танцювальні рухи дарують позитивні емоції.

Ритмічна гімнастика є одним з головних засобів музично-ритмічного виховання, яке діє на організм людини не тільки рухами, але й музикою. Про позитивний вплив музики багато відомо. Вона використовується в різних галузях медицини й практичної психології.

Ритмічна гімнастика будується на великому арсеналі різних рухів та вправ. Кожна вправа має свою назву та виконується під музику. Студенти отримують уявлення про різнобарвний світ рухів, який на перших

кроках є для них новим та незвіданим.

Весела музика уроків, висока рухова активність студентів створюють радісний, підвищений настрій, заряджають позитивною життєвою енергією. На заняттях не тільки не забороняється усміхатися, але й вітаються всі вияви гарного настрою. Заняття ритмічною гімнастикою сприяють розвитку як моторної, так слухової і зорової пам'яті.

Казкова ритмічна гімнастика розкриває сучасні ідеї гуманізації педагогічного процесу та особистісно-орієнтованої педагогіки, що дає змогу через ігрову діяльність з музикою та різноманітними рухами всебічно розв'язувати завдання виховання студентів, залишаючи муштру та примус; допомагаючи розвитку їхніх фізичних здібностей та психічних можливостей повною мірою, використовуючи природній потенціал кожного студента з урахуванням індивідуальних можливостей [3].

Характерною рисою проведення занять із степ-аеробіки є використання степ-платформ. Степ-аеробіка має деякі особливості. По-перше, у комплекси степ-аеробіки вводять об'єднані серії кроків, які у свою чергу поділяються на основні - з однієї ведучої ноги і навперемінні – з постійним чергуванням ведучої ноги. Крім того, у комплекс степ-аеробіки вводять різноманітні підскоки, повороти, рухи руками. Такі запровадження значно підвищують навантаження та сприяють вихованню витривалості.

По-друге, ці комплекси виконуються під музичний супровід, головною особливістю котрого є чіткий ритм. Яскраво виражені акцентовані звуки спрощують виконання вправ і виховують почуття ритму.

По-третє, збудлива музика є одночасно й мотивувальним чинником у ході степ-аеробного тренування. Методичною особливістю є переважний показ вправ викладачем, Таким чином, не витрачається додатковий час на роз'яснення і розучування вправ.

Розглянемо ще один цікавий інноваційний підхід у проведенні уроків фізичної культури - впровадження в навчальний процес системи фізичних вправ стретчинга – вправи на розтягування [1]. Своїми коренями стретчинг сягає у глибину століть; гімнастику за системою "хатха-йога" та інших східних вчень, про що свідчать деякі пози статуй, знайдених у Бангкоку, вік яких більш двох тисяч років.

Стретчинг може виступати як самостійна дисципліна, оскільки він є ефективним методом розвитку гнучкості, а також уходить як складова частина. Вправи стретчинга необхідно обов'язково вносити в завершальну частину занять, старанно дозовані вправи на розтягування слугують регенерації м'язів. Мета цих вправ – розтягнути втомлені м'язи до певного, нормального стану. Після інтенсивних навантажень вправи стретчинга застосовується як релаксаційний метод і в наступні дні.

До виконання вправ необхідно приступати після гарної загальної розминки. Критерієм досягнення крайньої можливості вважається поява больових відчуттів.

Застосування на заняттях фізичного виховання системи вправ стретчинг здійснює суттєвий вплив на розвиток гнучкості. Свідоме використання вправ дає змогу здійснювати рівномірний розвиток усіх м'язових груп й сприяти правильному розподілу м'язової ваги, що значною мірою сприяє формуванню відчуття правильної постави та перетворення його в навик.

Не менш цікавим: інтерактивним методом є калланетика – поєднання вправ на розвиток сили та гнучкості, які активізують найбільші м'язові групи за допомогою вишуканих, градіозних та потужних рухів [1]. Їхні виконання вельми повільне. Саме ці рухи викликають скороченій найбільш глибоко розміщених м'язових груп.

Виконувати вправи калланетику бажано без музичного супроводу. Таким чином, застосування вправ калланетики дає, змогу в нетривалий час без ризику зізнання пошкоджень досягти значного поліпшення еластичності м'язів, рухомість суглобів, зміцнення глибоко розміщених м'язових груп, корекції постаті, запобіганню появи целюліту.

Система занять шейпінгом – заняття фізичними вправами для дівчат, під час яких виконують аеробну гімнастику та індивідуальну роботу з атлетизму для формування гарної фігури [1]. Система передбачає періодичний контроль й антропометричні вимірювання тих, хто займається, а також їхнього тестування для визначення фізичної працездатності.

Висновок. XXI століття відкрило людству нові горизонти життя, висвітлило привабливі перспективи розвитку економічних та соціально-політичних систем на благо людини, змінило погляди суспільства на освіту в цілому та на результати освіти окремої особистості зокрема. Глобалізований світ вимагає від людини конкурентно-спроможності на сучасному ринку праці, моральності в стосунках, високої мобільності в діяльності, активного протистояння людиноненавистницьким виявам. Усе це зумовлює актуальність оновлення освіти, оскільки саме в ній реалізується державна політика та суспільні погляди на навчання й виховання підрастаючого покоління, відбувається залучення молоді до загальнонародської культури й моралі, формуються ціннісні орієнтації дорослого громадянина.

Перспективи. Отже, хотілося б відмітити, що використання інноваційних форм і методів роботи на уроках підвищить інтерес студентів до вивчення фізичної культури, удосконалив ефективність уже набутих знань. Кожний творчий викладач має високі резерви для використання інноваційних та інтерактивних форм і методів роботи, цим самим підвищують якість викладання цього предмета.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабешко О.П. Основи запровадження інноваційних технологій в навчальний процес з фізичного виховання. – Луганськ, 2001. – 193 с.
2. Ефименко Н.Н. Физкультурные сказки. – Х.: Веста: Ранок, 2004. – 64 с.
3. Иваницкий А.В. Ритмическая гимнастика. – М.: Советский спорт, 1980. – 79 с.
4. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХ ст. – К.: Шкільний світ, 2001. – С. 10.
5. Танцюра. А.І. Інтерактивні технології на уроках в школі. – Х.: Основа, 2005. – 96 с.
6. Фомина Н.А. Сказочный театр физической культуры. – Волгоград: Учитель, 2003. – 96 с.

*Барно Шамуратова, Озод Хасанов, Атаназар Садуллаев
(Ургенч, Узбекистан)*

**ДАРСДАН ТАШҚАРИ ГУРУХЛАРНИНГ АЭРОБ ВОСИТАЛАР ТАРТИБИДАГИ ДАСТУРИГА
КАРАТИЛГАН ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТ**

Болаларнинг жисмоний тарбияга бўлган муносабати доимо долзарб мавзу бўлиб келган чунки, бу мамлакатнинг ўсиб келаётган ёш авлодларнинг соғлиги билан боғлиқ. Мактабда жисмоний тарбия дарслари болалар саломатлигини мустахкамлашда етакчи ўринни эгаллайди. Жисмоний тарбия дарслари болалар учун ҳаракатлар дунёсини очмоқда. Уларнинг мантиқий равишда ҳаракатланишига, умуман олганда мақсадга аниқ йўналтирилган ҳолда ўсишларига ва ривожланишига ёрдам беради. Жамиятнинг ривожланиши ва фанларнинг такомиллашиб бориши ўқувчиларнинг жисмоний ривожланишига яна бир бор аҳамият қаратишга эътибор талаб қилади. Жисмоний тарбия машғулотларига оид бўлган қарорлар мактаб ўқувчиларнинг жисмоний ва ҳар томонлама ривожланишига қаратилган. Айтиш мумкинки бизнинг аҳолимиз ўртасида жисмоний тарбияни кунлик режаси ҳолати қониқарли эмас, чунки жисмоний тарбия тўғрисидаги билим ва билиш даражаси етарли эмас.

Ҳозирги пайтда бутун дунёда айробика жуда машҳур, айнан гимнастикага йўналтирилган айробика. Бу машқларнинг катта қисми инсон организмнинг ҳар бир аъзоларини ҳаракатлантиради ва тана аъзоларини саломатлигини яхшилашга ёрдам беради. Болаларни ўзига жалб қиладиган томони шундаки машқлар кўшиқ билан жўр бўлади ва одам руҳиятига ижобий таъсир қилади.

Кўриб чиқилаётган муаммонинг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда айробика билан шуғулланиш мумқунлигини дарсдан ташқари пайтда ўқувчи болалар билан шуғулланиб кўрдик. Натижада шундай фаразга келдик. Айробика билан шуғулланиш дарсдан ташқари пайтда болалар билан шуғулланиб кўрдик. Дарсдан ташқари пайтда ўқувчилар машғулотларда илмий асосга ва тажрибага қаратилган. Бунга рақс элементларига мослаштирилган айробик машқлар тўплами қиради. Текшириш методлари, умумий педагогик мутахассислик методларини ўз ичига олади. Шунини айтиб ўтиш лозимки, мактаб ёшидаги кичкина болаларда организмнинг ўсиши кўпроқ кузатилади. Бу давр жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш учун жуда самарали вақт ҳисобланади., шунинг учун бу даврда уларнинг тана аъзоларининг тўғри ўсиши ва ривожланишига ижобий таъсир қилади.

Жисмоний машқлар бошқа омилларга ўхшаб организми ўзгаришларида узининг миқдорли ва сифатли ўзгаришларини кўрсатади. мактаб ёшидаги болаларнинг даври-бу меъерий даврдир, бу организм ривожланиши учун етарлидир. Ҳар хил омиллар, шу билан бир қаторда амалга ошириб бўлмайдиган жисмоний машқлар одамнинг юрак уриш маромига (ритмига), қон босимига таъсир қилади. Жисмоний машқларни кўп қилган пайтимизда қисқарган муҳтожлик сезамиз. Нафас олишни яхшилашга хизмат қиладиган энг яхши воситалар меъерий ва чуқур нафас олиш имконини яратадиган жисмоний машқлар ҳисобланади. Бу машқларга: даврий ҳаракатлар-пиёда юриш, югуриш шунингдек асосий айробик машқлар қиради. Ўқувчилар жисмоний тарбия дарсларини ёқтиришади. Асосий ва ўйинга тушадиган айробика кичик ёшдаги мактаб болаларини жисмоний тарбиясида асосий ўрин эгаллаши мумкин. 8-11 ёшлиқ даврда ўқувчилар соғлиги билан боғлиқ муаммоларга дуч кела бошлайдилар ва улар фаоллик ҳаракатларини йўқотишади. Бундай даврни улар жисмоний тарбия дарсларини самарадорлиги билан ўтказиши керак бўлади.

Бу изланишлар 2013-йил январ ойидан бошлаб 2014 йилгача Ургенч шаҳридаги № 6-сонли умумтаълим мактабида амалга оширилди. Бу тажрибада 4 синфлардан 22 та ўқувчилар иштирок этишди. Тажриба гуруҳида 12 ўқувчи назорат гуруҳида 10 нафар ўқувчи жисмоний тайёргарлик билан шуғулланди. Иккала гуруҳда ҳам машғулотлар ҳафтасига икки марта, 90 дақиқадан ўтказилди. Изланишлар 3 босқичда олиб борилди. Бошланғич синаш даври 2013 йил сентябр ойида ўтказилди, тақрибийси 2013 йил декабр ойида ва якуний босқич 2014 йилнинг май ойида ўтказилди. Тажриба умумривожлантиручи гимнастика, классик ва ўйинга тушувчи айробик дастурларидан фойдаланиш мақсади кўзда тутилган. Машғулотлар фанаграммадан фойдаланилган ҳолда

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

ўтказилди. Умумий шаклда улар классик аэробикага мос келди, лекин айрим нозик фарқларига эга эди. Уйин учун тухталаб қолиш деб номланган дарс охиридаги 3-5 дақиқалик дам олиш қисмидан кейин белгиланган, яъни ҳаракатли ва мусикий уйинлар киритилди. Машғулот ҳар доимдагидек нафасни ростлавчи ва тинчлантирувчи машқлар билан яқунланди. Тест синов натижалари 1 жадвалда кўрсатилган.

1. Олинган натижалар биринчи чорак якуни бўйича (4 ойдан кейин) шуни кўрсатдики тажриба гуруҳида олинган натижаларнинг ишончлилиқ даражаси ($P < 0.05$) тенг бўлди. Тажриба гуруҳидаги ўқувчиларнинг қорин мускуллари кучи, ҳаракат координацияси мувофиқлаштирилиши ва умумий чидамлилиги ошди

Назорат гуруҳида шу давр (4ой) мабойнида худди шу назорат турлари ўтказилди, лекин назорат гуруҳидаги ишончлилиқ даражаси қорин мускуллари кучида кузатилди бошқа кўрсаткичлар ишончсиз бўлиб чиқди. Ўқув йили якунига келиб тажриба гуруҳида энг яхши натижа кузатилди, ишончлилиқ даражаси $P < 0.001$ га тенг бўлди. Натижалар шуни кўрсатдики қорин мускулларининг кучи, оёқ мускулларининг тезкор-куч сифатлари, бел ва тоз,соннинг эгилувчанлиги, ҳаракат мувофиқлаштирилиши ва умумий чидамлилиқ сифатлари ижобий натижа берди. Назорат гуруҳида умумий кўрсаткич қорин мускулларида яхшиланганлиги кузатилди, тезкор –куч сифатлари, умумий чидамлилиқ кўрсаткичлари $P < 0,01(1;2$ расм). Машғулотларни ўзлаштириш тахлили икки гуруҳда ҳам олиб борилди. Якуний натижаларга кўра тажриба гуруҳидаги баҳолар 1,75%га яхшиланганлиги кузатилди. Таққослаш тахлил натижалари иккала гуруҳда ҳам аниқ бўлди.

Тажриба ва назорат гуруҳининг якуний тест натижалари (1жадвал)
(ТГ; n=12), (НГ; n=10)

№	Жисмоний сифатлар	Тажриба гуруҳи	Назорат гуруҳи	L	P
1	Қорин мускул кучи (марта сони)	37,9=0,8	35,1=1,1	2,1	<0.05
2	Оёқ мускул кучи(см)	151,1=1,8	147,6=1,7	1,5	>0.05
3	Гавда эгилувчанлиги (см)	4,3=0,24	3,0=0,37	2,95	<0.01
4	Тоз,сон мускулларининг эгилувчанлиги (см)	18,1=1,0	24,8=2,1	2,9	<0.01
5	Мокисимон югуриш (дақиқа)	8,8=0,18	7,8=0,19	3,85	<0.001
6	Тепнинг тест (марта сони)	107,3=1,8	104,1=1,6	1,28	>0.05
7	Умумий чидамлилиқ (дақиқа)	37,3=1,24	36,4=0,21	3,0	<0.01

Тажриба гуруҳида қўлланилган усуллар самарали натижа берди. Бу бизнинг фикримизга кўра илмий тажрибага оид гуруҳнинг ўзига хос хусусияти аэробик машқлар тўпламини қўллашда, ҳаракат координациясини ривожлантиришга йўналтирилган, умумий чидамлилиқ ва эгилувчанлик сифатларининг ривожланганлигидир. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки шуғулланувчилардаги хис-ҳаяжон ва завқ-шавқининг кўтарилиши, болаларда жисмоний қобилиятнинг ортишига мусиқага мос ҳаракатларни бажаришга ва ўз навбатида мусобақа беллашиш фаолиятига ўзининг қобилиятини намойиш этади, болаларнинг жисмоний ўсишини ривожлантиришга ёрдам беради. Бундай дарслар мактаб дастурига мувофиқ ва дарсдан ташқари машғулотларда қўллаш мумкин. Бу билан “2014 йил Соғлом авлод йили” Давлат Дастури унинг мазмун моҳиятини ақс эттирувчи баркамол ва соғлом оила ғоясини амалга оширишнинг пировард мақсадларини ечишга, интеллектуал салоҳиятли келажак яратишдек эзгу ишларга ҳисса қўшаётганимиз бизга фахр ва ифтихор бахш этмоқда .

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Usmonxo'ayev T.S., Arzumanov S.G. Jismoniy tarbiya darsligi. – T., 2007.
2. Usmonxo'ayev T.S., Arzumanov S.G., Qodirov B.A. Jismoniy tarbiya darsligi. – T., 2003.
3. Крючек Е.С.Аэробика соғломлаштирувчи мазмун ва услуб машғулотлари. – М.: Терра спорт, 2001.
4. Солодов А.С., Сологуб.Е.В. Физиология человека. Общая. Спортивная. Возрастная. Олимпия пресс. – М., 2003.
5. Шипилова С.Г. Комплексы гимнастической аэробики, ритмические связки, композиции. – К., 2007.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Барно Абдуллаева
(Урганч, Ўзбекистон)

НАСРНИНГ БАДИЙ НУТҚДАГИ ТУРЛАРИ

Халқ оғзаки ижоди жанрлари орасида дostonлар ўзларининг монументаллиги, назм ва насрга таянилган ҳолда мусика жўрлигида махсус профессионал ижрочи томонидан куйланиши билан алоҳида ажралиб туради.

Дostonлар таркибидаги назм ва насрнинг қайси бири устувор, уларнинг қайси бири қадимийроқ деган саволга жавоб бериш анча мураккаб масаладир. “Тарихда биринчи яратилган назм асарини аниқлаш қанчалик қийин бўлса, дастлабки яратилган насрий асарни аниқлаш ҳам шунча қийин. Сўз санъатининг боши фольклорда бўлгани каби наср ҳам халқ оғзаки ижодидан бошланган...”

Ўрхун-Енисей ёзувида оид ёдномаларни шартли равишда биринчи туркий наср намуналари деб аташ мумкин¹. Ўрхун-Енисей ёдгорликлари ҳақида сўз юритган олимларнинг фикрлари ҳам турличадир. Бир хил олимлар уларни насрга мансуб деб қарасалар², иккинчи бир тадқиқотчилар бу ёдгорликларни шеърий ижод намуналари сифатида баҳолашади³.

Умуман назм ва наср, уларнинг шаклланиши борасида кўплаб мунозарали фикрлар учрайди. Масалан рус адабиётшуноси В.В.Кожининг “Бадий наср поэзияга, шеърга нисбатан анча ёшдир”⁴, деб ёзади. М.О. Косвен эса афсона ривоят бирламчи, кўшиқ эса кейинги турларга киради⁵, деб таъкидлайди. Е.М.Мелетинский: “... шеърий ёки шеърий насрий баён биргаликда шаклланган”⁶, деган фикрни илгари суради. Дарҳақиқат наср назм билан ёнма ён тараққий этиб келган⁷.

Бинобарин, назм ва насрнинг шаклланиши, уларнинг қайси бири олдин ёки кейин пайдо бўлганини аниқлаш мушкул ишдир.

Фольклоршунос О.Сафаров: “Дoston жанрининг юзага келишида халқ эртаклари манба бўлган”⁸, деб ёзади. Бу ҳолат кейинги даврларнинг маҳсули, албатта. Чунки эртақ тип сюжетли дostonлар эпос тараққиётининг романик босқичида пайдо бўлган⁹.

Шу нарса муҳимки, дostonларда бу иккала тасвир усули ҳам иштирок этади. Уларнинг асардаги функцияси хусусида Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқовлар шундай ёзадилар:

“Композицион жиҳатдан олганда, дostonларда шеърий қисмлар насрий парчалар билан алмашиб келади. Қаҳрамонларнинг диалог ва монологлари, жангу жадаллар, сафар, кураш, тортишувлар шеърларда куйланса, боғ ва манзаралар тасвири, тантаналар, қаҳрамонларнинг портретлари, ички ўй монологлари шеърларни бир-бирига боғловчи матнлар насрда берилади”¹⁰.

Таниқли фольклоршунос олимлар Т.Мирзаев ва Б.Саримсоқовлар томонидан дoston таркибидаги наср ва назм муносабатига оид берилган бу кўчирма умумўзбек дostonларига нисбатан берилган таърифдир. Бирок Хоразм дostonлари ҳақида гапирганда наср ва назм муносабати муайян даражада алоҳидаликларга эга. Профессор С. Рўзимбоевнинг таъкидлашича, Хоразм дostonларида қаҳрамоннинг хис-гуйғулири, ички

¹ Ўзбек насри тарихидан. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 6. (196)

² Суразаков С.С. Сходные черты стиля в орхонских надписях и эпосе тюркоязычных народов (на примере алтайского эпоса) // Типология народного эпоса. – М.: “Наука”, 1975. – С.250-259.

³ Ўзбек насри тарихидан, 19-бет.

⁴ Кожининг В.В. Как пишут стихи. – М.: Просвещение, 1970. – С. 79. (238)

⁵ Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. –Т.: Фан, 1960. – Б. 186. (240)

⁶ Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: “Наука”, 1986. – С. 6-7. (320)

⁷ Ўзбек насри тарихидан, 18-бет.

⁸ Safarov O. O`zbek xalq og`zaki iʻsodi. –Т.: “Musiq”. 2010. – Б. 62. (366)

⁹ Эгамбердиева Г.М. Эртақ тип сюжетли Хоразм дostonлари. номзод. дисс. Автореферати. – Т.: 2005. – Б.10.

¹⁰ Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: “Фан”, 1981. – Б. 13.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

кечинмалари шеърий парчалар орқали, уларнинг хатти-ҳаракатлари, юриш туришлари, теварак атрофдаги воқеалар наср орқали ифода этилади¹¹.

Дарвоқе, Хоразм дostonларида насрнинг қўлланиши назмниқига қараганда анча камроқ тарзда намоён бўлади.

Бу ҳолат Хоразм дostonларида мусика, қўшиққа эътиборнинг кўпроқ қаратилгани билан алоқадор бўлса керак.

Одатда шодлик ва қалб изтироблари шеърга солинади. Шу жиҳатдан олганда Хоразм дostonларида образларнинг ички кечинмалари, ҳис-туйғуларининг шеърий баён этилиши унинг – таъсирчанлигини оширади.

Хоразмдан бошқа ҳудудда куйланувчи дostonларда эпик тасвир наср ва назмда аралаш ҳолда бериллавериши мумкин.

Хоразм дostonларида эса лирик кечинмалар асосан назмда, эпик тасвир эса насрда баён этилади. Насрнинг салмоғига назар ташланса бу масалада ҳар бир бахшининг ўз услуби, наср ва назмга мурожат қилиш меъёри бор.

Хоразмда энг таниқли бахшилардан бўлган Бола бахши-Қурбонназар Абдуллаев ижро этган дostonларда назмнинг салмоғи анча катта. Манғит бахшиларидан бўлган Турсун бахши репертуаридаги дostonларда эса насрнинг салмоғи катта. Умуман, насрнинг бахши нутқида тутган ўрнини белгилаш учун ҳар бир бахшининг маҳорат даражасига баҳо бериш керак бўлади. Дostonлар таркибидаги наср бадий нутқ орқали намоён бўлади. Улар фақатгина назмий парчаларни ўзаро бирлаштирувчи восита эмас. Наср зиммасига воқеаларни бир тизимга солиш, уларни таъсирчан ва бўёқдор нутқ орқали аудиторияга етказиш, шу жараёнда бадий нутқнинг барча имкониятларини ишга солиш, монолог, диалог, кичик жанрларга мурожат қилиш, образ нутқини индивидуаллаштириш ва бошқа кўплаб омилларни ишга солиш каби мураккаб бадий вазифа юклатилади. Шу боисдан дoston ижрочиси бадий насрни баён қилиш жараёнида унинг турли усулларига мурожат қилади. Баъзан образнинг ички туйғуларини тўлалигича тингловчига етказиш учун унинг ўзини гапиртириб, монолог усулини қўллайди. “Тоҳир ва Зухра” дostonида Тоҳир сандиққа солиниб дарёга оқизилгандан кейин Зухранинг ғам-алами кучайиб, ўзини қўярга жой топа олмай қолади. Бу лавҳа дастлаб ижрочи баёни орқали бошланади ва кейинчалик, Зухранинг ўзи сўзлатилади:

“Зухранинг йиғламоқдан ўзга иши бўлмади. У Тоҳиржонни ёд этиб, мажнуни девона бўлиб, оху-фарёд этиб юрар эрди. “Эй Тоҳиржон, сен ё ўзга бир ерга мубтало бўлдинг, ё бир балоға дуч бўлдинг, мени ёд этмадинг, кўнглимни обод этмадинг.

Мен зору гирёнинг бўлиб келдим. Ишқингда девона бўлдим. Балки сен бирорта хуру-парилар билан даврон суриб, боғу-боғчасида сайрон этиб юргандирсан.

Мен сенсиз ожиз қолиб, юзларим заъфарондай сарғайиб, ўлар ҳолға етишдим. Сенинг билан сурган даври-давроним, бахтли онларим энди армон бўлди. Салтанатлар, тожу-давлат барбод бўлди, шакарлар захар, дўстлар агёр бўлди. Кўзларим йўлингда интизор бўлдим.. Ёридан айрилган бир бенаво, гулистонидан айрилган бир боди-сабоман. Сенсиз бу қўшиқлар, бу боғлар, саройлар кўзимға дўзахдан ҳам ёмон кўринар. Сенинг висолинга етмак, дийдоринга тўймоқ бормикан?”-деб, Зухра киз зор-зор йиғлаб, бир ғазал айтди”. (“Ошиқнома”, 5-китоб, 57-бет).

Ушбу қалб изтиробини ижрочи нутқи орқали ифодалаш анча мушкул. Шу сабабли қаҳрамоннинг дил тугёни ўз тилидан баён қилинса, ҳар томонлама таъсирчан ифодага эга бўлади. Бу усул “Лайли ва Мажнун” дostonида ҳам икки-уч жойда учрайди. Образларга тегишли монологлар аксарият ҳолларда қўлёзма нусхалардаги дostonларда кўпроқ кўзга ташланса, диалог шаклидаги нутқ оғзаки вариантларда тез-тез учрайди.

Диалоглар тузилиши, савол-жавобнинг оз-кўплиги, қайси масалага алоқадорлиги билан турлича кўринишга эга. Баъзи диалогларда савол- жавоблар икки –уч сўздан иборат бўлади: Масалан, “Авазнинг келтирилиши” (“Аваз гатирган”) дostonида Гўрўғлининг савдогарлар билан суҳбат-диалогини келтирайлик:

-Ҳов чўкморли, нердан келаётирсан?

-Табриз ёқасидан.

-Не иш билан юрибсан?

-Қўй сотаман.

-Қўйнинг семизми?

-Семизи ҳам ориғи ҳам бор.

-Қўйнинг нерда?

-Қумда.

-Неча тангадан сотасан?

-Уч танга.

-Сал қайт!

-Икки танга. (“Ошиқнома”, 4-китоб, 230-бет).

Ушбу диалогнинг берилишидан биринчи мақсад Гўрўғлининг савол-жавобини ўз тилидан беришидир. Чунки бу суҳбатни ижрочи тилидан ўзлашма гап воситасида бериш бадий нутқнинг таъсирчанлигига путур

¹¹ Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари, -Т.: “Фан”, 1985. 20-бет.

етказади. Диалогларда саволларга жавобнинг қисқа бўлиши Гўрўғлининг ўз шахсини билдирмасликка ҳаракат қилиши сабаблидир. Чунки ошиқча гап унинг сирини фош қилишга олиб келиши табиий ҳолдир.

Достонларда шундай диалоглар ҳам борки, унда образларнинг ички қиёфаси, хулқ-атвори ўз тилидан, сўзлаш манерасидан, фикрларни баён қилиш усулидан намоён бўлади. “Гўрўғли” туркумининг “Юнус пари” шохобчасида Оға Юнус парининг энагаси билан суҳбат –диалог берилган. Унда Оға Юнус парининг бир сўзлилиги, Гўрўғлига садоқатлилиги, қатъиятлилиги тўла-тўқис ўз ифодасини топади. Ушбу диалог ижрочи баёни билан аралаш ҳолда берилади.

Энага:

-Тушингда кўрган одамзод шуми, деди.

-Худди ўзи-деди паризод.

-Агар шу бўладиган бўлса, сен менинг сўзимга қулоқ сол, деди энага. Аммо-лекин сўзимни қабул қилсанг ҳам, қилмасанг ҳам ихтиёр ўзингда.

-Қани гапингни айтавер, деди паризод.

-Агар айтсам, деди энага, бу келган одамзоддир, сен паризодсан. Одамзод тупрокдан, паризод нурдан яралган. Сизлар бир-бирингга ҳеч тўғри келмасизлар.

-Йўқ, мен рост шу йигитни тушимда кўриб қўл бердимми, тамом, у тошми, тупроқми унга ўз танамни бахш этаман, деди паризод.

Шунда энага: -одамзоднинг бошқа хунарлари ҳам бор. Сен одамзодга турмушга чиқсанг харос (тегирмон) ҳайдайсан, ер ағдарасан, нон ёпасан, тезак йиғасан, ўчоққа ўт ёқасан, бу ишлар сенинг кўлингдан келмас.

-Буларга розиман, -деди паризод.

-Агар буларга рози бўлсанг, одамзоднинг яна бир хунари бор, бунга рози бўла олмасан.

-Не хунар экан?

-Одамзод дегани бир-икки хотинга қаноат этмайди, устингга хотин олади, бошқа ёр севади.

Барча гапга рози бўлиб турган паризод бу сўздан кейин ўйланиб қолди. (“Гўрўғли”, 65-бет).

Суҳбат-диалог шундай тузилганки унда паризод ва одамзоднинг фарқи, хулқ-атвори тўла очиб берилган. Айниқса аёлларнинг қалби, нозик диди, севги ва рашк туйғулари диалогда ижтимоий-фалсафий ифодасига эга бўлган. Ушбу лавҳани диалогсиз ифода этиш асар бадииятига, унинг таъсирчанлик қудратига ҳалал бериши ўз-ўзидан маълум. Энаганинг паризод ва одамзод севгисига чек қўйишдаги барча ҳаракатлари шунчалик мустаҳкам бўлса-да, севги ғалаба қозонади. Тингловчи ушбу қалтис савол-жавобларни зўр ҳаяжон билан тинглайди, ечимни сабрсизлик билан кутади.

Воқеаларни диалоглар воситасида очиб бериш асар мазмунига жон бағишлайди. Эшитувчида ҳаяжон туйғуларини уйғотади, воқеалар қалтис тусга кириб, яна осойишта давом этади. Образларнинг қалбидаги барча кечинмалар уларнинг ўз нутқи орқали эшитувчи онгига бориб етади. Ижрочи воқеаларнинг энг қалтис тусга қирадиган ўринларида бу усул танлаб аудиторияни ўзига тўла жалб қилади.

Достонлар насрида бадиий нутқнинг мактуб шаклидан ҳам фойдаланилади. Бу усул қўлёзма ва тошбосма нусхаларда оммалашган достонларда кўпроқ учрайди. Улардаги услуб ёзма адабиётдаги услубга яқинлашиб кетади. Мактубларда образлар қалбидаги энг ҳаяжонли туйғулар зўр эҳтирос билан ўз ифодасини топади.

“Тоҳир ва Зухра” достонида берилган Зухранинг Тоҳирга ёзган мактуби бунга ёрқин мисол бўла олади. Мактубларга разм солинса, уларда ўзига хос услуб, бошланма, мурожаат, тугалланмага ўхшаган унсурлар кўзга ташланади. Зухранинг мактубидаги: “Тоҳиржонимга, поки домонимга, ҳасратли сарви хиромонимга, муҳаббат моҳитобонимга” тарзида берилган бошланма билан Мажнун мактубидаги: “Ул назокат бўстониинг навниҳоли ва Эрам боғининг соҳибжамоли, хусн иқлимининг шахсувори, латофат халқининг тождори-паривашига”, -деб бошланувчи муқаддимада шаклий тафовут бўлса-да, мазмунан бир-бирига жуда ҳамоҳанг келади. Уларни ўзаро яқинлаштирадиган нарса, биринчидан, сажъ усулидаги баён, иккинчидан ҳар иккала мактубда ҳам нома битувчининг ўз севгилисига бўлган битмас-туганмас муҳаббати барқ уриб туради.

Бу анъана ёзма адабиётдаги услуб билан анча ўхшаш келади. А.Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод мактубида ҳамюқоридаги баёнга уйқаш келувчи мактов сўзлари кўзга ташланиб туради:

Нигоро, махвашо, иффат паноҳо,

Жаҳон махвашлариға подшоҳо!

Мактублар мумтоз адабиётда ўзига хос шаклга эга бўлган жанр сифатида яшаб келган. Буюк ёзувчиларнинг муншаот тузишлари бежиз эмас. Ана шу анъана достонлар китобат қилина бошлагандан кейин уларнинг таркибига киритилиб, насрий баённинг мукаммал чиқишида ўзига хос бир омил сифатида хизмат қилиб келган. Албатта уларни ёзма адабиётдаги мактублар билан бир хил тоифада деб бўлмайди. Аввало бу анъана барча достонларда ҳам қўлланилавермайди. Қолаверса уларнинг тили содда, услуби халқчиллик хусусиятини ўзида устувор сақлаб қолган.

Оғзаки вариантларда образлар ички кечинмаларини мактуб шаклида ифодалаш анча мушкул. Чунки бахши оғзаки бадиий нутқда мактубга хос ички туғён ва севинч-изтиробларни аксарият ҳолларда шеърини йўлда қуйлаб тингловчига етказади.

Ёзма нусхалардаги мазкур усул дostonларни кўчирган саводхон котиблар томонидан киритилган. Улар дoston матнларини қиссахонларга мослаб бутунлай қайта ишлаганлар. Мактуб олдидан ижрочи баёни берилади: “Тоҳир хатни аввало кўзига суртиб, сўнгра очиб ўқиди. Хатнинг мазмуни бул турур:

“Аввало бисмиллоҳи раҳмонирраҳим ва сўнгра Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломга сано ва дуруд. Мен ишқ ўтига куйган Зухра ғариб тарафидан олийжаноб Тоҳиржонимга, поки домонимга, ҳасратли сарвихиромонимга, муҳаббат моҳитобонимга! Арзим шулдур: Худойим сиз жаноби олийни ҳамма балои бадтарлардан омон сақлаб, бир-биримизга абадий қовушмоқни муяссар этгай. Сиз, мен ожизи нотавонни ҳасрат доғида ва хижрон зулмининг домида ташлаб кетдингиз. Сиз кетгандан бери ҳар куним йилдек бўлиб, оҳу зоримдан Бобоҳон омонга келди ва кизим балоғат ёшига етибдур, деган ўйга келиб мени кўшин боши Қоработирга никоҳлаб бермоқчи бўлди. Мен ҳам бу сўзни эшитиб, ўзимга уч марта ханжар урмоқни ният қилдим. Аммо канизларим билиб қолиб, мени бу ишнинг қилишимга йўл бермадилар.

Бир куни Қоработир менинг боғимда пинҳон келиб, учрашмоқчи бўлди. Мен уни калтаклаб, ҳайдаб юбордим. Лекин ул ҳозирда ҳам менинг кўнглимни овлаш мақсадида келиб туради. Лекин мен гоҳида хийла билан, гоҳида қаҳр-ғазаб билан уни боғдан чиқариб юбораман. Менинг хавфим подшо билан унинг фикри бир куни бир жойдан чиқиб, менинг ҳолим забун бўлмасмикан, деган ўйдир. Шунинг учун ушбу хатни олган заҳоти ё мендан кечганлигини билдир ёки келиб менга эғалик қил. Киши ошиқликда жабр-ситама чекар. Бир марта шоҳ ғазабига дуч бўлдим деб, энди камолга етган гулзорни эғасиз қолдирмоқ гуноҳдир. Сўзим тамом, худой таъло омонлик берсин”. (“Ошиқнома”, 5-китоб, 69-бет).

Албатта кўлёзма, тошбосма нусха дostonларни қиссахонлар зўр кироат билан ўқиб ижро қилишади. Уларнинг ифодали ўқишлари мактуб мазмунини бутун таровати билан ифодаланишида бош омил бўлиб хизмат этади.

Худди ушбу мактубнинг яна бир кўриниши “Лайли ва Мажнун” дostonида кўринади. Унинг дастлабки сатрларидан парча келтирамиз. Мажнуннинг мактуби:

“Ул назокат бўстониинг навниҳоли ва эрам боғининг соҳибжамоли, хусн икlimининг шаҳсувори, латофат халқининг тождори-паривашга бу ишқ ўтида кабоб бўлғон ва қаҳр меҳнатида хароб ва фурқат аламинин кўнгли вайрон бўлғон, жудолик укубатидин девона бўлғон, ғариб хаста бўлғон, ҳақиру дилшикастадин басада салом, беҳазор гуна паён адосидин сўнгра маъруз улқи, ул кунике, манга номанг келди, жону дил бирла хурсанд бўлдим. Аммо ул номада икки сўз юборибсен анго бисёр паришон бўлиб, кўнглим ранжида бўлди. Бири улқи, Навфал бирла бир бўлиб, ёғи бўлиб, тиғ тортиб келдинг дебсан. Ман кишига нечук тиғ тортай, боис улқи, ман бир даштда, ҳажринг ғамида хароб ва фурқатинг ўтида кабоб, хайрон ва саргардон юрур эрдим, ногоҳ Навфал ов овлаб қошимга келди. Мани ҳолимни кўриб мандаги хол Навфалга таъсир қилибдур. (“Ошиқнома”, 5-китоб, 193-бет).

Ушбу мактуб Умар Боқий қаламига мансуб бўлганлиги сабабли унинг тили “Тоҳир ва Зухра” дostonидаги Зухра мактубининг тилига қараганда анча мураккаброқдир. Чунки, ижодкор ўз асарини саводхон зиёлилар аудиториясига мўлжаллаган. Қиссахонлар бу асарни юксак кироат билан ўқиб, тингловчиларга таъсирчан оҳангда бахшида этганлар.

Мактубда Мажнуннинг “ишқ ўтида кабоб, қаҳр меҳнатида хароб ва фурқат аламинин вайрон бўлган қалби”даги мунгли нидо жуда таъсирчан ва ўткир сўз ҳамда ибораларда ўзининг юксак ифодасини топган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбек насри тарихидан. – Т.: “Фан”, 1982. – Б. 6. (196)
2. Суразаков С.С. Сходные черты стиля в орхонских надписях и эпосе тюркоязычных народов (на примере алтайского эпоса) // Типология народного эпоса. – М.: “Наука”, 1975. – С.250-259.
3. Кожин В.В. Как пишут стихи. – М.: Просвещение, 1970. – С. 79. (238)
4. Косвен М.О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. –Т.: Фан, 1960. – Б. 186. (240)
5. Мелетинский Е.М. Введение в историческую поэтику эпоса и романа. – М.: “Наука”, 1986. – С. 6-7. (320)
6. Safarov O. O`zbek xalq og`zaki iʃodi. – Т.: “Musiqa”. 2010. – Б. 62. (366)
7. Эгамбердиева Г.М. Эртақ тип сюжетли Хоразм дostonлари. номзод. дисс. Автореферати. – Т.: 2005. – Б.10.
8. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. Дoston, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: “Фан”, 1981. – Б. 13.
9. Рўзимбоев С. Хоразм дostonлари. – Т.: “Фан”, 1985. – 20 бет.

Барно Абдуллаева
(Урганч, Ўзбекистон)

НАСРДА ТИЛНИНГ ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ (ТУРГУН ЁХШАТИШЛАР)

Инсоният бадий тафаккурининг ибтидоси жуда қадимга бориб такалади. Инсон табиат оғушида яшар экан, ҳар бир нарсани бир-бирига қиёслар экан, уларнинг барчасини ўзини ўраб олган муҳитдан топади. Аристотелнинг таъкидлашича "...гавдалантириш, ўхшатиш инсонга болаликдан хос бўлган хусусият. Инсон бошқа жонли мавжудотлардан ўхшатиш қобилиятига эга эканлиги билан ҳам фарқланади, хатто дастлабки билимларни у ўхшатишдан олади"¹.

Ўхшатиш санъатининг доираси ниҳоятда кенг. Бироқ, дostonларда шундай ўхшатишлар борки, улар ижрочи бадий нутқида сайёр формулалар даражасида барқарорлашиб, доимий равишда фаол ишлатилиш хусусиятини ўзларига сингдириб олишган. Шу сабабли бу тоифа қиёслаш орқали юзага келган, ибора шаклига кирган бадий воситаларни турғун ўхшатишлар деб белгилаган маъқул. "Турғун ўхшатишларда ўхшатиш эталонида ифодаланган образ барқарорлашган бўлади... Ўхшатишлар халқнинг ўзига хос кўриш, ва идрок йўсини, образли тафаккур ва тахайюл интизомини ҳам акс эттиради. Турғун ўхшатишлар идиомаларга яқин туради"².

Дарҳақиқат идиомалар фразеологияга яқин бўлганлиги каби турғун ўхшатишлар идиомага яқин туради.

Дoston ижрочиси бадий нутқ жараёнида персонажларнинг руҳий ҳолати, ёр гўзаллиги, душманнинг маккорлиги, шодлик ва ғам каби турли кирраларини тўлақонли, образли ифодалаш учун ўхшатиш санъатидан кенг доирада фойдаланади.

Хоразм дostonларида учрайдиган турғун ўхшатишларни муайян гуруҳларга ажратиш таҳлил қилишга тўғри келади.

1. Гўзалликни ифодаловчи ўхшатишлар.

Хоразмда ишқий-романик дostonлар фаол тарқалганлиги сабабли уларда ёр гўзалликларини тасвирлашга алоҳида эътибор берилади.

Аксарият ҳолларда ўхшатишлар ёрни ҳайвонот оламидаги гўзал жониворларга ва қушларга қиёслаш орқали рўёбга чиқади:

"Моҳимжон етти қат парданинг ичида **товус мисол** жилваланиб, нозу ишвалар билан Тохиржонни ўзига мойил қилмоқчи бўлди". ("Ошиқнома" 5-китоб, 45-бет).

Худди ушбу ўхшатишни "Маликаи Завриё" дostonида ҳам учратиш мумкин: "Сўнажон 40 канизи бирлан ҳар ёна боқиб, **товусдек товланиб** кўшк устида ётарберсин, эмди сўзни Зебожондин эшитинг". ("Ошиқнома", 1-китоб, 298-бет).

Хоразм дostonларида маъшуқани жайрон ва оҳуга қиёслаш анча фаол кўзга ташланади: "Оға Юнус пари **жайрондай жилваланиб**, оҳудай аланглаб майхонага кирди". ("Тўрўғли", 271-бет).

Турғун ўхшатишлар орасида ёр чехраси ва танасининг оппоқлигини таъкидлашга эътибор кўпроқ қаратилади. Бу жараёнда ой ёки қор ўхшатишга тортилади: "Сўнажоннинг юзига назар солиб қараса, **ўн тўрт кечалик ойдек** бўлиб боғни мунаввар қилур". ("Ошиқнома", 1-китоб, 300-бет).

"Қараса, оқ юзли, қора қокилли бир йигит тоға тушган бир бўлак **қор янглиғ** бўлиб ётибдур". ("Ошиқнома", 4-китоб, 100-бет).

"Ошиқ" туркуми дostonларидаги бош қаҳрамон образлари асосан шахзода ва маликалардан танланганлиги сабабли ёр гўзаллиги ошиқ ва маъшуқа учун бир мезон атрофида қаралади. Шу сабабли йигитлар гўзаллигини тасвирлашда ҳам гўзалликка алоқадор турғун ўхшатишлардан фойдаланилади.

2. Юксак ҳис-туйғу ва ҳаёжонни ифодалашда қўлланиладиган ўхшатишлар.

Дoston ижрочиси образлар руҳиятидаги ғалаён ва туғёнларни бўёқдор тарзда ифодалаш учун оригинал ўхшатишларни қўллашга интилади.

"Лайли ва Мажнун" дostonида Лайлининг ўлиmidан хабар топган Мажнуннинг аҳволини ифодалаш учун куйидаги ўхшатиш ишлатилади:

"Мажнун оҳи тортиб **маст тевадек** гурқираб етиб келди". ("Ошиқнома", 5-китоб, 199-бет).

"Тохир ва Зухра" дostonида Тохир Зухра томонидан юборилган Воҳидни кўрганида: "Тохирнинг юрагига ўт тушиб, ўтирган турганини билмас, гўё **ойнага тушган қуёшнинг ёлқинидай** ҳар ёққа чайқалар эди" ("Ошиқнома", 5-китоб, 69-бет). тарзида жумла ишлатиладики, бундай ўхшатиш тингловчи хотирасида бир умрга муҳрланиб қолади.

Ўша дostonда Тохирни жаллодлар қатл майдонига судраганларида Зухранинг қиёфаси, руҳияти куйидаги ўхшатиш орқали ифодаланади: "Зухра **ўтга тушган парвонадай** бориб отасининг оёғига йиқилди". ("Ошиқнома", 5-китоб, 11-бет.)

3. Муболағали ўхшатишлар

¹ Аристотель. Поэтика. – Т.: "Адабиёт ва санъат", 1980. –Б.11.

² Маҳмудов Н. Ўхшатишлар-образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011, №3. – Б. 21. (19-24)

Албатта ўхшатиш муболагасиз бўлмайди. Чунки икки нарсани киёслаш, ўшалардан биттасини бўртдириб кўрсатиш мақсадида амалга оширилади. Бироқ, шундай ўхшатишлар қўлланиладики, ундаги муболага лоф даражасига бориб етади, реал ҳаётдаги ҳодисалардан узоклашади. Бу усул халқ ижодининг ўзига хос тасвирлаш тарзидир.

Муболагали ўхшатишлар аксарият ҳолларда табиат ҳодисалари билан инсон фаолиятини таққослаш орқали намён бўлади: “Гўрўғли **йилдиримдай бўлиб**, учиб ўта кетди” (“Ошиқнома” 228-бет).

Гирот **юлдуздай суниб** осмону фалакни бир этиб кўшк устидан ўн газ юкоридан учиб ўтиб қизнинг тахти олдида пайдо бўлди” (“Ошиқнома” 4-китоб, 226-бет).

Ушбу мисолларнинг ҳар иккаласида ҳам Гўрўғлининг оти Гирот ҳақида сўз боради. Достон ижрочиси Гиротнинг чопқирлигини ифодалаш учун юлдузнинг сўниши, йилдиримнинг чақини каби табиат ҳодисаларини киёсга тортади.

Муболагали ўхшатишларнинг иккинчи бир тури мифологик тушунчалар киёси орқали рўёбга чиқади: “Кўрса бир киз ўлтириб турур. Гўё беҳиштнинг **хуридай**”, (“Ошиқнома, II китоб, 394-бет).

“Бир уруш кўпди, гўё охир замон келиб, **Нухнинг тўфони қўзғолгандай** бўлди” (“Ошиқнома”, 4-китоб, 197-бет).

Ушбу мисолларнинг биринчиси мифологияда гўзаллик тимсоли бўлган “хур”-пари “Шахриёр” достонидаги Шамсун парининг гўзалликда танҳо эканлигини кўрсатиш учун қўлланилган бўлса, иккинчи мисолда “Эрҳасан” достонида Эрҳасаннинг Таллихон билан биргаликда душманларни ҳалокатга дучор қилиш учун олиб борган урушининг шиддаткорлигини тасвирлаш учун Нух пайғамбар тўфони киёс учун олинган. Бу муболагали ўхшатишлар бадиий нутқ мафосини ошириб, тингловчилар қалбида завқ-шавқ уйғотади.

4. Салбий образларга нисбатан қўлланиладиган ўхшатишлар. Воқеаларини ҳикоя қилиш Хоразм достонларида асосан наср зиммасига тушади. Шу сабабли ижрочи насрий баённинг бўёқдор чиқиши учун барча масъулиятни ўз ичига олади. Асардаги тафсилотлар баёни ижро давомида воқеаларга боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Чунки достонларда ҳам ижобий қаҳрамонларга рақиб бўлган салбий образлар ҳам мавжуд. Бадиий нутқ қонуниятига кўра ижобий образ қанчалик улуғланса, салбий образ ҳам шунчалик даражада қораланади. Шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда салбий образларга нисбатан турғун ўхшатишлар ҳам мос равишда танланади.

“Гўрўғли” туркуми достонларида Сафар кўса образи гоҳ ижобий, гоҳ салбий киёфада фаолият кўрсатади. Гўрўғли кексайиб, йигитларини синаш учун сафарга чиқиб, ўзининг ўлганлиги хабарини юборганда, ҳаммадан бурун Сафар кўса хиёнат кўчасига қадам кўяди. У Чамлибелни босиб оламан, деб хужум бошлаганда, тасодифан Гўрўғли келиб қолади. От суриб келаётган Сафар кўсанинг ўша пайтдаги ҳолати шундай берилади: “Гўрўғлига Сафар кўсанинг кўзи тушиб, қийқириб келаётган одам **жон таслим этажак хўроздай** хириллаб колди”. (Гўрўғли, 442-бет). “Тухмат ташлаган” достонида Юнус парига тухмат уюштириб, охирида ноҳақ бўлиб чиққач, уни Гўрўғли жазолаш учун олдига чақиради. Аммо “... кўса буни сезиб, сомон хонага кириб **емдан қолган қуррадай** (хўтик) ичикиб ёта берди” (Гўрўғли, 267-бет).

“Кампир” достонида Гўрўғлининг отини ўғирлаган кампирнинг турки “**гўрдан чиққан маймундай** бир шалпанг кулок” тарзида берилади. (“Гўрўғли”, 212-бет).

“Ҳилола пари ва Ғариб” достонида эркатой малика Ҳилола Ғарибга севги изҳор этганда рад жавобини олади. Маликанинг ўша пайтдаги киёфаси “Кўзлари **жаллоднинг кўзларидай** қизариб турур” ибораси орқали тасвирланади. (“Ошиқнома”, 4-китоб, 68-бет).

Достон ижрочиси томонидан салбий образларга нисбатан қўлланилган ҳар бир ўхшатиш ўша образнинг фаолияти билан айнан мос ҳолда танланади. Ўхшатишларнинг салбий образларга карата: “Сувдан чиққан шоғолдай”, “Мойга тушган сичқондай”, “Қозонга қараган кучукдай” тарзида ишлатилган ҳар бир ўхшатиш минтакавий характер касб этиб, достон ижро этилаётган аудиториядаги ҳар бир кишига жуда таниш турғун иборалар бўлиб, барчанинг дилида ҳис-ҳаяжон уйғотади.

5. Масхаралаш ва юморга мойил ўхшатишлар.

Достонлар таркибида фаолият кўрсатувчи ҳар бир образ ўз характер-хусусиятига эга. Воқеалар баёнида ишлатиладиган ҳар бир киёслаш ўша образлар киёфасини ёрқин акс эттиришга қаратилади.

Юқорида таъкидлаганимиздек “Гўрўғли” достонларида Сафар кўса образига нисбатан салбий ўхшатишлар танланади. Ўрни билан унинг мураккаб характерини очиб берувчи юмористик, масхарага мойил ўхшатишлар ҳам қўлланилади.

“Гўрўғли” достонларининг “Авазнинг уйланиши” шохобчасида Гўрўғлининг Гулрухсорни олиб келиб, олдиндан йигитларни ўтказаман, шулардан кимни танласанг, ўшанга тегасан, деб шарт қўйгач, бир гуруҳ йигитлар орасида Сафар кўса ҳам ўтади. Унинг ўша пайтдаги ҳолати достонда жуда юморга суғорилган тарзда берилган: “Бир вақт Сафар кўса олдинга чиқиб **йилимнинг қадисидай** лўкиллаб бораберди”. (“Гўрўғли”, 102-бет).

Албатта ушбу мисолдаги “Йилимнинг қадисидай” бирикмаси негиздаги ўхшатиш моҳиятини бошқа минтақа вакили тушунмаслиги мумкин. Чунки иборага айланган бу ўхшатиш Хоразм минтақасига хосдир. Балиқчилар қўлдан балиқ овлашда сувга тўр солишади, ўша тўрни сув юзасида тутиб туриш учун унинг четига сув қовоқ боғлашади. Тўрни тортганда сув қовоқлар сувга чўмиб-чикиб, ликиллаб туришади. Сафар кўсанинг лўкиллаб ўзини кўрсатишга уриниши ана шу сув қовоқ-қадиларнинг ҳолатига таққосланади. Ушбу ўхшатиш эса тингловчиларда беихтиёр кулгу кўзғайди.

Сафар кўсанинг яна бир ҳолати ўз номи билан аталувчи “Сафар маҳрам” достонида кулгили ўхшатиш билан ифодаланган. Гўрўғли уни Гулширинга уйлантиргач, киз Сафар кўсани ташлаб кочиба кетади. Ўша пайтда не қиларини билмай кўса шалвираганича Гўрўғлининг олдиға келади.

Шунда Гўрўғли унга: -бу не бало, **олтинини йўқотган қўлдай** шалвираб нетиб турибсан дейди. (“Гўрўғли”, 331-бет). Албатта ҳозирги тингловчида ушбу ўхшатиш кулги кўзғамаслиги мумкин. Бироқ, дoston ўтган асрлар давомида ижтимоий тузум даврида яратилиб қуйланганлиги сабабли бу тоифа ўхшатишлар эпос таркибида турғунлашиб қолган. Дoston устоздан шогирдга ўтганда ўша турғун бирикмалар ҳам формула тарзида барқарорлашиб авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб келган.

6. Ғам, алам ва кўркув хиссиётларини ифодаловчи ўхшатишлар.

Дostonларда ижтимоий-маиший ҳаёт акс этганлиги сабабли ундан турли воқеалар, айрим ҳолларда фожеага алоқадор тафсилотлар ҳам ўрин олиши табиийдир.

Айрим ҳолларда дostonлардаги образлар ҳаёт гирдобига тушиб, даҳшатли фожеалар қаршисида ожиз қолишади. Ўша ҳолатларда образ руҳиятини очиб бериш учун ижрочи вазиятга мос ўхшатишларни излаб топади.

“Саёд ва Ҳамро” дostonида Ҳамро Саёдхонни излаб кетишдан кейин унинг аввалги ёри Салбинийезнинг ҳолати қуйидаги ўхшатиш орқали ифодаланади: “Кеча-кундуз иши оху фиғон бўлди, сийнасини нам ерга қўйиб, **илондай тўлғанар** эди” (“Ошиқнома”, I китоб, 87-бет).

Тоҳир билан Зухрага учрашиш таъқиқлангандан кейинги Зухранинг аҳволи: “Айрилиқ ваҳми уни шунчалик ожизлаштирибдики, гўё **қаноти қирқилган қушдек** мажолсиз эрди, тарзида берилади. (“Ошиқнома”, 5-китоб, 24-бет).

“Ройи Чин” дostonида ҳам маъшуканинг ҳижронда қолиши ўша ўхшатишга яқин тарзда ифодаланади: “Қаърия ҳам етти йилдан бери **пари юлунғон қуш каби** ёр васлига ета билмай беҳуд бўлиб ўлтуруб эди”. (“Ошиқнома”, I китоб, 152-бет).

Дардноклик ҳолатини ифодалаш учун: “Етмиш кунги хастадай”, “Ўлим ёқасидан тутгандек”, “Қомати долдек”, “Кўз ёшлар селдай” каби кўплаб халқона ўхшатишлар истифода этилади.

Турғун ўхшатишларга хос асосий хусусиятлардан бири уларнинг сал ўзгариш билан баъзан айнан барча ижрочилар тамонидан фаол ишлатилишидир. Иккинчидан, улар асосан бирикма ҳолда рўёбга чиқишади. Шу жиҳати билан улар идиомаларга анча яқин туради.

Оғзаки вариантда тарқалган дostonларда уларнинг ишлатилиши анча фаол равишда кўзга ташланади. Ёзма нусхаларда тарқалган дostonларда эса бирикмалар анча мураккаб тарзда тузилади.

Бу тоифа ўхшатишлар бадий нутқнинг барқамол чиқишида, насрий тасвирнинг ифодалилигини таъминлашда, ижрочиға тийёр ифодавий бирикмалардан фойдаланиш имкониятини рўёбга чиқаришда муҳим аҳамиятга эга.

Анъанавий (турғун) сифатлашлар. Сифатлаш ҳамиша ўхшатишлар билан ёнма-ён юради. Мазкур тасвир воситаси энг қадимданок бадий тафаккурдан жой олиб нутқ услубини ҳосил қилувчи турғун формулалар даражасигача кўтарилган.

Сифатлаш иштирок этган ибора албатта эмоционал бўёқдорлик касб этади. Турғун ўхшатишлар билан бир қаторда анъанавийлик касб этиб турғун формулаларга айланган сифатлаш воситалари ҳам дostonлар таркибидаги насрда фаол қўлланилади. Ушбу восита ҳақида қуйлаб тадқиқотларда турлича фикрлар билдирган. Ўзбек фольклоршунослигида бу илмий муаммо махсус тадқиқот объекти ҳам бўлган¹. Мазкур тадқиқотда сифатлашнинг оддий, мураккаб, анъанавий, барқарор, истиоравий, ўхшатишли, фразеологик иборали, баҳоловчи, миқдорий, тавсифловчи, мажозий, киноявий каби кўплаб турлари ҳақида сўз юритилган.

Шунингдек, фольклоршунос М.Ёқуббекова тадқиқотларида ҳам сифатлашлар хусусида муҳим қайдлар учрайди². Биз бу масалада тадқиқотимиз доирасида айрим фикрларни қайд қилмоқчимиз, холос. Хоразм дostonларида сифатлаш воситасининг ишлатилиш доираси ниҳоятда кенг. Айниқса дostonларнинг шеърый қисмида уларнинг қўлланилиши жуда фаол хусусиятга эга. Шу билан бирга сифатлашлар дostonларнинг насрий қисмида ҳам кўплаб учрайди. Уларнинг айримлари матнда шундай фаол ишлатиладики, ижрочи учун бу анъанавий ифодалар стереотип формулалар даражасида ўзлаштирилиб, доимий равишда фойдаланиладиган бадий воситага айланган.

Дostonларда турғун сифатлашларни қуйидаги кўринишлари учрайди: Биз уларни қиёслаш объектига кўра гуруҳларга ажратдик.

1. Ўсимлик дунёси ва турли жонзотларга қиёсан юзага келган сифатлашлар. Инсоният бутун ҳаёти давомида табиат билан бирга яшаб келган. Унинг гўзалликларига мафтун бўлган. Табиат гўзалликларини ўзида ташиган энг чиройли ўсимлик ва жонзотларни севиб ардоқлаган уларнинг чиройли қиёфасини турли нарсаларга қиёслаган:

¹ Болтаева И. Ўзбек халқ дostonларида эпитет. – Т.: Мерос, 2002.

² Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопoeтик хусусиятлари. –Т.: “Фан”, 2005. (162)

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

“Узоқдан бир бўлак қиз-жувон, **ғунча дахон, мўрча миён**, зулфлари чин-чин, халқа-халқа бир жамоа қизлар келур. (“Ошиқнома”, 2-китоб, 218-бет).

Келтирилган мисолда маъшуқа даҳанининг ғунчага, белининг чумолига таққосланиши ёрнинг ниҳоятда нозик қиёфага эга эканлигини ифодалашда асосий таянч бўлиб хизмат этади.

“Нима бўлибдурки **оҳу** кўзларинг гирён ва **махча** кўнгул бирён”. (“Ошиқнома”, 2-китоб, 31-бет).

Ушбу мисолда ёр кўзи оҳунинг боқишларига, кўнгли эса маҳ-ойнинг тозалиги, оқлигига қиёс этилган бўлиб, маъшуқа гўзаллигини ифодалаш учун қўлланилган.

2.Осмон жисмларига алоқадор сифатлашлар. Осмон, коинот билан боғлиқ куёш, ой, юлдузлар сифатлаш воситаларининг рўёбга чиқишида асосий объектларидан бири бўлиб хизмат қилади.

“**Шамшод** бўйли, ой юзли, **хилол** қошли, **шахло** кўзли, **ширин** сўзли, сочлари **сунбул**, тиллари **тўти**, бир қиз”. (“Ошиқнома, 4-китоб, 226-бет).

Достоннинг насрий баёнига зеб бериб турувчи ушбу сифатлашлар тизими эшитувчи қалбида чексиз завқ уйғотади. Қарангки, маъшуканинг бўйи, қоши, кўзи, сўзи, сочларигача гўзал ифодалар орқали намоён бўлган. Шу нарса эътиборни тортадики, бу сифатлашларда ой ва хилол сифатлаш объекти сифатида танланган. Ой ёр чехрасининг оқлигини англатса, хилол қошнинг ёйсимон тортилганлигига нисбатан ўхшатиш объекти қилиб олинган. Демак, хилол янги чиққан ой маъносини англатади.

Келтирилган жумлада шамшод сўзи дарахт бўлиб, новча, дароз маъноларига эга. Тўти эса қуш бўлиб, ёрнинг ширин суханлигига ишора сифатида танланган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Аристотель. Поэтика. – Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1980. – Б.11.
2. Махмудов Н. Ўхшатишлар-образли тафаккур маҳсули // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2011. – №3. – Б. 21. (19-24)
3. Болтаева И. Ўзбек халқ достонларида эпитет. – Т.: Мерос, 2002.
4. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Т.: “Фан”, 2005. (162)

*Дулат Абилашим
(Шымкент, Қазақстан)*

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ И ШКОЛЬНЫЙ УРОК

К сожалению, в современной школе мало внимания стало уделяться вопросам краеведения. А между тем, наше общение с учениками в период практики свидетельствует, что они хотят получать топонимические знания, интересуются историей родного края, его славным прошлым.

В предлагаемой статье мы ставим своей целью показать, что этот интерес может быть удовлетворен и развит не только традиционными связями краеведения с географией и историей, но и с помощью уроков лингвистического цикла. Под лингвистическим краеведением понимается вид внешкольной работы учащихся, направленный на изучение топонимики родного края (происхождение названий географических названий), ономастики – истории имен и фамилий, чьи имена носят улицы и школы; местного фольклора.

Д.С.Лихачев утверждал, что такая форма углубленного изучения русского языка – эффективное средство привития учащимся стремления к «нравственной, духовной» оседлости. Действительно, местный материал очень удобен для анализа, полезен при записи различного рода примеров, в то же время он помогает учащимся осознать себя патриотами, полюбить свой родной край. Покажем на конкретных примерах, как можно использовать на уроках по русскому языку краеведческий материал.

При изучении раздела «Лексикология» планируется знакомство учащихся с назначением и содержанием этимологического словаря, организация работы над заданиями, связанных с поиском слов тюркского происхождения. Мы обязательно встретим на страницах словаря знакомые слова, вплетенные в удивительную вязь местных названий. Помогают занятия лингвистическим краеведением и в работе по развитию речи. Так, в 8-9 классах во время работы над изложением с творческим заданием, знания по краеведению крайне необходимы. К примеру, учащимся предлагается составить текст о происхождении названия родного села, города или реки. Разговор о том, что близко и дорого, настраивает учеников на увлекательное путешествие в прошлое. Эти творческие задания могут выполняться в форме групповых проектов, когда каждой группе дается задание найти и представить материал об истории названия населенных пунктов, гор и рек своего района.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Конечно же, не оставляет никого равнодушным множество поэтических, красивых легенд Боровом, в которых удивительным образом переплетаются исторические факты и сказочные сюжеты. И как это необычно и увлекательно, когда на уроках русского языка учитель подводит детей к карте, где столько загадочных названий, и за каждым – чудесные легенды, судьбы целых поколений.

Эмоциональный настрой создается и тогда, когда привлекаются тексты литературных произведений, например, отрывок из стихотворения М.Шоханова «Раздумье у реки Яик»:

Яик великий, кто только себя не искал,
Кто только лодку свою по тебе не пускал,
Кто пред собой сокровенные слезы не лил!..
Ты никому не отказывал, не изменил...
Русло твое проходило сквозь толщу эпох,
Соединяло века, словно выдох и вдох.

Этот отрывок послужит началом интересного разговора о случаях переименования рек, об исторических событиях, происходивших на берегу Урала. Такие интегрированные уроки напоминают составление мозаики из цветных кусочков волшебного стекла, когда ученики соединяют знания, полученные на уроках истории, географии, родной литературы, в единую картину, и вполне естественно, что после таких уроков ребятам не составит труда выполнить творческое задание в группе или самостоятельно.

В ходе краеведческой работы на уроках русского языка необходимо подбирать и накапливать дидактический материал, диктанты разных типов. К примеру, в 9 классе после урока-обобщения знаний по теме «Бессоюзные сложные предложения» ребятам в качестве диктанта предлагается красивая легенда об истории названия заповедника Аксу Джабаглы. Интересная работа может быть организована на материале собранных юными краеведами легенд о горе Казыгурт, к вершине которой, как свидетельствует одна из них, во время Всемирного потопа причалил Ноев ковчег.

У горы Казыгурт находятся памятники культовой архитектуры: Акбура, Тамшыбастау, Кеме калган. У Казыгурта много тайн. Его исцеляющие пещеры, лечебные воды, каменные животные, выложенные самой природой, кости динозавра, найденные на перевале Казыгурт при постройке трассы Ташкент-Шымкент – здесь действительно все необычно и порой необъяснимо. Но время идет, и, может быть, оно поможет нам раскрыть тайны священной горы Казыгурт.

А пока мы можем познакомить учащихся с легендами, привлекая их на уроках русского языка в качестве дидактического материала. Приведем ниже одну из легенд, текст которой может быть использован для изложения, в ходе овладения навыками структурирования текстов-повествований.

Казыгурт – священная гора. Ее называют Священный Курган или Колыбель человечества. Почему? Легенда гласит: люди погрязли в грехах, совершали множество порочных поступков, не хотели слушать и слышать друг друга. Дочь – мать, сын – отца не хотел слушать, каждый делал что хотел. В сердцах людей преобладали дьявольские страсти. Люди забыли праведность, достойное поведение, мораль, честь, уважение.

Тогда Ной стал молиться и просить Бога день и ночь, чтобы он очистил души людей от скверны и пороков, показал им правильный и праведный путь. Молитвы Ноя дошли до Бога. Через ангелов он отправил послание: «Длиной 100 локтей, шириной 50 локтей, высотой 25 локтей построить ковчег, посадить в него каждой твари по паре. Детей, женщин посадить в ковчег. Когда все будут готовы к плаванию, начнется потоп».

Когда Ной все сделал как требовалось в послании все небо заволкло черными тучами, начался сильный дождь. Проливной дождь продолжался много дней, не видно было ни клочка земли. Те, кто погряз в грехах, утонули. Ковчег Ноя проплавал несколько месяцев. Однажды раздался в небесах голос Бога: «Ной, на вершину этой горы вбей кол, привяжи к нему ковчег, отсюда распространится род человеческий».

В ковчеге были 3 сына – Хам, Сам, Яфас; 3 дочери – Малика, Перизат, Кунизат. Он воссоединил 3-ех сыновей с 3-мя девушками и отправил их в три разные стороны. Каждую пару животных он тоже направил по сторонам. Отсюда и название горы: «Қазық ұрған», т.е. Казыгурт.

В современной школе работа по лингвокраеведению может быть организована не только на уроке: благодаря факультативным занятиям и элективным курсам появляется дополнительная возможность для проведения интегрированной работы по лингвистике и краеведению. Представим далее свое видение такого элективного курса, рассчитанного на 15 часов (один раз в неделю). Он может быть проведен во втором полугодии в 8 классе или в первом полугодии – в 9 классе. Объектом лингвистического краеведения может стать местная ономастика или произведения устного народного творчества. Активная познавательная деятельность школьников на занятиях элективного курса поможет им ближе и глубже узнать родной край, осознать практическую значимость своей работы: они вносят пусть небольшой, но нужный вклад в развитие науки о языке. Еще одна безусловная ценность такого электива проявляется в его билингвальной организации, когда у детей создаются естественные условия для использования в общении, в подготовке материала и казахский, и русский языки. Такой подход характеризуется высоким уровнем лингвистической интегративности, способствующей решению обучающих, образовательных и воспитательных задач.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Цель курса – использование краеведческого материала для совершенствования коммуникативных навыков, формирования познавательного интереса к исследовательской работе, воспитание активной гражданской позиции. *Задачи курса* – прививать ученикам интерес к изучению неродной речи, способствовать развитию языкового чутья, воспитанию бережного отношения к слову; приобщать школьников к научно-поисковой деятельности; способствовать патриотическому воспитанию учащихся: знакомить с историей своего края, его героическим прошлым и настоящим.

Программа построена с учетом принципов системности, научности, доступности и перспективности. Условно в программе «Лингвистическое краеведение» можно выделить четыре модуля, чтобы в зависимости от региональных условий, от наличия краеведческого материала, распределить время на их освоение:

1. «Топонимы родного края»;
2. «Антропонимия моей местности»;
3. «Местные диалекты»;
4. «Устное народное творчество»

Первый модуль «*Топонимы родного края*» дает представление о топонимике, о происхождении географических названий, знакомит со специфическими словарями, помогает организовать исследование местных топонимов, развивает интерес к творческой работе. Основные понятия первого модуля: ономастика, топонимика, гидронимы, ойконимы, урбанонимы.

Второй модуль «*Антропонимия моей местности*» раскрывает происхождение фамилий, имен, отчеств, их связь с тюркскими и христианскими именами, с родом занятий, объяснение причин их вхождения в топонимы. В ходе освоения этого модуля учащиеся знакомятся с антропонимами, их историей и путями их освоения топонимикой. Изучение местных антропонимов направляет внимание учащихся на посильное научное осмысление собственных имен как фактов языка.

Основные понятия второго модуля: антропоним, тюркские и христианские имена, прозвище, фамилия.

Третий модуль «*Местные диалекты*» знакомит с местной диалектной лексикой, рассматривает особенности местного произношения, фразеологические обороты, связанные с географическими названиями края, с событиями и людьми, давшими жизнь новым словам и оборотам. Основное внимание уделяется работе исследовательского характера, развивающей внимание к нормам языка, способствующей формированию грамотной речи.

Основные понятия третьего модуля: нормы литературного языка, диалектология, диалектная лексика.

Четвертый модуль «*Устное народное творчество*» знакомит учащихся с произведениями фольклора, в которых встречается ономастическая лексика. Основные понятия четвертого модуля: литературный антропоним, фольклор, жанры устного народного творчества.

При проведении занятий по программе следует использовать активные формы обучения: доклады школьников, работа в группах по сбору и систематизации материала, оформление результатов работы в докладах и презентациях. Обучение организуется в интерактивном режиме с использованием технологии критического мышления, проблемной и проектной методик. Учителю предстоит, опираясь на имеющийся краеведческий материал, выделить круг топонимов, антропонимов для исследования; определить исследовательскую задачу для каждого учащегося и для созданных групп. Вооружив методикой сбора материала, вместе с учениками учитель определяет форму отчетности.

Покажем методику подготовки к занятию на тему «Улицы моего поселка». Подготовка ведется как учителем (продумывает, как построить занятие, какую литературу рекомендовать учащимся и где ее найти, составляет список названий, о которых пойдет речь, и т.п.), так и учащимися, получившими задание заранее: составить схему расположения улиц поселка; подготовить краткие сообщения, используя рекомендованную учителем литературу. Предлагаемая система работы поможет учащимся усвоить информацию по краеведению, продемонстрировав этот знания лингвистического характера. Учащиеся работают с новой литературой, периодикой, архивными материалами, схемами, картами, беседуют с родными, встречаются со старожилами поселка. Кроме того, приобретают навыки обращения со словарями, справочниками, знакомятся с новым материалом, опираясь на знания, полученные на уроках по другим предметам.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Долгачев Д.Г., Доронин В.Я. Краеведческая работа по русскому языку. – Волгоград, 1997.
2. Поспелов Е.М. Школьный топонимический словарь. – М., «Просвещение», 1988.
3. Ушаков Н.Н. Суворова Г.И. Внеурочная работа по русскому языку. – М.: «Просвещение», 1985.

Научный руководитель – Ж.Ж.Жумагулова

Гулдана Айтпенбетова, Меруерт Калдыбек
(Шымкент, Казахстан)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ВУЗЕ

Требование к овладению учащимися навыками целостного и комплексного анализа литературного произведения на протяжении всей истории литературного образования в школе является основным. Уже в XIX и первой половины XX вв., уделяя серьезное внимание проблемам методики освоения системы языка, ученые предлагали организовывать языковые занятия на основе текстов художественных произведений, включаемых в школьную программу литературного образования. Как путь освоения языковых законов обращение к анализу художественного текста трактуется в работах К.Б. Бархина, Ф.И. Буслаева, В.И. Водовозова, В.А. Стоюнина, К.Д. Ушинского, Р.А. Будагова, А.М. Пешковского, Л.В. Щербы, В.В. Виноградова, Л.А. Новикова, В.В. Одинцова.

Вопросы анализа художественного текста рассматриваются в настоящее время в работах С.С. Аверинцева, Н.М. Шанского, Л.Г. Бабенко, Н.А. Купиной, В.А. Лукина, Н.А. Николиной, Т.М. Николаевой и многих других ученых.

Для лингвистического анализа текста важна проблема соотносительности понятий *текст* и *произведение*. В большинстве литературоведческих работ данные понятия не разграничиваются. В том случае, если возникает необходимость их различения, отталкиваются от признаков текста. Произведение же обычно трактуется как некое сложное содержание, вырастающее из текста и основанное на нем. Р. Барт вводит в понятие ярко выраженный интегративный показатель: «...произведение, понятое, воспринятое и принятое во всей полноте своей символической природы – это и есть текст» [1, с. 417].

Чтобы понять произведение (результат), нужно обратиться к процессу производства – тексту. Д.С. Лихачев пишет: «С текстологической точки зрения произведением следует называть текст, объединенный единым замыслом (как по содержанию, так и по форме) и изменяющийся как единое целое... Понятие «произведение» относительно. Практически оно необходимо историку текста тогда, когда произведение обладает этой историей текста, в той или иной степени самостоятельной от других текстов...» [2, с.130].

Произведение несет в себе содержание через восприятие читателя в ходе знакомства с текстом, это содержание обусловлено не только самим текстом, но и жизненным опытом читателя, культурной средой, вкусом, идеологией. Таким образом, текст может быть один, а его восприятие делает его лично ориентированным. Но субъективность произведения – неизбежное следствие специфики художественного текста. Тексты большого объема (роман, повесть, поэма) вследствие их чрезвычайной сложности, как правило, подвергаются содержательному анализу, то есть исследуется не столько текст, сколько произведение. И, тем не менее, верно то, что произведение основано на тексте (отсюда устоявшийся термин «текст произведения»).

В тексте, как и в других языковых единицах, наблюдается единство формы и содержания. Все элементы речевой формы художественного произведения являются средством воплощения образов, в которых и отражается действительность в искусстве. В связи с особенностью функционирования языковых средств в художественном тексте, а именно: рождать новые смыслы, возникает проблема «двуплановости художественного слова», в связи с чем проблема лингвистического анализа художественного текста связана с характеристикой слова с учетом двух его функций – самостоятельной, или логической, и «оттеночной», или эстетической. Примечательно, что в художественном тексте может не быть «образных», метафорических слов и выражений, которые сами по себе являются экспрессивными или стилистически окрашенными, но, тем не менее, речь будет образная, так как она что-то изображает, вызывает какие-то переживания, будит чувства.

По мысли Д. Н. Шмелева, во-первых, исследование художественной речи должно вестись в общем русле исследования стиля произведения, когда его «язык» изучается как одна из составных частей художественной формы произведения. Тогда в задачу исследователя входит установление того, как самые различные элементы языка приобретают образность и экспрессивность, становясь средством выражения художественного содержания. Во-вторых, анализ «языка» художественной литературы может быть направлен и на выяснение того, как выразительные средства самого языка используются писателем при «словесном оформлении» художественного образа [3, с.38].

Еще одной важной особенностью художественного текста является то, что в нем могут интегрироваться языковые средства всех стилей русского литературного языка, трансформированные с целью решения эстетических задач. В тексте художественного произведения может быть использована научная терминология и деловые обороты речи, публицистические и разговорные элементы – неограниченное число единиц разных уровней языковой системы различной стилистической принадлежности, если они эстетически мотивированы содержанием и стилем художественного текста.

Художественный текст допускает множественность интерпретаций, и в задачу читателя входит описать как процесс прочтения текста, так и так и его восприятия и оценки. Считаем справедливой точку зрения ученых, определяющих проблему лингвистического анализа текста необходимостью его интерпретации, когда коммуникативная, прагматическая природа текста и социальная, культурная компетенция читателя допускают субъективность и неоднозначность понимания смысла. Производя филологический анализ смыслового

развертывания художественного текста, читатель-исследователь выявляет глубины и тонкости художественного взгляда писателя на мир.

Рассмотрев понятие текст, выявив специфику художественного стиля, укажем на еще одну проблему – проблему создания классификационной характеристики текстов. В зависимости от целевой установки, это могут быть тексты-повествования, тексты-описания, тексты-рассуждения. Примечательно, что в текстах художественных произведениях указанные разновидности могут быть рассмотрены как микротексты, что предполагает при обращении к лингвистическому анализу создание характеристик на основе учета их типологических особенностей, допускающих дифференцированное исследование.

В ходе лингвистического анализа художественного текста выясняется, какие из текстовых знаков в системе его семантических связей являются ведущими, опорными. В лингвистической литературе для их обозначения чаще всего используется термин «ключевое слово». При интерпретации же текста выявляются ключевые слова, и в этом заключается их основная функция. Показателями для выделения ключевых слов являются символичность, идейно-эстетическая и композиционная нагрузка; повторяемость; частота употребления; вынесенность в название; функционирование в составе парадигматической группы. Например, легко определяется набор ключевых слов в «Сказке о рыбаке и рыбке» А.С. Пушкина: *старик, старуха, море, невод, рыбка, корыто*. При проведении лингвистического эксперимента их «изъятие» из текста ведет за собой полное его тематическое и смысловое непонимание.

Ключевые слова могут быть понятийно-логическими и оценочными (экспрессивными).

1. Понятийно-логические или объективные ключевые слова связаны с названием основных образов, объектов (предметов, явлений, действий) или понятий текста. Они сжато передают содержание объективной информации в данном тексте, помогают определить тему текста.

2. Оценочные (экспрессивные) или субъективные ключевые слова выражают преобладающую в тексте авторскую оценку – сенсорную (сенсорно-оценочную), эмоциональную (эмоционально-оценочную), рациональную (рационально-оценочную). Они помогают понять авторскую позицию, идею текста.

Ключевые слова – лексико-семантические доминанты, организующие целостное единство художественного текста. Доминанта – ключевое средство создания художественного образа. Так, лексическая доминанта *жди* в стихотворении К. Симонова «Жди меня» входит в концепт *верность*, но сама, являясь ключевым словом, не является концептом. Ключевое слово *весна* является одновременно и концептом в стихотворении Ф.И. Тютчева «Весна».

Успешность понимания и интерпретации художественного текста предполагает определенные знания читателя о личности автора, о периодизации его творчества, об авторском замысле. И сведения о том, когда и где был, например, написан рассказ И. Бунина «Солнечный удар» несут читателю информацию, призванную сыграть определенную роль в интерпретации произведения.

Не менее значима смысловая сторона текста, при интерпретации которого следует говорить не об авторе как о реальном человеке с его осознанными и бессознательными намерениями (намерение не всегда соответствует результату, и писатель говорит очень часто не то, что задумывалось изначально), а об образе автора. Необходимо обращение к образу автора как к важнейшей, определяющей категории словесного построения художественного произведения. Данное понятие разработано в трудах В.В. Виноградова: «Образ автора – это индивидуальная словесно-речевая структура, пронизывающая строй художественного произведения и определяющая взаимосвязь и взаимодействие всех его элементов» [4, с.42].

Проблема использования на уроках художественных текстов исследуется в аспекте одной из актуальных проблем преподавания филологических дисциплин в средней школе – развитие речи школьников. Роль и значение художественного текста в работе по развитию речи очевидны. Примечательно, что на языковых уроках при анализе текста используется лингвистический подход, а на уроках литературы и литературного чтения – соответственно литературоведческий. Но современные условия ориентируют ученых-лингвистов, литературоведов, лингводидактов – на поиск обновленных путей проведения такого анализа, в основе которого лежит принцип интеграции.

Одно из активно развивающихся научных направлений в области филологии – изучение изобразительных возможностей языковых единиц разных уровней, разработка принципов многоаспектного анализа языка на основе художественного текста. Теория лингвостилистического анализа произведений художественной литературы влияет на современную школьную практику изучения образовательной области «Язык и литература». Возникает необходимость вузовской подготовки студента филологического факультета к организации и проведению лингвистического анализа как на языковых уроках, так и на уроках литературы. Можно предположить, что создание и разработка элективного курса, посвященного проблем лингвистического анализа, в значительной мере будет способствовать формированию важного профессионального навыка учителя-словесника. Студент будет воспринимать художественный текст как определенную, всегда неповторимую, совокупность словесных образов, которая при восприятии его читателем превращается в образную систему, художественный дискурс. Введенное учеными понятие «художественный дискурс» означает актуализацию (процесс актуализации) художественного текста в воспринимающем текст читательском сознании.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Барт Р. От произведения к тексту // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989.
2. Лихачев Д. С. Об искусстве слова и филологии // О филологии. – М.: Высшая школа, 1989.
3. Шмелев Д.Н. Слово и образ. – М.: Наука, 1964. – 120 с.
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. – М., 1976.

*Кобилжон Акбаров, Гулиасал Муродова
(Коканд, Узбекистан)*

ЧЕТ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Маълумки, ёш авлодга малакали таълим бериш давлатимиз қонунларида ўз ифодасини топган. Мамлакатимиз равнақи, унинг таракқиёти ақл-заковатли, билимдон кадрлар салоҳиятига боғлиқ. Чет тиллари бўйича юксак савияли етук мутахассислар тайёрлаш, муҳим мураккаб ва масъулиятли вазифалардан биридир. Хорижий тиллар ўқув предметлари қаторида испан тилининг ҳам ўрганилишидан мақсад –замонавий талабларга жавоб берадиган малакали мутахассислар –ўқитувчилар, таржимонлар, тилшунослар, журналистлар тайёрлашга йўналтирилган. Етук, рақобатбардош мутахассисларни камол топтириш давр талабидир.

Ўзбекистоннинг ҳар томонлама сиёсий ва иқтисодий, маънавий-маърифий равнақида чет тилларини мукамал билиш устувор вазифалардан биридир. Шу сабабли, чет тилларини ўрганиш ва ўргатишда илгор, тезкор, замонавий методлардан фойдаланиш ўзининг юқори самарасини бермоқда.

Хозирги замон чет тилларини ўқитиш методикасида тил ўрганувчиларда маданиятлараро мулоқот қилиш лаёқатини шакллантириш истиқболли йўналишларидан биридир. Ушбу йўналишнинг моҳияти тилнинг маданият элементи сифатида қаралиши, тил билан маданиятнинг чамбарчас боғлиқлиги, тилни маданият бирлиги, маданиятни эса тил бирлиги орқали ўргатишда намоён бўлади. Маданиятлараро мулоқот қилиш суҳбатдошдан тил бирликларини нутқда нафақат тил меъёри нуктаи назаридан тўғри қўллаш, балки уларни турли нутқий вазиятларда тил соҳиблари маданиятига мос равишда ишлатишни тақозо этади.

Хорижий тил мутахассисларини тайёрлашда, уларни ҳар томонлама камол топтириш- узлуксиз таълими тизимининг муҳим босқичи бўлган олий таълимнинг долзарб вазифасидир. Давлат таълим стандартларининг (ДТС) амалиётга татбиқ қилиниши, чет тилларини ва тили ўрганилаётган мамлакатларнинг маданиятини ўқитиш назарияси ва методикаси олий таълим муассасалари филолог, чет тили ўқитувчилари ҳамда таржимонлик мутахассислари бўйича малакали кадрлар тайёрлаш сифатини оширишни талаб қилади.

Чет тилида коммуникатив фаолият (гапириш, ўқиш, ёзиш, тинглаб тушуниш) учун маълум даражада лексик бойликка эга бўлиш зарур.

Хорижий тил оғзаки нутқи лексик томонини ўрганиш вазифаларидан бири – нутқда аниқлик, тўғрилиқни танлаб, чет тил нутқининг эмоционал бўлишини таъминлашга эришишдир.

Р.Ладо “Тилни бириш-мулоқот учун унинг конструктив моделидан маълум тезликда луғатдаги сўзни ишлата олиш деганидир”-деб таъкидлайди. У гапира олиш учун луғат таркиби 2 мингта сўздан; ўқиш учун 7 мингта сўздан, ёзиш ва гапириш учун 3 мингтадан 4 мингтагача сўздан иборат беоиши керак, деб уқтиради. Чет тилларида ўша тилда гапирувчилардек бемалол мулоқотга киришиш учун лексикани яхши ўзлаштириш зарур.

Чет тилларида сўзлардан фойдаланишни фаоллаштиришда ўқув-қўлланмаларидан ташқари видео, аудио дарсларидан фойдаланиш, талабаларни кичик гуруҳларга бўлиб дарс ўтиш яхши самара беради. Кичик гуруҳларда ишлаш технологияси:

1. Ўқитувчи ва талаба томонидан муаммони ечиш.
2. Талабаларнинг ўз фикрларини ифода этаётганларида видео материал ёки слайддан фойдаланишдан иборат бўлиб унинг афзаллик томонлари:

- 1) Талабалар бир-бирларидан билим ўрганиш имконига эга бўлишади.
- 2) Ҳамма талабаларнинг дарсда фаол қатнашиши кузатилади.
- 3) Талабаларнинг гуруҳларда ишлаш қобилияти шаклланади.
- 4) Қатнашчиларнинг фикрий ҳар хиллиги таъминланади.
- 5) Талабаларнинг мустақил фикрлаши ривожланади.

Ролли ўйинлар усули дарс мақсади билан боғлиқ бўлади. Ролли ўйинларнинг ижобий томонлари мавжуд бўлиб, бунда, биринчидан, табиий нутқ вазиятларида қатнашган талабаларда фаолиятга қизиқиш ортади, иккинчидан, қатнашувчилар табиий ҳаётини ҳолатларда малака тўплайдилар.

Ролли ўйинларни ўтказишда ўқитувчидан қуйидаги вазифаларни бажариш талаб этилади:

- А) ролли ўйинлар машғулотида талабаларнинг асосан нималарга аҳамият беришлари зарурлигини аниқлаш;
- Б) оддий ҳолатлар, вазиятларни ўйлаб топиш;
- В) қатнашувчи ва қузатувчиларга нима қилиш кераклигини тушунтириш ҳамда баҳолаш;

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Г) ўйинни муҳим хусусиятларини муҳокама қилишда қатнашиш;

Д) қатнашувчиларнинг ўрганганлик даражаларининг ҳулосасини чиқариш.

Бунда фақатгина талабаларнинг билимларини баҳолаб қолмасдан, ўқитувчилар ўзларини қай даражада малакали эканликларини ҳам аниқлаболишлари керак бўлади. Малакали ўқитувчи ўзини ўқув тақдимида баҳолаши куйидагича бўлади.

Масалан:

1. Мен самарали кириш қиламан.
2. Дарс мақсадини кириш сифатида ифода этаман.
3. Бутун гуруҳга саволлар бераман.
4. Маълум қатнашувчиларга саволлар бераман.
5. Ҳар хил қийинчиликдаги саволлар бераман.
6. Талабаларни исми билан айтаман.
7. Саволларга ижобий жавоб бераман.
8. Ҳамма саволларга жавоб бераман.
9. Ўқитувчи учун қўлланмадан фойдаланаман.
10. Талабалар билан нутқий алоқада бўламан.
11. Ҳамма эшитадиган даражада гапираман.
12. Хона бўйлаб юриб дарс ўтаман.
13. Аудио, аизуал воситаларни самарали қўллайман.
14. Юморни ижобий қўллашни кўрсатаман.
15. Самарали ҳулоса чиқараман.
16. Берилган материални амалиётда қўллашни таъминлайман.

Малакали ўқитувчи ўйин жараёнида: ёрдам беришга тайёр ва сабрли бўлиши; қўллаб қувватлайдиган ва мақсадни биладиган бўлиши; талабаларнинг шахсиятига тегмаган ҳолда ҳатоларини тузатиш ҳамда эшитиш ва кузатишга тайёр бўлиши шарт.

Тажрибали	Тажрибасиз
Ўқишнинг амалий томонига аҳамият беради	Назарияга эътибор беради
Ҳамкорликни мақтайди	Талабадан ўзини юқори қўяди
Стрессни камайтиришга ҳаракат қилади.	Тез-тез стресс ҳолатини яратади
Ўқув жараёни фаоллигига ёрдам беради	Ўзини ягона ахборот манбаи деб ҳисоблайди

Талабалар 5 балли шкалада ўқитувчига машғулот баҳосини қўйишади.

1. Ўқитувчи дарс мақсадини аниқ белгилади.
2. Гуруҳ билан самарали мулоқот қилди.
3. Берилган материал мен учун янги бўлди.
4. Ўқитувчи ҳар-хил аудио, визуал манбалардан фойдаланди.
5. Ўқитувчи материални иштиёқ билан тушунтирди.
6. Дарс назариядан узоклашиб, амалиёт билан боғланди.
7. Дарс яхши ташкиллаштирилди.
8. Ўқитувчи мени дарсга жалб қилиб савол берди.
9. Дарс мазмуни менга жуда зарур.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳозирги замон педагогикасида жуда катта ўзгаришлар бўлмоқда. Юқорида қайд этилганлар, аввало, бўлажак мутахассисларни тайёрлашда асосий омиллардан ҳисобланади, деб ўйлаймиз. Ўқитувчи ушбу жараённинг энг фаол иштирокчиси бўлиб, дарс мобайнида янги педагогик технологиялардан фойдаланишни, жамият учун зарур бўлган малакали мутахассисларни етказиб беришда муҳим ўрин тутати. Чет тилларида дарс ўқитиш стратегиялари ёрдамида талабалар сўз бойлигини оширади, шунингдек, улардаги сўзларнинг синонимларини ва антонимларини билиб олиш малакаси ҳосил қилиниб, билим савияси ўстирилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Арипов Ю. Чет тилларни ўқитишда янги педагогик технологияларнинг аҳамияти. – Т.: “Ўқитувчи”, 2010.
2. Тўракулов Ў. Дарснинг янгича талқини Халқ таълими журнали. 1-сон, 2010 й.

*Азизбой Ахтямов
(Фергана, Узбекистан)*

ANALYSE DES BEGRIFFS «TEXT». TEXT IN AUFCHRIFTEN

„Die Sprache dient in erster Linie der Verständigung zwischen Menschen. Zwar kann solche Verständigung teilweise auch durch andere Mittel erreicht werden – Augenzwinkern kann Einverständnis, das Hochziehen der Augenbrauen Erstaunen, Kopfschütteln Missbilligung oder Widerspruch, die hochgereckte geballte Faust eine Drohung signalisieren –, aber die Möglichkeiten der Verständigung durch Mimik und Gestik sind auf wenige elementare Akte beschränkt. Will man sich über komplexe Sachverhalte oder über räumlich und zeitlich Entferntes verständigen, so braucht man die Sprache“.¹

Sprachwissenschaftler, Philologen oder Linguisten – und ich auch – vergessen nicht zu bemerken: Die Sprache ist einerseits ein Verständigungsmittel, andererseits ein System von Kodex (Zeichen).

Pragmatik ist eine „semiotische Disziplin, die die Relationen zwischen Zeichen und ihren Benutzern untersucht. Wenn es sich um sprachliche Zeichen handelt, wird sie zu einer linguistischen Disziplin und heißt Pragmalinguistik. Diese beschäftigt sich mit dem kommunikativen Handeln (Agieren) von Menschen untereinander, aber nicht beschränkt auf Bereiche wie Phonologie, Syntax und Semantik wie in der Systemlinguistik, sondern unter Einbeziehung aller Elemente und Faktoren des Kommunikationsprozesses. Sie berührt damit die Verhaltensforschung und erforscht nicht die grammatische, sondern die kommunikative Kompetenz von Menschen, z. B.:

- wie sie Kommunikationssituationen erfassen,
- wie sie Intentionen mitteilen und verstehen,
- wie sie die Beziehungen zu Partnern verstehen und verändern,
- welche Rollenerwartungen sie in verschiedenen Situationen haben und welche Rollen sie dabei einnehmen,
- wie sie Konventionen befolgen oder durchbrechen.“²

Einfacher gesagt ist Pragmalinguistik eine Disziplin, die sich mit Sprache und Kommunikation befasst, sie ist eine Wissenschaft von der Beziehung zwischen Benutzer und Sprache.

Sie hängt auch sehr eng mit Psychologie, Ethnologie und Soziologie zusammen.

„Die Pragmalinguistik hat seit etwa 1970 einen stetigen Aufschwung erlebt. Als Sprechhandlungstheorie forscht sie nach den kleinsten kommunikativen Einheiten und hat den Begriff des kommunikativen Akts oder Sprechakts aufgenommen. Sprechakte sind nicht unbedingt Sätze, sondern intentionale Einheiten, die aus der Gesamtsituation verstanden werden.“³

„In der pragmatischen Linguistik befasst man sich speziell mit der Analyse der sprachlichen Anteile an kommunikativen Handlungen. Man geht davon aus, dass Kommunikation eine zwischenmenschliche Handlung (Interaktion) ist und bestimmt Art, Anteil und Funktion speziell sprachlicher Kommunikation“⁴. Dafür wird meistens der Terminus „Sprechakt“ verwendet. Für einzelne und spezielle kommunikative Handlungen (z.B. Fragen oder Aufforderungen) verwendet man häufig den Terminus „Sprachhandlungen“ oder auch „Sprechhandlungen“.

„Ausgangspunkt für die Sprechaktanalysen ist die Überlegung, dass sich beim Reden jemand

- sprachlich äußert (aber nicht durch Gesten)
- dass er etwas sagt
- dass er sich in einer Redesituation (Kommunikationssituation) befindet
- dass er zu jemandem (Gesprächspartner) spricht
- dass er durch dieses Sprechen [...] die Kommunikationssituation beeinflusst und auf den Kommunikationspartner einwirkt“⁵

¹ Engel 1988, 33.

² Gross 1990, 144.

³ Gross 1990, 145.

⁴ Bünning 1996, 238.

⁵ Bünning 1996, 238-239.

Im Zusammenhang mit der Sprechakttheorie sind drei Namen zu erwähnen:

1. Ludwig Wittgenstein,
2. J. L. Austin – der Begründer der Sprechakttheorie, führte Termini ein,
3. J. R. Searle – Austins Schüler.

Austin betrachtet Sätze „als Äußerungen, als Handlungen“.¹ Die praktische Anwendung der Sprechakttheorie ist vielfältig. Sie betrifft beispielsweise auch den Vergleich von Lokution und Illokution bei indirekten Sprechakten. „Sprachliche Verständigung kann nur in Texten erfolgen. Kleinere Einheiten – Wörter, Wortgruppen, Sätze – sind zwar wichtige Werkstücke, die zur Textbildung beitragen: sie reichen aber allein nicht zur Verständigung aus. Einem naheliegenden Missverständnis muss hier schon begegnet werden: Texte müssen nicht in jedem Fall sehr umfangreich sein. Die Aufschrift Rauchen nicht gestattet ist ein abgeschlossener und aus sich heraus verständlicher Text.“

„De Beaugrande und Dressler definieren Text als eine „kommunikative Okkurrenz, die sieben Kriterien der Textualität erfüllt“. Wird irgendeines dieser Kriterien nicht erfüllt, gilt der Text als nicht kommunikativ; er wird vom Rezipienten als Nicht-Text behandelt. Somit fungieren diese Kriterien als textkonstitutive Prinzipien, deren Verletzung zum Zusammenbruch der Kommunikation führt.“² Nach dieser Definition unterscheiden De Beaugrande und Dressler zwischen textzentrierten und verwenderzentrierten Textualitätskriterien. „Die zwei textzentrierten Kriterien, i.e. Kohäsion (Art und Weise, wie die einzelnen Elemente der Textoberfläche miteinander verbunden sind) und Kohärenz (semantischer und pragmatischer Zusammenhang eines Textes) werden den verwenderzentrierten Kriterien, i.e. Intentionalität, Akzeptabilität, Informativität, Situationalität und Intertextualität, in dem Sinne übergeordnet, als ihre Erfüllung die Erfüllung der übrigen Kriterien automatisch impliziert. Ihnen werden drei regulative Prinzipien, nämlich Effizienz, Effektivität und Angemessenheit, gegenübergestellt, welche die Textkommunikation und somit auch die Interaktion zwischen den konsumtiven Prinzipien kontrollieren.“³ Im Folgenden will ich kurz auf die erwähnten sieben textkonstitutiven Kriterien näher eingehen.

1. Kohäsion bedeutet die Art und Weise, wie die Elemente, die den Text bilden, miteinander verbunden sind.
  2. „Unter dem Begriff Kohärenz wird der semantische und pragmatische Zusammenhang eines Textes verstanden.“⁴
  3. Intentionalität betrifft die kommunikativen Intentionen (Absichten) des Textproduzenten – er will mit dem Text etwas erreichen.
  4. „Das Kriterium der Akzeptabilität betrifft die Einstellung des Rezipienten, einen kohäsiven und kohärenten Text zu erwarten, der für ihn nützlich oder in irgendeiner Weise relevant ist. Insofern rückt die Frage nach der sinnvollen Gestaltung eines Textes, damit er vom Rezipienten akzeptiert wird, in den Vordergrund.“⁵
  5. „Die Informativität eines Textes lässt sich verstehen als das Ausmaß, in dem das in einem Text dargebotene Material für den Rezipienten unbekannt bzw. unerwartet ist.“⁶
  6. Der Begriff Situationalität beinhaltet solche Faktoren, die für einen Text in der Kommunikationssituation entscheidend sind (z.B. Ort, Zwecke usw.).
  7. Intertextualität betrifft Verweise auf andere Texte und Wissen der Kommunikationsteilnehmer.
- „Aufschrift : eine schriftliche Information über den Gegenstand, an dem sie befestigt ist (Flasche mit der Aufschrift „Gift!“)⁷

¹ Gross 1990, 146.

² Vassilakou, Harwart, 12.

³ Vassilakou, Harwart, 12.

⁴ Vassilakou, Harwart, 12.

⁵ Vassilakou, Harwart, 13.

⁶ Vassilakou, Harwart, 13.

⁷ Götz/Wellmann 2003, 46.

„Aufschrift: kurzer Text, der auf etw. zur Bezeichnung, als Hinweis o. Ä. geschrieben ist – das Schild, der Ordner, die Flasche trägt die A.“

Ich möchte jetzt ausprobieren und feststellen, welche dieser Kriterien für Aufschriften anzuwenden sind, ob Aufschriften einige von den angeführten Merkmalen aufweisen.

1. Aufschriften werden mindestens von einem Wort gebildet, öfter treten aber mehrere Wörter oder Wortgruppen auf – die einzelnen Elemente müssen miteinander verbunden werden und semantisch zusammenhängen, deswegen ist eine Aufschrift kohäsiv und kohärent.

2. Für Aufschriften ist markante Perlokution charakteristisch. Die Person, die sie schrieb, machte es mit einer bestimmten Absicht, sie will etwas erreichen. Nehmen wir beispielsweise die Aufschrift Rauchen verboten!, ist die Absicht evident – der Schreiber will nicht, dass man raucht.

3. Aufschriften sind auch situationsbedingt – in bestimmten Situationen und in bestimmter Umgebung kommen bestimmte Aufschriften vor. Wenn wir z.B. die Aufschrift Zu den Zügen sehen, wissen wir gleich, dass diese Aufschrift auf dem Bahnhof zu sehen ist.

4. In meisten Fällen sind Aufschriften akzeptabel – verständlich, was auch von der jeweiligen Umgebung und Situation abhängig ist.

5. Jede Aufschrift teilt etwas Neues mit (ob beabsichtigt oder nicht), deswegen ist sie informativ.

6. Ziel der Aufschriften ist am häufigsten informieren oder auffordern.

7. Der Schreiber einer Aufschrift zielt oft auf jemanden oder auf eine bestimmte Gruppe von Menschen ab (z.B. auf die Bevölkerung einer Stadt, Reisende, Einkaufende, Besucher etc.), deswegen kann man nicht sagen, dass der Schreiber und der Rezipient völlig unbekannte Menschen sind. Manchmal unterschreibt der Schreiber die Aufschrift (z.B. Ihr Magistrat, Magistrat der Stadt Wien, Rektorat, Der Bürgermeister etc.). Kommunikationskanal ist schriftlich. Aufschriften sind öffentlich. Diese Aufzählung bestätigt meine Hypothese, dass Aufschriften zu Texten gezählt werden können, weil sie viele Merkmale aufweisen, die Texte haben.

LITERATURVERZEICHNIS:

1. Bunting, Karl-Dieter. Einführung in die Linguistik. 15. Auflage. – Weinheim: Beltz Athenäum Verlag, 1996.
2. DUDEN. Die Grammatik. 7. Auflage. Band 4. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2005
3. Engel, Ulrich. Deutsche Grammatik. 2. Auflage. – Heidelberg: Julius Groos Verlag, 1988.
4. Gross, Harro. Einführung in die germanistische Linguistik. 2. Auflage. – München: Iudicium Verlag, 1990.
5. Helbig, G., Buscha, J. Deutsche Grammatik. – Leipzig : VEB Verlag Enzyklopädie, 1979.

*Oybek Barziev
(Uzbekistan)*

SOME VIEWS ON UZBEK AND AZERBAIJAN POEMS AT THE BEGINNINGS OF 20 CENTURY

The peculiar features of poem genre are seen in emotional relationships of events of the story. Moreover, the poets masterly depicted the truth of the life and historical battles which were taken from real life. Poets created images of historical events in his own original style. We will try to compare the poems of two great nations became the proud of its nations and show the connection between these poems.

Sidqiy Khondalikiy was a prominent poet who was a representative of a new trend “djadid” of that time. He made a great contribution to the development of Uzbek literature, he gained his fame by a poem “Russian Revolution” (1917). The huge part of his legacy consists of comic and social-political poems, his poem has a peculiar style.

He never gave up his ideas in his poems. He didn't refuse the development of events and chosen characters; on the contrary, he depicted them masterly and used his own style in writing poems. It won't be an exaggeration to say that his poem is a song of freedom.

If we compare this poem with the poem “Alvohi intiboh” (Fragments of freedom) of Azerbaijan poet Muhammad Khodiy written in 1918-1919, we can catch a likeness between these poems, this poem was translated into Uzbek in 1997 by poet Rauf Parfi under the title “Hayot sadolari”(Response of style). We can see the importance that Azerbaijan nation also dreamt of freedom and independence, as our representatives of djadid movement. While reading this poem we can feel that the poet was familiar with thinkers of Uzbek eastern literature and appreciated Uzbek national mentality. Because his poems are full of rebellious spirit as in djadid poet Sidqiy's poems. Muhammad Khodiy thought about independence during all his life and study by that he recalls us Sidqiy Khondalikiy's poems. So, we can conclude that both great poets of two nations wrote about freedom and independence in their famous poems. Azerbaijan poet M.Khodiy made a concept as something holy and connected it with religion, while uzbek poet Sidqiy

Khodaylikiy enriched his ideas with real views. According to Sidkiy, servitude wasn't God's will. To live in slavery the whole life depends on man himself. So, we can feel his characters through their nonconformity and sometimes through their individualism. The author refers to his charters a little bit exaggeratedly when he reveals the oppression of the rich who were on the top of government. For example, he describes in his poem how Nickolay II (Russian monarch) was dethroned and the beginning of new life in Turkiston.

Chu ikkinchi Nikolay imperator,
Tushub tahtdin bo'ldi ojiz chu mo'r.
Berib toju tahtini tuvg'onig'a,
Rizo berdi, bas Duma farmonig'a

“Mo'r” means “ant” taken from Persian language. He compares the state of overthrown monarch Nickolay to an ant, he became so weak and tiny, he gave his consent to the order of Duma without any hesitation. The poet was right in his descriptions.

One of the chapters of the poem, is called “Rasputin and the formed monarch's woman”. It consists of 32 lines and tells about the inner side of the king's court. At the beginning of the poem the poet introduces us with Rasputin's personality. He draws following portrait.

Bor erdi Tobolskida bir mujik,
To'ng'uzdin ulug'roq, eshakdin kichik.
Edi nomi nopok anga Rasputin,
Aytay yaxshiroq anglag'il qissasin.

While reading Sidkiy's poem we can easily see how the poet changes the norms of literary language and the depth of the poem. At that time people suffered from politics of those people who were on the top of government such as Rasputin and others. People dragged out a miserable existence and the poet couldn't stand tolerating this. He uses vulgar and barbarian words in describing Rasputin (mujik-kern, n-boar, eshak-jackass.) Our history proved that they sucked the people's blood as leeches while ruling the state.

From these lines a reader can imagine how people suffered, their miserable life, their hope for the future, their seeking the truth and appeal to God.

If we refer to the Muhammad Khodiy's poem we can feel the ideas of freedom and independence. As it was mentioned above, the poet describes his ideas of freedom through the life of historical characters that existed in eastern literature and connects his ideas with religion. He tells about the unfair life, that only names of freedom and happiness exist in their minds, but not in reality, no rights, no freedom, no love, no happiness, only injustice and slavery are ruling, the reader can live through all these emotions while reading this poem.

The difference between these two poems is that, Muhammad Khodiy himself is a hero of the poem who struggles for the freedom, while Sidkiy struggles equally with his chosen characters. For instance, Muhammad Khodiy refers to history in order to describe scientifically injustice among people, he remembers historical tragedies such as; how Kain killed his brother Abel because of his envy, Adam is always sad, Eva is upset, Yakub cries endlessly for his son Yusuph, Egyptian Pharaoh's intrigues. In the writer's opinion, history is a book written with blood. We can conclude that he created his work in a sad mood because of tragedy in history and modern life.

There are two unusual images “I” and “Past” in this poem. Other images are incidental, as if they just carry loads for them. At the end of his poem the author claims that there is a trace of blood in each men's deeds. He sees this cause in the root of the word “Bashar”- “shar” means “evil”.

Following lines make people think;

“Bu tuproq qonli ovloqdir, bashar sayyod shaklinda,
Adivat doimo bordir, muhabbat o't shaklinda”.

In summing up, M.Khodiy didn't know a form of the world and in his poems he connected the idea of freedom with God, while Sidkiy advocated the idea of freedom through men's images.

LITERATURE:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. – Toshkent. “Ma'naviyat”, 2008.
2. Xodayliqiy S. Navbahor. (She'riy to'plam). – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1984.
3. Xodayliqiy S. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998.
4. Xolnazarov Sh., Xolnazarova F., Xolnazarov N. Tarixiy shaxslar hayoti. (Biografik ma'lumotlar). – Farg'ona, 2014.
5. Qosimov B. Uyg'ongan millat ma'rifati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011.

В'ячеслав Божко
(Харків, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВЕРБАЛІЗОВАНИХ РЕАЛІЙ У ТВОРАХ ДЖ.Р.Р.ТОЛКІНА

Дослідженню реалій присвячено дуже багато праць відомих перекладознавців, а саме – С. Флорина, С. Влахова, О.Ф. Бурбака, Р.П.Зорівчака, А.В. Суперанської, Я.І. Рецкера, Вл. Россельса, А.В.Федорова, А.Д. Швейцера. У кожній мові є слова, що ніяк не вирізняються серед інших слів, але передати їх при перекладі буває досить непросто. Адже реалії – це специфічні слова або назви предметів в духовній та матеріальній культурі, що притаманні тільки певному народу. Реалії виступають означеннями предметів, понять, типічних особливостей певного географічного місця, матеріального життя, соціально – історичних особливостей деяких людей, нації, країни, племені, що являють собою національний, місцевий та історичний колорит. Такі слова не мають точних відповідників в інших мовах [1, с. 40]. Проблема їх перекладу полягає у тому, що у реципієнта цільового тексту відсутні знання про певне поняття (реалію) та відповідно немає й лексичної одиниці на позначення цього поняття [1, с.57].

Актуальність даного дослідження визначена важливістю перекладу слів-реалій у перекладі фентезійної літератури. Актуальність роботи підсилюється з одного боку відсутністю досліджень специфіки перекладу слів-реалій у текстах певних типів та в художніх текстах різних жанрів, а з іншого боку, популярністю фентезійного жанру в сучасну добу.

Об'єктом дослідження є слова-реалії, наявні в художньому творі фентезійного жанру «Володар Перснів: Хранителі Перснів» Дж.Р.Р. Толкіна.

Предметом дослідження виступають способи англо-українського та англо-російських перекладів цих слів-реалій.

Метою роботи є виявлення специфіки перекладу слів-реалій у художніх творах фентезійного жанру.

Матеріалом дослідження слугували 100 англомовних слів-реалій та їх українські та російські відповідники, отримані з тексту оригіналу твору «Володар перснів: Хранителі Перснів», його українського перекладу, здійсненого А. Неміровою у 2006 р. [4] та російського, здійсненого Н. Григор'євою у 2005р [3].

Методами дослідження були метод суцільної вибірки, використаний для добору слів-реалій з тексту оригіналу; метод семантичного аналізу, що був необхідний для систематизації слів-реалій за змістовим параметром; метод порівняння тексту оригіналу та тексту перекладу, застосований для з'ясування способу перекладу слів-реалій українською та російською мовами та метод кількісного аналізу, необхідний для встановлення кількісних показників способів перекладу, використаних різними перекладачами.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її результати доповнюють теорію перекладознавства, а саме надають нові дані щодо специфіки перекладу слів-реалій у художніх творах фентезійного жанру.

Практичне значення дослідження обумовлюється тим, що його висновки та результати можуть бути використані у курсі лекцій з теорії перекладу, спецкурсі з художнього перекладу, у подальших перекладознавчих студіях.

Зіставлення словарного складу будь-якої іноземної та рідної мови позначає, що в іноземній мові поряд з мовними одиницями, що мають одиничні, або численні відповідності в перекладацькій мові, є такі лексичні і граматичні одиниці, для яких в перекладацькій мові не існує прямих відповідностей. Безеквівалентна лексика головним чином, виявляється серед «неологізмів, серед слів, які називають специфічні поняття і реалії, і серед маловідомих імен і назв, для яких треба створювати оказіональні відповідності в процесі перекладу». Реалії входять до складу безеквівалентної лексики, але належать до найменш вивчених лінгвістичних одиниць. У перекладознавчих працях слово «реалія» як термін з'явилось у 40-х роках. Уперше його вжив відомий фахівець А. Федоров у праці «О художественном переводе» (1941).

При перекладі реалій існує дві труднощі:

1. Відсутність у перекладацькій мові відповідності (еквівалента, аналога) внаслідок відсутності у носіїв цієї мови об'єкта, який ця реалія позначає.
2. Необхідність, передати не тільки предметне значення (семантику) реалії, а також і її колорит (конотацію) – її національне і історичне забарвлення.

Існують різні системи способів перекладу вербалізованих реалій. У нашому дослідженні використано систему, що охоплює такі способи передачі реалій як: транскрипція / транслітерація, калькування, приблизний переклад (відповідність за родом та видом, функціональний аналог, опис/пояснення/тлумачення), контекстуальний переклад [1] або пошук словникового/варіантного відповідника [2].

Практичний аналіз засвідчив, що для більшості реалій (60%) опрацьованого твору перекладачі використовували кальки (наприклад, *The Dark Tower – Чорний Замок*, *North Moors – Північні Драги*, *Saruman the White – Саруман Білий*, *Rings of Power - Кольця власти*). Цей спосіб фактично збігається з калькуванням в системі способів перекладу В.І. Карабана, де його визначено як «прийом, який полягає у перекладі складових елементів слова або словосполучення і в об'єднанні перекладених частин в єдине ціле» [2]. Під час калькування зберігається структура лексичної одиниці або словосполучення мови оригіналу, де під кожне слово оригіналу підставляється словниковий відповідник вихідної мови. Тому цей прийом ще називають дослівним перекладом. Ми вважаємо, що використання кальки при перекладі «Володаря перснів» це доволі вдалий вихід із ситуації,

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

тому що автор також спирався на зміст імені який він надає персонажам, тобто прізвища характеризували тип діяльності або характерні особливості тієї чи іншої сім'ї, і за допомогою кальки читач може одразу зрозуміти про кого йде мова та чим він займається (наприклад, *Grubbs and Chubbs – Рымлы и Хрюклы, Burrowses, Bolgers, Bracegirdles, Brockhouses, Goodbodies, Hornblowers and Proudfoots – Помочь-Лямкинсы и Дудкинсы, Сдобкинсы и Бобровники, а также Большеноги и Копайнерсы*). Той же самий принцип використовувався і для назв місцевостей (наприклад, *Buckland – Заскочье, Misty Mountains – Мглистые горы, Staddle – Затая, Bree – Бригора*).

На другому місці за частотністю вживання є **транскрипція і транслітерація** (20 %). Це пояснюється тим, що більшість опрацьованих слів відносяться до назв місць та імен, які, якщо використовувати транслітерацію або транскрипцію, були б доволі важкими для запам'ятовування. Цими способами перекладу перекладачі користувалися лише для імен деяких другорядних персонажів (наприклад, *the Brandywine – Брендівіні, Brandybuck – Брендібок*) та географічних назв (наприклад, *Eregion – Ерегион, Anduin – Андуїн*). Але інколи перекладачам доводилося додавати пояснення реалії, які не є відомими широкому колу людей. Такі пояснення перекладачі давали у вигляді зноски з цифрою у низу сторінки або після самої транскрипції чи транслітерації. Слід зазначити, що єдиної чіткої системи принципів передачі власних імен та назв не існує. Велике значення тут має традиція. Що ж стосується неологізмів, то тут перекладач має певну свободу дій. Втім потрібно пам'ятати про так званий «асоціативний шлейф» – термін, запропонований Т.Є. Некряч, що означає «сукупність соціокультурних та історичних асоціацій, які поєднуються з певним концептом у реципієнтів певної етнокультури на конкретному історичному матеріалі» [6].

Для деяких випадків використовувалися такі засоби перекладу як напівкальки, семантичний неологізм, контекстуальний переклад, але вони складають меншу частину слів реалії. Із низки приблизного перекладу мав місце принцип заміни одиницею відповідного роду та виду. Також використовувався приблизний переклад.

Одним з найменш поширених способів перекладу реалій виявився **вибір варіантного відповідника** (4%), наприклад: *Elves and Dragons – ельфи та дракони, dwarves – гноми*. Це пояснюється тим, що лише незначна частина слів із нашої вибірки зафіксована у словниках.

Всі дані ілюструє рис. 1:

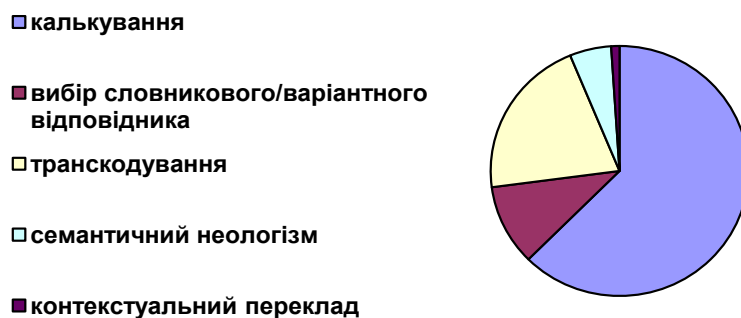

Рис. 1. Кількісні показники способів перекладу слів-реалії

Проведене дослідження не вичерпує обраної проблематики, його **перспективою** є аналіз способів перекладу слів-реалій в інших перекладах роману «Володар перснів: Хранителі Персня», а також у перекладах інших романів з циклу «Володар перснів».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Влахов С. И. Непереводимое в переводе (реалии) / С. И. Влахов, С. П. Флорин // Мастерство перевода. – М., 1970. – С. 15–24.
2. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури: граматичні труднощі, лекс., термінолог. та жанрово-стиліст. проблеми / В. І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2002. – С. 303.
3. Толкин Джон Рональд Руэл. Властелин Колец / Пер. с англ. Н. В. Григорьевой, В. И. Грушецкого; Пер. стихов И. Гриншпун. – СПб.: Азбука; М.: Оникс 21 век, 2002. – 543 с.
4. Толкин Дж. Р. Р. Володар Перснів: Хранителі персня / Пер. з англ. А. Немірова. – Дніпропетровськ: Видавництво Проспект, 2006. – 534 с.
5. Федоров А. В. Введение в теорию перевода / Андрей Венедиктович Федоров. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958. – 182 с.
6. Чала Ю. П. Реалія і культурно маркований знак: термінологічні аспекти перекладознавства / Ю. П. Чала // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. – Вип. 89 (1). – С. 122–126.

7. Tolkien J.R.R. The Lord Of The Rings: The Fellowship of the Ring/ J.R.R. Tolkien. – London: HarperCollins Publishers, 1998. – 955 p.

Науковий керівник – Ю.Ю. Долгова

Дильбар Досаева
(Шымкент, Казахстан)

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Наиболее ярко национально-культурная специфика проявляет себя во фразеологизмах. Восприятие топологически одинакового в природе культурного предмета – человеческого тела – происходит неодинаково представителями разных этносов. При межъязыковом сопоставлении соматических фразеологизмов выявляются и черты общности, и неизбежные различия национально-специфического характера.

Представляется интересным исследовать элементы национально-культурной специфики в восприятии образа человека к разным частям тела у русских и казахов, отраженных в фразеологических единицах (ФЕ).

Рассмотрим семантические группы фразеологизмов с соматическим компонентом *нос/мұрын* в русском и казахском языках. Методом сплошной выборки из фразеологических словарей [1, 2, 3] нами собрано 40 русских фразеологических единиц с соматизмом *нос* и 32 казахские фразеологические единицы с компонентом *мұрын*. Это показатель того, что «востребованность» данного соматизма в составе ФЕ сопоставляемых языков примерно одинакова.

В различных русских фразеологизмах *нос* чаще всего обозначает пространственную границу, приближение к которой указывает на максимальное приближение к человеку вообще: *нос к носу, под самым носом, из-под самого носа, не видеть дальше своего носа*.

Казахским эквивалентом русского фразеологизма *не видеть дальше своего носа* (не замечать очевидного, быть крайне недалеким) является ФЕ *мұрнының астын көрмейді*. Человек, который не видит дальше своего носа, оказывается «запертым» в пределах своего «внутреннего» мира. Следует отметить, что в русском языке соматические фразеологизмы с элементом *нос* в значении пространственной границы представлены шире, чем в казахском.

Русская ФЕ *совать нос* означает «вмешиваться не в свое дело». В образе фразеологизма находит отражение телесная метафора, то есть уподобление того или иного жеста или конкретного действия, поведения человека в целом и его отношение к другим людям. Телесное вторжение в чужое пространство означает вмешательство в чужие дела и отношения. Об универсальности этого образа свидетельствует его эквивалент в казахском языке *мұрын сұғу/совать нос*.

Телесная метафора лежит в основе русского и казахского фразеологизмов *задирать нос / мұрнын көкке көтеру, опустить нос / мұрны салбырап кетті*. В образах данных ФЕ тот или иной жест отождествляется с внутренним состоянием человека, его отношением к другим людям.

Нос как орган обоняния метонимически обозначает обоняние, чувства как таковые в русском и в казахском языках. Это нашло отражение в эквивалентных ФЕ *бросаться в нос/мұрнын жарды*. Частичное несоответствие данных ФЕ заключается в том, что казахская ФЕ употребляется для обозначения приятного запаха, а русский эквивалент - для обозначения резкого или неприятного запаха.

В следующих коррелирующих ФЕ *водит за нос/мұрнын тескен тайлақтай* (букв.: как верблюжонок с продырявленной ноздрей) нашло отражение метафорическое уподобление поведения животного и человека. Интересно то, что в русской ФЕ концепт *нос* выступает как знак обмана, надувательства. *Водить за нос* - обманывать, вводить в заблуждение, обычно обещая что-либо и не выполняя обещанного. Выражение, возникшее, вероятно, из сравнения с медведями, которых цыгане водили на показ, за кольцо, продетое в нос, и заставляли делать фокусы, *обманывая* обещаниями подачки.

В казахском же фразеологизме метафора связана со способом *управлять* животными (быками, лошадьми и т.п.), которых водят при помощи кольца, продетого в ноздри. Поэтому казахи воспринимают эту ФЕ в значении «покорный, управляемый, спокойный», «ходить на помочах, быть в подчинении, зависимости от кого-либо». Итак, данные ФЕ, имеющие одинаковую этимологию, оказались наделенными совершенно разными смыслами, лакунизированными для иного лингвокультурного сообщества: за словами – эквивалентами в двух языках стоят разные содержания.

К специфическим ФЕ с концептом *нос* относятся следующие: *держат нос по ветру* – беспринципно менять свои взгляды, оценки, поведение в зависимости от изменения обстоятельств. Возможно, этот фразеологизм восходит к речи моряков, то есть, первоначально имелся в виду нос корабля. В основе данной ФЕ лежит зооморфная метафора, уподобляющая действия человека животному: стараясь уловить запах, оно поднимает нос в направлении ветра.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

В русских ФЕ концепт *нос*, по нашему мнению, может замещать человека вообще. Это наглядно проявляется в таких ФЕ, как *на нос* (каждому, на каждого), *с носа* (с каждого, с одного человека). Своеобразную автономность *носа* по отношению к человеку подметил Н.В.Гоголь, наделив *нос* способностью оставить своего обладателя и независимо от него развезжать по городу в вицмундире.

В основе ФЕ *остаться с носом* лежит стертая или полустертая метафора, не воспринимаемая или, скорее, воспринимаемая подсознательно носителем языка. Ведь в ФЕ *остаться с носом* никакого *носа* русский не видит, тем более его и нет в обычном смысле слова. «Нос» - устаревшее от «нести» = подношение; *остаться с носом* – уйти с неприятным подношением, то есть, уйти, не добившись исполнения просьбы.

Безэквивалентными являются следующие казахские ФЕ, в которых казахский *нос* означает совсем не то, что русский *нос*: *мұрнынан тізді* (букв.: нанизывать через нос) – поголовно, все подряд; *мұрнына жылдын иісі келді ме* – о человеке, любящем поспать; *мұрынға сұққандай* - об одежде, которая к лицу; *мұрнымды кесіп берейін* (букв. отрежу свой нос и отдам) – выражение твердой уверенности, что сказанное им обязательно сбудется – «я не я буду, если...» (ср.: *голову даю на отсечение*); *мұрындық көрді* – отговорки; *мұрындық болу* ('быть организатором, инициатором' (мурындық – маленькая палочка, продаваемая через носовые хрящи верблюда или бычка, к которой привязывается поводок); *жаны мұрнынын ұшына келді* ('душа на самом кончике носа') - *душа ушла в пятки*.

Укажем основные общие значения, которые имеет концепт *нос* в телесном коде русской и казахской культуры:

- *нос* является знаком границы внутреннего пространства человека;

- *нос* метонимически связывается с представлениями о чувственном восприятии окружающего мира, с получением информации о нем;

- в русских ФЕ *нос* связан с символикой обмана и метонимически может замещать человека вообще.

Итак, совпадение значений ФЕ с концептом *нос* у русских и казахов можно объяснить, на наш взгляд, общностью перцептивных данных – давлением (влиянием) самого объекта, восприятием сугубо физических характеристик, а несовпадения чаще всего обусловлены различиями глубинных этнопсихологических установок и спецификой разного коммуникативного опыта

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Кенесбаев С. Фразеологический словарь казахского языка. – Алма-Ата, 1977.
2. Словарь образных выражений русского языка / Под ред. В.Н. Телия. – М.: Отечество, 1995.
3. Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1985.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1983.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Г.А.Ахметжанова

*Ойжамол Зайлобидинова
(Андижон, Узбекистон)*

МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ИНСОН МАДҲИ (ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИ ҲИМОЯ ҚИЛГАН БОБУР...)

“Биринчи навбатда миллий маданиятлар, халқ маънавий бойлигининг илдизларига эътибор бериш лозим. Бу хазина асрлар давомида мисқоллаб тўпланган. Бизнинг вазифамиз-шу хазинани кўз қорачигимиздек асраш ва янада бойитиш”.

И.Каримов

*Чу бобур санга қулдур, назар қил анга зинҳор,
Топилмас яна бир гул анингдек сенга, эй жон.
Эй жон санга анингдек бир қул яна топилмас,
Зинҳор анга назар қил, қулдур санга чу Бобур.*

Маънавий мерос қадим замонлардан бери аждоқларимиз, ота-боболаримиздан бизгача етиб келган маънавий бойликлар-сиёсий, фалсафий, ҳуқуқий ва диний қарашлар, ахлоқ-одоб меъёрлари, илм-фан ютуқлари, тарихий, бадий ва санъат асарлари мажмуидир.

Миллий тикланиш ўз-ўзидан содир бўлмайди, бунинг учун халқ дунё қарашининг миллий истиқлол руҳида ислоҳ қилиш зарур. Бу, биринчи навбатда, маънавиятга боғлиқ.

Маънавий кадрятлар инқилобий йўл билан ҳосил қилинадиган ҳодиса эмас, у жамият тараққиётининг барча босқичларида, унинг эҳтиёжлари туфайли юзага келади ва ўша давр ҳаётини акс эттиради. Ислоҳ Каримов айтганидек, маънавий меросга фарқлаб ёндашиш керак. [1, с. 35] Аниқроғи, ўтмиш меросдан демократик, ҳуқуқий давлат барпо этишга хизмат қиладиган, комил инсонни тарбиялашга ёрдам берадиган қисмларини олиш ва ривожлантириш лозим.

Мустақиллик бизга ўтмиш тарихий ва маданий-маънавий меросимизни тиклаш, буюк алломаларимиз қолдирган кадрятларни авайлаб-асраш имкониятини яратди. Бу мерос халқимизнинг бебаҳо бойлиги, ёш авлодни, барқамол инсонни вояга етказишнинг муҳим воситасидир.

Биз олдимизга демократик жамият қуриш, биздан овоз ва обод Ватан қолсин, деган шиорлар қўйган эканмиз, бу буюқ мақсадларга эришишнинг бош омили-комил инсонларни вояга етказишдир.

Маънавият ва маърифат соҳасидаги вазифаларимиз ана шу эзгу мақсадни амалга оширишга даъват этилган. Комил инсон тарбияси биз учун ҳам миллий, ҳам умумбашарий аҳамият касб этади, умумдавлат миқёсидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифадир.

Инсон ҳамиша эзгуликка, маънавий юксаликка интилиб келган, бамаъни, гўзал ҳаёт кечиршига, келажак авлодларга ўзидан яхши ном, ҳаёт-бахш кадрятлар қолдиришга интилган. Акс ҳолда Ғарбу-Шарқда буюқ алломалар, донишмандлар даҳо ижодкорлар дунёга келмаган бўларди.

Ўзбек мумтоз адабиёти-узоқ ва теран тарихга эга, унинг бағрида минглаб етук ижодкорлар бор. Уларнинг ҳар бири-бир хазина мисол. Аммо серкирраликда, сермахсулликда, бадий барқамолликда Бобур ижоди бетақдордир.

Бобур таҳаллуси шер маъносини беради. Умаршайх хонадони баҳор фаслида қир-адирларга чиқадилар. Бир маҳал қарашса, Заҳириддин даврада йўқ. Хизматкорлар, энагалар атрофдан излай бошлайдилар. Бир қир ошиб қарашса, Заҳириддин шер болалари билан ачомлашиб, ўйнаб ётибди. Шундан бошлаб уни “Бобур” деб эрқалата бошлайдилар. Кейинчалик бу эрқалатиш шоирнинг таҳаллусига айланган.

Бобур (таҳаллуси: тўлиқ исми Заҳириддин Мухаммад ибн Умаршайх Мирзо 1483.14.02 Андижонда туғилди 1530.26.12 Агра)-ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили: буюқ шоир, тарихчи, географ, давлат арбоби, истеъдодли сарқарда, бобурийлар сулоласи асосчиси, темурий шахзода.

Бобурнинг ёшлиги Андижонда ўтган. Бобур барча темурий шахзодалар каби махсус тарбиячилар, йирик фозилу уламолар устозлигида ҳарбий таълим, фикр илми, араб ва форс тилларини ўрганади, кўплаб тарихий ва адабий асарлар мутолаа қилади, илм фанга, шеърятга қизиқа бошлайди. Довюрраклиги ва жасурлиги учун у ёшлигидан “Бобур” (“шер”) лақабини олади.

Отаси Аҳсида бевақт, 39 ёшида фожиа қалок бўлгач, оиланинг катта фарзанди, 12 ёшли Бобур валиаҳд сифатида тахтга ўтиради (1494йил, июн). Мовароуннаҳр 15-аср охирида ўзаро низолашаётган темурий шахзодалар ёки мулкдор зодагонлар бошчилик қилиб турган, деярли мустақил бўлиб олган кўпдан-кўп вилоятларга парчаланиб кетган эди. Мовароуннаҳр тахти учун кураш авжига чиққан, турли сиёсий фитналар уюштирилмоқда эди. Бунинг устига Умаршайх Мирзога тобе бир неча бек ва ҳокимлар ёш ҳуқумдорга (Бобурга) бўйсунушдан бош тортадилар. Уларнинг айримлари Бобурнинг укаларини йўқласа, баъзилари мустақиллик даъвосини қилади, яна бошқа бирлари Бобурга рақиб, бошқалари амаки, тоғаларига қўшилиб, уни жисмонан йўқотиш пайига тушади.

Ўз амакиси ва тоғаси бўлмиш султон Аҳмад Мирзо билан султон Маҳмудхон хуружларини даф қилган Бобур ҳуқумдорлигининг дастлабки 2-3 йилида мавқеини мустаҳкамлаш, бек ва амалдорлар билан ўзаро муносабатини яхшилаш, қўшинни тартибга келтириш, давлат ишларида интизом ўрнатиш каби муҳим чора-тадбирларни амалга оширади.

Бобурнинг дастлабки сиёсий мақсади Амир Темур давлатининг пойтахти, стратегик ва географик жihatдан муҳим бўлган Самарқандни эгаллаш ва Мовароуннаҳрдан марказлашган кучли давлатни сақлаш, мустаҳкамлаш ҳамда Амир Темур салтанатини қайта тиклашдан иборат эди.

Темурийларнинг ўзаро урушлари кучайган кезларда Шайбонийхон Мовароуннаҳрни истило қилишга киришади. У 1499 йил Жиззах ва Самарқанд орқали Қарши ва Шаҳрисабзгача босиб боради, катта ўлжа билан Дашти Қипчоққа қайтади. Бирок, шаҳар аҳолиси ва зодагонларнинг маълум қисми Темурийлар ҳуқумдорлигини тиклаш тарафдори эди. Улар Фарғона ҳокими Бобурга мактуб йўллаб, Самарқандни ишғол қилишга даъват этганлар. Бобур 1500-йил кеч кузида ўз қўшини (240 киши) билан Самарқандга етиб келгач, аҳоли унга пешвоз чиқиб, шаҳар дарвозаларини очиб беради. Шайбонийхоннинг шаҳар ҳимояси учун қолдирган 600 нафар аскар кириб ташланади. Шайбонийхон Бухорога чекинади.

Бобур Темурийлар салтанатини ҳимоя қилиш ва уни сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилиб, Шайбонийхонга қарши бир неча йил давомида муттасил кураш олиб борсада, аммо мамлакатда ҳукм сурган оғир иқтисодий танглик ва сиёсий парокандалик шароитида мақсадига эриша олмади. 1503-йил июнда Тошкент хони Маҳмудхон, Бобур ва қалмоқларнинг бирлашган қўшини Шайбонийхон томонидан Сирдарё бўйида тор-мор қилинади.

Темурийларнинг тўхтовсиз жанглари ва оғир солиқларидан толиққан халқ Бобурни қўлламади ва у Мовароуннаҳрни (1504 йил июн) ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлади. Темурий ҳуқумдорларининг

бирлашиб Шайбонийхон қўшинларига тўсиқ қўйиш режалари амалга ошмайди ва тез орада бирин кетин мағлубиятга учраб, салтанатни батамом қўлдан чиқарадилар. 1519 йил баҳорига келиб Бобур Ҳиндистонни забт этиш режаларини амалга оширишга киришади ва кейинги 5-6 йил давомида бир неча юришлар уюштиради.

Нихоят, 1526 йил апрелда Панипатда асосий рақиби, Дехли султони Иброҳим Лўдийнинг 100 минг кишилиқ қўшинини 12 минглиқ аскар билан тор-мор қилади ҳамда Дехлини эгаллайди (қадимги Панипат жанглари). Орадан кўп ўтмай, иккинчи йирик ҳинд саркардаси Рано Санго устидан ҳам зафар қозониб, Шимолий Ҳиндистоннинг Бенгалиягача бўлган қисмини ўзига бўйсундиради.

Аграни ўзига пойтахт сифатида танлаган Бобур катта қурилиш ва ободончилик ишларини бошлаб юборади. Шу тариқа Бобур Ҳиндистонда уч ярим асрга яқин ҳуқум сурган қудратли Бобурийлар сулоласига асос солади.

Бобурнинг улкан санъаткорлиги шундаки, шахсий кечинмаларини жиддий унумлашма даражасига кўтара олади ва натижада асослари олға сурилган ғоялар умуминсоний қадриятлар даражасига кўтарилади.

Дарҳақиқат, Захириддин Мухаммад Бобур ҳаёт йўли, тақдири, ижоди, дунё қараш мураккаб ижодкордир. Унинг дунё қараш, ижодидаги зиддиятлар адиб яшаган давр, унинг ҳаёт йўли билан зич боғлиқдир. Ижодкорнинг дунё қараш, хусусан, унинг динга бўлган муносабати яхши ўрганилган эмас.

Бобур қолдирган илмий ва бадиий мерос унинг динга бўлган муносабатини ўрганишда асосий манбаа бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, Бобур яшаган ва ундан кейинги вақтларда яратилган тарихий, адабий асарларда ҳам қимматли маълумотлар мавжуддир. У 16-аср фарзанди сифатида Оллоҳни, ислом динини муқаддас билади, ислом фарзларига амал қилади. Оллоҳга қарата ҳамду саюнолар айтади. Шоир рубоийларидан бирида шундай ёзади:

Ё қахру ғазаб бирла мени туфроқ қил,
Ё баҳри июнотингда мустағроқ қил.
Ё раб, сенгадир юзум қаро, хоҳ оқ қил,
Ҳар насвъи сенинг ризонг эрур, андоқ қил.

Бобур яратган ихлос ҳамда қараш билан бирга, улуғ шайхлар ҳам алоҳида меҳр ва муҳаббат билан муносабатда бўлган. Хусусан, унинг Хожи Убайдуллага эътиқоди беҳад кучли бўлган.

Адиб “Бобурнома” асарида 1500-1501 йил воқеалари ҳақида сўзлар экан, Самарқандга ҳужум қила олмай юрган кунларини қаламга олади. Бекларнинг бири бир ой-қирик кунда оламиз деса, яна бири йигирма кунда оламиз дейди. Нуён Кўкалдош эса “ўн тўрт кунда олур биз” дейди. Шу суҳбатдан сўнг ўн тўрт кун ўтгач, кеча Бобур туш кўради. Тушига Хожа Ахрор киради, уни ғалабага даъват қилади, унинг шарофати билан Бобур ғалаба қилади. [2, с. 68]

Маънавий-маданий бойликларни ўрганиш ва уларни халқлар ўртасида тарғиб этиш тарбия мазмунини бойитади. Бу ҳали маънавий бойликлар тарбия воситаси сифатида хизмат қилади.

Бобур халқ одатларини жуда эрта ўргана бошлаган. Унинг ёшлиқ пайтларидаги Андижон удуми ҳақидаги ушбу далил буни исботлайди: “Андижондурким васатта воқий бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидир. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас”. [3, с. 35] Шоир асарларида берилган халқ урф-одатларининг доираси кенг мазмунли ранг-баранг, кўриниши ва тарбиявий таъсири кучли. Агар шоир бир одат билан саховатли бўлишини тарғиб этса, иккинчи бир одат таъсири билан келажакни олдиндан кўришга иштиёқ уйғотади. Бобур халқлар, хусусан, Фарғона водийси халқи саҳийлигини бутун дунёга бадиий ифода билан кенг ёйди. Бу эса, шоирнинг маданият ва маърифат жарчиси эканлигидан нишона эди.

Неру ўзининг “Ҳиндистоннинг кашф этилиши” ва “Жаҳон тарихига бир назар” асарларида: “Бобур-дилбар шахс. Уйғониш даврининг типик ҳуқмдори, мард ва тадбирли инсон бўлган. Бобур шу пайтгача ўтган маданиятли ва жозибадор инсонлар орасида энг етуқларидан бири эди”, - деб ёзган. [4, с. 107]

Хуллас, инсон тарбиясида кадриятлар энг муҳим ва бебеҳо воситадир. Халқимиз, айниқса ёшлар онгига муқаддас кадриятларимизнинг моҳиятини сингдириш, уларда умумбашарий ва миллий кадриятларга нисбатан ҳурмат ва садоқат руҳини сингдириш комил инсон шаклланишининг асосий шартларидан биридир.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзаев И. Бобур маърифати. – Тошкент: Фан, 1998.
2. Жалилов Б., Мирзаева С. Навоий ва Бобур. – Андижон: Нашриёт, 2007.
3. Юнусов К. Миллий ғоя ва ижтимоий ҳаёт. – Андижон, 2006.

Авазхон Зияев, Азамжон Ихтиёров
(Коканд, Узбекистан)

РОЛЬ ОБРАЗНЫХ СРЕДСТВ В ПЕРЕДАЧЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ

На современном этапе развития языкознания все большее внимание уделяется рассмотрению проблемы языковой семантики в плане ее национально-культурной специфики, которая выявляется в процессе сопоставительного изучения языков. Определение национально-культурной специфики лексики является важным как для прикладного языкознания (например, при изучении иностранных языков), так и для лингвистической теории - "...включение в лингвистический анализ еще одного измерения - социального, даёт возможность глубже проникнуть в самую природу языка, полнее выявить условия его функционирования и динамику его развития, позволяет представить в новом свете онтологическую картину языка как общественного явления".

Человеческий язык, представляя собой социальное явление, являясь "важнейшим средством человеческого общения и непосредственной действительностью мысли, несет в себе отпечаток духовной и материальной культуры определенной нации. "Язык и культура, национальный язык и национальная культура тесно связаны между собой. Они развиваются, взаимодействуя". Согласно гипотезе лингвистической относительности /В.Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорф/; «каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, из пределов которого можно выйти только в том случае, если вступаешь в другой круг», - говорил В.Гумбольдт /1956/. И „действительно, каждому языку свойственен "своеобразный крой" (термин Э.Сепира), иначе он не смог бы передать своеобразия национальной культуры, частью которой он является. Таким образом каждому языку характерны национально-культурные особенности, обусловленные жизнью развитием конкретного общества, т.е что составляет его национально-культурную специфику.

Обзор лингвистической литературы показывает, что вопрос национально-культурной специфики языковых единиц в английском и русском языках исследуются довольно активно, а в узбекском языке эта проблема только начинает разрабатываться.

Выявление и изучение национально-культурной специфики значений разных типов слов, установление национально-своеобразных семантических компонентов в структуре значения и способов их эспликации приобретают особую важность в связи с развитием сравнительно-типологических работ лексической семантики родственных и неродственных языков. По мнению профессора Ж.Буранова "Сравнительно-типологическое исследование является эффективным средством выявления национально-культурной специфики семантики слова, так как задачей сравнительной типологии являются сравнение систем различных генетически родственных и неродственных языков, выявление общих и специфических черт установлена межъязыковых соответствий в пределах конкретных, количественно ограниченных языков с учетом их типовых или системных особенностей" /Буранов, 1983:73.

Национально-культурная специфика проявляется в той или иной мере на всех уровнях языка: фонетическом, лексическом, фразеологическом, словообразовательном, синтаксическом, причем единицы различных уровней языка обладают национально-культурной спецификой в разной степени. Особенно ярко, как отмечают исследователи, национально-культурная специфика проявляется в лексической системе языка, которая прямо и непосредственно связана с окружающей нас действительностью. "И если мы в праве говорить о национально-культурном колорите языка, то его следует искать прежде всего в лексике, особенно в тех сферах, которые прямо или опосредованно связаны с социально-этническими и национально-культурными особенностями жизни /"среды обитания" носителей языка" /Язык и культура, 1987.

Национально-культурная специфика получает отражение в разных слоях лексики.

Лексика, являясь открытой и подвижной системой, отражает человеческую жизнь во всем ее многообразии. В развитии лексики можно проследить национальные и интернациональные тенденции, выявить общие семантические закономерности и образные осмысления.

Как показали исследования, источниками национально-культурной специфики значения слов являются слова, выражающие географические понятия, культурно-исторические термины, названия реалий, специфических для культуры и быта данного народа, отношения родства, номенклатура одежды и частей тела человека, названия растений и цветообозначения, характер полисемии, а также различного рода коннотации, образные слова.

Наиболее яркое воплощение национально-культурная специфика получает в образных средствах, в частности, лексических. И вполне закономерно, т.к. образность, как отмечают исследователи, имеет глубоко национальный характер, и всегда исторически и национально-культурно обусловлена. В семантике образных слов получает отражение самобытность национальной культуры, национальный склад образного мышления, особенности культурных традиций народа, говорящих на различных языках.

Слова различных языков, совпадая в своих денотативных значениях, могут отличаться образными значениями. Различия в образных значениях слов объясняются многими факторами культурно-этнографическими особенностями, присущими народам разных стран, различиями в природно-

климатических/экологических условиях, расслоениями общества по социальным, профессиональным и возрастным признакам.

Наиболее изученными в плане определения национально-культурной специфики является лексико-семантическая группа - зоосемизмов. Это объясняется тем, что одних и тех же животных различные народы могут наделять различными, иногда прямо противоположными качествами, что получает отражение в семной структуре значения слов.

Например, для англичанина слова "волк" содержат сему голодный, в то время, как в узбекском языке этой семы у соответствующих слов нет, а сема голодный "выделяется у слов "собака", "ит", что не характерно для значений этих слов в английском языке. Слово "выдра" в русском языке содержит семы - худая, - неприятная, некрасивая (выдра - о худой и не красивой женщине. - Словарь русского языка, 1985/, в то время как аналогичное слово узбекского языка кундуз - красивые черные брови (коши кундуз - чиройли, ўсиқ қора қош. Шахло кўзлар, ўсиқ жингалак киприқлар, кундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар. А.Қодирий, Ўтган кунлар).

Межъязыковым антонимом зоонима "кундуз" в английском языке является зооним "beetle", который в составе "beetle browed" обозначает человека с некрасивыми густыми и темными бровями.

Несовпадение семных структур зоосемизмов качественным образом влияет на характер образного значения этих зоосемизмов. Так, образное значение слова "выдра" по отношению к женщине в русском языке актуализирует эмоционально-оценочные семы отрицательной направленности ("тощая, как выдра"), а в узбекском языке актуализируется семы положительной направленности.

В узбекском языке зоосемизм "қуралай" служит для описание глаз. (қуралай кўз - чиройли катта қора кўз, оху кўз. Ҳаёт қуралай кўзларини чакнаиб йигитга бир кулиб боқди. М.Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Эквивалент на данной зоосемизм в английском языке не существует.

Как показано на схеме слова "bead" и "мунчок", эквивалентные на уровне денотативного значения, различаются своими образными значениями на уровне производных слов - "beady" и "мунчокдай". В английском языке, "beady" означает - small, round, bright (eye), в узбекском языке "мунчокдай" означает милтираган, сулув, (қиз).

Зооним "duck" в толковых словарях английского языка описываются как очоровательное или приятное существо о человеке. Однако, анализ словарных дефиниций узбекского "ўрдак" выявляет прямо противоположную сему для характеристики внешности, действий человека, ассоциирующихся с походкой утки, например, "лапанглаб юрмоқ", ўрдак обозначает неуклюжего человека.

Зоонимы "butterfly" и "peacock" имеют в своей семантической структуре "pretty", "pleasant", "elegant". У одних имен эти семы проявляются в составе КФЕ: as pretty as butterfly, "she is a peacock in everything but beauty. Корелирующие зоонимы в узбекском языке не содержат таких сем. Но аналогичные семы "гўзал", "ёқимли" входят в значение других зоонимов "тўти" и "қумри" в узбекском языке.

Другими словами, эти производные в каждом языке мотивированы различными признаками: в первом случае внешний признак формы, размера, яркости, во втором - красоты. Семантическое основание образности и ее национально-культурной специфики составляют различные мотивирующие признаки, положенные в основу образных значений производных английского и узбекского языков. Это обусловлено тем, что в процессе словообразования в этих производных происходит выбор и актуализация признаков, которые в этих языках не совпадают. В свою очередь, возможность выбора того или иного мотивирующего признака обеспечивается тем, что общее денотативное значение, выступавшее в качестве мотивирующей базы, обозначает предметы окружающей действительности в совокупности их всевозможных признаков. В экстралингвистическом плане использование различных признаков одного и того же предмета объясняется национально-культурными особенностями данных языковых коллективов. Приведенные примеры убедительно, на наш взгляд, показывают, как при формировании образного значения одновременно проявляется и его национально-культурная специфика.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Ашурова Д.У. Лексикон как отражение национально-культурной специфики языка. // 2-я межд. науч. конф. Язык и культура. - М., 2003. - С. 76-81.
2. Ашурова Д.У. Перспективы научных исследований в свете новых направлений лингвистики // Филология масалалари. Илмий-методик журнал. - Тошкент: ЎзДЖТУ, 2004. - №4 - С. 37-40.

*Бекен Ибраим
(Алматы, Казахстан)*

СӨЗ ЖӘНЕ АҚЫН

М.Жұмабаев творчествосы – отаршылдық кезеңінде күйзелген қазақ әдебиетін әлем әдебиетінің деңгейіне көтерген, психологиялық-көркемдік иірімдер мен әлем поэзиясына жаңа өрнектер, бояулар қосқан эстетикалық құбылыс, көркемдік жаңалық. Ол поэзиямыздың эстетикалық әлемін тың бояулармен, күрделі сезімдік әлеммен байытып, жаңа биікке көтерді. Қазақ поэзиясының ғасырлар бойы қалыптасқан бай дәстүрінен, фольклор мен ауыз әдебиеті құнарынан еркін, табиғи нәр алған ақын Шығыс пен Батыс әдебиетінен де мол сусындап, өзіндік эстетикалық әлем қалыптастырды.

Ақын шығармашылығының өзіндік эстетикалық әлемін айқындаған қазыналар ретінде бірден көзге түсетіні - өзіндік образдар және образдық сонылықтары, соны толғам сарындары, түрікшілдік, лирикалық кейіпкердің рухани мөлдірлік қуаттандырған асқақтығы (Мағжанға дейінгі ақындарда мен – күнмін, пайғамбармын..., деп келетін сарындар бұлайша өр дауыспен айтыла бермейді) мен көлгірсуден аулақ сыршыл сезімталдығы.

Оның лирикалық кейіпкері бұған дейінгі қазақ өлеңіндегі ешкімге ұқсамайды. Бұған дейінгі қазақ жырындағы кейіпкер субъективті өмірі жайында, әсіресе жан дүниесіндегі құпияларды жайып салуға, бар шындығын ағыл-тегіл ақтарып салуға соншалықты пәрменді құштарлық білдіре қоймаса, енді лирикалық кейіпкер өзінің осалдығын да, қуатын да жасырмайды, күлбілтелеп, күмілжімейді. Бойын кернеген саналуан сезім-толғаныстарын, толғамдарын іркіп, өзін өзі сақтандырып немесе тежеп, тиып ұстаудан мүлдем аулақ. Әсіресе ынтық сезімдерді жасырмай, ақтарып айтуға құлықты. Жан сырын жарық дүниеден қымтамай, тұмшаламай, көз жасындай мөлтілдегіп, таң шығындай мөлдіретіп жеткізеді, не айтса да, ағынан жарылып, адалын айтады. Лирикалық кейіпкер субъективті толғаныстарын былай қойғанда, әмбеге ортақ, драмалық сезім арпалыстары арасында да өз түйсігімен, өз түсінік-тұрпатымен дараланады.

Бойындағы осалдығын да, озаттығын да бүгіп қалуды, демек, көлгірсуді білмейтін кейіпкер ашықтығымен, адалдығымен, сыршылдығымен бөлекше бітім танытты. Толқымалы, өзгермелі көңілдің бүгін былай, ертең олай құштарлықтары Мағжан Жұмабаевқа дейінгі қазақ поэзиясында дәл осыншалық ағыл-тегіл, дәл осыншалық үздіксіз, жүйелі төгіле бермейтін.

Орхон-Енесай ескерткіштеріндегі басқаға бас июді білмейтін жауынгерлік рух, Ж.Баласағұн, А.Иассауи, А.Иүгінеки, С.Бақырғани, Хорезми, С.Сарай, т.б. дастандарындағы заман – қоғам – адам үштігін мәңгілік мұраттар, ислам идеялары тұрғысынан терең таразылауға ұмтылған философиялық пайымдаулар, осы бағыттағы көркемдік ізденістерді одан әрі жалғастырған «кітаби» ақындар шығармаларында аталған үштік мәселесін айнымас асыл гуманистік мұраттар тұрғысынан бажайлап, адам мен қоғамның этикалық тазалығын, нормасын іздеген, бұларды өмірлік қажеттілік пен тіршілік дағдысына айналдыруды көздеген, соның жолдарын табуға құшырланған лирикалық кейіпкерлердің толғаныстарында көбіне замана талабы мен алшақтау, ажырау мүмкін емес, объективті жағдайды ескере келе, өз мүмкіндігі мен табиғатына сәйкес ерікті-еріксіз ықтиярымен өзі қалыптастырған-қалыптасқан ішкі сабыр, тереңде жатқан ұстамдылық аңғарылатын.

Махаббат кешулерін рухани өмірдің белгілі бір кезеңдегі эстетикалық – субъективті үлгісі мен рухани-эстетикалық нысанасы ретінде сұлулап сырлаған сал-серілер (Біржан, Ақан, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса, үкілі Ыбырай, т.б.) поэзиясы да қалыптасқан дәстүр мен заман нобайлаған шеңберден қаншама ықыластанып құшырланғанымен, айтарлықтай аса қоймайтын. Тек Абай шығармашылығында ғана ежелден бергі рухани-тарихи даму орнықтырған дәстүр шеңберінен шығып, лирикалық кейіпкердің тек өзіне ғана тән субъективті сезім буырқаныстарын айқын, айбынбай ажарлау мен айшықтау еркіндеп, көріне бастады. Абайдың ұстамдылығы заман нормаларына, заңына бағыну, көз жұмып, соған мойын ұсынудан гөрі өз көңілі ұйыған, өз көзі жеткен сенімнен, болмыс құбылыстарын таразылаған өз танымынан туған. Жеке адам өмірінің немесе тарихи қоғам шеңберіндегі мораль типтері, махаббат, табиғат, т.т. қай-қайсысы да лирикалық кейіпкерлерді ең алдымен философиялық аяда толғандырады да, ақын поэзиясы әсіресе осы қырымен айрықшаланады.

Ақындық “меннің” сипаты мен сырынан хабар беретін лирикалық кейіпкер сомдауда бұрыннан мол тәжірибе жинақтаған қазақ поэзиясына Мағжан жырлары әкелген кейіпкер өз бойында жоқты бар ғып көрсетуге ұмтылып тыраштанбайды, ақылгөйсімейді. Ақтарып айту бар да, асыра айтудан аулақ. “Түлмін”, “күнмін” деуі – күшенуі емес, тарихынан тамыр алған, оның бағасын таныған отаншыл рухтың өз қадірін өзі сезініп, асқақ парлауы, еңсесін езігіе бастырғысы келмеген өр кеуденің ноктаға мойын ұсынғысы келмеген арда асаудай аспанға шапшып қарсылауы.

Осынша өр, асқақ кейіпкер - енді бірде бала, енді бірде дана. Қол созым жердегі ғашығына қолы жетпей, жалындап жаны күйіп, азап шеккенде, төгілген көз жасын да жасыра алмайды. Бұл – жан дүниесінің тазалығы, мөлдірлігі, “адалымды айтсам, жақпай қаламын-ау”, «осалдығымды білдіріп алам-ау» деген қауіп-ойдан немесе есепшілдіктен аулақ сенгіштігі. Лирикалық кейіпкер осындай адалдығымен, риясыздығымен баурайды, сендіреді. Осындай соны бітімді кейіпкер – М.Жұмабаев поэзиясындағы жаңалықтардың бірі деп айтуға лайықты. Идеялық аңсар-принцип, сарын ретінде белгі берген түрікшілдік те онымен тұстас немесе алдындағы ақындарда дәл Мағжандағыдай айқын дауыспен аршындап, алға шығып көріне бермейді.

Мағжан поэзиясының өзіндік эстетикалық әлемін қалыптастыратын субъективті факторлар ретінде жаңа образдар және образдылық сонылықтар, соны толғам-сарындар (мәселен, түркішілдік, лирикалық кейіпкердің мәлдір сезімнің асып төгіліп жатуы, қуаттылығы, рухани тазалығы, аса асқақтығы. Мағжанға дейінгі ақындарда мен – күнмін, пайғамбармын... деп келетін сарындар кездесе қоймайды) мен көлгірсуден аулақ сыршыл сезімталдық атап айтуға лайықты. Оның өлеңдерінде символизм түрлі қырынан көрініп, түрлі тұрғыдан пайдаланылады. Ақын символизмнің өзіндік мүмкіндіктерін кәдеге жаратумен бірге өмірлік мегзеуі машақатсыз-ақ табылатын астарлық-жинақтаушылық қуат қосып, лирикалық кейіпкердің субъективті сезімі немесе ой-аңсарымен табиғи өрілген суреткерлік концепцияны бейнелейтін астарлы байыптау дарыту арқылы символизмді таза эстетикалық ағым ғана емес, ауқымы одан әлдеқайда кеңірек эстетикалық-философиялық жүйеге көтерді деп айтуға болады.

Әрине, символизмнің де өз философиясы бар. Дегенмен М. Жұмабаев поэзиясындағы символизм таза осы түрдегі ағым, құбылыс ыңғайында ғана қалмайды, өмірлік тиянағы нық, реалистік мегзеуі мен романтикалық аңсары қабаттасқан жаңа құйма секілді. Сырт қарағанда, біркелкі символистік бояулардан құралған секілді көрінетін өлеңдерінің өзінде де реалистік – романтикалық астарлар бірін бірі толықтырып, бірінен бірі туындап жатады. Бұл мәселе алдағы уақытта арнайы зерттелгені игі.

Ақынның лирикалық кейіпкері субъективті толғанысымен бірге әмбеге ортақ, жалпыға мәлім драмалық сезім кешулерімен ерекшеленеді. Бұл сипат Қазан төңкерісіне дейінгі де, одан кейінгі де өлеңдеріне тән. Жиырмасыншы жылдарда кемеліне келген ақынның «Мені де өлім, әлдиле» секілді туындыларынан күрделі конструкция, символизм мүмкіндіктері – ой ишаралау тәсілдері мен бейнелеу құралдары белгілі бір өмірлік құбылыстар немесе абстрактылық арқылы микроәлем жасаудан гөрі көркемдік концепцияны бейнелеуге қызмет еткен, демек, өзіндік эстетикалық-философиялық көру мен байыптау жүйесін қалыптастырғаны аңғарылады.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ поэзиясына Мағжан Жұмабаев әкелген жаңалықтардың бірі – бейнелеу мүмкіндіктерін молайтатын, көркемдік әлемді байыта түсетін эстетикалық конструкцияны көркемдік концепцияны жеткізуге шебер пайдалануы. Алғаш рет біз қолданып отырған бұл терминге мынадай ұғым сиғызуға тырыстық. Эстетикалық конструкция дегеніміз – белгілі бір өлеңнің идеялық-көркемдік мазмұнын қамтыған көркемдік құрылымдағы образды-мағыналық тұрғыдан өзара сабақтасқан бөліктер жүйесі. Рас, мұндай конструкцияның жекелеген, «стихиялы» түрде жасалған үлгілері фольклорда, ауыз әдебиетінде де ұшырасатын.

Ал, ақын бұл тектес компоненттерді тіптен басқаша бөлекше күрделендіріп, жаңа конструкция-құрылым жасады. Айталық, “Мені де, өлім, әлдиле” атты өлеңіндегі әр өлімнің өз шежіресі, трагедиясы бар. Солардың бәрі қосыла келіп, автордың осы шығармадағы көркемдік әлемін құрайтын эстетикалық конструкцияға айналған. Бұған дейінгі поэзияда жалпы көркемдік мазмұнға кірпіш қызметін атқаратын бейнелеу қазыналарының енді қоғамдасқаны соншалық, әрқайсысы жеке-дара деп бағалауға лайықты бір-бір “ансамбльдердің” басын біріктірген, бұған дейін төл поэзиямызда болып көрмеген тосын, суық сызымен сұсты, құрылымы жаңа, өзіндік бір әлем жасаған. Осы әлемнің құрамындағы ансамбльдерді құрайтын компоненттер ақын шығармаларында бұрыннан-ақ әр кезде түрлі келбетте кездесетін.

“Мені де, өлім, әлдиле” өлеңіндегі мысалдарды салыстырғанда, алғашқыларында “өлік, өлім” сөздерінің символдық мәнде қолданылғаны, алайда тек өз бояуымен ғана тұтасып тұлғаланған концептуалды әлемді емес, лирикалық кейіпкердің ақындық “менінің” аңсарын аңғартуға қажетті сезім-ситуацияны, сезім-символды бейнелеу үшін қажетті компонент қызметін атқарғаны байқалады.

Ойды, эстетикалық нысанды бейнелейтін күрделі, сатылы, әрі өзара сабақтас мазмұндық-көркемдік ұстындар арқылы тұтасқан конструкцияға құрылған өлеңдер қатарына “Гүлсімге”, “От”, “Мен кім?” өлеңдері де жатады.

Осындағы күн – бет, жұлдыз жібектей, жұлдыз – жүзік, ай – алқа, күндей күміс табақ, мінсіз сұлу меруерт, сәулелер шоғы, меруерт – көз жасы, т.б. бейнелі кестелер, әлбетте, бірден көзге түсіп, ақынның шалқар талантын, шабыттылығын айқын танытады. М.Жұмабаев поэзиясының осы сәтте көрінетін тағы бір айрықшалығы – айқын, ажарлы айшықтардың қасында қаумалаған қарапайым секілді тіркес сөздердің сезім сәулесі мен көлеңкесін тірілтуі, талпындыруы, түрегелтуі, тербетуі. Лирикалық кейіпкердің жан күйін “келсең егер, қадар ем, берер ем, күлмей” секілді кәдуілгі кірпіш-сөздерден-ақ барлап үлгереміз. Келші, сүйші, көрейін, өлейін, берейін, шашқандай, көзден аққан секілді байырғы, байсалды сөздер өлеңнің көркемдік әлемін кестелеген контекстің құрамында әрқайсысы тек өзіне ғана тиесілі, тек өзіне ғана тән қызметті атқарып, көркемдік бірліктерге айналған. Мұндай мәртебелі қызмет атқарған қарапайым сөздер шебер қиюласып, лирикалық кейіпкердің психологиясынан, парасатынан сыр шертеді. Демек, бейнелік қызметі теориялық анықтамалар мен шарттарға тікелей сәйкес келмесе де, өлең контексінің, тіркес контекстінің біртұтас бітімінің бір бөлігіне айналу арқылы ажарлау абыройына ие болған.

Мұндай мысалдар ақын шығармаларында молшылық. Образ күрделілігі мен алуан түрлілігі, образдылық әлемінің байлығы, сан түрлі тәсілдермен жасалуы – ақынның жиырмасыншы жылдардағы поэзияға зор үлес қосқанының айғағы. Ақынның өз замандастарына ықпалын Бернияз Күлеев, Ғұбайдолла Балақадыров өлеңдерінен де, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, т.б. шынайы ықыласпен жазылған мақалаларынан да байқаймыз.

Лирикалық кейіпкердің жан дүниесіндегі құбылыстарды терең де нәзік бейнелеу, жан сырын, сезім дірілін ірікпей, ақтарып айту да мөлтек психологиялық талдаудың бір көрінісі іспетті. Мағжан Жұмабаев ештеңе бүкпейді, қанша қуанып, қанша жылағанын да жасырмайды. Қазақ поэзиясының арғы-бергісіне көз салғанда, Мағжаннан өткен «жылауық» ақын табу қиын. Бұл көз жасы – ақынның күйректігі, рухани бошалаң, болбырлығы емес, рухани әлемінің тұнықтығы мен толғанысының мөлдірлігі, шіркеу түспеген, шырылдап шыққан шындығы.

Жан ләззатын тән рахатымен бірлеген, өмір туралы, сүю туралы толғанысын мұндай ашық, мұнша еркін, өткір де тосын ақтара айшықтау бұған дейінгі қазақ поэзиясында кездеспейді. “Бүгінгі күн өмір, өлім - менікі”, “Сырым”, “Сүй, жан сәулем” өлеңдерінің өзегіне айналған сезім екпіндеген сайын арнасы кеңейе келе, толассыз толқындап, кейіпкердің рухани әлеміне жетелей түседі, қапысыз бойлап, оның табиғатын танытады.

М.Жұмабаев шығармаларының жалпы қазақ поэзиясына, оның ішінде жиырмасыншы жылдар әдебиетіне қосқан үлес-жаңалықтарының бірі – бүгінгі көптеген зерттеушілер дұрыс көрсетіп жүргендей, символизм рухындағы туындылар. Бұл ретте символ мен символизм ұғымдарының шекаралары шендес, бір-бірімен сабақтас ұғымдар болғанымен, әрқайсысының өзіндік жүгі, міндеті барын да ескерген жөн. Ақын шығармашылығында мұның екеуі де молынан кездеседі. Символизм көркемдік ағым ретінде де, ой-сезімді бейнелеудің тәсілі ретінде де стильдік ерекшелікті қалыптастыруға атсалысады. М.Жұмабаев қазақ поэзиясында алғашқылардың бірі болып, сөзді символдық-көркемдік бірлік деңгейіне биіктетіп, эстетикалық мағына, идеялық мазмұн дарытумен шектелмей, философиялық мөлтек әлемге (микромир) айналдырады. Демек, қарапайым болса да, қайраты ашылған сөз енді өзінің мән-қуаты арқылы ойды жеткізудің құралы қызметін атқаруды “місе тұтпай”, контекстің құрамында әлсін-әлсін дараланып көрінуі арқылы эстетикалық-философиялық мазмұнға, сол арқылы эстетикалық-эмоциялық қуатқа ие болады. Мәселен, от, қара, қараңғылық, жер, жел, жол, жұлдыз, күн, түн, сәуле, зар, өлім, т.б. сөздер жай лексикалық бірлік емес, символ-сөз, образ-сөздер дәрежесіне көтерілген. Біраз тұстарда философиялық категорияларға да айналады. Контекстің әлпештеуі мен иіріміне, икемдеуіне, құрамындағы барша сөздің басын қосып, басты нысанаға жұмылдыру арқылы пайда болатын көркемдік қуатына қарай әр сәтте алуан бояу сәулесімен нұрланады. Мұндай сөздер енді символ-сөздерге, символ-ұғымдарға, символ-мағына, символ-идея, символ-бейне, символ-бояу, символ-нақыш, символ-концепция, символ-проблема, символ-категория, символ-бейнелілікке ұласады.

Осы жылдары ол қазақ өлеңіне жаңа ырғақтар, жаңа түрлер мен тақырыптар енгізіп, бұрын жанр ретінде көркемдігімен айқын тұлғаланып, көзге түсе қоймаған балладаларды (“Адастым”, “Бостандық”, “Көк теке”, т.б.) дүниеге әкелді.

Мағжан Жұмабаев поэзиясы – қазақ әдебиетінің жарқын құбылысы. Ақын өз кейіпкерлерін сезімнің сан қилы қиынына, қиясына, сан шырғалаң сынына салып, сырын риясыз, ағыл-тегіл жеткізеді. Сол арқылы психологиялық-аналитикалық талдау жасайды.

*Алия Каппасова
(Павлодар, Қазақстан)*

САН-МӨЛШЕР МӘНДІ СӨЗДЕРДІҢ СӨЙЛЕМДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қазақтың өлшем бірліктері туралы елеулі еңбектер, ғылыми жобалар, мақалалар жазылып жүр. Солардың ішінде қазақтың өлшемдік бірліктерін ауқымды қарастырған ғалым Сейіт Кенжеахметұлы «Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті» еңбегін атаймыз [1, 306 б]. Бұл сөздердің саны жағынан аз болғанымен, қолданылу аясы нақтылықты қажет етеді. Және оның сипатын білмейінше, яғни сол өлшем бірліктің мағынасын білмесең, оны көзге елестетіп, шамасын аңдау мүмкін емес. Жалпы мағынасы жағынан сөздер сан-салалы. Олар : ұзындықты, арақашықтықты, салмақты, сұйық заттарды, дене бітімді, межелікті. Жобалы өлшемді т.с.с. білдіреді. Салмақ пен ұзындықты әркез адам бойымен, адымымен, қолымен, саусақ аралығымен, уысымен, кеудесімен өлшеген.

Қазақтың өлшем бірліктерін білдіретін сөздер барлық жанр үлгісінде көрініс табады. Солардың бірнешеуін қарастырайық:

Бір уыс шөп бір ділдаға да жок. [2, 196 б]. Бұл жерде «**бір уыс**»-ол адамның бір қолының сиымдылық мөлшерін білдіріп тұр.

Ортаға келіп, **бес етек** тезекті үйді. Отты маздатып жақты[2, 209 б]. Бұл жерде тезектің мөлшерін әйел адамдардың киген көйлектерінің ұзындығы мен оның көлемін ескеріп шамалауға болады. Тезек-ұсақ малдан қалған қалдығының нығыздалған түрінің бөлінгендегі кесегі. Ауыл тұрғындары оны кесектеп кесіп, яғни ойып алып желге кептіргендегі түрін «тезек» деп аталынған. Сонда тезекті бір емес бірнеше рет, бес рет әкелгені туралыжәне «үйді» деген етістігі арқылы оның көптігінен хабар беріп тұр.

Ұзын бойлы, **аршын** төсті ақсұр жігіт шекпенінің бір жеңін беліне қыстырып, жерден шөп жұлып алып, алақанын үйкеп жіберді де, ақпандағы бұраша шабынып шыға келді [2, 218 б]. Бұл туралы Сейіт Кенжеахметов жоғарыда атап өткен еңбегінде анықтаманы былай деп берген: «**Аршын** – метрге тең өлшем, кез. Аршын – заттың көлемін аршынмен өлшеу, мөлшерлеу. Аршын – ерте кездерде қолданылған ұзындық өлшемі. Ол қазір қолданылып жүрген «метр» өлшеміне жуық. Аршын сөзінің төркіні парсы тілі. Олардағы «әрш» сөзі бізде «шынтақ» деген мағына береді. Кейде шынтақ пен саусақ ұшына дейінгі аралықты да «арш» деп атайды. Міне, осылардың түбірлерінің біріне « ын » жұрнағы қосылып, ұзындық өлшемін білдіретін «аршын» атауы пайда болған.». Демек, «Аршын» деген егер ересек адамның саусақ пен шынтақтың аралығы деп шамаласақ, ол 75-85 см аралығын қамтитынын ұзындық өлшемі болады.

Осы сықылды елдің ортасындағы үкіметі де, қожасы да, ұйтқысы да Баянның түбіндегі бір **шөкім** казак-орыс еді [2, 260 б]

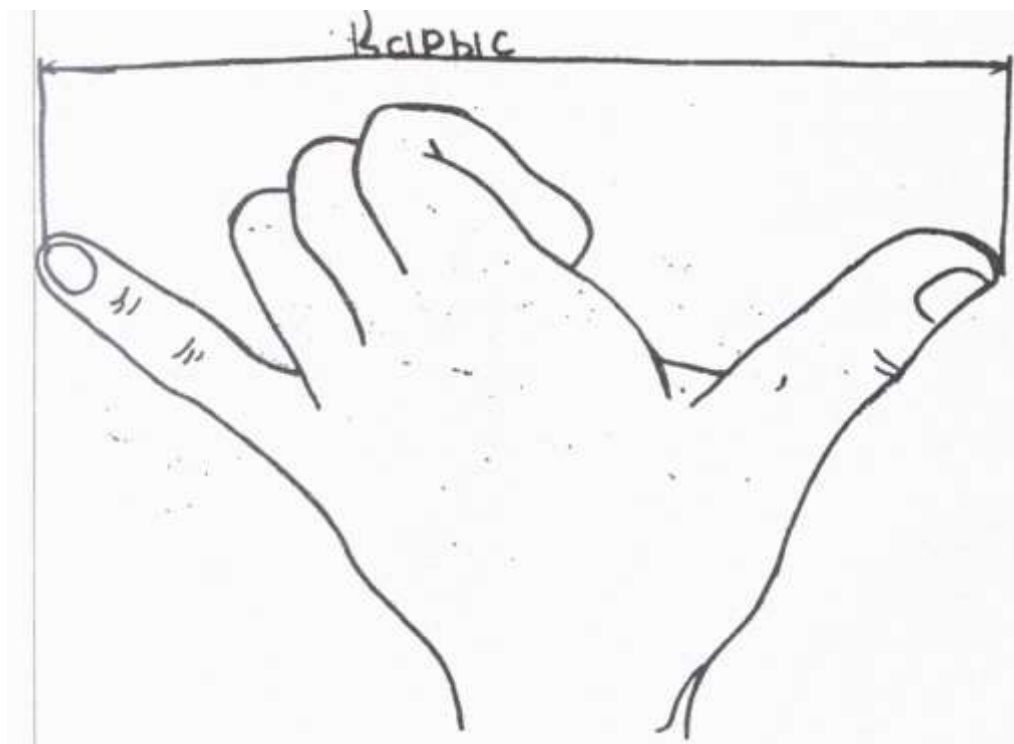
«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Жалпы түсіндірмелі сөздікте аралықты «қарыс» сөзі туралы : **Қарыс** – бас бармақ пен шынашактын керіп ұстаған арасы. қарыс ≈ 23 см ұзындық өлшемі деп берген. Қарыс сөзі шығармаларды кере қарыс деп

тіркесіп те қолданылады. Мысалы : «Суретіңнен айналайыным, әскер формасын киіп түскен екен, сондай жарасымды, шашын артына қайырыпты, маңдайы кере **қарыс**, қабағы сәл кірбіндеу» [3, 271 б].

Сондай-ақ азуы алты қарыс деп те жиі қолданылады. Бұл- кере қарыстың мағынасынан өзгеше мағынасын білдіріп тұр. Бұл жерде біріншіден, бұл тұрақты тіркес, екіншіден, адамдардың беделі туралы ауыспалы мағынаны білдіріп тұр. «Тоғжан, Сақау,Көтеш, Жаяу Мұса, Жамшырбай, Мұстапа, Мәшһүр Жүсіп, Сұлтанмахмұт сынды ақындар, әншілер, серілер де туған, кешегі патшаға білікті дуан басы Шорманның Мұсасы да, паң қазысы Серкебай да Сүйіндіктен шыққан, Құсайын, Төнті сықылды азуы **алты қарыс** көкжал болыстар да сүйіндікте болған [4, 260 б].

Жүргенде сербендей басып, он шақты **қадамды** бір-ақ басып отырады [4, 16 б].

Енді бір 20–30 қадам асуға өрмелей бергенде, Қарткожа: «Алла!» деп, атынан ұшып түсті [2, 247 б]. Мұнда да жоғарыда атап өткеніміздей ұзындықты не аралықты адам адымымен өлшеген. Адым – ересек адамның қалыпты жағдайдағы аттаған бір қадамы. Ол кейде адым-қадам, қадым деп қолданылады. Ал пойыздар шығыстан батысқа қарай, батыстан шығысқа қарай жүйткіп жатады...Түн ортасы әлетінде әлдекім жолшының үйшігіне қарай **қасарыса қадымдап** келе жатты. Әуелі шпалдармен жүрді, қарсы алдынан пойыз шыққанын көріп, жолдан шығып қапталға түсті [3, 8 б].

Күн ұзын аттан да түспей, өзге жүргіншілерден **оқ бойы алда** отырған [5, 3 б]. Оқ жететін жердей деген шамалы аралық.

Көз ұшына кетіп ұзап алып,ылғи **жапа жалғыз** шауып отырған [5, 4 б]. Тым алыс деген мағынада қолданылған.

Айнала төңіректе не бір түп тал, не бір ағып жатқан **бір қасық** жылға да жоқ [3,119 б]. Қасық сөзі арқылы аздықты білдірсе, жоқ сөзімен сөйлемді аяқтап «мүлдем» деген мағынаны айқындаған.

Түлкі **қас қағым сәтке** ғана көз жазуы мүмкін екен, кенет 8 тұмсық бұлым тасасына қосарланған локомотивтердің ұзынды- қысқалы оттары жарқ ете қалдыда, қуатты прожекторлар алдында жатқан жердің бәрін көз қарықтыра жарқыратып, бір сәтке даланың өлі денесін түп-тұтас жалаңаштап, ақ сәулеге малып жіберді де, аш мақұлық от үстінде шырқ айналған жынды көбелектей апалақтап алас ұрды да қалды [3, 7-8 б]. Лезде деген ұғымда.

Разъезден жеті **шакырым** жерде темір жол төбешікті тіліп өтеді [3, 16 б]. Нақты километр шамысын беріп тұр.

Дәл қазір Қазанғап түйені бұйдасынан алып, алға түсіп, **аршындай** басып келе жатпаса, Сарыөзектің қойнына сүңгі түскен сайын Едіге мен Үкібаланың халі қалай боларын болжаудың өзі қиын [3,74 б]. Бұл жерде «аршындай» сөзі түліктің жүрісінің жылдамдығы мен адамның ішкі толғанысының қарама-қарсылығын аңғартып тұр. Түйе адымдап жылдам келе жатса, Үкібала алдағы болатын оқиғаларға тіптен де асықпайтыны, тіпті тоқтап қалғанын да қалайтындығын білдірген.

Иірмойынды асқақтаған басы толқын үстінде бір қалыпты қалықтап келе жатқан сияқты : тарамысты **аршын** аяқтары жер танабын талмай сыдыртып, ауаны қайшылап бара жатқандай [3, 91 б]. Бұл жерде де жүріс қалпы туралы.

Сөйткен Пошта Жәшік құрылыстанып, **құлашын жайып**, өзінің шебіне бейсеубет адамдарды кіргізбейтін болып алды [3,128 б]. «Құлаш» деген адамның екі қолын екі жаққа созғандағы аралық, яғни шамамен -1,80 м. Ана-Бейіттің өз тарихы бар-ды. Атадан қалған аңыз бойынша, әңгіме өткен **ғасырларда** жуан-жуандардың Сарыөзек даласын басып алуынан басталады [3, 128 б]. Ғасыр сөзі 100 жылдан тұратын уақыт мөлшері.

Бұрын зіңгіттей жігіт білетін оқуды бұлар **шынашақтайынан** игеріп алмаса болмайды [3, 113 б]. Бұл «кішкентайынан» деген мағынада. Одан төмен, шидің ішіне таяу **кішкене** қара саба тұр [4, 81 б]. Қалыпты саба жылқы ерісінен тігілген ыдыстың мөлшері 18-20 литр [6,85 б]. Осымен салыстырғандағымөлшеріжағынан кішілеу сабаныңшамаланған жағдайы.

Өңкей **көк өрім**, көген көз, жанмен жан асырап жүрген сорлылар [2, 248 б]. Мұндағы «көк өрім» - жастар мағынасында тұр.

Жігіттер Дорменнің күресін мадақтап, **лек-легімен** түтін жаққа тарай бастады [2, 254 б]. Бір сөздің қайталанып «лек-легімен» деп қолданылуы шұбырған топ мағынасын берген.

Сонда да болса ол мына **зіл батпан** сордың алғашқы соққысынан есін жиып алғанша Зәрипаныжұбатудың, қуат берудің ешқандай амалы жоқ екенін түсінді [3, 220 б]. Бұл сөзді Танабаева Сапаркүл Рақымқызының жетекшілігімен жазған «Қазақ халқының байырғы өлшем бірліктері» деген ғылыми жобада Мейрам Аяғөз «батпан» сөзін тиянақты талдаған. Автордың пікірінше : «Батпан» сөзі-орыс патшаларының Ресейдің бұратаналар мекендейтін бөлігінде пайдалануға рұқсат берген көне азиялық салмақ өлшемі» деп жазады И. Е. Андреевскийдің басшылығымен шыққан «Энциклопедиялық сөздіктегі» «Батпан» мақаласында. Батпан туралы орыс әдебиетіндегі алғашқы дерек А. Никитиннің «Үш теңіздің ар жағына саяхат» атты кітабынан бастап кездеседі, Қазақтарда батпан өлшемі өте ерте заманнан бастап – ақ белгілі болған. Ол салмақ өлшемінің ең ауыр түрінде қолданылған. Бұхарада бір батпан 7 пұт 32 фунтқа тең болса, Талас өңірінде 12 пұтқа тең болған» деп тарқатқан [7, 3 б].

Бүгін ол алғаш ұшып келгенде де, екінші рет ұшып келгенде де космодромның **атшаптырым** бетондалған алқабына адамдар мен машиналардың құжынап жүргенін байқады [3, 313 б]. Жалпы ат шаптырым деген аттардың шауып өтетін арақашықтығы 25-30 километр болатынын ескеріпосы аралықты қамтыған жер болса,«құжынап» сөзімен адамдардың көптігін білдірген.

Қап-қара шойын машина түтінін будақтатып, **дағарадай** доңғалақтарымен жерді жаншып, бірте-бірте көшеге жақындап, дүрілдеп келе берді [3, 349 б]. «Дағарадай» деген сөз пойыз доңғалақтарының үлкендігін білдірсе, ал «жерді жаншып» сөзі арқылы оның ауырлығын білдірген. Жалпы «дағар» деген 100-130 кг салмақты білдіреді екен.

Дәулеткерей XIX ғасырдың орта кезіндегі атақты күйші ,барлығы елуге **тарта** күй шығарған [4, 10 б]. «Тарта» деген сөз елу санымен тіркесіп адамдардың болжалды сан-мөлшерін білдіріп тұр.

Дәурен сал Іле өзенінен өткенде оның алып жүрген жібегінің ұзындығы **сонша**,оның бір ұшы судың арғы қабағында **шұбатылып** жатады [4,13 б].

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Тер шығып, қызынып алған бура, адымы **аршындап**, аузынан буы **бұрқ-бұрқ** етіп келеді [3, 263 б]. «Сонша» мен «шұбатылған» сөзімен созылып жатқан ұзындық мөлшерін білдірген.

Сере, сере, сере қар,
Асты кілең, үсті мұз,
Күн-түн қатса жібімес.
Мен көлікке қосымды артқанмын,
Көмбідей ару жаларға

Күректтей мұзды тондырып,
Кірмембес ауыр қолға бас болып,
Күңіреніп күн түбіне жортқанмын! [8, 18-19 б].

Бұл өлен жолдарында біздің ойымызша Доспанбет жырау «сере» деген сөзбен қардың қалыңдығын, тығыздығын, ауқымдылығын білдіру үшін қолданған, шамамен «**сере**» 10-12 см білдірген және де «**күректтей**» сөзін қолдану арқылы сол қардың мұзға айналған түрі екендігін және ол мұздың қалыңдығын күректің аумағына теңеп тұр.

Естеміспен екеуі
Қонып жатса бір тауда,
Намазшамнан өткенде,
Құтпан мезгіл жеткенде,
Құлағына батырдың
Бір дауыс кеп шулайды [9, 6 б].

Намазшам мұсылман оқитын 5 уақыт парыз намаздың төртіншісіне сәйкес келеді, күннің толық батуымен басталып, шапақтың жоғалуымен аяқталады. Әбу Ханифа бойынша, шапақ - ақшам уақытында батыстың көкжиегіндегі қызылдан кейінгі бозамық. «Құтпан» деген сөз ретімен бесінші намаз уақытына сәйкес. Намаз уақыты - қызыл шапақтың жоғалған сәтінен екінші таңның атуына дейінгі мезгіл. Екінші таң атқан сәтте құтпанның уақыты шығады.

Талма тал түс шағында, Шатырыма келдің кез [9, 147 б]. «Талма тал түс» - ол күн ортасы, сағат бір шамасындағы кез.

Келіп ек **шалқар түсте** үлкен суға, Жұбай айтты : «Жатпайық ,тағы өтелік» [10, 148 б]. Бұл жерде «шалқар түс» деген сағат 12 шамасына сәйкес келетін уақыт.

Ақшамнан, дөкүментімнен айырылып, сорлы болып қалдым... [2, 289 б]. «Ақшам»- мұсылман оқитын бес уақыт парыз намаздың төртіншісіне сәйкес келеді.

Сонымен, халықтық өлшем бірліктерінің қатарын толтырып жүрген сөздер мұнымен бітпейді. Олар ұлт мәдениеті мен тарихы жағынан қызықты да сан салалы. Мағынасы жағынан бір-біріне кейбіреулері крама-қарсы мағынада қолданылса, кейбіреулері тек дара қалыпта кездеседі, ал бірсыпырасы мағыналас болады. Сөйлемде қолданылуына қарай бастаптымағыналары кейде алшақтап, кейде кеңейе түскен. Бір аңғарғанымыз, мағынасы шамалап берілді десек те түсінігі нақты. Және әрбір өлшемнің өлшемі мен шегі және атқаратын қызметі мен аясы бар. Бұл сөйлемдердің қолданылу аясы бар болғандықтан, ол сөздер қатары көбеймесе, азаймас, тіпті мағынасы да кеңейе түсер.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейіт Кенжеахметұлы. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті. – Алматы:кітап, 2006. – 306-309 бет.
2. Жүсіпбек Аймауытов. Шығармалары 2 том. Қартқожа. Жібек жолы. – Алматы, 2003. – 312 бет.
3. Шыңғыс Айтматов. Боранды бекет. Ғасырдан да ұзақ жыл Құс жолы. – Астана: «Аударма» баспасы, 2011. – 456 бет.
4. Әлкей Марғұлан. Қазақтың сал серілік дәстүрі. "WikiBilim" қоғамдық қоры. http://kitap.kz/index.php/catalog/book/2316-qazaqtyng_sal_serilik_dasturi
5. Мұхтар Әуезов. Абай жолы 1 том. Қазақстан республикасы . Жазушы баспасы. – Алматы, 2004. – 591 бет.
6. Төлебаев.Т.Ә. Әл – Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті. Қосалқы тарихи пәндер. II бөлім.Оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2014. – 19 бет.
7. Дереккөз : <http://5fan.info/yfspolrnamergrnamer.html>
8. Асанқайғыдан Кердері Әбубәкірге дейін / құраст. Е. Дүйсенбайұлы. Нар заман зар заман поэзиясы.Жыр толғаулар. – Алматы : Раритет, 2007. – 376 б.
9. Батырлар жыры 1 том. Жазушы. – Алматы, 2006. – 256 бет.
10. Батырлар жыры 2 том. Жазушы. – Алматы, 2006. – 260 бет.
11. Әбу Ханифа сияқты намаз уақыты түсіндірмелері.
12. <http://kk.wikipedia.org/wiki/>

*Aliya Kappasova
(Pavlodar, Kazakstan)*

MEASURE WORDS OF KAZAKH LANGUAGE CONNECTED WITH MEAL

It's known that in Kazakh there is a group of words which means measure apart from numeral. Appearance of these words is connected with using them in the mode of life.

There are words meaning thing's volume and size, and also size of territory: thimbleful (бір шымшым), handful (бір шөкім), bit (бір уыс), one slice (бір үзім), one plate (бір табак) etc.

Let's review every words: thimbleful (шымшым) means measure of small thing taken between thumb and forefinger. There's also a handful (шөкім) taken by two fingers. A bit (бір уыс) is amount of thing that fits in one palm.

Double handful (қос уыс) is amount of thing that fits in two palms.

One piece (бір тілім) or one slice (бір үзім) means cut part of wholeness (of loaf of bread, for example). This piece's size may be different, its opposite is broken piece (бір турам).

While talking about these methods, firstly we should mark Kazakh nation because their main activity is nomadic cattle breeding. The whole year they spent alfresco moving from one camping ground to another. Kazakh didn't have any clock, but they had learnt to determine time by dint of Sun, and at night time - by dint of the stars.

Perennial observation experience allowed Kazakh people to distinguish years, months, weeks and days. For example: "Қыс" means winter, "Көктем" means spring, "Жаз" is summer and "Күз" is autumn. They gave names of pasture according to coming season. They are: "Қыс" - "Қыстау", "Көктем" - "Көктеу", "Жаз" - "Жайлау", "Күз" - "Күзеу" [1, p.113].

As Kazakh people followed nomadic lifestyle, they bred horses. Due it they had peculiar locutions used in their mode of life. There are some collocations that were connected with products and were measured by its amount. For example, "бір асым" is only used with word "ет" which means certain amount of meat needed for one food preparation [2, p.74].

Collocation "бір елі" is only used with word "қазы". This is certain amount of fat needed for a little amount of food preparation. In Russian there's also an old measure of length determination that is equal to width of two fingers (forefinger and middle finger). It is called "вершок" (width is 1.1 cm). Its name came from word "up". In XVII century Russian literature we can find its fractions - its half and its quarter [3, p.315]. In Kazakh it's called "екі елі, үш елі...себе" (7-10 cm) etc [4, p.516].

In Kazakh there's a definition of inch that is equal to thumb width or three dry barley seed's length that should be taken from middle part of ear. It's 2.5 cm and it's called "бармақ".

"Бір жапырақ" collocation is only used with "ет, нан". It is comparison of meat to leaf.

"Бір жұтым" collocation is only used with "құмыз, сүт". It is one mouthful, it means volume of drink.

"Бір шөкім" collocation is only used with "тұз" and it means one salt pinch.

Historical metrology studies history of genesis and different measure system's development, particular measure names, its quantitative ratios. Historical metrology establishes its real sizes, or conformities to modern metric systems [5, p.212]. Metrology is closely related to numismatics, because many nation's weight measures matched to monetary units and it had the same name.

For comparison let's consider Russian measure system. There were foot, yard and fathom measures. Verst was never materialized as size measure. There was weight measure system: slide, pound and pood. There were no area measures in Russian system [5, p.321].

Yard (аршин) is old Russian length measure that is equal to 0.7112 m. Also graduated scale was called as "аршин". On these graduated scales "вершок" segmentation was inserted.

For small length the main measure was "пядь", or span, from whom less proportion can be received.

Step is average human step's length - 71 cm. Адым (кадам) - жүру кезіндегі екі аяқтың аралық қашықтығы. There is another meaning - аттам - екі аяқты кере созғандағы қашықтық.

Span is old Russian length measure. (It's distance between splayed thumb and forefinger). In Kazakh span is Табан-Аяқтың өкшесі мен башпайдың ұшының аралығы [3, p.62].

Historical metrology is auxiliary historical discipline that studies measures used in past - length, area, volume, weight - in their historical development. Often units of measure didn't form metric system, they are referred to traditional measure systems.

Kazakh people's measure system had been using from ancient times till now. Kazakh measure system is very similar to Russian's but all these words are only used by their nation.

REFERENCES:

1. Iskakov I. Ана тілі. - Almaty, 1991.
2. "Орыс тілі" encyclopedia. - Moscow, 1979.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Almaty, 1999.
4. "Қазақ тілі" encyclopedia. - Almaty, 1998.
5. Vardun G.D. Справочник по международной системе единиц. - Moscow, 1832, tome 2.

*Қобилжон Кахаров, Мавлюда Кахарова
(Фергана, Узбекистан)*

НЕМИС АЁЛЛАР НУТҚИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Немис аёллари ўз нутқларини суҳбатдошининг қўллаб қувватлашини, тасдиқлашини хоҳлайдилар. Аёллар ўртасидаги суҳбатларда ўзаро тасдиқлаш ва тенглик муҳим рол ўйнайди. Масалан, бир аёл “Мен доимо нарсаларимни қаерга қўйганлигимни билмай қоламан” – деса, суҳбатдоши уни тасдиқлаб “Менда ҳам худди шунақа бўлади” дейди ва қўшиб ҳам қўяди, “Бугун эрта билан калитимни 10 минут кидирдим.”

Бундан ташқари аёллар суҳбатларда суҳбатдошининг ўзаро тенг бўлишини, қандайдир қўрқув ёки тортиниш бўлмаслигини хоҳлайдилар. Шунинг учун ҳам иерархия аёллар ўртасида ўзаро дустлик иерархияси сифатида намоён бўлади. Аёллар нутқи ўзаро муносабат, имконият, алоқалар ўрнатиш сифатида керак деб, айтиш мумкин.

Немис аёллари кўпроқ ўзларининг кун давомида нималар қилганлигини масалан, эрталаб бекатда нимани бошидан кечирганлигини, кимлар телефон қилганлигини ва улар билан нималар ҳақида гаплашганларини сўзлашни ёқтирадилар. Бу кичик тавсилотлар унчалик муҳим бўлмасада балки, энг муҳими ўз яқинлари билан алоқа ўрнатганлиги ҳисобланади. Деярли барча немис оилаларида кечки овқат вақтида аёллар қуйидаги савол билан гап бошлайдилар: „Wie war dein Tag?“ (Кунинг қандай ўтди?) бу саволга турмуш ўртоғи, фарзандлари қолаверса, ўзи ҳам жавоб бериб, шу мавзу атрофида суҳбатлашиб ўтирадилар.

Немис аёллари ўзларининг хис-туйғулари, ўй-хаёллари, қўрқув ёки ташвишларини кенг доираларда гапирмайдилар. Булар шахсий ҳаётига оид бўлганлиги учун ҳам энг яқин дугоналарига бирон-бир кафедра ёки уйда изхор қилишлари мумкин. Аёллар учун ўз хонадони соатлаб бемалол ҳамма нарса ҳақида гапириш имкони бўлган жой ҳисобланади. Уйда улар “Гапимни қандай бошлайман?”, “Нима дейман?” деган саволдан ҳоли бўлиб, хоҳлаган мавзулари ҳақида эркин гапиришлари мумкин. Бегона одамлар даврасида аёллар ўзларининг ўй- фикрлари ҳақида бемалол гапира олмайдилар чунки, улар унинг фикрига салбий муносабат билдиришларидан ҳадиксирайдилар. Эркакларга қараганда аёллар тор доираларда ўз муаммоларини сўзлашда кўпроқ хис туйғуларга бериладилар, шахсий ва касбий муаммолари аёлларда кўпроқ рухий зарба келтириб чиқаришга сабаб бўлади. Икки кишилик суҳбатларда аёл учун суҳбатдошидан қуйидагилар талаб этилади: ғамхўрлик, тушуниш, ҳурмат, содиқлик, қадрлаш, хавфсизлик кабилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек бирор аёл шахсий ҳаётига оид муаммоларини ўз яқин кишига ёки дугонасига гапираётганда албатта суҳбатдоши уни тўғри тушиниши ёки қўллаб-қувватлаши керак бўлади. Баъзида суҳбатдан кейин суҳбатдоши “Wir sind gleich. Du bist nicht allein“ яъни биз бир хилмиз. Сен ёлғиз эмассан каби сўзларни ишлатадилар ёки аксинча “Wir sind nicht gleich. Du hast Probleme. Ich habe Lösungen“ дейишади яъни, биз бу борада бир хил эмасмиз, сенда муаммо бор, лекин менда бунинг ечими бор деб, турли маслаҳатлар берадилар.

Таннен икки қиз ўртасидаги суҳбатни видеога олади ва шу нарсага иқрор бўладики, ўзаро тушуниш, қўллаб қувватлаш ва ҳамдардлик билдириш муносабат ва яқинликни янада мустаҳкамлайди. Видеофильмда шу нарсани кўриш мумкинки, бир қиз иккинчи қизга ўз муаммоларини баён қилади. Иккинчи қиз эса айtilган муаммолар бўйича сон-саноксиз саволлар беради. Бу орқали ўзининг тушунишини, ҳамдардлигини изхор қилади ва шунга ўхшаш воқеаларни ёки муаммоларни қандай хал қилиш мумкинлиги ҳақида сўзлаб беради.

Аёллар эркакларга қараганда очик ва кўп гапиришлари билан характерланадилар. Агар дугоналар учрашиб, ўзларининг шахсий ҳаётлари ҳақида фикр алмашсалар, улар кўпроқ ушбу мулоқотда қатнашмаган кишиларнинг ҳаётлари ва улар билан бирга кечаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида гапиришни ёқтирадилар. Суҳбатлари ниҳоясига етиб тарқалишгандан сўнг эса, эшитган ғийбат гапларни бошқалар олдида такрорлашлари бу уларнинг характерларига ҳос бўлган хусусиятлар ҳисобланади.

Германиянинг Ливерпол университети антропологи Робин Дунбар ғийбатга шундай таъриф беради: Ғийбат кишилар ўртасида бир-бирини яхшироқ таниш, мустаҳкам алоқа ўрнатовчи ижтимоий елим воситасидир. Кўпчилик аёллар учун шахсий сирларини хикоя қилиш ўзаро дўстликларининг ажралмас таркибий қисми эканлиги ажабланарли хол эмас. Шахсий сирлар деганда кўпинча қийинчиликлар, қўрқувлар, ҳаётда қилинган хатолар ёки оддийгина муаммоларни тушуниш мумкин.

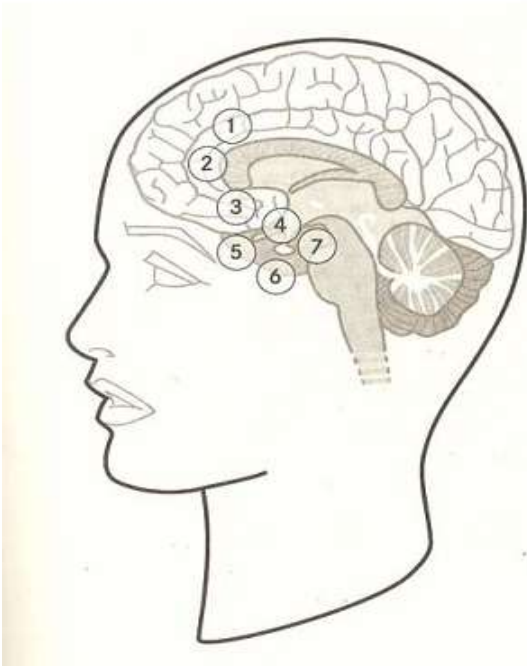
Аёллар учун дунё инсонлар ўртасидаги алоқалар занжиридан иборатдир. Улар бир-бирларига нимани бошдан кечирганликларини, айна дақиқада нима билан шугулланаётганликларини, ўзларини қандай хис қилаётганликларини, ўзларининг, оилаларининг ва дўстларининг ишлари қандай кетаётгани ҳақида хикоя қиладилар. Булар аёлларнинг ҳаётлари мазмунига айланган.

Эркаклар ва аёлларнинг бош мия фаолиятида фарқ борми? Кўпчилик олимлар эркаклар ва аёлларнинг қобилиятлари ва хулқ-атворларидаги фарқни бош мия фаолиятидаги фарқлар билан боғлайдилар. Америкалик нейропсихиатер Бризендине аёллар мия фаолияти устида тадқиқот олиб борган ва эркаклар мия фаолияти ўртасидаги фарқни аниқлаган. Эркаклар бош мияси аёлларникига қараганда 9% каттароқлиги аниқланган Хар иккала жинсда мия толаларининг сони бир хил лекин, аёлларнинг мия толалари фақат йўғонроқ. Инсон бош мияси уч қисмдан иборат.

1. Катта мия.
2. Ўрта мия.

3. Мия ўзаги.

Бризендине аёллар ва эркеклар ўртасидаги фарқларни куйидагилар деб белгилайди:

1. Олд мия кортекси: қарорлар қабул қилади, миянинг химоя маркази ҳисобланади, аёлларда эркекларга нисбатан каттароқ бўлади.

2. Олд пешона кортекси: хис-туйғуларни бошқарувчи бўлиб, аёлларда каттароқ бўлади ва эркекларга қараганда бир йилдан икки йилгача эртароқ етилади.

3. Инсула: ошқозон, қорин сезгиларини қайта ишловчи марказ. Аёлларда каттароқ ва фаолроқ.

4. Гипоталамус: Гармон симфониясининг директори, жинсий безларни ривожлантиради ва аёлларда эркекларга қараганда эрта етилади.

5. Амурдала (бодом ядроси):

6. Гипофиз: ўсиш ва пушт гармонларини ишлаб чиқади.

7. Гиппокампус: мия ўзаги барча маълумотларни бош миядан бошқа таъна аъзоларига ва таъна аъзаларидан бош мияга боғлаб туради.

Ўқоридаги фарқлар аёллар ва эркекларнинг хулқ-атворларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Катта мия икки қисмдан ўнг ва чап катта мия сфераларидан иборат. Хар иккала сфера турли хил вазифаларни бошқариш билан фарқланади. Чап катта мия сфераси ўқиш, гапириш ва ёзиш қобилиятига таъсир

кўрсатади. Бунга қарши ўлароқ ўнг катта мия сфераси хотира, тушуниш, тасаввур қилишни бошқаради.

Кўриниб турибдики, аёллар ва эркеклар бош мия тузилиши ўртасидаги тафовутлар уларнинг нутқ фаолиятларига ҳам таъсир этади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, аёллар ва эркеклар нутқларининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш тилшуносликнинг долзарб муаммоларидан биридир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Schildt, J. Kleine Enzyklopädie. Deutsche Sprache. – Leipzig, 1983.
2. Bredow, W. Medien und Gesellschaft. – Stuttgart, 1990.
3. Hartung, W. / Schönfeld, H. Kommunikation und Sprachvariation. – Berlin, 1981.
4. Lüger, H.-H. Pressesprache. – Tübingen, 1995.
5. Malá, J. Einführung in die deutsche Stilistik. – Brno, 2003.

Umidjon Kuziev
(*Namangan, O'zbekiston*)

THE ISSUE OF BORROWINGS AND LANGUAGE PURITY

Acquiring a word and its absorption to the language are done as a result of the following needs:

1. The new conception didn't arise in this current society.

2. The absence of the semantic and shaped contrast in the language. Mostly, if there is no semantically appropriate word to express a new conception, we have to use complex unity. The economic tendency in speech requires naming the conception with one word.

3. Asymmetric phenomenon. Moreover, in the Uzbek language the semantics of the word "o'qituvchi" (teacher) is only "male gender", whose sema is "female gender", which doesn't let express a particular conception. As a result, it will be like "muallima", "murabbiya" (female teacher), as well as "muallim", "murabbiy" (male teacher) came in to the language.

4. Imitation, edification and psychological factors. The speech of a certain important person in front of the public will of course effect, the usage of the word and terms of a foreign language are mostly seen in the speech of the specialist working with the foreign literature.

5. Striving to the similarity of terminology or jargon according to the source of origin. As well as, “geografiya” (geography) - “tabiatshunoslik”. In the combination “geografik landshaft” (geographic landscape) we can see function of the word’s layer shrank.

6. As a result of the aspiration to increase the rank of the named thing. In any period the interest to use the words in a foreign language develops¹: zal – xol (hall), namoyish – prezentatsiya (presentation), boshqaruvchi – menejer (manager).

Acquiring new words has two important aspects for the nation that possesses its own language and position in social hierarchy:

1) the language as a social phenomenon has to meet all the demands of the society on time. Acquiring words require less time than other tactics. Integration of the nation possessing its language is eased. As well as, adopted terms from other languages has their unique features thanks to their local identity.

2) currently, forming new words due to internal opportunities is becoming less effective than borrowing. This continual process may led to the devastation of the instinct of fight for life and regress of alive language’s development in every sense of this word.

Adopting words is considered to be one of the typical feature of the language. “The fight for the purity of the language is not to be directed exclusively against general adopting of words, but against the usage of another language’s lexemes unnecessarily, and the usage of other languages’ functions senselessly” [Rahmatullayev, 2006, 111].

In Europe the issue “cleaning” the language in put into the schedule very early. Furthermore, in 1582, in Florence Accademia crusca (Academy Bran – filtering flour from bran) was organized, the issue of purifying the official language from “unnecessities” was, put as a matter of importance for the members of the academy. Similarly, in Europe, the “defense of the language” arose among all spheres. In puzzling out this subject o great debates, creating dictionaries became forefront solutions [Будагов, 1989, 11].

In Russia “shishkovs” and “karamziners” (in the beginning of XIX century) “slavianofils” and “westerners” (in the middle of the century) disputed about the borrowings. The President of Academy admiral Shishkov fear from the effect of French revolution to Russia and “attacked” to borrowings. V.G. Belinski said that it’s wrong to force the people and using the language like that and pointed out to be attentive in borrowing words: “Using borrowings instead of using strong Russian word is insulting healthy mind and healthy sense”. («Взгляд на русскую литературу 1847 года») [Горбачевич, 1989, 46].

M. Koshghari firstly gave information about borrowings in his “Divanu lugatit turk”. He considers that using other languages’ words instead of own words is harmful [Koshghari, 1960, 406]. M. Koshghari speaks about Turkish and sogdian speakers and defined that they have “wrong using” in their language [Koshghari, 1960, 65.]. According to Sodikov’s, he meant bilinguals destroying Turkish language [Sadikov, 1989, 61] Alisher Navoi in his work “Muhokamatul-lugatayn” criticized poets who cannot write poems in his mother tongue. And most used source by Navoi was Turkish dialects [Mallaev, 1973, 21]. In XVII century Abul-Ghazi Bahadirkhan in his work “Shajarai tarokima” spoke about pureness of the language: “We should speak Turkish to Turkish people, they’ll notice it. If they understand, us it’s no use usinf these words” [Баходирхон Абулғозий, 1995, 6]. At the beginning of XX th enlightened people paid attention to the purity of the language. Specifically, Ishokkhon tura Ibrat discussed that speeches related society should be read in people’s current language [Ibrat, 2005, 157].

In 20-30s years of XX century the basic approaches of organization “Chigatay gurungi” were to develop Uzbek literature and to clean Uzbek literary language from Arabic and Persian words. The members of this organization – Abdurauf Fitrat’s [Fitrat, 1996, 246.], Elbek’s [Bobomurodova, 2006, 60] scientific works can clearly evidence.

Makhmoodhudja Bekhbudi explained that people’s current used language can be related with literary language any ways. He emphasized that it was not acceptable to remove Arabic and Persian words from composition of dictionary forcedly; it is natural process that language took words from each other appropriately [Bekhbudi, 1999, 189]. Moreover, receiving indirect word to language showed that literary language isolated by it from people’s current used language as in “Osman Turkish language” [Bekhbudi, 1999, 183-189]. Ashurali Zokhiri disgraced that using lexical unites and grammatical forms, which were strange to Uzbek language, in previous press language, especially, using forms of Osman Turkish and Tatars’ language was not acceptable [Nurmonov, 2002, 122]. He emphasized that in creating different types of word and terms internal opportunities should be used, he put on debate that Uzbek appropriate versions should be used instead of indirect terms. He said that committee, which control using terms, should be organized. In 1929, in meeting of Republic linguists, it was said that international words should be changed to their variants in mother tongue. For example, *ishitrokiyun* – *partiya* (party), *dorilfunun* – *universitet* (university), *badantarbiya* – *fizkultura* (physical training), *muhandis* – *injener* (engineer).

In the period of Soviet Union many Russian words were accepted into Uzbek under the name “internationalisms”. Exchanging those words into similar types is not approved as well. The attitude towards borrowings is shown in the critical articles of A. Kahhor (for example, article “Gap aruzda emas”, 1946), where he accentuates the avoidance from “old” and Arabic words and even the usage of internationalism in poems [Kahhor, 1989, 175]. A.K. Borovkov writes about words “inkilob”(revolution), “jumhuriyat” (republic), “mavzu” (theme): “Such

¹ source of the last two indentions: <http://www.mylanguage.ru/Mods/CoursFrm.asp?actid=104>

the following kind of elements had already considered as archaisms... community of Soviet union is fighting step by step for antinationalistic trend" [Borovkov, 1940, 39, 41, 45].

In previous years of Independence solving problems of borrowings became basic point of view Terms committee (Atamashunoslik qo'mitasi) under the Establishment of Ministers of Uzbekistan. By the helps of attempts of this committee many terms and acceptable ones were kept for social discussion. It was appeared some steadiness in terminology. Scientists like E. Begmatov contributed to fields in measuring the words related to social life.

So, in certain conditions although making up new words and borrowing words in contrast events, they cannot deny each other and they are related to each other. These events will change in certain parts of the development of the language. Although, how the attitudes are, the language lives with own rules. As we know, cealing entering borrowings is opposite for development tendency of language and society. We can consider that as language's aspiration for living.

LITERATURES:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Tashkent: Universitet, 2006.
2. Баходирхон Абулғозий. Шажарайи тарокима. – Тошкент: Чўлпон, 1995.
3. Бехбудий Махмудхўжа Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 1999.
4. Бобомуродова Ш. Элбекнинг луғатшунослик фаолияти // Тил ва адабиёт таълими, 2006, № 6.
5. Боровков А.К. Изменение в лексике узбекского языка и новый алфавит – Изв. Узб. Филиала АН СССР, 1940, № 2.
6. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. – Москва, 1989.
7. Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – Москва: Просвещение, 1989.
8. Ибрат Исҳоқхон тўра. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2005.
9. Кошғарий М. Девону луғатит турк. I – Tashkent, 1960.
10. Қахқор А. Ҳақ сўзнинг кучи. Асарлар. 5-жилд. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
12. Содиқов Қ. Махмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида // Адабий мерос, № 4 (50), 1989.
13. Фитрат А. Чин севги. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

*Муқаддас Қурбонова, Ёқутхон Қўчқорова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ДОСТОНЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН НЕОЛОГИЗМЛАР

Вақт ўтиши, давр ва замоннинг аста-секинлик билан ўзгариб бориши, жамиятнинг барча соҳаларидаги туб ўзгаришлар, фан-техника ютуқлари, ижтимоий муносабатлар кишилар ҳаётидаги тинимсиз маданий ва маънавий ўзгаришлар янги тушунча ва сўзларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлиши барчамизга аён. Янги сўзлар – неологизмлар қатлами янги сўз яшаш, сўзнинг лексик маъноларидан бирини янги маънода қўллаш ёки четдан ўзлаштирилган сўзлар ҳисобига бойиб боради. Ушбу неологизмлар, бошқача қилиб айтганда – оккозионализмлар, номинатив функция бажариши билан бирга бадий адабиётда ўзига хос муайян услубий мақсадда ҳам қўлланилиши кузатилади. “Катта таъсир ва тасвир кучига эга бўлган индивидуал нутк неологизмлари”¹ ижодкор тамонидан кашф қилинган янги сўзлар бўлиб, бадий асарни янги рух, янги шукуҳ билан бойитишга хизмат қилади. Ҳар бир ёзувчи ва шоирнинг ўзига хос тили, стили, ўзига хос поэтизм ва индивидуализми бўлгани каби, ана шу хусусиятлар замирида яратилган янги сўзлар, яъни оккозионализмлар ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Оккозионализмлар ҳар қандай бадий асар тилига эмоционаллик ва экспрессив рух бағишлаш билан биргаликда, ижодкорнинг адабий тил хазинасига қўшган муносиб хиссаси ҳамдир. “Бадий асарнинг маъно-мазмун тузилишига сўз ва ибораларнинг турли-туман қўшимча маънолар билан бойиш тамойили ҳосдир”². Бадий асарларда кашф этилган янги сўзлар ижодкорнинг юксак маҳоратига боғлиқдир. Сўзнинг янги маъно қирраларини очиш, унинг таъсирчанлик ва бўёқдорлик кўламини кенгайтириш ижодкордан кучли маҳорат, билим ва иқтидор талаб қилади. Жамият ривожини, объектив борлиқ ва табиатдаги ўзгаришлар, улар ҳақида кишилар тасавури ва тушунчасининг бойиши, инсоният илмий, маънавий ва маданий тафаккурининг камол топа бориши янги сўз, янги термин ва ибораларга эҳтиёж туғдирувчи асосий омиллардир.

¹ Шомаксудов А., Расулов И., Ўзбек тили стилистикаси. Т., Ўқитувчи, 1983, 53-б.

² Виноградов В. В. Проблемы авторства и теория стилей. М. Наука, 1961, 11-с.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Мана шу эхтиёжни қондириш учун тилда янги сўзлар юзага чиқади. Янги сўз, яъни сўзнинг янгилиги адабий тил ривожининг муайян даврдаги ҳолатига нисбатан белгиланади. Янги сўз биринчи дуч келган кишига, айниқса, эски тил лексик меъёри билан таниш кекса авлодга ғайри табиийдек туюлади. Бу ҳол лингвистикада лексик идиосинкрязия деб юритилади. Ғофур Ғуломнинг “Шум бола” асарида худди шундай ҳолатни кузатишимиз мумкин: “Николаю фаранг бир томон, Гермон деган бир томон; тоза уришаётган эмиш. Айниқса, ўрмаловчи бир тўп чиқарган эмиш, бу тўпи аждар наслдан эмиш”. Ижодкорлар баъзан ўзлари индивидуал нутқ неологизмларини ҳам яратадилар. Индивидуал нутқ неологизмлари алоҳида адиблар, шахслар томонидан яратилган сўзлардир. Бундай сўзлар окказионал сўзлар деб ҳам аталади. Шу кунгача Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Максуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Ғофур Ғулом, Ойбек каби таниқли адибларимизнинг сўз яшаш маҳоратлари таҳлил ва талқин этилган. Янги сўзларнинг стилистик бўёқдорлик хусусиятга эга эканлиги неологизмлар имкониятининг нақадар кенглигидан далолат беради.

Биз маънавий ташкилотмиз, Ранжкоммиз яъни

Ўзгаларни ранжитмоқлик бизнинг ишимиз.²

Собиқ иттифок даврида рус тилидан ўзбек тилига қўплаб қисқартма сўзлар ҳам кириб келган. Масалан, учком, военком кабилар шулар жумласидандир. Бу ерда эса ижодкор *ранж* лексемасига *ком* қисқартма сўзини қўшиш орқали янги “ранжком” сўзини кашф қилади. Ушбу неологизм дoston қахрамонларининг салбий хусусиятларини очиб беришга хизмат қилади. “Ранжком” лексемасининг бу ерда сатирик хусусиятга эга эканлигини ҳам кўрсатишимиз мумкин.

Давлат асло тавакка¹лнинг меваси эмас,

У райият,

Яъни халқнинг ғуж иродаси.

Мўл ҳазина

Енгилмас лашкар.³

Ушбу ифодада ҳам ижодкор моҳирлик билан синтактик бирликлар ёрдамида кашф қилган неологизмларга дуч келамиз. Бунда таваккалнинг меваси, ғуж ирода каби синтактик бирликлар дoston асосий қахрамонининг давлатга муносабати, давлат тўғрисидаги фикрларини, унга бўлган муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Бу ерда Амир Темур ушбу соҳада таваккалчиликка йўл қўйиб бўлмадлиги, давлат бошқарувида, асосан, халқнинг бирдамлиги, мустаҳкам иродаси муҳимлиги ҳақидаги фикрларини акс эттириш учун яратилган янги синтактик бирликлар, яъни окказионализмларда ўз ифодасини топган. Таниқли шоира Ойдин Ҳожиева яратган мустақиллик даври дostonларида ҳам ўзига хос неологизмларни учратишимиз мумкин.

Бу сочлар бандига искандарпечон

Гулидай чирмашур ошиқ қалб ёмон.

Ҳижрон қилич солар - ногоҳ беомон,

Рух учар, сих қотиб қолар икки жон.¹

Шоира бу ерда искандар сўзига печон сўзини қўшиш орқали искандарпечон сўзини яшаш билан шу икки сўз маъноларини бирлаштириб, янги маъно кашф қилади. Бунда Искандарпечон сўзидаги Искандар лексемасидаги куч, қудрат “буюклик” ва печон лексемасидаги “буралмоқ”, “ўралмоқ” семаларини ўзаро бирлаштириб янги маъно кашф қилинганлигини кўрсатиш мумкин. Окказионал сўзлар асосан маъно кучайтиришга хизмат қилади. Искандарпечон, бизнингча, “мустаҳкам ўралган” семасига ишора қилади.

Донғил оғаларим шижоат- шаҳди,

Ҳар лаҳза ақлимдан сўрайди дoston.

Отамнинг ҳар баҳор эккан дарахти-

Гуллаб, мева тугиб чорлаган Бўстон.²

Ушбу ифодадаги донғил лексемаси ҳам шоирнинг ижод маҳсули бўлиб, ушбу сўз донг лексемасига қадимги – ғил қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил қилинган. Бу ерда донғил лексемасининг “машхур”, “донг таратган” семаларига ишора қилади. Донғил лексемаси ифодада маъно кучайтириш учун хизмат қилади.

Юқоридаги таҳлилимиздан кўринадики, неологизмлар мустақиллик даврида яратилган дostonларда ҳам ўзига хос ўрин тутиб, дostonларга муסיқийлик, ёқимлилик, оҳангдорлик бағишлаш, шунингдек, маънони кучайтиришда, образли тасвирлар яратишда муҳим омил бўла олади. Неологизмлар асосан: индивидуаллик касб этиш билан мустақиллик даври дostonларида ҳам ижодкорларни ўзига хос маҳоратидан дарак беради.

²Ўша китоб, б.

³Ўша китоб, б.

¹ Ойдин Ҳожиева “Назокат” шеърий тўплам, 2008, б.

² Ўша китоб, б.

Хулоса қилиб айтганда, мустақиллик даври дostonларида ҳам, гарчи кам учрашига қарамай, ўзига хос индивидуал неологизмлар (оккозионал сўзлар), уларнинг янги семалари, семаларнинг эса янги маъно турлари кашф этилади. Бу эса мустақиллик даврида ҳам бадий етук ва таъсирчан, тарихий ҳамда ишқий мавзулардаги дostonларнинг яратилишида ўзига хос муҳим омил бўла олди.

*Муқаддас Қурбонова, Матлуба Холбекова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ДОСТОНЛАРИДА ҚўЛЛанилган Омоним ва ўзақдош Сўзларнинг лексик- семантик хусусиятлари

Бадий асарларда учрайдиган омонимия ҳодисаси нутқ таъсирчанлигини оширишга, уни ихчамлаштиришга хизмат қилади. Омоним сўзлар маъносини тушуниш китобхон дунёқарашининг кенглиги, фикрлар теранлиги ва тиниклиги асосланади. Омоним сўзлар, асосан халқ оғзаки ижодида, айниқса аскияда сўз ўйини ва кочирик воситаси сифатида кенг қўлланилиб келгани ҳақида айтиб ўтишимиз мумкин. Бундан ташқари, умтоз адабиётимиз маҳсули бўлмиш туюқлар ҳам айнан омоним сўзлар воситасида намоён бўлади. Туюқларнинг ўзига хос гўзал намуналарини ярата олган қатор классик адабиётимиз намоёндаларидан А.Навойни, З.М.Бобур ва Лутфийларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бизга маълумки, ўзбек ва бошқа туркий халқлар мумтоз поэзиясида кенг тарқалган туюқлар арузнинг “рамали мусаддаси мақсур” вазида яратилиб, а – а – б – а тарзида қофияланади. Фикримизга далил сифатида Лутфийнинг ушбу туюғини келтирамиз.

Чархи кажрафтор элидин ёзамен,

Чиқмадим ҳижрон қишидин ёзамен.

Бир мени ёрлик била ёд этмас ул,

Ҳар неча ул шаҳга қуллук ёзамен.¹

Бу ерда “ёзамен” лексемасининг уч хил маънода қўлланилгани кузатилади. Ифоданинг биринчи қаторидаги “ёзамен” лексемасининг ёзмок, иккинчи қаторда эса фаслга, учинчи қаторда эса итоаткорлик каби семаларига ишора қилганлигини кўрсатиш мумкин. Бундан ташқари, ҳозирги замон ўзбек шеърлятида ҳам омонимия ҳодисасининг гўзал намуналарини кўришимиз мумкин. Ушбу ишимизда мустақиллик даврида ёзилган дostonларда омоним ва ўзақдош сўзлардан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритишга жазм этдик. Мақсадимиз, мустақиллик даври дostonларида қўлланилган омоним ва ўзақдош сўзларнинг ўзига хос хусусиятларни аниқлаш ва таҳлил этишдир.

Ҳали умр берса худованд Карим

Қанча арқонлар бор Карим дастида!

Арқонни пишитса – чойчақа ахир!

Арқонга харидор шоҳдан то фақир.²

Муҳаммад Али қаламига мансуб “Машраб” достонидан келтирилган парчада ҳам омонимия ҳодисасини кузатамиз. Бу ерда қўлланилган омонимлар тўлиқ омонимлар бўлиб, бир сўз туркуми, яъни от сўз туркумига хосдир:

1. Карим – Худо

2. Карим – шахс оти

Биласизки, мен овчиман, овга ишқибоз,

Ҳатто улар союзининг аъзосидирман.

Айиқ, бўри, каклик, ўрдақ ёки ғоз,-

Барчасининг кушандаси – қазосидирман.¹

Абдулла Ориповнинг “Ранжком” драматик достонида қўлланилган ўзақдош сўзлар ва уюшиқ бўлақлар ифодада ўзига хос оҳангдорликни, изчилликни таъминлашга хизмат қилади. Бунда яна “айиқ”, “бўри”, “тулки”, “ўрдақ”, “ғоз” лексемаларининг эса парранда семаларига ишора қилинганлигини ҳам айтиб ўтиш мумкин. Бу ердаги а – б – а – б қофияланиши ҳам ифодага ўзига хос жозиба бағишлаганлигини кўрамай. Ижодкор ўзақдош сўзлар ва уюшиқ бўлақларни қўллаш орқали “Ранжком” номли ташкилот аъзоларининг салбий хусусиятларини очиб беришга эришган.

¹ А. Каттабеков, Қ. Ёўлдошев. . Адабиёт, Т., Ўқитувчи нашриёти, 2002, 139-б.

² Муҳаммад Али, ўша китоб, 229-б.

¹ Абдулла Орипов, 365-б.

Куйидаги ифодада ҳам шунга ўхшаш хусусиятлар кузатилади:

Биз маънавий ташкилотмиз – “Ранжком” миз, яъни

Ўзгаларни ранжитмоқлик бизнинг ишимиз.

Баб – баробар “сийла” гаймиз барча – барчани,

Дуч келганга қалади ўткир нишимиз.²

Ушбу ифодани таҳлил қилишда бирламчи эътиборимизни “ранжком”, “ранжитмоқлик” каби лексемаларнинг ўзаги, яъни “ранж”га қаратсак, ушбу лексема

1. *ф. т.* Кўнгилга етган озор, алам.

2. *эск.* Меҳнат, машаққат¹ маъноларини англатади.

“Ранжида” ҳам форс тилида: қадам ранжида қилмоқ, бир ёққа ташриф буюрмоқ, буюрмоқ, келмоқ маъноларда қўлланилади.

“Ранжитмоқ” ранжимоқ *фл. орт. н.* Бировнинг кўнглини ранжитмоқ².

Навоий асарлари учун қисқача луғат китобида эса ранжа:

1. меҳнат; қадам айламоқ, қийин бўлса ҳам бориб келмоқ; безовталиқ; - га қолмоқ, безовта бўлмоқ;

2. озор чекмоқ³ каби маънолари берилганлигини кўраимиз.

Демак, ушбу мисолларимиздан кўриниб турибдики, ижодкор ифоданинг биринчи қаторида қўллаган “ранжком”имиз лексемасининг ғаразгўй ёки кўнгилга озор етказувчи кимсалар каби семаларига ишора қилади. Ифоданинг иккинчи қаторида қўлланилган “ранжитмоқлик” лексемасида эса озор бериш, ранжитиш, азоблаш, қийнаш каби семалари назарда тутилади. Ифодада ўринли қўлланилган “ранжком”, “ранжитмоқ” ўзақдош сўзлари ифода таъсирчанлигини оширишга хизмат қилса, яна “сийла”гаймиз, “ўткир”, “нишимиз” каби лексемалари ҳам ўз ўрнида қўлланиб ижодкор мақсадини амалга оширишда асосий восита бўлади. Омонимларни ўзига хос тарзда қўлланилишини Тўлан Низом дostonларида ҳам учратишимиз мумкин:

Фироқингда қалам қошим, қуя – қуя ўтди ёшим,

Изтиробда ичу тошим, заҳар – заққум еган ошим,

Эй раҳми йўқ бағритошим, заҳар – заққум ичган ошим,

Қани қавму қариндошим, бу йўлда бўлса йўлдошим

Кўзимдин оқизиб ёшим мени йўқлар кишим борму.¹

Ушбу ифодада ижодкор халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлмиш халқ дostonларида энг кўп учрайдиган қофиядош сўзлардан ташкил топган саъж шаклидан усталиқ билан фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, ифодада келтирилган *қошим, ёшим, тошим, ошим, бағритошим, қариндошим, йўлдошим, кишим* каби қатор лексемалар шулар жумласидандир. Бу ерда қўлланган омонимларни ҳам учратамиз. Ифоданинг биринчи қаторидаги ёшим лексемаси инсоннинг ёшига ишора қилса, охирги қаторда қўлланган ёшим лексемаси эса кўз ёш маъносини англатади. Хулоса қилиб айтганда, ушбу ифодада қўлланган қатор қофиядош сўзлар ва омонимлар дostonга оҳангдорлик ва жозибаторлик бахш этади, ижодкор мақсадини ифодаловчи муҳим восита вазифасини бажаради.

Машраб жўнаб кетди дарё бўйидан,

Кун ҳам исир эди мисоли тандир.

Қизлар чўмилишар ҳовуз бўйида,

Сув сочиб ўйнарди бир жону тандир.²

Бу ерда ҳам ижодкор омонимлардан унумли фойдаланади. *Мисоли тандир* бирикмасидаги тандир лексемаси кўчма маънода қўлланилиб, “куннинг ўта иссиқлигига” ишора қилса, *бир жону тандир* бирлигида эса тандир лексемаси “жисмнинг (қизларнинг) бирлигига” ишора қилади. Ушбу омонимлар ифода таъсирчанлигини таъминлашга хизмат қилади.

Хулоса ўрнида мустақиллик даври ёзма дostonларида омонимия ҳодисаси ва ўзақдош сўзлардан фойдаланиш камёб ҳодиса эканлигини эътироф этиш мумкин. Бирок, шунга қарамай омонимлар бадий

² Ўша китоб, 359-б.

1

2

3

¹ Тўлан Низом, 142-б.

² Тўлан Низом, Ўша китоб, 154-б.

адабиётнинг, айнан мустақиллик даври дostonларининг муҳим омилларидан бири бўлиб, ушбу давр дostonчилигида ўзига хос муайян ифода имкониятларини намоён қила олди. Омоним ва ўзакдош сўзлардан фойдаланиш ижодкорлар учун ўз мақсадларини ифодалаш воситаси вазифасини бажарди ва ўз ўрнида тарихийликни, миллийликни, оҳангдорликни ва таъсирчанликни таъминлаш омили бўла олди. Улар асосан миллий кадриятларимиздан бири бўлмиш диний кадриятларимизга бўлган муносабатни, бирликни, инсоний фазилатларни, шахс ички ҳис-туйғуларини акс эттиришга хизмат қилди. Ушбу ҳолатлар кўпроқ Абдулла Орипов, Тўлан Низом, Ойдин Ҳожиева каби дostonнавис ижодкорларимиз ёзма дostonларида ўз аксини топган. Баъзида эса омонимларнинг киноя, кесатик ифодалаш воситаси сифатида берилишини ҳам учратишимиз мумкин.

*Сидиқжон Мўминов, Мухаммаджон Мамажонов,
Ойгул Ҳамдамова, Табассум Мўминова
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ЖИСМ, ИСМ ВА ҲУСН

Табиатдаги ҳар қандай борлиққа ном қўйилгани каби, энг аввало “тана, организм” маъноларини англатадиган жисмга исм қўйилади. “Исмлар шахсларни оила, авлод, маҳалла, жамоа доирасида бир-бирдан ажратишга имкон беради.”¹

Ономастика (тилшуносликнинг атоқли отларни ўрганувчи бўлими)нинг киши номларини ўрганувчи соҳаси антрапонимика деб номланади. Кишиларнинг исми, фамилияси, ота исми, тахаллуси, лақаби, куня (киши исмига ҳурмат юзасидан қўшиб ишлатилатиловчи сўз)си эса антрапоним термини остида умумлаштирилади.

Тилшуносликнинг энг долзарб, энг қизиқарли бу бўлими доимо кишилар эътиборини ўзига тортиб келади. Бироқ: “...биз – ўзбеклар ўз исmlаримиз мазмунини билишни истаймиз. Шундай бир луғат бўлсаки, истаган ўзбек ўз исмининг маъносини топа олса. Нега шундай муқаммал луғат йўқ?!...”²

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти ходимлари томонидан бундай саволнинг ўртага ташланиши ва унга жавобан ўзбек исmlари изоҳига оид дастлабки луғатнинг юзага келиши учун камида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган, давлатимиз мустақилликни қўлга киритган бўлиши объектив зарурат сифатида керак бўлди. Чунки таниқли исмшунос олим – филология фанлари доктори, профессор Э. Бегматовнинг муаллиф ва нашриёт ходимлари ҳамкорлиги натижасида 1998 йили юкорида кўрсатилган нашриёт томонидан чоп этирилган “Ўзбек исmlари” китобига нашриёт томонидан ёзилган кириш мақоласида айнан мана шу зарурат эътирофи этилади: “... Ўзбек исmlарининг аксарияти ислом дини тушунчалари билан боғлиқ. Динимиз таъқиб остига олинган шўролар тузуми даврида бу ҳақда ўйлашиб ёзар ва гапирар эдик... Миллий истиқлол бу борада ҳам кенг имкониятлар очди...”³

Зеро, айнан истиқлол туфайлигина ўзлгимизга: тарихимиз, урф-одатларимиз, динимиз, тилимиз ва шулар билан боғлиқ барча кадриятларимизга назар ташлаш, топталган “мен”лигимиз қаддини тиклаш имконияти туғилди. Давлат тили ҳақида Қонун қабул қилиниб, унинг махсус моддасида исм ва фамилия ёзилишининг ҳуқуқий ва имловий томонлари белгилаб берилди. Тилшунослигимизнинг барча тармоқлари каби исмшунослигимизга ҳам жиддий эътибор қаратила бошланди. Бу мавзуда қатор илмий ишлар ҳимоя қилиниб, туркум-туркум мақолалар, китоблар чоп этилмоқда.⁴ Бу ишларда ўзбек исmlари тарихи, исмнинг ҳудуд, дин

¹ Бегматов Э. Ўзбек исmlари. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991, 6- б.

² Бегматов Э.А. Ўзбек исmlари (14600 исmlар изоҳи).- Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат нашриёти, 1998, 3-б.

³ Ўша асар, ўша бет.

⁴ Қаранг: Бегматов Э. ва б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Т., 1992, № 5; Ҳусанов Н. ХУ аср ёдгорликлари тилидаги антрапонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Т., 1996; Раҳимов С. Хоразм минтақавий антрапонимияси. Филол. фанлари номз. дис. ...автореф. – Т., 1998; Самарқанд, 2007; Худойберганов Р. Ю. Ўзбек антрапонимияси тизимининг вариантдорлиги. Филол. фанлари номз. дис. ...автореф. – Т., 2008; Зиёвуддин Раҳим. Исм қўйиш одоблари. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009; Кенжаева С.Э. Ўзбек антрапонимларининг семантик ва социолингвистик тадқиқи. Филол. фанлари номз. дис. ...автореф. – Т., 2011; Анданиёзова Д. Антрапонимларнинг лингвопоэтик хусусиятлари // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2014, № 4; Ҳусанов Н. Ўзбек антрапонимлари тарихи. – Т.: Наврўз, 2014.

билан боғлиқ томонлари, антрапонимлар вариантдорлиги, исмининг инсон шахсига, ҳатто тақдирга таъсир этиши мумкинлиги ҳақидаги фикрлар илмий мунозара майдонига олиб чиқилмоқда. Жумладан, 2009 йили “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси томонидан чоп этилган Зиёвуддин Раҳимнинг “Исм қўйиш одоблари” номли китобида фарзандга чиройли ва маънодор, бандалик маъносини англатувчи исм қўйиш лозимлиги, ёмон исмларни яхшисига алмаштириш зарурлиги, мўъминни лақаб билан чақиришнинг харом эканлиги каби масалалар тарихий манбалар асосида ёритиб берилди.

“Расулulloҳ алайҳи ва саллам ҳар бир соҳада кўркам бўлишни яхши кўрардилар, – дейилади ушбу китобда. – Чиройли ва озода кийиниш, юриш-туриш, гўзал кўринишга эга бўлиш ва шунингдек, чиройли исмга эга бўлиш у зотнинг бош шиорлари эди. Бирор мамлакатга элчи юборишда ҳам вакил қилиб юборилаётган одамнинг исмини сўраб, маъкул келса кейин жўнатардилар. Ўзга юртлардан келган элчиларнинг исмларини сўраб, агар исмлари у зотга хуш келмаса, уни яхши маъноли исмга ўзгартирар эдилар...”¹

Кўринадики, исм жуда кўп нарсани белгилайди. Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз қадимдан бу ҳаётини масалага алоҳида эътибор қаратганлар ва ота-онанинг фарзанд олдидаги энг биринчи бурчларидан бири фарзандларига муносиб, чиройли исм қўйиш эканлигини қайта-қайта таъкидлаганлар. Жумладан, XI аср Шарқ оламининг нодир дурдоналаридан бири бўлмиш Кайковуснинг “Қобуснома” асарида бу ҳақда шундай дейилади: “Эй, фарзанд, агар фарзандинг бўлса, анга яхши от қўйгил, нединким, отадан фарзанд ҳақларидан бири, унга яхши от қўймоқдур...”²

Бу ҳақда профессор Н. Маҳмудов куйидагиларни ёзади: “Мусулмон боласининг қулоғи ташки дунёга илк дафъа муборак азон саси билан очиладики, оиладаги бу маърака мурғак вужуддаги исломий ва инсоний руҳ тарбиясининг ибтидосидир. Шу покиза сас кетидан беғубор гўдак она тилида эшитадиган аввалги калом ўзининг ярашиқли исми шарифидурким, ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек, “тарбиянинг бири болага яхши от қўйиш бўлиб, уни оти билан чақирганларида, у уяладиган бўлмаслиги керак...”³

Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири Эркин Воҳидов “Отдошларимга” номли шеърида ўзбек исмларининг тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалишлиги, халқимизнинг исм қўйиш одатлари, замон билан боғлиқ ҳолда исмлар ҳам ўзгариб, янгилашиб боришлиги, ўзбеклар озодлик, эркинликни хуш кўрадиган халқ эканлиги фарзандларига қўйган исмлардан ҳам англашилиб туришлигини шоирона маҳорат билан башорат қилган эди.⁴

Юқоридагилардан маълум бўладики, ота-боболаримиз исм ва унинг инсон шахси билан боғлиқ масалаларга узоқ ўтмишдан буён жиддий эътибор берганлар. Бироқ ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгунга қадар “ўзбек кишиларининг исми шарифи шахсий ва расмий ҳужжатларда, асосан, рус тилида ёзиб келинди ва амалда номнинг русча имловий шаклига устунлик ҳуқуқи берилди ... кўп ҳолларда номлар таваккалига ва асосан русча талаффузга мосланган ҳолда ёзилди...”⁵ Бундан ташқари “...шўро армиясида хизмат қилган Карим – “Коля”, Толиб – “Толик”, Баҳром – “Боря” бўлиб қайтар эди. Ўшанда бундай “эврилиш” ўзига хос эътироф, “ҳурмат” ёки ҳозирги урфга кирган тушунчага кўра, “имиж” саналарди. Бугун бундай ғалати “анъана” барҳам топди...” “Кейинги пайтларда ўзбекча бинойидек Комила, Камола, Райҳон, Ширин каби чиройли исмлар негадир Камила, Райҳона, Ширина...ларга айланиб боряпти...”⁶

Ўзбек тилшунослари олдида турган ғалдаги вазифа антрапонимларнинг функционал-услубий хусусиятларини, жумладан, исмларнинг нутқ услубларида қўлланилиши, сўзлашув ва бадиий услубдаги серкирра жилоларини: жисм, исм ва ҳусн учлигидаги тўлиқ очилмай қолган кирраларни илмий жиҳатдан тадқиқ ва таҳлил этишдан иборатдир.

¹Зиёвуддин Раҳим. Исм қўйиш одоблари. – Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2009, 13-б.

²Кайковус. Қобуснома. – Т.: Ўқитувчи, 1986, 83-б.

³Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012, 9-б.

⁴Эркин Воҳидов. Бедорлик. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 43-45-б.

⁵Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991, 6-б.

⁶Ҳайдаров Б. Ўзбекчилик. – Т.: NOSHIR, 2012, 167-б.

Guliasal Murodova, Yulduz Ubaydullayeva
(Kokand, Uzbekistan)

THE TRANSLATION OF PERIPHHRASIS FROM ENGLISH INTO UZBEK

The definition of **PERIPHHRASIS** is the "use of a longer phrasing in place of a possible shorter form of expression", or "an instance of periphrasis".

It was first used in the 1530s, and comes from a Latin word meaning "circumlocution," or from the Greek, periphrazein, "to speak in a roundabout way," from peri- "round about" (see peri-) + phrazein "to express."

Periphrasis is most often used to give the reader the sense that more detail has been doled out when the writer only needs to say one word or one short phrase.

"Periphrasis is a word-combination, which is used instead of the word designating an object. E.g.: "My son...has been deprived of what can never be replaced".

The periphrasis "What can never be replaced" stands for the word "mother". The concept of such renaming of an object by a phrase is easily understood by the reader within the given context, the latter being the only code, which makes the deciphering of the phrase possible."

Stylistic periphrasis can be divided into two groups:

- ❖ **logical**
- ❖ **figurative**

Logical periphrasis is based on one of the inherent properties of the object described. For example: **instruments of destruction** (Dickens) = "*pistols*".

Figurative periphrasis is based either on metaphor or on metonymy. For example: **the sky-lamp of the night** = "*the moon*". Here the moon is understood by metaphorical periphrasis "lamp". Other example: **the House of the God** = "*the church*"; etc.

We can see periphrasis in newspapers. The method of using it in articles helps the writer to be admired by readers. For example:

TIME Magazine Article: "Elongated Yellow Fruit"

• "This periphrasis so fascinated Charles W. Morton [a former associate editor of The Atlantic] . . . that he began collecting examples of 'Elongated Yellow Fruit' writings.

Examples:

- "In the New York Herald Tribune, *a beaver* was almost incognito as **'the furry, paddle-tailed mammal.'**
- "The Denver Post elongated '*mustache*' into **'under-nose hair crops.'**
- "To the Associated Press, Florida *tangerines* were **'that zipper-skinned fruit.'**
- "In the Lincoln [Nebraska] Sunday Journal-Star *a cow* did not give *milk*; **'the vitamin-laden liquid'** came from a **'bovine milk factory.'** . . .

• Of course, the "**elongated yellow fruit**" is more commonly known as *a banana*.

• "The big man upstairs hears your prayers." (Refers to God.)

• "The king of the football team hiked the ball." (Refers to quarterback.)

• Voldemort, the main villain of the Harry Potter series, is often called "He Who Must Not Be Named."

• The high-tech, electronic device said that I had an email. (Refers to computer.)

• The greatest playwright that ever lived wrote *Romeo and Juliet*. (Refers to Shakespeare.)

Euphemism is a periphrasis, which is used to replaced an unpleasant word or expression by a more acceptable one. For the word *to be pregnant* following euphemisms can be used:

- **In an interesting condition** (originated in Victorian England)
- **In the club**
- **In the family way**
- **In trouble**
- **Knocked up**
- **With child**

So euphemisms are synonyms of words and phrases which aim at producing a deliberately mild effect.

Euphemisms may be divided into several groups: 1) religious, 2) moral, 3) medical, 4) political and 5) parliamentary.

One of the stylistic function of euphemisms is to produce a humorous effect or to distort the truth, to make the statement milder. E.g.: "**tired and over emotional**" means "*drunk*".

There is a question for us: How can we translate a periphrasis from English into Uzbek?

✓ Sometimes we can translate them word by word. Ex: **Big Apple** – this periphrasis stands for "*New York*". We can translate it as "**Katta olma**". Because there is no equality of this periphrasis in Uzbek.

- **The Peninsular state** (the state of Florida) - **Yarimorol shtat**. (Florida shtati)
- **A play of swords** (battle) - **qilichlar o'yini** (jang)
- **Lake country** (England) – **ko'llar mamlakati** (Angliya)
- **Sight deprived** (blind) – **ko'zi ojiz** (ko'r)

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

✓ Sometimes we can translate according to their equalities in the language.

Ex: **Ship of the desert** (camel) – **sahro kemasi** (tuya).

This is a bit more difficult way than the first one, because every time we can't find their equalities in our language.

- **What can never be replaced** (mother) – **validavi muhtaroma** (ona)
- **The sky-lamp of the night** (the Moon) – **osmonning fonusi** (oy)
- **The house of God** (church) – **Xudoning uvi** (masjid)
- **A lunatic asylum** (madhouse) – **ruhiy kasallar shifoxonasi** (jinnixonona)
- **Happy event** (to give a birth) – **ko'zi vorimoq** (tug' moq)

✓ Sometimes we can translate them as phraseology.

- **Eating one's heart** (feeling jealously) – **ich-etini yemoq** (hasad qilmoq)
- **Heart burn** (hatred) – **ichi kuvmoq** (hasad qilmoq)
- **Kick the bucket** (die) – qovun **poylagani ketmoq** (o'lmoq)

✓ There is a group of periphrasis in English which we can't find their equalities in the Uzbek language:

- **Mick, Paddy, Irishman** – Irish – *Irlandiyalik*
- **Mafiosi** – Italian – *Italiyalik*
- **Squaw** – Indian woman – *Hind ayoli*

✓ There is also a group of periphrasis in the Uzbek language which we can't translate them into English.

Ex: **Xo'javin, to'ra, turmush o'rtoq, umr yo'ldoshi, pochchang, bek, uyning egasi** meaning "er". We can translate them only as "**husband**".

Some names of animals:

- **eshak, oti vo'q, besh bo'g'in, dumi gajak, avri quvruq, tegmoq**. These euphemisms stand for the name of "**scorpion**" – "*chayon*"

The importance of using periphrasis in our speech is to give sense, emphasis to the listener. Especially they are used by poets, novelists and other writers. The concept of such renaming of an object by a phrase is easily understood by the reader within the given context, the latter being only code which makes the deciphering of the phrase possible.

USED LITERATURE:

1. Boboxonova L. T. Ingliz tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
2. Musayev Q. English stylistics. – Toshkent, 2003.
3. Galperin I. R. Stylistics. – M.: Higher School, 1977.
4. TIME Magazine.

*Бобуржон Ражавалиев, Зухриддин Жўраев
(Фергана, Узбекистан)*

ШАРҚ МАНБАЛАРИДА ВАҲДАТ ТУШУНЧАСИ

Шарқ манбалари ваҳдати вужуд тушунчасининг юзага келишини кўпинча Мансур Халлож номи билан боғлайдилар. Фожиали тақдири билан бугунги кунда ҳам машҳур бўлган, мумтоз адабий асарларнинг доимий образларидан бирига айланган бу сиймо "Аналҳак" ("Мен худоман") дегани учун ўз даврининг энг қаттиқ жазоларига мустаҳиқ қилинган эди.

Мансур Халложнинг тарафдорлари ва муҳолифлари у ҳаётлигида, ундан кейинги даврларда, ҳатто бугунги кунда ҳам мавжуддир. Тасаввуф таълимоти тарихида мураккаб фалсафий қарашлари, ўзига хос йўли билан из қолдирган бу сиймо ҳақида Алишер Навоий "Насойим-ул муҳаббат" асарида батафсил маълумотлар берар экан, жумладан қуйидагиларни қайд этган: "Машойих анинг ишида мухталифтурлар (турлича фикрдадилар). Кўпраги ани рад қилибтурлар, неча тандин бошқа. Шайх Абул Аббос Ато, Шайх Шиблий ва бошқалар анинг қатлига ризо бермадилар ва фатво битмадиларким, биз билмасбизким, ул не дейдур... Ул бир кун Жунайдининг эшигин қокти. Жунайд сўрдики, кимсен? Дедики: Ҳақ. Жунайд деди: Ҳақ эмассен, аммо Ҳақ биласен..."¹

Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари "Тасаввуф ҳақида тасаввур" номли китобларида² Имом Суютийнинг "Тарихи хулафо" асарида таянган ҳолда, қуйидаги фикрни билдиради: "Халложнинг

¹ Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат. XV жилдлик. 15-жилд. Тошкент. 1968. Б. 92.

² Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Тошкент. "Мовароуннахр". 2004. Б. 210.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

кадимги ва ҳозирги мухлислари даъво қилганларидек, уни тўғри гапи учун баъзи жоҳиллар қатл қилган эмас. Балки уни энг нотўғри гапни айтиб, айтганида туриб олганидан сўнг, тўққиз йил қамоқда қолиб ҳам ўзига келмаганидан кейин мусулмонларнинг ижмои ила қатл қилишга ҳукм қилинган.”

Алишер Навоий ижодида ваҳдатул вужудга негиз бўлган илк манбалар Куръон ва ҳадисдир. Хусусан, Куръонда Аллоҳ тавҳиди чуқур асосланган. “Сўнгра ўзимизга қайтарилурсизлар” (“Анкабут” сураси, 57-оят) дея таъкидланиши Ҳақ ва халқ бирлигига ишора эди.¹

Навоий ижодида ваҳдатул вужуд таълимотининг бадиий ифодаланишига яна бир муҳим манба тасаввуф шайхларининг мазкур масалага оид қарашлари эди. Улуғ шоир ва мутафаккирнинг Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Абу Бакр Шиблий, Мансур Халлож сингари мутасаввуф шайхлар мероси билан яқиндан танишлиги, муносабати ҳамда таъсирланиши “Насойим-ул муҳаббат” асари орқали яққол кўзга ташланиб туради.

Зуннун Мисрийнинг фикрича, сўфий маърифат мақомига кўтарилмай туриб, Аллоҳга ета олмайдди. Чунки маърифат Аллоҳни идрок этиш илмидир.

Боязид Бистомий эса ўзликдан кечиш ва Ҳаққа қўшилишни биринчилардан бўлиб тарғиб қилган. Мансур Халлож эса унинг бу борадаги қарашларини янада ривожлантирди. “Хулул” деб номланувчи унинг назарияси (хулул – ҳал бўлиш, қўшилиш ва бирикиб кетиш маъноларини билдиради) Ҳақ билан солиқнинг бирилашиб кетишига асосланган.

Юқорида номлари тилга олинган улуғ зотларнинг инсон даражасини улуғлаб, унга илоҳий мазмун беришлари Аллоҳ ва олам яхлитлиги ҳақидаги фикрлар доирасининг кенгайишига олиб келди. Натижада бу масала мутасаввуф шоирлари ижодининг асосий мавзусига айланди. Бу борада дастлаб изчил фикр юритган шоирлардан бири Саной (1060-1141) бўлиб, у Аллоҳни яратувчи сифатида талқин этар экан, борлиқдаги барча нарсаларни унинг тажаллийси сифатида тасвирлайди.

Алишер Навоийнинг “Насойим-ул муҳаббат” асарида Мансур Халлож руҳи 150 йилдан сўнг Фаридиддин Атторда акс этганлиги ҳақида қайдлар мавжуд. Бу қайдлардан бу икки буюк зотларнинг маслақдошлигига эмас, балки Аттор томонидан маънавий пирнинг таълимоти ривожлантирилгани, замонавий, янги босқичга кўтарилганини ҳам англаш мумкин. Дарҳақиқат, Фаридиддин Аттор (1151 -1221) ижодида ваҳдат-ул вужуд талқини янада чуқурлашди, назарий томондан бойитилди. Аттор Боязид Бистомий ҳамда Халлож фикрларини ривожлантирди. Ўз асарларида мажозий-бадиий тасвир йўли билан Халложнинг “Анал Ҳақ” даъватини тасдиқлади. Шу билан бирга Аттор Ҳақ ва халқнинг ваҳдатини бадиий равишда солиқнинг сулуқ жараёни билан боғлаб кўрсатди. Натижада Аллоҳга етишишнинг риёзат босқичлари ҳақидаги талқинлар юзага келди. Атторнинг нуқтаи назарига кўра Аллоҳ бутун борлик ва ундаги нарса-ҳодисаларнинг маъноси, моҳиятидир. Нарсалар моҳиятида Яратувчи яширинган бўлиб, шу тилсим ечилса, махфий хазинага етиш мумкин. Хазина эса Аллоҳдир. Бироқ ҳамма гап шу тилсимни еча олишда. Ҳаққа етиш учун риёзат босқичларини – синов водийларини босиб ўтиш керак деган қараш шундан келиб чиқади. “Мантиқ-ут тайр” муаллифи ана шу фикрни олға сурар экан, яна бир нуқтани илгари суради: бу Ҳақни англаш эди. Улуғ мутасаввуф шайх ва шоирнинг фикрича, Аллоҳга етишмай туриб, уни таниб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Симурғни қидирган қушлар шу мақсадда йўлга отланадилар, риёзат ва машаққат чекадилар. Бироқ излаганларида ўзларини кўрганларидан сўнг Аллоҳнинг моҳиятини англайдилар.

Жалолоддин Румий (1207-1273) ана шу фикрларни қўллаб-қувватлайди, мазмун ва моҳият жиҳатдан янада бойитади. Манбалар² Румий Аттор билан болалик чоғларида учрашганлиги ҳақида маълумот беради. Аттор ўсмир Жалолоддинга ўз қўлёзма асарларини тухфа қилади. Айтмоқчимизки, Румий улуғ пирнинг собитқадам издошигига эмас, қайси бир маънода маънавий вориси ҳамдир. Румий Саной ва Аттор асарларида берилган ваҳдат-ул вужуд борасидаги мажозий тасвирларни, рамз ва ишораларни биринчилардан бўлиб очик ифодалади. Шу билан бирга у Боязид ҳамда Халлож даъволари Ҳаққа интилувчиларнинг ҳаммасига тегишли эканлигини таъкидлаб, Аллоҳ инсоннинг ўзида мужассамлигини кўрсатиб берди. Инсон шунинг учун яратилганки, дейди у, инсон орқали ҳақиқат анланади. Аммо ҳақиқатни излаш унинг ўзидан бошланади. Жалолоддин Румий ана шу назарияни юксак бадиий талқин этган, ғояларни кенг оммага ёйа олган мутасаввуф шайх ҳамда забардаст шоир сифатида Шарқ тафаккури оламида ёрқин из қолдирди.

Шунингдек, ваҳдати вужуд таълимотининг чуқурлашуви, мазмун-моҳияти янада лўндалашувида Жалолоддин Румийнинг замондошларидан бўлган Муҳйиддин ибн Арабий (1165 -1240), Алишер Навоийнинг маслақдош дўсти ва маънавий пири бўлган Абдурахмон Жомий (1414-1492)ларнинг ҳам хизматлари бениҳоя катта бўлиб, юқорида санаб ўтилган улуғ сиймолар Навоий ижодида, хусусан, унинг “Лисон-ут тайр” достонида ваҳдат мавзусининг кенг ва мукамал ишланишига қудратли туртки берганлар.

Шундай қилиб, ваҳдат-ул вужудга доир қарашлари чуқур илмий заминга эга бўлган Навоий салафларининг мантикий фикрлари асосида ҳамма нарса Аллоҳда мужассамланган деган фикрга келади. Бу эса

¹ Куръони карим. Гаржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент. Чўлпон. 1992.(Бундан кейинги ишоралар ҳам ушбу манбадан келтирилади).

² Радий Фиш. Жалолоддин Румий. Тошкент. 1986.

хақиқат фақат Аллоҳда акс этади демакдир. Навоий Аллоҳнинг борлигини, унинг азалий, абадий, қадимий ва ниҳоясизлигини тасдиқлаб, барча нарсаларнинг вужудга келиш асосини ҳам Унга боғлайди.

Навоий Аллоҳ ваҳдониятини санъаткорона ифодалар экан, турли поэтик усул ҳамда воситалардан фойдаланади. Бунг биргина рақам образи ҳам яққол мисол бўла олади. Улуғ шоир бунда бир (1) рақамини поэтиклаштиради. Дарҳақиқат, 1 рақами барча сонларнинг асосидир. Ундан бошқа ҳамма рақамлар қисмларга бўлиниш хусусиятига эга. Бир сони эса ҳеч қандай бўлакка бўлинмайди. Энг муҳими, барча сонлар ундан бошланади. Шунга кўра, оламнинг бошланиши ҳам биру бор бўлган Аллоҳдандир.

Навоий ҳамд руҳидаги асарларида ёки муқаддималарда мавжудлик фақат Аллоҳнинг ўзида бўлган давр тасвирига алоҳида ургу беради. Унингча, бу паллада олам пинҳон эди. Улуғ шоир ва мутафаккир ана шу ниҳонлик қобиғидаги нарса-ҳодисаларнинг энг муҳимларига диққатни тортиб, турли шоирона ифода ва поэтик рамзлар орқали илоҳий тажаллиётни чизиб беради. Бу билан Аллоҳнинг буюк илоҳий моҳиятини кўрсатибгина қолмай, оламнинг яратилиш аҳамиятини ҳам таъкидлайди. Чунки оламнинг яширин қолишидан маъно йўқ эди. Чунки ўша ниҳонликда ҳамма нарса жамулжам бўлган эди. Навоий бадиий тасвир воситаларидан моҳирона фойдаланган ҳолда, буни мавжлари кўзғалмаган, тўлқинлари ҳаракатга келмаган, ҳали сокинлик ҳукмрон бўлган денгизга қиёслади.

Шуни ҳам айтиш керакки, мумтоз шеърятда Навоий даври ва ундан олдин ҳам бу ҳолатга рамзий поэтик ишоралар қилинган намуналар учрайди. Масалан, Навоийнинг ўзи “Насойим-ул муҳаббат” асарида кекса замондошларидан бири бўлган Мавлоно Муқимий ҳақида ёзар экан, унинг ваҳдат тушунчаси ҳамда тасаввуфий истилоҳлардан яхши хабардор бўлганлигини уқтиради ва унинг ижодидан қуйидаги мисолни келтиради:

*Сенсен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудқа не вужуд.*¹

Мазкур асарда сўз Мавлоно Лутфий ҳақида борган ўринларда унинг ҳам айнан шу мавзу ва руҳдаги шеърларига мурожаат қилинади:

*Улки ҳусн этти баҳона элни шайдо қилгали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилгали.*²

Бундай мисолларни улуғ шоир ва мутафаккир салафлари, замондошлари ижодидан яна келтириш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Шарқ адабиётидаги лирик жанрларда ҳам тасаввуфга оид масалалар, хусусан, ваҳдат тушунчасига оид масалалар чуқур ишланди. Чунончи ғазалнависликнинг илк босқичларида дунёвий ишқ куйланган бўлса, кейинчалик Румий, Деҳлавий, Ироқий сингари шоирлар ижодидан бошлаб илоҳий ишқ тараннуми бадиий адабиётда кенг ўрин тута бошлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат. XV жилдлик. 15-жилд. - Тошкент, 1968.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2004.
3. Куръони карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
4. Радий Фиш. Жалолитдин Румий. – Тошкент, 1986.
5. Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат. Асарлар. XV жилдлик. 15-жилд. – Тошкент, 1968.

Научный руководитель – доктор филологических наук Х.Жўраев

¹ Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат. Асарлар. XV жилдлик. 15-жилд Тошкент. 1968. 182-бет.

² Шу асар. Ўша ерда.

Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева
(Кариш, Узбекистан)

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Как известно, выпускникам национального отделения специальности «педагогика и методика начального обучения» после окончания вуза помимо преподавания всех предметов на родном для учащихся языке, предстоит и обучение детей второму языку – русскому. Для того, чтобы сегодняшние студенты могли методически и теоретически грамотно организовывать уроки русского языка, преподавателям-русистам следует использовать на занятиях такие средства и приемы работы, которые способствовали бы повышению мотивации изучения неродного языка, а также могли использоваться студентами в их работе в школе для достижения цели, идентичной вузовской: повышению интереса учащихся к урокам русского языка.

Значительная часть студентов – выпускники сельских школ, которые по ряду причин слабо владеют русским языком.

Поступив в вуз, они стремятся восполнить пробелы в знаниях, однако одного желания оказывается недостаточно, и студенты на занятиях, многого не воспринимая в полной мере, не справляясь с одним, другим заданием, очень скоро устают, особенно в конце второй половины занятия, теряют интерес к происходящему в аудитории.

На наш взгляд, на I курсе, когда студенты переживают период адаптации, переключения со школьных установок, привычек на студенческие приемы работы, желательнее довольно часто использовать упражнения, повышающие мотивацию изучения русского языка.

Важно, чтобы упражнения занимательного характера соответствовали учебным и воспитательным целям занятий и возможностям студентов, вопросы заданий хорошо вписывались в ситуации, были близки к жизни, к практической деятельности. Преподаватель должен следить, чтобы не нарушалась рабочая атмосфера в аудитории и занятие не превращалось в игру или в обсуждение результатов соревнования. Упражнения занимательного порядка (устные или письменные) выполняются при ведущей роли преподавателя и занимают не более 7–8 мин.

Такие упражнения удачны при проведении словарной работы. Например, при изучении лексической темы «Животный мир» можно использовать задание, предполагающее подбор однокоренных слов. Студенты из соревнующихся групп по очереди за определенное время называют слова или пишут на половинках доски каждый по одному слову. Следующий добавляет слово и может исправить ошибки своего предшественника. Положительное очко получают за правильное слово, просто очко – при орфографической ошибке, а за неправильное слово – отрицательное очко.

Такое упражнение-соревнование способствует систематизации лексических знаний, пополняет, закрепляет словарный запас и орфографические навыки. После таких упражнений слабые студенты и те, кто не совсем уверен в своих знаниях, стараются к следующему занятию не только выполнить заданное, но и прочитать еще что-то, чтобы на следующем соревновании не подвести команду. Преподаватель не сообщает о том, когда состоится следующее соревнование, какого характера оно будет.

Полезны и задания, направленные на укрепление слуховой памяти. Например, по теме «Растительный мир» преподаватель называет предложение-основу: «Растения – друзья». Студенты распространяют предложение, добавляя по одному слову. Так идет постепенное наращивание: «Растения — наши друзья. Растения – наши большие друзья. Растения – наши большие друзья, потому что...» и т. д. То есть задача отвечающего – повторить вариант предложения предшественника и дополнить его еще одним словом.

В плане совершенствования навыков двуязычия весьма эффективны упражнения-соревнования на подбор узбекских синонимов или антонимов к русскому слову и наоборот. Выполнение задания может быть устным или письменным. Устное осуществляется быстрее, письменное – дольше, но служит повышению грамотности студентов. При устном выполнении преподаватель называет слово, а студенты каждой команды по очереди за определенное время произносят слова-синонимы или антонимы. Например, преподаватель называет узбекское слово *судралмок* (*ползти*) и предлагает назвать или написать синонимы к нему. Студенты записывают слова *передвигаться, перемещаться, тащиться, тянуться* и т. д. При подборе антонимов преподаватель дает студентам русские слова, например, по лексическому тексту «Портрет. Характер»: *белокурый, деликатный, начитанный*, а студенты – антонимы на узбекском. Это задание труднее, оно требует перевода исходного слова, от точности которого зависит правильность подбора синонимов или антонимов.

Это упражнение-соревнование формирует, развивает умение перевести, осмыслить и передать оттенки значения слов. Такие задания студенты часто используют на практике. Младшеклассники благодаря неплохому языковому развитию, полученному в городских дошкольных учреждениях, с восторгом встречают подобные упражнения и хорошо справляются с ними.

Более смелые ученики сами просят практикантов: «А давайте переводить и объяснять слова наперегонки».

При работе над текстом практически невозможно учесть степень понятности слов, трудно точно определить, какие и сколько слов из очередного текста надо объяснить. В таких случаях эффективно такое упражнение-соревнование. Студенты читают слова из текста, которые им не совсем понятны, а несколько

сильных студентов, так называемых «живых словарей-справочников», лучше владеющих русским языком, дают толкование. Могут использоваться словари переводные, толковые, словари синонимов, антонимов, фразеологизмов, трудностей русского языка, орфоэпические словари.

Последний из них нужен в случае, если студенту непонятно слово, потому что он прочитал его с неправильным ударением. Студент, выполняющий роль орфоэпического словаря, исправляет его без дополнительных объяснений. При необходимости это слово толкуется другими словарями. К тому же один «словарь» может не справиться с множеством вопросов, и появляется необходимость в подключении других «словарей». Так, слова *эмигрант, кормилец, волевой (характер)* и другие по тексту «Семья, биография» объяснялись параллельно всеми «словарями». Роль преподавателя – в корректировании, одобрении или исправлении толкования.

Если предыдущие задания занимательного характера предполагали коллективную работу и оценку знаний, умений, навыков всей группы, независимо от уровня студента, то в этом соревновании сравниваются знания каждого в отдельности. Оценка сильным дают все остальные, разумеется, под руководством преподавателя.

Что дает это упражнение студентам? Оно повышает авторитет тех из них, которые знают русский язык лучше, дух соревнования помогает многим в работе. Кроме того, объяснение всех слов текста облегчает его понимание.

Задание, как и все предшествующие, вариативно. Возможна такая работа: сильные студенты выясняют у слабых, как они понимают ту или иную единицу текста, не учтенную при толковании в словарно-предтекстовой работе. Например, таким образом можно выяснить, понятны ли в тексте «Мой город» слова *площадь, переулочек* и другие, на первый взгляд такие знакомые. Получив ответ, студент одобряет или поправляет отвечающего.

Для контроля умений студентов строить и интонационно правильно произносить вопросительные предложения предлагается следующее упражнение: после прочтения текста письменно к отдельным абзацам составляются вопросы, затем выясняется, у кого больше вариантов вопросов и насколько они просты и грамотны. Составляя вопросительные предложения, корректируя их, студенты неоднократно перечитывают фрагменты текста и, естественно, начинают лучше понимать его.

Можно продолжить эту работу, предложив соревнование «Кто лучше ответит?» (партнеры обмениваются карточками с составленными вопросами и отвечают на них). Оцениваются результаты с учетом скорости, самостоятельности, правильности ответов, связи с текстом.

При изучении темы «Климат, погода, времена года» команды делятся на четыре группы, каждая из которых должна вспомнить за определенное время стихотворения, загадки, пословицы, поговорки, высказывания, относящиеся к указанному преподавателем времени года. Студенты обычно неплохо справляются с заданием. Оценивая результаты, преподаватель учитывает объем материала, способ его передачи (с листка или по памяти), выразительность и грамотность речи.

Таким образом, задания занимательного характера приносят определенную пользу, делая занятия интересными, насыщенными. Они используются и на активной практике в школе. Видя эффект упражнений занимательного характера, учителя продолжают их использовать из года в год, и чем больше опыта работы, тем больше идей, замыслов по совершенствованию использования этих приемов работы.

*Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева
(Карши, Узбекистан)*

РАБОТА НАД ОШИБКАМИ В ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ

Большинство приемов в работе над ошибками в письменной речи основаны на запоминании. Безусловно, запоминание отдельных форм слов по аналогии и правил правописания помогает учащимся начальных классов избавиться от ошибок. Целесообразнее же работу над ошибками в письменной речи проводить на более высоком уровне, помогая учащимся осознать системные явления русского языка с тем, чтобы вырабатывать навыки самоконтроля, умения самостоятельно определять характер ошибок и способы их исправления. Учащиеся должны ощущать практическую пользу от такого труда, понимать, что они делают и зачем. В связи с этим учителю необходимо решить следующие вопросы: 1) как добиться того, чтобы при письме в случае сомнения учащийся смог быстро вспомнить правило, помогающее избежать ошибки, 2) как практически нужно исправлять ошибки, чтобы не повторять их на письме?

Ошибки в письменной речи целесообразно рассматривать в соотношении со структурными частями слова: ошибки в приставках, корне, суффиксах, окончаниях.

Как показывает анализ письменных работ, наиболее часто встречаются ошибки в корне слова, например в слове *посвящение*. Без знания родственного слова *свят*, которое школьникам чаще всего

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

неизвестно, учащийся не сможет подобрать проверочное слово. Такие ошибки характерны для учащихся всех национальностей и даже для русских, так как умение проверять безударные гласные в корне становится реальным лишь по мере обогащения речи лексикой, приобретения способности различать родственные слова, а уметь правильно ставить в слове ударение. Притом большое количество слов с непроверяемыми гласными в русском языке, например, *собака, корова, редиска* и др., затрудняет применение правила, учащимся часто приходится пользоваться словарем.

Большое количество ошибок учащиеся допускают в окончаниях слов. Правильное написание окончаний, например, существительного, зависит от усвоения определенного комплекса умений: правильно его склонять; определять, с каким словом (главным) оно связано в предложении, в каком падеже, числе употребляется зависимое слово. Комплексом умений обусловлено и правильное написание окончаний прилагательных, причастий, числительных, местоимений, и глаголов.

После усвоения учащимися правила правописания глаголов I и II спряжения с целью выяснения причин ошибок, допускаемых ими в глаголах настоящего и будущего времени (простого), целесообразно предложить написать диктант, а затем с глаголами, в которых неправильно написаны окончания, выполнить следующие задания:

- 1) выписать сочетание глагола с главным словом. Вместо ошибочного написания в окончании поставить точки (та...т снег);
- 2) написать глагол в неопределенной форме (таять);
- 3) определить спряжение глагола;
- 4) вместо точки вставить правильную гласную (тает снег). Цель заданий: выявить умение учащихся последовательно выполнять умственные действия, необходимые для формирования данного навыка, и определить причины ошибок при применении правила.

В процессе обучения были использованы диктант и упражнения. Причины ошибок были следующими: учащиеся не знали неопределенной формы глагола (писали «таеть», «таить»), неправильно определяли спряжение, забыли окончания I и II спряжения.

Выполнялись также задания с целью выяснения причин ошибок в согласовании других частей речи и управлении. Оказалось, что причиной большого количества ошибок является неумение различать главные и зависимые слова. Результаты подсказали вывод: в систему исправления ошибок должна быть заложена программа осознания умственных действий, необходимых для применения каждого правила, которое в процессе изучения ученик, возможно, недостаточно прочно усвоил. Знание того, в какой части слова допущена ошибка, может способствовать быстрой ориентации в выборе нужного правила в том случае, когда ученик во время письма сомневается, как надо писать, или когда, не задумываясь, пишет ошибочно (в работе же над ошибками учащийся должен самостоятельно применить нужное правило и исправить ошибку).

На основе данных выводов составлены следующие рекомендации для работы над орфографическими и грамматическими ошибками:

1. Выписать все слова, в которых учитель подчеркнул ошибки; вместо ошибочного написания поставить в словах точку. Определить, в какой части слова допущена ошибка.
2. В зависимости от того, в какой части слова она допущена, выполнить задания:
3. а) если ошибка в приставке, выписать приставку и образовать с ее помощью несколько слов, написать контрольное слово правильно;
- б) если ошибка в приставках на *з, с*, например *возглавил, воспрепятствовал*, повторить звонкие и глухие согласные, написать контрольное слово правильно, дать примеры;
- в) если ошибка в приставках *при-, пре-*, уместно рекомендовать учащимся еще раз самостоятельно ознакомиться по учебнику со значениями приставок, написать контрольное слово правильно. Можно наиболее трудноотличимые слова с приставками *при-, пре-* употребить в предложениях. Поскольку различение смысловых оттенков представляет трудности даже для русских детей, следует этому вопросу уделять постоянное внимание, в том числе и на уроках литературы;
- г) если ошибка в суффиксе, выписать его и образовать с ним несколько слов, написать контрольное слово правильно;
- д) если ошибки в суффиксах *-чик, -щик*, повторить правило, образовать с этими суффиксами ряд слов;
- ж) если ошибка в корне слова, предложить задание: подобрать к предла- гаемому слову ряд родственных слов, расставить в них ударения, подчеркнуть проверочные слова (среди примеров может быть несколько проверочных слов), написать предлагаемое слово правильно. Для исправления ошибок в написании сомнительных и непроизносимых, согласных достаточно подобрать проверочное слово.

4. Ошибки в окончаниях следует классифицировать по частям речи. Правильное написание окончаний существительных обусловлено комплексом умений. Но его нужно упорядочить. Окончания существительных I, 2 и 3-го склонений легко усваиваются по образцам, для этого достаточно 10 образцов, на пример: *страна, -земля, армия, стол;*

конь, бой, окно, море, здание, жизнь, а все падежные формы других существительных можно соотносить с образцами.

При исправлении ошибок в окончаниях существительных предлагаем такие задания:

- 1) выписать существительное, в котором была ошибка, в именительном падеже;

- 2) определить, по какому образцу склоняется предлагаемое слово;
- 3) выписать сочетание предлагаемого (зависимого) слова с главным и поставить вопрос к зависимому слову.

Пример: Мы подошли к краю обрыв..

- 1) обрыв;
- 2) как «стол»;
- 3) к краю (чего?) обрыва.

Таким образом, работа над ошибками должна стать как бы вторым этапом обучения, на котором создаются условия совершенствования навыков переноса языковых знаний в речевую деятельность. В процессе обучения большое значение имеет четкое разграничение основных правил и исключений: вначале усваивать основные правила правописания, а затем отклонения от них. Целенаправленная работа по осознанию системных явлений языка, когда учащиеся научатся видеть ошибку, понимать ее характер, сознательно исправлять, применяя правило правописания, может стать основой для формирования навыков самоконтроля.

Безусловно, систематическое использование предлагаемых заданий с целью обучения учащихся правильно применять правила на практике в итоге должно привести к свертыванию умений и выработке прочных навыков правильного письма.

Неоднократное сознательное применение правила будет способствовать автоматизации правильного написания, например глаголов I и II спряжения, существительных в косвенных падежах, приставок и т. д. Достаточно учащемуся определить, какое из слов в словосочетании является главным, а какое зависимым, как он безошибочно напишет нужное окончание в зависимом слове. Или научившись вычленять в слове словообразовательные элементы, учащийся вырабатывает автоматизм правильного их написания.

Предлагаемую систему исправления "ошибок целесообразно вначале использовать в коллективной, работе на доске, а затем самостоятельно, но под контролем учителя. И не следует на эту работу жалеть времени.

Нередко в письменных работах учащиеся допускают ошибки, которые можно отнести к логическим. Они характерны не только для нерусских учащихся. В школах пока не ведется специальной работы по развитию логического мышления учащихся на материале устных и письменных высказываний. А следовало бы этому уделить самое серьезное внимание. И важным этапом в развитии логических навыков у учащихся может стать определенным образом организованная работа над ошибками, допущенными ими в письменных работах.

*Жадыра Сакен
(Шымкент, Казахстан)*

КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ОБЩЕНИЯ

В наше время общение является одним из основных факторов взаимопонимания между людьми, поэтому культура речевого поведения важна всем людям, чья деятельность, так или иначе, связана с общением.

По тому, как человек говорит или пишет, можно судить об уровне его духовного развития, его внутренней культуры.

Культура речи – это понятие, объединяющее владение языковой нормой устного и письменного литературного языка, а также умение использовать выразительные языковые средства в разных условиях общения [1].

Кроме того, в современном мире сложились условия, когда востребованность специалиста на рынке труда, его конкурентоспособность в значительной степени зависят от наличия грамотной речи (и устной и письменной), умения эффективно общаться, от знания приемов речевого воздействия, убеждения. От того, насколько умело осуществляется речевая деятельность, зависит успех любой профессиональной деятельности.

Таким образом, актуальность данной темы сомнений не вызывает.

Современный подход к проблемам культуры речи устанавливает внутренние связи между повышением речевой культуры общества с развитием национальной культуры; научно анализирует процессы, происходящие в современной речевой практике; способствует совершенствованию современного русского литературного языка с учётом многообразных общественных функций.

Культура речи и ее влияние на этику общения

Речь – это деятельность общения – выражения, воздействия, сообщения – посредством языка, форма существования сознания (мыслей, чувств, переживаний) для другого, служащая средством общения с ним, форма обобщенного отражения действительности.

Культура речи – это такой набор и такая организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить

наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач [3].

Основные показатели культуры речи:

- словарный состав (исключаются оскорбляющие слух (нецензурные), жаргонные слова, диалектизмы).
- словарный запас (чем он богаче, тем ярче, выразительнее, разнообразнее речь, тем меньше она утомляет слушателей, тем больше впечатляет, запоминается и увлекает);
- произношение (нормой современного произношения в русском языке является старомосковский диалект);
- грамматика (деловая речь требует соблюдения общих правил грамматики);
- стилистика (к хорошему стилю речи предъявляются такие требования, как недопустимость лишних слов, правильный порядок слов, логичность, точность, отсутствие стандартных, избитых выражений).

Культура речи содержит 3 составляющих компонента: нормативный, коммуникативный и этический.

Нормативный аспект культуры речи предполагает, прежде всего, правильность речи, т.е. соблюдение норм литературного языка, которые воспринимаются его носителями в качестве образца.

Языковая норма – это центральное понятие речевой культуры, а нормативный аспект культуры речи считается одним из важнейших.

Это необходимый, но недостаточный регулятор, культура речи не может быть сведена к перечню запретов и определений "правильно-неправильно".

Понятие "культура речи" связано с закономерностями и особенностями функционирования языка, а также с речевой деятельностью во всем ее многообразии. Можно привести большое количество самых разнообразных по содержанию текстов, безупречных с точки зрения литературных норм, но не достигающих цели. Обеспечивается это тем, что норма регулирует в большей мере чисто структурную, знаковую, языковую сторону речи, не затрагивая важнейших отношений речи к действительности, обществу, сознанию, поведению людей.

Культура речи вырабатывает навыки отбора и употребления языковых средств в процессе речевого общения, помогает сформировать сознательное отношение к их использованию в речевой практике в соответствии с коммуникативными задачами. Выбор необходимых для данной цели языковых средств – **основа коммуникативного аспекта культуры речи**. Как писал Г.О. Винокур, известный филолог, крупный специалист по культуре речи: "Для каждой цели свои средства, таков должен быть лозунг лингвистически культурного общества" [2].

Поэтому вторым важным качеством культуры речи является коммуникативная целесообразность – умение находить, в языковой системе для выражения конкретного содержания в каждой реальной ситуации речевого общения адекватную языковую форму. Выбор необходимых для данной цели и в данной ситуации языковых средств – основа коммуникативного аспекта речи.

Коммуникативные качества речи это, прежде всего точность речи, понятность, чистота, логичность изложения, выразительность, эстетичность и уместность. Четкость формулировок, умелое использование терминов, иностранных слов, удачное применение изобразительных и выразительных средств языка, пословиц и поговорок, крылатых слов, фразеологических выражений, безусловно, повышают уровень профессионального общения людей.

С коммуникативной целесообразностью тесно связан и третий – этический аспект культуры речи. Правила речевого поведения, этические нормы речевой культуры являются одним из важнейших компонентов профессионального общения.

Под этическими нормами общения понимается речевой этикет: речевые формулы приветствия, просьбы, вопроса, благодарности, поздравления и т.п.; обращение на "ты" и "вы"; выбор полного или сокращенного имени, формы обращения и др.

Коммуникативная целесообразность как критерий культуры речи касается как формы выражения мысли, так и ее содержания. Этический аспект культуры речи предписывает знание и применение правил языкового поведения в конкретных ситуациях таким образом, чтобы не унижить достоинства участников общения. Этические нормы общения предусматривают соблюдение речевого этикета. Речевой этикет представляет собой систему средств и способов выражения отношения общающихся друг к другу.

Этический компонент культуры речи накладывает строгий запрет на сквернословие в процессе общения и другие формы оскорбляющие достоинство участников общения или окружающих людей [4].

Таким образом, **культура речи** – это соблюдение в речи сложившихся в обществе:

- норм литературного языка (правильность произношения, формообразования, построений предложений, употребление слов в их принятом значении и принятой сочетаемости). Литературный язык – высшая форма национального языка и основа культуры речи.

Он обслуживает различные сферы человеческой деятельности: политику, культуру, делопроизводство, законодательство, словесное искусство, бытовое общение, межнациональное общение; норм речевого поведения, этикета (здороваться, прощаться, извиняться, быть вежливым, не грубить, не оскорблять, быть тактичным); норм, связанных с умением достигать наибольшей эффективности своей речи (риторическая грамотность); норм, связанных с умением переключаться с одной сферы общения на другую, учитывать то, кому адресована речь и кто при этом присутствует, в каких условиях, в какой обстановке и с какой целью

ведеться речь (стильові та стилістичні норми).

Все вищеизложенное позволяет принять предложенное Е.Н. Ширяевым определение культуры речи: "Культура речи - это такой выбор и организация языковых средств, которые в определенной ситуации общения при соблюдении современных языковых норм и этики общения позволяют обеспечить наибольший эффект в достижении поставленных коммуникативных задач" [5].

Высокий уровень речевой культуры – неотъемлемая черта культурного человека. По речи судят об уровне культуры личности и всего общества.

Культура речи оказывает определенное влияние на этику общения. Этика предписывает правила нравственного поведения (включая общение), этикет предполагает определенные манеры поведения и требует использования внешних, выраженных в конкретных речевых действиях формул вежливости. Соблюдение требований этикета при нарушении этических норм является лицемерием и обманом окружающих. С другой стороны, вполне этическое поведение, не сопровождающееся соблюдением норм этикета, неизбежно произведет неприятное впечатление и вызовет у людей сомнения в нравственных качествах личности. При общении, в первую очередь, учитываются особенности речевого этикета. Этический компонент культуры речи проявляет себя в речевых актах – целенаправленных речевых действиях, таких, как выражение просьбы, вопроса, благодарности, приветливости, поздравления и т.п.

Таким образом, этика общения, или речевого этикета, требует соблюдения в определенных ситуациях некоторых правил языкового поведения.

В речевом общении также необходимо соблюдать ряд этических и этикетных норм, тесно связанных друг с другом. Начинается речевой этикет с соблюдения условий успешного речевого общения.

Во-первых, надо уважительно и доброжелательно относиться к собеседнику. Запрещается наносить собеседнику своей речью обиду, оскорбление, выражать пренебрежение. Следует избегать прямых отрицательных оценок личности партнера по общению, оценивать можно лишь конкретные действия, соблюдая при этом необходимый такт. Грубые слова, развязная форма речи, высокомерный тон недопустимы в интеллигентном общении. Да и с практической стороны подобные черты речевого поведения неуместны, т.к. никогда не способствуют достижению желаемого результата в общении. Вежливость в общении предполагает понимание ситуации, учет возраста, пола, служебного и общественного положения партнера по общению. Эти факторы определяют степень официальности общения, выбор этикетных формул, круг подходящих для обсуждения тем.

Во-вторых, говорящему предписывается быть скромным в самооценках, не навязывать собственных мнений, избегать излишней категоричности в речи. Более того, необходимо поставить в центр внимания партнера по общению, проявлять интерес к его личности, мнению, учитывать его заинтересованность в той или иной теме. Необходимо также принимать во внимание возможности слушателя воспринимать смысл ваших высказываний, желательнее давать ему время передохнуть, сосредоточиться. Ради этого стоит избегать слишком длинных предложений, полезно делать небольшие паузы, использовать речевые формулы поддержания контакта: *вы, конечно, знаете...; вам, вероятно, интересно будет узнать...; как видите...; обратите внимание...; следует заметить...* и т.п.

Речевого этикета определяется ситуацией, в которой происходит общение. Любой акт общения имеет начало, основную часть и заключительную. Главный этический принцип речевого общения – соблюдение паритетности – находит свое выражение, начиная с приветствия и кончая прощанием на всем протяжении разговора.

Итак, к области культуры речи относится не только собственно культура речи как система средств, но и культура языкового общения, коммуникации.

Среди явлений, обозначаемых термином "культура речи", следует разграничивать, во-первых, заботу о языке, его культуре и уровне общения и, во-вторых, сам этот уровень, т.е. разработанность языка или языкового общения, отдельных актов и результатов.

Культура языковой коммуникации отличается следующими чертами:

- она касается высказываний (текстов) и их восприятия и интерпретации;
- она связывает языковое построение с содержательно-тематической стороной и стилеобразующими факторами, ситуацией, личностями общающихся и т.п.;
- асимметрия между культурой речи и культурой общения заключается в том, что в коммуникации используется весь национальный язык в целом.

Таким образом, культура речи выступает как часть более широкого понятия "культура общения", в которое входит и культура мышления, и психологическая культура воздействия и взаимодействия.

Речевая деятельность человека является самой сложной и самой распространенной. Она составляет основу любой другой деятельности человека: производственной, коммерческой, научной и других.

Культурой речи важно владеть всем, кто по роду своей деятельности связан с людьми, организует и направляет их работу, ведет деловые переговоры, воспитывает, заботится о здоровье, оказывает людям различные услуги.

Итак, культура речи – важнейшее условие общения. И овладение основами речевого общения для каждого человека – не только необходимость, но и обязанность. Общаюсь культурно, люди делают правильный выбор в направлении достижения коммуникативных задач.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Валгина Н.С. Современный русский язык / Н.С. Валгина, Д.Е. Розенталь, М.И. Фомина. – М.: Логос, 2005. – 527 с.
2. Винокур Г.О. Культура языка / Г.О.Винокур. – М.: INTRADA Изд-во, 2006. – С.83.
3. Голуб И.Б. Русский язык и культура речи. Учебное пособие / И.Б. Голуб. – М.: Логос, 2002. – 432 с.
4. Культура русской речи и эффективность общения / Под. ред. Л.К. Граудина и др.
5. Культура речи как лингвистическая дисциплина / Е.Н.Ширяев // Русский язык и современность: Проблемы и перспективы развития русистики. – 1991. – С.27.

Научный руководитель – старший преподаватель М.А.Ниязалиева

*Абдумалик Саминов, Илҳомжон Аҳмаджонов
(Фаргона, Ўзбекистон)*

ШЕЪРИЙ МАТНДА ФЕЪЛ ВАЛЕНТЛИГИ

Маълумки, валентлик сўзининг лексик маъносига таянган ҳолда мавжуддир. Аниқроғи, сўз лексик маъноси қандай ёки қанақа мантикий семага эга бўлса, шу семага мутаносиб ҳолда валентликка эга бўлади.

Ўзбек тилшунослигида валентлик юзасидан бир неча илмий асарлар яратилган.¹ Агар гап кесими феъл бўлар экан, унинг яъни гап предикатининг валентлиги гап қолипиди белгилайди. Шунинг учун ҳам М.Д. Степанова "...феъл - гап асоси, унинг бошқа барча бўлаклари ҳатто субъект ҳам унга боғлиқдир", - деб ёзади.²

Ҳақиқатан ҳам, феъл туркумига мансуб лексемалар гапда кўпинча предикат функциясида келганлиги сабабли уларнинг турлича маъно валентликлари матн доирасида реаллашади. Хусусан, шеърий матнларда ҳам уларнинг валент хусусиятлари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Жумладан, А.Орипов ижодининг маҳсули бўлган қатор шеърларда ҳам феъл валентлигининг турлича тарзда реаллашганини кўриш мумкин.

Сўрида ёнбошлаб икки оқсоқол,

Сўхбат қилар эди сокин, бемалол.

Парчадаги *сўхбат қилар эди* феъли ўзининг турли семантик валентликларига эга. Бу феълнинг бўш ўринлари ҳолат, ўрин, пайт, сабаб, мақсад, объект, субъект каби актантлари билан тўлдирилши мумкин. Лекин бу матнда предикатнинг субъект, ўрин, ҳолат валентликлари реаллашиб, синтактик валентликни юзага келтирган.

Бири таҳлил этса нархи – навони

Бири шарҳлар эди оби ҳавони.

Бу парчада иккита предикат қатнашган бўлиб, субъект ва объект актантларини синтактик алоқага киритган. Бу феълларнинг бўш ўринлари семантик жиҳатдан яна ҳам тўлдирилиши мумкин. Ёки кейинги парчадаги феълнинг ўз актантлари билан бирикишини кузатайлик:

Сўхбат қизигандан қизиди гоят,

Олам миқёсга чиқди ниҳоят.

Қизиди феъли мантиқан ўзининг валентликларига эга. Қизиш моддаларнинг зич жойлашиши натижасида бир-бирига таъсир этиб аланга олиш жараёнини ва жонли мавжудотларнинг ҳаракати натижасида танадаги ҳароратнинг кўтарилиши каби маъноларига эга. Демак, *қизимоқ* феъли конкрет предмет ва шахсларни субъект сифатида ўзига бирлаштиради. Лекин бу парчадаги *сўхбат қизигандан қизиди гоят* жумласида бошқа семантик валентликнинг борлиги ҳам кўзга ташланади. Парчадаги *қизиди* феълнинг бўш ўринлари субъект (*сўхбат қизиди*) ва миқдор-даража (*гоят қизиди*) актантлари билан реаллашганини кузатамиз.

Шунингдек:

Шу таҳлит келса-я рўзи қиёмат,

Илоҳо, сен ўзинг қилгил ҳимоят.

Бу парчадаги *келса* феъли мантиқан еттига актантни ўзига бирлаштириб келиши мумкин, лекин бу парчада феъл субъект ва ҳолат аргументларини реаллаштирганини кўришимиз мумкин: *рўзи қиёмат келса* (субъект валентлиги), *шу таҳлит келса* (ҳолат валентлиги).

¹ Қўчқортоев И.Қ. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Т., 1977

Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989

² Миртожиев М., Муҳамедова С. Ўзбек тилида сўз валентликлари. Тошкент, 2011. 26-бет.

*Бир бало қоқмоқда эшигимизни,
Дархал бекитайлик тешигимизни.*

Мазкур парчада иштирок этаётган феъллар алоҳида-алоҳида ўзининг бўш ўринларига эгалик қилмоқда. Қоқмоқда феъли субъект ва объект актантларини ўзига бириктирган бўлса, *бекитайлик* феъли пайт ва объект валентликларини реаллаштирмоқда.

*Икки чол хаёлга не келса дерди,
Билмасди, ўзларин ваҳима ерди.*

Бу парчанинг биринчи мисрасидаги *дерди* предикатининг субъект (*икки чол*), объект (*не - нима*) валентликларидан орқали субъект ва объект актантларини ўзига бевосита бириктираётган бўлса, *хаёлга* актант *келса* лексемаси билан бириккан ҳолда предикатнинг пайт валентлигини юзага чиқарган. Иккинчи мисрадаги *ерди* феъли эса субъект ва объект бўш ўринларини тўлдирган. Бу ўринда *ерди* лексемасининг бўш ўринларидан бири *ваҳима* лексемаси орқали реаллашган ҳамда ноодатий боғланишни ҳам юзага келтирмоқда.

Феъл туркумидаги сўз нафақат кесим, бошқа бўлақлар вазифасини бажариши мумкин. Кесимдан бошқа вазифа ҳолатидаги феъл предикат сингари айрим бўлақлар учун ҳоким бўлиб келиши мумкин.

*Тухумдан чиқдию келтириб уни,
Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
Ташландиқ ушоқ еб ўтади куни,
Хор-у ҳас хазонлар устин ёндилар.*

Матнда предикат бўлмаган феъл мавжуд. Мазкур бўлақ объект(ушоқ еб) актантини реаллаштирган. *Емоқ* лексемасининг архисемасида таом, озуқа каби семалар мавжуд. *Ушоқ* лексемасида озиқланмоқ, танаввул қилмоқ семалари сезилиб туради. Демак, бирикмадаги лексемалар ўзаро валентлик асосида алоқага киришган. Бирикманинг ўзи ҳам *ўтади* предикатининг ҳолат аргументини тўлдирган. Ёки лирик матннинг навбатдаги байтига назар ташлайлик.

*Дунёда кўргани шу тор ҳовузча,
Ва мудроқ толларнинг аччиқ хазони.
Менга алам қилар, тилла балиқча,
Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни.*

Сифатдош вазифасидаги феъл *ҳовузча* бўлагига тобе бўлгани ҳолда, ўзи ҳам *дунёда* лексемаси учун тобелик қилмоқда ва бирикмадаги лексемалар валентлик асосида алоқага киришган. Мазкур сўз *кўргани* лексемасининг ўрин актантини реаллаштирган.

Юқоридаги мисоллар орқали феъллар ўз актантлари билан мантиқан семантик жиҳатдан боғланиб, синтактик валентлик юзага чиққанлиги кўришимиз мумкин.

Демак, мана шундай бўш ўринларни ҳосил қилувчи ва уларни ўзига бириктириб турувчи асосий сўз туркуми бу феълдир. Нутқимизда фикрни реаллаштириш учун ишлатиладиган энг фаол сўзлар - феъллар орқали унинг яна бир хусусияти бўлган валентликнинг турлича, қатор кўринишларини (хоҳ предикат, хоҳ ярим предикат бўлсин) кўришимиз мумкин.

*Меруерт Сатинбекова
(Алматы, Қазақстан)*

СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ М.О.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Қазақтың көрнекті қаламгері М.О.Әуезовтің соғыс жылдарында жазған шығармалары жазушының шығармашылық репертуарының едәуір елеулі, өнікті бөлігін құрайтыны белгілі. Жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясының алғашқы кітабы 1942 жылы жарық көрді. Осыдан кейін «Абай» (бірінші, екінші) 1947, 1948, 1949, «Ақын аға» (үшінші) 1950, «Абай жолы» (үшінші, төртінші кітап) деген атпен 1953, 1955 жылдары басылды. Барлығы біртұтастықта алты томдық шығармалар жинағы болып жарық көрді (1956-1957 жж.) және 1961 жылы екі кітап болып басылды. Роман-эпопеяның алғашқы кітабы жазылмастан бұрын оның «Татьянаның қырдағы әні» («Ақын үніне сахара мүлгіді») деп аталатын тарауының үзіндісі республикалық басылым беттерінде, «Қазақ әдебиеті» (1937. 10 ақпан) газеті мен «Әдебиет майданы» (1937. № 4. 57-59 бб.) журналында жарияланды. Ол кейіннен біраз өзгерту, толықтырулармен романның екінші кітабының ең соңғы тарауы болып енді. Романның тұтас қалпы он екі томдық шығармалар жинағының (1980-1981 жж.) 3,4,5,6-томдарына енді. Роман-эпопеяның жеке басылуы оқушы сұраныстарына орай 1961 жылдан кейін жиырма жылдай өткенде ғана барып, 1989, 1997, 2000 жылдары жүзеге асты. Елу томдық академиялық толық басылымға осы айтылғандар автор мұрағатындағы қолжазбалармен салыстыру нәтижесінде дайындалды [1, 399].

1942 жылы жазушы «Абай жолының» екінші кітабына асқан құлшыныспен білек сыбана кірісіп кетті. Бұл кітапты жазу барысында жазушы бұған дейін жинаған өмірлік деректердің нақтылығына көз жеткізу үшін

ұлы Абай туып-өскен, із қалдырған жерлерді мүмкіндігінше шарлап, Шыңғыс пен Аягөздің тау-тасын аралап, жан-жақты барлау жасап қайтады. Романның бұл томдағы тараулары алғашқыда «Тайғақта», «Әнде», «Еңісте», «Анда», «Асуда», «Тағы да әнде» деген тарауларға бөлініп жазылған болса, келесі басылымында (1949 ж.) «Тайғақта», «Жайлауда», «Еңісте», «Оқапта», «Асуда», «Тарауда», «Биікте» болып өзгертілді. Осыдан кейінгі басылымдардың барлығында да осы атаулар өзгертілмей, қаз-қалпында басылды.

Мұхтар Әуезов талантының бір қыры жазушының шығармашылық өмірінің күрделі белесінен саналатын, жауапты да жанкешті іс – ұстаздық жолдағы үздіксіз ізденістерімен ашылып, жарқырай түсті. Жазушы 1942 жылдан бастап С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде абайтанудың арнаулы курсына жүргізіп келді. Өзі оқыған лекцияларында кемеңгер Абайдың шығармашылық мұрасын ұзақ жылдар бойы талмай, жалықпай іздену нәтижесінде тапқан тың материалдары мен жаңаша ой-толғаныстарымен толықтырып, жүйелеп, шәкірттерін әрлі де нәрлі деректерден сусындатып отырды. Ғалым өзі оқыған дәрістерінің сапалық, мазмұндық ақауларын шәкірттерінің конспектісін тексеру арқылы мұқият қадағалап, қарап, түзетіп отырған. Ғалымның 1942 жылы абайтанудан жүргізген ең алғашқы дәрісінің конспектілері әзірге қолға түскен жоқ. Ал, 1945-1946 жылдары оқыған лекциясының конспектісі «Абайтану (лекция)» атты шағын еңбекте жинақталды [2, 280].

Соғыс жылдарындағы М. Әуезов шығармашылығын ұрыс даласындағы ерлік жайынан сөз еткен мақалалар тобы толықтырғаны белгілі. Сұрапыл соғыстың қанды майданында көзге түскен батырлардың жанкешті ерлігі жазушы қаламынан «Асыл елдің алып ұлы» атты мақала тудырды. Бұл мақала 1942 жылы 23 ақпанда «Социалистік Қазақстан» газетінде жарық көрді. Мұнда 28 гвардияшы-панфиловшылардың біразының, казактың біртуар ұлы, таутұлға Б. Момышұлының, генерал-майор И.В.Панфилов, жауынгерлер Ә. Қожабергенов, Тілеубаев, Н.Үркімбаев, Ж.Бозжановтың майдан төріндегі ерлік істері кеңірек сипатталады [3, 315].

Жазушының «Көрген, сезген жайлардан» деп аталатын мақаласы алғаш рет Семей облысы, Абай аудандық «Социалистік мал шаруашылығы» атты газеттің 1943 жылғы 17 тамыздағы санында жарияланды. Мұнда М.О.Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясының бірінші томын аяқтап, екінші томына толықтырулар енгізу үшін тарихи деректер мен материалдар іздеп Абай өмір кешкен Шыңғыстауға арнайы сапармен барғанын баяндайды. Жазушы өзімен бірге келген сапарлас жолдастары – сыншы Есмағамбет Исмайылов, ақын-жазушылар Сапарғали Бегалин, Қайым Мұхаметханов, т.б. бірге Шыңғыс тауының баурайын – Аягөзден Саржалға дейін, Бақанас, Машаннан Семейге дейін біраз жол басып, көп жерді аралайды. Абайдың өмір жолын еске түсіріп, талай жайды тарих тұңғығынан шежіре ғып шерткен көнекөз қарттарды, өзге де еңбек адамдарын кезіктіріп, сұхбаттасады [3, 317].

Қазақтың ұлттық кино өнерінің өзекті мәселелері жайлы орыс тілінде саликалы ой өрбіткен «Литература и кино» атты мақаласы 1944 жылы «Казахстанская правда» газетінің 3 наурыздағы санында жарияланды. Автор мақалада кинематография жанры мен көркем әдебиет үлгілерінің арасындағы көркемдік-эстетикалық байланыстар жайында ой толғайды. Ұлттық кино мен ұлттық әдебиеттің өзара байланысы мен бір-біріне тигізер игі ықпалына тоқталып, кино өнерінің жалпы көркемдік, эстетикалық талаптардың нақтылы мысалдарын келтіреді. Мақалада кино түсіруге ұсынған тақырыптарының көбі кейінірек белгілі киногерлер назарына ілігіп, көркемсуретті фильмдерге тұздық болғанын айта кету керек. Олардың қатарына «Абай», «Амангелді», «Құрманғазы», «Жамбыл», «Шоқан», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» кинофильмдері жатады [3, 321-322].

Жазушының «Больше высокохудожественных произведений» атты мақаласы «Казахстанская правда» газетінің 28 қаңтардағы санында жарияланды. Автор мұнда аласапыран соғыс, тылдағы еңбек тақырыптарының игерілуіне мән беріп, поэзия, проза, драматургия саласындағы қол жеткізген көркемдік табыстарға да тоқталады. Мақалада қазақтың бірқатар көрнекті қаламгерлері Ғ. Мүсірепов, С.Мұқанов, Ғ.Мұстафин, П.Кузнецов, Қ. Аманжолов, Д.Снегин, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Саин, Д.Әбілев, Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, т.б. жазушылық қыры айқындалып, олардың кейбір туындыларының өзіндік ерекшеліктері мен күрделі тақырыпты игерудегі шығармашылық дайындығы, көркемдік-эстетикалық тәжірибесі мәселелерін сөз етеді [3, 323].

Жазушының «Намыс гвардиясы» пьесасы Ұлы Отан соғысы кезінде Москва үшін шайқасқан 8-гвардиялық дивизияның ерлік даңқын аспандатқан туынды екені белгілі. Пьеса алғаш рет «Социалистік Қазақстан» газетінде (1942.27,29 қыркүйек; 4,6 қазан) жарық көрген. М. Әуезовтің бұл шығарманы жазушы Ә.Әбішевпен бірлесіп жазып шыққаны мәлім. Негізінен Москва үшін шайқастағы 8-гвардия дивизиясының ерлігі туралы нақтылы деректер көзі М.Әуезов қолына Ә. Әбішев арқылы жеткен. «Намыс гвардиясы» пьесасын бас кейіпкер Бауыржан Момышұлымен (пьесада Бақытжан Намысұлы) Москва үшін шайқаста көрсеткен ерлігінен кейін тікелей хат арқылы байланыста бастаған. Б.Момышұлының М.Әуезовке: «Әрине, «Намыс гвардиясының» жазылып шыққанына өте қуаныштымын, бірақ менің қауіпім Әлжаппар осыдан жинап алған материалдарды толық түсініп, оларды Сізге айтып бере алды ма екен? Пьесаның фундаменті құмнан болып жүрмесе еді деген қорқыныш қой», - деп жазған хатынан қазақтың кемеңгер жазушысы мен ержүрек оғланы арасындағы шығармашылық сабақтастық белгілері айқын танылады [3, 326-327].

1943 жылы М.Әуезов Мәлік Ғабдуллинге жолдаған хатында (9 мамыр, 1943 ж.): «Екі-үш ай бойында өздеріңнің ата-бабаларыңды көрсетем деп «Қара қыпшақ Қобланды» деген үлкен пьеса жазғанын» жеткізеді. Соғыс жылдарында көрнекті қаламгерлер езілген елдің еңсесін тіктеу мақсатымен батырлық, ерлік рухтағы қаһармандық шығармалар тудыруға баса мән берді. Пьесаға арқау болған халықтық жырдың жиырмадан астам

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

нұсқасы бар екендігі белгілі. Автор осы нұсқалардың бәрімен танысып шығып, әсіресе, Марабай, Мергенбай нұсқаларына айрықша назар аударғаны байқалады [3, 370].

Түйіндей келе, соғыс жылдарында жазушының дара табиғатына тән асқан табандылықпен, ерекше ыждаһатпен, шалқар шабытпен өндірте еңбектенгенін аңғаруға болады. М.О.Әуезов бұл жылдары көркем әдебиет пен аударманың, сондай-ақ көсемсөздің әрқилы жанрларында қалам тербеп, үздіксіз ізденіс жолында болды. Кейбір туындыларын ана тілімен қатар орыс тілінде іркіліссіз жазды («Абай» трагедиясы, т.б.). М.О.Әуезовтің соғыс жылдарындағы шығармашылық репертуарымен қатар соғыс тақырыбын өзек етіп, 1945 жылдан көп кейін жазылған туындылары жеке дара зерттеп, көлемді зерттеуге жүк болатынын атап өтпек ләзім. Олардың көркемдік-идеялық ерекшелігі мен жанрлық сипаты өзге шығармаларымен салыстыра, сабақтастыра қарастырып, тарихи-әдеби контекст аясында кеңірек тарқатуды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 22-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 424 б.
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 42-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 296 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 21-т. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 384 б.

*Дамегуль Сейтова
(Нукус, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТЕРМИН – ИЛМИЙ-ТЕХНИК ТАРЖИМАНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

Техник тараққіетнинг жадал ўсиши натижасида параллел равишда унга доир терминология ҳам шаклланиб борди. Шунинг учун соҳага оид атама ва терминларнинг мавжуд моҳиятини англаш, унинг ифодалаётган маъносини тушуниш учун терминларнинг лингвистик асосини билиш керак. Ўзбек тилида махсус сўзларга нисбатан «термин» ва «атама» сингари тушунчалари қўлланади.

Ғ.Абдурахмонов, С.Мамажоновларнинг фикрича: «Атама (термин) маълум фан ёки хунар соҳасига оид тушунчаларни қайд қилиш, сақлаш ва бу соҳада тўпланган билим, тажриба, техник маҳорат ва малакани бошқаларга бериш воситасидир» [1].

Шунга қўра, ушбу мақолада аввалдан истемолда бўлган байналмилал «термин» ва «терминология» лексемаларини қўллашни лозим топдик.

1. Янги ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ янги тушунчаларни ифодаловчи ўз ва ўзлашган қатламга оид атамалар ўзбек тили луғат жамғармасидан мустақкам ўрин эгаллади (биржа, маклер, дилер, менежмент, аудит, фермер, рақобат, сармоя, мулкчилик каби).

2. Ўзбек тили лексикасида эквиваленти бор бўлган айрим янги терминлар маълум муддат ўтгач, яна эскиларига ўрнини бўшатиб берди (жумхурият-республика, тайёрагоҳ-аэропорт, дорилфунун-университет, олийгоҳ-институт, минбаргоҳ-кафедра каби).

3. Айрим янги атамалар муқобил бирликларининг ўрнини бутунлай эгаллади (вилоят-область, туман-район, вазир-министр, муҳандис-инженер каби).

4. Бир қисм атамалар муқобил бирликлари билан мутлоқ синонимлар сифатида кенг қўлланилмоқда (тилшунослик-лингвистика, луғатшунослик-лексикография, шеърят-поэзия, шакл-форма, атама-термин каби).

Терминлардаги синонимия, кўп маънолилик сингари ҳолатлар тилда ижобийлик саналмайди. Чунки атамалар, айниқса, фан-техникага оид бўлса, ҳар вақт таърифланган айни бир тушунчани ифодалайди. Қатъий таърифга эга битта тушунчанинг икки ёки ундан ортиқ сўз билан ифодаланиши хоҳ илмий-назарий жиҳатдан бўлсин, хоҳ таълим жараёни нуқтаи назаридан бўлсин ҳеч қандай амалий аҳамият касб этмайди. Аксинча, чалқашликларга сабаб бўлиши мумкин. Ҳозирда дублет ҳолида қўлланаётган атамалар вақт ўтиши билан юқоридаги таснифнинг иккинчи ёки учинчи қисмида бўлганидек, янги атама эскисига ёки эски атама янгисига ўрнини тўлиқ бўшатиб бериши керак. Негаки, масалага синергетика (юнон. синергос – бирга ҳаракатланувчи) қонунлари асосида қаралса, бунинг имкони борлиги кўринади. Унга қўра тил система сифатида хаос ҳолатидан жорий қонунлар асосида қайта шаклланиш ва турғун структура вазиятига ўтиш имкониятига эга. «Синергетика» (Москва, 1980) китобининг муаллифи Г.Хакеннинг¹ таъкидлашича, бунинг иккита шарт бор:

1. Система очик бўлиши керак, яъни ташки муҳит (масалан, ўзга тиллар) билан алоқада бўлсин.

¹ Г.Хакен. «Синергетика» Москва. 1980

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

2. Системадаги компонентлар миқдори белгиланган минимумдан ортиқ бўлиши керак (масалан, хабар майли, ижро майли, аниқлик майли). Чунки уларнинг ўзаро таъсири натижасида умумий тартибли ҳаракат юзага келади¹.

Гарчи, чет эл тилшунослигида термин назарий жиҳатдан нисбатан тўлиқроқ ўрганилган бўлса ҳам унинг таърифи, термин ва термин бўлмаган сўзларнинг бир-биридан фарқланувчи белгилари, терминнинг таркиби (унинг нечта элементдан иборат бўлиши сингари масалалар) ҳали охиригича ўрганилган ва ҳал қилинган, дея олмаймиз. Бу ҳол тўлалигича ўзбек тилшунослиги ва терминологиясига ҳам тааллуқлидир.

«Термин» тушунчасига юкланган мазмун қуюдагича белгиларга асосланадики, булар терминларни умумистемолдаги сўздан фарқланиш учун етарли, деб ўйлаймиз:

1) Термин умумидабий тилнинг махсус вазифа бажарувчи бир тури бўлмиш ишлаб чиқариш, фан ва техника тилига мансуб лисоний бирлик, бир сўз ёки бирикмадир.

2) Термин-конкрет нарса-предмет, ашё, мавҳум тушунчаларнинг махсулаштирилган номидир.

3) Термин учун муайян тариф (дефиниция) зарурийдирки, унинг ёрдамида тегишли тушунча мазмунини аниқроқ ифодалаш, тушунчанинг бирини иккинчисидан чегаралаб ажратиш имконини берувчи, айни маҳалда маълум тушунчани муайян таснифий қаторга жойлаштиришга йўл қўювчи, фарқловчи белгиларини равшанроқ кўрсатиш мумкин².

Демак, терминология муайян фаннинг тушунчалари тизими билан ўзаро муносабатда бўлган терминлар жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар тизимига муайян терминлар тизими тўғри келади. Терминологик тизимлар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистемолдаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. «Терминлар пайдо бўлиб қолмайди», аксинча, уларнинг зарурийати анланган ҳолда «ўйлаб топилади», «ижод қилинади». Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда, терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айни мано сақланиб қолаверади, бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Юқорида терминшуносларнинг терминнинг асосий вазифаси ва хусусияти ҳақидаги, яни терминларнинг номинотивлиги ёки дефинитивлиги ҳақидаги фикрини келтирдик.

«Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат-этиборини жалб этиб келмоқда³».

Ҳақиқатдан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли бирикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилсада, уларни амалда қўллаш ва эса сақлаб қолиш анча ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши даркордир. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қискартирилиши, бинобарин термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қоидалар асосида онгли равишда амалга оширилиши лозим.

Таъкидлаш жоизки, терминлар масаласи билан шуғулланган деярли барча олимлар мазкур тушунчанинг тарифини беришга уруниб кўришган. Уларнинг барчасини эмас айримларини, ҳам намуна тариқасида келтириб ўтиш қўплаб саҳифани эгаллаган бўларди. Шунинг учун уларни жамулжам этган ҳолда «термин» тушунчасига қуюдагича таъриф бериш мумкин:

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуқтаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёхуд бирикмадир.

Ҳақиқатдан ҳам шундай. Чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланилади, аниқроқ қилиб айтганда, касб-ҳунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт-шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб-ҳунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, бўлажак

¹ Шухрат Қаҳҳоров. Мақола «Атамалар синонимияси ва лексик меъёр» – <http://www.ziyounet.uz/ru/>

² Шухрат Қаҳҳоров. Мақола «Атамалар синонимияси ва лексик меъёр» – <http://www.ziyounet.uz/ru/>

³ Шухрат Қаҳҳоров. Мақола «Атамалар синонимияси ва лексик меъёр» – <http://www.ziyounet.uz/ru/>

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

иктисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқда картел, клиринг, товар айирбошлаш, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминлар ишлатилиши табиий бир ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хилдаги терминлар иктисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иктисодиёт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баравар ишлатилаверади.

Бозор, мол, савдо, савдо-сотиқ, пул, ҳаридор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар шулар жумласидандир.

Такидлаш лозимки, нафақат иктисодиёт балки фан-техника, ишлаб чиқаришнинг хилма-хил соҳа ва терминлар мажмуи, яни йиғиндиси терминология деб аталади. Масалан, математика терминологияси, тиббиёт терминологияси, иктисодиёт терминологияси ва бошқалар.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида терминларни ўрганиш, уларни тартибга солиш, терминологик луғатлар тузиш каби чора тадбирлар XX асрнинг 20-йиллари ўрталаридан бошланган. Зеро, айрим лексикографик ишларни ҳисобламаганда, ўзбек тилини илмий асосда ўрганиш, ҳозирги ўзбек тилшунослигининг фан сифатида юзага келиши ҳам шу даврдан бошланган. Албатта, терминларни ўрганиш эҳтиёжи ўз-ўзидан келиб чиққан эмас, барча билим соҳалари бўйича ўзбек тилида таълим беришни йўлга қўйиш билим соҳаларининг сезиларли даражада ривожлана бориши илмий тафаккур доирасининг кенгайиши собиқ иттифоқдаги миллий тиллар, жумладан ўзбек тили луғат таркибининг бойиб бориши, бинобарин тилда терминларнинг кўпайиб бориши уларни ҳар томонлама ўрганиш ва тартибга келтириш туртки бўлган эди.

Турли фан соҳаларига мансуб терминлар ўзбек тилшунослигида дастлаб, яни 20-30-йилларда, аксар ҳолларда соф амалий мақсадларни кўзлаб ўрганила бошланган эди. Тўғри, бу даврда терминнинг хусусияти, у ёки бу терминни қандай қўллаш русча байналмилал ва арабча, форсча ёки умумтуркий ислоҳларнинг афзаллиги ҳақида қатор мақолалар, айрим рисоалар эълон қилинган.

Бироқ бундай ишлар ўша даврдаги кескин мафкуравий, сиёсий кураш руҳи билан ҳамоҳанг боғлиқ бўлганлиги натижасида терминология, умуман, тил масалаларининг тилшунослик нуқтаи назардан ҳал этилишида қатор хатоларни келтириб чиқарган эди. Шундай бўлса-да, бу даврда терминларни кўпроқ амалий жиҳатдан ўрганишга, фан соҳаларига доир айрим бир тилли, кўп тилли терминологик луғатлар яратишга киришилди.

Ўзбек тилшунослигида турли фан соҳаларига оид терминологик тизимларни лингвистик жиҳатдан ҳар томонлама ҳам илмий, ҳам амалий ўрганиш урушдан кейин, асосан, 50-йиллардан кейин изчилроқ тус ола бошлади; термин ва терминологиянинг назарий масалаларига бағишланган мақолалар айрим фан соҳалари терминларни лингвистик жиҳатдан таҳлил қилишга бағишланган номзодлик диссертациялари юзага келди, мукамал терминологик луғатлар яратишга киришилди. Ҳозирги даврда ўзбек тилшунослигида турли фан соҳалари терминлари жадаллик билан ўрганилмоқдаки, бу фан соҳаларининг янада ривожланиши ва уларнинг ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши даражаси билан, бинобарин, терминларнинг ривожланиши ва бойиб бориши билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек тилшунослигида терминларни атрофлича тадқиқ этиш билан уларни тартибга солиш ва барқарорлаштириш сингари амалий масалаларга бағишланган қирққа яқин номзодлик диссертациялари ёқланди, кўплаб монография ва юзлаб илмий-назарий мақолалар нашри эълон қилинди, юзга яқин терминологик луғатлар чоп этилди. Терминшунослардан С. Иброҳимов, У. Турсунов, О. Усмонов, Н. Маматов, С. Ақобиров, Р. Дониёров, Ҳ. Жамолхонов, Н. Қосимов, Д. Базарова, А. Қосимов, А. Мадвалиев ва бошқалар ўз илмий маҳсулотлари амалий тавсиялари билан ўзбек терминологиясининг ривожига у ёки бу даражада ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар. Сўнги йилларда ва бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий жиҳатларини янада чуқурроқ ўрганиш, термин қўллашни тартибга солиш давлат аҳамиятидаги масалага айланди. 1984-йилда, Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми қошидаги Республика Муассасаларо терминологик комиссия (РМТК) нинг ташкил этилиши, Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни қабул қилиниши муносабати билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурда Республика терминология қўмитасининг иш бошлаши, терминология масалаларига бағишлаб Республика терминология қўмитасининг иш бошлаши, терминология масалаларига бағишлаб Республика миқёсида бир неча илмий-амалий, илмий-назарий конференцияларнинг ўтказилганлиги фикримизнинг яққол далилидир.

Муҳими шундаки, РМТК ўз фаолияти давомида «Ўзбек тили терминологияси» номли бюллетен нашр этишни йўлга қўйди, унда ўзбек тили терминологиясининг долзарб масалаларига бағишланган қатор мақолалари билан бирга, ҳар бир қўлланивчи терминларнинг рўйхати ҳам бериб борилади.

Такидлаш лозимки, АТАМАКЎМ кейинги йилларда ўзбек тили терминологияси тизимларини барқарорлаштириш ва терминларни ҳар хиллигига чек қўйиш борасида кўп ишлар амалга оширди, бошқача қилиб айтганда, республикада терминология масалаларини ҳал этиш жонлантириб юборилди. Хусусан, унинг ташаббуси билан терминларни номлаш принциплари ишлаб чиқилди ва эълон қилинди.

АТАМАКЎМ мана шу принципларга суяниб, илм-фан, ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига оид терминологик луғатлар сериясини чиқариб бошлади.

70-80-йилларда ўзбек тили терминологиясини ўрганишга қизиқиш анча жонланди. Бунинг боиси бор албатта. Гап шундаки, айни шу вақтга келиб, терминлар борасида хилма-хил фикрлар бир қадар жиддий тус ола

бошлади. Бунинг устига 70-80-йилларгача терминологик масалаларга жиддий эътибор берилмаган эди. Вахоланки ўзбек тилининг терминологик тизимларини ўрганмасдан туриб, терминологиянинг умумназарий масалаларини ечиш мумкун эмас. Шу боисдан, ўзбек тилининг турли соҳа терминологик тизимлари тадқиқотлар объекти бўла бошлади. Мана шундай ишлар жумласига Н. Дадабоев, А. Қосимов, Ҳ. Шамсидинов, А. Мадвалиев, Н. Икромов ва бошқа олимларнинг номзодлик диссертацияларини киритиш мумкин.

Муҳими шундаки, кейинги йилларда ўзбек тилининг тизимларини ўрганишга бағишланган докторлик диссертациялари ҳам юзага келди.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, турли соҳаларга доир терминлар лингвистик жиҳатдан муфассал ўрганилган, уларни тартибга келтириш юзасидан муайян тавсиялар ишлаб чиқилган бўлса-да, ҳали ўзбек терминологиясининг умумназарий масалалари борасида яхлит бир монография юзага келмаган. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, мавжуд терминологик тизимнинг ўзбек тилидаги шаклланиши, ривожланиши ва бойиб бориши бир хил даражада эмаслиги бўлса, иккинчидан, баъзи фан соҳалари терминологияларининг ҳалигача яхши ёки умуман ўрганилмаганидир. Ўзбек тилининг деярли ўрганилмаган терминологик тизимлардан иқтисодиёт терминологиясидир. Шунини айтиш керакки, тилда анъанавий тарзда қадимдан сақланиб келаётган иқтисодий атамалар билан замонавий иқтисодий терминлар ўртасида жуда катта фарқ бор. Қадимги иқтисод атамаларининг миқдори анча чекланган бўлса, ҳозирги янги давр, яъни бозор иқтисодига ўтиш даврида иқтисод терминларига эҳтиёж ортиши муносабати билан иқтисод терминлари беқиёс бойиб бормоқда.

Ўзбек тилининг иқтисодий терминларини ҳам тўплаш, системалаштириш, илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш ва шу асосда бу терминологик тизимни имкон борича тартибга солиш зарурати туғилди.

Тилшуносликда терминологик тизимнинг шаклланиши ва амалиёти муҳим масалалардан бири саналади. Замонавий тилшуносликда нафақат турғун, амалдаги термин ва атамаларнинг ўрганилиши, балки янги терминларнинг шаклланишига сабаб бўладиган омил ва шароитлар, унинг лексик бирлик сифатидаги белгилари, семантик аҳамиятини тадқиқ қилишдан иборат. О.А.Корнилованинг ёзишича, дунёнинг илмий тушунчаси «фан тилида», аниқроғи, ҳар бир фаннинг тилида ифодаланган. Муайян фан тилидаги ядро эса, шубҳасиз, унда қўлланадиган терминлар, яъни илмий тушунчалар ва категориялар ифодаланадиган лексик-семантик бирликлардир.¹ Шунинг учун дунёнинг илмий манзараси фан терминларида мустақамланган, деб хулоса қилиш мумкин»

Терминологика ва умумишлатилувчи сўзлар орасида ўзаро таъсир мавжуд бўлса-да, айнан махсус атамалар техник тараққиёт тарихида муҳим аҳамият касб этади.

Терминлар махсус соҳалардаги билим ва тажрибаларни фиксация қилиш воситаси сифатида хизмат қилади. Бинобарин, ўрганилган кўникма ва тажрибаларни фақатгина муваффақиятли етказиш орқали соҳадаги давомли ривожланишни таъминлаш мумкин.

Терминологик қўламнинг илмий-техник таржимадаги амҳамияти тўғрисида сўз юритишдан аввал «илмий-техник таржима» атамасига алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. Интернет тармоғидаги таржимашунослик луғатида ушбу иборага қуйидагича таъриф берилган:

1. Илмий-техник мавзудаги махсус таржиманинг бир кўриниши;
2. Илмий-техник характерга эга бўлган ихтисослашган матнлар таржимаси бўлиб, бадий таржимадан фарқли равишда махсус методлар ёрдамида амалга оширилади ва аниқлик, қисқалик ва тушунарлилик каби талабларга жавоб бериши талаб этилади.

ФАЙДАЛОНГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдурахмонов Ғ., Мамажонов С. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – С. 62.

¹ О.А.Корнилова. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. М. 2003.

*Асемгуль Тасыбаева
(Павлодар, Казахстан)*

С.МҰРАТБЕКОВТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЕБЕР СӨЗ ҚОЛДАНЫС ҮЛГІЛЕРІ

Қазақ әдебиетінің алтын кезеңі десе, есімізге өткен ғасырдың 60-жылдары түсетіні анық. Біз ол жылдар туралы қаламгерлер естеліктері мен әдебиет оқулықтары арқылы ғана таныстық. Сол жылдары қазақ әдебиетінің көшіне ілескен бір топ жас таланттар әдебиет дейтін көркем әлемге тосын жаңалықтар алып келіп еді. Сол шоғырдың бел ортасында біздің сүйікті жазушымыз Сайын Мұратбеков те бар болатын.

Жазушы өз шығармаларында қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігін, рухани-танымдық қырларын, әлеуметтік болмысын, жастардың жаңалыққа, болашақ өмірге деген ұмтылысын, олардың өнер мен салт-дәстүрге деген көзқарастарын қисынды іс-әрекеттер арқылы көрсетеді. «Тип жасау үшін жазушы бірнеше адамдардың бойында кездесетін қасиеттерге көз жібереді де, соларды жинақтап, бір адамның бойына сыйғызу арқылы суреттейді» [1, 143], - деп жазады ғалым Ж.Дәдебаев.

Ғасырлар бойы айтылып, барған сайын шындала түскен халық өнерінің ең жақсы жақтарын бойына сіңірген С.Мұратбеков өз туындыларының көркемдік қасиеттерін жаңа өң, соны сипатпен биік деңгейге көтере білді. Көркемдегіш-бейнелеу құралдары қаламгердің еңбектерін тек көркемдік жағынан байытып қана қоймай, шығармаларының идеялық мазмұнын айқын көрсетеді. Көп ізденіп, көп оқыған жазушы еңбектерін жаңаша сөйлетуге ұмтылып отырған. Қаламгердің шебер сөз қолданысы теңеу, метафора, эпитет сияқты шеберлік кесте-өрнектерінен де көрінеді.

Талант иесінің шығармаларында көркемдік қолданыстар, бейнелегіш тіркестер көп теп кездеседі. С.Мұратбеков сөздің салмағына, ойдың мағыналылығына назар аударған жазушы. Сондықтан жазушы прозасының құдіретін сыртқы формада емес, ішкі мазмұннан, сыртқы жылтыр сөзден емес, орнын тапқан орамнан іздестіру керек.

Суреткер ұшқыр қиялының жетегімен небір суретті сөздерді, ішкі мазмұны мен сыртқы сұлулығы үйлесіп жатқан бейнелегіш құралдарды жарқырата дүниеге әкелген. С.Мұратбеков метафораның сырын терең танып, семантика-стистикалық мүмкіндіктерін барынша пайдалана білген. Және олар өзінің сан алуандығымен, қайталанбас даралығымен таң қалдырады. Бейнелеу құралдарының бір тәсілі – метафораны суреткер бейне, характер жасау, қаһарманның көңіл-күйінің өте нәзік жақтарын суреттеп көрсетуде шебер қолданған.

С.Мұратбековтің шығармашылығында көркемдеуіш құралдардың сан алуан түрлері қолданылған. Олар бір-біріне қатыссыз оқшау-оқшау қалмайды. Жазушының эстетикалық талабына орай көркемдік мақсатқа жұмыла қызмет етіп, бояуы қанық та масатыдай әсем өрнегімен көзді арбап, көңілде көркем суретті тірілтіп әкетеді. Қаламгер еңбектерінде теңеулік құрылым метафора, метонимия, синекдоха сияқты т.б. көркемдеуіш құралдармен әдептеліп, суреттілік, бейнелілік қасиеті еселене түскен.

Сайын Мұратбеков прозалық еңбектерінің тақырыптық ауқымы сан алуан, бірнеше саланы қамтиды. Өмір, туған ел, жер, Отан, ана, қазіргі қоғамды алаңдатып отырған өзекті жайлар, табиғат, таланттарға тағзым болып тізбектеле береді. Сан алуан тақырыпты арқау еткен шығармаларының тіл кестесі көркем, бейнелі. Троптардың шебер қолданысы, атап айтқанда, метафора, эпитет, теңеу, алмастырулардың шебер қолданысы жан-жақты қарастырылады.

Көркем туындының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету қаламгердің шеберлігін, тілінің құдіреттілігін таныту болмақ. Суреткер туындыларында көркемдегіш амал-тәсілдерді қолданудың өзіндік ерекшелігі көз тартады. Жазушы өз ойын барынша көрнекті, мәнерлі түрде беру жағын көздейді, сол үшін де ол шығармаларында көркемдіктің тамырына терең бойлап, оның неше түрлі амал тәсілдерін қолданған.

Суреткер шығармашылығына тән оқиғалардың шынайылығы, тартымдылығы, кең тыныстылығы, композициялық құрылымның шымырлығы, тілінің құнарлылығы жарқырай көрініп, көркемдіктің биік белестеріне жол бастайды. Көркемдегіш-бейнелеу құралдары қаламгердің туындыларын тек көркемдік жағынан байытып қана қоймай, шығармаларының идеялық мазмұнын айқын көрсетеді.

Көркем туындының бейнелі құрылымының өзіндік ерекшелігін ашу, көркем мазмұнды бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету жазушының шеберлігін, тілінің құдіреттілігін таныту болмақ. Суреткер туындыларында көркемдегіш амал-тәсілдерді қолданудың өзіндік ерекшелігі көз тартады. С.Мұратбеков өз ойын барынша көрнекті, мәнерлі түрде беру жағын көздейді, сол үшін де ол шығармаларында көркемдіктің тамырына терең бойлап, оның неше түрлі амал тәсілдерін қолданған.

С.Мұратбеков көркемдеудің ең бір көп тараған түрі – теңеуді көріктеу құралы ретінде көп қолданған. «Әдебиет танытқыш» еңбегінде тіл ғылымының негізін қалаушы А.Байтұрсынов теңеуге мынадай анықтама береді: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бернесін сүгіреттеп көрсетуге күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көрнектеп, ашығырақ көрсетеміз». Теңеу екі түрлі: 1. Әншейін теңеу. 2. Әдейі теңеу. Екеуінің арасындағы айырмасы сол: әншейін теңеу – әдетті теңеу болады; мәселен, удай ащы, айдай жарық, күйедей қара дегендегі «удай», «айдай», «күйедей» деген сияқты сөздер – әдейі теңеу» [2, 25].

Теңеудің шығу тегін, стильдік қызметін зерттеп, тіл біліміне мол үлес қосқан – Қ.Жұмалиев,

Т.Қоңыров, З.Ахметов, З.Қабдолов, орыс ғалымдары – А.Г.Рубайло, А.Н.Веселовский, Т.Р.Томашевский, т.б. еңбектерінің ғылыми маңыздылығы ерекше. З.Қабдолов теңеуге мынадай анықтама береді: «Мұнда суреткер заттың, құбылыстың ерекше белгілерін көрсетпей-ақ, оны басқа затпен, құбылыспен салыстыра суреттейді» [3, 217].

Ғалым З.Қабдолов «Әдеби тілде үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, сол арқылы әдеби шығарманың мазмұнын құнарландырып, пішінін ажарландыратын көркемдеу құралдарының бірі – теңеу» [4, 21] - дейді.

Теңеу суреттеліп отырған нәрсе мен құбылыс туралы нақты ұғым қалыптастырады. Әдеби тілге үстеме мағына беріп, оның көркіне көрік қосатын, ажарландырып, көркейтіп тұратын көркемдеу құралы ретінде теңеудің рөлі ерекше. Қаламгер теңеулерді өмір шындығынан сәйкес келетіндей етіп қолданудың үлгісін көрсетті. Оның теңеулерінің негізі – төрт түлік мал, өзен-көл, аң-құс, табиғат, жаңалық көріністері. Суреткер тілінен теңеулерді көптеп кездестіруге болады. Халықтық қолданыстарға дағдылы теңеуді де орынды дәл тауып қолдана білген. Жазушы шығармаларындағы теңеулерді қарастыралық: Жауырыны *қақпақтай*, үлкен, төртбақ жігіт болыпты. Оны құшақтап, маңдайынан сүйер-сүймесін білмей дағдарып қалған Әсет, ақыры *дардай* жігітті баласынып сүйіп жатуды ерсі көрді (Басында Үшқараның», 6 б). Осы сәтті пайдаланып Евдокия орнынан тұра берген, немересі – *қасы-көзі мойылдай* қап-қара кішкентай Павел кеп оны қолынан ұстай алды («Телі өскен ұл», 178 б); Жерге түскен соң Евдокия төңірекке қараған: ұшы-қиыры жоқ кең дала, сол даланың мынау ықтасындау тұсында *жұмыртқадай* аппақ қаркас үй тұр, әудем жерде ұзын қамыс қора, қораның алды кең аула боп қоршалыпты, қырат үсті шашырай жайылған қой, мұнша көп болар ма («Телі өскен ұл», 183 б); *Алтындай* сары шашы иығын жапқан жас әйел шетте қорқақтап тұрған сәбиді өзіне шақырды («Телі өскен ұл», 190 б); Өзі түні бойы қырманда болып ұйықтамаған, екі көзі қызарып, үсті-басы шаң-шаң, беті-қолын да жумаған екен, шаңытқан ұсақ топан тұтып тұр, қайратты қалың шашы аңызға қаққан *құрғақ селеудей* тікелейіп кетіпті («Құданың «фокусы», 224 б); Біртоға көп үндемейтін жуас адам, *жұмсақ иленген қамырдай* акқұба өңінде жылы күлкі табы ойнап жаны қалмай қалбалақтап амандасып жатыр («Құданың «фокусы», 227 б); Өздеріне қарасты екі-үш ағайын-туғандарының және көрші-қоланың кемпір-шалдары шақырылып, әңгіме-дүкен құрылып, *кішігірім той-думандай* көңілді отырыс болды («Құданың «фокусы», 228 б); Бүкіл бір көшенің бойында *соқыр адамның жалғыз көзіндей* боп тұрған аласа бағанның басындағы шамның тұсына жеткенде, Жанай қашып келе жатқан адамның Бақыт екенін таныды («Көкорай», 110 б); Жирен қасқа *қос танауы шелектей* боп делдіп, кісінеп қояды («Көкорай», 116 б).

С.Мұратбеков жалпыхалықтық тілдің көркем қорындағы теңеулерді табиғат көріністерінде, замана, қоғам тақырыптарын айқындауда ұтымды қолданған. Сол сияқты жалпыхалықтық тілдегі теңеулерді өңдеп, жетілдіріп пайдаланған. Жазушының еңбектеріндегі теңеулердің көпшілігі қазақы танымнан алынған;

Теңеу, ауыстыру, эпитеттен басқа С.Мұратбековтің еңбектерінде метонимия өте жиі кезігеді. А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде көркемдегіш құралдардың ішінде метонимияға да баса тоқталып, оған алмастыру атауын ұсынған. Ғалымның анықтамасына орын берелік: «Арасында жақындығы бар екі нәрсенің атын ауыстырып, бірінің орнына бірін айту төмендегі түрі болса, ондай ауысу алмастыру деп аталады. Мысалдар: 1. «Анау үйдің құдасы келіп жатыр» дейміз. Құда үйдікі емес, ол үйдегі адамдікі, үй мен үй иесінің арасы жақындығынан бірінің орнына бірін айтамыз. 2. «Ауыл ұйқыда жатыр» дейміз. Ауыл ұйықтамайды, ауылдың адамы ұйықтайды. Ауыл мен ауылдағы адам екеуінің арасында жақындық барлығынан адамның орнына ауылын айтамыз 2, 29]. «Сөз өнері» кітабының авторы, ғалым З.Қабдолов алмастыруға мынадай анықтама береді: «Алмастыру, яки метонимия – өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану» [4, 225].

Енді С.Мұратбековтің әңгіме-повестеріндегі алмастырудың қолданыстық ерекшеліктеріне назар аударалық: Сергейдің шешесі дейді ғой, әй *боқмұрын*, сен де білгішіне қалдың-ау, ә! – деп тістене сөйлеген Қалиша, немересінің сөзіне өкпелегендей үйге қайта кетеді («Телі өскен ұл», 173 б); Есіктің шыға берісіндегі баспалдақтарда гүл ұстаған көп адамдар тұр екен, *орысы да, қазағы да бар*, бәрі аралас («Телі өскен ұл», 171 б); Мен сияқты *даулер* көп емес («Телі өскен ұл», 170 б); Енді *үйсіз-күйсіздер* азайды-ау, милицияның да арқа-басы кеңіді –ау деген кезде, басқалардың іздегендері табылып жатыр ғой, деп тағы да жазғам («Телі өскен ұл», 170 б); Ана кеп олардың одеялдарын жапты, *қара торысынан* гөрі, онан *кішілеу ақ сарысын* басынан сипап қойды, сәл бөгеліп тұрды да, онан *кішілеу ақ сарысын* басынан сипап қойды, сәл бөгеліп тұрды да, қайырылып кеп *қара торының* да басынан сипады («Телі өскен ұл», 178 б); *Еркекшора*, алгебраны шығардың ба? («Көкорай», 57 б). Әлде мына менің *көктүйнегім* кетерінде бірдене деп ренжітіп жіберді ме екен. Өз *текешігімнің* сыры өзіме мәлім («Құданың «фокусы», 224 б); *Сары кемпірдің* үйінде біраз адам бар екен («Құданың «фокусы», 230 б); Былқ –былқ еткен *жұмсақ денелер*, ып-ыстық қыз денелері («Көкорай», 123 б); Түу, мылжыңын-ай, *мына ақсақтың*,-деп, жол шетін түкіріп жіберді («Күзгі бұралаң жол», 243 б);

Метонимияның тілдік жағы Л.Нұржекеваның «Метонимияның лингвистикалық табиғаты» деген еңбегінде жан-жақты талданады, қарастырылады. «Мәндік, мекендік, мезгілдік, мөлшерлік, түр-түстік жағынан бір-біріне бүтіндей немесе бөлшектей жақындығы бар екі заттың, ия құбылыстың бөлшегі орнына бүтінін, бүтін орнына бөлшегін алмастырып айтуды метонимия дейміз [5, 59]. Сондай-ақ, Л.Нұржекева мағыналық жағынан ашық метонимия, көмескі метонимия деп жіктеп, олардың қолданылуына байланысты үш тәсілін көрсетеді. «Тілдің үнемдеуші тәсілі, ойды әрі айқын, әрі дәл жеткізу мен қабылдау үшін нақтыландыру тәсілі, ойды эмоциялы-экспрессивті жеткізу тәсілі» [5, 58] - деп бөледі.

Жазушының әңгімелерінің көркемдік құралдарына назар аударатын болсақ, шебер киюласқан, ұтымды орын алған. Эпитет, теңеу, метафора, метонимиялық қолданыстар әр туындысының мазмұнын айқындап, шебер үйлесім тапқан. Дана қазақ дүниетанымы элементтерін ұдайы туындыларының рухани өрнегіне айналдырудағы Сайын Мұратбековтің шығармашылық еңбегінің маңызы зор.

С.Мұратбеков қазақ прозасына үлкен үлес қосқан жазушы. Автордың шығармаларындағы көркемдік құралдардың рөлі ерекше, өмірлік шындықты жан-жақты, терең ашып көрсетуде септігін тигізетін көркемдік элементтерді орындап пайдаланған. Жазушы қаламынан туған көркем туындылар дүниесі тарихтық тұрғыдан да, таным тарапынан да маңызды және әдеби-мәдени мүлкіміздің ажарлана түсуіне үлес қосқан деуге болады.

Әдебиетке соны тақырыбымен, өзіндік өрнегімен келген Сайын Мұратбековтің әдебиет әлемін шағын жанрдағы шеберлігімен, қазақи кейіпкерлермен, жаңа образдармен, көркемдік ізденістермен байытқандығы айқындалды. Сайын Мұратбеков шығармаларындағы ауыл көрінісінің шынайылығы жанды баурап алса, тау бөктеріндегі тамаша табиғат өзіне шақырады да тұрады. Ауыл адамдарының бейнесі даланың дархандығымен ерекшеленеді.

Тіліміздегі тұрақты сөз тіркестері – лексиканың ең бір айшықты бай саласы. Бұлар өзінің экспрессивті-эмоциялық әсерлілігімен көзге түседі.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің қалыптасуы халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктері, тұрмыс-салт, діни наным-сенімдерге байланысты пайда болып, халықтың рухани байлығына айналған және рухани өмірін суреттейді.

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Ұлт тілінде жазылған шығарма тілінде ұлт дүниетанымына қатысты сөздердің шығарма тілінің көркемдігін арттыруға негіз болуы тілдік тұрғыдан заңды құбылыс. Бұл әрі тілдің немесе сол тілді қолданушының тілдік тұлға ретіндегі даралықтарын айқындай түспек.

М.Балақаев: «Грамматикалық байланысы жағынан бір бүтін единица болып, қолданылуы дәстүрге айналған тұрақты сөз тіркестерін тіл білімінде фразеологиялық орам немесе фразеологизмдер»,- [6, 81] деп айтқан болатын. Тұрақты сөз тіркестері Сайын Мұратбеков шығармашылығында кеңінен көрініс тапқан. Бұл ойға төмендегі жазушының еңбектерінен алған мысалдар дәлел бола алады: «Енді айна арқылы Райымбекке көз салған» («Өлең», 50 б); «Қыздың өзіне бастан-аяқ шұқшия қалғанын сезгенде, Райымбектің аяқ-қолы мұз боп, сіресіп қатты да қалды» («Өлең», 50 б); «Зулаған машина оның еркінен тыс тас жолдың ортасымен өзі оқша зымырап ұшып келе жатқан сияқты» («Өлең», 50 б); «Қыз сөзіне бір қызарып, бір бозарған Райымбек екі езуін жия алмады» («Өлең», 50 б); «Райымбектің қуанышы су сепкендей басылды, бір мүлттіктің болғанын жүрегі суылдай тұрып ұққан ол вагонеткадан жүгіре шыққан бойда ала өкпе боп қабырға газетінің редакторын ізесін» («Өлең», 53 б); «Райымбек бетінен оты шықты» («Өлең», 53 б); «Райымбек не дерін білмей, нарптай боп қызарып қыз алдында тұр» («Өлең», 53 б); «Бетіне тепкен ұяттан жанып кете жаздаған Райымбек жүгіре басып комсоргке барды» («Өлең», 54 б); «Дариғаға арнадым» дегенде осының әрі де бір нақтылы бір иесін тауып соған бағышталып айтылған болса, енді сол арнаулы алып тастағанда жалпы айтыла салған жалаң сөздей боп қалыпты» («Өлең», 54 б); «Дариғаның ет жүрегі дір етіп, өздеріне қамқоршы боп жүретін, үп-үлкен ер тұлғалы Ділденің мұнайғанын көргенде тіптен елжіреп кетті» («Өлең», 55 б); «Екі көзі менде» («Өлең», 55 б); «Өңінен қаны қашып сұрланып, көзінің төңірегі қызарып, айқыш-ұйқыш жолдан көз алар емес» («Өлең», 58 б);

Суреткер стилінің даралығы оның тілдік-стильдік құралдарды таңдап, екшеп, түрлендіріп қолдану шеберлігіне байланысты. Жазушының тілдегі фразеологиялық құралымдарды таңдап қолдана білуі немесе оларды өз тарапынан өзгертіп, түрлендіріп, өңдеп жұмсауы да суреткерлік шеберлігінің бір қыры ретінде танылады. Шебер қолданылған кез келген тілдік құрал шығарма тілінің көркемдігіне әрі тілдің әлеуметтік хал-ахуалын айқындауға қызмет етеді.

Жазушы шығармашылығындағы кейіпкерлер қырларының ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, пейзаж, портрет арқылы жүзеге асып жатады. Қаламгер әңгімелерінде кейіпкерлерінің жан-дүниесін жан-жақты ашу жолында көп еңбектенген. Қаламгер шығармаларынан айрықша орын алатын бір-бірімен ұласа жатқан монологтар. Монолог (ішкі сезім сырлары) арқылы автор көптеген маңызды жайлардың шешімін табады. Қай әңгімесін алсақ та, жан диалектикасына көп көңіл бөледі. Монологтар арқылы автор көптеген маңызды жайлардың шешімін табады. С.Мұратбековтің «Жусан иісі» әңгімесінен монологқа мысал: «Қу соғыстың бесіктен беліміз шықпай жатқанда-ақ біздің жүрегімізге салған жарасы қаншама еді. Сол жараның тыртығы өмір бойы удай сыздап, жанға батып өтер-ау. Еш уақыт ұмытылмас. Асыр салар балғын шағымызда тандыр біздің қабырғамызға да бар зілін салды ғой. Сонда да болса басқамыздан гөрі Аянға қатты батып еді. Тағдыр оған дегенде ештеңесін аямады» (Жусан иісі, 267 б). Аян – басты кейіпкер, тағдыры өте ауыр. Сол Аяның басындағы қиындықты сипаттауда монологтың маңызы ерекше болып тұр.

С.Мұратбеков өзі сипаттап отырған дәуірдің тынысын, қаһарман мінезін ашуда ең бір ұтымды жолдардың бірі – қаһарманның ішкі монологы. Бұл қаламгер үшін ұтымды тәсіл.

Көркемдеуіш құралдардың қайсысын қолданса да, қаламгер табиғилықтан шыққан емес. Көркемдік амал-тәсілдердің барлығы да кейіпкер табиғатының жұмбақ сырларын ашу, сол арқылы шығарманың идеялық-

көркемдік салмағын арттыру мақсатында қолданылатыны белгілі. Шығармаларының негізі болған диалог, монолог, юмор жазушының стильдік ерекшелігін айқындаумен бірге характерлердің даралығын танытса керек. Кейіпкерлердің сөзінен замана шындығы есіп тұрады. С.Мұратбеков өз туындыларында адамның ішкі жан дүниесі иірімдерін өзіндік өрнектермен аша отырып, ақиқат пен әділдікті іздейді. Қаламгер С.Мұратбековтің тіл қолданыстағы шеберлігі оқырманды өзіне баурап, туындылары тарта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім / Ж. Дәдебаев. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 бет.
3. Қабдолов З. Жебе (әдеби толғаныстар). – Алматы: Жазушы, 1977. – 380 б.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
5. Нұржекеева Л. Метонимияның лингвистикалық табиғаты. – Алматы: Санат, 1998. – 175 б.
6. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Зият Пресс, 2006. – 140 б.

*Зилола Ходжаева, Хуршид Убайдуллаев
(Фергана, Узбекистан)*

ЎЗБЕК ВА НЕМИС ТИЛЛАРИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Маълум бир тилнинг лугат таркибига кирадиган ва гапда мустақил сўзлар, лексемалар вазифасини бажарадиган, уларнинг маъносига эга бўлган сўз бирикмалари ҳақидаги фан тилшуносликда фразеология деб аталади. Фразеологияда турғун сўз бирикмалари термини билан бир қаторда ушбу фаннинг предмети ҳисобланган фразеологик иборалар, фразеологизмлар каби тушунчалар ҳам кенг қўлланилади. “Турғун сўз бирикмалари деб бирламчи тил белгилари асосида ясалган иккиламчи тил белгиларига айтилади”¹.

Мисол учун *бел боғламоқ* ибораси эркин сўз бирикмаси сифатида маълум жараёни, яъни белга белбоғ боғлашни билдиради. Бирикмадаги ҳар бир лексема бирламчи белги бўлиб намоён бўлади. Турғун сўз бирикмаси сифатида эса “шайланмоқ, отланмоқ ёки астойдил бирор бир ишга киришмоқ” деган маънони ифодалайди. Бу ҳолда барча лексемалар гапда иккиламчи белги бўлиб келади.

Фразеология (юн. *phrasis* – ифода, ибора ва ... *logiya*) – 1) тилшуносликнинг тилнинг фразеологик таркибини (Фразеологизм) унинг ҳозирги ҳолатида ва тарихий тараккиётида текширувчи бўлими; 2) муайян тилдаги фразеологизмлар мажмуи.

Тилшунослик бўлими сифатидаги фразеологиянинг асосий диққат эътибори фразеологизмлар табиатини ва уларнинг категориал белгиларини ўрганишга, шунингдек, фразеологизмларнинг нутқда қўлланиш қонуниятларини аниқлашга қаратилади. Фразеологиянинг энг муҳим муаммоси фразеологизмларни нутқда ҳосил қилинадиган (яъни аввалдан тайёр бўлмаган) сўз бирикмаларидан фарқлаб, ажратиш олиш ва шу асосда фразеологизмларнинг белгиларини аниқлашдир. Идиомафразеологизмлар, фразеологик бирикмалар ва барқарор жумлалар (мақол ва маталлар, гапга тенг бошқа фразеологизмлар) ўртасидаги муайян тафовутларга қараб кўплаб тадқиқотчилар Фразеологияни 2 хил: тор ва кенг маънода тушунадилар. Уни кенг маънода тушуниладиган, фразеология доирасига мақол ва маталлар, фолклорга хос барқарор жумлалар, баъзи мулоқот шакллари (саломлашиш, хайрлашиш жумлалари) ҳам киритилади. Лекин бу масала, яъни фразеологияни кенг маънода тушуниш масаласи ҳануз мунозарали бўлиб қолмоқда.

Фразеологиянинг асосий вазибалари ёки масалалари: фразеологик таркибнинг изчиллигини аниқлаш ва шу муносабат билан фразеологизмнинг белги(лик) хусусиятини ўрганиш; фразеологизмлар омонимияси, синонимияси, антонимияси, полисемияси ва вариантдорлигини тавсифлаш; фразеологизмлар таркибида қўлланивчи сўзлар ва уларга хос маъноларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш; фразеологизмларнинг сўз туркумлари билан ўзаро муносабатларини ойдинлаштириш; уларнинг синтактик ролини аниқлаш; фразеологик бирликлар таркибида сўзларнинг янги маънолари ҳосил бўлишини ўрганиш ва б. Фразеология фразеологик бирликларни ажратиш принципларини, уларни ўрганиш, таснифлаш ва лугатларда тавсифлаш методларини ишлаб чиқади. Фразеологияда ишлаб чиқилган ўзига хос, хилма хил методлар асосида тилнинг фразеологик таркиби турлича: структурсемантик, грамматик, вазилавий услубий асосларга кўра тасниф этилади. Структурсемантик тасниф принципи асосий ҳисобланади.²

¹ Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Schippan, Th. Niemeyer. Tübingen. 2002

² <https://uz.wikipedia.org/wiki/Frazeologiya>

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Фразеологик иборалар тил луғатини бойитибгина қолмай ушбу тилни безашга, нутқдаги ифодалилик даражаси оширишга ҳам хизмат қилади. Фразеологизмларда оддий эркин лексемаларга нисбатан ифодалиликни, эмоционал бўёғ ҳамда миллий колоритни кўриш мумкин.

Бундай ибораларни ҳар бир тилда кузатиш мумкин. Мисол учун, рус тилидаги “*ездить в Тулу со своим самоваром*” фразеологик иборасига, ўзбек тилидаги “*Ўрмонга ўтин ташимоқ*” ибораси ва немис тилидаги “*Holz in den Wald tragen*” иборалари маъно жиҳатдан тўғри келади, яъни “бирор бир ишни қилиш бефойда” эканлигини билдиради. Бундан келиб чиқадики, фразеологик иборалар сўз эмас, балки эквивалент топиш, коннотатив маънони ҳисобга олган ҳолда таржима қилинади. Уларнинг мазмунини тўғри етказиб бериш мақсади йўлида баъзи ҳолларида фразеологизмларни образли жиҳатларидан ҳам воз кечилади.

Фразеологизмларни маъносидан ташқари турли хил тиллардаги ибораларни тузилиши, улардаги лексемаларни қўлланилиши ва уларнинг лингвомаданий функцияларини такқослаш орқали ҳам ушбу тиллардаги ўзига хосликни аниқлаш мумкин бўлади.

Немис ва ўзбек тиллари мутлақо бошқа тил оилаларига мансублигига қарамай ҳар иккала тилларда турғун бирикмаларни учратиш мумкин. Уларни немис тилидан ўзбек тилига таржима қилганда эса ибораларни нафақат мазмуни, балки синтактик тузилиши ҳам сақланиб қолади.

Масалан:

Antwort geben – жавоб бермоқ,
schwarzer Tee – қора чой,
in Aufregung geraten – ҳаяжонга тушмоқ.

Юқоридаги мисолларни Т. Шиппан¹ таърифи бўйича “турғун бирикмалар” қаторига киритиш мумкин. Бундай турғун бирикмаларда компонентлардан бири кўчма маънога эга бўлишига қарамай иборанинг умумий мазмунини тушунарлилик даражаси йўқолмайди. Немис тилшуноси шунингдек ўзининг “Ҳозирги немис тили лексикологияси” асарида фразеологик бирикмаларни лексик синтактик хусусиятига кўра яна бир гуруҳга бўлади. Булар фразеологик яхлитликлар - гапда эркин сўз бирикмаси сифатида ҳам учратиш мумкин бўлган бирикмалар маъносини ўзгариши. Масалан: *j-m. einen Korb geben* (кимгадир сават тутказмоқ) ибораси эркин бирикма сифатида ўзини бирламчи маъносидан келиши мумкин, фразеологик ибора сифатида эса кимнидир рад этмоқ деган маънога эга бўлади.

Синтактика нуктаи назаридан баъзи фразеологизмлар ўз тузилиши бўйича мустақил гапларни тузилишига тўғри келиши мумкин.

Масалан:

- *ein gebranntes Kind scheut das Feuer* – қуйган қатикни ҳам нуфлаб ичади ёки кўр ҳассасини бир марта йўқотади;
- *das sind zweierlei Stiefel* – иккаласи икки хил дунё;
- *unter die Haube kommen* – бўйнига ола хуржун илмоқ;
- *sich ein Jahrhundert nicht sehen* – юз йил кўришмаслик ва ҳ.к.

Бундай фразеологизмлар миллийликни, халқнинг маданияти, унинг тарихи ва дунёқарашини акс эттиради. Ўзбекларда қарз олган одам исми “темир дафтарга” ёзилса, немис халқида “чўпхат” орқали рўйхатга туширилади: *bei j-m auf dem Kerbholz stehen - Кимнингдир темир дафтарида турмоқ*; ўзбекларда соғлом одам отга ўхшатиш билан бир вақтда немислар бундай одамларни балиққа қиёслашади: *gesund wie ein Fisch im Wasser - отдек соғлом бўлмоқ*. Хаётий тажрибага эга бўлмаган инсон ўзбек халқида “ғўр” деб аталса немис халқида “ёзилмаган оқ қоғоз” (*unbeschriebenes Blatt*) дейилади.

Ҳар иккала тилда ҳам фразеологизмлар ижобий, салбий ёки ҳазиломус тарзда ифодаланиши мумкин. Мисол учун, номақул иш қилган одам немис тилида “хўкиз” (*dumm wie ein Ochse*) орқали тасвирланса худди шундай одам ўзбек тилида “тўнка”га ўхшатилади, хуррак тортаётган одамга нисбатан немис тилида “ўтин араламоқ” *Holz sägen* ибораси ишлатилади, ҳаммага маълум бўлган, қизиқ бўлмаган ҳолатга нисбатан эса ўзбек тилида “*айтиб бўлинган қўшиқ*”қа қўлланилса немис тилида унинг вазифасини “совуган қаҳва” (*ein kalter Kaffee sein*) бажаради. *Mager wie eine Spinne – чўндек нозик, ein Leib und eine Seele sein – бир жон бир тан бўлмоқ, von A bis Z – ипидан игнасигача* ибораларини ҳам шулар қаторига қўшиш мумкин.

Баъзи фразеологизмлар тарихий воқеаларга асосланган бўлиб уларни маъносини тарихий билимларсиз тушиниш амри маҳол. Бу ўз ўзидан тадқиқотчини этимологик билимларга чорлайди. М: Цезар Рубикон дарёсидан ўтгач сенатга қарши уруш бошлаганлиги немис тилида “Рубикондан ўтмоқ” (*Rubikon überschreiten*), яъни муҳим қарор қабул қилмоқ деган иборани пайдо бўлишига сабаб бўлган, шу билан бирга “*ins Gras beißen*” (*ер тишламоқ*) ибораси ҳам яраланган аскарларни жон бериши ҳолатидан олинган фразеологизмдир.

Шундай қилиб фразеологизмлар нафақат нутқни бой ва образли бўлишига хизмат қилади, балки ўзида халқнинг маданияти ва тарихини ҳам намоён этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати. – Т.: “Фан”, 1964.

¹ ўша китоб.

2. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. 11. – Mannheim, 1992.
3. Schippan, Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Niemeyer. – Tübingen, 2002.
4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uz.wikipedia.org/wiki/Frazeologiya>

*Ирродахон Холдарова
(Фергана, Узбекистан)*

ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ПАРАДИГМА ВА ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МАЙДОН ТУШУНЧАЛАРИГА ДОИР

70-80- йиллардан бошлаб ўзбек тилшунослигида тилни системавий ўрганишга ҳаракат бошланди [1, с. 15]. Натижада бир қатор олимлар анъанавий тилшуносликда ўрганилган тил бирликларига яхлит бир система сифатида ёндашди [2]. Бу эса тилни яхлит бир система сифатида идрок қилиш, тил бирликларининг эса система элементлари сифатида ўзаро шартланганлик асосида муносабатдошлигига эътибор қаратилди. Бундай қараш замирида майдон назарияси шаклланди. Тилнинг ҳар бир сатҳига ана шу назарий қараш асосида янгича ёндашилди.

Тилшуносликка оид изоҳли луғатларда парадигма (грек.paradegma - мисол, намуна) тил бирликлари, грамматик формаларининг умумий маъносига кўра бирлашувчи, хусусий маъносига кўра фарқланувчи системаси [3, с. 67] сифатида талқин қилинди. Рус тилшунослигида парадигма деганда тил бирликларининг ўзаро муносабатида аниқланувчи қарама-қарши белгига эга тил бирликлари каторидан иборат деб ҳам изоҳланди. Бундай қараш тарафдорлари ҳам парадигма аъзолари умумий ва фарқли белгига эга эканлигига урғу берди [4, с 196]. Шунингдек, грамматик жиҳатдан ўхшаш, маъно жиҳатдан умумийликка эга сўзларни лексик парадигмалар деб юритилади [5, с. 366]. Айни вақтда парадигма атамаси остида сўз шакллари катори ҳам тушунилади [6, с. 125]. Тилшунос олим Ҳ.Неъматов парадигмалар бевосита кузатишда берилмаган бўлиб, улар жамият аъзолари онгида мавжуд ва ақлий-лисоний таҳлил орқали аниқланади. Шунга кўра турли нуткий кўринишларда, жадвалларда, тасвирларда берилган парадигмалар тўлиқ ва мукамал эмас. Балки шартли нуткий бириқишлардир. Парадигматик (ўхшашлик) муносабатлар тил зиддиятларида (оппозицияларда) воқеалашади, “кўринади”, деб изоҳлайди [7, с. 16-17]. Бу билан у парадигмалар деганда тил бирлиги кўзда тутилишини назарда тутди. Умумий маънода Ҳ.Неъматов парадигма тушунчасини тўғри изоҳлагани ҳолда термин маъносида «ўхшаш» атамасини қўллаши моҳиятни тўла қамраб олишга имкон бермайди. Чунки парадигма аъзоларини ўхшашлик белгисигина умумлаштирмайди. Парадигматик муносабатга эга бўлмаган бирликлар ўртасида ҳам ўхшаш белгиларни кузатиш мумкин. Бу борада парадигма атамаси ўрнида уядошлик терминини қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади [1, с. 9]. Чунки тил бирликлари маълум бир умумий белгига асосан бир уяга бирлашади. Бундай белги маъно умумийлигига ҳам, шаклий умумийликка асосан ҳам тил бирликларини умумлаштириши мумкин. Ўхшаш белгилар дейилганда кўпроқ шаклий ўхшашлик назарда тутилади. Шу нуқтаи назардан қараганда парадигма терминини уядошлик атамаси билан берилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунингдек парадигмани нутқнинг турли кўринишларида айни бир ўринда қўлланувчи элементлар йиғиндиси [8, с. 157], деган қараш ҳам мавжуд. Парадигма у ёки бу сўз туркумига хос форма ясаиш системаси; айнан бир сўзнинг формалар системаси сифати ҳам талқин қилинади [9, с. 33]. Лексик парадигмалар хусусида гап юритилганда улардаги бир нарсага – ўхшашликка урғу берилса ҳам, аммо парадигма атамаси остидаги тушунча хилма-хил изоҳланади. Парадигма атамаси тилнинг фонетик, морфологик, лексик сатҳга оид тил бирликларига нисбатан қўлланади. Бунда ҳар бир сатҳ хусусиятидан келиб чиқиб, унга турлича изоҳ берилади. Шунингдек тилга оид тадқиқотларда парадигма ва майдон тушунчалари тенглаштирилади ҳам. Жумладан, Ш.Искандарова лексикани мазмуний майдон асосида атрофлича тадқиқ қилар экан, ўзбек тили лексикасининг мазмун жиҳатдан қандай мазмуний майдонлардан (парадигмалардан) ташкил топганлиги, бу мазмуний майдонларнинг ички тузилиши ва тузилиш бирликларининг ўзаро муносабати, ҳар қайси майдонларнинг узвий боғланиши каби масалаларни ўрганиш ҳамон ўз тадқиқотчисини кутмоқда, деб ёзади [10, с. 7]. Шунингдек, олма парадигма-ларни ўрганиш парадигматик муносабатларни ўрганиш билан бирга, парадигма аъзосини нутқда воқеаланиши, яъни синтагматик муносабатини ҳам ўрганиш зарурлигига эътибор қаратади.

М.Ҳақимова ўзининг вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятларига бағишланган номзодлик ишида вақт маъноли парадигмаларни лексик-семантик гуруҳ сифатида талқин қилади ва бундай лексик-семантик гуруҳларнинг қўлланишини аниқлайди. Уларнинг элементлари орасидаги мавжуд бўлган синонимик, антонимик, гиперонимик, паронимик, иерарх, градуонимик, маънонинг торайиши ва кенгайиши каби ҳодисаларни изоҳлайди [11].

Д.Ваккосованинг анемонимларнинг семантик тадқиқига бағишланган илмий тадқиқотининг биринчи боби анемонимларнинг парадигматик тадқиқига бағишланган бўлиб, бу бобда муаллиф анемонимларнинг умумий ҳамда хусусий семаларини намоён бўлишини тадқиқ қилади ва уларни муайян белгилар асосида маълум бир семаси билан бир гуруҳга тегишли бўлса, бошқа бир семаси билан ўзга гуруҳга тааллуқли бўлиши

мумкинлигини асослайди, ҳамда ўзбек тили лексик системаси таркибига кирган анемонимларни ҳаракат усулига кўра ажратиш мақсадга мувофиқ деган хулосага келади. Муаллиф анемонимлар ҳақида фикр юритиб маълум бир сема асосида бирлашган лексемалар парадигма бўлишини айтиб ўтади. Шунингдек, бу тадқиқотда ҳам парадигма ва майдон тушунчалари тенглаштирилади [12]. Оддий табиат ҳодисалари номлари парадигмаси таркибига шабада, шамол, ел, шудринг (шабнам), қиров, чакмоқ, яшин, туман, момақалдирик, булдурук, ёмғир каби лексемалар киритилди. Бу кичик майдонча таркибига кирган анемонимларни ифода этувчи лексемалар табиатда муайян ҳолатда рўй берувчи ҳолат (ҳодиса) лар номлари асосида бирлашадилар. Парадигма аъзолари “турли хил ҳолат ва вазиятда содир бўлишлик” семаси асосида гуруҳланади [12, с. 8] деб ёзади. Кўриниб турибдики, Д.Ваққосова ўз илмий тадқиқотида анемонимларни тўғри гуруҳлагани ҳолда семантик жиҳатдан чуқур таҳлил этади ва асосли хулосалар чиқаради, аммо табиат ҳодисалари номларини бир ўринда парадигма атамаси остида изоҳласа, иккинчи ўринда майдон атамасини қўллайди. Яъни Д.Ваққосова ҳам ўз ишида парадигма ва майдон тушунчаларини тенглаштиради.

А.Собиров ўзининг “Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш” [13] номли илмий тадқиқотида парадигма ва майдон тушунчаларини фарқлаб беради. У лексемаларнинг яна бир муҳим хусусияти шуки, улар ўзида қандай ғоя ташиётганига қараб туриб алоҳида семантик майдонларни ҳосил қилади [13, с. 11], деб ёзар экан семантик майдон ҳосил қилишда сўз ташиётган ғояга урғу беради. Шунингдек, муаллиф ўз тадқиқоти-да сўзнинг физик, семантик, руҳий-психологик, мантикий, ижтимоий, тарихий, географик хусусиятларини ҳам назардан қочирмайди ва булар лексик сатҳини система сифатида тадқиқ қилиш учун эътиборда бўлиши зарур бўлган хусусиятлар эканини таъкидлайди. Муаллиф ана шу назарий қарашга асосланиб, соч, пешона, кулоқ, кош, кўз, киприк, бурун, ёнок, энса сўзлари бош; тил, тиш, милк, лаклук, танглай сўзлари оғиз; ичак, буйрак, йўғоничак, жигар сўзлари корин; тирноқ, панжа, билак, тирсақ, бармоқ сўзлари қўл сўзи билан боғлиқ парадигматик қаторларни ҳосил қилган ҳолда ўзаро бирикиб туриб тана семантик майдонига бирлашади [13, с. 11] дея изоҳлар экан, майдон тушунчаси парадигмадан фарқ қилиши, яъни майдон парадигмага нисбатан кенгроқ тушунча англатилишини кўрсатади. Муаллиф майдон тушунчасини тўла ва аниқ белгилаш учун сўзнинг денотатив, сигнификатив маъноларини ҳам назардан қочирмаслик зарурлигини таъкидлар экан, майдон борасидаги тадқиқотларини тўлиқ бўлиши учун методенотат, яъни муайян сўз маъносини юзага чиқариш учун хизмат қиладиган предметлар тўдаси ва метаенотат, яъни тушунчалар тўплами ҳам назарда тутилишини таъкидлайди. А.Собиров лексик-семантик майдон ҳақида фикр юритган бошқа тилшунослардан фарқли равишда тилнинг ривожланиш жараёнида иккита семантик майдоннинг ўртасида турувчи, ҳар икки майдонга ҳам хос бўлган белгиларга эга, бироқ уларнинг ҳеч қайсисига кирмайдиган “оралиқ учинчи”ни кашф этади ва бундай майдонни медио (оралиқ) майдон деб қарайди [13, с. 21]. Шунингдек у систем структур таҳлил қилар экан, макромайдон, микромайдон, семантик тўда, лексик-семантик гуруҳ, семантик уя (парадигма) кабиларни ҳам фарқлаб беради [13, с. 37].

Ш.Искандарова ўзининг “систем тилшунослик асослари” номли китобида ҳар бир парадигма система саналиши, тил ўзаро муносабатда бўлган бир қанча парадигмаларнинг бирлигидан иборат эканлигини, парадигма аъзоси нутқ жараёнида намоён бўладиган турли хил вариантларнинг умумлашмаси – инварианти саналишини таъкидлайди [14, с. 34-36]. Шунингдек муаллиф майдон ва унинг турларини, майдон ҳақидаги қарашларнинг хилма-хиллигини, майдон ва унга ёндош ҳодисаларни изоҳлайди ва айни ўринда ўзбек тилшунослигида ҳам система (майдон) талқини билан боғлиқ бир қатор қарашлар юзага чиқмоқда, дея система ва майдон тушунчалари тенглашти-рилади [14, с. 87-89]. Бизнингча, ситема ва майдон, ҳамда парадигма ва майдон тушунчалари ўзаро фарқланади. Чунки Юқорида кўриб ўтганимиздек, парадигма аъзолари ўртасида ўзаро умумийлик бўлиши билан бирга улар зидланиш хусусиятига ҳам эга бўлади.

Демак, майдон парадигмага нисбатан кенгроқ тушунча англатади. Майдон тушунчасини тўла ва аниқ белгилаш учун эса сўзнинг денотатив, сигнификатив маъноларига таяниш тўғри хулоса чиқаришга асос бўлади. Иккита семантик майдоннинг ўртасида турувчи, ҳар икки майдонга ҳам хос бўлган белгиларга эга, бироқ уларнинг ҳеч қайсисига кирмайдиган “оралиқ учинчи” эса медио (оралиқ) майдонни ҳосил қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (Морфология). – Т.: Янги аср авлоди, 2001. – 5-бет.
2. Нурмонов А.Н. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. – Т.: Фан, 1982; Нурмонов А.Н. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1990; Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995., Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Т.: Фан, 1998. в.б.
3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 67-бет.
4. Русский язык. Энциклопедия. – М.: “Советская энциклопедия”, 1979. – С.196.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: “Советская энциклопедия”, 1990. – С.366.
6. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 125-бет.
7. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 16-17 бет.
8. Рождественский Ю.В. Лекции по общему языкознанию. – М.: “Высшая школа”, 1990. – С.157.

9. Ҳожиев А., Решипова Л. Ўзбек тили грамматик терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 33 б.
10. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. – Т.: Фан, 1998. – 7 б.
11. Ҳақимова М.К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Фил.фан.номз.дисс.авторреферат. Фарғона, 2004.
12. Ваққосова Д.В. Ўзбек тилидаги анемонимларнинг семантик таҳлили. Филол. фанл. номз. дисс. автореф. – Фарғона, 2005.
13. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Фил.фан.док.дисс. автореферати. – Т., 2005.
14. Искандарова Ш. Систем тилшунослик асослари. – Фарғона, 2006. – 34-36-бет.

Наргис Хошимова
(Фарғона, Ўзбекистон)

«ТЕАТР» МИКРОГУРУҲИ ЛЕКСЕМАЛАРИНИНГ АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАРИ

Маълумки, инсон тил орқали борлиқни англайди, тушунади ва ҳис этади. Сўзлар онгимизда маълум гуруҳларни ташкил қилади, уларнинг маъносини англаш учун ҳар бир гуруҳ - моҳият, ундаги сўзлар - воқелик, маънолар орқали ифодаланган билим эканлигини англаш зарур. Тилшуносликда бу каби тил бирликларининг шаклий ёки мантикий-семантик белгисига кўра ўзаро бирлашувига ассоциация деб қаралади.¹

Предмет ҳақидаги тасаввур билан сўз ҳақидаги тасаввурни бир-бирдан айрилган ҳолатда олиш мумкин эмас. Уларнинг мутаносиблиги ассоциация қонуниятларига бўйсунди.²

Ассоциациялар нафақат сўзлараро боғланишларни белгилайди, балки индивиднинг ўтмиш тажрибаси асосида пайдо бўлган нарса ва воқеаларнинг алоқаларини акс эттиради.

Ассоциативлик лексемалар орасидаги ўзаро муносабатларнинг бир тури бўлиб, бунда сўзлар қандайдир индивидуал бир шахс дунёкараши, касби, жинси, ёши каби омилларга мазмунан боғланади.

Маълумки, икки лексема орасидаги мазмуний алоқа улар ўртасида ассоциатив алоқа мавжудлигини билдиради. Ассоциацияларга бундай усул билан ёндашиш луғат таркибидаги сўзлар мазмуний структураси билан боғланишини англатади. Бунда ҳар бир сўз нафақат маълум бир предмет ёки тушунчаларни англатади, балки кўшимча алоқаларни ҳам вужудга келтиради. Айни бир сўз муносабатларнинг бутун бир мураккаб тизимини акс эттиради.³

Герберт фикрича, кишилар битта вазият ёки сўзга турлича ёндашади, шунинг учун ушбу вазият ва сўзга келган ассоциатлар ҳам турлича бўлиши мумкин. Бунинг сабаби, киши ўзининг ҳаёти мобайнида ҳар бир сўз ёки вазиятга тааллуқли индивидуал кечинма ва тажрибаларга дуч келади. Маълум вазиятга оид кечинма ва тажрибалар кишининг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади.

Кишилар битта вазиятга турли ёндашишади ва шунинг учун битта вазият ёки сўзга келган ассоциациялар ҳам турлича бўлади. Бундай тадқиқотлар киши онгидаги сўзларнинг мазмуний алоқасини ва мазмуний майдонларнинг психологик эквивалентларини ўрганишга ёрдам беради. Инсоннинг сўз заҳираси, апперцептив йиғиндиси атроф-муҳитдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати орқали намоён бўлади. Шахсда кадритларнинг вужудга келиши, салбий ва ижобий ҳис-туйғулар айни апперцептив йиғинди инъикосидир.

А.Р.Лурия ҳар бир сўз остида турли алоқалар мавжудлигини таъкидлайди: товуш алоқалари, вазиятга алоқадор ва тушунчавий алоқалар. Тилда меъёрий ҳолатда товуш алоқалари сиқиб чиқарилиб, тушунчавий (ёки категориал) ва вазиятга алоқадор ассоциациялар етакчилик қилади⁴, деб таъкидлайди.

З.Фрейд тадқиқи бўйича сўзларнинг ассоциатлари нафақат вазиятга алоқадор, тушунчавий ва товуш алоқаларидан, балки аффект, ички ҳис-ҳаяжон, туйғулар жараёни ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун буларни эътиборга олинган ҳолда ассоциатив майдон тузилишида турли индивидуал, мантикий асосланмаган ассоциацияларни ҳам учратиш мумкин.⁵

Вазиятга ёки бирорта сўзга оид кечинмалар ҳар бир шахснинг бутун ҳаёти мобайнида шаклланади. Лекин қандайдир вазият ёки сўз кишига нотаниш бўлса, бундай ҳолатда товуш алоқалари устунлик қилади. Демак, индивидуал тажриба мазмуний алоқалар учун муҳимдир.

¹ Ҳожиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: ЎМЭ, 2002.Б.19

² Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. Казань, 1883. С.67

³ Лурия А.Р. Язык и сознание. МГУ, 1979.-С.56.

⁴ Лурия А.Р.Язык и сознание. М.,Изд-во Московского университета, 1979. Б.95-97

⁵ Лурия А.Р.Язык и сознание. М., Изд-во Московского университета.1979 93 бет

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

Форобий талкинчи, нарса ва ходисалар, вокеалар учун асос бўлган идеал образ - ораз (акциденция), уларнинг ҳаётдаги объектив борлиқдаги аниқ ифодалари эса жавҳар (субстанция) тушунчалари орқали берилади. Жавҳарлар инсон томонидан кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза-таъмни сезиш, тана орқали ҳис қилиш ёрдамида англашилади.¹

Мильтон Эриксон инсон томонидан кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза-таъмни сезиш, тана орқали ҳис қилиш кабиларни репрезентатив тизим деб атади.² Ҳар бир инсонда ташқи дунё билан уни боғлайдиган асосий бешта сенсор канал мавжуд: кўриш; эшитиш; сезиш; таъм билиш; ҳид билиш. Бу сенсор каналлар онгимиз қабул қилган ахборотни онг остига ўтказди. Онг остида барча каналлардан келган маълумотлар учта тизим асосида таҳлил қилинади.³

Одамлар репрезентатив тизим бўйича аудиалист (эшитиш орқали), визуалист (кўриш орқали), кинестетик (сезиш орқали) каби гуруҳларга бўлинадилар. Визуал тизимдан кўпроқ фойдаланадиган шахслар, муайян нарсани эслаб қолишда ва кейинчалик уни қўллашда ўша образни, ҳаракатни ёки воқеани қандайдир ички нигоҳ ёрдамида тасавур қилиб кўради. Аудиал тизимини кўпроқ ишлатадиган шахслар эса, аввало, қандайдир предметни, ходисани, у тарқатаётган товушни эшитиб яратади. Кинестетик тизимини ишлатадиган шахслар, асосан, ўша ходиса ёки предметни ҳис қилиш орқали сезади ва муносабатини билдиради.⁴

Ҳар бир кишининг дунёни қабул қилиш жараёнида ушбу органларидан бири етакчилик қилади ва шунингдек, киши визуалист (ёки аудиалист ва кинестетик) деб ҳисобланади. Инсоннинг репрезентатив тизими ҳам ассоциацияларнинг аниқланишида муҳим ўрин эгаллайди. Ўтказилган тажрибаларда визуалистлар кўриш орқали бўлган ассоциатларни белгилашади, масалан, *театр* – *музыка*, *роль*, *суфлёр*... кабилар. Кинестетиклар сезиш орқали бўлган ассоциатларни келтиришади: *театр* – *чиройли*, *ўйин*, *ўйнамоқ*, *яхши*, *ёмон*...

Инсоннинг репрезентатив тизими ҳам ассоциацияларнинг индивидуаллигини белгилаб, ҳар қайси шахсда турлилигини ифодалайди.

Классик психология ассоциацияларнинг турини иккита катта гуруҳга бўлади: яқинлик ва ўхшашлик.⁵ Лекин ҳозирги вақтда бу нисбий ҳолат бўлиб, тадқиқотчилар ассоциацияларни тўрт гуруҳга бўладилар: бевосита, воситали, синкретик ва ноаниқ ассоциациялар. Бевосита ассоциатив алоқалар икки катта турга бўлиниб (яқинлик ва ўхшашлик бўйича ассоциациялар) ва ўхшашлик бўйича ассоциациялар ўз навбатида детерминацион ва классификацион гуруҳларига ажратилади.⁶

Масалан, *томоша* лексемасининг ассоциатлари – *кўрмоқ*; *қизиқарли* лексемалари детерминацион ассоциациялари сифатида изоҳланади. Классификацион ассоциациялар сифатида: *театр* – *томоша*, *опера*, *балет*, *сахна* ва шу каби лексемалар келади.

Яқинлик бўйича ассоциациялар сифатида умумий белгига бўлмаган алоқалар белгиланади: *театр* – *чол* - *кўча*...

Баъзан яқинлик ва ўхшашлик бўйича ассоциацияларнинг фарқини кўрсатиш кийин бўлади. Бундай ассоциациялар синкретик деб аталади. Масалан, (*театрдаги опера*) яқинлик бўйича ассоциатив алоқалар сифатида изоҳланади ва худди шундай (*театр - опера*) ўхшашлик бўйича ассоциацияларнинг классификацион гуруҳига тегишли бўлиши ҳам мумкин.

Театр лексемаси кўп маъноли сўз бўлиб, унинг бош маъноси- 'актёрларнинг сахнадаги ҳаракатлари орқали ҳаётини ходисаларни акс эттирувчи санъат' тури маъноси билан опера, балет ва театр лексемалари орасида гиперо-гипонимик муносабатларини вужудга келтиради. Бу эса театр лексемасини классификацион ёки парадигматик гуруҳга киритади.

Ҳосила маъноси эса 'актёрларнинг сахнадаги ҳаракати орқали кўрсатиладиган томоша' маъноси театр ҳамда томоша, спектакль лексемалари билан классификацион гуруҳга мансуб бўлади..

Учинчи 'томошалар қўйиш билан шуғулланувчи муассаса' ҳосила маъноси театр ва сахна, афиша, парда, жой (*бельэтаж*, *ложга*, *партер* каби) лексемалари билан партонимик (бутун-бўлак) муносабатига

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. - Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993.-Б.151

² Мильтон Э. Человек из февраля. Б.75. WWW.samorzvitiye.ru.

³ Мустафаев Ф. Сухбатдошни сирли бошқариш. “Фарғона” нашриёти, 2005. Б.44.

⁴ Мустафаев Ф. Сухбатдошни сирли бошқариш. “Фарғона” нашриёти, 2005. Б.45

⁵ Роговин М.С. Введение в психологию. М.: Изд-во «Высшая школа», 1969.-Б.107.

⁶ Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации и организация лексикона человека. Филологические науки. 1989. № 3.

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

киришган. Шунингдек, ушбу лексемалар ўхшашлиги бўйича классификацион ёки парадигматик гуруҳни ҳосил қилади.

Тўртинчи 'томоша кўрсатиладиган бино' ҳосила маъноси орқали *театр* ва *бино* лексемалари билан классификацион гуруҳга тегишлидир.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, *театр* сўзининг кўп маъноли бўлишини театр тушунчасининг узок тарихий таракқиётга эга бўлганлиги билан изохлаш мумкин. Халқ театри сифатида фаолият юритган иқтидорли ва истеъдодли актёрлар қадимги Римда мимлар, Ғарбий Европада шпильменлар, Ўрта Осиёда масхарабозлар, Россияда скоморохлар яна турли мамлакатларда кўғирчоқбозлар номи билан гуруҳ-гуруҳ бўлиб, очик майдонларда ҳеч қандай саҳна-сиз турли тадбирларни ташкиллаганлар. Уларнинг томошалари Ҳиндистонда Катхакали ва Жатра, Японияда Пигаг, Бугаку ва Но, Индонезияда Топинг ва Янг, Шри Ланка (Цейлон)да Комал, Ўрта Осиёда Афанди ва муқаллидлар қаҳрамон сифатида намоён бўлган. Кўринадики, воқеа-ҳодисалар ҳар бири сўзнинг маъно таркибига таъсир кўрсатади. Бу эса онгнинг лексик бирликларда ўз тажассумини топишидир.

Ассоциацияларнинг сўзлар занжири орқали юзага келиши воситали ассоциациялар тури ҳисобланади. Масалан, *театр-----спектакль-----парда-----қулоқ*.

Бундан кўриниб турибдики, ассоциатив майдоннинг шаклланишида лексемалар ўртасидаги мазмуний алоқадорлик алоҳида эътиборга олинishi зарур. Ассоциатив майдон тузилишида индивидуал ва тасодифий ассоциацияларга асосланиш мумкин.

СЕКЦІЯ: ФІЛОСОФІЯ

Валерій Кісяк
(Сумы, Україна)

О ПРИШЕСТВИИ СЕКУЛЯРНОГО МИРА

Эмансипация от христианства и его церковных институтов наметилась в Средние века. В последующие времена оно привело к неприятию христианства образованной и здравомыслящей частью человечества. Мифический ореол истории о Рае, о грехопадении Адама, о великом Потопе, об Исходе из Египта, о непорочном зачатии Мессии, о его чудесах, о его воскресении и вознесении, о его скором возвращении в качестве Судьи Вселенной не может вызвать симпатии у современного образованного человека, который скорее согласится с З. Фрейдом ("Будущее одной иллюзии") в том, что религия есть вид массового безумства, что религия есть "невротический пережиток" детства человечества со всеми ее иллюзорными обещаниями и абсолютно "непсихологическими" этическими предписаниями [3, с. 192]. Наивны и упования на пришествие Царства Божия. В последний приход Иисуса с учениками в Иерусалим надежды народа на пришествие Царства Божия становились все восторженнее. Уверенность в близящемся конце этого мира и начале Царства Божия были так велики, что возникали споры из-за первенства в этом царстве (Лук. 22: 24 и след.). Такое экстагическое ожидание Царства Божия можно назвать массовым психозом. Можно и посочувствовать первым адептам новой религии, пожалеть их, так как создавать подобные мечты, говорит Леметр, могли лишь глубоко несчастные люди.

Много способствовали уходу от христианского мировоззрения гуманисты эпохи Возрождения, которые издали массу антицерковной литературы. Косвенно укрепляют секулярное мировоззрение также многие, опубликованные в последние годы, христовобские и юдифобские тексты, в которых подвергаются сомнению, критике и отторжению веками складывавшиеся христианские стереотипы. Оспаривается, например, авторство самого Иисуса Христа как основателя христианства. Снимается с него ореол пиетета. В.Б. Авдеев в книге «Преодоление христианства» пишет, что у Иисуса Христа были отклонения в психике. Об этом же можно прочесть у В.П. Осипова, Эрнеста Ренана, Альберта Ревилля и др. Озадачивает и крайний эгоцентризм, если не солипсизм Учителя: «Если кто приходит ко мне, и не возненавидит отца своего и матери своей, жены и детей, и братьев, и сестер, а притом и самой жизни своей, тот не может быть Моим учеником» (Лук. 14: 26).

Разочаровывает в иудейском православии и чуранье привнесения в религию «обыкновенного», всего земного да телесного, так что Богородица и «до рождения», и «во время самого рождения», и «после рождения Спасителя» осталась девою (хотя в Евангелии сказано, что она принесла в храм двух горлинок, что делалось еврейками по окончании женского послеродового очищения). Православие враждебно относится ко всему радостному, земному. Церковь не допускает самого слова «любовь», боится и презирает плотское чувство. Свет младенца, радости родительские, теплота своего угла, поэзия родного крова – все это непонятные русскому православию слова, все это недопустимые с церковной точки зрения понятия [5, с. 299 – 301], пахнущие «плотью», чуждые «агапе» – христианскому томлению по высшим, трансцендентным ценностям.

Христианство в том виде, какое мы имеем сегодня, пишет С.Н. Сва, – это, скорее, не учение Иисуса Христа, а «самозванца» апостола Павла, который никогда не видел Иисуса, не был его учеником изначально, убивал его первых последователей. Христианство – это религия смерти: все рождаются во грехе, но умирают в святости, навязывается вера в возможность вечной жизни на «том свете» после смерти. Это абсурд. (Но: «Верую, ибо абсурдно», – Тертуллиан). После смерти нет такой жизни, как в нашем прекрасном цветущем явном Мире [6, с. 7, 11].

От Иисуса ли берет начало навязанное славянам иудейское христианство? – задается вопросом С.Н. Сва. Не он, а иудеи направили свои проповеди против народов Севера, дабы уличить их в несуществующих грехах: родился от родных отца и матери – уже в грехе, спишь со своей женой – уже грешный. А коль грешный, то достойный поношений посредством матерной ругани, оскверняющей те части нашего тела и те действия, которые зарождают новую жизнь. Христианство – религия смерти – научило нас проклинать начало зарождения нашей же жизни. Мат разрушает нашу духовность, будучи самопроклятием начала сотворения новой жизни. Матерную ругань привили нам хазары, они же «казары», которые трансформировались в «казаки». Казаков всегда использовали как наемные войска, которых хазары одевали в свои одежды – турецкие штаны, кафтан, пояс, дав им изогнутую саблю (как месяц, символ ночи), серьгу в ухо, татуировки, обстригли налысо и научили матерно ругаться. Серьга в ухо – это, по Библии (Исход 21: 8), добровольный пожизненный раб иудейский. Первые казаки были не славяне, а византизированные и христианизированные турки [6, с. 60].

До крещения православной Руси, читаем у В.Н. Корчагина, народ ее был вольный, любой простой человек мог обратиться к князю на «ты», потому что князья были кровью связаны с народом, а души умерших присоединялись к духам рода, чтобы «жить в богах». До крещения русские были православными, потому что славили своих богов. Иудейское христианство «позаимствовало» это название, обмануло русских, уничтожило их языческих богов, присвоило себе «православие», чтобы «быть с народом», который можно теперь теснить и тихой сапою, и открыто, согласно заповедям еврейского бога, да часто и чужими руками. Иудеи уничтожили

русских богов руками Владимира, сына великого князя Святослава и его ключницы иудейки Малуши. Владимир власть на Руси захватил, убив брата по отцу, великого князя Ярополка. Русско-славянская вера, народная нравственность, законы Прави не прощали умышленного братоубийства. Но у Владимира была уже новая идейная опора своей власти – христианство, которое не отличается чистоплотностью (см. Ветхий Завет. – В.К.). В «Записке греческого тропарха» описано крещение Владимиром Белых Хорват, где он сделал «безлюдными более десяти городов, деревень же было совершенно разорено не менее пятисот». По данным некоторых летописей, он уничтожил также все капища и бесценные русские рукописи на бересте, пергаменте, дощечках, так что русские остались без дохристианской истории. Христианство – силой навязанная иудеями религия, враждебная русскому духу, пишет в своем заявлении Г.И. Тютюнкин в защиту В.Н. Корчагина. Русский народ лишился права жить по заветам своих предков [2, с. 73].

До принятия христианского православная Русь существовала как централизованное этнически однородное государство. Спустя же два века после насильственной христианизации оно уже было конгломератом враждующих между собой мелких княжеств, которые легко становились жертвой экспансий как с Запада, так и с Востока. Напрашивается параллель с гибелью Римской империи, привнесение вируса христианства для которой оказалось смертельным. Известно изречение великого князя Святослава: «Вера христианская уродство есть». И Владимир в свою языческую бытность на всякие еврейские увещевания принять христианство отвечал настойчивым отказом, поясняя, его тем, что будет осмеян дружиной. Но вот христианизация произошла, это был процесс, растянувшийся на века и сопровождавшийся умерщвлением язычников, староверов, всех несогласных с «истинной верой христовой».

Христианское Православие, читаем у В.Н. Корчагина, неорганично русскому народу. Оно было силой навязано ему, дабы угнетать и обворовывать безгрешные православные народы, не получая отпора. (Ударили по одной щеке подставь другую). Большинство книг Ветхого Завета, пишет депутат Госдумы А.М. Макашов, «дышат шовинизмом и фашизмом». В них обосновывается историческое право евреев на уничтожение других народов и на мировое господство [2, с. 24]. Напрашивается вопрос: зачем нам, славянам, такие христианско-иудейские учителя?

Приведем три цитаты из Библии. «Когда же введет тебя Господь, Бог твой, в ту землю, которую Он клялся отцам твоим, Аврааму, Исакову и Иакову, дать тебе с большими и хорошими городами, которых ты не строил, и с домами, наполненными всяким добром, которых ты не наполнял, и колодезьями, высеченными из камня, которых ты не высекал, с виноградниками и маслинами, которые ты не сажал, и будешь есть и насыщаться». (Второзаконие, 6: 10 – 11). «Когда введет тебя Господь, Бог твой, в землю, в которой ты идешь, чтобы овладеть ею, и изгонит от лица твоего многочисленные народы... семь народов... И предаст их тебе Господь, Бог твой, и поразишь их, тогда предай их закланию, не вступаи с ними в союз и не щади их» (Второзаконие, 7: 1 – 2). «И истребишь все народы, которые Господь, Бог твой дает тебе; да не пощадит их глаз твой...» (Второзаконие, 7:16).

Библии, изданные в разное время разнятся друг от друга силой заложенного в них заряда, на что обратил внимание А. Стриндберг в романе «Одинокий». В Библии печати XVII века, имевшейся у него, «долго копилась злоба и ненависть, ибо она только и знает что изрыгать проклятия и призывать на чью-то голову кары небесные; сколько бы ни листал ее – всюду натыкался я на проклятия, которые Давид или Иеремия посылают врагам. Вот, к примеру, молится Иеремия: "Итак, предай сыновей их голоду и подвергни их мечу; да будут жены их бездетными и вдовами, а мужья их да будут поражены смертью", и так далее и в том же духе» [7, с. 586].

Пересмотр всех ценностей в пору Высокого Ренессанса в области религии, философии, науки, искусства, политики укрепил скептическое отношение к христианству. Религии был решительно противопоставлен разум. Усилившиеся антицерковные мотивы в гуманизме Просвещения взывали к освобождению всех сфер общественной жизни из-под власти церкви и духовенства. Антиклерикально настроенные богатые «просвещенные буржуа и дворяне не прочь были превратить монастыри и аббатства в торговые склады и фабрики. Ученые и философы освобождались от диктата церкви. Хорошим тому примером служит ответ Пьера-Симона Лапласа (астронома, математика и физика) на вопрос Бонапарта о причинах отсутствия в его системе небесной механики Бога. «При построении теории солнечной системы, – ответил ученый, – я не нуждался в гипотезе о существовании Бога» [4, с. 261]. Но если Лаплас, будучи под императорской протекцией, оставался не наказанным за «безбожие», то Л. Фейербах за анонимно опубликованные «Мысли о смерти и бессмертии», в которых он выступил против веры в бессмертие души, был лишен преподавательских прав, и последние годы прожил в жестокой нужде. Главным делом его жизни стала борьба против религии. Диктат церкви ощущался и в начале XX века. В 1913 г. были внесены католической церковью в список запрещенных книг труды А. Бергсона.

Особенно суровый натиск христианской церкви проявился в ужасах крестовых походов и конквисты (осеяемой крестом католической церкви, которая алчно захватывала рудники, поместья и прочее в Чили, Парагвае и других странах), в жестокостях смертельного противостояния католиков и протестантов (Варфоломеевская ночь и пр.), в сжигании еретических трактатов, еретиков и «ведьм», в изуверствах аскезы.

Христианство исказило и древний аскетизм как практику гармонизации человека с миром посредством телесных упражнений. Будучи проникнутым презрением к телу, к земным радостям, где правит «князь тьмы»,

християнство нашло средство как изгнать этого «князя» из человека, очистить его душу: это самоистязания, самобичевания, нанесение себе язв на теле и прочее, вплоть до осклопления.

Христианский «телесный аскетизм» был проявлением христианского мракобесия, лишавшего людей радости жизни, угнетавшим человеческое достоинство, толкавшего к самопожертвованию в угоду трансцендентным силам. Такой, жизнь презирающий аскетизм, не мог быть принят просвещенной и здравомыслящей частью человечества в христианизированном мире, что также способствовало, начиная с Возрождения, если не раньше, секулярному направлению мыслей в европейском сознании.

Процессы секуляризации охватили европейское общество, начиная с Нового времени, и историческое христианство, и без того ослабленное Схизмой и Реформацией, в целом, утратило свою роль универсального мировоззрения. Христианство фактически «отставлено» на периферию культурной жизни Европы. Первый, по-видимому, смелый и дерзкий еще для конца XIX века выпад против христианства был сделан Ф. Ницше, возвестившем миру в «Веселой науке» о том, что «Бог умер», и что вера в христианского Бога не заслуживает доверия. Много способствовала «отмене веры в Бога» книга М. Гюйо «Иррелигиозность будущего» (М., 1909), направленная против теоретиков, отстаивающих «вечную необходимость религии». Анализируя процесс секуляризации, автор убежденно отстаивает мысль о грядущем торжестве безрелигиозного общества. Секуляризовали общество также «Последнее искушение» и другие книги известного греческого антихристианского писателя Казандзакиса Никоса (1885 – 1957). К концу XX века вера в Бога оказалась окончательно подорванной.

Дехристианизирующей культурной силой современного мегасоциума выступает мощное секулярное движение, энергизируемое международными атеистическими и гуманистическими ассоциациями, такими как Американская секулярная коалиция, Британская гуманистическая организация, Международный атеистический альянс и др. Все большее число людей приходят к пониманию того, пишет Р. Докинз в своей книге «Бог как иллюзия» (М., 2008), что вера была основным источником насилия и страдания на протяжении всей истории. Мир был бы намного лучше без христианства. Накопляющееся противостояние христианской и исламской цивилизаций нагнетает ненависть к носителям иной веры. На этой ненависти паразитируют адепты Иеговы, Христа, Аллаха. Бои во имя этих богов идут многие века. Зачем эти религии смерти?

В конце XX века русскими учеными завершена разработка Единой теории поля, которой доказано существование Мирового Разума, Сверхсознания, что было близко сознанию старославянского ведичества. И новое знание о Мироздании будет основываться на названных космических сверхкатегориях, имеющих силу все организовывать и упорядочивать в обществе людей. Основанные же на ненависти и кровавых постулатах существующие религии (иудаизм, христианство, ислам) должны уйти в историю. Именно религия, говорит Нобелевский лауреат Б. Рассел, является главным препятствием на пути цивилизации, и только убрав это препятствие, человечество сможет быть счастливым.

Чтобы быть счастливым, интеллигентным, нравственным, вовсе не обязательно быть верующим. Потребности в духовности, утешении и вдохновении много больше могут удовлетворяться нерелигиозными средствами – философией, наукой, искусством. Религия, бесспорно, ассоциируется с духовностью. Но очевидно также, что мировоззренческие гуманистические представления, культурные ценности, сфера искусства, нравственные императивы существуют и вне собственно религиозного сознания, носителем и хранителем которого является церковь. Духовность воплощается далеко не только в религиозных взглядах. Она фокусируется прежде всего на смыслежизненных экзистенциальных проблемах человека, основывается на социальном бытии, воплощается в философских, эстетических и нравственных ценностях. Составляющие духовности: добродетельность, сердечность, любовь (любящий своих близких, влюбленный человек – духовен), забота и терпение, «мужество быть собой», труд нравственный, гармония с природой, обществом и самим собой, «благоговение перед жизнью», культура. Необходимо осознать, говорят атеисты, что эта жизнь – единственная. Чтобы она стала более драгоценной, нужно прозреть, сняв с глаз своих затмевающую иллюзорно-религиозную пелену, чтобы увидеть, что человек, и никто иной, является высшей сущностью. Поэтому убывание (и отсутствие) в наше время «религиозной страсти» не обязательно, как пророчат иные религиозные философы, должно вести к распаду личности.

Церковь стала неудержимо понижаться в своем уровне к началу XX века, что было обусловлено давним преобладанием в ней «посюстороннего», земного, возобладавшего, в итоге, над духовным. Церковь в значительной мере приспособилась к профанному миру, обмирщилась, пожертвовала нравственностью в пользу властных и имущественных интересов высшей иерархии, сервильности перед державой, церковного национализма [1, с. 53]. Религиозные темы занимают все меньшее место в жизни цивилизованного человечества. Христианство все более вырождается в форму приличия, которой украшают комфортабельную жизнь. Из отношения человека к Богу ушли качества «жизненной нужды, истовой потребности, экзистенциальной жажды» (С.С. Хоружий), и это означает не что иное, как переход к секулярному мировоззрению. Из христианства ушла энергетическая сила; от него для европейской цивилизации останутся на некоторое время, лишь афоризмы да максимы, никак не затрагивающие современную жизнь.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Киселев Г.С. История и ее подобие / Г. Е. Киселев // Вопросы философии. – 2012. – №3. – С. 48 – 58.

2. Корчагин В.Н. Русские против юдократии / В.Н. Корчагин. – М.: Витязь, 2006. – 320 с.
3. Косяк В.А. Христианство в его коллизиях с иноверием и неверием / В.А. Косяк // Філософія науки: традиції та інновації. Науковий журнал. – №2 (8). – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2013. – С. 184 – 194.
4. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт / А.З. Манфред. – Сухуми: Алашара, 1989 – 680 с.
5. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура / В.В. Розанов. – М.: Республика, 1992. – 399 с.
6. Сва С.Н. Познание истины. Книга дохристианского православия. Высшая Духовная школа Ведычского православия / С.Н. Сва. – К., 2010. – 62 с.
7. Стриндберг А. Красная комната. Слово безумца в свою защиту. Одинокий. Романы / А. Стриндберг. – М.: Правда, 1989. – 640 с.

*Раъно Сайдуллаева
(Кариш, Узбекистан)*

ОММАВИЙ МАДАНИЯТ: МАЗМУНИ ВА ДИНАМИКАСИ

Йигирманчи аср интиҳосига келиб, замонавий социумнинг муҳим омилларидан бири оммавий маданият билан боғлана бошланди. Шу муносабат билан “оммавий маданият” феноменини тадқиқ қилиш ижтимоий фалсафанинг долзарб муаммоларидан бирига айланмоқда.

“Оммавий маданият” категориясига таъриф бериш, унинг мазмунини аниқлаш учун энг аввало икки тушунча дефинициясига алоҳида эътибор берилган. Биринчидан, “маданият” тушунчасининг мазмунини очиқ бермасдан туриб, оммавий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалаб бўлмайди. Иккинчидан, “оммавийлик” маъсулотнинг тарқалганлиги даража-сини англашда – масаланинг бу жиҳати ҳам диққат марказида бўлмоғи шарт.

Мушоҳада объекти билан бир қадар шуғулланган ва унга бағишланган манбалардан бохабар тадқиқотчи маълумки, ҳозирги замон маданиятшу-нослигида “маданият” тушунчасининг юзлаб таърифи мавжуд. Гап шундаки, маданият феноменини ўрганишга қўл урган ҳар бир тадқиқотчи унинг у ёки бу аспектига эътиборни кучайтиради, натижада тушунча дефинициясида маданиятнинг бир томони ифодалаб берилди, холос. Лекин шунга қарамадан, мутахассисларнинг барчаси маданият энг аввало инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар йиғиндисидан таркиб топишини қайд қиладилар. Бунга қўшимча қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, маданият нафақат моддий ва маънавий қадриятлар йиғиндисини, балки шу қадриятларни яратиш йўллари, улардан инсоният тараққиёти борасида фойдаланиш малакаси, аждодлардан авлодларга етказиш тажрибасини ҳам ўзида мужассам қилади.

Маданият ҳақида мулоҳаза юритганда унинг ташувчисини эътибордан четда қолдирмаслик керак. Бу нафақат ахлоқий-амалий, балки жиддий наза-рий аҳамиятга ҳам молик масала. Маданият тўғрисидаги ҳар қандай мушоҳаданинг марказида инсон турмоғи даркор, чунки инсон ва фақат инсонгина маданиятнинг мавжудлиги ва динамикасини таъминлайди. Инсондан, жами-ятдан ташқарида маданият йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас.

Мазкур назарий позиция оммавий маданиятнинг мазмунини англаб олишда ҳам қўл келади. Моддий ва маънавий қадриятлар ташувчиси сифатида шахс, бирор ижтимоий гуруҳ ёки синф, маълум табақа, омма, миллат, бутун инсоният олиниши мумкин. Шунга қўра шахс маданияти, у ёки бу гуруҳ маданияти, табақа маданияти, миллий маданияти, умминсоний маданият ҳақида гапириш мумкин. Оммавий маданият ҳам маданиятнинг ана шундай кўринишларидан бири.

Оммавий маданият ташувчиси омма бўлгани боис унинг асосий атрибутларига ҳам назар ташлаш зарур. Омма деганда муваққат ва ўткинчи манфаатлар асосида тасодифан бирлашган, органик яхлитликка эга бўлмаган, ҳар қандай таркибдан холи кишилар йиғиндиси тушунилади. Унга хос бўлган хусусиятлар оммавийлик дейилади. Оммавийлик куйидагилар билан харак-терланади:

- оммавийлик таркибий элементларга бўлинмаган яхлитликдан иборат;
- оммавийлик ягона мақсад, барқарор манфаат, ҳислат ёки фазилатдан холи реалликдир;
- оммавийлик ҳиссийлик элементлари устуворлиги билан ажралиб туради;
- оммавийлик муваққат, тез ўзгарувчан характерга эга.

“Маданият” ва “оммавийлик” тушунчаларининг мазмунига доир мулоҳазаларимиз “оммавий маданият” категориясини таърифлаш имконини беради. Шундай қилиб, оммавий маданият деганда омма томонидан яратилган, оммага мўлжалланган, омманинг кундалик турмушида қўлланилаётган моддий ва маънавий қадриятлар, ушбу қадриятларни концентрациялаш, транс-формациялаш, аждодлардан авлодларга етказиш механизми англади. У элитар маданиятдан фарқли ўлароқ, аниқ элементларни, қатъий мақсад ва манфаатларни ўзида мужассам қилмайди ва тез ўзгарувчан, асосан эмоцио-нал характерга эга бўлади.

Хар бир миллатнинг ўз оммавий маданияти бор. Миллий маданиятлар ўртасида доимий диалог бўлгани каби, оммавий маданиятлар ўртасида ҳам ўзаро таъсир мавжуд. Айтайлик, Шарқ халқларига хос бўлган оммавий маданият Ғарб оламига, Ғарб оммавий маданияти эса Шарқ жамиятларига жиддий таъсир ўтказа боради. Бу алоқадорлик механизми яхши тушуниш учун “маданий шок” назариясига мурожаат этиш зарур бўлади. Мазкур назария ўтган асрнинг 70-йилларида америкалик антрополог Ф. Бок томонидан илгар сурилганди. У ўзининг “Culture Shock. A reader in modern cultural anthropology” (“Маданий шок. Замоनावий маданий антропология ўқувчиси”) деб номланган ва 1970-йилда Нью-Йоркда нашр қилинган мақолалари тўпламида маданиятлар ўртасидаги ихтилофларнинг (бунда ихтилофни маданиятлар ўр-тасидаги кураш сифатида эмас, турли маданий норма ва мўлжаллар орасида-ги зиддият ва ушбу зиддиятларнинг бартаараф этилиши жараёни тарзида тасаввур қилмоқ лозим) беш кўринишини баён қилади.

Биринчи кўриниш геттоизация деб аталган. Бошқа жамиятга кўчиб кел-ган ва маҳаллий тил, дин, одат ва анъаналарни билмаган киши ўзга мадани-ятни ўзлаштиришдан бош тортади. Бундай вазиятда у ўз маданий муҳитини вужудга келтиришга интилади. Ғарб мамлакатларида шаклланган хитой, турк, араб, арман кварталлари айнан геттоизация натижасидир.

Иккинчи кўриниш ассимиляция деб номланиб, геттоизацияга тескари бўлган жараёндир. Бу ҳолда индивид ўз маданиятидан воз кечишга ва ўзга маданиятни ўзлаштиришга мажбур бўлади. Албатта, бу жараён айрим муаммоларни ҳам юзага келтиради. Уларнинг баъзилари индивиднинг ўзлаш-тириш имкониятлари чекланганлиги, бошқалари эса ўзга маданий муҳитнинг бегона кишини қабул қилишга ошиқмаётганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин. Худди шу сабабга кўра, масалан, Россиядан Франция ёки Англияга кўчиб ўтган мигрантларнинг янги маданий муҳитга мослашуви қийин кеча-ётир.

Учинчи кўриниш маданий алмашинув ва ўзаро алоқадорлик билан боғланган. Албатта, маданий алмашинув содир бўлиши учун ҳар иккала томон (индивид маданияти ва у кўчиб ўтган мамлакат маданияти) бу жараёнга тайёр бўлиши керак. Шу боис, бу жараён ниҳоятда камдан-кам содир бўлади. Бироқ тарихдан бунга мисол топса бўлади. Масалан, Варфоломей даҳшатларидан сўнг Германияга кўчиб ўтган гугенотлар, немис фашизмдан қочиб, Америкага келган немис олимлари ўзларининг янги ватанлари тарақ-киётига муносиб хисса қўшдилар.

Тўртинчи кўриниш жузъий ассимиляция деб аталган. Ф.Бок бу жараён-ни ўзга маданий муҳитни қисман ўзлаштириб, қолган ҳолатларда ўз мадани-ятини сақлаб қолган индивид мисолида очиб беради. Янги мамлакатга кўчиб ўтган индивид жамиятда янги маданий муҳит талабларига бўйсунса-да, уйда ўз маданий кадриятлари асосида ҳаёт кечиради.

Ниҳоят, бешинчи кўринишни муаллиф колонизация деб номлайди. Бу бир мамлакат вакилининг ўз маданий кадриятлари, нормалари, ҳуқ-атвор моделларини бошқа мамлакат вакилларига сингдиришида намоён бўлади. Маданий жараёнлар ва ихтилофларнинг бошқа кўринишлари асосан кишилар миграцияси билан боғлиқ бўлса, колонизация учун миграциянинг ҳожати йўқ. Глобаллашув жараёнлари жадаллашаётган, ахборот технологиялари юксак суръатда ривожланиб бораётган бугунги кунда радио, телевидение, Интернет, кино ва шу кабилар ҳам маданий колонизация воситасига айла-ниши мумкин.

Маданий колонизация жараёни оммавий маданият соҳасини ҳам қам-раб олмақда. Ушбу жараён икки векторга эга:

1. “Шарқ-Ғарб” вектори. Шарқ халқларига хос бўлган оммавий мадани-ят элементлари Ғарб жамиятларига кириб бораётир. Бунга асосан миграция жараёнлари замин яратмоқда. Масалан, И.П.Цапенконинг “Иммиграция на-селения как фактор экономического развития (на примере развитых стран)” (“Аҳоли иммиграцияси – иқтисодий тараққиёт омили (ривожланган мамла-катлар мисолида)”) мавзусидаги докторлик диссертациясида келтирилишича, ривожланган мамлакатларга миграциянинг тенденциявий характер касб этга-ни боис бу юртлардаги мигрантлар сони кейинги 50 йилда умумий аҳоли со-нининг 3,4 фоизидан 10,3 фоизга кўтарилди. Натижада Шарқ оммавий мада-ниятига хос бўлган фаолият нормалари, ахлоқий кадриятлар, урф-одатлар ва анъаналар Ғарб жамияти маданиятига жиддий таъсир кўрсатмоқда.

2. “Ғарқ-Шарқ” вектори. Ғарб оммавий маданияти элементларининг Шарқ халқлари маданиятига таъсири кучайиб бормоқда. Ғарбда ахборот тех-нологияларининг жадаллик билан ривожланиб бораётгани, ахборот оламида Ғарб мамлакатлари нуфузининг устуворлиги бу жараёнга айниқса хатарли тус бермоқда. Айни пайтда “Юксак маънавият – энгилмас куч” китобида таъ-кидланганидек, «оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўл-са, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йил-лик анъана ва кадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига бепи-сандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди.

Мулоҳазалардан кўриниб турибдики, оммавий маданият ўз мазмунига кўра мураккаб характерга эга. Унинг динамикаси эса жаҳонда содир бўлаёт-ган ижтимоий жараёнларга мутаносиб равишда кечади.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Абдуллаев Бекзод Отаназарович** – студент 3 курса педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Абдуллаева Барно Қодировна** – преподаватель кафедры иностранных языков Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Абдухамитов Айдар Абдихатович** – учитель музыки, заместитель директора по воспитательной работе в СШ №17 г. Семей
- Абилашим Дулат** – студент 3 курса филологического факультета Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Абролов Бехруз Искандарович** – магистр, преподаватель кафедры пищевой безопасности Ташкентского химико-технологического института
- Адамова Угилжон Кенжаевна** – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Айтпенбетова Гулдана Амангельдиевна** – преподаватель кафедры русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Акбаров Кобилжон Якубович** – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры общей истории, декан иностранного факультета Кокандского государственного педагогического института имени Мукуми
- Аманов Аллаберган Қутлимуродович** – преподаватель кафедры географии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Аронова Рима Семенівна** – заступник директора з навчальної роботи Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- Арсланов Кахрамон Полванович** – заведующий кафедрой теории и методики физического воспитания Бухарского государственного университета
- Атажонова Аноргул Жуманиязовна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Ахмаджонов Илхомжон Тохиржон ўгли** – студент 3 курса филологического факультета Ферганского государственного университета
- Ахтямов Азизбой Эркинбоевич** – научный соискатель Ферганского государственного университета
- Байгожина Жанар Манатбековна** – кандидат педагогических наук, доцент ВАК, профессор кафедры иностранных языков Павлодарского государственного педагогического института
- Байрак Сергей** – ассистент кафедры электронных вычислительных машин Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники
- Бекжанов Берикбай Утемурадович** – магистр педагогики и психологии гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Бізюк Людмила Іванівна** – викладач спеціальних дисциплін гірничого коледжу ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Божко В'ячеслав Олександрович** – студент 4 курсу факультету інформатики та управління Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»
- Боймуродов Рефат Зарипович** – студент 1 курса факультета географии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Ботирова Манзура Тургуновна** – преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков Ферганского государственного университета
- Ваколюк Сергій Миколайович** – доктор філософії в галузі права, старший викладач кафедри бізнесу і права Вінницького соціально-економічного інституту Університету Україна
- Васильєва Олена Сергіївна** – викладач фізичного виховання гірничого коледжу ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Вашенко Олена Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти та методик природничо-математичних дисциплін Київського університету імені Бориса Грінченка
- Вовк Юлія Олександрівна** – студентка 6 курсу факультету початкової освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Вольвач Марина Василівна** – старший викладач комп'ютерних дисциплін циклової комісії комп'ютерних наук та математики Пирятинської філії ПВНЗ «Європейський університет»
- Вохидов Шодмон Хусейнович** – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Узбекистана Ташкентского государственного технического университета имени Абурайхона Бируни
- Гончарук Валентина Анаголіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Гончарук Віталій Володимирович** – інженер I категорії відділу репродуктивної біології та впровадження рослин Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України
- Давидчук Катерина Юрійівна** – студентка 5 курсу фізико-технологічного факультету Рівненського державного гуманітарного університету
- Дадькин Борис** – магистрант 2 курса Белорусского национального технического университета

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- Данісіян Анаїт Яшевна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти та методик природничо-математичних дисциплін Київського університету імені Бориса Грінченка
- Джуманиязов Ёдгор Ойбек ўгли** – студент 3 курсу педагогічного факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Джуманиязова Мукаддас Юлдашевна** – старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий Ташкентского финансового института
- Джуманиязова Мухайя Хусиновна** – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Досаева Дильбар Саятовна** – студентка 1 курса факультета физической культуры и спорта Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Ёкубов Мухаммадали** – студент 2 курса исторического факультета Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Ёділбек Мұхан Қожахметұлы** – магистр педагогики и психологии гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Ёшен Балнур** – студентка 1 курса факультета физической культуры и спорта Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Жартыбаева Макпал Галымбековна** – преподаватель, докторант 2 курса специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева
- Жекеева Амангайша Камильевна** – учитель начальных классов СШ №4 г.Семей
- Жолдасбекова Карлыгаш Абдиманатовна** – кандидат педагогических наук, заведующая кафедрой дизайна и декоративного искусства Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Жуманиязова Мухаббат Хусиновна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Жўраев Зухриддин Камолиддин ўгли** – студент 2 курса факультета иностарнных языков Ферганского государственного университета
- Зайлобидинова Ойжамол Қурбоналиевна** – директор научного учреждения «Иновация ва инвестиция имкониятлари ўқув маркази»
- Землянська Яна Сергіївна** – студентка 3 курсу Інституту економіки та управління Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Зияев Авазхон Ихтиёрвич** – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедры английской филологии Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Ихтиёрв Азамжон Авазхон угли** – студент 2 курса факультета иностранного языка Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Ибраим Бекен Бекмуратұлы** – доктор филологических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Исмаилова Дилбар Анваровна** – преподаватель кафедры общей педагогики и психологии Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Іванов Євген Анатолійович** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри конструктивної географії і картографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- Косьяк Валерій Андрійович** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри туризмознавства, спортивно-гуманітарних дисциплін та економіки Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
- Каландарова Мадина Баходировна** – преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Калдыбек Меруерт Бакытбекқызы** – студентка 3 курса естественно-педагогического факультета Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Кананиянова Гаухар Жумагалиевна** – музыкант - руководитель детского сада «Ертостик» г.Семей
- Каппасова Алия Кадыровна** – магистр, преподаватель кафедры казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института
- Карабінюк Микола Миколайович** – студент 5 курсу (магістратура) географічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Кахаров Қобилжон Шухратович** – преподаватель кафедры немецкого и французского языков Ферганского государственного университета
- Кахарова Мавлюда Мукарамовна** – преподаватель кафедры немецкого и французского языков Ферганского государственного университета
- Кенжабоев Омон Тургунович** – доктор экономических наук, профессор кафедры информатики и информационных технологий Ташкентского финансового института
- Комилова Бахмал Одиловна** – кандидат биологических наук, преподаватель кафедры биологии Бухарского государственного университета
- Компанець Євген Володимирович** – аспірант II року навчання кафедри мінералогії, геохімії та петрографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- Кондратюк Вікторія Юріївна** – аспірант I року навчання кафедри образотворчого мистецтва Київського університету імені Бориса Грінченка
- Коробчук Людмила Іванівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри екології Луцького національного технічного університету
- Косило Христина Миронівна** – аспірант III року навчання кафедри історії педагогіки імені Богдана Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Крахмальна Катерина Юріївна** – студентка 4 курсу факультету автоматизації і інформаційних технологій Київського національного університету будівництва та архітектури
- Кривко Світлана Анатоліївна** – викладач педагогіки Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- Кузиев Умиджон Яндашалевич** – преподаватель кафедры узбекского языка и литературы Наманганского государственного университета
- Курбанова Мукаддас Омоновна** – преподаватель кафедры основ духовности Ферганского государственного университета
- Курбанова Эркиной Алишеровна** – студентка 2 курса педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Куриязова Саодат Маткаримовна** – кандидат биологических наук, доцент кафедры пищевой безопасности Ташкентского химико-технологического института
- Кутлимуратова Наргиза Рустамовна** – старший преподаватель кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Кучкарова Ёкутхон Тургунбаевна** – преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков Ферганского государственного университета
- Қасымова Мадина Ертайқызы** – преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Лацанич Віолета Іванівна** – студентка 4 курсу факультету економіки ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Лебедик Леся Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, культурології та історії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Лутай Лариса Анатоліївна** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
- Мадаминова Яркіной Сапарбоевна** – преподаватель кафедры трудового обучения Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Мажлимова Нодирабегим Авазовна** – преподаватель кафедры истории Узбекистана Ташкентского государственного технического университета имени Абу Райхана Беруни
- Майборода Оксана Леонтіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету
- Мамажонов Мухаммаджон Юсубжонович** – преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Мартинюк Ярослава Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету
- Марченко Олександр Вікторович** – аспірант I року навчання кафедри інформатики Київського університету імені Бориса Грінченка
- Маслов Роман Вікторович** – аспірант III року навчання кафедри педагогіки ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
- Матчоновна Наргиза Тўлкиновна** – магистрантка 1 курса педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Михайленко Світлана Іванівна** – завідувач навчально-методичного кабінету, викладач методики навчання математики Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- Михалькевич Евгений** – студент 4 курса группы 050503 Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники
- Молдахмет Нуржан Кенжеханович** – магистрант, преподаватель кафедры информационных технологий Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова
- Музафаров Анвар Рустамович** – студент 1 курса факультета энергетики Ташкентского государственного технического университета имени Абу Райхана Беруни
- Мўминов Сиддикжон Мирсобирович** – профессор кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Мўминова Табассум Сидикжоновна** – студентка 2 курса филологического факультета Ферганского государственного университета
- Мурзатаева Алтынай Канатовна** – старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- Муродова Гулиасал Жахонгир кизи** – студентка 2 курсу факультета іностраниого языка Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Нартюк Оксана Володимирівна** – аспірант III року навчання кафедри управління персоналом і економіки праці Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
- Нестеренко Аліса Анатоліївна** – старший викладач кафедри основ архітектури Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка
- Ногінська Аліна Олександрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету
- Омонов Сардор** – студент факультета налогов и налогообложения Ташкентского финансового института
- Острогляд Олена Володимирівна** – старший викладач кафедри основ архітектури Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, здобувач II року навчання кафедри культурології та МВКД Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Өтебек Айнакыз** – студент специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева
- Помінчук Світлана Георгіївна** – аспірант I року навчання кафедри адміністративного менеджменту та політики зайнятості Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
- Прадівлянна Юлія Миколаївна** – студентка 3 курсу Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського
- Ражавалиев Бобуржон Дилшоджон ўгли** – студент 2 курсу филологического факультета Ферганского государственного университета
- Рахимов Атабек Каримбоевич** – преподаватель кафедры географии Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Рахимова Фазилат Атабековна** – преподаватель кафедры теории и методики начального образования Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Резник Ляйла Вахитовна** – старший преподаватель кафедры анатомии, физиологии и дефектологии Павлодарского государственного педагогического института
- Садуллаев Атаназар Атаханович** – преподаватель кафедры физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Сайвиiev Сироч Насриевич** – студент факультета налогов и налогообложения Ташкентского финансового института
- Саидгани Хумоюнхон Хабибулло оглы** – студент 2 курсу направления изобразительного искусства и инженерной графики педагогического факультета Кокандского государственного педагогического института имени Мукими
- Саидова Зухра Худайназаровна** – преподаватель факультета иностранных языков Каршинского государственного университета
- Сайдуллаева Рано Ибодовна** – преподаватель факультета иностранных языков Каршинского государственного университета
- Сакен Жадыра** – студентка 2 курсу филологического факультета Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова
- Саминнов Абдумалик Иномжонович** – преподаватель кафедры языкознания Ферганского государственного университета
- Саноев Ёкубжон Толибович** – преподаватель кафедры физической культуры педагогического колледжа г.Гиждуван Бухарской области
- Сапарбоева Лайло Шаназаровна** – студентка 2 курсу педагогического факультета Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Сарсенбаева Ботагоз Габдуллоевна** – кандидат педагогических наук, профессор кафедры психологии Павлодарского государственного педагогического института
- Сатинбекова Меруерт Мирхадировна** – магистр филологии, научный сотрудник Института литературы и искусства отдела Абаеведения имени М.О.Ауэзова
- Свечникова Дарья Владимировна** – студентка 2 курсу факультета физического воспитания Бухарского государственного университета
- Сейтова Дамегуль Утарбаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры английской филологии Каракалпакского государственного университета имени Бердаха
- Сисенова Алмажай** – студентка специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева
- Стрельников Мирослав Вікторович** – аспірант I року навчання кафедри початкової і дошкільної педагогіки Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка
- Султанова Нургуль Камильевна** – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Государственного университета имени Шакарима г.Семей
- Султанова Тоты Асановна** – преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

«Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації»

- Талғатқызы Жұлдыз** – студент спеціальності «Вычислительная техника и программное обеспечение» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева
- Тасыбаева Асемгуль Естаевна** – аспірант кафедри казахского языка и литературы Павлодарского государственного педагогического института
- Татур Михаил Михайлович** – доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой электронных вычислительных машин Белорусского государственного университета информатики и радиоэлектроники
- Темнікова Інна Миколаївна** – викладач-методист Дніпропетровського педагогічного коледжу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- Терещенко Костянтин Олександрович** – викладач історії гірничого коледжу ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Тулєпбергенова Аліма Базарбековна** – магістр міжнародних відносин, преподаватель кафедры иностранных языков и переводческого дела Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова
- Туракулова Феруза Аминовна** – преподаватель кафедры общей педагогики и психологии Кокандского государственного педагогического института имени Муками
- Убайдуллаев Хуршид Шавкатович** – преподаватель кафедры немецко-французского языков Ферганского государственного университета
- Убайдуллаева Юлдуз Алишеровна** – преподаватель кафедры иностранного языка Кокандского государственного педагогического института имени Муками
- Умирзакова Мияссар Собировна** – магистр, преподаватель кафедры пищевой безопасности Ташкентского химико-технологического института
- Файзиев Яхши Зиёевич** – преподаватель кафедры спорта Бухарского государственного университета
- Фахридинова Сайёра Садриддиновна** – старший преподаватель кафедры информатики и информационных технологий НДПИ академик лицей
- Федорова Інна Валеріївна** – викладач кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету
- Харченко Аліна Юріївна** – студентка 3 курсу факультету фінансів та банківської справи Національного університету державної податкової служби України
- Хамдамова Ойгул** – студентка 2 курса магистратуры филологического факультета Ферганского государственного университета
- Хасанов Озод Ибрагимович** – преподаватель кафедры физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Ходжаева Зилола Муратовна** – преподаватель кафедры немецко-французского языков Ферганского государственного университета
- Ходжаниязов Сардор Умарович** – кандидат педагогических наук, доцент Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Холбекова Матлуба Абдупаттаевна** – преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков Ферганского государственного университета
- Холдарова Иродахон Валижоновна** – старший преподаватель кафедры методики начального образования и изобразительного искусства Ферганского государственного университета
- Холикова Рахбар Эргашевна** – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Узбекистана Ташкентского государственного технического университета имени Абурайхона Бируни
- Хорошенко Лариса Вікторівна** – викладач фізичного виховання гірничого коледжу ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Хошимова Наргис Абдуллаевна** – преподаватель кафедры межфакультетских иностранных языков Ферганского государственного университета
- Хужаназаров Элёр Анвар ўғли** – студент факультета налогов и налогообложения Ташкентского финансового института
- Хушназарова Мавзуна** – студентка 2 курса специальности «Бухгалтерия» Кокандского колледжа нефти и газа
- Ҳажиев Улугбек Қўзибоевич** – преподаватель кафедры национальной идеи, основ духовности и образования в области прав человека Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми
- Ҳакимов Хуршид Нозимович** – преподаватель кафедры теории и методики физического воспитания Бухарского государственного университета
- Чернова Катерина Валеріївна** – студентка 3 курсу факультету геології, географії, рекреації та туризму Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна
- Четирбук Ольга Романівна** – аспірант 1 року навчання кафедри туризму Львівського державного університету фізичної культури
- Шалтабаев Алтай Аханович** – PhD, старший преподаватель кафедры информационных технологий Жетысуского государственного университета имени И.Жансугурова
- Шамуратова Барно Ювбасаровна** – преподаватель кафедры физической культуры Ургенчского государственного университета имени Аль-Хорезми

Шевченко Валерій Віталійович – аспірант III року навчання Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Юлдошов Шамшад Голибжон угли – студент факультета податків і податкового обкладання Ташкентського фінансового інституту

Юрченко Михайло Олександрович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри прикладної математики та інформаційних технологій Одеського національного політехнічного університету

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ: БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

Бахмал Комилова
АҚЛІЙ ВА ЖИСМОНІЙ МЕҲНАТНИНГ ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ 4

Саодат Куриязова, Бехруз Аброров, Мияссар Умирзоқова
ДИЕТИК КАНСЕРВА МАХСУЛОТЛАРИНИ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ 6

СЕКЦІЯ: ГЕОГРАФІЯ І ГЕОЛОГІЯ

Аллаберган Аманов, Атабек Рахимов, Рефат Боймуродов
ҚҰЙИ АМУДАРЁ ИҚТИСОДИЙ РАЙОНИ ВА УНИ МИКРОИҚТИСОДИЙ
РАЙОНЛАРГА АЖРАТИШ МАСАЛАЛАРИ 8

Євген Іванов
ОБҐРУНТУВАННЯ СТВОРЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ЗОНИ В МЕЖАХ
ГІРНИЧОГО ВІДВОДУ ВАТ “БОРИСЛАВСЬКИЙ ОЗОКЕРИТ” 11

Микола Карабінюк
МЕТАМОРФІЗМ РАХІВСЬКОГО КРИСТАЛІЧНОГО МАСИВУ 14

Євген Компанець
ДАНІ ШЛІХО-МІНЕРАЛОГІЧНОГО ОПРОБУВАННЯ У ЯКОСТІ ОСНОВИ
ДЛЯ АНАЛІЗУ МЕТОДАМИ МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ 17

Атабек Рахимов
ИҚТИСОДИЙ ГЕОГРАФИЯДА РАЙОНЛАШТИРИШ ВА
МИКРОРАЙОНЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИНИ ЎРГАНИШ
ТАРИХИГА ДОИР 21

Катерина Чернова
ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТЕОРОЛОГІЧНИХ РЕСУРСІВ НА МЕТЕОСТАНЦІЇ
КРАСНОГРАД У ТЕПЛІЙ ПЕРІОД РОКУ 25

Ольга Четирбук
КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ
ІНФРАСТРУКТУРИ 27

СЕКЦІЯ: ЕКОЛОГІЯ

Lyaylya Reznik, Altynay Murzatayeva
ETIOLOGICAL FACTORS OF CHILDREN CONDITIONS
IN PALLIATIVE OFFICE OF PAVLODAR REGION 30

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Яна Землянська
ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ 32

Отон Кенҗабоев, Sardor Отонов
O'ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMINING RIVOJLANISH JARAYONLARI 34

Віолета Лацанич
УПРАВЛІНСЬКИЙ ОБЛІК ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ДІЯЛЬНОСТІ 36

Лариса Лутай, Світлана Помінчук
МОЛОДЬ НА РИНКУ ПРАЦІ В УМОВАХ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ
НЕСТАБІЛЬНОСТІ 39

Оксана Нартюк
СТРАТЕГІЯ «ЄВРОПА 2020» ЯК СКЛАДОВА МЕХАНІЗМУ ОПТИМІЗАЦІЇ
ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС 40

Аліна Харченко
ДЕПОЗИТАРНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ 42

СЕКЦІЯ: ІСТОРІЯ

- Шодмон Вохидов**
ИЗ ИСТОРИИ ОРДЕНОВ БУХАРСКОЙ НАРОДНОЙ
СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (1920-1924) 45
- Муқаддас Қурбонова, Манзура Ботирова**
ЎЗБЕКОНА ТУРМУШ ТАРЗИ ВА МИЛЛИЙ МЕҲНАТ
МЕНТАЛИТЕТИНИНГ ЯНГИЛАНИШИДА МАЪНАВИЯТ 48
- Нодирабегим Мажлимова**
РОЛЬ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ИЗУЧЕНИИ
ПРОЦЕССОВ СТРОИТЕЛЬСТВА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ КОРИДОРОВ
В РЕГИОНЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 50
- Оксана Майборода**
КЛУБНО-МАСОВА РОБОТА ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У ПЕРІОД
ТАК ЗВАНОВО РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ 52
- Ярослава Мартинюк**
МАГІСТРАТ ЯК КЕРІВНИЙ ОРГАН МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД 54
- Юлія Прадівлянна**
ПОВАЛЕННЯ СЪОГУНАТУ ТОКУГАВА В ЯПОНІЇ 57
- Рахбар Холиқова**
БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ОРДЕН ВА МЕДАЛЛАРИ 59

СЕКЦІЯ: МАТЕМАТИКА

- Анвар Музафаров**
РЕШЕНИЕ ЗАДАЧ ОПТИМИЗАЦИИ СЛОЖНЫХ ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ 63
- Фазилат Рахимова**
FAN INSONIYATNING AMALIYOT VA TAFAKKUR
FAOLIYATI MAHSULI SIFATIDA 65
- Михаил Юрченко**
ПРИЗНАКИ УСТОЙЧИВОСТИ И НЕУСТОЙЧИВОСТИ ТРИВИАЛЬНОГО
РЕШЕНИЯ СЧЕТНЫХ СИСТЕМ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ 67

СЕКЦІЯ: МИСТЕЦТВО

- Карлыгаш Жолдасбекова**
ҚЫЗ-КЕЛІНШЕКТЕГЕ АРНАЛҒАН ҰЛТТЫҚ ӘШЕКЕЙ
БҰЙЫМДАРЫНЫҢ ЖИЫНТЫҒЫ 73
- Вікторія Кондратюк**
ТВОРЧІСТЬ О.М. ПОТАПОВОЇ У ХОРЕОГРАФІЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ 76
- Аліса Нестеренко**
ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПІВ ОБРАЗНО-КОМПОЗИЦІЙНОГО
ВИРІШЕННЯ НА ОСНОВІ ТВОРЧОЇ РОБОТИ 77
- Хумоюнхон Саидгани**
ПАЛИТРА ЖИЗНИ 79

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

- Аноргул Атажоновна**
БАРКАМОЛ ИНСОННИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АХЛОҚ ТАРБИЯСИ
ВА УНИНГ АСОСИЙ ОМИЛЛАРИ 81
- Жанар Байгожина**
ЗАДАЧА И ЕЁ РЕШЕНИЕ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 83
- Людмила Бізюк, Костянтин Терещенко**
ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ НАВЧАННЯ НА ПРИКЛАДІ «МОЗКОВОГО ШТУРМУ»
ТА БРИТАНСЬКОГО ФОРМАТУ ДЕБАТІВ В ГІРНИЧОМУ КОЛЕДЖІ ДВНЗ
«КРИВОРІЗЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ» 85

Олена Ващенко ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКА ОЗДОРОВЧОГО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ГПД	88
Валентина Гончарук, Віталій Гончарук ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ ДО УКРАЇНОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕДИЦІЙНОЇ РОБОТИ	90
Катерина Давидчук ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОЦЕСІ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ	94
Анаїт Данієлян, Юлія Вовк ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРОФЕСІЇ	97
Мұхан Әділбек, Берикбай Бекжанов, Мадина Қасымова ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖҮЙЕСІ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ САЛАМАТТЫ ӨМІР СҮРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ	101
Muhabbat Jumaniyozova BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QUVCHILARIDA MA'NAVİY BARKAMOLLIKNI SHAKLLANTIRISHDA XALQ OG'ZAKI IJODI ASARLARIDAN FOYDALANISH(XALQ MAQOLLARI MISOLIDA)	103
Дилбар Исмаилова, Феруза Туракулова, Мухаммадали Ёкубов ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ	105
Мадина Қасымова, Тоты Султанова, Мұхан Әділбек БАЛА ТӘРБИЕСІНДЕГІ АНА – АНАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ	106
Мадина Қасымова, Тоты Султанова, Мұхан Әділбек БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ	107
Людмила Коробчук ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ВИЩИХ ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	111
Христина Косило ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРІЯ ВРЕЦЬОНИ	113
Світлана Кривко, Рима Аронова ВИКОНАННЯ ПРАКТИЧНОЇ ЧАСТИНИ КУРСОВОЇ РОБОТИ – ДІЄВИЙ ШЛЯХ ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ	115
Лєся Лебедик ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНИХ І ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МАГІСТРІВ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ	120
Үаркіной Мадатінова BARKAMOL AVLOD TARBIYASIDA MILLIY QADRIYATLARNING O'RNİ	123
Роман Маслов СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ОЗДОРОВЧОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІЗ ФІЗИЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ	125
Світлана Михайленко УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ (НА ПРИКЛАДІ ДИСЦИПЛІНИ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ МАТЕМАТИКИ»)	127
Аліна Ногінська, Інна Федорова ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ АКТИВНОГО НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАГІСТРІВ-АГРАРІЇВ	130

Олена Острогляд ЗАРИСОВКИ ЯК ПЕРВИННА СКЛАДОВА АРХІТЕКТУРНО-ХУДОЖНЬОЇ ТВОРЧОСТІ У КОНТЕКСТІ АРХІТЕКТУРНОЇ ОСВІТИ	131
Laylo Saparboyeva, Erkinoy Qurbonova BOSHLANG'ICH TA'LIM SHE'R O'QISH DARSLARIDA O'QUVCHILARDA VATANPARVARLIK TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISH	133
Ботагөз Сәрсенбаева ЖОО- да КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ КЕЗІНДЕГІ СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ	135
Мирослав Стрельніков ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЗМІСТОВИХ МОДУЛІВ У ПІДГОТОВЦІ МАГІСТРІВ БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ	138
Нургуль Султанова, Айдар Абдухамитов, Гаухар Кананиянова ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ СРЕДСТВАМИ НАРОДНОЙ МУЗЫКИ	141
Нургуль Султанова, Амангайша Жекеева ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ АБАЯ И МУХТАРА АУЭЗОВА И ИХ СОДЕРЖАНИЕ	143
Нургуль Султанова АБАЙДЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫН ОҚУШЫЛАРҒА ТЕРЕҢДЕТЕ ОҚЫТУ	144
Інна Темнікова ВПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ У ПРОЦЕС ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «КУЛЬТУРОЛОГІЯ»	147
Алима Тулепбергенова СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА	149
Феруза Тұрақұлова, Мавзуна Хушназарова УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	151
Сардор Ходжаниязов, Наргиза Матчонова ЧЕТ ЭЛ ПЕДАГОГИК МАБАЛАРИДА МОДУЛЛИ ЎҚИТИШ МУАММОСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ	153
СЕКЦІЯ: ПРАВО	
Сергій Ваколюк ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ДІЯЛЬНОСТІ ПВК В УКРАЇНІ	156
Меруерт Муратханова, Акбота Адебиетова АНАСЫНЫҢ ЖАҢА ТУҒАН СӘБИІН ӨЛТІРУІНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢДАҒЫ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	157
Улугбек Хажиев КОРХОНАНИ СОТИШ ВА ИЖАРАГА БЕРИШ ШАРТНОМАЛАРИНИ БАЖАРИШ	161
Улугбек Хажиев КОРХОНАНИ, УНИНГ МАҲСУЛОТИ, ИШЛАРИ ВА ХИЗМАТЛАРИНИ АКС ЭТТИРУВЧИ ХУСУСИЙ АЛОМАТЛАРГА БЎЛГАН ҲУҚУҚЛАР	165
Улугбек Хажиев ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВА ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ҚОНУНЧИЛИГИДА КОРХОНАНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ	169
СЕКЦІЯ: ПСИХОЛОГІЯ	
Ўғилжон Адамова, Наргиза Кутлимуратова, Мадина Каландарова YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHNING SAMARALI USULLARI VA YO'LLARI	173

<i>Ёдгор Джуманиязов</i> TORTINCHOQ BOLALARDA PROFILAKTIKA VA KORREKSIYA ISHLARINI OLIV BORISH	175
<i>Мухайя Джуманиязова, Бекзод Абдуллаев</i> TARBIYASI «QIYIN» O‘SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI	177
<i>Мухайя Джуманиязова, Ёдгор Джуманиязов</i> KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA TORTINCHOQLIK XUSUSIYATLARINI NAMOYON BO‘LISHINI O‘RGANISH	179
<i>Мухайя Джуманиязова, Ёдгор Джуманиязов</i> YOSHLARDA MA‘NAVIY- AHLOQIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	180
<i>Балнур Ёшен</i> КТО ТАКОЙ ПЕРВОКУРСНИК?	183
СЕКЦИЯ: СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ	
<i>Марина Вольвач</i> АВТОНОМНА СИСТЕМА ОРІЄНТАЦІЇ МОБІЛЬНОГО РОБОТОТЕХНІЧНОГО КОМПЛЕКСУ НА ОСНОВІ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	185
<i>Мукаддас Джуманиязова, Элєр Хужаназаров, Сироч Сайфиев</i> РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ	189
<i>Muqaddas Jumaniyozova, Shamshod Yuldoshov</i> O‘ZBEKISTONDA SOLIQ TIZIMIDAGI KOMMUNIKATSION TEKNOLOGIYALARINING RIVOJLANISHI	192
<i>M.Zhartybayeva, M.Tatur, M.Bairak, B.Dadykin, E.Mikhailkevich</i> ELABORATION OF MANAGEMENT SYSTEMS BY ROBOTIC COMPLEXES	194
<i>Олександр Марченко, Катєрина Крахмальна</i> КОНЦЕПЦІЯ АРХІТЕКТУРИ СИСТЕМИ CLOUD MONITORING	196
<i>Айнақыз Өтебек, Макпал Жартыбаева</i> МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕДЕГІ ДЕРБЕС ДЕРЕКТЕРДІ ҚОРҒАУ ҮШІН БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚАМТАМА ҚҰРУ	202
<i>Жұлдыз Талғатқызы, Макпал Жартыбаева, Алмажай Сисенова</i> ЖАЛДАМАЛЫ КӨЛІК ТАКСОПАРКІ ДИСПЕТЧЕРІНЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚОСЫМША ҚҰРУ НЕГІЗДЕРІ	208
<i>Sayyora Faxriddinova</i> ZAMONAVIY AXBOROT TEKNOLOGIYALARI ASOSIDA MEDIA-DARS NAMOYISHINI YARATISH	211
<i>Алтай Шалтабаев, Нуржан Молдахмет</i> АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ КАФЕДРА САЙТЫНЫҢ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ, ЖОБАЛАУ	214
<i>Валерій Шевченко</i> МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ТЕХНІЧНОГО СТАНУ ЦИФРОВИХ ТИПОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЗАМІНИ З ВИКОРИСТАННЯМ ЕЛЕКТРОМАГНІТНОГО МЕТОДУ	216
СЕКЦИЯ: ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ	
<i>Qahramon Arslonov, Xurshid Hakimov</i> O‘ZBEKISTON BOLALAR SPORTINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI- SOG‘LOM VOLA VA SOG‘LOM JAMIYAT TARBIYASINING ASOSI	219
<i>Ёкубжон Саноев</i> МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ УПРАВЛЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ И СПОРТОМ	220
<i>Яхши Файзиев, Дарья Свечникова</i> СПОРТ И КУЛЬТУРА	221

Лариса Хорошенко, Олена Васильєва ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ У НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС З ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ	222
Барно Шамуратова, Озод Хасанов, Атаназар Садуллаєв ДАРСДАН ТАШКАРИ ГУРУХЛАРНИНГ АЭРОБ ВОСИТАЛАР ТАРТИБИДАГИ ДАСТУРИГА КАРАТИЛГАН ЖИСМОНІЙ МАДАНИЯТ СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ	224
Барно Абдуллаєва НАСРНІНГ БАДИЙІЙ НУТҚДАГИ ТУРЛАРИ	226
Барно Абдуллаєва НАСРДА ТИЛІНІНГ ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ (ТУРГУН ЎХШАТИШЛАР)	230
Дулат Абилашим ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ КРАЕВЕДЕНИЕ И ШКОЛЬНЫЙ УРОК	233
Гулдана Айтпенбетова, Меруерт Калдыбек НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В ВУЗЕ	236
Кобилжон Акбаров, Гулиасал Муродова ЧЕТ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ	238
Азизбой Ахтямов ANALYSE DES BEGRIFFS «TEXT». TEXT IN AUFSCRIFTEN	240
Oybek Barziev SOME VIEWS ON UZBEK AND AZERBAIJAN POEMS AT THE BEGINNINGS OF 20 CENTURY	242
В'ячеслав Божко ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ ВЕРБАЛІЗОВАНИХ РЕАЛІЙ У ТВОРАХ ДЖ.Р.Р.ТОЛКІНА	244
Дильбар Досаєва СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ	246
Ойжамол Зайлобидинова МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ИНСОН МАДҲИ (ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИНИ ҲИМОЯ ҚИЛГАН БОБУР...)	247
Авазхон Зияєв, Азамжон Ихтиёров РОЛЬ ОБРАЗНЫХ СРЕДСТВ В ПЕРЕДАЧЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ	250
Бекен Ибраим СӨЗ ЖӘНЕ АҚЫН	252
Алия Каппасова САН-МӨЛШЕР МЭНДИ СӨЗДЕРДИҢ СӨЙЛЕМДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ	254
Aliya Kappasova MEASURE WORDS OF KAZAKH LANGUAGE CONNECTED WITH MEAL	259
Қобилжон Кахаров, Мавлюда Кахарова НЕМИС АЁЛЛАР НУТҚИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	260
Utiddjon Kuziev THE ISSUE OF BORROWINGS AND LANGUAGE PURITY	261
Муқаддас Қурбонова, Ёқутхон Қўчқорова МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ДОСТОНЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН НЕОЛОГИЗМЛАР	263
Муқаддас Қурбонова, Матлуба Холбекова МУСТАҚИЛЛИК ДАВРИ ДОСТОНЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ОМОНИМ ВА ЎЗАҚДОШ СЎЗЛАРНИНГ ЛЕКСИК- СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ	265

<i>Сидиқжон Мўминов, Мухаммаджон Мамажонов, Ойгул Ҳамдамова, Табассум Мўминова</i> ЖИСМ, ИСМ ВА ҲУСН	267
<i>Guliasal Murodova, Yulduz Ubaydullayeva</i> THE TRANSLATION OF PERIPHRAIS FROM ENGLISH INTO UZBEK	269
<i>Бобуржон Ражавалиев, Зухриддин Жўраев</i> ШАРҚ МАНБАЛАРИДА ВАҲДАТ ТУШУНЧАСИ	270
<i>Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева</i> МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА	273
<i>Зухра Саидова, Рано Сайдуллаева</i> РАБОТА НАД ОШИБКАМИ В ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ	274
<i>Жадыра Сакен</i> КУЛЬТУРА РЕЧИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ОБЩЕНИЯ	276
<i>Абдумалик Саминов, Илҳомжон Аҳмаджонов</i> ШЕЪРИЙ МАТНДА ФЕЪЛ ВАЛЕНТЛИГИ	279
<i>Меруерт Сатинбекова</i> СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ М.О.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	280
<i>Дамегуль Сейтова</i> ЎЗБЕК ТИЛИДА ТЕРМИН – ИЛМИЙ-ТЕХНИК ТАРЖИМАНИНГ АСОСИ СИФАТИДА	282
<i>Асемгуль Тасыбаева</i> С.МУРАТБЕКОВТИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЕБЕР СӨЗ ҚОЛДАНЫС ҮЛГІЛЕРІ	286
<i>Зилола Ходжаева, Хуршид Убайдуллаев</i> ЎЗБЕК ВА НЕМИС ТИЛЛАРИДА ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ	289
<i>Иродахон Холдарова</i> ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ПАРАДИГМА ВА ЛЕКСИК-СЕМАНТИК МАЙДОН ТУШУНЧАЛАРИГА ДОИР	291
<i>Наргис Хошимова</i> «ТЕАТР» МИКРОГУРУҲИ ЛЕКСЕМАЛАРИНИНГ АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТЛАРИ	293
СЕКЦИЯ: ФІЛОСОФІЯ	
<i>Валерий Кóсяк</i> О ПРИШЕСТВИИ СЕКУЛЯРНОГО МИРА	296
<i>Раъно Сайдуллаева</i> ОММАВИЙ МАДАНИЯТ: МАЗМУНИ ВА ДИНАМИКАСИ	299
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	

Збірник наукових праць

Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Тенденції та перспективи розвитку науки та освіти в умовах глобалізації»: Зб. науч. праць. - Переяслав-Хмельницький, 2015. - Вип. 4. - 314 с.

ВИПУСК 4

Враховуючи свободу наукової творчості, редколегія приймає до друку публікації та статті тих авторів, думки яких не в усьому разделяет. Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, правильність фактів і посилань, достовірність матеріалів несуть автори публікацій. Передрук і відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на «Тенденції та перспективи розвитку науки та освіти в умовах глобалізації». Редакційна колегія залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Адреса оргкомітету: 08401, Київська обл., м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Сухомлинського, 30, (к. 203) Тел.: (04567) 5-46-44

Матеріали конференції розміщені на сайті: <http://confscience.webnode.ru/>

Укладачі: С.М.Кикоть, І.В.Гайдаенко
Верстка та дизайн: І.В.Гайдаенко gaidaenko_igor@ukr.net

Підписано до друку 5.05.2015 г..Формат 60x84 1/8. Папір офсет.
Ум. друк. л. 31,7. Заст. № 226
Виробник ФОП О.М.Лукашевич, свідоцтво про державну реєстрацію
№ 2 358 000 0000 002997 від 12.10.2011 р ..
08400, Київська область, м Переяслав-Хмельницький,
вул.Покровська, 49.к. 12, тел.: 097-750-27-17
E-mail: lom80@ukr.net

